DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 1426

Mława Memorial Book

Mlavah ha-Yehudit

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

TITLE	Mlavah ha-Yehudit : ḳoroteha, hitpatḥutah, kilayonah = Di Yidishe Mlaṿe : geshikhṭe, oyfshṭayg, umḳum = Jewish Mlawa : its history, development, destruction.
IMPRINT	880-03 [Israel] : Yotsʻe Mlavah be-Yiśraʻel uvi-tefutsot, [1984]
DESCRIPT	2 v. : ill. ; 23 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Mława. Mława (Poland) -- Ethnic relations. Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Mława.
ADD'L NAME	Alter, Jacov. Sztokfisz, David.
ADD'L TITLE	Yidishe Mlaṿe

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

מלאבה היהודית

•

די יידישע מלאווע

•

JEWISH MLAWA

מלאבה היהודית

קורותיה * התפתחותה * כליונה

די יידישע מלאווע

געשיכטע * אויפשטייג * אומקום

JEWISH MLAWA

Its history * Development * Destruction

א׳

ספר זכרון לקהילת מלאבה
יזכור-בוך פון דער מלאווער קהילה
MEMORIAL BOOK MLAWA

א׳

המערכת: * רעדאקציע:

יעקב אלתר, שמואל גרביה, משה פלס, דוד שרעפי.

העורך: * רעדאקטאָר:

דוד שטוֹקפיש

הוצא לאור ע״י יוצאי מלאבה בישראל ובתפוצות

ארויסגעגעבן דורך די מלאווער אין ישראל און אין די תפוצות

Printed in Israel, 1984.

נדפס במדינת ישראל, תשמ״ד - 1984

ל״ו למדינת ישראל.

דפוס ש. סגל

תוכן הספר (כרך א׳) — אינהאלט פון בוך (באנד 1)

רחוב פלוצקה במלאבה, 1912
די פלאצקער גאס אין מלאווע, 1912

The Plotzke Street in Mlawa, 1912

פתח דבר

ושוב – בדחילו ורחימו ובצער, שאין לו נחמה, אנו מציבים אנדרטה ונרות נשמה לקדושי מלאבה, אחים ואחיות, הורים וילדים הי"ד, שכל קללות התוכחה ניתכו עליהם בימי המלחמה, כיליון וגבורה – השמדה בדם ואש.

נר הנשמה בדמות הספר **"די יידישע מלאווע"** (מלאבה היהודית) הוא חוליה נוספת בשרשרת של שורת מפעלים והנצחת קהילתנו למען דורות העתיד, כמו: "פנקס מלאווע" ניו־יורק 1950, ספרים ולקוטים, חוברות, ביולטינים ו"ידיעונים", שהוציאה ושממשיכה להוציא שארית הפליטה של קהילתנו בישראל ובתפוצות הגולה, מלבד תוכניות ההנצחה השונות ב"יד ושם", באוניברסיטה העברית, ביער הרצל וב"בית מלאבה" בתל־אביב, וכדומה.

עמוק שבר קהילתנו כים. וככל שהרבינו להוציא לאור ולהנציח, נראה לנו כי עוד לא עשינו די, עוד לא סיפרנו את כל מה שאפשר לספר עוד, להנציח וגם להותיר לדורות הבאים, לנצור בזיכרונם את שורשם ואת גזעם.

זה מקור הרחימו והדחילו, שחשו יוזמי הספר, העורך וחברי המערכת, במשך שנות ליקוט החומר ורישום הזיכרונות מפי שארית הפליטה, הסתמכות על עובדות ועל עדויות, שהגיעו אלינו.

ברצון רב שאפנו לתאר את חיי היום יום וחיי הרוח של מלאבה היהודית. ההווי החברתי, התרבותי והכלכלי, חיי הנוער, המפלגות, הזרמים הפוליטיים של העיר הצומחת ומתפתחת לתפארת – עד לקץ הטראגי בשנות השואה.

יהי רצון וספר זה ישמש כתוספת נכבדה לאנדרטת הזיכרון לקהילת מלאבה, שהייתה ואיננה עוד.

* * *

בשל השפע הרב של זיכרונות, תצלומים ומסמכים מופיע הספר בשני כרכים. כרך א' מוקדש לתולדות העיר ולהתפתחות היישוב היהודי עד בוא הקץ. "די יידישע מלאווע" מופיע בשלוש שפות: עברית, יידיש, אנגלית. כרך ב' מוקדש בעיקר להשמדת יהודי מלאבה בשנות מלחמת העולם השנייה. ישנם שם סיפורים על מלאבה ועל פעילות אגודות יוצאי מלאבה בישראל ובתפוצות.

הספר מכיל את המדורים הבאים:

א. היה הייתה עיירה.
ב. השמדה ומאבק.
ג. דמויות.
ד. אירגוני בני העיר בישראל ובתפוצות.
ה. פרקי הספר באנגלית.

על אף היקף הספר ועושר תוכנו אנו יודעים, כי לא כל דבר שיש לו שייכות ליהודי מלאבה מצא בו את תיקונו, או מואר ומתואר בשלמות וכראוי. הקורא הנאמן והמסור ישפוט ויקבע אם הספר מילא את משימתו.

למאמרים ולזיכרונות אחראים מחבריהם.

תודתנו נתונה לכל אלה, שטרחו ושיתפו את עצמם במפעל הספר להקים יד ושם לקהילתנו.

ה מ ע ר כ ת.

תל־אביב, ספטמבר 1984.

פאָרוואָרט

און ווידער — בדחילו ורחימו און טרייסטלאָזן צער — שטעלן מיר אַ מאָנומענט און אַ יאָרצייט־ליכט די קדושים פון מלאַווע, אונדזערע ברידער און שוועסטער, עלטערן און קינדער הי״ד, וואָס אַלע קללות פון דער תוכחה האָבן זיי באַצווינגען אין די טעג פון מלחמה, אומקום און גבורה — אומקום אין פייער און אין בלוט.

דאָס יאָרצייט־ליכט אין דעם פאָרם פון בוך „די יידישע מלאַווע״ איז נאָך אַ רינג אין דער קייט פון אַ ריי אויפטוען צו פאַרייביקן אונדזער קהילה פאַר די צוקונפטיקע דורות, ווי: „פנקס מלאַווע״ (ניו־יאָרק, 1950), ביכער, זאַמלונגען, בראָשורן, „ביולעטינען״ און „ידיעונים״, וועלכע די שארית הפליטה פון אונדזער שטאָט אין לאַנד און אין אויסלאַנד האָט אַרויסגעגעבן און גיבן נאָך אַרויס, אויסער די פאַרשידענע פאַרייביקונגס־פּראָיעקטן אין יד ושם, אין העברעישן אוניווערסיטעט, אין יער הרצל, אין „בית מלאבה״ אין תל־אביב אאז״וו.

אונדזער אומגליק איז טיף ווי דער ים. און וויפל מיר האָבן ניט פּרובירט אַרויסברענגען און פאַרייביקן, האָט תמיד זיך אויסגעוויזן, אַז מיר האָבן נאָך אַלץ נישט געטאָן גענוג, אַז ס׳איז נאָך נישט דערציילט געוואָרן אַלץ וואָס לאָזט זיך דערציילן, פאַרייביקן און אויך איבערלאָזן פאַר די צוקונפטיקע דורות, זיי זאָלן איינהאַלטן אין זכרון זייער שטאָם.

דערפון נעמט זיך דער ציטער און ליבשאַפט וואָס האָבן באַגלייט ידי איניציאַטאָרן פון דעם בוך, דעם רעדאַקטאָר און רעדאַקציע־קאָלעגיע אין פאַרלויף פון די יאָרן פון זאַמלען מאַטעריאַל און זכרונות ביי די ניצול געוואָרענע, שטיצנדיק זיך אויף פאַקטן, דאָקומענטן און עדות, וועלכע זענען צו אונדז דערגאַנגען.

מיטן בעסטן ווילן האָבן מיר געוואָלט שילדערן דאָס טאָג־טעגלעכע, ווי דאָס גייסטיקע לעבן פון דער יידישער מלאַווע, מיט איר געזעלשאַפטלעכן, עקאָנאָמישן און קולטורעלן שטייגער, דאָס לעבן פון דער יוגנט, פאַרטייען און פּאָליטישע שטרעמונגען פון אַ שטאָט, וואָס וואַקסט און אַנטוויקלט זיך פּרעכטיק — ביז דעם טראַגישן אומקום אין די יאָרן פון דער שואה.

זאָל דער ספר זיין נאָך אַ צוגאָב צום מאָנומענט לזכר דער מלאַווער קהילה, וואָס איז געווען און איז מער נישטאָ.

✶

צוליב דער שפע מאַטעריאַל מיט זכרונות, בילדער און דאָקומענטן, איז דאָס בוך פאַרטיילט געוואָרן אין 2 בענד. דער ערשטער באַנד איז געווידמעט דער געשיכטע פון דער שטאָט און די אַנטוויקלונג פונעם יידישן ישוב, ביז צום אומקום. „די יידישע מלאַווע" דערשיינט אין דריי שפּראַכן: העברעיש, יידיש, ענגליש. דער צווייטער באַנד איז דער עיקר געווידמעט דעם אומסום פון די יידן אין מלאַווע אין די יאָרן פון דער צווייטער וועלט־מלחמה. דאָרט זענען אויך פאַראַן דערציי־לונגען וועגן מענטשן און די טעטיקייט פון די לאַנדסמאַנשאַפטן אין ישראל און אין די תפוצות.

דאָס בוך איז איינגעטיילט אין פאָלגנדיקע אָפּטיילונגען:

א. געווען אַמאָל אַ שטעטל.
ב. אומקום און קאַמף.
ג. געשטאַלטן.
ד. לאַנדסמאַנשאַפטן און לאַנדסלייט אין ישראל און אין די תפוצות.
ה. אַ טייל פונעם בוך איז אין דער ענגלישער שפּראַך.

טראָץ דעם גרויסן פאַרנעם און רייכן אינהאַלט פון בוך ווייסן מיר, אַז נישט אַלץ וואָס האָט געהאַט אַ שייכות צום מלאַוועער יידנטום, האָט דאָ געפונען זיין תיקון, אָדער איז ריכטיק געוואָרן געשילדערט און באַ־לויכטן. דער טרייער לייענער וועט משפטן, אויב דאָס בוך האָט דער־פילט זיין אויפגאַבע.

די אַרטיקלען און זכרונות אין דעם בוך, זענען אויף דער אחריות פון זייערע מחברים.

אַ דאַנק די אַלע וואָס האָבן זיך באַמיט און געגעבן זייער ביי־שטייער אויפצושטעלן אַ בוך־מאָנומענט לזכר אונדזער קהילה.

רעדאַקציע־קאָלעגיע

תל־אביב, סעפטעמבער 1984.

א. היה היתה עיירה

געווען אמאָל א שטעטל

"דרישת שלום ממלאבה"
"א גרוס פון מלאווע" •
"Regards from Mlawa"

השוק הישן • דער אלטער מארק.
The old market place

ד"ר זאב יוניס ז"ל

הבית הישן

מוקדש לזכרו של אבי
אברהם יעקב בן ר' צבי טוביה
זכרונו לברכה.

1. העיר

הנודדים על פני מאזובשה, חלקה הצפוני של פולין, ברכבת העוברת מורשה לדנציג או בדרכים המוליכות לארץ הקאשובים – לים הבאלטי, יכולים להגיע לווישין, קונופק או שידלובה – כפרים כאלה באמצע הדרך.

מן המישורים האינסופיים נשקפים כרגיל בשמים יער אפל, בקתות אחדות, אילנות בודדים, המזדקרים מהשדות הלחים, עשבים עטופים בערפילים אפורים לבנבנים בתמרות עשן קלים.

אילולי היו כאן יערות, היתה העין יכולה להשקיף על פני הארץ למרחקים רבים.

מתוך המישור מבצבצים לפתע מגדלונים, גגות פזורים על פני הגבעות – מראה נדיר בסביבה.

מרחוק נדמה, כי הגיעו לשערי טירה עתיקה של אבירי מסעי הצלב, הצופה על כל הסביבה, או אל עיר גדולה.

כשמתקרבים, הולך ונעלם מראה־החן שבמרחקים ומתגלה עיירה קטנה, הדומה להרבה עיירות כאלה בפולין אשר לאורך קו הגבול הגרמני, הבנויות באותה צורה על־ידי מתיישביהם.

על הגבעות משתרעת העיר הראשית של הארץ, אשר מעבר הנהר מלאבה.

בבקרים ובערבים נעלמת לעתים קרובות מעל פני האדמה העיר בתוך הערפילים הסמוכים והאפורים, מתמסמסת כיישות לא ממשית, כאילו לא היה כאן מעולם שום דבר.

השוק הישן באמצע העיר. במרכזו עומד בניין צחור־צחור על מסד רחב וגדול של אבנים, שמוצאו עוד מן המאה ה־16. הבניין מכוסה ברעפים אדומים. על פני כל ארבעת הכתלים, מתוחה כחגורה שחורה כתובת בלאטינית: "תחול אותה מידת הצדק על דל ועל עשיר, על האזרחים ועל התושבים החדשים. שנת 1789".

מעל לגג נמשך למרומים צריח משושה ואפור, הצופה לכל ארבעת רוחות השמים מבעד ארבעה חורים עגולים. כאן שעון העיר. מדי כל רבע שעה נישא בעיר על גלי האוויר הצלצול הצרוד והביתי של הזמן.

ילדים עומדים באמצע השוק וצופים במחוגים הגדולים והשחורים, המקי־פים לאיטם את פני לוח השעון הלבן. הם מחכים לצלצול הבא של שעון העיר.

לעתים קרובות קורה, שהמחוגים אינם זזים ממקומם. השעון אינו משמיע את קולו. הזמן כאילו נעצר. תוגה אילמת מעיקה על הלב. הכל מחכים בקוצר רוח למשה וילנר, שיקום, יטריח את עצמו ויטפס על המגדל ויפעיל את השעון. זמנה של העיר נתון בידיו. לפעמים עולה על דעתו להעלות אתו אחד מהנערים שנזדמנו לו בדרכו.

לא רק שעון העיר. גם מפתחות העיר. הם כאן בבניין הצחור. כאן מושבו של ה"רישרן", ראש העיר.

לפנים לא היה ליהודים כמעט כל קשר לעירייה. איש לא שאל בעצתם, מה ואיך צריך לעשות. חובתם היחידה היתה - לשלם מסים. בזמנים מאוחרים יותר, כבר היתה ליהודים הזכות לחוות דעה בענייני הנהלת העיר. קרה המקרה ומנדל מרקר ישב שנים אחדות על כסאו של ראש העיר בעיר של הקדוש וו'יטשך.

בימי שלטון הרוסים, היו באים לעתים קרובות לבית העירייה שני השמשים - האחד היה זאנבל לאנגלבן, שמשו של הרב, והשני - מושקה שמש, המכונה "מושקה מיט די שטיקלעך". בעטיו של זאנבל כונו יהודי העיר בשמות מסולפים. משה שנקרא מושיק, יצחק - איציק, שרה - סאלצ'ה וכדומה. הוא היה הרושם את יילודי היהודים בספרי העיר. ההורים עצמם לא עשו זאת. כדי למנוע טרחה מבעלי־בית חשובים לבוא לבית העירייה לחתום על התעודה, הודיע, כי הם אנאלפאבתים. לכן נקראים רבים מיהודי מלאבה בשמות משונים. ימי הולדתם נרשמו כפי שעלה על דעתו של זאנבל לאנגלבן. המצאותיו וחישוביו נעשו, כדי להיטיב לנרשם בעתיד, כשיגיע יום גיוסו. מלבד זאת היה זאנבל רושם את חתונות היהודים בספרי העיר. לכן היה נראה תמיד קצת בגילופין, כמי שבא מסעודת מצווה.

שונה ממנו היה מושקה שמש. יהודי צנום, חיוור ושקט. בכל מקום שהיה בו בר־מינן, היה מופיע ופנס־פחים בידו, כאילו שלחו מלאך המוות בעצמו להאיר בנרו החיוור את דרכו האחרונה של האיש, שנפטר זה עתה. מושקה היה בא לבית העירייה לבקש תעודת פטירה ולמחוק את שם היהודי מספרי העיר.

שני חלקי האוכלוסיה סמוכים לבניין העיריה. כל אחד לפי דרכו. היהודים הדביקו לבניין העירייה, במרכז השוק, תשע חנויות, זו ליד זו בשורה ארוכה. מהעבר השני של בניין העירייה נתמשכו, כגן ירוק, החצר והבניינים של התיפלה (כנסיית הגויים).

מי יודע עד היכן היה מתמשך והולך השוק, אילולא הבתים והחנויות, שקמו כגדר מכל ארבע רוחות השמים. המשפחות: לאנדה, פרלה, אייכלר, קונצקי את פראנק, "רבקה המתוקה", בריש צייטג, חיים ז'ילאסקה, משה אופטובסקי - שכנו בצד אחד הבתים ובחנויותיהם. מולם התגוררו: הניך זילברברג, ווייסמן - "פאניטש", אברהם אייזיק ביג'ונסקי, יצחק רוזן, שמעון ליפסקר, קאופמן, ברוך אייזנברג. בשני העברים הנותרים, התגוררו ועסקו במסחר: וולף ברכפלד, לייב ליפשיץ, יוסל פרלמוטר, יהודה מאיר לידזבארסקי, דוד הירש מקובסקי, פייביש שפירא, משה ביאלק ועוד ועוד יהודים.

כל החנויות בשוק הישן, פרט לשני בתי המרקחת והמגדניה, היו של יהודים. שורות ארוכות של חנויות זו על יד זו, עמוסות סחורות־אספקה של ברזל, מכולת, עורות, בדים, סידקית בשביל בני העיר, העיירות והכפרים שמסביב, הן במכירה קמעונאית והן במכירה סיטונאית. שנים רבות נמשך מצב זה.

בשנים האחרונות לפני שחרורה של פולין, החלו להופיע בעיר חנויות של פולנים. בשוק התיישבה ה״ספוּיניא״, החל החרם - ה״בויקוט״ - נגד היהודים ובתי מסחרם.

השוק הישן היה המקום ההומה ביותר בעיר.

מכל ארבעת העברים, רצים בזוגות רחובות ארוכים ככנפי טחנת־רוח, רחובות ואנשים. חיי העיר התרכזו מסביב לשוק. כאן חצו הרחובות הווארשע־ווער והחורז׳לר, משם רחוב פלוצקר ורחוב האסמים. מקצה אחר - הניבורגר והשקולנה, ולגמרי מזווית אחרת - הז׳אלדובר והשוק החדש.

הרחובות רצו בין בתי־עץ קטנים, אחדים מהם בתי־אבן קטנים, למעלה ההר ולמורדותיו, בקו ישר ובקו עקלקל, לאורך כל העיר, עד שהם מגיעים אי־שם לחוץ לעיר, בין שדות ובין יערות, אל כבישים שונים, המקשרים את העיר עם ערים ועיירות אחרות.

בכל קצה רחוב–ראשיתו של כביש. מרחוב ווארשעווער נמשך כביש וורשה, המוליך לצ׳כאנוב, למודלין, לנאשלסק, לפראשניץ, למאקוב, לפולטוסק עד וורשה. מרחוב פלוצקר מוליך הכביש לסטשאגוב, ראצ׳ונז, שאפס, פלוצק או לראדזאנוב, בזוין, ז׳אלין, שראנסק. רחוב ניבורגר מוליך לגבול דרך יער, עד ניידנבורג שבפרוסיה. מרחוב ז׳ולדובר, אפשר לנסוע לוולקה, לרכבת או לגבול דרך מלאבקה לאילובה.

רחובות ארוכים מקשרים את העיר עם עולם החוץ. רחובות קטנים וסמט־אות קושרים רחוב לרחוב אהדדי, בעיר עצמה. יהודיים בלבד היו הרחובות: הוורשוּוער, הפלוצקר, והסמטאות הסמוכות: של בית הכנסת, של הסנדלרים ושל הקדרים. בשאר הרחובות והסמטאות היתה אוכלוסיה מעורבת, בקרבת השוק - יהודית וגויית, וככל שמתקרבים לקצה העיר - גויית בלבד.

אי פה, אי שם עומדת משאבת ברזל כעדה אילמת באמצע הרחוב. אכסניות (״ויאזדים״) היו מפוזרות בפינות שונות, הומות ורועשות מאנשים ובהמות בימי יריד.

אסמי תבואה, בנויים עץ או לבנים, נמצאים בכל קצות העיר. בכל אשר תפנה - אסם תבואה ומעליו גגון, דלתות בו מפנים ומאחור מכל העברים, כמו פיות פעורים לשפע התבואה, הבאה משדותיה הפוריים של מאזובשה. סרסרים יהודים, מוכרים, קונים מיד שנייה, סוחרים, סבלים, בעלי־עגלה בעלי־מלאכה. חלק גדול מתושבי העיר התפרנססו ממסחר התבואה.

רחובות מרוצפים באבני שדה עגלגלות, כעין עמוד שידרה של גב חזק, הנכון לסחוב משא. משני העברים צפופות אבנים קטנות, כאילו היו ממוסגרות בתוך עשבי בר.

לעתים מתפוררות אבנים ונושרות כשיניים של זקן. אז מתגלה קטע של רחוב בעירומו כעור מקריח של בהמה זקנה, שעייפה מסחיבת משאות. בבורות מצטברות שלוליות וחלק מהרחוב תוסס והופך לביצה גדולה, העומדת ימים רבים, מבעבעת ותופחת כבצק שחור.

אילנות רואים רק בשוק וברחובות של הפולנים. ברחוֹבות היהודים אין עצים. מצד אחד של הרחוב נמשכת כרגיל מדרכה. בסמטאות הקטנות אין גם זאת. רק ביב עמוק חוצה כפסוקת את האבנים החדות בסמטונת. ברחוב קטן יש רק ביב אחד. ברחובות ארוכים נמשכים הביבים משני הצדדים. ילדי החדר חולצים נעליים וגרביים ורצים יחפים במים עם הזרם, תופסים חלוקי אבנים קטנים, משיטים סירות של נייר בביבים המלאים, הפורצים בקצף, ישר ל"ז'יקה" – יובל צנוע וקטן של הנהר ווקרא, הנשפך לנהר ז'אלדובקה.

מים דלוחים של הפלג, הנקרא "סיראטש", זורמים בעצלתיים ברחובות, חובקים את כל העיר בשתי זרועות ארוכות ועגומות.

2. פינות אינטימיות בעיר

מבחוץ היה דמיון רב בין הרחובות השונים של העיר. בכל רחוב היו הרבה בנייני עץ ומעט בנייני אבן, סמטאות צרות, חצרות רחבות ידיים, שבהן אפשר היה לעבור מֵרחוב לרחוב כברשות הרבים. נתיבים צרים מאחורי החצרות סיפרו על חיים בכבוד ובצנע, על שותפות גדולה בין בית לבית, בין חצר לחצר. אבל מלבד הדומה שביניהם היה לכל רחוב אורח חיים משלו, צביון מיוחד ואפילו הסטוריה משלו.

ברחוב פלוצקר עומדת לה משאבה מול הכנסיה האוונגלית. מול למשאבה בית אבנים לבן. בבית זה היה בית הספר של המורה יונה וישינסקי. מאחורי בית לבן זה נמשכים "ההרים". מה טיבם של "הרים" אלה ? איזה סוד צפון בהם ?

מספרים כי לפנים, לפני שנים רבות, לא היו כלל הרים באותו מקום. עמד כאן בית תפילה גדול ופעם עברה על ידו לוויתו של רב גדול בתורה. החלו גויים ללגלג ללוויה היהודית. התיישב לפתע הרב במיטת הלוויה ו... האדמה פצתה את פיה ובלעה את הכנסיה. היא נעלמה כליל. באותו מקום הופיעו "ההרים", ההומים ומהמים בלי הרף. כל אחד מנערי "החדר", שנתאווה לשמוע את הקולות ולא פחד, יכול היה להטות אוזנו לקרקע ולקלוט ברור את נהימות הגויים מתוך בית התיפלה ששקע. בימי ראשון או בימי החגא שלהם גברו קולות שאגתם ממעמקי ההרים.

*

בין משרדי החבל (וויטוסטבו) וה"וימשלינים" בכיוון היער היה שטח אדמה מבותר בעמקים ובבורות, ובו אוכלוסיה יהודית דלילה מאוד, המכונה – הרוזגארד. כאן, באותו שטח, היו השלטונות מוציאים לפועל את גזרי הדין של מוות בתלייה, בשריפה או בעריפת ראשו של הפושע. וכל זה בשם אלת הצדק. כפי המסופר בכרוניקת העיר, היו שורפים כאן את המכשפות. בשכנות לרוזגארד

– איזור התוגה – מצויים קברים בודדים, זנוחים של חללי מרידות הפולנים. על גויים ועל יהודים היה הרוזגארד מפיל אימה ופחד. העם אמר והאמין, כי שם פורחות הנשמות החוטאות בדמות מזיקים ושדים. מוטב להימנע מלבוא לרוזגארד אפילו ביום, מכל שכן בלילה. "היהדות" ברוזגארד היתה מיוצגת על ידי קברים אחדים עזובים ואבלים של יהודים, שנספו בכולירה שהשתוללה פעם בעיר.

*

אם חצית כאן את כביש ניבורגר, דרך השדות, היית יכול להגיע עד "קוזילסק". אבל הנתיב הישר לשם עבר מהשוק הישן דרך רחוב שקולנה (רחוב קוזה), ועובר ליד טחנתו הגדולה של לדר. איזור קוזילסק השתרע רחוק מאחורי העיר – אי קטן יהודי בין שדות הגויים. מקום זה היה מיועד למושבה חקלאית יהודית של ייק"א. כזו היתה התוכנית. למעשה התגוררו בקוזילסק רק משפחות אחדות של יהודים. אך כמקור הכנסתם העיקרית לא שימשה החקלאות. אבל מושבת החקלאים היהודים, ולו גם גודלה כטל ומטר בסידור קטן, שימשה לכל אלה, ששאפו לעלות לארץ ישראל, כחוויה נפשית עמוקה, גירתה את הדמיון ועוררה חלומות. יהודי קוצר את הקמה בשדה בחרמש ראו בני מלאבה לראשונה בימי חייהם פה בקוזילסק. יהודים חולבים פרות, מובילים זבל – רק פה. כאן ראו לראשונה בחייהם יהודי גברתן, שאינו יודע פחד מהו. בגאווה היו מספרים על גבורותיו של חיים מידז'אק, אשר הפיל גוי בסטירת לחי אחת. בשנים המאוחרות עבדו כאן חלוצי ההכשרה הקיבוצית בעיר. כיום נמצאים הבחורים והנערות, שהתחילו בעבודתם החלוצית בשדות קוזילסק ליד מלאבה, בכפרים, בכפר מנחם וגל־און, שהקימו כאן בארץ ישראל.

בקוזילסק היה עוד חי הנחתום זרח פראשניצקי ומשפחתו וגם משפחת גלוזמן הגדולה. הגלוזמנים הזקנים הגיעו לקץ חייהם בארץ־ישראל ובנם רפאל־פולה מקוזילסק זורע עתה תבואה בשדות עין החורש.

*

פינה חביבה היתה מאחורי הכנסיה ("צערקווע"). כאן היה מפגש הסנוניות הראשונות, שהתחילו לנטוש את הבית הפטריארכלי. בקיץ בין השמשות, אחרי הצהריים בשבתות, היו מתכנסים לכאן צעירים, ש"נתפסו" לאידיאות החדשות של הסוציאליזם ושל חיבת־ציון. כאן שקעו בחלומות, התווכחו על נושאי הזמנים החדשים. באוויר הדהדו קולות השרים: "במחרשה", "מקום שם ארזים", "השמש שוקעת בלהבות"... – שירים חדשים.

צעירים מתלהבים ותמימים ראו את העולם בעיניים מלאות אהבה ואמונה. בוקר חדש מפציע, נולד יום חדש, מוצף אור שמש וערכי אנוש. אור הקדמה יפקח את העיניים. עולם חדש ויפה יבוא... כך האמינו. כאן, "מאחורי הכנסיה", היו באים בנים ובנות ל"פגישות אהבה". בימים ההם פחד בן יהודים בעלי בתים להופיע ברחובות העיר בחברת נערה. ההליכה עצמה אל "מאחורי הכנסיה" נחשבה בימים ההם לאפיקורסות.

"מאחורי הכנסיה" היה גן ישן נושן. עצים גדולים עתיקי יומין הטילו את צלליהם. שיחים ועשבי בר גבוהים יצרו פינות סתר, מחבואים חציים מוצלים משכו את לב הנערים והנערות היהודיים הביישניים. זה היה בימי "רייזלה בת השוחט", ה"מרגניות", "אל תחפשני שם" וכדומה.

*

באו ימים חדשים. הפולנים פירקו את ה"צערקווע". כל השטח הפך לגן גדול ובו עצי נוי מתורבתים ומרבדי דשא. הנוער נטש את "מאחורי הכנסיה" ומצא פינה חדשה – את "עמק־שווייץ". ניקומות סתר חציים מוצלים לא היו ב"עמק השווייצרי", אבל מרחב ומרחקים היו שם.

"עמק־שווייץ" הפופולרי השתרע בקצה העיר לא רחוק מסוכת השומר על הכביש השרענסקי. משני עברי מסילת הברזל התפשטו שדות ירוקים ורעננים, גבעות וגיאיות. נוף חיים רחב־ידיים מכוסה שדות בר. בהם שפע של פרחי שדה: דגניות כחולות, פעמוניות, קחוונים וסביונים צהובים. בין השדות היה עמק עמוק מוצף עשבים גבוהים, הוא המכונה "עמק שווייץ".

קשה להסביר, מדוע זכה דווקא איזור זה לרשת את הפינה האינטימית של "מאחורי הכנסיה". אולי שימשו ככוח מושך מסילת הברזל והרכבות, שהתרוצצו עליה הלוך וחזור. הם עוררו ושיככו את אי־השקט שבגעגועים למרחקים? "הרצון העז לנטוש את המקום ככל האפשר מהר יותר". מחשבות כאלה ודומות להן השתלטו על החלק הטוב ביותר של הנוער היהודי.

רכבות היו באות, רכבות היו אצות־רצות לאי־שם במרחקים. עוררו תקווה ואמונה, כי סוף־סוף יבוא היום והם יצאו מהעיירה אל העולם הרחב.

קמים לתחייה בזיכרון אותם ימים רחוקים של הסתו השמשי הפולני, בימים שהיו משוטטים אחרי הצהריים בשדות ומזינים את העין בעלי השלכת, באדמומית קמילתם של עלי הליבנה. לעצי הערמון בשדרות היתה שלכת זהובה.

*

לא רק בני הנוער, גם יהודים, חסידים רצינים, היו נתקפים באותה משיכה עזה לנוד למרחקים של קילומטרים הרחק מן העיר, מובן מאליו – לשם מצווה. במוצאי שבת לאחר ההבדלה היו קמים חסידים ויוצאים למארינובה, ל"אחוזתו" של יוסל גולדשטין, לכבוש בסערה את האחוזה ואת הבית.

בחוץ שוחט השוחט אווזים; בתוך הטרקלין הגדול מתיישבים חסידים על הרצפה מסביב לגיגיות של עץ ומקלפים תפודים לנזיד גריסים, למלווה מלכה. נתלשים וילונות מהחלונות והופכים לסינרים לבעלי־הבית החדשים בבית ובמטבח. חסידים נושאים מצרכי מזון מהמזנון ומהמרתף, טורחים ועמלים במטבח עד חצות. אז הם מתיישבים למלווה־מלכה ושרים בהתלהבות ובדבקות עד כלות הנפש... עד שמגיע זמן תפילת שחרית של יום ראשון בשבוע.

יחידי סגולה היו לפעמים קופצים ויוצאים לאחוזת יעקב מונדז'ק, ביערות ורובליבו, אל משפחת סורגאל בניגוץ'ין. במשך הזמנים גבר גם כוח המשיכה

של היער העירוני. יהודים חיוורי פנים, יהודים משתעלים, היו עורכים שם ''קייטנה'' לשעות אחדות ביום. הרב בכבודו ובעצמו היה יוצא ליער בכרכרה לשעות אחדות של הנאה מהיער לרפואה, לפי הצו של רופאים.

*

פינת חמד ליד העיר היתה רודה. ליד יער מלאבקה היתה טחנת מים בנויה מעץ. מימי הנהר מלאבקה השתפכו על השיניים של גלגל עץ ענק להניע את אבני הריחיים. גשרון עצים צר הוביל לדרך יער מלבקה, שנמשך לאורך מילין עד למעבר לגבול והלאה. סכרים שלפני הטחנה עצרו את זרמי המים, שהיו מכוסים בפרחי נופה עד כדי כך שמפל המים (המכונה ''ניאגארה'') מעברו השני של הגשרון, נראה כאילו התפרץ מגביעים עמוקים של שושני מים לבנים. בעלי הטחנה היו קודם המאלביאקים, אחריהם הוויינברגים – הפועלים הטוח־נים היו, כרגיל, גויים.

*

מבין רחוב ווארשעווער וסמאלארניע נמשכים הרחק עד ה''זאברודס'' שדות וגני פרי של ''הסטארוסטבו'' (בית הסטארוסטבו היה שייך ללוולים) – אחד האזורים היפים ביותר בעיר. אפשר היה להתהלך בין עשבי הבר הגבוהים, פרחי השדה, גני הנוי המכוסים ב''ראזידה'', בלילך, בשחליים, באסטרים, בגיאורגינות, בוורדים, בהרדופים, בפרחי טבק, בחמניות ובשטחים נרחבים של גני פרי ללא סימן של גבול. לא רחוק מכאן זרם פלג רועש. זה היה עולם זר ומוזר בתוך הרחוב. לב יהודי היה חש כאן פחד בשל הדממה הגויית והריחות החריפים והזרים. הליכה אל הנוף הבלתי מוכר של הסביבה הגויית של ה''סטא־רוסטבו'' היתה כפריצה לגנו של הכומר, או אולי גם כפריצה לביתו. זרה מאוד ורבת אימים היתה כל הסביבה הזאת לגבי יהודי. עצם הבניין שעל הגבעה עם גג התבן השבור של הסטארוסטבו הפיל אימה. אף נער יהודי אחד לא יכול היה להעלות על הדעת, כי הבניין הישן והציורי הוא למעשה אסם תבואה פשוט ולא קן מכשפים ושדים.

*

מהעבר השני של אותה מיסטריה גויית על ה''זאכודות'' היתה ''העיירה'', מקום מגורי היהודים לפנים, בטרם הרשו להם להתיישב בעיר מלאבה עצמה. מהיישוב הקדום של היהודים בעיירה שרדו בימינו רק מעשיות עממיות אחדות. בית העלמין הישן וקברים נפולים ושקועים, מצבות ישנות אחדות מלפני מאתיים שנה ו... בית הכנסת של העיירה – בניין עצים ישן, הבנוי בצורה הנפוצה של בתי כנסיות מעץ בפולין.

לאחר שנטשו את העיירה, האמינו יהודי מלאבה במשך שנים רבות, כי בית הכנסת שבעיירה יתקיים לנצח. הורים היו מספרים לבניהם בגאווה, כי קדושת־לוי (ר' לוי יצחק מבארדיצ'ב) בכבודו ובעצמו התפלל בו לפנים, ועל יד המזוזה אפשר עוד לראות את טביעת אצבעותיו הקדושות. ואמנם תודות לזכותו עדיין עומד וקיים כסלע איתן בניין העצים הצנוע של בית הכנסת לבדו בתוך היישוב הגויי. שריפות רבות פרצו במשך אותן שנים ב''זאבראדעס''.

אבל בבית הכנסת לא פגעו. בשבת וביום מועד היו יהודי העיר ובראשם וולף בראנדלס (נכדו של ר׳ אברהמ׳ל צ׳כאנובר) יוצאים אל בית המדרש הישן ומתפללים שם.

מכל היישוב היהודי שהיה שם נותר לגור בעיירה יהודי יחיד בין הגויים. כינו אותו בשם ״רבי׳יה״. הוא היה חייט פשוט ירא שמים. גם בקיץ וגם בחורף הוא היה ממהר בצעדים זריזים ברחוב, בעל קומה בינונית ופנים אדמדמות, שלוש פעמים ביום מן העיירה למניין שבעיר. נערים היו מספרים זה לזה בביטחון רב, כי אותו חייטון מהעיירה הוא... אחד מל״ו הצדיקים.

שנים רבות נמשך המנהג של הליכה להתפלל בבית הכנסת הישן שבעיירה עד... פרוץ מלחמת העולם הראשונה. בימי הסער 1914–1918 הושמד השריד האחרון של היישוב היהודי בעיירה באופן פשוט ביותר. יהודי מלאבה נוכחו לדעת פתאום, כי בית הכנסת המקודש והאהוב עליהם נעלם מעל פני אדמתו של הקב״ה. הגויים שבסביבה פירקו את בית הכנסת הקטן ושרפוהו. שרדו רק המעשיות והאגדות על קדושת לוי מבית הכנסת הקטן ועל ה״רבי׳יה״ עתיר הרזין החי בזכרון העם כאחד מל״ו הצדיקים.

3. השוק הישן

לפי מראהו של השוק אפשר היה בנקל לקבוע, מהו היום בשבוע בעולמו של הקדוש ברוך הוא. לכל יום בשבוע נועד מראה אחר בשוק הישן.

ביום שבת וביום חג נח השוק. החנויות סגורות במנעול ובבריח. בני אדם מעטים נראים בו. האנשים המעטים העוברים בשוק הם יהודים ויהודיות, לבושים בבגדי קטיפה ומשי, בקפוטות שחורות, בכובעי קטיפה, נשים – בשמלות ארוכות, בצעיפים טורקיים, עדויות בשרשרות זהב כבדות, באבני חן, פוסעות בפסיעות רגועות, במאור פנים בכיוון הסימטאות אל בית הכנסת, בתי המדרש ואל בתי תפילה שונים.

השוק ריק. אין מסחר. אין עסקים. שבת. בחלל האוויר מרחפת הרגשה של קדושה ושל מנוחה, הפורשת אור וששון על כל ימי השבוע.

ביום ראשון, בימי חגיהם של הנוצרים, מתמלא השוק איכרים כבר השכם בבוקר. הם מחכים על יד התיפלה לכומר.

לפני תפילתם יושבים איכרי הכפרים בתעלות שמסביב לתיפלה ואוכלים בתיאבון נקניקים ארוכים ממולאים בדייסה, בכרוב חמוץ, טובלים לחם בתמד או ביי״ש.

חנויות היהודים פתוחות למחצה, סגורות למחצה. היהודים אינם מסתובבים בשוק. הם ניצבים לפני הבתים, לפני החנויות לשם ביטחון.

פעמוני הכנסיה מעוררים מחשבות נוגות, זכרונות לא נעימים, פחד. היהודים יודעים: כל הצרות, כל הרדיפות ראשיתן תמיד ביום ראשון, ביום חגא גדול משלהם.

ימי שני וימי רביעי הם ימים אפורים. בתי העסק פתוחים לפי השגרה.

ה"פדיון" מועט. אנשים עייפים מתנועעים ללא רצון, ללא מטרה. עומדים להם כיתות־כיתות, עומדים שותקים. מסתכלים בעיני זגוגית בשוק הריק למחצה, המתמשך כפיהוק. אם נפלט איזה דיבור, אין לו כל טעם. מתפרדות להן הכיתות, האנשים מתפזרים, ממשיכים לגרור את הרגליים הכבדות והעייפות.

בימים כאלה השוק כאילו מתמלא באפרוריות מידבקת, המוסיפה כובד לכל מחשבה, לכל תנועה כאילו בן האדם והחיים כולם החלו שוקעים לתוך ביצה שאין לה קץ.

שפר גורלם של ימי שלישי ושישי. באים ומתייצבים ימי המסחר. מכל העברים נוהרים אדם ובהמה אל השוק הישן. בשעות הבוקר נעשה כבר המקום צר מהכיל את כל הבאים אליו. השוק מלא על כל גדותיו ומשתפך בחלקו לשוק החזירים, לשוק הירוק, לשוק החדש. אלה הם שווקים, שבדרך כלל אינם בחזקת שווקים. בשוק הירוק נמצא הגן העירוני (ליסט־גארטן) ובשוק החדש נערכים מצעדים – חיילים צועדים שם.

בימי שלישי ושישי חיים ותוססים כל הרחובות בדופק המסחר.

שווקים וירידים תופסים כל פינה פנויה בעיר. השוק קם לתחייה, כל הרחובות הומים ומהמים.

מעלות השחר נוהרים לשוק כפריים וכפריות בעגלות רתומות לסוס אחד או לצמד סוסים. הן טעונות תבואה, טנאים מלאים פירות, ברווזים, אווזים, תרנגו־לות והודים. פה ושם מוטל חזיר, מוטלת עגלה על העגלה, ולאחורי העגלה קשורים סייח, פרה...

הולכי רגל כפריים, גברים ואנשים נושאים בסלי תבן חמאה, גבינות, שמנת בכלי חרס, דובדבנים, תות גינה או גם עוף. יש מחמר אחרי פרה, אחר מוליך עדר אווזים.

ברעש בלתי פוסק נוהרים כל אלה אל השוק מכל הנתיבים, כפלגי מים רצים בשאון אל מקווה מים גדול.

השאון והמרוצה גדולים. יהודים ויהודיות שקטים משתנים בימי השוק ללא הכר. אנשים שוכחים את עצמם כליל, "יוצאים מעורם". יהודים, גברים ונשים, רצים אחרי איכר בודד מהלך אחרי עגלת איכרים. זה ממשש שק גרעיני שיפון, זה חוטף עוף מהעגלה, נושף בחלקו האחורי של העוף, לבדוק אם הוא שמן למדי. יש ששניים או שלושה ביחד מוליכים עגל. זה מושך את העגל בראשו וזה מסובב את זנב העגל, כדי לאלצו ללכת מהר. להניח יד על שק תבואה, על בהמה, על עוף – הרי זו סגולה להיחשב לשותף לריווח הזעום. סרסורים, תגרנים וסתם יהודיות, מוכרים מיד שנייה, בעלות בית – נדחקים סביב העגלות רגוזים וכועסים. בקולי קולות ובעמל רב מתאמצים להוציא ריווח שווה־אגורה. הזמנים הולכים ומחמירים, הפיות הולכות ורבים.

עיקר המסחר הוא בתבואה. תופסים עגלה טעונה תבואה, אצים עם האיכר לאסם של סוחר תבואה גדול, כגון: מרדכי לייב ראק, ברוך אייזנברג, משה ציטרין, משה דוד זלאטניק, מאיר ריינגבירץ, אברהם ריבאק, פישל פרנקל

וכדומה. מקבלים דמי סרסרות מכל ״שק״ ורצים שוב לחפש עגלת תבואה אחרת.

אם נתקלים בקשיים בעניין ההעברה לאסם, מובילים את מעט התבואה הישר לטחנה.

בעלי הטחנות בעיר הם יהודים. תבואה וקמח נפוצים ממלאבה לערים ולעיירות רבות במדינה וגם בחוץ לארץ.

טחנות הקיטור הגדולות של משה יוסף צ׳ארקה, של לדר ומונדלאק, של מאנדז׳אק ופרלמוטר ידועות בכל רחבי פולין. מלבד אלה מצויות בעיר גם טחנות יותר קטנות (השייכות למשפחות גרינברג, פטרקוזר) וטחנת הגריסים של ברלינקא. רעש הטחנות ממלא את הלב בהרגשת ביתיות, מבריח את פחדם של הבריות המתהלכים בלילה לבדם. הטוחנים הם אנשים לבנים. הם אינם מפילים פחד על הבריות. הם מפיצים סביבם רגש של חמימות ושובע.

הטוחנים היהודים קונים תבואה בתיווך סרסרים. הם משלמים שכר טירחה מכל ״שק״, כמקובל. רק טחנה גדולה אחת יהודית הפרה את המנהג, רצתה להיפטר מן הסרסר היהודי ולהדיחו מן השוק. בעלי טחנה זו שילמו מחיר יקר יותר לאיכר, שהביא את התבואה בלי מתווך. מאבק החיים בין המעמדות פושט לאט לאט את המלבושים הפטריארכליים, שהתעטף בהם במשך דורות רבים, ומתחילים להיחשף בעירומם, כבכל ארצות תבל.

בו בזמן שהעסקים מתנהלים ברחובות, מתמלא השוק במאות סוסים ובעגלות מהכפרים, העומדים זו ליד זו משני העברים של התיפלה. על פני השטח הנותר בשוק מסתדרים זה ליד זה בעלי המלאכה היהודים והנוצרים עם דוכני העץ שלהם. אוהלים ושולחנות טעונים סחורות ודברי מאפה. כל בעל מקצוע ומקומו המיוחד לו. סוכות החייטים נראות כצריפים שקירותיהם בדים ועליהם תלויות חליפות בגדים רחבות. שנים רבות מתפרנסים כאן מוכרי הבגדים המוכנים: בנימין סולדנסקי ובניו, משה גז׳ביניאז׳, וילגולאסקי החייט, קורטה ועוד משפחות רבות.

על יד החייטים – עמדות הכובענים. תמיד באותו סדר ובאותו מקום והם: מנדל יוחננס, מאטע גרינברג ועוד. עמדותיהם יותר קטנות, מלאות כובעי גויים עם מצחיות לכה מכל המינים.

קצת יותר מרוחק מהם מצויים ״תיישים״ ועליהם תלויים מכל עבר נעליים ומגפיים של שמחה החיגר ובניו, של לייבצ׳ה החיגר ושל לופצ׳אק.

על השולחן מונחים בשורות כיכרות לחם, לחמניות לבנות, דברי מתיקה ודליים מלאים בקבוקי תמד, מי סודה וצוף, מלפפונים חמוצים, מליחים. על הקרקע ממש מניחים את סחורתם הסוחרים בכלי זכוכית ובכלי חרסינה כחולים.

כל חנויות היהודים בשוק וכל דוכניהם מלאים מפה לפה איכרים ואיכרות, שבאו העירה לקנות. זה בודק חרמש וזה קונה זוג מגפיים, חליפה, כובע. איכרות קונות נפט, מלח, מליחים, מטפחות ראש פרחוניות, בדים לבנים, אלמוגים. תיבות זמרה מנגנות, עושי נפלאות ״משתברים״ בלהטוטיהם, בולעים

אש, אוכלים סכינים, זכוכית, שוכבים על קרשים עם מסמרים וכו'.

כאשר האיכר חש, שהפרוטה בכיסו, הוא משתוקק ללגימת יי"ש. אחרי הלגימה הראשונה באה שנייה ואחריה שוב לגימה. היצרים מתלהטים, מדברים בקול רם, הידיים מתנופפות. עוד רגע ודם יזוב מהאף, מגולגולת, צריחות, קללות מהדהדות בחלל האוויר. אין לך יום שוק בלי מהלומות ובלי דם.

באנדרלמוסיה זו מתנהל המשא ומתן עד מאוחר אחר הצהריים. האיכרים מתחילים להתפזר ולחזור לכפריהם. בעלי מלאכה מפרקים את דוכניהם. עייפים הם גוררים הביתה את רגליהם הכבדות עד ליום השוק הבא. השוק מתרוקן והולך. בכל מקום גללי בהמות ולכלוך...

בימי הירידים גדולים הרעש והשאון פי כמה. אז רב יותר מספר האיכרים מהכפרים, רבים יותר התגרנים היהודים, הבאים אפילו מוורשה ליריד החודשי במלאבה.

בימות החול נחים לאחר פעולות המסחר. אפשר היה להתיישב, לשכב לישון בלב השוק ללא מפריע. השטח הגדול ריק למחצה, כאילו מנומנם. משוע־ממים מסתובבים יהודים ומקל ביד, או על הכתף, קנה קש בפה: יונתן סגל היפהפה, מוטלה זילברשטין הגוץ וסיגר בפיו, המדבר בלשון גרמנית משובשת, זלמן לידזבארסקי הגבוה עם המטרייה, מורדוביץ, מאטס (מתתיהו) כץ, משה צוקרקורן, פינחס לובלינר, אריה לייב פריד, הניך סקורקה ועוד ועוד יהודים. אין מה לעשות. יהודים אוהבים להסתובב בשוק, לפגוש בני אדם, לשמוע מלה, לחטוף שיחה. בימות החול השוק הוא כמעין מועדון גדול ולו הרבה פינות. בכל פינה נפגשים זה בזה אנשים שונים. החיים פושטים צורה ולובשים צורה.

יהודים סוחרים יושבים בחנויות פתוחות, מפהקים במלוא הפה ובהנאה רבה הישר לכיוון השוק. מישהו מעיין בספר, מישהו מתלהב בשיחה על פולי־טיקה, יהדות, ויש שבדומה לסאנה אייכלר הוא משתקע במשחק אישקוקי בחנותו בצהרי היום הבהיר.

מחלונו של משה וילנר נישאים צלילים של פרקי חזנות. משמיע אותם הגרמופון, או וילנר עצמו משחיז את גרונו, בשעה שהוא שקוע בשעון שפסק ללכת – "מאי קא משמע לן השעון?..."

שכנו, יוסף רודק, גבאי בית הכנסת, הלבוש תמיד בקפוטה נקייה ושחורה של אריג, מחייך לו במצב רוח מרומם לתוך זקנקנו האפור. רעיון, רעיון חדש צץ לו במוחו, תרופה חדשה, הוא מדבר חרש, בנחת, כפי שנאה ליהודי חלש, רופא־חובש בעיר, הוא מהלך לו לאט עקב בצד אגודל, ולא בחיפזון. כל הזקוק לו, יבוא אליו.

תוך שיחה עם עצמו ממהר לרוץ בצעדים קטנים איצ'לה זילקעס הכרסתן. הוא רץ לחפש בעל שררה במעדנייה הגויית. הוא מדבר אל עצמו בלי הרף. קשה להבין, מה הוא אומר. הוא בולע את המלים. אבל כרסו לא תפחה בשל דיבוריו. איצ'לה מחבב לחטוף לו לגימת יי"ש ולקנח אחריה בכל מקום שהדבר ניתן לו. הוא עצמו מלגלג על כרסו הגדולה: – "מה שעלתה לי כרסתא זו, מי

יתן והיה לי, ואילו מה שהיא שווה יהווה את כל רכושו של המשומד וישנייבסקי״.

כעגל אחרי הפרה רץ בעקבותיו ברנש צנום וכחוש, שפניו אדומים, והוא רועד תמיד מקור אפילו בימי הקיץ החמים – זהו אחיו ״לוזר״, השיכור היהודי היחיד בעיר. להשתוות לגודל כרסו של איצ׳לה יכול היה רק יהודי אחר בעיר – הזוגג הגוץ לייבלה ״פולטורק״, זה שהשיאו לו בבית העלמין בעלת מום, כדי שתיפסק מגפת הכולירה בעיר. הוא היה ציוני. היתה לו מניה של הבנק הקולו־ניאלי היהודי, והיה מדבר עבריס (עברית) אפילו בימות החול.

על יד וולף ברכפלד עומדים הסבלים חגורים בחבל עבה. הם מצפים להזדמנות של פרנסה. מרחוק מבריקים ראשיהם של בני לאדנה. מרדכי לאדנה הזקן, בעל הזקן הצהוב הארוך, היה נקרע לגזרים במקצוע הסבלות במשך שנים רבות. עתה הצטרפו אליו בניו: יצחק, איסר ושיע. על ידם עומד יהודי גברתן ״טל ומטר האדום״. הסבל ״מה טובו״ הצמיד לעצמו לכל ימי חייו כינוי זה. כשחגגו הסבלים את חתונתו, הכניסוהו לאחר החופה ל״ייחוד״ עם אשתו הצעירה ולא הבין מה עליו לעשות. נרגז התרוצץ בחדר אנה ואנה הלוך ושוב. חבריו הסבלים ראוהו בעד החלון במבוכתו והחלו קוראים אליו: – נו, התחל!

– במה ?

– מלפנים !...

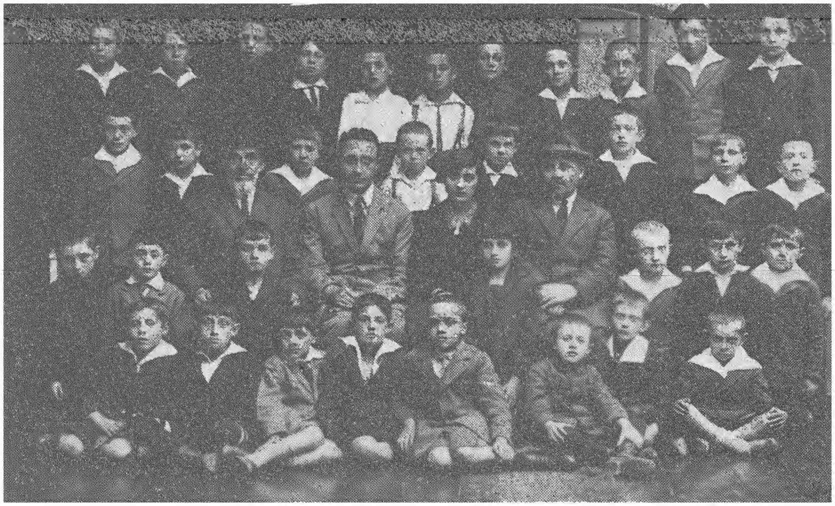
אז עמד וקרא תפילת ״מה טובו״.

בשעות הצהריים מגיעה הרכבת מוורשה. בשוק נעשה קצת יותר נעים. יהודים ובני נוער מתכנסים ליד ביתו של מנדל וישינסקי. מחכים לעיתונים, שעומד להביא מנדל באשקס בעצמו, או בנו מוטל או בתו מרים מהרכבת. הכל מחכים בקוצר רוח, כאילו היה בכוחו של עיתון לשנות את כל אורח חייהם. הכל מצפים לנסים, לישועות ולנחמות, לבשורות טובות יום יום.

באותו רגע, שהם רואים את חבילת העיתונים, הם מתנפלים על מנדל כדבורים, כארבה רע. מנדל צועק, זועק, מגדף את הקהל ומבטל אותם כעפרא דארעא. הכל תמהים, מניין לו ליהודי קטן וכחוש זה, הכוח הרב הזה לצעוק ולזעוק.

משחטפו את העיתון, מתפזר הקהל. בשוק נעצרים יהודים לקרוא את העיתון. חלק מתבודד לו בכל מקום שהוא ומתייחד עם העיתון. אחרים מתקר־בים לחוג יהודים, שבו קוראים בקול בצירוף פרשנות. בעלי חזקה באים לקרוא את העיתון אל שכן, לידיד בחנותו או בדירתו.

קוראים בעלי חזקה לקריאת העיתון אצל חיים פרלה בחנות הברזל שלו הם חברי ״מזרחי״: משה צוקרקורן, אריה לייב פריד, שלמה פישר, פינחס לוב־לינר, וה״קונסול״ של הציונים, אברהם בנימין מגנושבסקי. אבל עם בואו של משה ביאלק חסל סדר עיתון. הוא נצמד לעיתון כחתול לחמאה. רוכן עליו, נושם מהר, נוהם נהימות משונות מגרונו כרעשן של פורים. הוא בולע את העיתון בעיניים לטושות מראשית הגיליון ועד סופו, עד חתימת העורך. רק אז הוא

בית-ספר "יבנה" עם המנהל פישר והמורים: פניה מרגוליס,
י. הירשהורן, ל. לובלינר, 1927

- די "יבנה"-שול מיטן פארוואלטער פישער און לערערס:
פאני מארגוליס, י. הירשהורן און ל. לובלינער, 1927

"Yavneh" school with principal Fisher and teachers Fanya Margulis, I. Hirshhorn, and L. Lubliner, 1927.

בני מלאכה בצבא הפולני, 1930

- מלאווער סאָלדאטן אין דער פוילישער ארמיי, 1930

Mlawa—ites in the Polish army, 1930.

מושך את ידיו ממנו, קם ואומר: "עיתון גדול, מלא וגדוש חומר קריאה, ואין בו מה לקרוא". הביקור אצל חיים־אליהו מסתיים. מחזה זה חוזר ונשנה יום אחר יום.

ציונים, לבושי קצרות, מתכנסים בחנות האריגים של אברהם איזיק ביז'ונסקי. שם מושל בכיפה חיימוש, הסבור כי הוא יודע הכל.

קהל שונה לגמרי מתכנס אצל וולף בראכפלד, ליד חנות התה הקטנה של אהרונוביץ. כאן מלגלגים על כל העולם ועל הפוליטיקה שבו. פה אין מאמינים בשום דבר. כאן פורחות בדיחות, הלצות ונעשים מעשי קונדס ללא קץ.

ראש המדברים כאן הוא ליבל בראכפלד יחד עם אליעזר וישינסקי, הלחשן המושבע של הצגות התיאטרון בעיר. ארל גרינברג, בימאי החוג הדרמטי והשחקן בתיאטרון, שזה עתה ירד ממיטתו, גם הוא אינו טומן ידו בצלחת ומבדח את חבריו. מאיר קנריק, זיגמונט ליפשיץ, שייע קשעסלא, חיים יוסף אייכלר מקשיבים ונהנים. פייבל אופטובסקי, שבא אז בדיוק מן ה"תלמוד תורה", מטה אוזן, מחייך ושותק.

יחזקאל ברמן, שראה כבר במסעיו עולם מלא, חזר מלונדון ומניו־יורק למלאבה. הוא מסתכל בכל החברה בעיניים מביעות זלזול וביטול. הוא עומד ליד בוצ'ה איידלשטין, ידיו נתונות זו בזו בשרוולים והוא כאילו מדבר אל עצמו: "אבני זהב מתגוללות בפולין. היכן תמצא בעולם עוד מדינה כזו, שאפשר לעבוד בה כל כך מעט ולחיות חיים קלים כאלה?"

מזווית רחוב פלוצקר מופיע בשוק ברנש רזה ושחור וגובהו כמגדל גותי. על שערותיו מגבעת שחורה וקטנה. שכמיות שחורות, אחת ארוכה מחברתה, יורדות עד הקרקע בצורת גלים מצווארו הארוך. הברנש מחזיק בידו ספר תפילות, רץ צעדים אחדים קדימה, נרתע מיד שתיים־שלוש פסיעות. פיו הרך ממלמל מלים לא מובנות: "אלך? או לא אלך?". לא, לא אלך!" כך הוא מתרוצץ הלוך ושוב, וחוזר שוב על אותן המלים: "אלך? לא. לא אלך". זהו קרולביצקי, גוי המתפלל לירח. הוא מתרוצץ יום יום פעמיים בדרך לכנסיה האוונגלית ברחוב פלוצקר אל התיפלה הרומית־קתולית בשוק, כאילו איבד כאן בדרכו את כל חייו.

האילנות מסביב לשוק מיתמרים ומתמשכים. הצללים מתארכים. השעה כבר מאוחרת. אנשים מתחילים כבר להתפזר אט־אט. אחרי הצהריים נח השוק.

בשעת בין השמשות מתעורר השוק שוב לתחייה. תלמידי ה"חדר" של מאיר שלמה עורכים מלחמה עם נערי ה"חדר המתוקן", עד שהלילה יורד. ילדים עייפים מתחילים להתפזר ופונים איש־איש לסמטתו.

עתה אין איש מפריע את מנוחת השוק, השקוע בריקנות עמוקה מנומנמת של אחד מלילות השבוע.

4. דיירי השוק הישן

מסביב לשוק היו סמוכות זו לזו חנויות של יהודים, בתי עסק גדולים וחנויות קטנות. אריגים ובדים סיפקו למלאבה ולסביבותיה בתי העסק של

אברהם אייזיק ביז'ונסקי, וולף ברכפלד, שמחה וירניק, אלתר כהן והחנויות הקטנות של בני לנדוי. בתי עסק גדולים לברזל היו לסוחרים: חיים אליהו פרלה, פינחס מונדרי, יצחק רוזן ושמעון ליפסקר. בתי עסק לעורות היו ליוסף פילאר, לבוצ'ה אדלשטין, לזילברמן. כאן היו בתי העסק הגדולים לסידקית של האייכ־לרים, של קויפמן, בריש צייטאג, בלומנקרנץ ומייזליץ. בתי עסק של צורפים ושענים היו למשה וילנר, לפייבוש שפירא ולמשה אופטובסקי. בתי עסק ליינות היו לדוד הירש מקובסקי, ליהודה מאיר לידזברסקי. ובחנות למסחר מקורי ליינות של בונים אסטרייך. בתי העסק הגדולים לצורכי מזון היו של לייב ליפשיץ, פראנק וקונצקי. חנות בשמים קטנה היתה של משה גבאי. בתי העסק היו מלאים בסחורות. התקיים מסחר סיטוני עם העיירות והכפרים שבסביבה. הפרנסה היתה כאן בריווח גדול יותר מאשר ליהודים ברחובות אחרים. היתה איפוא אפשרות "לחטוף" וללמוד דף גמרא, לעיין בספר, "לעסוק בפוליטיקה", בענייני מפלגות, בעסקי ציבור, או אפילו לשחק באישקוקי בצהרי יום בהיר. העסקים התנהלו כבר מעצמם. "הפרנסה היא בידי שמים", אז לשם מה המאמ־צים ? סוחרים בלב ונפש, אנשים בעלי יוזמה, קומבינציות וקלקולאציות, המרבים בנסיעות, מתרוצצים ומאמינים, שהכל תלוי רק בהם, וכן גם הפרנסה – סוחרים כאלה בשוק ניתן היה למנות באצבעות של יד אחת. רוב הסוחרים עסקו במסחר במקרה: שידוך, ירושה. עניין המסחר לא היה לגביהם עיקר. בכל הזדמנות מסרו את בית העסק לאשה או לבן המתבגר. הרי אין יהודי חייב להתמסר במשך כל ימי חייו למכירת מסמרים, למדוד סחורות לפי אמה. בימים כתקנם הצדיקה המציאות פילוסופית חיים זו, שהמימרא: "הפרנסה בידי יושב מרום" היא ביטויה ואופיינית לה. ימים קשים היו, אפילו קשים מאוד, כשהזמ־נים נעשו אי־שקטים וגרועים מזה. אפילו בשוק החלו להופיע בתי עסק של פולנים. "פיקעטים" (משמרות מסיתים) ליד הדלתות של חנויות היהודים לא נתנו לגוי להיכנס ולקנות אצל יהודי. מסורת המסחר של דורות ומנהגים עומדים להתמוטט יחד עם קיומם של יהודים, שדימו, כי הם וקיומם מושרשים באדמת פולין.

בכיכר המרובעה, שנקראה בשם "השוק הישן", חיו יהודים שהיו דומים בחיצוניותם זה לזה, בלבושם, בצורתם, בשפתם המשותפת והתפרנסו בעיקר ממסחר, שמרו על אותן שבתות ועל אותם מועדים ובכל זאת היו שונים זה מזה.

בית העסק למסחר הברזל של ר' חיים אליהו פרלה היה בלב השוק, מול בית העירייה. הולך לו יהודי לבית העירייה לסדר עניין, ונכנס דרך אגב לחנות לשמוע דבר מה או להשמיע. מהלך לו יהודי סתם בשוק ואין לו שום עיסוק, הרי חושקת נפשו להיוודע מה נשמע אצל פרלה. מלבד זאת מצוי כאן המרכז העירוני של "מזרחי". את חברי הוועד ניתן לראות כאן יום־יום, ביניהם ר' משה צוקרקורן – הגבאי של "מזרחי". הוא היהודי החדור תקיפות והתלהבות, בעל לב יהודי חם, המלא צער ואהבה לכל יהודי. כשמן בעצמותיו היא ידיעה

טובה מארץ ישראל. טובה היא לו ממסחר העצים שלו. בהתלהבות של חסיד לשעבר של הרבי מגור מדבר משה צוקרקורן בהתמרמרות בגנות הרביים החסידיים המתנגדים לארץ ישראל. לפי דעתו, חייב היה כל רבי של חסידים לעמוד בראש חסידיו ולעלות ראשונים לארץ ישראל. אבל אפילו בכעסו ניכר הגזלן היהודי, אוהב היהודים עד כלות הנפש. התפרצותו וכעסו על הרביים אינה מונעת ממנו מיד לאחר התרגשותו לספר דברי תורה של רבי. משה צוקר־קורן היה יהודי בעל חן רב ותמימות יתרה. אהבה לארץ ישראל יקדה תמיד בלבו.

אורח לעתים קרובות היה כאן הצעיר, חבר הוועד של ״מזרחי״, אריה לייב פריד. אברך חיוור, בעל מנגן, שאהב להתחמם בשלהבתם של חבריו הקשישים ממנו. את חייו הצעירים קיפדו חיות הטרף הגרמניות. בלב השוק, שם בילה את רוב חייו, תלו אותו הנאצים.

בחברתם ראו לפעמים את המורה הזקן והמדקדק, ר׳ שלמה פישר, מנהלו של חדר מתוקן. פישר היה מטה אוזן, מקשיב לדברים, לפעמים גם הוא היה אומר מלה וחוזר הביתה שקוע בהרהוריו הסקפטיים – מדוע הם מרבים בדיבו־רים על מה שצריך לעשות. הפתגם האהוב עליו היה: ״לא ממדבר הרים״ – דיבורים ללא מעשה אין להם ערך.

כאשר קרה ונכנס בעל מלאכה יהודי, או אחד המסגרים או הנפחים, או קונה מן הכפר, שבאו לקנות: חרמש, גרזן, משור, נתמלאה החנות אנשים ואחדים נאלצו להישאר בחוץ עומדים על מדרגות הכניסה. לאמיתו של דבר, אין כל בית העסק חשוב לבעליו. הסוחר הראשי הוא איצה. חיים אליהו נחשב בעיר ליהודי בעל גאווה במקצת, לאדם לא ידידותי ביותר. האמת לאמיתה היתה, כי הבריות היו מפריעות לו הפרעה מרובה. מה להם, לכל הבטלנים, הפוליטיקאים, הקונים – ולו, בשעה שהוא שקוע כל־כולו בראשו ובכל חושיו בספרון רב עניין וחשיבות. ואיזה ספר אינו מעניין ? הוא מעניין יותר וחשוב מכל אשר סביבו, מהבריות וגם מהברזל שבחנותו. וודאי הוא איפוא, שעל אנשים מסוגו של חיים אליהו מרבים להלעיז.

את האהבה לספר ירש חיים אליהו, כפי הנראה, מאביו ר׳ ירוחם־פישל, מחבר ״ספר המצוות״. צמא רב וערגה לדעת מילאו את כל חדרי לבו ואת ישותו, את כל חייו של ר׳ חיים אליהו פרלה. אבל היו אז זמנים אחרים. בדרך מקרה נתגלגל והיה לסוחר בברזל, לראש משפחה, לעסקן ציבורי, הנאלץ להיפגש עם הבריות, בשעה ששאיפת חייו היתה להתבודד בחדר מיוחד עם ערימת ספרים. כשהיה חיים אליהו מדבר על ספרים בכלל או על הרמב״ם, על הגאונים, או על שפינוזה, היו קור־רוחו החיצוני, גאוותו, חוסר סבלנותו, שדחו מפניו את הבריות, מתמסמסים ונעלמים. נשאר אדם חדור אהבה ויראת כבוד לתיבה שבספר, לרוחו הטהור של האדם.

כבן לוויה קרוב ביותר ליהודי שימש תמיד הספר. בחנות, בבית ואפילו ב״מזרחי״ בשעת הקריאה, היה יושב ובעיניו קצרות הראייה והממושקפות

עיין בספרון. בגדו היה תמיד ללא רבב. פניו קרנו באור החכמה של תלמיד חכם אמיתי.

רק דבר אחד היה מסוגל לנתק אותו מחיי היום יום. זו היתה אהבתו הגדולה והערגה לארץ ישראל.

את טעמה הראשון של ארץ ישראל עוד לפני מלחמת העולם הראשונה טעמו יהודי מלאבה רבים בביתו של ר' חיים אליהו באחרי הצהריים של יום טוב. התקרובת למסובים לשולחן כללה גם יין "כרמל". כאן נעשו הצעדים הראשונים הרופפים לתפיסה ממשית, ריאלית של ארץ ישראל, שהיתה בימים ההם בגדר חלום, יותר מאשר מציאות.

זכה חיים אליהו וביקר בארץ ישראל פעמים אחדות. הוא קנה שם קרקע, השאיר ילדים וחזר למלאבה לחסל את עסקיו. אבל לא זכה לבוא עוד לארץ משאת נפשו. הסערה בפולין קיפדה את פתיל חייו בדרך טראגית והוא נספה ללא עת.

שותפו של חיים אליהו היה גיסו, גצל גלובינסקי. גם לבו לא הלך שבי אחר העסקים. הוא היה יהודי חלוש, מחסידי הרבי מגור, בן תורה. לא הרבה להיפגש עם הבריות. ילדיו התחנכו ברוח ההשכלה החילונית. אשתו היתה בימים ההם אחת מן הנשים המעטות, שרכשו להן השכלה חילונית.

כדמות שלא מן העולם הזה נראה וולף בריינדלס, נציגו של מלאך המוות בעיר. וולף בריינדלס היה תמיד יהודי זקן. הוא היה בר אבהן מיוחס של ר' אברהמ'לה, מחצרו של הזקן מצ'יכנוב. הבריות פחדו מפניו. הוא היה הגבאי הקפדן בחברה קדישא. היה זה יהודי גבה קומה, פניו אדומים וזקנו הלבן דליל. היה לו מראה פראי, כאחד הכוהנים, שתקעו בשופר להפלת חומת יריחו. לעתים היו פניו חיוורים וצהובים, בלי נטף דם בהם. היתה לו דמות של קלף צהוב מתוח על עצמות כחושות ופני זקן לו, כמראה של כהן שומרוני.

אצל וולף בריינדלס אפשר היה להשיג בולים תורכיים, שקיקים ובהם עפר ארץ ישראל, תכריכים - כל מה שיש לו שייכות למוות. בקיץ חבש לראשו מגבעת שחורה, גבוהה, לבש קפוטה של ריפס ארוכה. בחורף - כובע של פרווה ואדרת גדולה וארוכה מפרוות שועל.

משא ומתן עם וולף בריינדלס לא היה תענוג גדול. הוא משל בעיר ביד חזקה. כאשר מת במשפחה נער או נערה, לא רצה הגבאי הקשוח של חברה קדישא לשמוע שום טענה, שהפילו הבריות לפניו בתחינה כדי לרכך את לבו. "כסף רב, אתה אומר, דורשת חברה קדישא, ואילו היה אבי הנערה שנפטרה חייב לתת לה נדוניה, היה מוציא פחות? הרי הנפטרת כבר היתה בת לכלולות!" כך היה מסיים את דבריו בצפצוף צרוד.

בראש השנה הוליך וולף בריינדלס קהל יהודים להתפלל מנחה בבית הכנסת של "העיירה". בכל ערב שבת היו הרצפות מבריקות בזכות החול הצהוב. וולף בריינדלס היה עורך טקסים של "שלום־זכר" לשכניו: חיים אליהו פרלה, וגצל גלובינסקי וילדיהם ומכבד אותם באפונה ובשכר. לו עצמו לא היו ילדים.

בשעת "שלום־זכר" היה מפגין בקיאות רבה בחישוב הקץ. במשך כל ימי חייו היה מתעסק בחישובים, מתי עתיד לבוא משיח צדקנו. לא חס על עמלו לדחות משנה לשנה את מועד בואו של משיח. והוא מודה ומתוודה כי שוב טעה בחשבון.

לאחר מותו מצאו אצלו כתב־יד גדול מלא חישובים, גימטריות ונוטריקונים על יום בואו של משיח, ומתי סוף סוף תהיה תחיית המתים. כתב־היד נשאר בידי ר' איצ'קה.

בבית עצים קטן בלב השוק התגורר ר' איצ'קה לנדוי, אחיו של הרב מביאלה. יהודי בריא ורחב גרם ובעל הדרת פנים ופיאות ארוכות ומסולסלות. היה נעול נעליים וגרביים לבנים, לבוש בקטיפה ובמשי. התנהגותו כשל רבי והיה עורך שולחן כרבי.

כלתו היתה ידועה בעיר בשם מאטל ר' איצ'קהס. שביס שחור מקושט בחרוזים ובנוצות כיסה את ראשה החכם. היא היתה מפורסמת מאוד. דיברה צרפתית, רוסית, פולנית, היתה מלעיזה על הרביים ועל חצרותיהם. בכל מקום באו לידי ביטוי התנגדותה ומריה לפיגורם של החסידים. מבית החסידים והנגידים שלה הביאה גאווה, ביטחון עצמי ואהבת החופש.

בתה חוה־איטה, רעיתו בעתיד של הסופר סטופניצקי, הרחיקה לכת. היא, האם לבנים מבוגרים, הסירה מעל ראשה את הפאה הנוכרית, נטשה את בעלה, החסיד הבטלן, יענקל סאניק, ופנתה לדרכים חדשות. עוד יותר הרחיק נכדו של ר' איצ'קה. הוא היה עלם עוסק בתורה ופיאותיו המסולסלות ירדו עד לכתפיו. לבחור היה ראש פתוח. בבוקר לא עבות אחד פנה בשמו ובשם חבריו בבית המדרש אל אחדים מתלמידי הגימנסיה היהודית וביקש לעזור להם לרכוש השכלה חילונית. בביתו של ר' איצ'קה התארגן חוג של אפיקורסים, לשעבר בחורים חסידיים. בהלכות אפיקורסות עלו הבחורים האלה על מוריהם.

בשכנות לחוג זה של פורצי הגדר התגורר יהודי חסיד, נעים הליכות ולבו רצוף אהבת ישראל. זה היה מנדל מאטקיס (ספירשטין), אחיו של יוסף השוחט. על גופו הגוץ בלט ביותר ראשו הגדול, שהיה מכוסה בכובע יהודי גדול. בזכות הכובע הזה נראה קצת יותר גבוה. מפניו החייכניים ירדו שערות ארוכות, אשונות וקשות. כל שערה כאילו צמחה "לעצמה", וכולן היוו את זקנו הארוך של גופו הקטן. תנועותיו הגמישות הוסיפו לו חן שובבני של נער. בחיי יום יום היה מקיים את הכלל האומר: היה מקבל כל אדם בסבר פנים יפות, תמיד בחיוך ובמאמר יפה. כשהיה תופס נער, כיבדו קודם כל בצביטה חסידית בלחי הנער ושאל, מה הוא לומד. הנער קופץ מעוצמת כאב לחיו. מנדל אינו מרפה ממנו, עד שהוא שומע מפיו תשובה נכונה לשאלתו, שהיא בדרך כלל שאלה בדקדוק או בתנ"ך. כידוע, לא היו לימודי הדקדוק והמקרא מקובלים ביותר בעיני החסידים. מנדל מאטקיס ואחיו השו"ב יוסף מאטקיס אהבו להתפאר דווקא בבקיאותם במקרא ובכללי הדקדוק. שני האחים אהבו מאוד ילדים ובכל הזדמ־נות בחנו אותם. תכונה זו אפיינה את מנדל בכל ימי חייו. משבגרו הילדים וסרו לדרכים אחרות, נשאר מנדל גם אז ידידם הזקן והטוב.

פתאום נעלם מנדל מאטקיס מן השוק, שבו היו רואים אותו יום יום. לבו של מנדל נחלש. בימי מחלתו היה מנדל מתחנן ומבקש לספר לו על ארץ ישראל, על יהודים ועל מקומות קדושים. הירש־בר, בנו של לנדוי, אחד מאנשי שלומם של חסידי אלכסנדר, היה בא לביקור חולים אל חברו מנדל.

הירש־בר היה יהודי חסיד, למדן. פניו היו חיוורים־צהובים וזקנקנו היה שחור ודליל. אלה לא העידו על חיי אושר ועושר. ופרנסתו היתה בצמצום. הוא עסק ב"תעשיית" שקיות מנייר, וכן היה "נקרע לגזרים" מנסיעות לירידים בפומרן. נסיעות לירידים אלה לא היו פרנסות קלות. בריונים פולנים, אנשי ה"פיקטים", שליחי החרם נגד יהודים, היו מזמן לזמן מתנפלים על תגרנים יהודים וגונבים את סחורתם. לא קל היה ליהודי כזה להרוויח את פת לחמו, לגמרי לא קל. עתה בא הירש־בר לבקר את מנדל החולה. פרחים לחברו לא הביא, לא בקבוק יין אדום ולא תפוז. הוא התיישב ואמר: מנדל, הבאתי לך "מימרא של הרבי" והוציא מכיסו ספרון של הרבי הזקן מאלכסנדר "ישמח ישראל". שפתיו החיוורות של מנדל החלו נעות, קמטים עמוקים נחרשו בפניו, עיניו הבהיקו בזיק של שמחה. אפשר היה לראות בעליל, כי לבו של החולה התמוגג משמחה. כשנגע בספרו חש, כאילו הרבי בכבודו ובעצמו בא אליו והושיט לו את ידו החמה והטובה.

בבית מגוריו של מנדל התגורר גם זלמן לידזבארסקי. יהודי רזה, גבוה, מחסידי אלכסנדר. תמיד נשא מטריה שחורה. עסק במסחר בדים ואריגים. במקצת נהנה גם מ"רבית".

בקדמת הבית היתה חנות כלים וכלי זכוכית של "סלאדקע רבקה", אשתו של מנדל לאסקה. החנות היתה רשומה על שמה.

בשכנות אתם התגורר בונים היינן, המוכר בעיר בשם בונים שיעס, "עוד בי נשמתי". הגויים קראו לו בונים עסטרייך, יהודי צנום וזקנו בלונדי, דליל. היה מדבר בקול של סריס ומסתכל בפחד בשתי עיניו האדומות והחולות על עולמו של הקדוש ברוך הוא. בגדיו היו כאילו דבוקים לגופו ומלבוש אחד היה ארוך ממשנהו, כפי שהיו אומרים: "היום הרביעי ארוך מהיום השלישי". מהכותונת הפתוחה, שצווארונו היה מופשל מעל לקפוטה, נשקף צוואר ארוך ורזה ופיקת גרגרתו היתה מתרוצצת מעלה־מטה. אפילו בימות החול היה חובש כובע של קטיפה על הכיפה, בשבתות – שטריימל של פרווה קרחה, שהיה מוסתר כל ימות השבוע מתחת למיטה מפני העש. בונים היה ביש גדא מובהק. הוא היה חסיד נלהב של הרבי מאלכסנדר. חסידים ליצנים היו מספרים, כי כשהוא מקבל מכות במטאטא מאשתו, הוא מסתתר מאחורי המיטה וקורא בקול צפצפני: "חצופה, והוא ימשול בה", ובשעת "מלווה מלכה" נפל סמרטוט הרצפה מתוך קדרת הגריסין.

בלי תשומת לב לכל סיפורי המעשיות האלה, בין אם הם נכונים או מופרזים, התייחס בונים בדחילו ורחימו למסחר היין שלו. לבל יכשיל יהודים ל"יין נסך" היה נסחב עם יינו בקרונות משא מבסרביה הרחוקה וללא ידיעת מלה אחת

פולנית או רוסית, היה מצליח לשמור על היין ממגע יד של גוי או מעינו של גוי.

מנהגים אחרים לגמרי ואווירה אחרת שררה בבית העסק הגדול והקרוב לסחורות קולוניאליות בבעלותם של השותפים הגבירים קונצקי את פראנק. כאן התנהל העסק בצורה מודרנית. היו שם משרד, טלפון וספרי חשבונות. קונצקי הזקן היה לבוש קצרות במגבעת קשה, גזוז קצרות ודיבר יידיש מגורמנת. בקיצור, אדם חצי מתבולל. חינוך בניו הרחיק אותם מהיהודים. אבל לאחר שנים של ספקות ותהיות הם חזרו בתשובה. הלק נזכר, כי שמו האמיתי הוא הילל. הוא נטש את ארגון הצופים של המתבוללים על שם "ברק יוסילביץ" ועד שיצא מפולין היה פעיל ב"השומר הצעיר". אחותו בארקה חזרה בתשובה גם היא. שנים רבות היתה חברה ב"השומר הצעיר". חייה הצעירים הגיעו לקצם באושוויץ.

באחת מזוויות השוק בקרבת רחוב פלוצקר היתה חנות האריגים והבדים של וולף ברכפלד, יהודי גבה קומה וזקנו צהוב. רשמית היה מחסידי אלכסנדר, אבל וולף ברכפלד נטה לענייני העולם הזה יותר מאשר לחסידות.

מכל משפחתו של וולף ברכפלד · שרד בחיים רק בן אחד בארץ ישראל.

בעיר היה גם בית דפוס יהודי. יהודים ניהלו עסקים, היו דרושים להם גליונות נייר למכתבים ועליהם מודפס שם העסק, כרטיסי הזמנה לחתונות, ל"שנה טובה", מודעות לתיאטרון. בשנים המאוחרות הופיע גם עיתון ביידיש – "דאס מלאוועד לעבן" ("חיי מלאבה"). כל החומר הודפס בבית הדפוס של ר' לייבוש היינסדורף. אדם־יהודי, שהיה מתפלל ב"שטיבל" (בית תפילה) של חסידים והיה מתעניין בספרות הגרמנית, הרוסית, הפולנית, היידית ובספרות העברית הישנה והחדשה. יהודי שבחיי היום יום, בכל שיחה ובכל חברה היה נוהג לפי הפתגם: דברי חכמים בנחת נשמעים. חסיד, אריסטוקראט, שנהג לפי הכלל "דרך ארץ קדמה לתורה". כל פגישה קרובה עם ר' לייבוש היינסדורף עשתה רושם, כי לפנינו היה כאילו הוא שבוי בעולם זר, גם אם במראהו החיצוני היה תמיד רגוע ומתון.

ר' לייבוש היינסדורף היה נאמן לפילוסופית חיים מעורבת, שבה שכנו תחת גג אחד אמונה, חכמת חיים וגם ויתור גמור. תמיד היו עיניו קצרות הראייה, החמות והמלאות אהבה, נצמדות לספר או לספרון. הכול התייחסו אליו בכבוד ותמהו על טיבו המופלא של האדם, שחי בשלום גם עם אנשים מתקדמים וגם עם חסידי גור.

בימות החול היה לבוש קצרות. בשבתות היה לובש קפוטת משי וכובע קטיפה קטן.

לייבוש היינסדורף נחשב לאחד האנשים הרגועים והצנועים ביותר בעיר, המהלכים תמיד בצדי הדרכים, כדי שלא להפריע לעוברים ושבים.

בשוק הישן היו עוד עשרות "בתים" של מאות תושבים: חסידים, מתנגדים, חופשים בדעותיהם ודתיים, ציונים, בונדאים, פולקיסטים ויהודים סתם, "אומרי תהלים", שלא הוזכרו כאן כלל.

תפקיד חשוב במקצועות שונים בחיי היהודים מילאו בתיהם של דוד פיז'יץ, לדרברג, לובלינר, מייזליץ, שמעון ליפסקר, הניך זילברברג, הרמן קלעניץ ואחרים. דומה או שונה, חופשי או דתי, חסידים או מתנגדים – גורל משותף איגד אותם למשפחה גדולה וקרובה אחת.

עוד אזרח אחד, שהיה רחוק מענייני מסחר ומדברי חולין, חי כאן בשוק הישן. זה היה המרא דאתרא ר' יחיאל משה סגלוביץ זצ"ל. כלכל רב בעיירה יהודית היו לרב תומכים ומתנגדים. זה טען, כי הרב נוטה לציונים ולעומתו טען אחר, כי הוא נוטה ל"אגודה". בעיני אחד לא מצא חן אופן דרשנותו. אמת, הרב לא היה נואם רב יכולת. היגויו הליטאי היה זר לקהל. ולמרות כל אלה חלקו היהודים כבוד לרבם וחשבוהו ללמדן גדול.

גדולתו של הרב נתגלתה בימי מלחמת העולם הראשונה. כשנטשה האוכלוסיה היהודית את העיר הסובלת קשות מאש החזיתות, נשארו בה רק יהודים מעטים ועמהם הרב. כל עוד יישאר אפילו יהודי אחד בעיר, יישאר גם הרב בתוכה. כך אמר וקיים. בעמדתו זו רכש הרב אהבה רבה ואמון בכל שכבות האוכלוסיה. ביותר נתגלו גדולתו וחן ערכו, מסירותו ואהבתו לעדתו בימי מלחמת ההשמדה האחרונה. כשגירשו לראשונה את היהודים מן העיר, רצו היהודים להציל את חיי הרב. אבל רבם הזקן של אנשי מלאבה לא חיפש דרכים להצלתו. בשעה שחיי עדת ישראל היו בסכנה. יחד עם בני עדתו גורש מן העיר ונשמתו הטהורה יצאה בגלות לובלין. 49 שנים ישב על כיסא הרבנות במלאבה.

5. סמטאות אחוריות

לאחר המרדף אחרי פרנסה, ההתרוצצות על פני השוק ועל פני רחובות המסחר הארוכים, לאחר כל המאמצים חוזרים אל הסמטאות האחוריות.

השטח, שבגבולות השוק, רחוב ווארשעווער ורחוב פלוצקר, הוא מרכז של בתי מדרשים, בתי כנסת, בתי תפילה של חסידים, חדרים, תלמוד־תורה והמקווה. כל מוסדות היהודים התרכזו בסמטאות האחוריות, מובדלים מהעיר כבשרשרת.

לכאן בא יהודי להתפלל, ללמוד דף גמרא, פרק משניות, עין־יעקב, לשמוע דברי מגיד, לשפוך שיחו ואת המעיק על הלב בפרק תהילים.

כאן הופך מחדש כל פרט לאיבר מן הכלל. לעסוק במסחר, לעבוד כבעל מלאכה אפשר יחידי או בשותפות. להתפלל, ללמוד, לקרוא תהילים רצוי ומועיל לעשות עם עוד יהודים יחד. יהודים מחנויות השוק ומהסדנאות באים הנה להתחמם, לשאוב ניחומים, לחפש הגנה, להיות בצוותא.

ברחוב בית הכנסת עומד בניין האבנים של בית הכנסת. קירותיו צבועים מבחוץ בצבע אדום ותכלת כהה, דלתות העץ הגבוהות – בצבע חום. הגג נח על עמודים גבוהים, אפורים־לבנים. בעד ויטראז'ים גבוהים משתפכות קרני השמש פנימה בכל צבעי הקשת. עופות, חיות, מלאכים עם כלי זמר, מצוירים ביד תמימה, ניבטים כמו דרך ערפל כחול מהתקרה הגבוהה. מדרגות מובילות למטה אל פנימו של בית הכנסת, שרצפתו נמוכה ממיפלס הרחוב.

בימות החול אין מתפללים בבית הכנסת, פרט ליום של חג לאומי יהודי או נוצרי. אז מתכנסים יהודים בבית הכנסת להאזין לדרשה, שנושא הרב בדרך כלל בנוכחות נציגי הממשלה. החזן חיים־חייקל שר ״מי שברך״ ונערים שרים את ההמנון לשלומה של מלכות.

בשנים שלאחר מלחמת העולם הראשונה היו דלתות בית הכנסת נפתחות לכבוד עסקנים ציוניים ידועי שם, וכן לכבוד הנבחרים היהודיים לסיים, ביום השנה לפטירת הרצל, ביום הדלקת נר ראשון של חנוכה. הימים המעטים, שבהם מתפללים בבית הכנסת, הם השבתות וימי המועדים. מלבד המתפללים הקבועים באים באותם ימים חסידים ומתנגדים במידה שווה ליהנות מזמרתו של החזן חיים־חייקל. בימים אלה מלאים בית הכנסת וסמטת בית־הכנסת יהודים, גברים ונשים, לבושים במבחר בגדי השבת והחגים.

מלבד זאת יש ימי שבת המצטיינים בחגיגת שמחה מיוחדת, כגון קריאת נער בר־מצווה לעלות לתורה, זו לו הפעם הראשונה, שהוא נקרא אל ספר התורה, קריאת חתן בשבת ״פון באשיטן״, הולכת צעירה לבית הכנסת בשבת ראשונה לאחר נישואיה.

בשבת כזו באים לבית הכנסת בני השמחה - בני המשפחה, מחותנים, ידידים, כאילו שואפים להתחלק בשמחה עם כל בני העיר.

לא רק לשמחה מגיעים לבית הכנסת. גם דרכו האחרונה של יהודי עוברת דרך בית הכנסת.

כמחותנים עומדים משני הצדדים בתי המדרש. בית המדרש הישן והחם מלא כל הימים מתפללים, אומרי תהילים, מגידים ודרשנים, ובלילות יושבים בו לומדי תורה. בעלי מלאכה פותחים בו את היום בבוקר לפני עלות השחר בת־פילת שחרית. אחריהם מתפללים מניינים זה אחר זה עד מאוחר לפני הצהריים.

ליד שולחנות ארוכים מסובים בחורים, ספרי הגמרא פתוחים, ועוסקים בתורה.

אורחים וקבצנים מתחממים כאן ליד התנור. הם לנים כאן.

ליד הכניסה פורש על שולחנות ועל ספסלים את סחורתו ה״שן הקפואה״, זה היה כינויו של מוכר הספרים מוונגרוב. פעמיים בשנה היה בא לכאן יהודי שמח זה עם צרורות סידורים, מחזורים, טליתות, ציציות, תפילין, מזוזות. בפיו מעשיות, בדיחות, דברי רכילות, שהוא צובר בנדודים ברחבי פולין.

בבית המדרש הישן שוהים הבריות כל היום. ביום מלמד תורה מורה ההור־אה מוולקה את הבחורים. אחרי הצהריים ולפנות ערב יושבים בעלי מלאכה וס־תם יהודים פשוטים, שאינם יודעים ללמוד בעצמם, ומקשיבים לשיעור מפי הדיין ר׳ חיים־שמעיה. בין מנחה למעריב נושא דרשה מגיד נודד. לאחר מעריב, משמתרוקן בית המדרש, לומדים כאן בחורים כל הלילה.

מסביב לבית המדרש יש חצר גדולה - חצר בית המדרש. כשצר המקום בפנים, או שם חם מאוד, מתפללים בחצר.

לקרן זוית מגודרת אי שם ליד הכניסה אין מציצים ברצון. שם מקום קרש הטהרה והעגלה השחורה.

מעברו השני של בית הכנסת בית המדרש הציוני ''הקר''. כאן רק מתפללים שלוש פעמים ביום. ללימוד התורה כאן אין אותו טעם כמו ללימוד בבית המדרש הישן והחם.

זמן מסוים היתה בבניין זה הישיבה של מלאבה.

אחר לגמרי הוא המצב אצל החסידים. בבית תפילתם מתפללים, לומדים, מסיחין בעניינים שונים. שם אפשר לשאול עצה מפי ר' טוביה, ר' איצ'קה, מתוודים כאן. אברהם השמש הזבלגן, שעיניו אדומות, מרתיח תה לשתייה לפני התפילה. עובדיה הקטן מוכר רקיקי־ביצים, עוגות־דבש, מליחים ויי''ש.

בימי יום השנה לנפטר מקנחים אחרי התפילה ביי''ש ובדובשן, מאחלים זה לזה ''מזל טוב''. עם צאת השבת לסעודה השלישית יושבים יחד בבית הכנסת ליד השולחן הדל ועליו חלה ומליח. ניגונים נוגים, חדורים געגועים ודבקות עד כלות הנפש עוצרים את הנשימה. צללים רכים מטשטשים את המחיצות שבין אדם לאדם. כל המסובים לשולחן, כל הבית אחדות־יחד. עדת יהודים ניתקה את עצמה מכל העולם, התפשטו מכל דאגות הגשמיות. מצאו מקלט ומפלט מבתיהם כאן, ב''שטיבל''. ליד השולחן, הנראה כמזבח קדום, הם שופכים את הלב בערגה ובצער של שבת מלכתא, הנוטשת אותם. אין החסידים רוצים להיפרד משבת מלכתא. בחוץ כבר שוררת עלטה, העיר כבר שוקעת בחולין, וחסידים פותחים בברכת הבדלה. רק לאחר ההבדלה מתחילים בהכנות למלווה מלכה.

ה''שטיבל'', בית התפילה הקטן, הוא בשביל החסיד – בית.

בעיר היו הרבה בתי תפילה של חסידים – צ'כנובר, ניישטטר, רדזימינר, סטריקובר, נובומינסקר, בתי תפילה גדולים היו של חסידי אלכסנדר ושל חסידי גור. חסידי שני בתי תפילה אלה היו עוינים זה לזה כאש ומים. בית התפילה של גור היה סמוך לכיכר המקווה, סמוך לרחוב הסנדלרים, ושל חסידי אלכסנדר היה בסמטה קטנה, שעברה במקביל לרחוב בית הכנסת. בשני בתי תפילה אלה התפללו בכל שעה שרצו. חסידים, זקן ונער, דיברו זה לזה בלשון ''אתה''. עזרת נשים כמו בבתי המדרש ובבית הכנסת לא היתה שם. חוש החברותא היה חזק בכל בתי התפילה של החסידים. שיקום של חסיד כושל היה תופעה רגילה.

בית התפילה של אלכסנדר היה בבניין עצים גדול, שהיה מחולק לבית ראשון ולבית שני. הדלתות היו כאן פתוחות תמיד. במבוא היתה חבית גדולה ונטלה של נחושת קשורה לאוזן בשרשרת. החסידים מיעטו להשתמש בה. הם פשוט טבלו את הידיים בחבית והתיזו את המים על הקיר במבוא.

ליד בית התפילה של חסידי אלכסנדר גר משה סופר. הקדושה בכתיבת ספרי תורה, תפילין ומזוזות היתה נסוכה על פניו. אפילו בימות החול היה לבוש בקפוטה של משי ובכובע של קטיפה. פעמים אחדות ביום היה טובל. בלילות ערך תיקון חצות. ביתו היה מלא תמיד אורחים עניים.

בבית התפילה של גור לומדים יותר. יום יום באמצע התפילה מלמד את הקהל הדיין חיים־שמעיה או מנדל־וולף קאפה. פודקרייבר ופינחס מונדרי היו נוהגים תקיפות, שעיה מונדרי – במעשי גביר.

חסידי גור היו קנאים מאוד ושואפי מלחמה יותר מחסידי אלכסנדר. זכורה בעיר המחלוקת הגדולה בשעת קבלת רב, שנתמשכה שנים רבות. בשנים המאוחרות כבשו אנשי גור בסערה את בניין הגימנסיה העברית ושיכנו בו ״תלמוד־תורה״. חסידי גור הלכו בהמוניהם לכבוש את הבניין, בסכנם את חייהם, ללא פחד. מטרתם היתה לכבוש את כל מוסדות הציבור ולשלוט בעיר ביד חזקה.

זמן מסוים גר בעיר עצמה רבי. בעלי מלאכה, ובראשם איסר הסנדלר, היו מתחממים לאורו. בעיר לא החשיבו ביותר את הרבי של בעלי המלאכה, שנת־פרסם כעבור שנים בכל תפוצות ישראל והיה ידוע בשם הרבי מפלוצק (שפירא).

בשנותיה הראשונות של פולין המשוחררת גזר בית־דין צבאי דין מוות על הרבי של בעלי המלאכה התמים והחף מפשע באשמת ריגול לטובת הצבא האדום.

הרצח המשפטי זעזע את כל היהודים בעולם. רק הנדון למוות נשאר רגוע, עטוף בטלית הלך לקראת המוות. המלים האחרונות שלו היו: ״אהיה כפרתו של כלל ישראל״.

6. כיכר המקווה

במרכזן של הסימטאות האחוריות נמצא שטח אדמה לא מאוכלס, הנמשך מסימטת בית־הכנסת עד הנחל וממנו עד המזפתה. שטחים גדולים ולא מאוכל־סים בשכנות לסימטאות, שבנייניהן צפופים מאוד והתושבים גרים דחוקים וצפופים מאוד, נראים עלובים ומוזנחים ביותר מאשר במציאות. זרות ויגון מורגשים בכיכר הזאת. ביתמותה משתרעת הכיכר בלב העיר ללא אב וללא אם – כיכר הקהילה. שטח גדול זה היה ידוע בעיר בשם כיכר המקווה. הוא לא היה שייך לאיש ויחד עם זה השתייך לכל תושבי העיר – כיכר הקהל.

בכיוון סימטת הסנדלרים, על פני האדמה, התרומם גגון נמוך שבור. הוא כיסה את הכניסה לתוך מחילה עמוקה ואפלה. כאן היה שמחה ניצקין מחזיק קרח ליהודים לימי השבת בקיץ וגם לצורכי רפואה.

קצת יותר רחוק מלב הכיכר עמד לו בודד בית קטן, לָבָן. זמן מסוים נמצא בו ה״תלמוד־תורה״ של העיר. לאחר מכן שימש לבית תפילה לחסידי גור. יותר רחוק, כמעט ליד הנחל, צמח פתאום בניין לבנים אדומות ולו ארובה גבוהה. זה היה בית המקווה החדש. לפנים עמד באותו מקום המקווה הישן, בניין־עץ רעוע מעלה אזוב ועובש. העיר התגאתה במקווה החדש בבית האבנים. בפנים היו הרצפות, הקירות, מכלי המים והאמבטים מכוסים באריחי חרסינה, שהפכו את המקווה הקודם והמזוהם לבית מרחץ היגייני ומודרני. רק חיסרון אחד היה למקווה החדש: בשעת הצורך חסרו מים. בערבי שבתות ומועדים לא הועילו כל המאמצים של שמואל מאיר קירשנבוים, של אשתו חייה־שרה ושל בניו איצ'ה והירשל, שהיו כולם מחכים לאותו יום שישי או לערב יום טוב. דווקא אז חסרו מים, כאילו יבשו כל מקורות המים. לא פעם קרה, שלא רק אחד מבעלי הבתים נאלץ לעמוד עירום ולחכות עד שיגיעו מעט מים.

על יד המקווה עמדו מצד אחד שוחטים, חלפים קטנים ונוצצים בידיהם ושחטו את הגרגרות של תרנגולות, ברווזים, אווזים, הודים ופרגיות של יהודים, בימות החול עשרות עופות ובערבי שבתות ומועדים – מאות. דם, נוצות, צריחות נשים, הנדחקות אחת על גב רעותה, קולותיהן מתערבים בלחש ברכות השוח־טים ובחרחור האחרון של גרונות העופות, הנאלם לפתע, עם המעוף האחרון של כנפיהם, הנקטע לנצח.

״קציצות של ברווזים, תרנגולות, אווזים ואטריות – קורא בהתרגזות יחזקאל החייט – אבני זהב כאן. האם יש בעולם עוד מקום כזה, שבו עובדים כה מעט ואוכלים כל כך הרבה? היכן עוד בעולם יש לבריות ימי מועד במשך חודש ימים?״

לא רחוק מהמשחטה הקטנה לעופות, הסמוכה למקווה, התגוררה טובה קאשיס עם בעלה מנדל המחזר על הפתחים ועם בתה הבריאה והמשוגעת למחצה, ושמה בפי הבריות ביילה־טובה קאשיס. השם קאשיס מקורו בשני סלי הקש, שטובה היתה נושאת בזרועותיה החזקות ועוברת עמהם ברחובות העיר. לפעמים היו בהם עופות, לפעמים דברי מאפה. שתי קווצות שיער צהוב, שנזרקה בהן שיבה, ירדו מתחת למטפחת ראשה על פניה הרחבים, שהיו חרושים מעיי־פות וצהובים כשעווה. להבות קרות מעיניה הלא־רגועות היו חודרות ודוקרות כמו רמחים את בעלות הבית מפרנסותיה עד לקרביים. היא איחלה להן את צרותיה במנות קטנות – גם באלה היה די והותר... אך בנוסף לכול היתה פותחת את פיה הרחב והיבש, חסר השיניים. אז נדמה היה, כאילו המכשפה עצמה בדמותה של טובה קאשיס הופיעה פתאום. קרה, שמזמן לזמן היה עולה על דעתה של ביילה־טובה קאשיס להתפשט עירומה ובלבוש חוה אמנו היתה מתחילה להתרוצץ מסביב למקווה. ולבעל, מנחם מנדל, המחזר על הפתחים, נמאס הכול פתאום וחתך את גרונו שלו עצמו בלי ברכה, ולא בחלף, כי אם בס־כין מטבח פשוט.

טובה קאשיס ובני משפחתה היו התושבים היחידים בשטח הגדול, המוזנח והשומם של כיכר המקווה.

בבניין המקווה היה המוסד ״ביקור חולים ולינת הצדק״. על השליטה במוסד התחרו מנדל וישינסקי וארצ׳ה עובדס (שערפסקי). מנדל וישינסקי היה בעיר עסקן ציבורי לא נבחר, אבל מיועד לכך מבטן ומלידה. הוא חי בקצב מהיר בשל העוול הנגרם לבריות, בגלל צרותיו הוא וצרות הכלל ובגלל המעיין הבלתי נדלה של דלות הבריות, שלא היה בהם מחסור בעיר. הוא ידע הכול, ראה ושמע הכול. שום סוד בעיר לא היה נסתר מפניו, הוא הופיע בכל מקום, כאותו צמח בר הצומח, אם כי אין זורעים אותו. בכל ענייני הציבור והפרט בעיר היה חייב לומר את דברו, גם אם איש לא שאל לחוות דעתו. לשונו היתה כאש להבה. מנדל היה תקיף לטובת הכלל. הוא לא חת ולא נרתע מאיש. הוא לא החשיב שום בן אדם. מנדל התנהג כאילו כל המוסדות, כל העיר היו קניינו הפרטי. הכול תמהו, מניין שואב גופו הכחוש כוח ומרץ לשאת בעול כל מעשי

העוול והצרות בעיר. הוא היה דופק על שולחן בית הכנסת, בבית התפילה של החסידים. הוא לא היה נותן להתפלל, עד שייכנעו לו ויפצו את המקופח. במקום אחר קטע בעיצומה של הצגה או של אסיפה, וכל זה למען הזולת. מוכרחים היו להתחייב, כי דרישתו לטובת הכלל תתמלא. באמצע השוק היה עומד בריב עם תקיף בעיר, או שהיה איש ריב ומדון עם קהל יהודים בגלל מעשה נבלה שנעשה. מנדל וישינסקי, המכונה מנדל באשקיס, היה האיש המפורסם וחסר המנוחה ביותר בעיר. וכל כולו היה אותו עסקן הכלל, שאינו יכול לשאת עוול כלשהו, גל עצמות יבשות, שעליהם מתוח עור צהוב ומקומט, קום ונשוב בו והוא יפרח. גם כשהוא שותק, עולה קצף על שפתיו כהוכחה, שתמיד בוערת אש בעצמותיו. עיניו הירוקות התיזו מסביבו רשפי אש והרחיקו את הבריות ממנו. אנשים פחדו להתחיל בדברים עם מנדל באשקיס. הוא היה בעיניהם בחזקת ה״שייגץ״ של העיר. הם ידעו, כי לא יזכו בכבוד בהתווכחם אתו.

הדור הקשיש התייחס אל מנדל כאל תיש הקהל, שמותר לו לעולל הכול שיעלה על דעתו ואין לעמוד למכשול על דרכו. סלחו למנדל יותר מאשר לכל תושב אחר בעיר. הכול ידעו, כי לבו הוא לב חם של יהודי, המטופל בילדים, רחוק מעשירות, וכל מה שעשה הוא לא למען הכבוד או לטובתו הפרטית.

העיר היתה זקוקה למנדל – הוא היה סוכן העיתונים היחיד בעיר. לכן חתמו יהודים רבים על העיתון וקיבלוהו בדואר, כדי למנוע עסקים עם מנדל.

לא כל מה שעשה מנדל, נראה יפה בעיני בעלי־בית מיושבים בעיר. הנה קם מנדל, יהודי בעל זקן, והופך להיות שוטר בעיר, או הוא חובש לו קסדת פליז עם מצחיות מפנים ומאחור, לבוש מקטורן קצר־אפור עם חגורה ככל הגויים, ומצטרף לצוות מכבי האש. הוא היה היהודי הראשון בצוות זה. לכבודו ערכו הגויים טקס, העניקו לו מדליה לאחר 25 שנות שירות במכבי האש. עוד יהודים מעטים נרשמו כחברים במכבי האש, אבל רק לזמן קצר. שירות של שנים רבות עשה רק יהודי אחד – מנדל.

אם נצרף גם את ה״טובות״, שעשה מנדל בתפקידו כשמש בבנק היהודי העממי לחברים העניים בעת תשלום חוב או שטר, ״טובות״ שגרמו לעתים קרובות כאב ראש להנהלה, עוד לא תמו כל מעשי מנדל. לפני הבחירות לקהילה, למועצת העיר, היה מנדל חושב, כי הוא חייב לומר את דברו בכול אסיפות המפלגות למיניהן. הוא היה קורא ליהודים ל״אחדות״.

מנדל ייסד את הספריה הראשונה בעיר. אסיפות בלתי לגאליות, חזרות של הצגות תיאטרון נערכו באולם הקריאה שלו.

אותו מנדל באשקיס הפסיד פתאום את שליטתו באחד ממוסדותיו, ב״ביקור חולים״. זכה בה כוכב חדש, שעלה בשמי העסקנות הציבורית במלאבה – ארצ׳ה עובדס, שבמרוצת הזמן נעשה למבין גדול במחלות. אבל אין מנדל נכנע בקלות – במקום חברה אחת קם וייסד שתי חברות חדשות: ״עזרת חולים״ ו״בית לחם״. בכל יום שישי היו בעלות־בית יהודיות שולחות למנדל: חלות, דגים, בשר. מנדל בעצמו ובעזרת בניו היו מחלקים את מצרכי המזון לשבת למשפחות מכובדות ועניות.

המאבק האחרון לטובת הכלל הונצח בפרטי פרטיו על דפי "עיתון מלאבה". שני עסקני הציבור, שלא ידעו עייפות מהי, כבר מזמן בעולם האמת. אין איש יודע, היכן עצמותיהם, כשם שלא יודעים היכן עצמותיהם של כל אותם יהודים, ש"ביקור חולים" של ארצ'ה עובדס ו"עזרת החולים" של מנדל וישינסקי דאגו בהקרבת נפש כה רבה למענם.

7. רחוב הקדרים

בשכנות לסימטאות שאליהן נהרו יהודים מכל העיר לבית הכנסת, אל בית המדרש, אל בית התפילה של החסידים, אל המקווה ונערים – אל ה"חדרים", היתה ראשיתו של רחוב הקדרים. הוא התחיל מביתו של שמשון טאכנהס עם אסם העץ הישן והתמשך בין בקתות עץ ישנות, שדות ריקים מבניינים עד לתיפלה הגרמנית – ברחוב פלוצקר, רחוב פשוט וחילוני, שבו בית לבנים אדומות יחיד, שלא התאים כלל וכלל לסביבה, אלא אם היו מקטינים או מנמיכים את כל בקתות העץ הישנות שמסביב.

מאוחר יותר, בימי הקץ המר, נשפך כאן דם יהודים על פני השדות הריקים מבניינים. חמישים תליות הזדקרו אז לחלל האוויר מן הקרקע.

בימים, שהעיר היתה עיר, היה רחוב הקדרים הקטן שבקרבת הנחל "ז'יקה" מוצא את פרנסתו מן העורות. בראשיתו של הרחוב גרו ה"מתנגדים", שם גרו ועבדו הבורסים: שמשון טאכנה, נחמן פיגאט, קוזיברודסקי, גרשטובסקי. בסופו של הרחוב ליד התיפלה הגרמנית היה רחוב החסידים גרידא. שם התגוררו ועבדו הבורסים החסידים: אליהו שאפט, יאנקל נאכטשטרן, יוסל ציטרין ומנדל "הירוק" (קאסאבודסקי) המותחן. זה היה מצד ימין של המקווה, ומשמאל, ליד הנחל, היו הבורסקים הגדולים של חיים לייזר נארז'מסקי.

כל הבורסים, הן החסידים והן המתנגדים, חיו בזכות עבודתם. בכל ימות החול. בשבתות, במועדים היו הבורסים החסידים מתפללים בבתי תפילתם, לבושים בקפוטות של אטלס או של משי וחבושים כובעי קטיפה. הבורסים המתנגדים היו מתפללים בבית המדרש הישן או החדש, מי בהשכמה בעלות השחר ומי במניין השני, חובשים כובעי אריג קטנים ולבושים בקפוטות שחורות של אריג, בלי חגורה.

בחצרות ארוכות עמדו בשורות חביות עץ עמוקות. עורות לפני עיבודם היו שרויים במשך שבועות בבורות עמוקים בסיד כבוי ובתרכבות כימיות. ריחות חריפים היו מגרים את הגרון, דוקרים אף ועיניים.

יהודים עבדקנים, לבושים בסינורי עור מלוכלכים, עמדו כאן יום יום, הם ונעריהם המתבגרים ובוחשים במוטות ארוכים את העורות בחביות, מגרדים את שער העורות במגרדים חדים, או עוסקים בגימור העורות בצריפים, העומ־דים בשורות בחצר. רק לעתים רחוקות היו רואים בורסי איש בעיר. ואם אתה רואה אחד מהם, תוכל להכירו בנקל לפי החלוק הקטן והמלוכלך שהוא לובש, בפניו השמנים והנוצצים, ובציפורניים החומות.

מקצוע הבורסים בעיר היה כולו בידי היהודים. הם קשורים למקצוע ומתייחסים אליו בכבוד. אין עוד מקצוע בעיר, העובר כדבר מובן מאליו מהורים לבנים, כמקצוע הבורסים. גם יחסם של בני העיר לבורסים לא היה דומה ליחסם אל בעלי מלאכה אחרים. אליהם התייחסו בכבוד כשווים אל שווים. דין שידוך עם בורסי לא היה כדין שידוך עם בעל מלאכה אחר. בנות משפחות רבות של חסידים נישאו לבני בורסים.

הבורסים החסידים שברחוב היו אנשים שקטים וצנועים. בעיר לא ראו ולא שמעו אותם. ימים תמימים היו שקועים בעבודתם הקשה. בערבים ובשעות הפנאי שלהם ישבו ועסקו בתורה.

שונים מהם היו הבורסים מהצד השני של הרחוב - המתנגדים. הם דווקא נראו בעיר ושמעו אותם. יהודים חזקים, קלי תנועה, בעלי יצר־רע בריא ואהבת חיים. פתגמים ודברי חכמה השתלבו בעמידתם הממושכת בשעות העבודה. השיחות, הפגישות עם אנשים, עול העולם הזה לא העיקו עליהם בחוזקה, לא עוררו צער ויגון לא אצל נחמן פיגאט ולא אצל קוזיברודסקי, ובוודאי ללא ספק לא אצל שמשון טאכנה. כשהטיבו להתבונן בפניו הרחבים של נחמן פיגאט, שהבריק משומן העורות, אפשר היה לראות לא צחוק שובבני של פורק עול, אלא חיוך של לעג, שנרכש בנסיון החיים ובחוכמת החיים.

חצרו של פיגאט היתה גדולה כמחצית רחוב הקדרים. היו בה עשרות דיירים. מי לא גר בחצר זאת? העגלונים בצלאל ופישל דוגו, הסמרטוטר הזקן אבראכאם ובניו, כלותיו, נכדיו ונינינו. הבורסי קוזיברודסקי, סנדלרים וחייטים - מדינה שלמה של בעלי מלאכה ואנשי העם. ועל יד מדינה זו היתה מדינה שונה לגמרי: טחנת הקיטור של פטרקוזר, שהיתה זקוקה לנחל. אותו פטרקוזר, או לפי שמו היהודי משה הירש גרינברג, היה ליטאי. יהודי עקשן ותלמיד חכם גדול. חכמתו ומראהו המלכותי עוררו יחס של כבוד. כשכן קרוב לידידו ר' הירש טוביה, היו שני הלומדים תמיד מתכתשים זה בזה. מתאמצים לגבור ולעלות איש על רעהו בבעיות נדירות ומיוחדות בתלמוד תורה וביהדות. שני השכנים היו מתנגדים מושבעים בענייני בוררות מסובכים בעיר ובסביבה. אם פנה אחד מבעלי הדין אל הירש טוביה, אז מובן, שיריבו נאלץ לפנות אל פטרקוזר. שני היהודים האלה היו מוחזקים בעיני עצמם לחכמים והתייחסו בכבוד רב איש לרעהו. אותו פטרקוזר היה מתנגד קיצוני, הכול תפס בחודו של שכלו, ואילו בידידו הירש טוביה פעלו מעיינות של רגש, מעיינות של חסידות חיממו את הקור שבשכל היבש. לעתים קרובות מאוד ישבו שני השכנים יחדיו בחצרו של נחמן פיגאט, שתו תה, עישנו ציגארים והתעמקו בסוד ובתכלית החיים עלי אדמות, אדם ויהדות. חצרו של פטרקוזר היתה חלק מחצרו של נחמן פיגאט, החלק הרוחני.

בכניסה לחצר וגם הרחק בתוכה גרו סוחרי הסמרטוטים, הם נשיהם וילדיהם, סוסיהם ועגלותיהם. בימים, שהאיכר היה פטור מעבודתו בשדה, החלה עונת ה"שיער". אברהם הרש, הסמרטוטר הזקן ובניו: שמואל, מאיר נוסאל, מיכאל, ירחמיאל, וחתניו אהרן, מנשה ואליהו - יצאו כולם בכל הדרכים

בעגלות מלאות כל טוב: כלי חרסינה, פנכות פרחוניות, סירים, חרוזי זכוכית בכל מיני צבעים, סיכות קישוט של פח דמוי זהב, כפתורים, מחטים, חוטים, סיכות ביטחון ועוד דברים יפים, שבכוחם לעורר את רצון האיכרים והאיכרות לחפש בכל פינה בביתם גרוטאות ברזל, סמרטוטים, עצמות, נחושת ופליז. המסחר עם הכפר היה מסחר חליפין. סוחרי הסמרטוטים שילמו בחפצים היפים, שהביאו מן העיר.

שנים רבות היו הצריפים שבחצר נחמן פיגאט מלאים סמרטוטים ישנים, ברזל, מתכות אחרות ועצמות. נשים וילדים שנברו בסחורה זו ומיינו אותה, התרוצצו בחצר ועיניהם אדומות.

חצרו של פיגאט לא נחה, תמיד היתה מלאה אנשים, סוסים ועגלות, קמח, סמרטוטים ועורות.

שכנו הקרוב ביותר של נחמן פיגאט היה שמשון טאכנה, אדם מסוג אחר לגמרי. יהודי קטן, רזה ובריא, זקנקנו אפור ופניו שזופים, אדומים, מביעים כוח וחוצפה. היה מדבר בהטעמה, לא תמיד היה משיב כהלכה והיה מעמודי התווך של האפיקורסות בעיר. הוא, לייבל ואלארסקי ושמחה ניצקין – שלושה אלה חברו יחד ודיברו על ה' ועל "נגנתקה". אי אפשר היה לחשוד אף לא באחד מהם, שהוא מחסיר חלילה אפילו תפילת מנחה אחת – זה לא. אבל בעיר ידעו, כי על שלושת אלה נשענת האפיקורסות בעיר ובזה הסתפקו.

החבר השני, לייבל ואלארסקי, היה חטטן מר נפש, תמיד שקוע בהרהוריו, מפוזר, מלא תרעומות על סדר העולם, היה סר וזעף. זקנקנו המקריח והמפותל, שגדל פרא על פניו הרחבים, שיקף את אי הסדר הפנימי שבו, את מצב רוחו, את דרך חייו המלאים מאבקים, הרחק מהרמוניה ומנוחה.

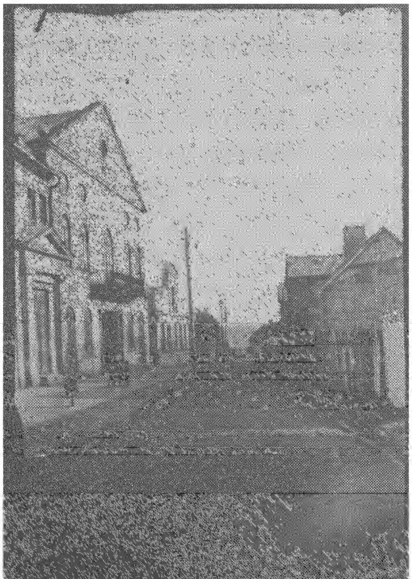
כתף אחת עקומה וגבוהה יותר האפילה על ראשו הגדול, שעשה רושם, כאילו עול כבד מוטל ומעיק עליו, שיתכופף יותר ויותר. שמשון טאכנה היה יהודי קטן, קל תנועה וגופו צר. לייבל ואלארסקי היה יהודי רחב גרם, הנכון תמיד לקרב. דרכו ביהדות, שרכש בלימודים ובחטטו בספרים ישנים, היתה קשה ומפותלת כמוהו עצמו. ויכוחיו בהלכות למידה, השגחה, גזירה ובחירה, וכן בענייני יהדות היו סוערים ובדרך כלל הסתיימו בדברי רוגז. "אתה מעוקם", "אתה מעוקם" ! במלים אלה, שזרק כלפי היריב בפניו, היה מסיים את הוויכוח ומסתלק ללא אמירת שלום. קולו הצרוד הוסיף כובד ומשקל לדבריו והוכיח, כי היה זה עיקר חשוב בחייו. מה שהיה מדריך את מנוחתו היה הדבר, שאנשים מסרבים לראות ולהבין את הדברים, כפי שהוא רואה ומבין.

המתון בשלושה אלה, המיושב בדעתו וכנראה גם הפיקח שבהם, היה ר' שמחה ניצקין. עליו היו מספרים לא פחות ולא יותר, כי בשבת הוא יושב לו ליד ספר גמרא פתוח בגילוי ראש וציגר בפיו. העובדה ששמחה ניצקין לא עישן כלל וכלל, גם לא בימות החול, לא הפריעה לבריות להאמין בכל סיפורי המעשיות האלה.

פרט ללייבל ואלארסקי חיו כולם כאילו בעולם נבדל. על מה הם משוחחים, במה הם עוסקים, לא ידע איש בעיר. שמם של שלושת היהודים הלך לפניהם

הכרכרה ונוסעיה • א דראָזשקע און אירע פּאסאזשירן
A dorsky and its passengers

סימטת בית הכנסת • דאס שיל-געסל
Synagogue Lane

כאפיקורסים, ובזה הסתפקו. אילו רצה מישהו לדעת מדוע היו ממטירים על אותו מקשן מעשיות, שאיש לא בדק אותן, היו מספרים על מעשים, שאיש לא ראה, אבל הכול היו חייבים להאמין בהם. כדי לשכנע פלוני, שהיה ספק בלבו, יכלו לספר על מעשה כגון זה: כשמזדמנים שלושתם יחד בשבת, מצית אחד מהם גפרור. ״אפיקורס!״ קורא השני ומכבה את הגפרור. אפיקורסים, אנשי ״להכעיס״.

בסביבת הסימטאות האחוריות התגוררו שלושה יהודים, ידידים טובים ומסורים זה לזה. ייתכן, שהיו להם מחשבות מנוגדות לאלו של בני סביבתם. ייתכן, כי החיים שבקרבתם עוררו בהם ספקות, ייאוש, התקוממות, ולכן הת־בודדו והתרחקו מהבריות אל פינתם הצרה. האפיקורסות שלהם ומרי רוחם נשארו רק במסגרת החוג המצומצם שלהם. על חיי העיר לא היתה להם שום השפעה.

אחד מהם היה בורסי, השני סוחר בדגים, ושמחה ניצקין היה עושה מי־סודה, מיץ ותמד. בחורף היה חוצב קרח ממימי הסביבה למען היהודים בימי שבתות הקיץ החמים. בבית הלבנים האדומות היחיד ברחוב התגורר זה שנים רבות ״ברוך השמן״, המוכר בשם ברוך ורובליבר, היהודי היחיד במלאבה, שהשתתף במרד הפולני השני בשנות השישים של המאה שעברה.

מפני יהדותו היו פניו השזופים בשמש, החרושות ברוחות וגשם, ממוסג־רות בזקן, שגדל בצורת חודים. מהפנים הלא־יהודיים הנוקשים ירד הזקן, שהתאים לפניו כארבע כנפות לכלב.

בשל אותם הטעמים של יהדות חבש על ראשו הגדול והנוקשה בימי הקיץ כובע יהודי גבוה עם מצחיה גדולה. כובע הפרווה החורפי התאים יותר למראהו, כי האיש היה דומה לבן כפר. לבושו העליון, ספק קפוטה ספק ״בקאשה״ גויית, עטף ברחבות ללא צמצום את גופו הרחב של היהודי מהיער.

אילו היה הוא בורא העולם, טען, היה האדם חי חמישה, עשרה אלפי שנים. מיום ליום היה נעשה יותר צעיר עד שהיה מתאפס ונמוג כעשן.

כיוון שאיננו בורא העולם והיקום נוהג כדרכו תמיד, גם בלי הסכמתו, הרי הוא בן השמונים ומעלה צעיר מבר מצווה. לפי דעתו, ככל שהאדם יותר צעיר, הוא יותר קרוב למוות.

ברוך אהב את החיים, נהנה מהחיים, כמו ממאכל טוב, מלגימה אמיתית, מסוס צעיר ומכול מה שנברא לטובת האדם.

לעת זקנה, כשבפיו נשארו שיניים מעטות, עוד אהב לספר, כי בהיותו עלם צעיר היה מטפס בבוקר אל עליית הגג ומתקרב לבשר המעושן, לבקבוק היי״ש – ליהנות מן החיים. ביער לא אכלו בבוקר לחמניה בחמאה, כוס קפה. כלים מלאים חלב חמוץ, שמנת, גבינה היו שם תמיד. תפודים לא חסרו – ״הרוצה לנסוע שעה, יסוך את צירי העגלה שעתיים״.

לעת זקנה הלך והורע המצב. הרהורים כעננים אפורים, נישאים על ידי רוחות קרים של סתיו מאוחר, צצו בראשו. את ברוך תקף פחד. צללים הופיעו על שנות השובע הארוכות, שהיו מלאות אור שמש. הוא היה רוצה, שהשנים

הטובות יתארכו ויימשכו עד אין סוף, עד אין קץ. אין ברוך רוצה לדעת, כי לברכת אריכות הימים מתלווה קללת הבדידות, כשכל אלה שאליהם הורגל כמו למלבוש נוח, הולכים ונעלמים. אימה נופלת לפתע על האדם, כמו לפנים בימי הילדות, הפחד פן תיעלם אמא פתאום והוא יישאר לבדו בבית זר, ברחוב לא מוכר, בעיר נוכרייה. לא רק האנשים, גם הסוסים מן הימים ההם אינם כבר. עתה יושב ברוך במשרדו של יעקב שלמה ואינו עוסק בשום דבר, חי בחסדו של בעליו מלפנים. המחשבות, כי בכול יום מתמעטים ימיו, נופלות כאבק על מוחו המיובש.

לפתע מגיע קול חצוצרה, מנגנים מרש צבאי. ברוך מתעורר כסוס מלחמה זקן, זוקף אוזניו, מהדק את איבריו ומתחמם. הוא קם ויוצא לראות, איך חוגגים את חגה הלאומי של פולין.

על פני השוק מסיעים בכרכרות את היחידים ממורדי הפולנים, שנשארו עוד בחיים, ולא את ברוך, המורד הישיש. אותו שכחו הגויים של היום. אותו, את היהודי, אין מובילים בכרכרה על פני השוק. הוא עומד מן הצד ומסתכל בכול כזר.

בימים ההם, נזכר ברוך, העליב אחד מן הפולנים המורדים את דתו היהודית. – "מלקות"! פסקו קציני בית הדין הצבאי. ברוך לא הסכים, שילקו את הגוי. הוא ביקש חנינה לפולני. הקצינים לא הבינו מה מתרחש כאן. אבל ברוך ידע – הגוי העליב את דת היהודים, ישפטנו היושב במרומים ולא הם.

*

את היהודים בעיר, שהיתה להם שייכות לענייני חיילים ומלחמות, אפשר היה למנות באצבעות של יד אחת. חייל ששירת ל"פוניה" (כינוי הרוסים), היה הנפח עזריאל. חמש שנות שירותו הרכישו לו מנהגי פוניה ומעשי קונדס שונים. דוד קירשנבוים ונחום "סכמוּבּוז'ניק". אברהם הרש, מחצרו של נחמן פיגאט שסיפר את סיפוריו על שנותיו בשירות פוניה, על המלחמה התורכית, שבה השתתף. שני חתניו אהרן ומנשה ובנו, שגויסו במלחמת העולם הראשונה, הלכו ולא חזרו. ממלחמת רוסיה עם פולין לא חזרו: חיים גז'אביניאז', ראובן דומב־קייביץ, משה ורשבסקי ואחרים. רוב היהודים החזיקו מעמד בשתי שנות השירות בצבא, חזרו ושוב השתלבו בחיים, הקימו בתי משפחה ומצאו מקור פרנסה.

רק אחד נשאר "לא יוצלח", שבר כלי לתמיד, שלא יכול למצוא לו מקום. זה היה פישל הקנטוניסט. פישל היה שליח בעיר, שואב מים, עני, המחזר על הפתחים. בראשונה עשה זאת רק בראשי חודשים, אחר כך נהג ככל הקבצנים וחיזר על הפתחים יום יום. לא היה איש בעיר, שידע היכן גר פישל, מה מעשהו, היש לו אשה. הוא היה עובר בטל זקן, האוכל "ימים" בבתים מסוימים של יהודים. היה ידוע, כי בשבתות הוא אוכל בבית יוסל פרלמוטר, ביום שני הוא בבית יונתן סגל וכו'. כשיש בכך צורך, הוא שואב מים, מזמן לזמן משתטה, כשהשעה מתאימה לכך או אינה מתאימה. הוא "מנגן במקל". אנשים יכלו לראות יהודי זקן גבה קומה ופניו פני גוי, עומד בחוג ילדים ומשחק במקל

עבה, שראשו עגול, הוא מנפח את לחייו ומשמיע צלילים משונים מבין שפתיו. אצבעותיו הכבדות מחליקות על פני המקל מעלה־מטה, כאילו היה מחזיק חצוצרה בידיו. רגליים גבוהות מתרוממות, מעקמות את הגוף בתנועות משונות, בריקוד חסר־טעם.

אם בדרך כלל היה קשה לתפוס את מבטו של פישל, לחדור ולראות את עיניו המתעתעות, הרי נדמה היה, כי בשעה שהיה מנגן במקלו ניגרו עיניו, ונשארו רק שני בקיעים ריקים, ומהם משתפך צער, סבל ופחד על פניו החיוורים והמעוותים. 25 שנות חייו היה אצל פוניה אי־שם בסיביר, ללא ילדות, ללא נערות, רחוק מיהודים. מה רבו תחבולותיו והמצאותיו, כדי שלא להיכשל ולא להמיר את דתו, להישאר יהודי. מדי פעם היו מביאים אותו לכנסיה לשם המרת דתו ובכל פעם עשה מעשה קונדס אחר כדי להינצל משמד. בכל פעם התחזה למטורף בצורה שונה. פעם כשהיו הכומר ומלוויו כבר מוכנים לגמרי לקלוט את נשמתו החוטאת של הנער היהודי, פרץ פישל בריקוד והתחיל מנגן במקל. הכומר ופמליתו התנפלו עליו, היכוהו וזרקוהו מהכנסיה. בפעם אחרת התחזה כסתם מטורף. התפשט ועירום התחיל לנגן במקל הרועים שבידו, יצא בריקוד כפרא אדם מול האיקונין הקדושים בכנסיה. כך היה פישל מספר, כיצד ניצל משמד בזכות השתגעותו. לבסוף חזר פישל כיהודי לאחר שירותו במשך שנים רבות. מתוך הרגל היה פישל חוזר מזמן לזמן להתחזות קצת כמשוגע, לנגן במקל ולשמח את ילדי העיר.

*

יהודים רבים לא שרדו גם ברחוב הקדרים. אולי אפשר עוד למצוא אי שם את הבורות של חביות הבורסים היהודים. אולי עומד אי שם בחצר צריף עץ. יהודים כבר אינם יושבים אחרי צהריים חמים של שבתות על מדרגות העץ שלפני הבתים הקטנים והצנועים, על עשבי הבר שבצדי הרחוב, מפצחים גרעינים, משוחחים בהנאה רבה ושמחים על מנוחת השבת.

לא עמדה אפילו זכותו של טבל (טוביה) האופה מרחוב הקדרים, שהתחיל בנדודים במדינה כ"רב של מלאבה". הרחוב נעלם במהירות רבה ובאכזריות נוראה, כאילו לא היה קיים כלל.

8. אמונות תפלות, סגולות ורפואות

בין יום ולילה יש מקום ויש זמן, שכבר אינו יום ועדיין אינו לילה. חפצים, עצמים מתמסמסים, מיטשטשים, מאבדים חדותם, דמויות נמחות ברכות הצללים, נמוגות כעשן.

בגבול שבין העולם הזה לבין העולם הבא מגיעים חיי העיירה לארץ הדמיון והחלום, לדמויות, שאינן בדרך הטבע, ולחזיונות בגבול שבין העולם הזה לבין העולם הבא פורחות נשמות חוטאות שאינן יכולות למצוא להן מנוחה, הן מתגלגלות לכלבים, לחתולים, לצפרדעים וליצורים אחרים, הנודדים בישימון מדבריות, בשדות וביערות ימים רבים, עד שהם חודרים לגופו של אדם כדיבוק.

לילה לילה, באים מתים לטבול במקווה, הם מתפללים בבית הכנסת. נשמות של נידונים לתלייה אינן נותנות מנוחה, בוכות בלילות, מעוררות רוחות סערה, העוקרות עצים עם השורש, מעיפים גגות של בקתות. לאחר מותו של שכן גוי, אפשר לשמוע את הבריות אומרים: ''יתעופף לו שם מעל שדות ויערות, מעל מדבריות שוממים, ללא גרימת נזק ליהודים''. מונים לעתים קרובות ציציות. נשים, הפטורות ממצוות ציצית, אינן יוצאות מפתח ביתן בלי סינר.

הארץ של בין השמשות, חלומות, אמונות תפלות, שדים, רוחות ומזיקים – היא בתוך העיירה עצמה. הגבולות עוברים בין הבתים ובין הבריות. בצהרי יום בהיר קורה, שאדם סר מדרך הישר ועובר את הגבול לארץ הרזים הזאת.

מי מתושבי העיר כבר לא היה שם, מי לזמן קצר ומי לזמן ממושך?

בכרוניקה של העיר מסופר על שתי מכשפות, שהיו טסות על כבדים של תרנגולות לשידלובה לפזר זרעי תבואה בשדות ועל צאנו של ה''שררה'', כדי שהשדות יוכו בשידפון והצאן יתפגר.

שתי המכשפות הודו במעשיהן אלה וכן הודו בעובדה, כי אשמדאי השד לבש בגדי צייד ובא לבקר אותן.

שמעו זאת שופטי העיר ודנו את המכשפות למוות בשריפה. פסק הדין בוצע על הרוזגארד.

יש יצורים, המבשרים בשורות טובות לבני אדם, לעומתם יש יצורים, שצריך להימנע מפגישה עמהם. מצווה להמית עכביש. העכבישים הביאו בפיהם אש לשריפת בית המקדש.

סנוניות הן צפורים נחמדות. הסנוניות הביאו במקוריהן מים לכבות את האש, שאחזה בבית המקדש. גם בימינו עפות הסנוניות נמוך ומבשרות את בוא הגשם. אם רואים אי פה, אי שם עכביש ברשת קוריו, קורעים את הרשת ורומ־סים ברגליים את העכביש. אין מפריעים לסנוניות לבנות את קניהן בזווית העליונה של החלון, כי הסנונית מביאה מזל טוב.

אם נוקשת ציפור במקורה בזגוגית החלון, בשורה טובה היא מבשרת. אות הוא, כי מכתב ברכה יגיע בקרוב. אם מקרקר עורב שחור על הגג, יבוא אסון לבית. מתרחץ חתול לפני הדלת משמע, כי יבואו אורחים. נעמד לו תרנגול על הגדר בצהריים באמצע החצר, משיק כנפיו וקורא קו־קו־רי־קו – מזג אוויר טוב יבשר.

אם מופיעה פתאום ליד הדלת צפרדע – סימן קללה היא. אם רואים בעליל את תנועות צווארה, הרי היא מקללת, וחייבים אז לומר: ''מלח בעינייך, פלפל באפך''. כלבים מייללים בלילה, מלאך המוות בעיר.

החש גירוד בידו הימנית, ימנה כסף. אוזן מתלהטת – סימן כי מישהו מזכיר אותך. מצלצלות האוזניים – מדברים עליך, באוזן ימנית – לטובה, בשמאלית – רעות ידברו עליך. מתלקחת אש במטבח – משוחחים עליך בשמים, אז אומרים: ''הלוואי וטוב ידברו''. מתעטשים – אז: ''לבריאות'' וצריך למשוך באוזן הימנית ולומר שלוש פעמים: ''לישועתך קיוויתי ה' ''. בכל פעם מתחילים את הפסוק במלה אחרת. מפהק מישהו – סימן כי ''עין־הרע'' פגעה בו.

אם אדם נופל לפתע והרגשתו רעה, הרי חשד ראשון הוא: "עין רעה". חשים איפוא אל "מומחה" להסיר את ה"עין רעה". זוהי העזרה הראשונה. אם הנפגע ב"עין רעה" הוא בכור (מכל שכן בכור בן בכור) והוא מפהק, אות הוא, כי "עין רעה" פגעה בו, והלחש הועיל לבטל את פגיעתה. אם הנפגע פיהק פעמים אחדות, אות הוא, כי כוח הפגיעה היה גדול והפיהוק הצליח לבטל את השפעתה. על כף יד של ילד קטן היו קושרים שרוך אדום להגנה מפני "עין רעה".

אם פגעה "עין רעה" בילד ונבהל, מלקקת אמו את עיניו בלשונה, "משע־לת" אותו, רוקקת שלוש פעמים לכל עבר וחשים לבטל את כוחה של "עין רעה" בלחש. אם כל זה לא עוזר, אז נוהגים אנשים לצקת שעווה חמה מאוד על מקלעת שבטים דקים על פני מים קרים בקערה. דמות השעווה, הנוצרת על פני המים, היא סיבת הפחד.

אם אשה מקשה ללדת, סגולה היא להסיר את כל טבעותיה מאצבעותיה, וכן שרשרות וצמידים, לפתוח דלתות ומגירות שבבית. אם אין זה עוזר, מניחים מתחת לכר שלמראשותיה ספרון וסכין.

משנולד הוולד במזל־טוב והוא בן, באים בכל בין השמשות עד יום הברית ילדי ה"חדר" וקוראים "שמע". אם נולדה בת, תולים מעל הדלתות והחלונות דפי "שיר המעלות" להגן על הוולד. כדי להגביר את השפעת "קריאת שמע" ודפי "שיר המעלות", שומרים על היולדת ואין משאירים אותה לבדה בחדר עד יום הברית, בדומה לשמירת חתן וכלה בירח החתונה.

בעיר היו נשים "מבינות", שידעו מראש, אם הוולד יהיה בן או בת. אם התלוננה האשה ההרה על "צרבת בלב" - תיוולד בת. השערות של ראש העובר ברחם האם בוערות. שערות ארוכות של בת מגיעות עד לבה של האם.

תינוק, המרבה לאכול ולצרוח, היו שמים אותו במזנון מלא דברי מאכל. אם אין הפעוט רוצה לתפוס את פטמות השד של אמו, חוקרים את האם הצעירה, במה חשקה פעם בימי הריונה. אם האם הצעירה נזכרת, כי פעם חשקה בלחם שחור וטרי, כשעברה ליד בית מינדל הנחתומית, היו ממהרים ככפירים שני גברים לגדוד הקוזאקים להביא לה משם לחם שיפון של "פוניה", מצמידים פת לחם כזה לשדיים. התינוק מריח את ריח הלחם ומתחיל לינוק. הוא הדין בבצל, במליח, במלפפון חמוץ ועוד.

עד גיל שלוש הלבישו את הבנים בשמלה, בסינר כמו את הבנות. את שיער ראשם של הבנים סיפרו לראשונה, לאחר שמלאו להם שלוש שנים.

הנכדים של יחיאל גאלנט, מוטל דומב ובנו של יעקב־הרצל היו לבושים בגדים לבנים עד ליום הבר־מצווה. אפילו נעליהם היו לבנות. במשפחות אלו היו הבנים הקטנים מתים ולכן רימו את מלאך המוות, והלבישו את בניהם בגדים לבנים.

לא כל בני העיר נהגו כך. היו יהודים שהקפידו על מנהגי הדת ובכל זאת נועזו ולא ערכו "כפרות", משום שסברו, כי המנהג הזה אינו לפי ההיגיון הישר. אבל רק לעתים רחוקות היתה נועזת אם יהודיה לתפור כפתור בבגדו של ילד

ולא נתנה לו לפני זה חוט ללעוס, פן חלילה תפגע במו ידיה בשכלו של הילד.

נהרות גדולים לא היו בעיר. הנחל היחיד היה צר ורדוד. במקומות מעבר רבים אפשר היה לחצות את הנחל ברגל בצעד רחב יותר. לאחר גשמי עוז היה הנחל מציף את חלקו של רחוב וואַרשעווער, את רחוב הקדרים עד חצרו של נחמן פיגאטש. קרבן בכל שנה לא תבע נחל זה כנהרות ונחלים אחרים. מסוכנים היו מימי מילאבנסקי, מימי יאכט ומימי הטיט שליד המלבניה. אלה תבעו כל שנה קרבן. אם טבע מישהו בשעת רחיצה, היו באים אנשים ומוטות ארוכים בידיהם וב״חתולי ברזל״ חיפשו את הטבוע. על יד המלבניה שלחו על פני המים כיכר לחם ועליה נר דולק בחיפוש אחרי הטבוע.

על יחסם של הבריות למנהגים ולאמונות תפלות יעיד בדרך הטובה ביותר המעשה בזקנה, שהתעלפה בדרכה ל״סליחות״. בשעה שהשיבו את רוחה, מצאו צלב גדול תלוי על צווארה. כשהתעוררה הזקנה מעלפונה וראתה את הבריות תוהים על הצלב שעל צווארה, אמרה בנחת: ״כל כך הרבה אנשים מאמינים בו (בצלב), אולי גם הוא אלהים״.

יחס דומה היה לגבי רפואות. בשעת מחלה היו נכונים לקבל כל עצה, כל רפואה של סבתא״. מזמן לזמן נתגלה אי שם ביער רחוק, בכפר נידח גוי רועה צאן, שהחל לעשות נפלאות, לרפא חולים בהצצה בעיני החולה או במגע יד. יהודים ויהודיות, בני כל השכבות, היו עולים ברגל לבעל המופת החדש לחפש מרפא למיחושיהם.

אמצעי בדוק היה אמירת פרקי תהילים, הרופא הנעלה ביותר, המהולל ברוב יכולתו לרפא, לא היה מסוגל לעורר תקווה וסבר, ואמונה רבה כל כך כמו ספר קטן של תהילים.

אם הורע מצבו של החולה, מרבים באמירת תהילים. ב״חדרים״, בבית המדרש ובבתי תפילה של חסידים שמים פתקים (עליהם רשום שם החולה ושם אמו) לפני ה״עמוד״, שליד ארון הקודש ועורכים ״מי שברך״. מבקשים את ר׳ טוביה, את ר׳ איצ׳קה, את ר׳ חיים־שמעיה להזכיר את שם החולה. פרקי תהילים שימשו רפואה להרבה צרות של יהודים, צרות הכלל וצרות הפרט. ואכן השתמשו בהם גם בשעת מחלה. ״אי תהילים ני פומוז׳ה״ (אפילו תהילים לא יעזור), פירושו: המצב החמיר. מחפשים תרופות חדשות, מוסיפים לחולה שם חדש, על פי רוב ״אלתר״, חיים, נתן, צוברים נדבות ״ימים״. ״תה ותהילים אין בכוחם להזיק, אם לא יועילו, בוודאי לא יזיקו״, אמרו הנאורים במקצת. רוב היהודים סברו, כי אמירת תהילים עוזרת.

העיקרון בחיים, כי ״אם לא יועיל, לא יזיק״, יצר את האפשרות של התגלות ״מבינים״, ״נותני עצות״ ורופאי אליל. אם כל אלה לא הועילו, קראו לחובש, לדוקטור. הכול ידעו: אצבע חתוכה, פצע זב דם מרפאים בקורי עכביש, מדבי־קים לחם רך. לתפיחה בגוף, לחבורה מניחים לחך מצמח נוי שבעציץ בבית יהודים. תרופה רדיקאלית היתה לפסול, לבזות ולהמאיס את המכה על ידי תחבושת של שתן, של צואת אדם או של גללי בהמה. מסגרים ריפאו את פצעיהם בשבבים של ברזל, נגרים ועגלונים – בזפת, נפחים היו נוגעים בפצע בברזל

לוהט, בסיכה של צירי גלגלים ועוד כל מיני תרופות, ואמצעים.

נזלת ריפאו בנוצות חרוכות, על ידי שאיפת עשן שערות חרוכות, קרן חרוכה של בהמה, עשן טלפיים חרוכות. ריפוי יבלות – בדם יונים חם ששופכים עליהן, הנחת אפונים מאחורי אבן, על כל יבלת צריך היה לזרוק אפון לבאר עמוקה.

יוסף ראדאק היה מרכיב משחות לכל מיני מכות, סתומות ופתוחות, משחות "לפזר" את החבורה, שהיא תתפח עד להתפוצצות, לשים על פורונקול, לשדיים תפוחים, מורסות של גברים ושל נשים מיניקות.

שרה של הרש־טוביה ערבבה משחות, רקחה מיני תה של שורשים, עשבים, עלים. היתה מבקרת חולים בביתם, מנחמת, מעודדת במלים טובות, במעט יין אדום, בתפוז.

רבקה־רחל, אשת וולף בריינדלס, ריקחה מרקחות, היתה מעמידה לתסיסה מיצים של פטל, משרת דובדבנים, גרגרי יער אדומים, כתרופה נגד כאב בטן, להזעה, בשביל כל אחד בעיר.

יוסף זורומינר ויהודים אחרים עזרו למגוייסי הצבא, היו קוטעים אצבעות, עוקרים שיניים, עושים "שבר", היו נותנים משחות לכל הגוף, שקיבל מראה כשל נגוע בשחין, נתנו להריח אבק שריפה, הגורם לעליית חום הגוף ומגרה לשיעול.

ריפוי הגוף החל ב"צאנס" – תה משלשל, בחוקן, בתרופה להזעה, בכוסות רוח, בהצמדת עלוקות, לפעמים גם על ידי הקזת דם. אם לא הועילו כל התחבולות האלה, קראו לחובש, שהיה דמות פופולרית בעיר. אתו שוחחו פשוט ביידיש, סיפרו בפרוטרוט ובהרחבה היכן הכאב, מה כואב. שכנים ובני משפחת החולה התאמצו להסביר, לייעץ, מה צריך לעשות. החובש הביתי היה שומע בסבלנות רבה לכל העצות. הן לא פגעו בכבודו. הוא היה מחליט, אם יש צורך לקרוא לדוקטור, את מי מהם צריך לקרוא, ולאחר ככלות הכול ביקשו שיאמר, האם יש לקיים את כל אשר יצווה הדוקטור.

החובש הוותיק ביותר בעיר היה לייזר (פריד), שהיה "מרפא לפי הספר", שבו היו רשומות כל הסגולות וכל הרפואות. בנו של לייזר היה מנצח התזמורת של גדוד הקוזאקים במלאבה. הוא היה היהודי היחיד במכנסיים של קוזאק. הוא הצטיין בעוד מעלה חשובה: היה מיילד לעתים קרובות תאומים או שלשות. ילדים בודדים לא נולדו לו. השלושה הופיעו בשנים המאוחרות בקונצרט של הפילהרמוניה בוורשה.

החובש המפורסם ביותר היה צדוק החובש, או סתם צדוק. "צריך לקרוא לצדוק". "היכן גר צדוק?" כל אחד בעיר ידע למי מתכוונים. השם צדוק היה צמוד למקצוע ומלאבאים רבים סברו, כי במקום חובש אומרים ביידיש צדוק.

מול בית חוה ועלוולס ברחוב ווארשעווער, לאחר מכן על בית ברחוב פלוצ־קר, היו תלויות שלוש צלחות של פליז, לסימן, כי כאן בית מגוריו של צדוק. יהודי גוץ וזקנו הבלונדי מסורק. הזקן גדל בדלילות רבה על העור הצח של פניו

השקופים.לבוש קצרות וחבוש מגבעת קשה שחורה. תחת זרועו תיבת כוסות רוח שנראתה כספר גמרא, ותיק עור בדומה לזה של ה"שודלרין" בידו האחת, ואצל הדוקטור מקובסקי בידו השנייה. שליח גוץ זה של המלאך רפאל היה הולך בפסי־עות קלות ברחובות ובסימטאות לביקור חולים. וכל כמה שהיה גדול הפחד מפני המחלה, היה צדוק מרגיע ומקל על מצב הרוח של הסביבה בידו החמה, בדבריו השקטים ובפשטותו. הוא היה מביא אתו נחמה ורגיעה. הן יהודים והן גויים העריכו יפה את צדוק. בכל בתי המרקחת קיבלו את מרשמיו. הוא היה מצמיד עלוקות, מרכיב כוסות רוח, פשוטות, קצוצות, עוקר שן, מקיז דם, מזריק זריקות, מורח בגרון, בודק את החולה בשפופרת בדיוק כמו רופא. בעיר העריכו מאוד את הבנתו של צדוק. ידעו כי אין הוא סומך ביותר על עצמו וכשיש צורך, הוא עצמו אומר להזמין את הדוקטור.

צדוק נתברך באריכות ימים. אנשים התרגלו אליו כאל נוף קרוב וביתי, כאל שעון העיר, כאל המשאבה ברחוב וארשעווער, כאל הגשרון - כאל כל אלה שפיארו את העיר במשך שנים רבות. הגשרון ברחוב ורשה הוכתר בשם "גשרון צדוק". ל"מענה הלשון" של היידיש במלאבה הצטרף הביטוי "גשרון צדוק", "פרימיסיון", "עצם צדוק".

בנו נתן ירש את צדוק בעודו בחיים. בעיר החשיבו אותו, אם כי כינוהו "פרופסור".

זמן מסוים היה במלאבה עוד חובש יהודי - פראנקנשטין, חתנו של שמחה ניצקין. לאחר שנסתלק, הופיע בעיר בר־נש כחוש, זריז ומהיר. מראהו היה כשל גוי. זקנו היה מגולח, שפמו מוארך, גויי. הוא דיבר רק פולנית, אם כי היה יהודי. שמו של החובש החדש, שהגיע זה עתה מוורשה, היה טיסאבוב. יהודי העיר לא קראו לו טיסאבוב, כי אם תשעה באב.

בראש הסולם עמד רופא־דוקטור, יליד מלאבה, יוסף מאקובסקי. הוא זכה והמימרא "אין נביא בעירו" לא התקיימה בו.

9. אוהלי תורה

הילדים הפעוטים מתחילים את דרכם ל"יהדות" ב"חדר" של ברוך מלמד. הגדולים מהם קצת מבקרים עוד זמן אחד או שניים אצל פסח. שני ה"חדרים" היו מול בית הכנסת הגדול. לוחות אלף־בית גדולים עשויים קרטון מונחים על שולחנות. המלמד הכפרי "ברוך סאביסראל" עובר במחווה, עשוי משן לויתן על פני הלוח. על יד כל אות מופיעה דמות חדשה. "אלף" - אדם נושא משא על כתפיו, לכן הוא מהלך כפוף. "גימל" - ארנק כסף. "למדו, למדו ילדים, ארנקים מלאים יפלו אליכם משמים" - אומר הרבי. עיניים נוצצות, תמורת פרוטה מקבלים בחנותה של חיה־שרה עוגיית פרג, כעכי־ביצים. אצל הזקנה בובסארצ׳ין, בעלת "קרן" על החוטם - אפונים מבושלים מלוא ספלון של עץ. "דלת" היא הדגל של שמחת תורה. מסביב ל"הא" רוקד שמחה הפיסח, יעקב משה ברגלו הקצרה. "חית" - הוא מבוא ל"חדר". ה"יוד" היא כל כך קטנה, שהיא ממש

חודרת ללב. ״כף״ סופית, ״פא״ סופית הן העמודים הגבוהים של פנסי הרחוב של יאנקל צייטג. ״למד״ היא הגיבנת – אשת משה סופר. ״סמך״ – חבית של שכר העומדת בחלון המסעדה של פאטר. ״עין״ – חוטם ושתי עיניים. קלה היא ה״שין״: סוסי כרכרה מרכיבים משקפיים של עור ונושאים אותיות ״ש״ של כסף משני עברי העיניים.

הימים הראשונים בחדר של הרבי החביב עוברים במשחקים באלף־בית. הם ימים טובים ושמחים. אך משגדל עולה של תורה, הולכים הימים ונעשים חמורים.

אותיות מתחברות למלים. לומדים כבר ברכות, נכנסים לעולה של תפילה. אין חשים אפילו, כיצד הופכים הילדים בבת אחת ליהודים החייבים במצוות. אסור לדלג על מלה, לאכול לפני התפילה, לשכוח את ארבע־כנפות עם הציציות. בבת אחת נופל משא כבד על הכתפיים הצעירות, עול כבד של מצוות ושל עבירות, חיים מלאים פחד, כמעט כמו של המבוגרים.

מה״חדר״ של ברוך מוליכה הדרך זה עשרות שנים אל פסח ״זקן־התיש״ (קוז׳יבורד). לימוד חומש מתחיל מספר ״ויקרא״ בצירוף תרגום ביידיש והסבר נוסף (אויסרייד). עכשיו מכביד העול עוד יותר. לימוד האלף־בית היה קרוב ללב וקל. האותיות סימלו אנשים מוכרים וכל בית מהרחוב ומהחצר של הילד.

בשעת לימוד החומש נשאו המחשבות את הילד רחוק מן העיירה, לחרן, לפדן ארם, לאלוני ממרא, לחברות, שבה נפגש אברהם עם בני חת בהתערסלם על הגלים המצלצלים של ניגון, הטופח בחום בראש ועוצם את העיניים לשינה. הם נדדו מאור כשדים עד למצרים על פני מידבר בוער ולוהט. אפופי חרדה היתה החוויה של החלום הכבד בברית בין הבתרים, אימת החשכה שנפלה על אברהם אבינו וההבטחה ״ואעשך לגוי גדול״, שגרמה סבל ליהודים עד היום הזה.

בבת אחת נתמלא העולם במזיקים ושדים. בשעת בין הערביים, בין מנחה למעריב, הוצתו שמי העיר לא באור השמש השוקעת, אלא בלשונות האש של הגיהנום, שם שורפים וצולים את הרשעים.

רחוב בית הכנסת כבר לא היה סימטה שקטה, שבה היו רואים אימהות, סבתות ודודות בשמלות משי שחורות ובמטפחות תורכיות, עם פאות נוכריות מלאות מסרקים וחרוזים, מקום, שבו נוהרים יהודים לאט לאט מבית הכנסת ומבתי המדרש. הכול קיבל אט־אט צורה אחרת. כשנעמדת יונה צחורה על גג בית הכנסת, זה אות, כי מלאך מבשר טובות הגיע. מנצנץ לו כוכב הרחק הרחק בשחקים הכהים – זו נשמה טהורה העתידה לרדת אלינו, או עוזבת אותנו עכשיו. כוכבים הם נשמות של אחים קטנים ואחיות, שעזבו אותנו בצעירותם. אחיות קטנות טהורות ואחים רכים רבים פרחו אז מכל משפחה השמימה. כבר מתחילים לפחד להסתכל בבניין בית הכנסת. נער מהחדר של פסח כבר ידע, כי לילה לילה באים המתים להתפלל. כבר יש ילדים, שראו זאת במו עיניהם. בבוקר מראים ילדים מפוחדים כתמים כחולים בידיהם – צביטות המתים. תקיעת

כף עם הצלפת ציצית או בלי ציצית הן דרגות חדשות בסולם הארוך של מידות טובות, מצוות ומעשים טובים. גם כשהנער משחק בכפתורים, באגוזים הוא חייב תמיד לזכור, מי הוא. ליהודי אסור לרמות, לשקר, אסור להישבע על דבר שקר. עליו להיות ״נמוך מעשב ושקט ממים״, ולקבל באהבה את מלקות המגלב של הרבי.

העולם הזה והעולם הבא מבלבלים לגמרי את ראשיהם הקטנים של הילדים הרכים. פניהם מחווירים יותר ויותר בדרכם האבלה, המוליכה אותם לייעוד להיות יהודים טובים. כעבור ״זמנים״ אחדים משתנה הנער לבלי הכר. ב״חדר״ של ברוך היו עוד עוסקים במשחקים. ב״חדר״ של פסח יודע כבר הנער ברורות, כי ההנאה אסורה על היהודי. השדים אורבים לנפשו על כל שעל. אסור להתהלך מיד עם בוקר ללא נטילת ידיים, אסור לאכול לפני התפילה, אסור לבטל זמן במשחקים סתם, חטא הוא להירדם ללא אמירת תפילת ״המפיל״. יש ״עין רואה וכל מעשיך בספר נכתבים״. יושבים להם ילדים רכים ב״חדר״ של פסח ובחדרים אחרים בימי קיץ ארוכים עד רדת החשכה. בחורף יושבים שם עד מאוחר בלילה. ה״חדר״ הוא החיים כולם. מה טוב לנערים שבת יחד. מתעוררת אהבה לרבי. על פי רוב אוהבים את סיפורי המעשיות, שהילדים מספרים זה לזה בין מנחה למעריב.

על האבן, על יד שמחה ניצקין, אסור לשבת. דיבוק עלול לחדור לגוף. בבאר מתגוררים ״הני אינשי״. נערים אמיצי לב משמיעים קול אל פי הבאר ובורחים, עד שהד הקול נאלם. פאלטה, בנה של שרה, ראה במו עיניו כשנסע מחארז׳ל למלאבה, עגל רובץ באמצע הדרך. אביו הרים את העגל והטילו לתוך עגלתו ו... פתאום נשמע קול צחוק. העגל עומד באמצע הכביש, מושיט לשון אדומה וארוכה וצוחק, צוחק. בפעם אחרת רבצה כבשה באמצע הכביש. אביו של פאלטה ושאר הנוסעים בעגלה רצו להרים כולם יחד את הכבשה ולא יכלו.

בלילה מפחדים הילדים ללכת בחשכה לבדם. לכן הם חוזרים מהחדר כולם ביחד, ופנסי פח עם נפט או נרות דולקים בקרקעית הפנס. לשם הפגת הפחד קוראים הנערים: - חיים, היכן אתה? כבר הגעת? על המדרגות? ליד הדלת? - הגעתי! עונה חיים, והמלווים ממשיכים בדרכם, עד שחבר שני מגיע לביתו. הילדים מלאים פחד מפני ה״באבאיאגה״.

בערבי חורף מנצנצים בסימטאות וברחובות האחוריים אורות הפנסים. כל שלהבת של אור מלווה יהודי קטן בדרכו הביתה מן החדר, שבו מכניסים אותו יום אחר יום לעולם היהדות.

ה״חדרים״ מכינים את ילדי היהודים לחיי סבלנות, לחיים של ספיגת הרבה מכות, לשאת בעול האמונה, כי זה הדין וכך צריך להיות. מהרבי פסח עוברים למלמד מצ׳חנוב, לאוסטרובר, אצל מיכאל, למשה אהרן, אל יעקב ויניבר, לאיצ׳לה צ׳יז׳בר. ילדים בני עשירים יותר לומדים אצל מאיר שלמה, אצל מורה ההוראה מוולקה. בני עניים לומדים ב״תלמוד תורה״. המלמדים הם שונים. אחד מושך את הנער באוזן, אחד צובט, מכה במגלב, ברצועת עור. זה

מעמיד בפינה עם מטאטא, אחר בלי מטאטא, עם אלפס על הראש, לפעמים גם עם מכנסיים מורדים.

המלמדים עבדו קשה במשך כל השבוע, חיו בעוני. בשבתות היו מבקרים בבתי תלמידיהם ובחנו אותם. בשעת הבחינה הלם לבו של המלמד כליבו של התלמיד. אם התלמיד אינו יודע, אשמתו של המלמד היא, ויש חשש, שבעל הבית לא ישלח אליו את הנער לעוד "זמן". עמלים איפוא המלמדים במשך כל השבוע להחדיר תורה במוחו של התלמיד, גם בגזר גם בשוט, כדי שתורתם תיקלט.

בין רחוב יעדנערלסקי ורחוב פלוצקר, בסימטה האחורית (העקומה), ליד הטחנה של משה יוסף צ׳ארקי וליד חצרו ההומה של יעקב שלמה מונדז׳אק בשכנות עם המבוא של אברהם טארז׳ר והרבה אסמי תבואה פתח ר׳ דוד גורדון בחינוך ילדי בני ישראל לפי שיטה חדשה. היו לו תלמידים ספורים, בני אמידים. גורדון היה רבי ללא מגלב. הוא לא הכה ולא בייש ילד בעונש פומבי. הוא כבש את לב תלמידיו במתינותו, ברגיעותו ובסמכותו, ההורים התייחסו באמון ובכבוד למחנך הזה של בניהם. ההורים וגורדון סבלו רבות מרדיפותיהם של החסידים, שעדיין היתה להם שליטה בעיר. אבל לשוא היו מאמצי החסידים. החדר של גורדון החזיק מעמד. אף דמותו החיצונית של הרבי ובמראה החדר כבר היה חידוש. גורדון היה גבה קומה, רגוע, זקנו החל להלבין, לבוש בטעם ובניקיון רב. כל מלה בפיו נאמרה בשיקול דעת. הוא עשה רושם של אדם בעל גאווה עצמית וביטחון עצמי. גורדון עורר יחס של כבוד ואמון בו. אי אפשר היה להשוותו לשאר המלמדים בעיר, לא במידת ידיעותיהם, ולא בהופעתם החיצונית. הם התפרנסו בדוחק ובאווירה של זלזול. החדר של גורדון היה נקי, מובדל מדירתו, לא כיתר החדרים, שהיו בתוך דירת המלמד ולפעמים יחד עם מטבח אשת הרבי.

הלימודים היו לפי תוכנית, בין שיעור ושיעור הפסקה. בחדר של גורדון לא שהו התלמידים שעות רבות, כבשאר החדרים. הם למדו: תנ"ך, עברית, קורות היהודים ולימודים חיצוניים. גורדון נטע בלב תלמידיו בהדרגה אהבה לארץ ישראל, לשפה העברית, לחגים הלאומיים. באה העת לחיי דרור יפים לילד היהודי בעיר. פעילותו של גורדון נסתיימה בטראגיות ובאכזריות. בלילה אפל של חנוכה תרע"ה פרצו לדירתו קוזאקים, פראי אדם, והרגוהו ביריות, אותו ואת בנו אנשל, ואת המורה בלומקין, שהיה עם שניהם יחד בדירה, פצעו.

בימי פעילותו של גורדון השתקע במלאבה המורה רפאל גוטמן, שנתפרסם לאחר שנים בכל פולין כפדגוג, שעמד בראש סמינר למורים, למפקח על כל בתי הספר של קהילת ורשה, וכמחבר של ספרי לימוד רבים.

רפאל גוטמן לא הסתפק ב"חדר", ששכן בחדר אחד. בעקשנות ליטאית התחיל בפעילותו והקים בעיר "חדר" ליותר ממאה ילדים. גוטמן היה רבי בעל צורה, שלא היה לפניו כמותו במלאבה. לא היה זכר לקפוטה, אף לא לזקן. הוא היה יהודי זריז, לבוש קצרות, מגבעתו שחורה וקשה, רק חתימת זקן היתה

בדמות קמץ על פניו המחייכים והפיקחים. דווקא בבית חסיד גור, בבית דוד הניך פרנקל שברחוב ניבורגר, פתח חדר "מתוקן". בפי החסידים נקרא חדר "מסוכן".

לפי סדר הלימודים ולפי מראהו החיצוני היה החדר של גוטמן בית ספר מודרני. היו מחלקות, התלמידים ישבו שניים על ספסל, כמו בבית ספר אמיתי. חוץ מהלימודים החילוניים לימדו הכל בשפה העברית ובגילוי ראש, תנ"ך ותלמוד לימדו בכיסוי ראש. בעיני רוב יהודי העיר היה זה שמד. "למה תשלח את הבן לגוטמן? מוטב שתוליכו מיד לשמד", היו אומרים למורים, לתלמידים וגם להורים, שהעזו לשלוח את בניהם ל"חדר" גוטמן. הוציאו אותם מבתי התפילה של החסידים, מחוץ למחנה. כל אלה איבדו חברים וידידים. מיררו את חייהם.

עברית לימדו בשיטת "עברית בעברית". במחלקות העליונות היו התלמידים מדברים ביניהם עברית. לאחר כל שיעור היתה הפסקה. צליל הפעמון בישר את התחלתו של כל שיעור ואת סיומו, לפי תוכנית הלימודים. בכל מחלקה היו ילדים תורנים, שהשגיחו על הניקיון ועל הסדר. היו שיעורי זמרה והתעמלות – חידוש רב לגבי ילדי היהודים. עם התלמידים ערכו סיורים וטיולים. היה להם גם החופש הגדול שבימות הקיץ, כבכול בית ספר מודרני. בחנוכה ובפורים ערכו התלמידים הצגות לפני ההורים. היתה ספרייה בבית הספר, והתלמידים התרגלו לקרוא ספרים. החוברות הנודעות לתהילה וכתבי העת לילדים ולנוער: "פרחים", "ניצנים", "בכורים", "השחר", "בן שחר" עברו מילד לילד. בחדר של גוטמן שמעו ושרו לראשונה את "התקווה".

אחר כך בא לוין, יהודי ליטאי, למדן גדול – יהודי שנדד בישיבות. לו לא היה זקן כלל. החכמה והלומדות פתחו לפני גוטמן ולוין את הדלתות בבתיהם של הרבה יהודים דתיים. יהודים נהנו להחליף דברי תורה עם הליטאים, ש"ראש צלב" להם. גוטמן ולוין כבשו את העיר בחוכמתם, בלמדנותם ובעקשנותם. חייבים היו לכבד אותם. ידידים חיבבו אותם, מתנגדים התייחסו אליהם בדרך־ארץ.

החדר המתוקן רופף אז את חשיבותו של החדר הישן והחיש את קצו. כדי להחזיק מעמד ולהינצל מכיליון הנהיגו בחדר כשעתיים לימודים כלליים. חסידים ייסדו בית ספר דתי לבנות בשם "בית יעקב". אבל לשוא היו כל המאמצים. צורות חיים חדשות, אידיאלים חדשים כבשו את הרחוב היהודי. החדר, כמו כל דבר נושן, הגיע לסוף קיומו.

כהמשך לחדרים המודרניים והחדרים המתוקנים, היו בפולין בתי ספר עממיים ותיכוניים, חילוניים עבריים וגם יידישאיים. כל מוסדות החינוך האלה, הן החדר והן בית הספר החילוני, היו להם למבצרים. היהודים מימנו אותם, תוכניות הלימודים נקבעו על ידי יהודים. לרשות הגויית לא היה כל עניין בהם. בתי הספר העממיים, שהקימה הרשות הממשלתית ליהודים, לא היה להם דבר עם היהדות, לא בתוכנם ולא בתוכניתם. שנים רבות התקיימו במלאבה שני בתי

ספר יסודיים לילדי "בני דת משה" בהנהלת משה גולומב, ואחר כך בהנהלת משה לאסקה. בראשיתם לימדו שם מורים יהודים בלבד, אחר כך נמנו גם נוצרים עם מוריו. שפת ההוראה היתה פולנית.

לשון ההוראה ב"חדר" היתה יידיש. אצל גורדון - גם יידיש גם עברית. בחדר המתוקן - רק עברית, פרט ללימודים החילוניים, ששפתם היתה פולנית. בכל שאר בתי הספר - פולנית, פרט למקצועות היהדות.

ב-1917 זכו יהודי מלאבה לגימנסיה יהודית. היא נוסדה על ידי העסקנים הציונים: בריש פרלמוטר, חיים אליהו פרלה, מוטה גרינברג, מנדל אקס וקופל פיז'יץ.

מנקודת ראות של המצב התרבותי הכללי היתה הגימנסיה הישג גדול לנוער היהודי בעיר ובסביבתה. יהודים נהנו מאוד מהמוסד הזה. אבל יחד עם זאת לא חסרה הביקורת. היו יהודים, שהעדיפו על מוסד זה בית ספר למלאכה - הוא יותר מתאים ותכליתי לנוער. ואכן קיימה הגימנסיה לאחר זמן סדנאות. אחרים לא יכלו להסכים לתוכנית הלימודים בגימנסיה, לדיבור הפולני, לכניעה לרשות כדי לקבל זכויות ממלכתיות. "בית חרושת קטן לתעודות בגרות" קראו לגימנסיה. האוניברסיטאות של פולין היו ממילא סגורות לגבי היהודים. לנסוע לחוץ לארץ להמשך הלימודים יכלו רק בני אמידים - טענו. לאחר סיום הגימנסיה שוב עמדו בני הנעורים ברובם על פרשת דרכים ללא סיכויים לעתיד. במדע הטהור לא היה הרוב מעוניין. כך טענו מותחי הביקורת.

למרות כל הטענות האלה התפתחה הגימנסיה משנה לשנה. בני נוער מכול שכבות האוכלוסיה מהעיר ומסביבתה נהרו אליה.

צעדיה הראשונים של הגימנסיה נעשו בשטח המזפתה, בקרבת המקווה והנחל ז'יקה, בגבול שטחי היהודים, שעבר כשלשלת החל מרחוב בית הכנסת והמשיך בדרך החדרים, בתי התפילה של החסידים והמקווה. הבניין האדום באותו מקום גירה ועורר את חסידי גור. פעם באו בהמוניהם וכבשו את הבניין למשכן ל"תלמוד תורה" העירוני. מכאן ואילך נסגר שוב החוג ל"יהדות". לאמיתו של דבר, לא היה כבר ה"תלמוד תורה" דומה למה שהיה בשנים הקודמות. גם בו לימדו כבר לימודי חול. מלמדים כבר העזו אפילו לערוך בו שביתה. אבל ה"תלמוד תורה" היה עדיין מוסד שנאלצו בו המלמדים לסבול מעול הגבאים התקיפים.

בשנותיה האחרונות עד לקץ היה משכן הגימנסיה בבניין פיז'יץ בסביבה גויית, בשכנות עם שתי גימנסיות פולניות. למדו בה גם בנים וגם בנות.

שנות חייה הראשונות של הגימנסיה היו "שנות דבש". בהנהלתו של חיים מילנבאנד והמורים גולדברג, מרקר, וולפראסט, צ'רסקי ועוד היו התלמידים, המורים וההורים כעין משפחה הדוקה אחת. במשך השנים באו מורים אחרים. המוסד התרחב ושאף להשיג זכויות ממשלתיות, ואכן קיבלו אותן. אבל כל האווירה במוסד השתנתה לאט לאט. מנקודת השקפה תרבותית כללית היתה הגימנסיה הישג, ללא ספק. בני כל שכבות התושבים היהודים רכשו השכלה

ובמידה מסוימת מדע יהודי. דבר זה לא היה ניתן לולא התקיימה הגימנסיה. חלק מסוים של התלמידים המשיך את לימודיו באוניברסיטאות בפולין ובחוץ לארץ. כל מהלך חיי הנוער בעיר השתנה במשך עשרים ושתיים השנים של קיום הגימנסיה באופן חזק מאוד, ולרבים מתלמידיה יהיה קשה להיזכר בדרך, שהם עברו מה"חדר" עד לאוניברסיטה.

רשמית היתה הגימנסיה בפיקוח משרד החינוך הפולני. למעשה שימשה למרכז המוסדות היהודיים התרבותיים והחברתיים. משכן "השומר הצעיר" היה בבית הגימנסיה. הסתדרות הנשים היהודיות "ויצו", החוג הדרמטי, ההרצאות, כל ההצגות, האסיפות של כל המפלגות הפוליטיות, הנשפים, שוקי הקרן הקיימת וכדומה - היו באולמיה.

על יד הגימנסיה היתה פנימייה לתלמידי חוץ. מושגי חיים, הווי חייה של כל העיר השתנו כל כך, שאפילו ילדי משפחות דתיות, שלגביהן היתה הגימנסיה בראשיתה בבחינת טריפה, ביקרו במוסד.

10. רחוב פלוצקר

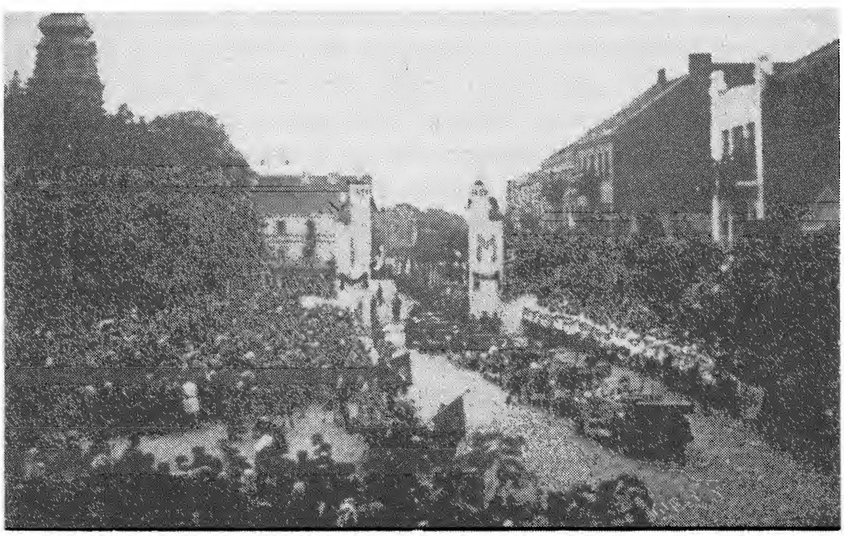
הסימטאות וכיכר המקווה נראו כאילו בחיבוק שתי זרועות ארוכות של הרחובות ווארשעווער ופלוצקר. הרוצחים הגרמנים סגרו את כל יהודי העיר מהסביבה בגיטו, שנמצא באותו שטח מוגבל.

שתי הזרועות יחד עם הסימטאות שיקפו את דמותם של חיי היהודים בעיר. כל חצר, כל בית, כל אדם הוסיפו גוון אור לאותו הווי ביתי מיוחד במינו. אדריכלים, מהנדסי־בנייה טרחו מעט מאוד בבניית הרחובות והבתים, כל בעל בית הקים את ביתו במקום, שהוא רצה בו, והבנייה היתה לפי טעמו. והתוצאה? - הרחובות היו עקומים, הבתים נבנו לפי סגנון המצאתו העצמית של כל אחד. המסתכל בבתי העץ החד והדו־קומתיים, המצופים צבעי שמן מכל הסוגים ומכל הגוונים, ירוקים וכחולים, צהובים ואפורים, היה יכול לתאר לו בנקל את האנשים, שבנו אותם. כל בית היה שונה מהאחרים, בדומה לדיירים שבתוכו. לכל אחד מהדיירים היה דרך משלו והילוך משלו, אבל כולם יחד היו קטנים, פשוטים וחיו חיים שקטים וצנועים. לא בקלות היו יכולים דרי בתי העץ להתרגל אל בתי האבן הגדולים, שבהם נראה הכול זר וקר. המרפסות הקטנות ומדרגות העץ היו עונות לכל צעד באנחה ובחריקה. החלונות הקטנים, החדרים האפלים חציים, הרהיטים הכבדים והסולידיים שבהם, המטבחים וספסלי השינה הרחבים, הקדרות ואלפסי הנחושת על הקירות - בכל אלה יש משהו מהביתיות. הבתים היו משותפים לחיי דייריהם במשך שנים רבות. הם היוו חלק נכבד של חייהם.

כאן חצר ללא שערים, שבו תלוייה מחצית של שער על צירי ברזל כבדים. עשבי בר צומחים בין האבנים. חצר אחרת סגורה וגדורה ורק פשפש קטן נפתח שם בצמצום. יש חצר, שהיא פתוחה כרשות הרבים. באר במרכזה והבריות שואבים ממנה מים, עוברים מרחוב לרחוב. אדם רואה חצר והוא יכול מיד לומר,

משפחת שמשון רוזנברג עם המלחין רוזיברי מברלין • משפחה
פון שמשון ראָזענבערג מיטן קאָמפּאָזיטאר ראָזיבערי פון בערלין
The Shimshon Rosenberg family with composer Rosibery from Berlin.

ביקורו של נשיא פולין, איגנצי מושציצקי במלאבה ב-1930
באזוך פון פוילנס פרעזידענט, איגנאצי מאָשטשיצקי אין
מלאווע, 1930
Polish President, Ignacy Moshzizki visits in Mlawa,1930.

מי הם בעליה של החצר והאכסניה מסביב לרחוב והסמטא.

דלתות קטנות עקומות תלויות לפני כניסות צרות לחנויות. הפתוחות לגמרי. יש חנויות, הנמצאות מאחורי דלתות זכוכית קטנות, הנפתחות בידית ברזל דקה. חלק מן החנויות סגורות על מנעול, חלק - בשרשרות קטנות.

בכניסה לרחוב פלוצקר מצויות משני העברים אכסניות לעם האיכרים, לסוסיהם ולעגלותיהם, הבאים העירה בימי הירידים. בעלי האכסניות הם: אברהם טערז'ער, מנדל כהן ויצחק אייכלר.

חלקם העליון של האכסניות עם גגוניהם וצריחיהם נראים מוזרים ומשונים, בלי פעמוני כניסה מצטלצלים נפתחות הדלתות הקטנות ומופיעים יהודים, סבלים בריאי־גוף, המורידים בתנופה מלמעלה שקי תבואה מעל גבי קרשים חלקים הישר מהאסמים לתוך העגלות הכבדות.

במרחק צעדים אחדים מכאן יש חנות כעין סיפור קסמים. יוספה השחורה, כדמות מהחומש, מביאה מלוא חופניים פירות נפלאים ונדירים: תמרים, תאנים, חרובים, אגוזי ארץ ישראל, שקדים, אגוזי תורכיה, ענבים, תפוזים ועוד הרבה פירות אחרים, שאין יודעים לכנותם בשמם. מביטים על הפירות הטובים האלה בעיניים כלות. אין אפשרות לקנותם, מריחים איפוא, לפחות, את ריח הניחוח הנודף מהם ונישא גם מחוץ לחנות. נערים מצרפים פרוטה לפרוטה וקונים לפעמים בשותפות פרי. הם מתחלקים בנגיסותיהם: ''לך נגיסה, לי נגיסה'', ובשעת מעשה חושש כל אחד, פן תהיה נגיסת חברו גדולה משלו. חנותה של יוספה שבאמצע רחוב פלוצקר שימשה כדרישת שלום חיה מארץ ישראל.

על יד יוספה חי שנים רבות אהרון יוסף נרז'מסקי, יהודי רגזן. בקתותיו וחדר־המיטות היו מלאים בגדים ישנים, שהובאו מגרמניה. לאהרן יוסף היה בן יחיד יעקב משה, ברנש חיוור, רזה, זקנקנו השחור קצוץ. היה חבוש כובע אריגים יהודי ולבוש קפוטה שחורה באורך שלושה רבעים. צווארונו האשון והלבן, העניבה השחורה והארוכה העידו, כי אין יעקב משה הולך בדרכיהם המקובלות של בחורים הדומים לו. בליבו יקדה אש. שני אידיאלים גדולים, שהחלו לפאר את הרחוב היהודי, אידיאלים של שחרור אנושי כללי ויהודי השתלטו עליו כליל. ברגלו הפיסחת היה מכרכר באסיפות המחתרת ובחוגים. בשנת 1905, כשנתקהלו המוני יהודים ונוצרים בשוק, העז יעקב משה לנאום מעל יציע באוזני הקהל הרב. עודו מדבר ובטרם סיים את נאומו, תפסוהו קוזאקים ולעיני כל הנאספים הפליאו בו את מכותיהם. זה היה רק חלק מהעונש. על פעילותו הציונית־סוציאליסטית שילם במאסר בבית הכלא, במחלת השחפת ובמוות בטרם עת.

בשנות חייו האחרונות הסתובב כמנודה באלם, כזר בין הקרובים לו. ואם היה נכנס אי פעם לקרובי משפחתו, נדמו ונאלמו כולם באמצע דיבורם. לא יכלו לסלוח לו על העוול, שגרם לבני משפחתו. הבריות פחדו מפניו. לא האמינו לו. ''הלא הוא גרוע מגוי'' - היו אומרים. ''הגוי מאמין גם הוא במשהו, ואילו הוא אינו מאמין בשום דבר''. הבריות רצו להצטדק על התנכרותם ואי ידידותם ליעקב משה.

מהעבר השני של הרחוב, קצת במורדו, גר בחצר יעקב הרצל גאלאנט, שהיה נוהג לצרף ככל האפשר יותר שמות לו ולבני ביתו. די היה למישהו בעיר לומר יעקב־הרצל וכל אחד ידע, כי מתכוונים ליהודי גבוה, כחוש ומראה פניו כאילו פיזרו עליהם אפר והם נראים כאילו הוא נכון לפרוץ בבכי בכל הרף עין. אפילו בזקנו לא היה שום זיק של חסידות. זה היה זקן אשון, ללא כל צבע, זקן של חול, כאילו דהה בשמש, והשערות כאילו חוברו בסיכות לפניו הדלים בגלל צומותיו התכופים, בגלל דבקותו, בכיו והתייפחויותיו על חורבן ירושלים.

בימות החול עסק יעקב־הרצל במסחר השקים. לפנים בימי נעוריו, כדרך יהודים כמוהו, לאחר שכלו דמי הנדוניה, עסק במלמדות. בניו, לא עלינו, לא האריכו ימים. הבכור שזכה והגיע לבר מצווה, היה לבוש בבגדים לבנים. היו לו לא פחות מארבעה שמות: חיים, נתן, שמחה, בונים. באותה הזדמנות הוסיף שמות גם לעצמו: יעקב, נפתלי, הרצל, ולאשתו צירף את השמות: חוה, חיה, פיגה. כפי הנראה, הועיל צירוף השמות, וחיים נתן שמחה בונים גדל ופילס דרך לעוד ועוד ילדים.

לאחר סיום כל פרשה בחומש היו חייבים כל נערי החדר שלו לקום מהר ולומר בקול רם: ״חיים נתן שמחה בונים בן חוה חיה פיגה ור׳ יעקב נפתלי הרצל – לאריכות ימים״.

במראהו החיצוני ובהתנהגותו היה דומה לחברו מבית התפילה של חסידי אלכסנדר – בונים שיעס. זה היה חסיד מסור ותמים. תם בענייני העולם. הבריות אהבו להתבדח ולקשור לשמו אירועים מצחיקים שונים. פעם רצה לקנות עוף לכפרות. הוא רצה לדעת, אם לפניו תרנגול או תרנגולת. בידיעתו הדלה ביותר בשפה הפולנית שאל את הגויה: ״צ׳י טו יא, צ׳י טו טיך?״ (״האם הוא – אני, או – את״). הוא נזהר מאוד שלא להיות בד׳ אמות של אשה.

כל יום ב׳ וכל יום ה׳ היה יעקב הרצל יושב בתענית מלבד ימי הצומות הקצרים והארוכים. יום ולילה היה יושב ועוסק בתורה. לפני חצות היום לא היה מספיק לסיים את הכנותיו לתפילה. היה אוכל רק פעם או פעמיים ביום. אבל לא פסח אף על סעודת חסידים אחת. הוא אהב לשמח את עצמו בשמחות חסידים. יעקב נפתלי הרצל היה שותה לאחר לגימת יי״ש מעט שמן, כדי למנוע את עליית היי״ש לראשו.

משפחת גאלאנט בעיר, יעקב הרצל ואיצ׳ה מנדל גאלאנט, התייחסו לפי מוצאם למשפחת מקובלים גאלאנטי מצפת, אל ר׳ אברהם גאלאנטי, המחבר של ״קול בוכים״.

ויטי הפקחית (ליפינסקי), שנאלצה במשך שנים רבות לגדל בכוחות עצמה ארבעה ילדים, לא התפעלה במיוחד משכניה שבשני עברי הרחוב, בדומה ליחסה אל יהודים מכובדים אחרים. בין דברי החכמה שרכשה בימי חייה, שלא היו קלים כלל וכלל, היתה משמיעה מזמן לזמן הערה וזו לשונה: ״יש לך ואתה נותן – הנך נושא חן. אין לך ואינך נותן – אינך נושא חן. וזהו זה״.

המשומד וישניבסקי התפאר, כי בבית עסק יהודי התכוונו לרמותו, בשעה

שקנה סחורה איזושהי. שותף אחד שאל את רעהו: מה יקר? - כ"ה, היתה התשובה, ולו אמרו, כי המחיר הוא שלושים. "מעולם לא היו כ"ה שלושים", אמר.

משפחת בלום מרחוב פלוצקר זכתה והיא סיפקה לעיר גם תורה וגם קמח. פרט ללדרברג ולצגלא משך יאנקל בלום במשך שנים רבות את רוב התלמידים והמבוגרים לחנות הספרים שלו. הוא היה המפיץ של הספרים בחלקם הגדול ביותר. באותן שנים פירנסה אמו הנחתומית את העיר בלחם. המאפיות בעיר נשאו את שמות הנשים. היו ידועים השמות: גולדה הנחתומית, במרתף ליד יאנקל קאזיאק, מינדל הנחתומית בסימטת בית הכנסת, מלכה הנחתומית (קליינברד) ברחוב חורז'יל, סימה האופה דובשנים. רק הופיעה סימה באיזה בית, ידעו הכול, כי עומדים שם לפני חגיגת חתונה.

הנחתומית ביילה עברה דרך ארוכה מרחוב פלוצקר במלאבה אל רחוב רש"י בתל־אביב. דרך השכונה המעורבת של יהודים וערבים בנווה שלום. כשהגיע בן מלאבה לארץ ישראל, או כשהיה איש מלאבה מחוסר עבודה, היה גר ארעית ואוכל אצל ביילה הנחתומית. דלתותיה היו תמיד פתוחות.

לפנים גר בביתה ר' טוביה דיין החכם, איש סודו ויועצו של אלכסנדר שטיבל. ממול, אצל הנחתומית פסיה, גר אהרן פודקראייבר (כאבאנסקי) מחסידי גור.

בחצר הסמוכה עמדו יהודים בחלוקים (עשויים מבארכן) עם כתמים אדומים טעונים סיבי פשתן בסינוריהם הגדולים, התפורים משקים, וטוו חבלים. אלה היו אברהם עושה החבלים ובנו.

העזים שברחוב היו נוגסות בלי הפרעה מודעות וגליונות פרסום, שהיו מודבקות על דפנות הסוכה ("בודקה") לגזוז שליד החצר. מאחורי הקיר השני מכרה אשת אליהו הסמרטוטר פירות. משם והלאה נמשכים עד סופו של הרחוב בקתות עץ קטנות, הנראות כגרוטאות של ברזל חלוד. שם גרו: ברל עובדיה'ס, שמואל אוליבניק, המפיק שמן מזרעי פשתן, הזוגג גוטליבובסקי, שלמה התפר - יהודי יום יום. בין הבקתות עמדו בשכנות קרובה בתי העשירים מנדל קודזבור־סקי וישעיה מונדרי. לחצרו הגדולה של קודזבורסקי היה מראה גויי. היא היתה מלאה מכונות בשביל גויים בלבד. ואילו לביתו של ישעיה מונדרי היה מראה יהודי. זה היה בית עצים רחב ידיים שנדמה, כאילו בית אחד עומד על הכתפיים של בית אחר מתחתיו. בבית התחתון היה בית העסק הסיטונאי לסחורות מכולת. בבית העליון גר ישעיה מונדרי, בניו ובני בניו. תמיד ניתן היה לראות כאן אנשים, שבאו הנה מהעיירות הסמוכות לקנות סחורה, או אנשים תשושים מרעב, שבאו לכאן לאכול לשובע. בבית ישעיה מונדרי היה השולחן ערוך במשך כל היום. מנהג הבית היה - קבלת אורחים. תמיד קיבלום כאן בסבר פנים יפות. זה היה בית עשירים היחיד בעיר, שהצטיין בהכנסת אורחים. ישעיה מונדרי היה כעין כלבא שבוע.

ישעיה מונדרי היה יהודי בעל צורה נאה, נדבן, בעל־צדקה גדול וחסיד גור

מסור. כשהיה הרבי מגור עובר דרך העיר, היה מתאכסן בבית ישעיה מונדרי.

מוצאו של אחד ממנהיגי "אגודת ישראל" בפולין היה מבית זה. התנועה האורתודוכסית, שקמה בפולין בהשפעת רבני גרמניה, היתה בניגוד לכל התנועות, שקמו ברחוב היהודי. היא התנגדה גם לעלייה לארץ ישראל.

פנחס מונדרי היה מראשוני מנהיגיה האורתודוכסיים, שביקר בארץ ולמרות התנגדותו לכל המפלגות הציוניות, היה מהיחידים שבמחנה, שאילצו את תנועתו לכלול במצע תוכניתם את עניין ארץ ישראל.

ליד גן הפירות בכביש לפלוצק גרו: דוד אופטובסקי, אברהם יצחק וישינסקי, מנהל החשבונות בבית העסק של ישעיה מונדרי. מולם גרו קיקלר. שלושה אלה היו אחרוני הדיירים ברחוב פלוצקר. בתיהם היוו את סוף הרחוב ואת ראשיתו של כביש שצ'גוב ושרנסק.

11. הגבול

היער העירוני משתרע מעבר אחד הרחק עד ינובו, חורז'יל והלאה, ומעברו השני הוא מתקרב עד לניידנבורג, אלינשטין ולסביבות מזרח פרוסיה. על יד רודה - ראשיתו של יער מלאבקה, הנמשך לאורך עשרות מילין מסביב.

היערות היו מתמשכים לאין סוף, אלמלא הבריות, אשר חקרו ומצאו, כי כאן ביערות העבותים הגיעה אדמת רוסיה לסופה ומתחילה אדמת גרמניה. חפרו באדמה חריצים עמוקים, הציבו אבני גבול, העמידו מהעבר השני חיילים לבושים בירוקים, לשמור על הבורות ועל האבנים, המפרידים ביער בין שתי המדינות.

היערות, כרגיל, היו ירוקים באביב ובקיץ, לבנים ומכוסים שלג בחורף. בין העצים גדלים אלפי מינים של צמחים, חיים שם חיות ורמשים ועל האילנות חיים ומשחקים עשרות מיני ציפורים כרגיל ביער. כשמשמש היער לגבול מופיעים בו הרבה אנשים זרים, הנעים בתוכו חרש ובזהירות, מתפללים לליל עלטה, לגשם סוחף, לירח מסתתר בעננים, לרוחות סוערים, כדי שהחיילים הירוקים לא ירגישו בהם בחצותם את הגבול - שלא יראו ולא ישמעו. אם נתקל מישהו בחייל ירוק ביער, מוכרח אחד מהם להיסוג, או לעבור לעולם הבא. תקלה כזו היתה פעם ליהודי ממלאבה, שלא רצה לוותר ושלח את הלבוש בירוק לעולם האמת. הוא קשר את גופתו של הירוק עם רובהו לאחד העצים, שימשיך לעמוד שם ולשמור. אותו יהודי בנה אחר כך בית מדרש חדש בעיר, הקים גדר מסביב לבית העלמין החדש ובנה אוהל על קברו של הרב הישיש.

אין כל הכרח לירות דווקא ליד הגבול. אנשים יכולים להתפשר. אפשר לנהל משא ומתן ולהגיע להסכם עם החיילים הירוקים ולשתף אותם בפעולה. אז אפשר לעבור את הגבול משני עבריו ללא מפריע, עד שבאה שוב איזו תקלה.

לאנשים רבים בעיר שימש הגבול למקור פרנסה, אומנם לא קלה, וכרוכה בסכנה ובירידה מוסרית. כוחות עצומים שמרו על העיר והשגיחו שלא תיהפך לעיר הברחה.

יחד עם הסחורות שמעבר לגבול החלו לחדור מושגי חיים חדשים, דרכי חיים חדשות.

אין לשער, כי הגבול היה כעין ״קלונדייק״, שאליה נהרו הבריות לחפש זהב. לפרנסות המעטות של היהודים נוספה עוד אחת - סדק צר נפתח, ויהודים פרצו לעבור דרכו, למרות כל הסכנות, כי לא היתה להם ברירה. הגבול יצר אפשרויות חדשות של פרנסה.

מסתובב לו אברך בעיר ללא פרנסה. מדמי הנדוניה כבר לא נשאר זכר (ואולי לא קיבל כלום מלכתחילה), נמאסים עליו החיים. עד לחתונתו היה בחור בבית הישיבה של החסידים. התורה היתה סחורתו - רכושו היחיד. והנה פתאום - ריחיים על צווארו - אשה וילדים. מה יש לו לעשות? רוכש איפוא ״כרטיס״ ומתחיל ב״נסיעות״.

עוד בחשכה, בטרם הנצה החמה, אפשר היה לראות אברכי חסידים רזים וכחושים, נשים פנויות וחופשיות, אלמנות צעירות פונים לגבול פרוסיה. צרים ודלי בשר היו חודרים לשם לפני עלות השחר. רחבים ושמנים היו חוזרים בערב. במשך כל היום היה רועד מפחד לב האשה הצעירה בביתה - ״הלוואי ויעבור בשלום״.

כשהם מצליחים בדרכם, חוזרים האברכים בערב ופושטים מכנסיים, מקטורנים קצרים, מעילים רבים ללא ספור. כל אחד מהם התאמץ ללבוש על גופו הדל ככל האפשר יותר בגדים, בשעת נסיעה אחת ובהוצאות של אותה נסיעה ובאותה הסתכנות. נשים מתעטפות במשי, מבריחות שעוני זהב קטנים, יהלומים. אם איתרע המזל ונתפסים, הרי זה עסק ביש, בדרך כלל הגבול הוא ״שלנו״, כלומר - שומרי הגבול שוחדו. מזמן לזמן יש גם תקלה, הגויים מחרימים את הסחורה ו״מכבדים״ בנוסף לזה גם במהלומות ביד גויית רחבה. מבריחים ותיקים חשים את סכנת הגבול כדגים במים, המצליחים למנוע את הילכדותם ברשת ולחמוק מן הסכנה.

בעיר יושבים יהודים חסידים, בעלי בית, סוחרים אמידים ומחכים לצעירים ולסחורתם. בעיר התפתח מסחר מסועף במלבושים משומשים וישנים ובכלי זהב.

״המסעות״ אל מעבר לגבול, הלבוש הקצר, סכנות הגבול, הפגישות עם עולם שונה לגמרי, המנהגים השונים, הוציאו אברכים רבים מחוג משפחתם הפטריארכלי. מחשבות חדשות, שאיפות החלו לחדור לאט בלי משים ללב ולמוח.

חלק מאברכי הגבול פוגשים כעבור זמן כעסקנים במוסדות שונים, חברתיים ופוליטיים. חלק אחר מהם, אומנם מצומצם, נופל לתהום הדימוראליזציה.

היקף אחר לגמרי היה למסחר הסוסים. לא כל אברך מחוסר פרנסה היה מסוגל לעבור את הגבול עם סוסים. דבר זה יכול היה לעשות רק מומחה, בעל מקצוע. מסחר סוסים מסועף היה בקרבת הגבול. בעיר היו יהודים בעלי בתים הגונים, שעסקו במסחר הסוסים והם: הווירים, פריידנברג, ליכטר ויוסף דומבקיביץ. מסחרם פשט במדינה ובחוץ לארץ. איש לא ראה בזה שום פגם. אבל הגבול גרם למסחר מסועף בסוסים גנובים, כפי שמתאר זאת אופטושו

בספרו "גונבי הסוסים". כל גנב, כגון: קיבקה־יערת (פארך), גראדול - מנגן אמיץ בתיבת זמרה, היה מנסה מזמן לזמן את מזלו להוציא סוסון מאורווה ולהבריח אתו את הגבול, אבל בזה התעסקו רק "חובבים" בריווח הזדמנותי. גנבי סוסים מקצועיים בתנופה רבה היתה משפחת "קראדניקים". מקצוע זה עבר בירושה מאב לבניו. הם היו לא רק גונבי סוסים. הם היו גם חובבים נלהבים של סוסים ומבינים גדולים בסוסים. שנים רבות עמדו בראש המסחר מעבר לגבול בסוסים גנובים.

במשך הזמן הכול מיטשטש. אחד מהן זכה והיה לגבאי של בית הכנסת הגדול במקום יוסף ראדאק המכובד.

לשיאה הגיעה ההברחה של "זאבי המים" ("העכטלער"). רשת מסועפת של יהודים וגויים, וביניהם הרבה פקידי ממשלה, בכירים ואנשי צבא, היתה פרושה ממעמקי רוסיה עד למלאבה. שנים רבות עסק ארגון זה בהעברת צעירים עריקי צבא, פוליטיים, לא לגאליים מעבר לגבול. נוסעים אלה כונו בעיר "זאבי מים קטנים". מזמן לזמן נתמלאה העיר במאות צעירים זרים, שהגיעו מכל קצות רוסיה. הם היו מחכים בעיר ל"שעת כושר של הגבול". בעיר היו כבישי הרחובות רוטטים תחת גלגלי העגלות הכבדות של יאנקל גלוצר, פייבוש דומב וזרח בעל־עגלה, שהיו עמוסות ומלאות ב"זאבי מים קטנים". הם נהרו לגבול ומשם הגיעו לאמריקה ולעוד ארצות מעבר לים.

המשטרה, הז'נדרמריה, המשמר הצבאי של הגבול עם קציניהם ומפקדיהם היו בדרך כלל ב"כיס" של מנהלי העסקאות עם "זאבי המים הקטנים". בהם, במנהיגים היהודים של העסקים האלה, היה תלוי לפעמים גורלו של שר הפלך או של מפקד בכיר, היישאר על כנו או יישלח לגלות במעמקי רוסיה. כשרצו להיפטר מגוי, שלא הבין את העסק, היו משיגים את מבוקשם וביצעו את הגליתו. הגבול כרגיל היה "שלנו". אם היה מכשול והגבול השתבש, היו מוכרחים להיכנע ולומר: "השכיבנו (השיבנו) בחזרה" או לפרוץ את הגבול תחת ברד של כדורים מהעבר השני.

ליד הגבול הסתובבו יהודים בני כל שכבות האוכלוסיה ובני המעמדים השונים. העיר הפכה לאט לאט למרכז מסחרי של כל העיירות שבסביבה, משכה אליה יהודים, סוחרים, מלמדים, פקידים מערים שונות, אפילו ממרחקים גדולים. הפגישה עם עולם החוץ שימשה לכוח דוחף את יהדות מלאבה לדרך החילוניות.

המהגרים הפוליטיים, היהודים, שהגיעו זה עתה לעיר מרוסיה או מליטא, הביאו אתם משהו חדש. מכל העיירות הצטיינה מלאבה ביתר חילוניות, אינט־ליגנציה וביתר הבנה של שאיפות הזמן החדש.

מחיי החברה, המוסדות השונים, התרבותיים והפוליטיים, מנציגי מלאבה בכל הוועדים המרכזיים של כל מפלגות היהודים ותנועותיהם בפולין ניתן להסיק, כי העיר מלאבה לא נסחפה בפרנסות הגבול. נראה, כי השורשים של יושר והגינות היו עמוקים, שמרו והגנו על קהילת מלאבה היהודית ומנעו ממנה את הפיכתה לעיר מבריחים.

12. רכבת עוברת דרך העיר

חמישים וכמה שנים לאחר המצאתו של סטיפנסון זכתה מלאבה לרכבת משלה. פעם בשעתיים, בין ביום והן בלילה, חדרה לדממת העיר שריקה חדה של הרכבת. קטרים נשפו ואף על פי שתחנת הרכבת היתה במרחק של קילומט־רים אחדים, הגיעה נשימתם החמה אל העיר.

רכבות שונות דהרו: רכבת רגילה (״באמבל״), רכבת מהירה ורכבת משא. העולם נעשה בבת אחת קרוב. לפני כן היו נוסעים בעגלה לוורשה חצי שבוע, ועכשיו נמשכה הנסיעה פחות מארבע שעות. אבל אלה הם סתם דיבורים. בראשונה פחדו יהודים לנסוע ברכבת, אף על פי שהיו רשאים לנסוע בלי כרטיס – חינם. אך במשך הזמן התרגלו הבריות אט־אט ל״גזירה״ החדשה ונסעו ברכבת לעתים יותר קרובות. כל חידוש בעיר נחשב לגזירה. לפנים הכריזו יהודים תענית, כשגזרה הרשות לסייד את הביבים.

הנסיעה ברכבת בימים ההם היתה עניין די מסובך. אנשים לא הבינו, פשוטו כמשמעו, כיצד נוסעים ברכבת. מספרים על יהודי בן מלאבה אחד, שישב שעות רבות בבית הנתיבות ותמה מאוד, מדוע לא הגיע כבר לוורשה. לא בכדי אומרים: ״הפתיים המלאבאים״ (״מלאווער גאפעס״).

הרכבת הפכה לנקודת מפנה בעיר, נוצרו פרנסות חדשות הכרוכות ברכבת. בעיר הופיעו אנשים חדשים, סוחרים, פקידים ממקומות נכר. ויור וטיקולסקר פתחו בתי מלון, מסעדות לנוסעים הבאים מרחוק. יהודים ממלאבה יצאו לנוד בערים אחרות, במדינות חוץ, ביתר קלות. בעיר קמו מוסדות ממשלה חדשים, צורות החיים הפאטריארכליות החלו להיעלם לאט לאט.

התחבורה בין העיר לבין העולם החיצוני היתה בידי יהודים. בכל מוצאי שבת ניתן היה לראות את בעלי העגלה היהודים מעמיסים סחורות על עגלותיהם, מובילים נוסעים לפלוצק או לוורשה. בסופי השבוע היו חוזרים ממקומות רחוקים טעונים סחורות שונות ואנשים אחרים. בדרך זו הובילו אנשים ומטענים יחדיו. יענקל גלוצר (צימרמן), זרח בעל־עגלה, פייבוש דומב – פייבוש השחור – ובניו חיים ויצחק בילו את ימיהם במשך שנים רבות בנתיבות רחוקים שבין מלאבה, פלוצק, ורשה. הם היו מובילים מטען ״נפשות״, מחותנים לראיונות, לחתונות. לכל בעל עגלה היתה ״חזקה״ משלו להסיע משפחות לחתונות.

הופעת פייבוש באיזשהו בית העידה, כי מאורע משמח יתרחש בקרוב. כל מי שראה אותו לבוש ב״בורקה״ (מעיל עבה) וחגור באזורו האדום והרחב, נעול במגפיו הגבוהים, היה בטוח, כי בעגלתו של פייבוש יגיע לכל מקום ללא תקלה כלשהי. פייבוש עורר אמון. עיניו היו חדות וניחנו בכוח חדירה למרחקים. עם הנוסעים לא הרבה שיחה בדרך. אם נפלטה מלה מפיו, הרי היתה מלת שבח לסוסים, או הערה של ליצנות לגבי נוסעיו. בדרך היער היו הסוסים צועדים אט אט ובנחת. פייבוש לא היה מאיץ בהם. חביבים עליו יערות סקבילן, אוקיליב ומוסטוב. שידוכים רבים ערך והפגיש כאן. ריחותיו החריפים של היער מפילים

תרדמה על אדם ובהמה. בעוברו בדרך אחרת הוא מספר לפעמים: ״גויים - בהמות״- ״צ׳רפיינטה״ - הם קוראים למקום זה - ״האם הקדושה״ הופיעה כאן לפניהם. והאמת היא: בליל חורף אחד רדפו זאבים רעבים אחר יהודי. היהודי טיפס על עץ להצלתו ונזכר, כי חנוכה היום, והדליק על העץ נרות חנוכה. ראו הגויים מרחוק אורות מנצנצים וקראו: ״האם הקדושה הופיעה״. מאז נוהגים גויים מכל הסביבה לבוא למקום הקדוש ל״צ׳רפיינטה״!

לאחר שנים התחילו להוביל סחורות למרחקים גדולים ברכבת. לפני כן נשלחו סחורות בנהר הוויסלה דרך פלוצק, או ביבשה עד וורשה דרך פלונסק. לעיירות שבסביבה: ביזוין, פלונסק, שעפס, ראצ׳ינז ואפילו לפלוצק, למקוב, פרושניץ, פולטוסק ואוסטרולנקה המשיכו להוביל אנשים וסחורות בעגלות.

כיוון שתחנת הרכבת היתה במרחק קילומטרים אחדים מן העיר, נוצרה תחבורה מיוחדת בין התחנה לבין העיר לנוסעים ולסחורות.

צלאל דוגה, פישל דוגה, שמחה שרה׳ס, בריש איצ׳ה מנדלס (גאלאנט) היו מובילים לרכבת: תבואה, קמח, עורות לא מעובדים, גרוטאות ברזל, לבנים, עצים, ומן הרכבת היו מביאים: מכונות, דברי מכולת, מנופקטורה, עורות מעובדים, ברזל ומשקאות. ליד בעלי העגלות מצאו את פרנסתם עשרות סבלים יהודים בפריקה מאסמים לעגלות ובהטענת קרונות ולהיפך - בפריקת סחורות מהקרונות לעגלות, שהובילו לאסמים ולמחסנים.

בריש, נער ענוג מבית חסידים, היה אולי עוסק במלמדות לפנים, או פונה לגבול. תודות לתנועות הסוציאליסטיות הציוניות בעיר, נוצרה גישה אחרת של הבריות לעבודה, שונה מזו שהיתה בימי החסידות.

גם גויים אחדים עסקו בהובלת סחורות לרכבת. אבל התעבורה העיקרית היתה בידי היהודים. גם התחבורה הבין־עירונית היתה בידי יהודים.

מלבד זאת התפרנסו יהודים מסוסים ״קלים״ ועגלות קטנות, שהובילו סחורות בתוך העיר. ידועים היו: מוטה׳לה וסוסונו (מאטעיע מיטן פערדעיע), קויצ׳ה וסוסונו. כל בעלי העגלות הקטנות האלה היו יהודים מסכנים ופניהם בהרות ומלוכלכים, ומהם ירדו זקנים אדומים ופרועים. כינויים של בעלי עגלות קטנות אלה לא הביעו, חלילה, אהבה מיוחדת לברואים האלה ״מאטעיע, פערדעיע״, אלא הדגישו את מסכנותם שלהם עצמם ושל סוסוניהם הכחושים והרעבים ועגלותיהם העלובות. התחבורה מהעיר לבית הנתיבות ובחזרה הקימה עיסוק חדש - מקצוע של רכבי כרכרות.

בכובע־עור על הראש, במצחייה גויית של לכה, במעיל ארוך מאריג כחול ישב על דוכן גבוה בכרכרה הנוסעת ברחובות העיר. הסוס היה מקושט ברתמת עור עם פחיות וחתיכות פליז. לעיני הסוס כעין משקפי עור. שני פנסים מנצנ־צים משני עברי הכרכרה. ומספר אדום ומאחור עוד מספר, ומכסה צב גבוה מתקפל. מכסה חם של אריג עם בטנה לרגליים. כזה היה מראה הכרכרה, בשעה שהיא נוסעת למיסקר לפני העירייה. לאחר שהמיסקר עבר בשלום, דוהרים הסוסים ומושכים את הכרכרות על פני רחובות העיר, כאילו היה ״היום החמישי

הירוק'', שבו מזדמנים ביחד הגויים על סוסיהם בחזירתם מן ה''גבול'' - הביתה.

לאחר המיסקר חוזרים הרכבים בכרכרותיהם הביתה, כרגיל לרחוב ווארשעווער.

ביום חול רגיל עומדות הכרכרות של יהודים ושל גויים בשורה ארוכה בשוק החדש ומחכים לנוסעים אל בית הנתיבות. אל בעלי בית חשובים באים רכבי הכרכרות ומסיעים אותם מביתם.

יהודי אמיד או סוחר, הרוצה לנסוע בחצות לילה או בעלות השחר לרכבת, יש לו הרכב שלו (משה־מרדכי, אברהם קאפ, קויצ'ה, לייבל עם העכבר, שיע שקאפ או דוד יענה) ומעיר אותו. אפשר לומר, כי מבין כל מקצועות בעלי העגלה, היפה והמכובד היה מקצוע של רכב כרכרה. הממשלה דאגה לכך, כי לכל הכרכרות, לרכבים והסוסים יהיה מראה נאה. הלא הם האזרחים הראשונים, המקבלים את פני הנוסע על יד בית הנתיבות.

כובע העור, המעיל הכחול, הרתמה הנאה, הסוסים הבריאים והכרכרות המצופות בלכה משכו בעיקר צעירים משבט הצוענים היהודים, שחי שנים רבות בעיר והיו מכונים ''קאטאריניאשעס'' - ''בעלי תיבות הזמרה''.

בחצר קדמית אחת ברחוב ווארשעווער התגוררו שנים רבות משפחות אח־דות של יהודים. הם לא היו דומים במראם החיצוני ולא בפרנסותיהם לשאר תו־שבי העיר. יהודים מגולחי זקן, לבושים בכותונות הדוקות מפוספסות כעושי נפ־לאות, חבושים כובעים של גויים, שמצחיותיהם משוחות בלכה, נעולים מגפיים, שפינותיהם מבריקות והדוקות, על הצוואריהם מטפחות אדומות ומכנסיהם כחולים. ישיבתם בעיר היא ארעית, בעונה מסוימת בשנה. בעגלות של קש ובקרונות ניידים וסגורים כשל צוענים, או של חברות קרקס, היו נודדים מעיר לעיר בכל המדינה. בכל אתר שיש בו יריד, ''קאלווריה'', לשם היו באים עם ''הכל בכל כל'' שלהם. בחורים לוהטים כאש וריבות, עושי נפלאות ''משתברים'', בולעים סכינים, שלהבות, שוכבים עירומים למחצה על מסמרים דוקרים, על רסיסי זכוכית, מרימים משאות כבדים, עומדים על הראש בכל מקום באורכה וברוחבה של המדינה. תיבות־זמרה מלוות את הופעותיהם בניגון עצוב, ''מורלי'' כל כך, שעורר את רגש העירירות שברחוב וברחובות אחרים, שהעיק בכל כובדו על לבם של בני האיכרים, דיכא והחניק ולחלח את העיניים. ככל שתיבת־הזמרה הרבתה לזמר, כן גדלה המועקה שבלב וכן גבר לחלוח העיניים. צלילים קטועים וצרודים כיתומים עזובים וגלמודים מילאו את חללו של כל השוק. אז החל גרשון, איש תיבת־הזמרה, שיש לו חוטם כמקור של עוף דורס, ופניו כפני בר־מינן, לעורר את הקהל לנסות את גורלו. תוכי ירוק וטבעת זהב על רגלו, מרותק לתיבת הזמרה, היה מוציא בשכר פרוטות אחדות כרטיסי מזל, שהיו צפונים בתוך מעטפות קטנות.

יש שהיתה מזדמנת להם פרנסה צדדית, להושיט יד לכיס של זר, ''להחליף'' סוס, פרה והתוצאה - מכות, חבלות, סכינים - הכל לפי העונה. המסע על פני כל המדינה החל בפסח והסתיים בימות החגים. הסתיו והחורף הן עונות של

שקט. אז שהו במלאבה. התפרנסו ממשחקי קלפים, בגניבה מן ההפקר, כבחורים כבחורות עשו זאת. בבקתותיהם היו שרים, משחקים, יוצאים במחולות, מתופ־פים בתופים, כל הרחוב הצטלצל מהקולות, ואילו לפעמים נתמלא הרחוב קללות, צווחות, מתרוצצים, רודפים, תקעו לבעל תיבת־הזמרה סכין בחומש. שוטרים הם כאן אורחים לעתים קרובות.

לעת זקנה הופך איש תיבת־הזמרה לבעל־תשובה. הוא חובש לראשו כובע יהודי, לובש קפוטה ארוכה, הולך להתפלל, קורא תהילים כל היום, חוזר בתשובה, נשאר עם אשתו בבית, אינו נוסע עוד ברחבי המדינה. את מזונותיהם מביאים להם הבנים. הזוג האחרון של החוזרים בתשובה נראה כדיסוננס בחברת בניהם ונכדיהם, שלא היתה להם כל סימן של פני יהודי. סבתא חנה, יהודיה גבוהת קומה, לבושה מצנפת לבנה, נראתה כמכשפה של גולדפאדן, פניה כצבע קרקע של טיט ועיניה לטושות כשל קרפדה שמנה וזקנה.

עם החידוש של הרכבת, קבעו הצעירים שבין בעלי תיבות הזמרה, כי אפשר למצוא פרנסה בעיר עצמה. תכליתי וטוב יותר הוא לרכוש כרכרה ולא להמשיך בנדודים.

רק אחד מכל בעלי הכרכרה, אלישע, לא היה ממוצא אחד עם החברה, כל השאר היו בנים, חתנים, נכדים של בעלי תיבות הזמרה הניידים. הרכבת שינתה את חייהם תכלית שינוי.

בעלות השחר, עוד חושך בחוץ ואל הרכבת התפרצו יהודיות עמוסות עופות שחוטים, צרורות חמאה, ביצים, שומן - בשביל ורשה הבירה.

יהודים כברישל עובדיה׳ס, מאניע, בורנשטין הצולע היו טעונים חבילות סחורה, מכתבים והזמנות מוורשה. לעומתם נסעו אחרים ״ריקים״ ללא שום חפץ. אלה היו ה״מצליפים״, שותפיו של הקיסר הרוסי ולהכנסותיו מכרטיסי הנסיעה של הרכבת. לנסוע ברכבת ״בומבל״ לוורשה ולקנות כרטיס בקופת הרכבת היה מעשה השחתת־סתם של פרנסת יהודים. ״על מה ולמה תוציא כסף יהודי?״ היה המצליף טוען כלפי יהודי, שרצה לקנות כרטיס נסיעה בקופת הרכבת. וכך נסעו יהודים ברכבת בלי כרטיסי נסיעה בהסכמתם של מבקרי הכרטיסים ומוליכי הרכבת, שהיו השותפים העיקריים לעסקת המצליפים. ואם איתרע המזל ומבקר כרטיסים זר, לא צפוי, הופיע לפתע בקרון, היה באמת עסק ביש. קונדוקטורים ומצליפים התרוצצו כעכברים מסוממים. הם היו ״מצליפים״ את אחינו בני ישראל, שיזחלו במחילה מכבודם ויסתתרו מתחת לספסלים או במקומות מחבוא אחרים, עד יעבור זעם והמבקר הזר ירד מהרכבת.

בימים רגילים, כשהכול היה כשורה היו ה״שפיליטרים״ מתעטפים בטלית ותפילין, מתיישבים כמו בבית המדרש ומתפללים שחרית. זמן היה להם די והותר. רכבת ה״בומבל״ נסחבה לוורשה יותר מארבע שעות. לאחר התפילה היו קולפים ביצים שלוקות, לוגמים כוסית יי״ש ומקנחים ברקיק של ביצים או בנתח קטן של מליח, משוחחים בדברי תורה, בענייני פוליטיקה, עד שהרכבת נכנסת ברעש ובקולות לבית הנתיבות בוורשה. היהודים היו מתפזרים בחוצות

ורשה לביצוע עסקותיהם, כדי להספיק לחזור באותו יום הביתה.

מקורבים למנהל הרכבת, בקיאים במנהגים ובחוקים של משלוח סחורות מלוא הקרונות היו האלתרים - דוד איציק ושלמה אלתר. הם ובמידה קטנה יותר ברל פריד ובנו אריה־לייב היו ראשי האכספדיטורים של כל הסחורות בעיר. להיות סוכן משלוח ברכבות יכול היה רק מי שיודע שפות ומבין איך להתנהג במשא ומתן עם פקידי הרכבת, וכיצד ליצור יחסי־תקשורת טובים. בני אלתר היו יהודים חסידים טובים, אינטליגנטים. הם בילו ימים שלמים על יד הרכבת בוולקה. המקצוע החדש הזה היה די קשה, רב אחריות, אך שכרו היה טוב. מסורת חייהם, החינוך ומשפחתם העניפה והמלוכדת גרמו להצלחת בני אלתר.

13. ייחוס

לפני כ־150 שנה היו במלאבה כמאתיים משפחות של יהודים. רק לבתים יחידים של חסידים ומתנגדים היתה השפעה על העיר. בחסידות החלו למשול - וורקה, ביאלה, אלכסנדר, ורק אחר כך הגיעה תורה של גור. המסורת וההווי, שיצרו המשפחות הראשונות עברו אחר כך לבנים ולבני הבנים, וכך נוצר הווי חיים בנוסח יהודי מלאבה.

מוצאם של חלק גדול מהמשפחות הראשונות בעיר היה מערי הסביבה ומכפריה. סימנים בולטים של המוצא מן הכפרים נשארו בהגייתם הקשה ביידיש של יהודי מלאבה. גורם המוצא מן השדות והיער התערבב בעממיות, ברומנטיקה החסידית ויצרו את טיפוס היהודי הלא מתוחכם של מלאבה, שנשאר באופיו רגשני, נתון למצבי רוח, שקוע בחלומות, נוטה לגוזמאות, לאמונות תפלות ומתערה בארץ הולדתו. לחסידות איפוא היה רקע פורה בלבבות היהודים הפשוטים בארץ המישור הברוכה והיפה של מאזובשה.

לתורות הרביים החסידיים התייחסו כאן ברצינות. אמונה, יושר והגינות היו תופעות טבעיות בחיי יום יום. מהחסידות ומהלומדות יכול היה כל אחד לשאוב מלוא חפניים כאוות נפשו. ב״שטיבל״ של החסידים ובבתי המדרשות ישבו בני בעלי מלאכה יחד עם בני העשירים. היתה קרבת נפשות בין בתי חסידים ובין בתי בעלי מלאכה. אל בעל מלאכה לא היה יחס של זלזול כדרך היהודים בעיירותיהם. חסידים, מתנגדים ובעלי מלאכה השתדכו זה בזה. זו היתה תופעה טבעית טהורה. יהודים חסידים עשירים ונכבדים היו בני בעלי מלאכה, בני חייטים, בני קצבים, שהצטיינו בלימוד תורה ובדרך ארץ. בעלי מלאכה רבים היו לומדים תורה בשעות הפנאי שלהם, למדו בעצמם ואפשרו לבניהם לעסוק בתורה.

בן משפחה חסידית אריסטוקראטית ענפה, שגרה בעיר לפני כמאה ועשרים שנה, היה ישראל אלתר. בנים, חתנים, נכדים פרו ורבו והקימו משפחות חדשות במספר רב (כך מסר בריש פרלמוטר).

ישראל אלתר גר בשוק בבית בראכפלד. הוא היה סוחר גדול ביערות ובצמר. דיבר רוסית ופולנית. את בניו ובנותיו לימד שפות ומוסיקה. את המלמדים לבניו בחר הרבי, שישראל אלתר היה מקורב אליו. כשבא הרבי מוורקה לביקור, היה יושב ישראל אלתר על הגזוזטרה בשטריימל, ולהבדיל, אם בא אליו שר הפלך, היה יושב ועל ראשו צילינדר.

בביתו היה לו בית מדרש משלו. "ניהל שולחן", היה מעורב עם החסידים והיחסים עמהם היו ביתיים.

קשרי מסחר והיחסים עם הרשות חייבו, שבית היהודי החסידי ידע כיצד לנהוג בסוחרים לא־יהודים ובפקידים בכירים. בבתים כאלה היו אורוות סוסים משלהם, כרכרות, משרתים ומשרתות, פנקסנים ומנהלים.

מאשתו הראשונה היו לו חמישה בנים ושלוש בנות: משה, תנחום, הירשקה, שמואל ויוסף־שיע, רבקה־לאה, שיינה וגולדה. מאשתו השנייה – שני בנים ושתי בנות.

רק אחד מבניו, שמואל, נטש את מלאבה. השאר נותרו והקימו משפחות חדשות. המלומד מכולם היה תנחום. הוא היה בעל בתי הקסרקטין הצבאיים בעיר. לשאר בניו קנה ישראל אלתר אחוזות: מריאנובה – ליוסף־שיע, מלאבקה – להירשקה. כזה היה הנוסח: אחוזות, יערות, סלילת כבישים ובניית קסרקטינים.

אחד הבנים, ויקטור אלתר, סטה לדרכים אחרות לגמרי. הוא נודע כמנהיג חשוב של ה"בונד". אחותו, אסתר איבינסקה, היתה עסקנית פעילה ב"בונד". היא היתה נציגת ה"בונד" במועצת עיריית ורשה.

אחיו של ויקטור, תנחום אלתר, היה מראשוני חובבי ציון ואחד ממייסדי ההסתדרות הציונית בעיר. בימי מלחמת העולם הראשונה נטש תנחום את מלאבה, יצא למוסקבה, משם לווינה. נפטר בפריז.

בנו, מרדכי אלתר, שינה את שמו למרקו אלטיירי והתגורר ברומא. היה מנהל המשרד הארץ ישראלי במשך שנים רבות. שניים מנכדיו של תנחום נמצאים בארץ. את אביהם וואווע רצחו הנאצים בפריז.

בדרכי חמיהו הלך חתנו יוסף גולדשטין, בן מלאבה גם הוא. היה חסיד, בעל צדקה גדול. התפלל ב"שטיבל" של האלכסנדרים והיה נוסע לעתים קרובות אל הרבי, ניהל בביתו שולחן ערוך חסידי רחב לחסידים בשבתות ובימים טובים. בכלל הצטיין כמכניס אורחים. אצלו היו "משלישים" את דמי הנדוניה בעיר. היה סוחר יערות.

בנותיו של יוסל גולדשטין הצטיינו ביופין ובהשכלתן. אחדות מהן היו בוגרות אוניברסיטאות.

בסוף המאה ה־19 פרצו בנות מלאבה אחדות אל העולם הגדול ונסעו חוצה לארץ להשתלם בלימודים, על פי רוב לבלגיה. הראשונות היו בנות המשפחות: קונצקי, מנדל בורנשטין, יוסל גולדשטין ושייע ליפשיץ.

בני יוסל גולדשטין נטשו את העיר והתפזרו בתפוצות פולין. שמואל היה

ראש הקהל בצ'נסטוכוב, פרץ השתקע בקאליש, מנדל היה קבלן בנייה בוורשה, וולף - גיסו של דוד פיז'יץ - פנה לביאלה.

מרדכי בן טוב (גוטגלד), המנהיג הנודע של "השומר הצעיר", שר העבודה בממשלה הראשונה של ישראל, ושולמית בת דורי, הפעילה בתחום הדרמטי בארץ, הם ניניו של יוסל גולדשטין ונינינו של ישראל אלתר.

בהמשך שושלת היוחסין נגיע לאברהם לנדוי ולמשפחתו הענפה, שהיתה שקועה בחסידות. אברהם לנדוי היה נוסע ל"זקן" מוורקה, השתדך עם בנו של הרבי מביאלה, ר' איצ'קה לנדוי. בניו של אברהם לנדוי, איצ'ה וירחמיאל, היו חסידים סוחרי מנופקטורה, "יושבים" מושבעים אצל הרבי. הלנדויים, בניהם ובני בניהם גרו בשוק בבתים רבים והיו להם חנויות מנופקטורה. הם מנעו מבניהם כל גישה להשכלה חילונית.

ירחמיאל לנדוי הצטיין במצוות הכנסת אורחים. מעולם לא בא הביתה לבדו, אלא בליווי אורח. כשהתרעמה אשתו, על שלא הקדים להודיע לה על האורח, היה עונה: "וכי מה אני מבקש ממך - עוד כף?"

בשבת לקידוש היה מביא אתו את כל המלמדים וגם הם אכלו לשובע.

מקום נכבד בעיר תפשה המשפחה הענפה של שלמה לידזבארסקי ובניו: פישל, חיים, יהודה־מאיר, אברהם וזלמן. אחדים מהם נמנו עם חסידי אלכסנדר וחלק - עם חסידי גור. הם גרו בשוק, עסקו במנופקטורה, במסחר יינות ובסלילת כבישים.

יש להזכיר עוד משפחות של חסידים, כגון משפחת זליק ורשבסקי ומנדל ורשבסקי. הם הצטיינו ביושרם ובצניעותם. כשמלאו למנדל חמישים שנה, חיסל את כל עסקיו, ביטח את בנותיו בנדוניה והתעמק בספרי מוסר.

המורה והסופר יקיר ורשבסקי ועסקן ה"בונד", העיתונאי בונים ורשבסקי, מתייחסים על משפחות ורשבסקי ממלאבה.

משפחה ענפה היוו הווישינסקים, הנפוצים בבתי מדרשות ובבתי התפילה של החסידים.

ממשפחות האמידים היתה ידועה משפחת חיים־לייזר נארז'מסקי. הוא היה בעל בית צנוע, סולידי, פיקח ומכובד. לבושו היה תמיד יפה ונקי. בסכסוך בענייני העיר היו היריבים סומכים עליו תמיד. במשך שנים רבות היה פרנס הקהילה. הוא עסק במסחר עורות, חרסינה ומשקאות בסיטונות. היה מתנגד ובכל זאת שלח את בניו וולף ויוסף־לייב ללמוד ב"שטיבל". חתניו היו חסידים. אחד מהם היה הירש טוביה יאניש.

בדרך לגמרי שונה הלכה משפחת מקובסקי. יוסל מקובסקי, שלא ידע לכתוב, נתן לבנו חינוך חילוני. הוא עצמו היה יהודי נאה, בעלבתי ומסחרו בתבואה ובצמר. פעם בא לבית יוסל גולדשטין ולקח עיתון בידו. פתאום קרא לאשת יוסל גולדשטין: "רבקה־לאה, ספינה טבעה!" הוא פשוט לא ידע, כי הוא מחזיק את העיתון הפוך. בנו חיים ידע שפות ונכדו יוסל היה בעשרים שנותיה האחרונות של הקהילה במלאבה הדוקטור־רופא היהודי היחיד.

עם המשפחות הוותיקות, שמוצאן מהכפר והן התמזגו עם האוכלוסין בעיר ותפסו בה מקום חשוב, היתה המשפחה האכסצנטרית של לעמל קלעניץ. הוא התעשר ממסחר היערות. מבין בניו התבלט הרמן קלעניץ כעסקן ציבורי. הוא היה מראשוני הציונים בעיר. בניו של הרמן היו תלמידי בתי ספר תיכוניים ועל־תיכוניים. אווירה זו בביתם נוצרה תודות לאשתו שרה, בת משפחה אינטליגנטית יהודית מפלוצק.

החסיד היחיד ממשפחת קלעניץ היה משה יוסף, מין חסיד גויי. הוא חבש כובע יהודי ולו מצחיית עור כשל גויים.

את חתניו לבנותיו בחר לעמל קלעניץ מחוגי החסידים, גם אם, כאמור, היה הוא עצמו רחוק מחסידות. אחד מחתניו היה סוחר הברזל הנודע, חסיד אלכסנ־דר, שמעון ליפסקר.

*

משפחה מכובדת ואמידה היתה משפחת ריבק. יעקב־וולף ויוסף ריבק היו כבר בימים ההם לבושים קצרות. יוסף היה הסוכן של סאנה בניסלבסקי למסחר הדגים מרוסיה. בנו הנריק כבר היה מרפא שיניים בעיר. עכשיו הוא בישראל.

יעקב־וולף היה יצואן של תבואה לגרמניה. בנו, אברהם ריבק, היה מראשוני חובבי ציון בעיר.

פרק מיוחד כדאי להקדיש למלמדים, שחיו בימים ההם במלאכה. אפילו ר' איצ'קה, שהתנהג בעצמו כרבי, הביא לנכדיו למלאכה מחצר הרבי מלמד מיוחד, איצ'הלה צ'יז'יבר. כל מלמד, שאיזו משפחה הביאה מהנכר, פרנסו במזון, בלבוש ובשכר. מלמדים רבים אחרים כר' יעקב וינובר, כתריאל מקובר, מתתיהו זראטינר וכדומה היו שוכרים להם פינת מגורים במשפחה ענייה. לעומתם האחרים פתחו "חדרים" שלהם.

כדאי להזכיר, כי למלמד הדרדקים, שבא מחורז'יל היה לפני שבעים שנה "חדר", שבו למדו בנים ובנות יחד. בחדר זה למדה תרצה בת יהודה־מאיר לידזבארסקי, שהיתה אחר שנים אשתו של השכן פייבוש שפירא, וכן אסתר ורשבסקי ועוד. למלמד זה היה החדר מובדל מדירתו, ספסלים היו ערוכים בו, על הקירות היו תלויים שעונים, צלחות מודבקות - זו היתה פרנסה צדדית של המלמד מחורז'יל. כל תלמידיו הצטיינו בכך, שידעו לקרוא "עברי".

למלמדים קראו על שם העיר שממנה באו. לא חסרו מלמדים. הם הובאו מכל קצווי המדינה.

מלמד מסוג אחר לגמרי היה זליק בראנובר (רוזנברג), חסיד ולמדן גדול. הוא היה מקבל רק ארבעה תלמידים. לפרנסתו עזרו אשתו ובתו, שעשו שביסים וכובעי נשים.

מאיר שלמה רוזנטל היה למדן גדול. הוא אהב להתפלפל וגם להציץ בספרי חול. הוא היה מאחה את קצות המעיל, כדי להיות פטור ממצוות ציצית.

לאחר חיסול המרד הפולני נפוצה בין היהודים ההתבוללות מצד אחד, ומצד שני הגיעו לפולין ה"ליטבקים", שגורשו מרוסיה. הם הביאו לפולין את

המושגים הראשונים של ההשכלה. אחד מהם היה המלמד יוזעלעווסקי, שפתח חדר מודרני בעיר עוד לפני גורדון.

מסוג אחר לגמרי היה המלמד ראובן־לייב הרצפלד, הצ׳איקי (מהעיירה צ׳איק). הוא ידע שפות, בעיקר גרמנית, לימד עברית ומקרא. אפילו ר׳ איצ׳קה, שלגביו היה הרצפלד בחזקת טריף ופסול, היה זקוק לו, כשרצה שבנו ילמד לכתוב מכתב עברי כראוי. לצ׳איקי היו שני בנים ושתי בנות, על אחד מהם, שהתהלך עטוף בטלית ותפילין, היה אבא אומר: ״הוא רבי בלי חסידים״. הבן השני הצטיין בהשכלתו החילונית. עליו היה הצ׳איקי אומר: ״זה פרופסור ללא קתדרה״.

שתי בנותיו של הרצפלד פתחו לפני שישים שנה בית ספר לבנות ללימוד עברית בעברית. אחת הבנות היתה אשתו של משה שוחט.

מסביב לצ׳איקי התרכז חוג אנשים, שאהבו להעמיק חקר בספרות העברית הישנה ובפילוסופיה. הצ׳איקי היה מבלה את זמנו הפנוי בחברת דוד אופטובסקי, ויחד עמו חיבר את ההקדמה לפנקס הראשון של חובבי ציון בעיר. הוא התרועע גם עם ישראל גולדמן (גיסו של יוסל גולדשטין), חסיד אלכסנדר, מאוד אדוק ויחד עם זאת למדן גדול, מדקדק ופייטן. גולדמן היה בקי בספרות הפילוסופיה היהודית העתיקה, בדומה לידידו דוד אופטובסקי, אביו של הסופר הידוע יוסף אופאטושו.

את לשונות הגויים לימד ריבק מפלוצק, שהיה לבוש קצרות. אחריו – המורים: סאנינו, בוקובצר, מורה עממי ממשלתי ולבסוף – משה גולומב. בדרך כלל למדו לשונות בני אמידים. נערות יהודיות היו מבקרות את ה״פנסיה״ הפולנית.

14. זמנים חדשים

בעיר נעשה צר המקום. החסידות פסקה לשמש כוח מושך. מהעולם שמסביב הגיעו צלילים חדשים. הנוער נמשך בכוח רב אל העולם הגדול, מי בשל הרעב ללחם, ומי בשל הצמא למדע.

בחוגי בעלי הבתים החלה לפרוח תנועת חובבי ציון. בשטיבל החסידי החלו להופיע אברכים־חסידים לקבץ כסף למען ארץ ישראל. ותיקי החסידים שוברים קערות, קורעים פתקים, חוטפים כספים. אבל ללא הועיל. פעילותם היחידה של חובבי ציון בימים ההם התבטאה באיסוף כספים. דבר זה אינו עושה רושם. מאורעות גדולים החלו להתרחש רק בשנת 1895–6. מ״הצפירה״ ומ״המליץ״ נודע ליהודים דבר ״מדינת היהודים״ של הרצל.

גם מושל העיר הרוסי יודע כבר, כי משהו חשוב מתרחש בקרב היהודים. כשהוא עובר ברחוב, הוא שואל: ״נו, יש לכם כבר מלך למדינתכם?״ הידיעות על הקונגרס הציוני היהודי משפיעים על הפעילים של חובבי ציון: דוד אופ־טובסקי, תנחום אלתר, אברהם ריבק, חיים מקובסקי. נוצרה האגודה הציונית הראשונה. בסתר מוכרים שקלים ציוניים, מניות הבנק הקולוניאלי. מטיפים

לייבל פראל.
Leibl Peral.

שלוש אמהות
• דריי מאמעס
Three mothers

ציוניים באים לבקר בעיר. אביו של יעקב חזן, מטיף ציוני ידוע, מגורש מן העיר בליווי שוטרים. הציונות אסורה. ירדה למחתרת. פרק חדש נפתח בהקמת "הזמיר", שגרם למפנה בחיי יהודי מלאבה.

אז עלה כוכבו של בריש פרלמוטר.

אברך חסידי יפה תואר, לבוש ארוכות מה"שטיבל" של אלכסנדר, זקנו השחור כזפת כזקנו של הד"ר הרצל, חתנו של יחיאל לנדוי האדוק, הוא מראשוני הציונים בעיר. היו לו תכונות רבות של מנהיג. היה נואם מוכשר ובעל כוח רב של השפעה ושיכנוע. העיר חיבבה את נאומיו. הוא משך אחריו צעירים וזקנים. לא היה אף מוסד עירוני אחד, שבו לא השקיע בריש חלק מחייו, ב"הזמיר" ובאגודה הציונית, בגימנסיה, ב"קופה היהודית", בקהילה ובהרבה מוסדות אחרים. הגימנסיה היתה המוסד החביב עליו. כל השנים דאג לה. בכל מקום היה האישיות המרכזית, הקדיש את זמנו, מאמצים – הכל לשמו (ללא טובת הנאה).

בריש פרלמוטר עבר דרך חיים קשה וארוכה, עד שזכה לעלות ארצה, הוא וכל בני משפחתו.

את "הזמיר", כאמור, ייסדו בריש פרלמוטר, משה געזונטהייט ואברהם ריבק. היושב ראש הראשון היה העורך־דין גולדברג, יהודי מתבולל, שעבר מה"לוטניה", מוסד פולני דומה, שבו היה היהודי היחיד.

אל "הזמיר", שבבית תנחום אלתר ברחוב חורז'יל, היו באים אנשים בני מעמדות שונים, בני דעות שונות. נוצרה ספרייה גדולה ביידיש, בעברית, ברוסית ובפולנית. הוזמנו לבוא לשם נואמים כי.ל. פרץ, הלל צייטלין, ד"ר מוקדוני, ד"ר קלומל, שלמה צמח, שלום אש. בזיכרון צפים שמות הנואמים והמתווכחים העירוניים כבריש פרלמוטר, משה מרקר, בונים ורשבסקי, פייבל אופטובסקי. הוקמה מקהלה בניצוחו של בן לייזר פריד, מנצח גדוד הדראגונים וכן בניצוחו של קלינק־אוושטיין הזקן, מנצח תזמורת הקוזאקים. לאחר מכן מנצח על המקהלה המנגן, ברוך הכשרונות, הכנר הראשון של תזמורת ה"כלי־זמרים", מנדל גורני. נערכים ערבי זמרה. חסידים מנפצים שמשות ב"הזמיר". הרב שולח שליחים אל בריש פרלמוטר, ואחר כך בא בכבודו ובעצמו יחד עם גרשון קאלינה והתחנן, שיפסיקו להחריב את העיר ובחורים לא יוסיפו לרקוד ולשיר יחד עם בחורות. שליחים מהאלכסנדר "שטיבל" באו והתרו בבריש, כי יפסיק, ואם לא יציית – יגרשוהו מהשטיבל. סוגרים למשך שבועות רבים את האלכסנדר שטיבל, כדי שבריש לא יוכל לבוא ולהתפלל שם, אבל ללא הועיל. בריש נוטש את ה"שטיבל", לובש צווארון לבן, דבר שנחשב בעיני חסידים לגרוע מגילוח הזקן. "הזקן חוזר וגדל, צווארון אשון הוא לתמיד".

הפעילות ב"הזמיר" מסתעפת ומתרבה. נוצרה תזמורת מנדולינות, מדור דרמטי בראשותה של רחל גולומב. נאנצ'ה ויצ'ינסקה, פייצ'ה לדרברג, אנדז'ה בין'ונסקה, סבינה ליפשיץ, אברהם גרינברג, יונה ליפינסקי, רודק ליפשיץ, ברוך־איצל פרלמוטר, פייבל אופטובסקי ועוד ועוד מופיעים לראשונה כשחקני תיאטרון ב"לוטניה". מציגים את גורדין, גולדפדן, איבסן, צ'כוב. את המחזות הרוסיים מתרגם פייבל אופטובסקי.

אבל הציונים אינם מרוצים, הם רוצים להפוך את ה"זמיר" למועדון שלהם. העורך־דין גולדברג, היושב ראש, כרוך מאוד במוסד, אבל איננו ציוני.

לאחר מות גולדברג היה בריש פרלמוטר ליושב ראש. הציונים הפכו את "הזמיר" למועדון ציוני. אוהדי השקפות אחרות נוטשים את "הזמיר". כל קבוצה מתחילה לבנות בית לעצמה. "הזמיר" היה כבר אז בבית גדול ויפה. ברחוב דלוגה. הבונדאים הקימו באותו בניין את מועדון "גרוסר".

הפולקיסטים המעטים מצאו להם פינה משלהם באיגוד בעלי המלאכה ברחוב שקולנה.

התנועות הציוניות והבונדאיות היו החשובות ביותר.

והזמן דוהר. דור צעיר גדל בעיר. נעשה להם צר אפילו במחיצת הוריהם המתקדמים. פונים לדרכים חדשות, יוצרים ערכים חדשים. הציונות הפסיבית של אבותיהם אינה לפי רוחם. הם תאבי פעילות. קמה תנועת פועלי ציון – המפלגה הציונית הסוציאליסטית, תנועת פועלי היהודים "בונד", "השומר הצעיר". מופיע ברחוב היהודי "החלוץ", "פרייהייט" (דרור). נוסדים איגודים מקצועיים. בעלי מלאכה, סוחרים, אפילו סוחרים זעירים מתארגנים באיגודים מיוחדים. במקום השטיבל ובית המדרש קמה המפלגה או האגודה המקצועית.

*

בדיוק כמו סבו ישראל גולדמן היה גם משה מרקר חסיד אלכסנדר, יהודי למדן וחטטן בספרים עתיקים. מאביו, מנדל מרקר, ירש עקשנות, פעילות, התמדה, קנאות. חייו הם סיפור של צעיר יהודי, שניתק בבת אחת את כל דרך חייו הקודמת. השאיר את אשתו ושלושת ילדיו ובגיל כ"ג שנים ללא אמצעים ובלי ידיעה של שפה זרה כלשהי יצא לליאז' בבלגיה.

בליאז' היו לו ימים קשים. היה מדיח כלים במסעדות, מטאטא רחובות. איכשהו התפרנס ולמד. זאת עשה. בשנה אחת למד את לימודי הגימנסיה.

משה המשיך דרכו. הוא לומד מתימטיקה ותורת המהנדס. פורצת מלחמת העולם הראשונה והוא מגורש בחזרה למלאבה. יושב השטיבל לשעבר עובד עכשיו כמורה לצרפתית בגימנסיה היהודית. פולנית אינו יודע, לכן הוא מדבר עם תלמידיו ביידיש. הוא המורה היחיד בגימנסיה, שאינו חושש להשפלת כבודו בעיני תלמידיו ומדבר אתם יידיש. משה לא נכנס לשיחות עם תלמידיו. העיר קטנה. התלמידים ידעו משהו על דרך החיים המופלא של מורם. הם השתוקקו לדעת, מה הלך מחשבותיו, מה יש לו לספר להם על העולם הגדול. המורה לצרפתית היה קר ושתקן. רק אי פעם היה מופיע חיוך על פניו הרחבים. גופו השמן היה לתלמידיו כמבצר, המתגונן בכל כוחותיו ואין לכבוש אותו. את שתיקתו הפסיק רק פעם אחת. הנהלת בית הספר דרשה מ"השומר הצעיר" להפריד בין התלמידים לבין קבוצות הפועלים. התלמידים התנגדו לקיים את הגזירה ועזבו את בית הספר. אז נתגלה משה מרקר בכל דאגתו ויחסו האבהי. הוא ויתר על כבודו, הלך לחפש את תלמידיו, הקשיב לכל טענותיהם ועזר לשני הצדדים להגיע לפשרה.

משה חי במלאבה עד סוף מלחמת העולם הראשונה. היה פעיל ב״הזמיר״, בקבוצה הקטנה של הפולקיסטים.

משה נוטש את מלאבה, משלים את לימודיו, מכהן במשרות חשובות. הוא מעבד את תוכנית הרשת של הטלפון האוטומטי בפריז. ביתו בית פתוח. אומנים וסופרים נפגשים בו. ביתו נראה כמוזיאון קטן, מלא יצירות אומנות. משה נפטר ב־1929, עני.

בסוף יוני 1929 הופיעה רשימה ב״פאריזער היינט״, כי המהנדס משה מרקר ועוד יהודי בלתי ידוע הובאו לקבורה בקבר משותף באחד מבתי העלמין.

*

ב״דרך הירוקה״ בין שדות, גר הזוג החביב חנה ופייבל אופטובסקי, המכונים בפי מכריהם וידידיהם בשם ״חנה־פייבל״. בעבר היה הזוג פעיל מאוד ב״הזמיר״. לאחר שנים עזבה חנה את המועדון כבונדאית קנאית יחד עם הבונדאים ועברה למועדון על שם ״גרוסר״, ופייבל היה לפולקיסט.

ביתם שימש אכסניה חמה וחסידית והיו לו חסידיו ״הקבועים״ – ציונים, בונדאים, צעירים שהשחיזו לעצמם עט סופרים: בונים ורשבסקי, משה ליכטנשטין, סופרים ועורכים של ״מלאוועער לעבן״, שרצו לשמוע חוות דעת מבינים. שחקני תיאטרון ביתיים וסתם יהודים כלייבל בראכפלד, משהדוד צ׳אסניק, שמחה גאלאנס, שלא החשיבו שום מפלגה, באו רק לשתות כוס תה ולספר בדיחה נאה. להיות בשבת בעיר ולא לבוא לשתות כוס תה ראויה לשמה אצל חנה־פייבל נראה להם כעין חילול טעמו של כל השבוע הבא. אנשי חבורת הציונים, כגון: חייקל וישינסקי, צבי פרלה, זאב יוניש עלה פתאום על דעתם להתחיל לשוחח זה עם זה בעברית, דבר שהיה חמור מאוד באוזני בונדאים כגון: שייע קשעסלא, שמואליק פרלברג ואולי גם באוזני בעלת הבית עצמה, והיה כמעשה איום, כעלבון, כסם המוות, ונתלהטה האווירה, והנה הנה עומדת לפרוץ מחלוקת בין היריבים. אז נשמע קולה של חנה: ״פייבל, הוצא את המחזור, הרי הם חוזרים ומדברים בלשון הקודש״. והתוצאה: הכול פורצים בצחוק והאווירה מתקררת.

אכסניה חביבה זו גורמת הנאה מרובה לכול. מלבד כל יתרונותיה ומעלותיה מצטיינת בעלת הבית בכך, שהיא משחקת באישקוקי. היא השחקנית בשח היחידה בעיר. כשבא מישהו לאחר היעדרות ממושכת לבית, הרי קודם כל הוא מתבקש להשמיע זמר חדש, אמרות ומעשיות עממיות וכדומה.

חנה אופטובסקי היתה ה״מטרוניתא של הסאלון״. כאן נולדו תוכניות ויוזמות שונות בעיר – הוצאת עיתון, קריאת מחזה לפני החוג הדרמטי, התוכניות ל״ציפור הכחולה״, הנשפים הפופולאריים של העיתונות. כאן היה גם בעל הבית עצמו, פייבל אופטובסקי, קורא לפני אורחיו מפרי עטו – שירים, תרגומים ועוד.

האיש, שיצר את האווירה, היה פייבל, הוא מצא את פרנסתו בהוראה. היה מורה בבית־התלמוד־תורה העירוני, בשיעורי ערב באיגוד המקצועי של בעלי

המלאכה וכן גם עסק בשיעורים פרטיים בהתנדבות לזקוקים והמבקשים זאת.

גוץ, ובפסיעותיו הקטנות הלך לו פייבל בדרך חייו. לא בא בריב עם שום בן אדם, אלא בא בטענות אך ורק אל עצמו. לא נאבק. המאבק היה זר לרוחו ולנפשו. היה ידיד טוב וחביב.

הדופק של הזמן החדש בעיירה היה מעורר מזמן לזמן את פייבל מחלומותיו והכניסו, לעתים קרובות, בניגוד לרצונו, לחוג חיי החברה, למוסדות ויוזמות שונים. פייבל היה פייטן העיר. הופעות שונות בעיר הפכו אצלו לחרוזים ונוצר שיר. בכל נשפי פורים ב"הזמיר" היה פייבל שר את "רעשן מלאבה". בעיתון "מלאווער לעבן" הופיעו "צייט־מאטיוון"–סאטירות על חיי החברה במלאבה כתובות בכשרון ובהומור בחתימה "בת־קול", "שירים לתכשיט הכחול", לערבים מענייני דיומא, תרגומים בשביל החוג הדרמטי.

הוא סיים את חייו יחד עם חנה שלו בעיירה וונגרוב, רחוק ממלאבה, העיר שבה היה קשור אליה.

*

שנים רבות לפני מלחמת העולם הראשונה הוציא עורך הדין גולדברג מבית עניים נער יהודי ברוך כשרונות, משה לאסקה, ושלח אותו ללמוד בבית הספר למסחר הפולני המקומי. יהודים מעטים למדו בבית ספר זה. משה לאסקה היה אחד מהם. רוח הדרור, ששרר אז בקרב הנוער הפולני, שהשתייך לקבוצות שונות של ארגונים לאומיים וסוציאליסטיים במחתרת בקבוצות מאבק, עוררו בלב משה לאסקה מחשבות דומות ורגשות ביחס לעמו. הוא התקרב ל"צעירי ציון". משחר נעוריו התחיל משה לאסקה בפעילותו הציבורית בכל התחומים שבחיי היהודים. עסקני הציבור עזבו את העיר, מי במוקדם ומי במאוחר. לא רק בריש פרלמוטר, משה ביאלק, משה קפלן, וולף־בר וינדיצקי, אלא גם בונד־אים פעילים, כגון: יוסל פשישבה, לייבל לבנטל ורבים אחרים נטשו במשך הזמן את העיר. משה לאסקה למד זמן קצר באוניברסיטת ורשה, חזר למלאבה והיה לעסקן המרכזי של הציבור. בהרבה מוסדות בעיר: "צעירי ציון", "הזמיר", "החוג הדרמטי", "מכבי", המפקד הראשון של ארגון הצופים היהודי, מכבי האש, חבר הנהלת העיר, חבר הוועד העירוני הציוני, מורה, לאחר מכן מנהל ביה"ס העממי הממשלתי היהודי, חבר מערכת "מלאווער לעבן", נואם פופולרי, חבר הוועד המרכזי של ה"התאחדות" בפולין ועוד ועוד. משה לאסקה היה מייסדם של הרבה מוסדות בעיר, חינך עשרות צעירים - אך לא הלך עמהם, הוא נשאר ניצב במקום אחד. כעבור זמן נעשה דומה יותר ויותר למצבה היסטו־רית, שלפניה חייבים להסיר את הכובע, שלפעמים מתפלאים לגדלות האיש שהיא מסמלת, ולפעמים מתכנסים לידה ברגעי חגיגיות, אבל אין משתהים זמן רב על יד מצבה כזו. בעיר ראו תופעה זו כעצלנות של איש ציבור. לא רצו להבין, כי איש הציבור שלהם נתן הכל, כל מה שיכול היה לתת, כי אינו מוסיף לתת, משום שאין לו עוד מה לתת. משה היה אדם ישר ורציני, שלא היה לו די כוח להחזיק מעמד בדרך הקשה והארוכה, דרך שבה עברו ביעף חיי המוני

היהודים בשנים האחרונות. משה לאסקה, העסקן הציוני המפורסם בעיר לא יכול היה לתאר לעצמו, כי עוד בחייו יבואו ימים ויהודי מלאבה ישאפו מרצונם הם לעלות לארץ ישראל. משה לאסקה היה עסקן הציבור ולא מנהיג. משה התרחק מן העולם הישן, אבל לעולם החדש הוא לא הגיע. בפעילותו עורר עשרות בני נוער לפעולה ולהגשמה. זה היה שכרו מכל עמלו.

*

בית יהודי חופשי, לא דתי, בסגנון פולני, היה בימים ההם יקר המציאות, נדיר מאוד. כזה היה בית משפחת גולומב. משפחה זו הגיעה לתנועה הלאומית היהודית בהשפעת מאבק הפולנים לחופש ולתרבותם. בזמנים שלחסידות ולדתיות היתה השפעה רבה ברחוב היהודי, היו משפחות כעין משפחת גולומב נידונות להתבוללות ולשמד. כפי שקרה למשפחת השען גרינברג, שהיתה רחוקה מהחיים היהודיים הלאומיים ונשארה מנוכרת כליל ליהודים.

בלב אנשים בעלי ערך מסוים עוררו התנועות הלאומיות הפולניות את גאוותם הלאומית. הם התחילו להתקרב אל עמם הם. משפחת גולומב הצטרפה ביושרה השלם והתמים להסתדרות הציונית ואל "הזמיר" ונעשו פעילים בתחום התיאטרון, שהיה במיוחד קרוב ללבם.

את ניסוייה הראשונים עשתה רחל גולומב בתלמידותיה היהודיות מה"פנסיה" הפולנית. היא ראתה את היחס של המוסד הזה כיחס אם חורגת לתלמידות היהודיות. היא ראתה את סבל הבנות, שנדחו ולא זכו להשתתפות פעילה בנשפי ההצגות והבילויים של בית הספר. היא אספה את התלמידות היהודיות האלה של בית הספר הפולני ותירגלה אתם מחזה-ילדים פומבי של בנות יהודים ודווקא באולמות ה"לוטניה" הפולנית. יראו גם הגויים וגם היהודים, מה מסוגלים ליצור ילדי היהודים. האולם הגדול של "לוטניה" היה מלא מפה לפה. ההורים נהנו לראות בהצטיינות ילדיהם.

יחד עם תלמידים אחדים מבית הספר הפולני למסחר ועם "שחקני פורים" מחוגי הפועלים יצרו התלמידות את הגרעין של החוג הדרמטי ליד "הזמיר". רחל ומשה גולומב היו המנהלים של החוג במשך שנים רבות. לאחר מכן הרהיב החוג הדרמטי עוז להציג הצגות גדולות יותר של מחזאים יהודים ושל לא יהודים. הצגות תיאטרון אלה היו לגורם תרבותי חשוב בעיר. במשך הזמן נוסד גם החוג הדרמטי בהנהלת חתנם של הגולומבים, ארעק גרינברג. כעבור זמן היה גרינברג לשחקן התיאטרון היהודי. את התפאורות ציירו משה ליכטנשטין וראובן ראלר. הביגוד, המוסיקה והמשחק כבר יכלו ליצור את הרושם, כי הצופה יושב בתיאטרון ראוי לשמו. רצנזיות הופיעו בעיתון "מלאווער לעבן", גם דיונים על כל הצגה ועל השחקנים. ימים תמימים היו מתווכחים על כל הצגה על יד המגדניה של יחיאל גאלאנט, בחנות התמרוקים של קובה קלעניץ, בחנות התה של אהרונוביץ, בשוק וסתם ברחובות העיר. זמן פנוי לכך היה די והותר. החוג הדרמטי היה יוצא להצגות בהרבה עיירות שבסביבה והגיע אפילו לצ'יכאנוב, למאקוב ולפרושניץ.

הזרעים הצנועים, שזרעו רחל ומשה גולומב, נפלו על קרקע פוריה. כעבור זמן התפתחה בעיר פעילות דרמטית מסועפת.

משה גולומב היה עוד בימי שלטון הרוסים מנהל בית הספר הממשלתי לילדי היהודים. הוא היה יהודי טוב לב, תמים וישר. שנים רבות עסק וטיפל בילדים, ונעשה גם הוא ילד. הוא אהב לשמוע את דיבורו שלו עצמו מלה במלה, כאילו הוא בכיתה עם תלמידיו. כך היה אזרח לויאלי וטוב בימי הרוסים אצל "פוניה". היה חובש את כובעו הרשמי עם ציץ הכוכב, לובש את הסגין הכחול שכפתוריו עשויים פליז, ככל פקיד ממשלתי, וכך היה לויאלי ביחסו לרשות הפולנית החדשה. רע היה רק אז, כשצריך היה משה גולומב להיות מורה לענייני דת לילדי יהודים בבתי הספר של הגויים. שם נתגלה כמלמד ללא ידע עמוק ביהדות.

אחרת לגמרי היתה אשתו רחל. אשה נתונה למצבי רוח, לא שקטה, אש בוערת, אמא טובה ואהובה להרבה צעירים, שביקרו בביתה, שהפך במרוצת הזמן למפגש ציוני.

הבת אלא היתה במשך הרבה שנים בתפקיד האחות הראשית של משרד העזרה הסוציאלית בעיריית ורשה. היא נפלה על משמרתה, כשהושיטה עזרה כאחות רחמניה ליהודים בגיטו ורשה בימי המרד היהודי.

15. דרכים חדשות

מלחמת העולם הראשונה (1914 – 1918) זעזעה את פולין. הצאר הרוסי הודח, אחריו הקיסר הגרמני. נוער פולני לומד הסיר את נשקם של היונקרים הגרמנים. אנשים, כגון: אברהם טשוואק, יוסף ראדאק, זלמן לידזבארסקי, חשו, כי מתרחשים שינויים עצומים. הרובלים של הצאר, המארקים הגרמנים איבדו את ערכם, הפכו לפיסות נייר.

בני הנעורים הרגישו מיד בשוני. בעיר נוסדו ארגוני נוער: "חובבי שפת עבר", "מכבי" להתעמלות ולספורט, וארגון צופים "בר־כוכבא". לאחר מכן – גם "החלוץ" לעליית צעירים לארץ ישראל. אגב, זה היה הארגון הראשון מסוג זה בכל פולין. מארגוני הצופים קם אחר כך "השומר הצעיר".

הכל התחיל מפעולות התעמלות וסיורים. מדים יפים בצירוף שרוכים צבעוניים וסימני הצטיינות. "ילדים משחקים במשחקי צבא" היו אומרים. נערכו מסדרים בדגלים גדולים וקטנים. הנושא את הדגל הגדול היה נחמן אקס. הקצינים היו: משה לאסקה, מנדל פיז'יץ, ניסק ליפשיץ, מאיר קאנאריק. הקצינות: נאנצ'ה ריבאק, מאלה וישינסקה, דובה אלתר, ניצקין. נערי מלאבה התחרו זה בזה במעשים טובים. יהודי זקן נושא ארגז סחורה, יהודיה – צרור מצעים, מופיעים מיד הצופים הצעירים ונושאים את צרורותיהם.

בכל שבת הם צועדים לבית הכנסת, נאמנים למצוות הצופים "אל ומולדת". הצעדה, התיפוף בתופים היו חידוש גמור. כל זמן שהיו אלה סתם טקסים, היו אבא־אמא מסתכלים ושותקים, אפילו נהנים. ההתנגשות הראשונה בהתנגדות

ההורים היתה, כשהתחילו ללכת ליערות, לכפרי הגויים. ההורים חששו מפני כל תקלה, העלולה להתרחש. בזה לא רצו. ולכן היה בורח הנוער מבתיהם.

השמחה הגדולה על שחרור פולין נמוגה חיש. דם יהודים נשפך בכל המדינה: בלמברג, במינסק, בפלוצק. ברכבות ובדרכים רצחו יהודים. על יד מלאבה רצחו הגויים את משהלה הקטן, הקצב שהיה חוזר על פני הכפרים. מנחם קוזיברודסקי מ״השומר הצעיר״, חייל בצבא הפולני, נרצח בגרזן בידי האיכרים. תנועת הצופים היהודית מתפתחת מהר ומרגישה את עצמה מנוכרת ושנואה על ידי הנוער הגויי. השרוכים נעלמים, העברית תופשת את מקומה של הפולנית בחוגיהם. אפוס הגיבורים של ״השומר״ בארץ ישראל כובש את הדמיון. הצופים הופכים לחברי ״השומר הצעיר״ - גורם חדש לסכסוכים חמורים עם ההורים, המחפשים בדרך כלל תכלית לילדיהם. בשנים הקודמות נסעו אנשי מלאבה - ברוך איצל פרלמוטר ויקיר ורשבסקי לביקור לארץ ישראל. עכשיו הפכה הנהייה לארץ ישראל לתופעה המונית. בנים ובנות מבתים אמידים נוטשים את בית הספר והולכים ללמוד מלאכה.

קמות ״קהיליות ילדים״, מושבות קיץ. ילדים מבצעים עבודות שונות בעיר. את שכרם הם מכניסים לקופה משותפת, כדי לשלם בעד חברים, שאין ידם משגת לפרוע את מסיהם לכיסוי הוצאות החבורה. שנה־שנה נערכים נשפי פורים גדולים. חברי ״השומר הצעיר״ מופיעים מחופשים בבגדי פורים, מסכותי־הם מייצגות דמויות מן המקרא, טיפוסי עם וכדומה.

ההכנסה מהנשפים האלה, שנערכו בליווי מוסיקלי בבניין הגימנסיה היהודית, הוקדשה לטובת מושבות הקיץ. חגי יהודים נחוגו בחגיגיות רבה, במיוחד חנוכה ול״ג בעומר. בשורות סגורות צעד הנוער ליער. צעדות ל״ג בעומר סחפו זקנים ונערים ליער.

באותם הימים עזבו המנהיגים הקשישים את מקומם והופיעו הצעירים: צבי ודוד פרלה, מאטק בורנשטין, חייקל וישינסקי, זאב יוניש - כולם עתה בישראל.

ראשוני העולים לארץ היו: דודצ׳ה מונדז׳ק, יוסל גורפינקל, יחיאל כץ, נתן נאטן והנגר שמעלקע ציטריניאז׳. אחריהם עלו: אשר יוניש, אסתר פרנקל, יהושע נאפארסטק, אברהם פרלמוטר, ואחריהם משפחות שלמות: בריש פרלמוטר, משה ביאלק, אברהם רוזנברג, אברהם יוניש, משה קירשנבוים, חיים־אליהו פרלה, אברהם־בנימין מאגנושבסקי, אייזנברג, וישינסקי, בלומנקראנץ, מייזליץ, וינדיצקי, טויבנפלד, כץ, פינקוס, קליינר, קאפה, שטרומפמן, שאפט, הגראביים, הצ׳כאנוברים, הצ׳אסניקים, יוסף מאקובר, קפלן, בילה הנחתומית, יהודים מכל המעמדות, מכל השכבות. גם המנהיג הקנאי האורתודוכסי, המתנגד לציונות, פינחס מונדרי ומשפחתו. כשהיה מגיע הדואר ביום ה׳ מארץ ישראל ידע אפילו הדוור הגויי, כי כל העיירה מצפה בקוצר רוח למכתבים ״משם״.

איש לרעהו היה מוסר את הבשורות הטובות, שהביאו המכתבים האלה. גם במפלגות הפועלים במלאבה חלו שינויים גדולים. לפני מלחמת העולם

הראשונה הן התקיימו במחתרת. בשנות המלחמה נוסדו ה"בונד" ו"פועלי ציון" כמפלגות ליגאליות. אחרי המלחמה חל זעזוע חזק ב"בונד" בשל הוויכוחים הסוערים בקומאינטרן על 21 הסעיפים. איזאק גרינברג ממלא את התפקיד הראשי בפולמוס הזה, אשר קבע את דרכה של המפלגה במלאבה בעתיד. ה"בונד" התפלג לשניים. ל"קומבונד", שהצטרף אחר כך לקומוניסטים, עברו האחים קרישטל (בני החסיד מאלכסנדר משה־בר), איידליץ, איזאק גרינברג. ב"בונד" נשארו: וויעלגאלאסקי, לעווענטאל, פשישבה, בינם ורשבסקי, זילבר־שטין (בנו של איצ'לה צ'יז'יבר), מי שהיה אחר כך כתב ה"פולקסצייטונג" בארץ ישראל וחיימוש פיז'יץ.

חיימוש פיז'יץ, בן העשירים, הקים את האגודה המקצועית של המבשלות. המעשה הזה עשה רושם עז בעיר. המבשלות לא תקראנה עוד למעבידותיהן "מאדאם".

עם "בונד הנוער" נמנו: משה הרמן, קשעסלא, שמואליק פרלברג והאוה־דים חיים יוניש, משה־דוד צ'אסנק, אברהם ורשבסקי.

בהשפעת הקולוניזאציה היהודית ברוסיה בשל הרעיון בלב בונדאים רבים להגר לארץ ישראל. הם הצטרפו ל"פועלי ציון". החברים הפעילים היו אז: נחמן אקס, ברלינקה, בצלאל שאפיק, אברהם שאפט.

אנשי העיר נוסעים ונוטשים אותה. אפילו מנהיגי ה"בונד" היגרו לארצות רחוקות: לדרום אמריקה, לאוסטראליה וגם לארץ ישראל.

*

בזמנים, שבהם עזבו את העיר טובי הצעירים ועלו בזרם בלתי פוסק לארץ ישראל, צף ועלה מאיר קאנאריק, נכדו של זלמן לדר, כאיש ציבור מרכזי. מוצאו היה מפלוצק, התחנך ולמד במלאבה. הוא סייע להקים הסתדרות צופים יהודים ונעשה אחד ממנהיגיה. כשהתחילה תנועה זו ללכת בדרכים חדשות, התרחק ממנה ונעשה שחקן התיאטרון יחד עם ארעק גרינברג ועבד כמנהל פינקסים בטחנת סבו. אחר כך נשא אשה, היה לאבא וחי לו ככל שאר הבריות הדומים לו. היו נפגשים בבית קובה קלעביץ, אצל סבינה ליפשיץ, אצל נאנצ'ה ריבאק, מפטפטים, עושים מעשי שטות בקלפים, שותים תה, משוטטים בשדרות הגן במלאבה. אבל הזמן חולף ואינו עומד על מקומו. התענינותו בצורכי ציבור עוררה אותו והוא נמשך והצטרף למערכת "מלאווער לעבן". התעניין בבעיות העיר. בשעת הבחירות למועצת העירייה נבחר כחבר מטעם "פועלי ציון" ומטעם החלק המתקדם של האוכלוסיה. אחר כך היה חבר הוועד של הנהלת העיר.

בסביבה רוויה שנאה צעד מאיר קאנאריק את צעדיו הראשונים במועצת העירייה. הופיע בפעם הראשונה בישיבה פומבית של מועצת העירייה ופנה לגויים ביידיש. הגויים נדהמו, והיהודים נחרדו. הוא ימיט שואה על ראשיהם – טענו. הגויים אמנם גרמו הרבה צרות. הם שינו את ימי השוק מימי ג',ו' לימי ד' ושבת, כדי לחתור תחת קיומו של המסחר היהודי. היהודים לא נבהלו. אף

סוחר אחד לא פתח את חנותו בשבת ואף בעל מלאכה לא בא לשוק עם סחורתו. ימי השוק נראו עלובים ומצומקים. האיכרים הפסיקו לבוא העירה. נציגי הגויים בעירייה הפסידו במשחקם, וימי השוק חזרו כקודם.

מועצת העיר התכוונה לגרום צרות ליהודים ונאלצה להיכנע לדרישת היהודים. בפעם הראשונה בתולדות היהודים בעיר הקימה העירייה בית "מושב זקנים" ליהודים, גן ילדים עירוני לילדי היהודים. קבעו דמי סיוע למוסדות יהודיים שונים, לגימנסיה, לקייטנות לילדים, להזנה יותר טובה בבתי הספר העממיים. הגויים שנאו את מאיר קאנאריק ויחד עם זאת רחשו לו כבוד. תודות ליושרו ולהשכלתו הציעו לו להשתתף בוועדות העירייה החשובות ביותר.

במרוצת הזמן תוגברה הנציגות היהודית על ידי הבונדאים, שקיבלו אף הם נציגות במועצת העיר: לייבל לעוונטל, קובה קלעניץ והינדה רוזנברג. נציגות "פועלי ציון" תוגברה על ידי בחירתם של בצלאל שאפיק ושמחה גאלאנט.

בימי מאיר נתהדקו היחסים בין מפלגות הפועלים היהודיות "פועלי ציון" וה"בונד" לבין מפלגת הפועלים הפולנית פ.פ.ס. חגיגות האחד במאי נערכו לפועלים יהודים ופולנים בשוק. מנהיגים יהודים ופולנים נאמו לפני הפועלים בני שני העמים.

כל ההישגים וכל העבודה החשובה בשביל היהודים לא פגעה בשאיפתו הנחושה של מאיר לעלות לארץ ישראל למען בנו הקטן. אבל הוא לא הספיק להוציא את מחשבתו לפועל ונספה יחד עם כל היהודים.

16. רחובות מעורבים

אי פה, אי שם היה גר גוי ברחובות היהודים, בעל בית, בעל מלאכה, מטאטא רחובות, שואב מים או סתם גוי של שבת. רחובות של גויים בלבד לא היו כמעט. היו רחובות מעורבים. היהודים גרו ככל האפשר יותר קרוב לשוק, הגויים ככל היותר קרוב לקצות העיר. כך היה בכל הרחובות המעורבים. אי פה אי שם העזה משפחה יהודית להתגורר רחוק מהשוק, יותר קרוב ליער, לשדרות וולקה, בדומית הווימישלינים של הגויים, או הרחק בשטח רשות הכפרים. על יהודי בן עיר, שהתגורר כל ימי חייו בין יהודים וברחובות יהודים, נפלה אימה, כשנאלץ לעבור אפילו בצוהרי היום ברחוב זר כלשהו. הוא לא יכול להבין, כיצד מתגוררים יהודים בין גויים וכלבים. בכל חצר של גוי יש כלב מרותק בשלשלת ומתפרץ בכל כוחו. ואכן היו רק משפחות ספורות של יהודים, שהרחיקו כל כך את מקום מגוריהם. ברחוב ניבורגר, מאחורי העיר, גר זישה זילברברג, חסיד גור זקן, המוהל שבעיר. בזמנו החופשי עזר בחנותה של אשתו זיסה־דינה. היא עמדה בראש המשפחות היהודיות המעטות שגרו שם. לשכנים הגויים היה יחס של כבוד למשפחת האדוקים. מולם ובקרבתם היו עוד שתי חנויות קטנות של יהודים – איצ'ה פייגנבוים, גם הוא מחסידי גור, ושל גיסו מוטה־לייב פרלברג, הידוע בעיר בשם "רונצ'קה" (יד קטנה). הנשים והבנות עזרו בחנויות האלה ופרנסתם היתה מצויה בריווח.

בביתו של זישה גרו גם מנדל־לייב גרינברג, יעקב־דוד קליינר והאחים אברהם ויצחק יאניש.

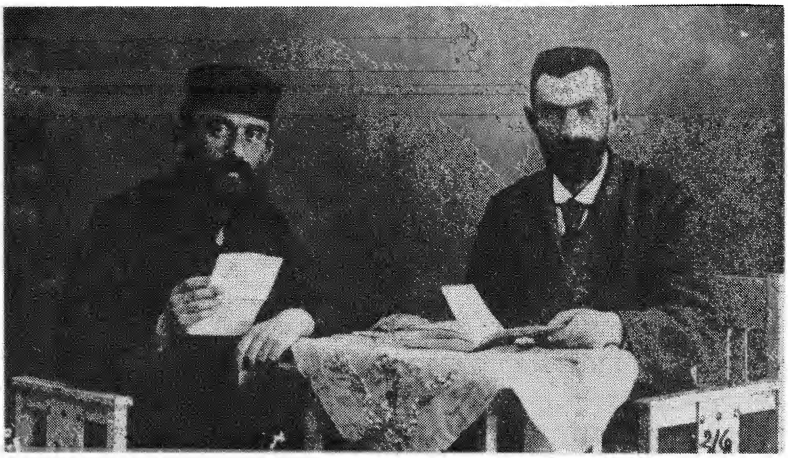
ברחוב מסתחב לו על רגליו הדקות והארוכות יהודי רזה ופניו כפני שה שחור, על ראשו הקטן והשטוח כובע יהודי. הוא לועס תמיד קנה קש, עשב, זרעי תבואה – זהו הסרסר לאסק.

אלה הן כל המשפחות, שגרו ברחוב ניבורגר ש"מאחורי העיר" עד הגשרון. החל מהגשרון נעשה היישוב היהודי יותר סמיך. כאן גר יעקב־דוד לאטלברג הצהוב, גבאי ותיק של מזרחי, וולף־בר וינדיצקי, איצ'על זילקעס, אחיו השיכור לוזר ואמם, יעקב־יוסף ויטמן בעל מחסן קרשים, פרנס ותיק של הקהילה וחבר מועצת העיר מטעם האורתודוכסים. כאן גרו דוד־הניך פרנקל, יהודי גבוה ושחור מחסידי גור. בנותיו עלו ארצה בעליות הראשונות. בנו משה היה חבר ותיק של צעירי ציון, רעהו של משה לאסקה. בכל הזדמנות דיבר על ארץ ישראל. הצליח בעסקיו, קנה בתים וכן גם את הבית הגדול בשוק, ביתו של משה וארשטאצקי. לעלות לארץ ישראל לא הספיק. לשייע מאקובר היה כאן קרפיף גדול למכונות חקלאיות. כאן נמצאת חנותו הקטנה של אברהם צוקרקורן השחור, כאן גר שמחה־בונים ליכטנשטין, הדייג זרח לינגאלקה ובנותיו המיטי־בות לזמר, עזריאל הצהוב, שמשון רוזנברג וגם קארדוניק. כל אלה גרים עד קצה השוק, שבו גרים הניך זילברברג, וויטמן המכונה בשם "פאניץ".

מאחורי בית הניך זילברברג עברה סימטת הכומר מרחוב ניבורגר עד לרחוב ז'ולדובר. מעברה האחר של הסימטה היו מבני עץ של אסמים. מהעבר השני השתרע גנו של הגלח־הכומר. בכניסה גר הגלח הזקן ויחד עמו גלחים צעירים וגלחים קשישים. שם קדחו ויקדו השנאה והאיבה. ההתנפלויות על יהודים, על בתי עסק של יהודים תוכננו והוכנו כאן. בדיוק מול האיקונין של היהודי הצלוב מנצרת, שהיה על פשפש הכניסה לבית הגלח, היתה תמונה אחרת, המתארת גוי מפוטם ורגלו המורמה רוצה לגרש יהודי רזה ומפוחד. הגוי צועק בנוסח הכתובת במקום: "ז'יד – לפלסטינה", "אל תקנה אצל יהודי!", "קנה אצל בן עמך!" בקרבת השלט ובסביבות החצר היו לעתים התכתשויות בין יהודים לבין גויים. צעירים יהודים: יהושע נאפארסטק, אשר יאניש, חיים־יוסף אייכלר ואחרים היו אורבים לגוי, שזרע ארס ואיבה ככלב שוטה על היהודים, ומזמן לזמן היו מתנקמים בו על מעלליו. ביום שישי אחד לפנות ערב מרחו על השלט זפת.

מאחורי קן השנאה ליהודים, שממול לבית הגלח, עוברת סימטה צרה אחורית בשם "הקדושה" ("פאשווינטה"), ליד בית הסוהר במורד ההר עד לרחוב ניבורגר. גרים בה רק שני יהודים. יוסף השקט (אביו של משה ליכטנ־שטין) ואשתו ציפרה (ציפורה), בנו החלש גרשון ובנותיו. שכנו, ה"בודקאזש" הוא יהודי העוסק בחלב, בעל פרות רבות, ובנותיו הבריאות.

ברחוב יש גם בניין לבן, המפחיד גם יהודים וגם גויים. זה בית החולים על שם "וואיצ'ך הקדוש", פטרון העיר.

שני יהודי מלאבה. משמאל - אברהם יוניש •
צוויי מלאווער יידן. לינקס - אברהם יוניש
Two Mlawa Jews. On the left: Abraham Yunish.

ר' יוסף שוחט (ליכטנשטיין) לומד בנו משה
• דער שוחט יוסף ליכטענשטיין לערנט מיט זיין משה'ן
Reb Yosef Shochat (Lichtenstein) teaching

משמאל, ממול בית זישה זילברברג, מתפתלים ונמשכים הווימישלינים הצרים, כמעט ללא יהודים, עד בית רשות הכפרים (וויטוסטבו). לסימטה זו שני חלקים. מצד הגשרון, בכיוון הרוזגארד, גרים הקדרים הגויים, מקצוע שאין יהודים מחשיבים אותו. רק בני הנעורים, שהתעתדו לעלות לארץ ישראל, התקרבו אל הקדרים ורצו ללמוד מהם את תורת המקצוע הזה. מעברו השני של הגשרון, יותר קרוב לרחוב ז'ולדובר, גרו רק יהודים.

ה"וויטוסטבו" היה בסימטת הקצבים, קרוב ל"האלעס" הגדולים, שבהם היתה ה"קיבה" של העיר. לקצבים היה כאן בניין משלהם, חסידים משלהם. מרדכי־לייב ראק, יהודי עשיר, חתנו של שמעון ליפסקר, יהונתן סעגאַל, מרדכי שטרומפמן, מוטלה זילברשטין, מורדוביץ', יהודים סוחרים אמידים, חסידים של "שטיבלים" שונים ובתי מדרשות, היו מתפללים תמיד בשבתות ובימי מועדים בבית הכנסת של הקצבים.

על שטח מחצית הרחוב השתרע גן הירק של יהודה־ניסן טאכנה. אוויר הרחוב היה גויי. בכניסה מרחוב ז'ולדובר עמדה משאבת ברזל גדולה, שמימיה היו "קשים". היא חילקה את הרחוב לשניים – חלק לוולקה וחלק לשוק. בדרך לוולקה גרו יהודים אחדים: אברהם פשעמיארוביץ', בריש פרלמוטר בבנין של לבנים אדומות ומסביבו גן יפה. לחיים דראטווע היה כאן מחסן עצים. בחלק הרחוב הסמוך לשוק גרו רק יהודים: חנן טייפלד, הנחתום מוורשה, סימה הנחתומית, אליה־בריש זילברמן, החייט צדוק וינדיצקי, יהושע פרוכט – צבע הבתים, שעלה עם משפחתו לארץ ישראל, משה לאסקה, מאטיס כץ, שמואל־אביגדור גרינברג, קורן ועוד אחרים.

חשיבות רבה בעיר היתה נודעת למנדל גורני, הכינור הראשון ומנהיג הכליזמרים של העיר, שגרו כאן בחלק היהודי של רחוב ז'ולדובר. בשכנות לאותו רחוב גר "הכינור השני" – פישל גרין. שאר המנגנים: יעקב גרינברג, מנדל גרין וברל בדחן, המנגן בחלילית, גרו בין יהודים ברחובות אחרים.

הכליזמרים היהודים, שהרנינו את שמחות היהודים, היו בדרך כלל עניים מרודים. הם נאלצו לפרנסת משפחתם לעסוק גם במקצועות אחרים, כספרים, כחובשים. כך עשו יעקב גרינברג, פישל גרין, מנדל גרין. נאמנים רק למקצוע המנגנים היו: ברל בדחן, יהודי בקפוטה, חבוש כובע יהודי, ומנדל גורני שהיה לבוש כבר קצרות, כמנגנים אחרים. בעיר חיבבו את תזמורתם. בייחוד היו גאים על הכנר הגדול מנדל גורני.

לב יהודי בעיירה היה נכסף ועורג לניגון. נשמה יהודית נמשכה כצמא למעין מים חיים לנגינה המטהרת את האדם וצורפת אותו ומעלה את החיים מן האפרוריות היום יומית לערך נעלה. השבתות, המועדים, התפילה, הסעודות והשמחות – מלאות זמירות ונגינה. חסידים כלתה נפשם לניגונים המושכים את הלב, המושרים ל"בני היכלא קדישא" ב"שטיבל" בצאת השבת. הניגון לחסידים הוא אחד מיסודות החיים. כשבא חסיד אל הרבי, הוא משתדל להביא אליו ניגון חדש. אחת ממעלותיו של אברך היתה היותו בעל מנגן, יודע להתפלל

כשליח ציבור לפני העמוד, כי תפילת חסידים קשורה בהתלהבות וגם בזמרה.

המתנגדים אינם שרים בשעת התפילה. הם יודעים רק זמירות של שבת ומועד בשעת הסעודה בביתם.

במוצאי שבת בשבוע של החתונה, לאחר הבדלה, מופיע בבית המחותנים יצחק גורני, יהודי בעל גוף נאה ותמיר קומה. הוא בא עם חבורת מנגנים לנגן "שבוע טוב".

בבית דולקת עששית־ברק. השולחן מכוסה עוד במפת־שבת לבנה. מחותנים, ידידים ישובים בהרחבה, חבושים כובעי קטיפה, כיפות קטיפה, לבושים קפוטות של משי ואטלס, או בחלוקי שינה אדומים או כחולים ברקמת פרחים בשלל צבעים. הנשים עדויות בזהב ובאבני חן ומשי. שותים תה, הגברים משוחחים, מעשנים סיגארים. במוצאי שבת נהוג לעשן סיגאר.

פתאום מופיע מנדל גורני. צלילים מתוקים של כינורו צובטים בלב. מנדל גורני כמנגן, פישל גרין מלווה אותו בנגינה, יעקב גרינברג בעוגבו, ברל בדחן בחליל ומנדל גרין בבטנון. כולם משתדלים לנגן רק ניגוני שמחה וששון: "שבוע טוב!" "שבוע טוב!" "מזל טוב!" חתונה, חתונה ! אבל אין השמחה שרויה בחדר. ככל שהם מרבים לנגן, זולגות הדמעות יותר ומתקבל משהו נוגה ועצוב מאוד, כמו בחתונות של יהודים, או בשמחות של יהודים בעיירה. השמחות גם הן נוגות.

בעל הבית, יהודי חסיד, מתעורר ראשון, רוצה בעל כורחו להשתחרר מהצלילים המכושפים, כאילו מתסבוכת של חבלים. הוא קם ומביע את תודתו למנגנים. הם מפסיקים את הנגינה. הכל מתעוררים ומאחלים זה לזה – מזל־טוב, מזל־טוב, יום טוב, שבוע של בריאות טובה! כך מתחיל שבוע החתונה.

והנה הגיע יום החתונה. החתן והכלה צמים. בבית מצב רוח של חול המועד. סימה הנחתומית עמלה. ריחות מאפה נישאים באוויר הבית. מחותנים שמחוץ לעיר לבושים חציים בגדי־חג וחציים בגדי־חול הולכים ובאים. ביום כזה בשעות הבוקר מופיע שוב מנדל גורני עם חבורתו ומנגנים לפני הכלה, מנגנים "בוקר טוב" והכול פורצים בבכי. ככל שמתקרבת שעת החופה, גוברת ועולה הרגשת העצב. נוגה ביותר היא הכלה. עליה לצום, להתפלל לפי מחזור של יום כיפור. יום שמחתה הופך ליום של אבל, של בכייה ודמעות בלי קץ. נזכרים במוות, בחורבן ירושלים. לפני החופה מתייצב ברל בדחן לשיר לכלה ולכבודה. הוא פותח ואומר: "כלהשי, כלהשי, שפכי דמעות / בכה תבכי לכבוד הכלולות / צלחת מרור לך אתן / די לך לבכות, כלת חן". ואף על פי שמרבים לאכול ולשתות ויוצאים במחולות וברל בדחן מכריז על המתנות הרבות לזוג וממטיר דברי חן, תעלולים וגוזמאות, פתגמים, בכל זאת אין שמחה בלב.

חתונה כזאת מביאה ל"כלי־זמרים" פרנסה לשבועות רבים. המחותנים משלמים, האורחים משלמים גם הם, מי תמורת נגינה לכבודו, ומי לכבוד ריקוד שלו. ההכנסה העיקרית שלהם היא על פי רוב – התשלום בעד "מחול המטאטא" ו"מחול־המצווה".

בזמנים החדשים מנגנת חבורת ה"כלי־זמרים" גם בתיאטרון, ב"הזמיר" קטעים מ"שולמית", מ"המכשפה", שירי עם, זמר של צוענים, של רועים, מעובדים בטעם יהודי. לחנים אלה חודרים לשמחות היהודים וגם לתפילות.

חבורת מנגני מלאבה היתה מנגנת גם בערים ובעיירות שבסביבה, גם בחתונות הגויים ובנשפים שבחצרות הפריצים. מנגינות יהודיות ודגים ממולאים של יהודים היו תמיד חביבים על הגויים.

*

היה גם רחוב חורז'יל, שוק ירוק, רחובות שקולנה, דלוגה והרבה רחובות קטנים, שבהם גרו ועבדו יהודים.

היו סימטאות שנתייהדו על ידי השמות, שקראו להם היהודים. "רחוב האסמים" כונה על ידי היהודים "רחוב מנדל מרקר". שם גר והיה לו מחסן של סיד, עצים ופחם, פרנס הקהילה מנדל מרקר. בימי מלחמת העולם הראשונה היה ראש העיר.

מסימטה זאת נמשכה ה"סימטה המתפתלת", המכונה "סימטת יעקב־שלמה". שם גר יעקב־שלמה מונדז'אק, הסוחר בסוסים, בתבואה וביערות, היה בעל אחוזה משלו. יעקב שלמה היה יהודי פשוט, החובש בשבתות כובע קטיפה ומתפלל ב"שטיבל". כשהיה מתרגז, נעשה קולו צרוד ואז קשה היה לשמוע ולהבין, מה הוא סח, כאילו חרונו וזעמו שינקו את גרונו. כשהיה נתקף ברגשות שמחה היה לוקח לגימת יי"ש, תופס את אשתו ויוצא אתה בריקוד, אפילו ביום חול פשוט. הכעס והרוגז לא הגיעו אצלו עד כדי שיכחת אהבתו הגדולה לילדיו. הוא היה נוהג לוותר להם, היה מוחל להם על כל תעלוליהם וחביבים היו עליו כל הצרות שגרמו לו. אהבתו לילדיו היתה כה גדולה, שלא יכול היה לסרב לבן זקוניו דודצ'ה, שבעודו נער נמנה עם ראשוני העולים לארץ ישראל.

ברחוב שקולנה היה בית ישן. באותו בית גר, כך אמרו, נפוליון, כשנמשך לחדור לרוסיה. לאמיתו של דבר, גר בו אחד הגנראלים שלו. באותו בית גר כבר הרבה שנים סוחר התבואה אברהם טשוואק (מסמר). הוא היה בעל בעמיו. כל ימי חייו נאבק ביצרו הרע. השם "מסמר" מעיד, כך אמרו הבריות, כי בשעת קבלת התבואה היה מונח מסמר על המאזניים. אחרים סברו, כי המסמר ניקב את רצפת האסם, שעליה הריקו האיכרים את תבואתם. לרמות סתם על ידי לחץ ברגל, או על ידי משקלות מזויפים, לא יכול להרשות לעצמו יהודי הנאבק ביצר הרע. שונה לגמרי היתה המלחמה שניהל בבית המדרש החדש. אברהם האדום נלחם כארי נגד כל אלה, הגורמים לכך, כי מקום קדוש ייראה כמו, להבדיל, תיפלה. "היכן נשמע הדבר, צרח, כי בבית המדרש ישטפו את הרצפה, ישימו בכל פינה מרקקות וליהודי לא יהיה לאן לירוק את רוקו?"

המאבק הגדול ביותר התחולל בסוכה לעיני כל השכנים. אברהם טשוואק בעל הפנים הסמוקים היה אכלן כדבעי. משהביאו אליו לסוכה את ראש דג השיבוטה הגדול, פתח מיד במאבק בליווי ניגון מתאים: "אתה, יצר הרע, רוצה לפתותני להיכנע לתאווה לאכול את הראש, ואני דווקא, שתתפוצץ, לא אטעם

ממנו'', ואברהם מרחיק את הפנכה עם ראש הדג. - אך בכל זאת יום טוב היום - ממשיך הוא ומתרכך - ולכבוד יום החג מצווה לאכול דגים'', והוא מקרב באיטיות את הפנכה בחזרה אליו. - ''אבל, יצר הרע, אתה רוצה לפתותני...'' הפנכה מתקרבת ומתרחקת הלוך ושוב על פני השולחן. אברהם נוהג בראש השיבוטה כחתול בעכבר. העין הלבנה של הדג המת שעל הפנכה נדמית, כאילו הוא צופה במאבק ביצר הרע בחיוך חיוור של נסיון המוות, שמשמעו: תמיד זוללים הדגים הגדולים את הקטנים. תמה המלחמה. המצווה של אכילת דגים בחג גברה על יצר הרע.

*

אילנות גדולים משני עברי הרחוב, בחצרות הבתים גני ירק ומטעים מלאים ירקות, פרחים ופירות. על אדני החלונות תערוכות של עציצי פרחים, עגבניות ירוקות, אדומות, שהיהודים חושבים אותם לפרי מאכל טריף של גויים בלבד, מתחממות בקרני השמש הטובה.

רחוב ווארשעווער *)

רחוב ווארשעווער היה הרחוב היהודי הארוך. הוא הוביל יהודי מלאבה בדרכם האחרונה לבית העלמין הישן והחדש. אבל עד לדרכם האחרונה היה עוד מרחק רב.

תחילתו של הרחוב היתה כעין מסדרון לשוק הישן. יום יום היה כאן מסחר ער בדגים, בפירות ובירקות. הדייגים, סוחרי הפירות, בעלי הדוכנים, וכן הפיסח חנה ואשתו, כיו כאן בעלי הדעה. בעלות הבית שבאו לשוק פחדו מפניהם כמו מאש לוהטת, הם נזהרו מלהיכשל ומלשמש נושא לפיהם הגדול. חיים האדום ישב לו בנחת על דוכני ערימות הפירות עם בתו רבקה, שהיתה נפקדת בשיגעון שבועיים בכל חודש. ''רבקה השחורה'', אמה של המשרתת אלקה, היא כאן התגרנית הוותיקה ביותר. בחורף לבשה מעיל חם מרופד יפה בצמר גפן ובין ברכיה החזיקה סיר מלא גחלים לוחשות כדי להתחמם.

הדגים הוחזקו בתוך כלי עץ ממולאים גושי קרח. הפירות היו בתוך דליי עץ צרים ובסלים עגולים ועמוקים, או מונחים בשורות על כנים של עץ.

דובדבנים אדומים וצהובים, חזרזרים ירוקים, דומדמניות ירוקות, לבנות־צהבהבות, שזיפים מכל המינים ובגודל שונה, תפוחים, אגסים ליד צנונים וצנוניות אדומות, גזר צהוב, בצלים, סלק. פירות וירקות מכל המינים הזינו את העיניים בשלל צבעים רעננים, קרירים וטריים. השוק הקטן היה תמיד מלא,

---

*) בשנות החמישים של המאה ה־19 נשרף רחוב ורשה כליל. ב־1860 היה אברהם דומבקאביץ (טארז'ר) הראשון, שהתחיל לבנות בתים ברחוב ורשה לאורך הנהר ''דז'יקה''. את הבתים הוא מכר ללייבל ורשאבר. אחר כך חידש בתים ישנים ובנה חדשים בקצה השוק וברחוב פלוצקר. בבית הראשון עם ה''מבוא'' גר בעצמו. בשני - הרוסי איבנוב, קנטוניסט לשעבר.
המערכת

היתה לו צורת ערב חג, אפילו בימי חול. מסביב היו חנויות היהודים ובעלי המלאכה היהודים.

על הכניסה לרחוב וארשעוועור שמר ביתו של אלתר כהן, מנהיגם של ״קוזאקי הקב״ה״ מן האלכסנדר ״שטיבל״.

הרחוב נמשך במורד מן השוק עד למשאבה. משם התחיל בעלייה עד לגשרון ״צדוק״. רץ במעלה ההר, עד שהגיע אל קצה העיר.

הבתים הקטנים היו על פי רוב בנויים מעץ לפי הטעם והתכונות של בעלי הבית. רק יהודים גרו פה. בכל הרחוב לא גדל אפילו עץ אחד. הרחוב סאן מההמונים שבו. כאן חיו בעלי תיבות הזמרה, הסמרטוטרים, בעלי הכרכרות, הולכי הכפרים וביוצא כאלה. ואי פה אי שם גם יהודי חסידי, כמו: מנדל וולף, חיים־שמעיהו הדיין, הירש־טוביה, איצ׳ה־מנדל, פישל רוזנשטין, רחוב של בעלי מלאכה, חנוונים – יהודים של ימות החול.

באמצע הרחוב עמדה משאבת הברזל. המשאבה היתה תופעה לא יוצאת מן הכלל. מספקת מים קשים לבית, לבהמה. בהרבה רחובות בעיר היו משאבות, אפילו בשוק, מול ביתו של דוד פיז׳יץ. כאן ברחוב ווארשעוועור, היא היתה שונה משאר משאבות העיר. כאן שימשה כגמול, גבול בין החיים ובין המוות. יום יום היתה חורקת וגונחת עם כל משיכת יד הברזל הכפופה שלה, עולה ויורדת בכבדות. לפעמים מוכרחים שניים או שלושה אנשים להיתלות בה, עד שמשיגים ממנה מעט מים. בחורף גדל ועולה סביבה הר קרח וקשה לגשת אליה. שואבי מים היו מטילים על הקרח אודים דולקים כדי להמיסו.

פתאום נפטר אדם בעיר. לוויה נמשכת מן השוק לרחוב וואַרשעוועור, המש־אבה גדלה כהר החוסם את המעבר וקשה לעבור בקרבתה. המלווים מגיעים עד המשאבה, חוזרים על שבחי הנפטר, משתתפים בבכייה, מתעמקים בהרהורי עצמם, רוחצים ידיים וחוזרים. בהמשך הדרך עד בית העלמין נשאר הבר־מינן רק עם קרוביו ומקורביו. ה״עיר״ חולקת את הכבוד האחרון אך ורק עד המש־אבה. הדרך מן העיר עד המשאבה הוא נתיב מלא חרטה, חשבון הנפש והרהורים נוגים. המשאבה ברחוב וואַרשעוועור היתה שונה מכל משאבות העיר.

בעיר היו מביאים מים, מים קשים, ממשאבה או היו שואבים מבאר מחצר סמוכה. מים רכים היו אצל יאכעט, במרחק רב מן העיר. את המים היו מובילים שואבי המים בחביות עץ מבית לבית. מובילי המים היו ה״לודנעס״ – גויים. איציק היה נושא מים באסל ובזוג דליים. איציק היה יהודי גוץ, סמוק לחיים, שער קצר שחור מפוזר על ראשו ולייבל ״פראל״ היה ״אוכל ימים״ בעד הספקת מים. לייבל היה ידוע בכל העיר, כל אחד ניצל אותו, הוא פחד מפני כל איש, אפילו מפני נערים קטנים. השמיע מישהו באוזניו את שתי המלים: ״לייבל, סכין!״ והבחור הגדול היה מעמיד את שני הדליים המלאים, זורק את האסל ופורץ בריצה, כבורח מאש בוערת. בשבתות היה סועד ליד שולחנו של אברהם יצחק וישינסקי. צווארון גומי לבן וכותונת היה מקבל פעמיים בשנה מבריש צייטג. משפחת גז׳אביינאז׳ היתה נותנת לו מכנסי כותנה ומקטורן כותנה

תמורת דמי סבלות – נשיאת סחורות לדוכנים בימי השוק. פת גדולה של חלה, פרוטות אחדות היה מקבל בעד ביצוע שליחות, בעד הבאת משלוח מנות. לכליזמרים היה נושא מים במשך כל השנה תמורת הזכות לשאת את הבטנון ואת החצוצרה לחתונות. לייבל היה שייך לעיר והעיר דאגה לו.

בחור כהלכה, שחור כטטרי, היה לייבל. פניו שמנים־מבהיקים, מרחפים בעולמות אחרים – היו פורחים גם בחורף גם בקיץ בחטטים אדומים, וזיפי שער קצרים, קשים כמחטים נעוצים בהם. הוא לא הירבה לדבר. המלים נפלו מפיו, שנתמשך מאוזן לאוזן כטבעות בודדות, הנושאות משרשרת ללא קשר ביניהן. הוא חיפש כל מלה, בדומה לאדם המקפץ מאבן לאבן, כשהוא רוצה להימנע מנפילה לבוץ. כל מלה היתה כרוכה במאמץ של כל חושיו, של כל שרירי פניו ועיניו. לבסוף נשמע צליל מטושטש, ממוסמס, מלה ללא גבולות, שצפה במחשבותיו.

העיר לא התעניינה כמעט בלייבל פראל. האנשים סברו, כי בדרך הטבע זקוקה עיר כמלאבה למשוגע העיר, לשקץ (שייגעץ) העיר וגם לשוטה העיר. וכך היו אומרים: ״אם נהיה זקוקים לשוטה העיר, לשייגעץ העיר, נלך לשאול בר־נש כזה מעיר אחרת?״ לייבל עצמו לא הפריע לאיש, מעולם לא חסם דרכו של מישהו. חולשה אחת היתה לו, הוא חיבב בעל תפילה טוב, חזן טוב ואם תשוקות כאלה נמו בלבו, הרי היה רצונו הגדול, תאוותו העזה, לזכות פעם לתפקיד של ש״ץ לפני העמוד. כאשר בא בנו של לייב־הירש, שהיה חזן בברסלאו, לבקר את אביו, הגיע קץ לנשיאת המים, לשליחויות, לסבלות ולירידים. ימים שלמים רבץ לייבל בחצרו של לייב הירש, כדי לראות ולשמוע את החזן מברסלאו. בפורים ובשמחת תורה היו היהודים מרשים לעצמם להושיב את לייבל במרכזו של אולם וחצוצרה בידו למען יפגין את כוח יכולתו. לייבל התייחס ברצינות רבה למופעו זה. הוא תקע בכל כוחות ריאותיו הבריאות לשפופרת הפליז. באולם התחילו לפרוח צלילים כעטלפים שחורים. כל שומע היה מתכופף ומתקפל מפחד ומבחילה. ההתעללות בלייבל לא גרמה לא שמחה ולא תענוג.

אותו דבר היה קורה גם בשמחת תורה. כשהגיעה השמחה לשיאה עד כדי זריקת טליתות איש ברעהו, היו מובילים את לייבל לעמוד. פעם בשנה היו ממלאים את רצונו ומספקים את השתוקקותו.

בצהרים התנהלו החיים ברחוב ווארשעווער בחוץ. יהודים ישבו בחנויו־תיהם, עמדו בפתח. כאן עבד בעל מלאכה, שם תיגרנו ליד דוכן, עגלה עברה, כרכרה, מוכר הגלידה נחום, בסינורו הלבן וחביונת על ראשו. בבית אלתר כהן היו חנויות רבות. ראשית חנותו הוא, חנות מלאה ועמוסה בדים ואריגים. מדרגות עץ יורדות לשם. המוכרת היא אשת אלתר כהן. על יד חנות זו נמצאת חנותו הקטנה של משה גבאי מהאלכסנדר ״שטיבל״. הוא נקרע שם לגזרים בלחץ הקונים העומדים על המיקח, על ראשו כובע הקטיפה של שבת. ללאה פיליארס יש שם חנות, ששימשה גם למעדניה. שם אפשר היה לאכול חתיכת מליח ולקנח בעוגת ביצים, לשתות כוס תה, כוס גזוז עם עסיס, הנמדד בכוסיות קטנות

ממתכת לבנה, המולחמות לידיות תיל ארוכות ותלויות על צווארי צנצנות זכוכית ובהן עסיס בצבעים שונים: אדום כפטל, תרוג כלימון. הם מעוררים את החשק לשתות, לחטוף שיחה עם המוכרת, שהיתה פעם יפה ופיקחית. ממול ישב זה שנים רבות יהודי קטן צהוב ״פאטער הקטן״ בפונדק ממש. גויים שתו אצלו שכר, יי״ש וזללו מעיים וכרוב.

על יד חנותה של לאה פיליארס גר ועבד זה שנים רבות הכובען מנדל בנו של יוחנן, וגיסו של שמואל, חורט המצבות. שפתותיו ריטטו ללא הפסק כשני קפיצים טעונים באמירת פרקי תהילים בשעת עבודתו. במותחו כובע על ברכיו היה מתפלל ואפילו בשעה שהיה מקבל תשלומי כסף. הוא תפר כובעים למאות ולאלפים לראשי יהודים וגויים מכל המינים ומכל הגדלים. נערים יהודים היו מובאים אל מנדל בערבי חג. יחד עמו עבדו שני בניו המתבגרים. הם הלכו יחד עם אבא בדרכי החסידים.

ממול הסתפרו אצל יעקב גרינברג הכליזמר. בסמור, ליד הדלת של החייט לעוועטאל, היה תלוי שלט ארוך ועליו מצוירת אשה במעיל ארוך. חיים שלו־סאז׳ (המסגר), חאסקל שלוסאז׳ ומאיר שלוסאז׳ עבדו במרתף. מסדנת מאיר נש־מעו הנקישות והשיופים שלו ושל שוליותיו. שלושה מסגרים גרו כאן בסביבה. על פי רוב נשמע קולו של מאיר. כל השנים היה מתחיל בעבודתו מיד עם התחלת ימות החול שבשבוע. הוא היה מעורב עם אנשי העיר. היה ממטיר פתגמים, בדיחות וגם ניבול פה לכל עבר, גם אם איש לא ביקש אותו להשמיע את דבריו. היו לו בנים חזקים כפלדה, מחושלים ומוצקים. נערים בעיר ידעו, כי להירשל יש ״חישוק״ בבטנו וכי הוא יכול לעמוד לבדו נגד הכול.

בין המסגרים הבריאים והחזקים גר יהודי חיוור ורזה, תרוג כאתרוג, מנדל אובשאנקו ומסחרו בעורות. בסמוך היה שלט גדול ועליו מצויר קצין רוסי. שם גר החייט הצבאי וויעלגאלאסקי. ליד הדלת היתה יושבת אשה זקנה, שמיעתה וראייתה היו לקויות. חטטים גדלו על עורה הזקן. היא היתה מבשלת אפונים ממולחים ומפולפלים. זה שנים רבות מדדה את אפוניה לילדים בכוס של עץ בגודל גביע עם תוספת כלשהי.

ליד פינקוס הפחח ורחל־לאה, שהובילה עופות לוורשה, גר מנשה שרענסקי, חסיד משכיל, בעל המוסף בבית המדרש הישן. לבניו היו משקפיים מצבטים במסגרות זהב והיו אוהבי נגינה.

קצת יותר קרוב לשוק גר הסנדלר שמחה הצולע ואברהם תופר מעילי פרווה. ממול למשאבה – הזפת אלטמן ואחיו ה״רוקח״, ״שלא היה לגמרי בסדר״. מראשו ועד רגליו היה מרוח בשמן הסיכה, שהיה מגיש לאיכרים בקעריות פלדה בנות שלוש רגליים בצירוף מברשת קטנה שחורה למרוח בה את מגפיהם.

בצדו השמאלי של הרחוב גרו שמואל־אליהו קליין, החייט שרענסקי, ה״דזאדז׳יצ׳ים, דייגים העוסקים במסחר עם גרמניה, הכובען חאסקל בלום, זה שבנו מאנס היה עורך הדין היהודי בעיר. בשכנות גר ועבד הצבע אליהו, לפני

המשאבה - בניו של מרדכי יאבלאן, שהיו לאחר מותו לספרים ולכליזמרים. כשהיו העשירים עורכים את החתונות באולמי ורשה ופרנסת הכליזמרים פחתה, הקימו תזמורת מנגנים יחד עם בניו של החייט מורגנשטרן.

באותו רחוב גרו: תפר הנעליים שאפיק, עושה המזוודות קראסנובורסקי ועוד הרבה יהודים אחרים. ליד הגשרון ממש גר המלמד נוסקה ובנו טייטלבוים בעל הזקן הבלונדי המחודד. הוא היה לובש מגבעת קשה שחורה. במקצועו היה כותב בקשות, עורך דין ביתי ותלבושתו המיוחדת התאימה למקצועו. הוא גם היה כעין חובש שייעוצו בענייני משפט, והיה מטפל בבית הדין במשפטיהם של דלי אמצעים.

החצר הגדולה ביותר ברחוב ווארשעווער היתה של לייזר נארז'עמסקי. הוא ניהל עסקים גדולים עם רוסיה וגרמניה במסחר העורות, היינות והחרסינה. לאחר מותו ניהל את ממלכת עסקיו חתנו החסיד הירש טוביה יוניש, בעלה של זיסה־רייזל, בתו היפה והפיקחית. בחצר הזאת היתה תנועה סואנת והומה. משפחות רבות גרו בה. אנשים היו מגיעים, נוסעים, מתהלכים.

בימיו של הירש־טוביה חל שינוי רב. החצר חדלה מהיות חצר. במרכזה צץ ועלה בית, בית חסידים פתוח וחם. מבוקר עד מאוחר בלילה לא נסגרו דלתותיו. אנשים באו ושוחחו בדברי חסידות, לשאול עצה, לשתות כוס תה, לשחק שח. אילו ניתן פה לקירות, היו יכולים לספר, איך מנהלת זיסה־רייזל בחכמה ובחן בעזרת גבאיותיה מלוכה מסועפת, סודית של נשיאת צרורות מזון, לבוש וסכומי כסף למשפחות נכבדות, שירדו מנכסיהן. כל זה נערך במטבח הגדול ורחב הידיים, הנוצץ ומבהיק באלפסים וקלחות של נחושת כבדים ובסירים התלויים על הקירות. הכל נעשה בצנעה, בסודי סודות, לבל יגונב לאיש דבר. שרה ואטמאכר היתה העוזרת הראשית, עתירת חן היתה מופיעה בכל מקום הדורש השתתפות בבכי, ניחומים, ולשמח במאמר או בפתגם.

בחדרים הנמוכים מסתובב לו הירש־טוביה והטלית על כתפיו. הוא עובר מחדר לחדר אנה ואנה, גם אם זה כבר אחרי הצהריים. יומו של הירש־טוביה נפתח בטבילה במי מקווה קרים הן בחורף הן בקיץ. - "האם יכול מתנגד להבין את חן טעמה של טבילה קרה בטבת?" היה אומר. מנהג הטבילה השכם בכל בוקר נשתרש אצלו מהזמנים, שבהם למד יחד עם יענקלה מראדזימין, שהוכתר אחר כך לרבי. ראשו פעל בלי הרף. הוא לא יכול היה לנהוג ככל יהודי, הוא חיפש דרכים משלו. בחתונתו של בכורו, אברהם יעקב, היה מוכרח לרקוד בתוך יין.

הירש טוביה הפסיק לנסוע אל הרבי. כששאלוהו, מדוע אינו נוסע לרבי, היה עונה: "כל רבי עורך לו שולחן משלו. לרבי קטן - שולחן קטן, לגדול - שולחן גדול. הרבי שלי הוא כה גדול ועצום, ששולחנו מגיע עד למלאבה. משמע, כי תמיד אני יושב ליד שולחנו של הרבי שלי".

הירש־טוביה נחשב לאחד האנשים החכמים ביותר בעיר. מהבוקר עד הצהריים ישב ולמד. אחר הצהריים ובערב היו באים אנשים, ידידים טובים,

לשאול בעצתו, למסור לו בוררות. הוא היה מפורסם כבורר גדול לא רק בעירו. הוא יישב סכסוכים מסובכים מאוד. כשהיה הרב מתקשה להוציא פסק דין, היה מתייעץ עם הירש־טוביה.

חצרו של הירש־טוביה הגיעה עד לגשרון. כאן היה הרחוב עולה קצת, כאילו היה ברצונו להתרחק קצת מהמים המלוכלכים של הנהר ''ז'יקה'', שמימיו זרמו בעצלתיים והיו אטיים עד לשעמום. מי הנהר חצו את הרחוב לשניים. מעברו השני של הגשרון חי חיים־שמעיה דיין, יהודי של שבת ויום טוב, השקיע ראשו ורובו בלימוד תורה. לפרנסה דאגה אשתו דינה, יחד עם בתה ליבע. היתה להן חנות קטנה סמוך מאוד לגשרון. חיים־שמעיה למד עם חסידי גור ב''שטיבל''.

טיפוס לגמרי שונה היה בעל בית מגוריו של חיים־שמעיה. בדירת חיים־שמעיה, שבחלקו העליון של הבית, היו שרויים בחסידות, סיגפו את הגוף, עסקו תמיד בהתקנת עצמם לקראת העולם הבא, התפללו, צמו, עסקו בתורה. ואילו מאחורי החצר עמד יהודי בריא, חזק ושחור, לבוש סינר עור וגרזן בידו. הוא היה מעצב מעץ קשה גלגלים, עושה עגלות לעם האיכרים. זה היה יעקב הירש העגלן, הידוע בעיר בשם אלבריס. תודות למקרה נודע שמו לתהילה בקרב תלמידי הגימנסיה, שהתייחסו אליו ברגשי התפעלות וקנאה. זה היה בזמנים, כאשר ביקש הנוער ללמוד מקצוע מתאים לעולים ארצה. מקצוע העגלן נחשב למקצוע קשה. דוד פרלה, מוטק בורנשטין, זאב יוניש זוכרים, מה קשה היה להם לימוד המקצוע. בדומה להם היה חיים־יוסף אייכלר ''צאץ''. אילו היה עוד בחיים, היה בוודאי נזכר יפה בזמנים של עזריאל הנפח, שאצלו למדו אייכלר וחבריו מקצוע טוב ומתאים לארץ ישראל.

יעקב־הירש נוכח פתאום, כי אין לו להתבייש במקצועו. אפילו בארץ ישראל זה מקצוע מבוקש. נערים ''היודעים לכתוב'' פונים אליו ללמוד אצלו עגלנות. קשה היה לו לתפוס ולהבין, מדוע רוצים אנשים ''המטיבים לכתוב יפה'' ללמוד את המקצוע ולהיות עגלנים.

הוא הצליח. היו לו בתים, פרנסה, בריאות, תיאבון טוב. ודווקא לו היתה אשה היולדת רק בנות. והנה באה הישועה ובעזרת השם נולד בן ראשון ואחריו גם בן שני. העגלן היה מלא שמחה. היה נושא את בניו כתכשיטים יקרים, היה משחק עמהם, מנשק כל איבר מאיבריהם, כאילו רצה בזה להיווכח, שאלה הם ממש בנים. בנו זרח גדל קצת, הלך לרחוץ בנהר ו... לא חזר. בנו המבוגר יותר של יעקב־הירש אלבריס טבע.

החל מבית עזריאל הנפח נעשה הרחוב יותר דליל. כאן נמצאת המזפתה, סמטת חולות עוברת. כאן היו צעדיו הראשונים של ''השומר הצעיר'', של הגימנסיה. לפנים גרו כאן קצינים רוסים. אחר כך היה כאן בית ''תלמוד תורה''. גני מטע טעונים הרבה פירות משכו אליהם ילדי יהודים לסכן את חייהם, לטפס מעבר לגדר ולגנוב פירות.

מההר נמשכים שדות וגנים של משרדי ה"סטארוסטבו" - ריאותיה של רחוב ווארשעווער. אצים שבילי חול במורד ההר עד יאכעט, עד לבית משרפות השכר של הסגלים, עד בית הקברות הנוצרי. מאחורי העיר נמצא בית הספר העממי הממשלתי לילדי היהודים, בית ספרו של גולומב, קצת יותר רחוק המלבניה של מנדל בורנשטין ובית השכר של דוד פשיסוסקר.

הרחק מאוד מתמשך שדה רחב ידיים, גדור בחומת לבנים אדומות, בתשעה באב, בימי אלול, בעשרת ימי תשובה, בימי הצרות של הפרט והכלל מלאים השבילים המוני יהודים, גברים ונשים, ההולכים להשתטח על הקברות, להתחנן ולחפש מליץ יושר. כאן משתרע בית המועד לכל חי, שבו מוצא יהודי ממלאבה את מקום מנוחתו האחרון.

שומר בית הקברות הוא מארגנטינה. אשתו פרל ובתו רחל נושאות מכאן חלב העירה.

כאן קצהו של רחוב ווארשעווער. כאן הקצה של העיר היהודית.

"יום השוק" בשוק הישן

• יאריד-טאָג אויפן אלטן מארק

Market day in the Old Market

מלאווע אין ענציקלאָפּעדיעס, לעקסיקאָנען און ווערטערביכער

„באָלשאַיאַ ענציקלאָפּעדיאַ", מאָסקווע, אין רוסיש. דערשינען אין יאָר 1903. זייט 261, שפּאַלט 2:

„מלאווע, א געגנט-שטאָט, פלאָצקער גובערניע, געפינט זיך 10 ק"מ פון דער פּרייסישער גרענעץ. לויט דער ציילונג אין יאָר 1897, האָט דאָס שטעטל געציילט 13.449 איינוווינער, די מערהייט פּאָליאַקן (קאַטאָליקן). אין יאָר 1899 זענען פאָרגעקומען 52 חתונות, 214 געבורטן פון קינדער און 156 געשטאָרבן. דער צוּוואַקס — 58. אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען — 31, ארבעטער — 64. אויסגעארבעט סחורות אויף 97.400 רובל. לאַנדווירטשאַפטלעכע פאבריק, לעדער-ווארשטאט, זייפן-פאבריק, מינע-ראַל-וואסער פאבריק. יעדעס יאָר קומען פאָר 6 יארידים, מיט אן אומזאַץ פון 200,000 רובל. א גרויסער תבואה-האנדל, אן עלעוואטאָר. 4 שטאָטי-שע שולן, אן אייזן-באַן, א שול פאר יידישע קינדער, א שיל. א שול פאר אייזנבאַן. א שטאָטישער שפּיטאָל מיט 25 בעטן, א דרוקעריי, 2 בוכהאנדלונגען, 5 ביבליאָטעקן".

„מיוערס לעקסיקאָן", בערלין, אין דייטש. דערשינען אין יאָר 1928, זייט 582, שפּאַלט 2. „מלאווע. קרייזשטאָט אין פּוילישן וואָיעוואָדשאַפט, ווארשע. 17,003 איינוווינער (1921), יידן — 5,923. ביי דער באַן-ליניע זאַלדאָ-ווארשע. באזיצט א ראָטהויז פון 16טן יאָרהונדערט. מיטל-שולן, אינדוסטריע, לאנדווירטשאַפט, לעדער, זייף און תבואה-האנדל. מלאווע איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1429. אין דער ערשטער וועלט-מלחמה, זענען פון 10טן פעברואר ביזן 12טן יולי 1915, פאָרגעקומען ביי מלאווע שווערע שלאַכטן".

„לארוס פון 20סטן יאָרהונדערט", פּאריז, אין פראנצויזיש. דערשינען אין יאָר 1931. זייט 909, שפּאַלט 2. „מלאווע — א שטאָט אין פּוילן, ווארשע-ווער קרייז. 18,100 איינוווינער. אן אומגעגנט-שטאָט. פאבריקן פון פאָדעם, זייף, ווייַן און לאנדווירטשאַפטלעכע פּראָדוקטן. די אומגעגנט פון מלאווע ציילט 90,700 איינווינער, פּאָליאַקן — 91%".

„דער גראָסע בראָקהאַוז", לייפּציג, אין דייטש. דערשינען אין יאָר 1932. זייט 638, שפּאַלט 2: „מלאווע — א קרייז-שטאָט פון דער פּוילישער וואָיעוואָדשאַפט, ווארשע. אמאָל — ביי דער רוסיש-דייטשישער גרענעץ, ביי דער באַן-ליניע לאסקאָוועץ-זאָלדאָ-ווארשע. א וויכטיקער וועג-צענ-טער. באזיצט 17,000 איינווינער (1921), 6,000 יידן. א גרעסערע צאָל

מיטל־שולן, אינדוסטריע פאר לאנדווירטשאפט, תבואה־האנדל. אין דער תקופה: 10טער פעברואר — 12טער יולי 1915 אַרטיקע שלאכטן פון דער גאלוויץ־ארמיי קעגן שטארקע אַנגריפן, אין וועלכע דער גרויסער קניאז ניקאָלאַי האָט זיך באמיט דורכצוברעכן דעם דייטשישן פראָנט".

גרויסע אלגעמיינע ענציקלאָפעדיע („וויעלקא ענציקלאָפעדיא פּאָווּשעכנא"), דערשינען אין יאָר 1967. אין פּויליש, ווארשע. זייט 376, שפּאלט 1, 22 שורות. מלאווע, א פּאָוויאטאָווע שטאָט אין וואָיעוואָדשאפט ווארשע, אין צפון־טייל פון טשעכאנאָווער בערג. 16,9 טויזנט איינוווינער (1963). נייע געברויך־אנשטאלטן פון פליש, מילך־פולווער, מילך־פּראָדוקטן, קינדער־שיך פאבריק, נישט קיין גרויסע אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען פאר קליידונג, האָלץ, בוי־מאטעריאל. א באן־קנופ. מוזעאום, קאָשטשאָלן: „פארני" (15טער, 18—19טער יאָרהונדערט) און „פיליאלני" (1786). ראָטהויז אין קלאסישן סטיל (18 י"ה), האָלץ־הייזער פון 18—19 י"ה און א שפּייכלער פון העלפט 18טן י"ה. שטאָטישע רעכט פון יאָר 1429. נאָך אין 15—16טן י"ה א שטאָט פון האנטווערקער און הענדלער. זי האָט צו פארדאנקען איר אנטוויקלונג דעם שליאך פון מאזאָווּשע קיין פּרייסן. די מלחמה און אינוואזיע פון די שוועדן אויף פוילן און די שריפות, האָבן דערפירט די שטאָט צום אונטערגייען אין דער העלפט פון 17טן י"ה. די אנטוויקלונג פון מלאווע האָט זיך אָנגעהויבן ערשט נאָכן פארבינדן די שטאָט מיט דער באן־ליניע ווארשע (1877). אין סוף פון 19טן י"ה — א האנדלס־צענטער פון וואָל, בהמות און לאנדווירטשאפטלעכע פּראָדוקטן (בוי פון מילן, שפּייכלערס). מלאווער פּאָוויאט: 199 קוואדראט־קילאָמעטער, 65,600 איינוווינער (1963). עקאָנאָמישער כאראקטער — לאנדווירטשאפט.

פון דער זעלבער פּוילישער ענציקלאָפעדיע, דערשינען אין יאָר 1970, זייט 289: מלאווע — די שטאָט. ווארשעווער וואָיעוואָדשאפט. 19,500 איינוווינער (1968). אין דער צווישנצייט פון ביידע וועלט־מלחמות — א האנדלס־ און אינדוסטריעלער צענטער. אין די פּוילישע פארטיידיקונג־קאמפּן אין פעריאָד פון 1טן ביזן 3טן סעפּטעמבער 1939, איז מלאווע פארטיידיקט געוואָרן אויף די ברייטע פעלדער פון אומגעגנט דורך פּאָלקן פון דער 20סטער דיוויזיע, אונטער דער אָנפירונג פון פּאָלקאָווניק אנדזשעי לישקאָ־לאַוויצא. 80 שעה האָבן זיי זיך געהאלטן און לסוף געבראָכן געוואָרן דורך די דייטשן. דאָס פארלאָזן דעם אָפּשניט, איז געשען לויטן באפעל פון קאָמענדאנט פון פראָנט „מאָדלין", אין צוזאמענהאנג מיטן פונאנדערפאלן זיך פון רעכטן פליגל אין דער געגנט זשעגנאָווא, וואָס איז אונטערגעהאלטן געוואָרן דורך דער קאוואלעריע פון מאזאָווּשע. ס'זענען געווען געגנטן, וווּהין דער באפעל פון אָפּטרעטן איז נישט

דערגאנגען, האָבן דאָרט טיילן געקעמפט ביז דעם ביטערן סוף. אין די שלאכטן ארום מלאווע, זענען דערהרגעט געוואָרן איבער 700 פוילישע זעלנער און אָפיצירן און 2 ביז 4 טויזנט פארוווּנדעטע. דייטשן זענען דערהרגעט געוואָרן פון 1500 ביז 2 טויזנט און א 4 טויזנט פאַרוווּנדעטע.

בעת דער אכזריותדיקער אָקופּאַציע פון די היטלעריסטן, זענען אומגע־קומען 11 טויזנט איינוווינער. ארום 9 טויזנט איינוווינער פון מלאווע און אומגעגנט זענען מיט כוח אריבערגעשיקט געוואָרן אין דייטשישן רייך. אויף שווערע ארבעט האָט מען איבערגעפירט 14,7 טויזנט מענטשן. דעם 18טן יאנואר 1945, האָבן די היטלעריסטן ארויסגעפירט פון דער מלאווער תפיסה 364 ארעסטירטע און זיי דערשאָסן, אויך פרויען און קינדער. אין די יאָרן 1940—1942 איז אין מלאווע געווען אן ארבעט־לאַגער. אין יענע יאָרן איז געווען טעטיק אין מלאווע א פוילישע ווידערשטאנד־באוועגונג קעגן די דייטשן. א דאנק דעם סאָוויעטישן מיליטער, די מאזורסקע פּאָלקן, דער 48סטער ארמיי, דער 5טער געפּאנצערטער ארמיי און דער צווייטער ווייסרוסישער גווארדיע, האט מלאווער געגנט באקומען הילף פון אן ערנסטן כאראקטער, ווייל די טייל האָט געהערט צו מזרח־פרייסן. צוויי טעג האָבן געדויערט די שטארק־בלוטיקע קאמפן אין מלאווע. דעם 19טן יאנואר 1945, איז מלאווע באפרייט געוואָרן פון דייטשישן יאָך. אין יאָר 1967 איז אנטהילט געוואָרן אן אָנדענק־דענקמאָל אין מלאווע.

„ענציקלאָפּעדיא יודאַיקאַ", פארלאג „כתר", ירושלים. אין יאָר 1972. אין ענגליש. זייטן: 185—187. צוזאמען 75 שורות און א ביבליאָגראפיע:
מלאווע, א שטאָט אין ווארשעווער קרייז, צפון־מזרח פון צענטראל פוילן.

די פריסטע אינפאָרמאציע וועגן דער יידישער קהילה אין מלאווע באזירט זיך אויף דאָקומענטן פון יאָר 1543. דאָס געפינט זיך אין א באריכט וועגן אן עלילת־דם, פארבונדן מיטן נאָמען פון א קהילה־פרנס ברכיה (אויף פויליש: באָגוסלאוו). אין יאָר 1569 האָבן דאָרט געוווינט 23 יידישע משפחות. אין יאָר 1578 איז זייער צאָל געוואָקסן ביז 34. פרנסה האָבן זיי געצויגן פון פּי־האנדל און מלאכה. אן אָנקלאגע פאר פארשווערכן די האָסטיע אין 1670 און שריפות, וועלכע האָבן פארניכטעט מלאווע אין 1659 און 1692, האָבן דערפירט צו א שטופנווייזער פארקלע־נערונג פון דער צאָל יידן. דאקעגן האָט זיך פארגרעסערט די צאָל יידן אין דער פאָרשטאָט זאַבראָדי, וואָס האָט געהערט צום גאריכט־וועזן אויסער דער שטאָט. אויך אזוי האָט זיך פארגרעסערט די צאָל יידן אין די נאָענטסטע דערפער. ביזן יאָר 1753 איז די מלאווער קהילה געווען אונטער דער אויפזיכט פון דער טשעכאנאָווער קהילה. די פארשטארקטע ווירטשאפטלעכע טעטיקייט אין מלאווע און אומגעגנט אין די לעצטע

דרייסיקער יאָרן פון 18טן יאָרהונדערט, האָבן געבערענגט דאָס פאַרמערן זיך דאָרט פון יידן. די ציילונג אין יאָר 1765 ווייזט אין מלאווע און אין די שכנותדיקע דערפער 70 יידישע משפחות, וועלכע האָבן געציילט 487 צאָלערס פון קאָפּ־שטייער. 15 הייזער אין שטאָט האָבן געהערט צו יידן. מקורות פון 1781 גיבן אָן 718 נפשות. נאָך דער פּרייסישער אָקופּאַציע אין יאָר 1793, באקומט די שטאָט די א״ג פּריווילעגיע „דע טאָלעראַנדיס יודעיס״ (די זכות פון נישט דערמעגלעכן יידישע איינוואנדערונג). יידן זענען אריבער אין דער פאָרשטאָט זאַבראָדי. די יידן זענען צוריק אריין אין שטאָט, ווען ס׳איז אין יאָר 1807 געשאפן געוואָרן דאָס א״ג ווארשעווער גרויספירשטנטום.

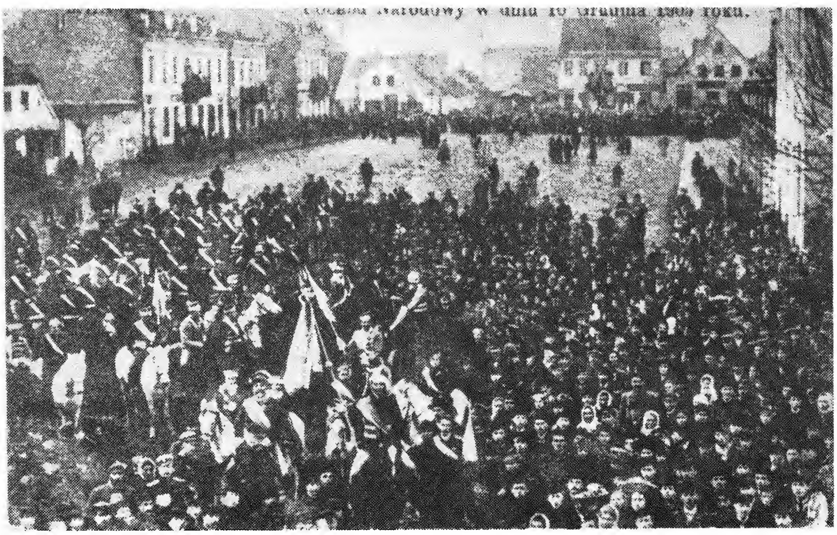
אין יאָר 1808 — 137 יידן, ד״ה 15% פון דער אלגעמיינער צאָל איינוווינערס. צוליב די באגרענעצונגען פאר יידן זיך צו באזעצן, איז באשטימט געוואָרן א ספּעציעלער קווארטאל פאר יידן און נאָר דאָרט, מיט א קליינעם אויסנאם, האָבן יידן געהאט א רעכט צו וווינען. צו דעם איז גענצלעך פאַרבאָטן געווען יידן פון אנדערע געגנטן צו וווינען אין מלאווע, ווייל זי האָט זיך געפונען ביי דער גרענעץ. אין יאָר 1824 האָבן אין מלאווע געוווינט 792 יידן, 36% פון דער באפעלקערונג. דאָס געטאָ און אנדערע ווױן־באגרענעצונגען און רעכט אויף אומבאוועגלעך פאַרמעגן, זענען בטל געוואָרן אין 1862. פון דער צייט ווען ס׳איז געוואָרן טעטיק די באן קיין ווארשע (1877) און קיין דאנציג (1883), האָט זיך שטארק אנטוויקלט דער האנדל מיט תבואה, בהמות און האָלץ. דער האנדל און ליפערונגען פארן מיליטער — איז געווען די הויפּט־פּרנסה פון א סך יידן. אין די יאָרן 1857—1897 האָט זיך פאַרגרעסערט די יידישע באפעלקערונג פון 1,650 אויף 4,845 (41% פון דער אלגעמיינער צאָל באפעלקערונג). די איינפלוסן פון חסידים ביי מלאווער יידן האָבן זיך אָנגעהויבן אויפן שוועל פון 19טן י״ה, מיטן פאַרבעסערן זיך פון דער עקאָנאָמישער לאגע. אין סוף פון 19טן יאָרהונדערט, האָט זיך פאַרגרעסערט די השפעה פון די מתנגדים. אין יאָר 1870, איז וואָלף ליפשיץ געוואָרן מלאווער רב. דער לעצטער רב אין מלאווע, ר׳ יחיאל משה סאָגאָלאָוויטש (רב פון 1901), איז געווען באקאנט אלס א מתנגד. סוף יאָר 1890, איז אין שטאָט געגרינדערט געוואָרן א קרייז חובבי ציון. אין די יאָרן 1905—1906, די צייטן פון אויפשטאנד און פּאָגראָמען, האָבן „בונד״ און „פּועלי־ציון״ באקומען באדייטנדיקע איינפלוסן צווישן דער מלאווער ארבעטער־יוגנט און אינטעליגענץ.

אין מלאווע זענען געבוירן געוואָרן און אָנגעהויבן זייער טעטיקייט דער שרייבער יוסף אָפּאַטאָשו, דער מחבר יקיר ווארשאווסקי, דער זשורנאליסט און פירער פון „בונד״ וויקטאָר אלטער. אין די יאָרן 1921—1927 איז פאַרגרעסערט געוואָרן די צאָל יידישע איינוווינערס פון 5,923

אויף 6,301. אין מלאווע אין דערשינען א צייטונג „דאָס מלאווער לעבן״. צווישן די רעדאַקטאָרן זענען געווען: משה ליכטענשטיין, משה לאַסקי, פייוול אַפּאַטאָווסקי, חייקל ווישינסקי, יצחק וואָלף יאַניש.

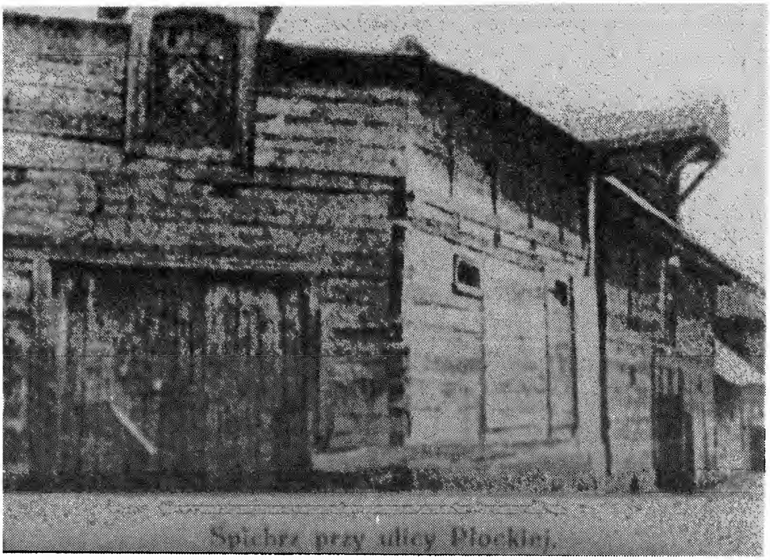
די צייט פון אומקום: ווען די צווייטע וועלט־מלחמה איז אויסגעבראָכן, האָבן די דייטשן חרוב געמאַכט אַלע שילן אין שטאָט און אומגעגנט. דער ערשטער גירוש איז פאָרגעקומען דעם 6טן דעצעמבער 1940. 300 יידן זענען פארשיקט געוואָרן קיין מעזריטש, לובארטאָוו און לובלין. זייער גורל איז געווען ווי דער גורל פון דער אָרטיקער יידישער באפעלקערונג. דאָס געטאָ איז געשאפן געוואָרן אין די טעג פון 7טן ביזן 8טן דעצעמבער 1940. ליקווידירט געוואָרן — צוויי יאָר שפּעטער, דעם 24טן נאָוועמבער 1942. די לעצטע יידן זענען אַרויסגעשיקט געוואָרן אין די לאגערן פון 10טן נאָוועמבער 1941, ביזן 10טן דעצעמבער 1942. כמעט אַלע יידן זענען פארשיקט געוואָרן אין טויטן־לאגער טרעבלינקע. נאָכן חורבן איז שוין אין מלאווע נישט געווען קיין יידישע קהילה. עס זענען טעטיק לאַנדסמאַנשאַפטן פון מלאווער אין ישראל, פאראייניקטע שטאַטן און מעקסיקע.

מקורות: „יד ושם״ רשות הזכרון לשואה ולגבורה, ירושלים. לוח ימי הזכרון לקהלות ישראל בתפוצות הגולה. ירושלים, אדר — תשכ״א (1961). זייט 49: מלאָווע — לעצטע אויסזידלונג — כ״ד כסלו תש״ג — 6.12.1942; ליקווידאַציע פון געטאָ — ט״ו כסלו תש״ג — 24.11.1942; „יודן־ריין״ — ב׳ טבת תש״ג — 10.12.1942; ליקווידאַציע פון געטאָ — צווישן כ״א חשון און כ״א כסלו תש״ג — נאָוועמבער 1942.

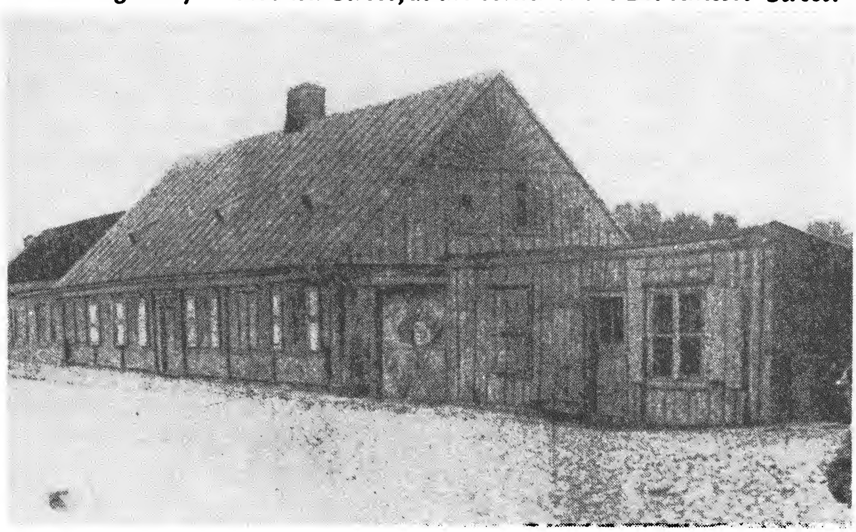

הפגנה ב-1905 • דעמאָנסטראַציע אין יאָר 1905.

Demonstration in 1905

מחסן תבואה עתיק ברחוב פלוצקר, פינת סמטת בית הכנסת •
אן אלטער תבואה-שפייכלער אויף פלאָצקער גאס, עק שול-געסל
Ancient granary on Plotzker Street, at the corner of the Bet Knesset Street.

בית ישן בו התגוררו המשפחות נטלברג ווינדיצקי ברחוב ניבורסקה
• אן אלט הויז אויף ניבאָרסקי-גאס, ווו ס'האָבן געוווינט
204 די משפחות נאטעלבערג און ווינדיצקי
Old house in which Natelberg and Windizki families lived on Niburska Street.

מלאווע אין היסטאָרישע מקורות

מלאווע איז געווען איינע פון די שטעט ארום וואַרשע, צפון־זייט פון מזרח־פוילן. די ערשטע אינפאָרמאציעס וועגן דער יידישער באפעלקערונג זענען דאטירט פון 1543, וואָס געפינט זיך אין א דאָקומענט וועגן א בלוט־בילבול, אין וועלכן ס׳ווערט דערמאָנט דער נאָמען פרנס ברכיה (באָגוסלאוו). אין דעם דאָקומענט ווערט נישט דערמאָנט וויפל יידן עס זענען שוין דעמאָלט געווען אין מלאווע. אָבער אין צווייטן דאָקומענט פון יאָר 1569 ווערט שוין אָנגעגעבן די צאָל פון 23 משפחות. אין יאָר 1578 האָט זיך די צאָל פארגרעסערט ביז 34 משפחות. די באזעס פון פרנסה פאר די דאָזיקע יידן איז געווען פארשידנארטיק, ווי: האנדל מיט בהמות, מלאכה.

א פרוו צו באשווערן דעם דעמאָלט קליינעם ישוב, איז געמאכט געוואָרן אין יאָר 1670, וואָס ברענגט אריין צערודערונג, און די יידישע באפעלקערונג הייבט זיך אָן פארקלענערן. אויך די שריפות פון די יאָרן 1659—92 האָבן שלעכט געווירקט אויף די יידישע משפחות און אייניקע האָבן זיך באזעצט אין זאַבראָדי.

אָבער אין די שפּעטערדיקע יאָרן קומט פאָר א צוריקקער פון יידן אין מלאווע און אומגעגנט. אזוי ארום ווייזט דער צענזוס פון יאָר 1765 — 70 יידישע משפחות. אין 1781 איז שוין די יידישע באפעלקערונג באשטאנען פון 718 נפשות, צווישן זיי — 15 בעלי־בתים פון אייגענע הייזער.

נאָך דער פרייסישער אינוואזיע, זענען די יידן פון מלאווע און אום־געגנט באצייכנט געוואָרן ווי צווייטראנגיקע בירגער. דאָס האָט גורם געווען א גרויסע פארקלענערונג פונעם יידישן ישוב. אָבער ווען דעם גראפס משפחה האָט זיך צוריק עטאבלירט אין ווארשע, האָבן יידן אָנגעהויבן זיך אומקערן קיין מלאווע און זייער צאָל איז דערגאנגען צו 15 פראָצענט פון דער אלגעמיינער באפעלקערונג. אין יאָר 1824 איז צוגעטיילט געוואָרן א ספעציעלער שטח, ווי א געטאָ, וווּ יידן איז דער־לויבט געווען צו לעבן, ס׳איז אָבער פאַרווערט געווען יידן פון אנדערע געגנטן זיך צו באזעצן דאָרט, ווייל מלאווע איז באצייכנט געוואָרן ווי א גרענעץ־שטאָט.

אין יאָר 1827 האָבן שוין אין מלאווע געלעבט 792 יידישע נפשות — 36 פראָצענט פון דער אלגעמיינער באפעלקערונג.

אין 1862 זענען אָפגעשאפט געוואָרן די באגרענעצונגען פון וווין־ערטער פאר יידן און זיי האָבן געקאָנט ווערן בעלי־בתים פון אייגענע

הייזער, אויסער דעם געטאָ. ווען ס'האָבן זיך געעפנט באַן־ליניעס קיין ווארשע (אין 1878) און דאנציק (1883), און ס'האָט זיך פארגרעסערט דער האנדל מיט תבואה, בהמות, האָלץ, ארמיי־באַשפּייזונג, אין וועלכע יידן האָבן גענומען א גרויסן אנטייל, האָט זיך פארגרעסערט די צאָל יידן אין יאָר 1897: יידישע נפשות — 41 פּראָצענט פון דער אלגעמיינער באפעלקערונג.

אין יענער צייט איז שוין געווען קענטיק א יידיש־געזעלשאפטלעך לעבן. אויפן רעליגיעזן געביט — פארשיידענע רעליגיעזע חברות מיט זייערע שילן. ס'האָט זיך אָנגעזען דער שטרייט צווישן דער חסידישער און מתנגדישער באוועגונגען. אין יאָר 1901 איז באשטימט געוואָרן אלס רב ר' יחיאל משה סאַגאַלאָוויטש, א באקאנטער קעגנער פון חסידיזם און א שטארקער אָנהענגער פון מתנגדות. דאָך זענען אין די צוואנציקער יאָרן געווען גענוג חסידישע יידן, ווי אין אנדערע שטעטלעך אין פּוילן.

אין די אכציקער יאָרן פון פאָריקן יאָרהונדערט, זענען שוין געווען קענטיק ציוניסטישע גרופּן — „חובבי ציון", און ביים סוף פון 19טן יאָרהונדערט, עקזיסטירן אין מלאווע פארשיידענע ציוניסטישע, פּאָליטישע גרופּן, ווי אלגעמיינע ציוניסטן, פועלי־ציוניסטן, חלוצישע יוגנט און בונדיסטן. דער „בונד" און פועלי־ציון, האָבן זיך געשטארקט אין אָנהייב פון היינטיקן יאָרהונדערט און אפילו אנטייל גענומען אין די פּאָליטישע אומרועז אין די יאָרן 5—1904. דער רעוואָלוציאָנערער אויפשוואונג אין 5טן יאָר האָט פיל געווירקט אויף דער יידישער יוגנט אין מלאווע, ספּעציעל האָט זיך געפילט דער אנטייל פון דער יונגער אינטעליגענץ.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט זיך באדייטנד פארגרעסערט די יידישע באפעלקערונג אין מלאווע. אין יאָר 1921 ציילט זי ארום 6300 נפשות. דאָס אלגעמיינע קולטור־לעבן פון די יידישע מאסן זעט זיך שטארק אָן, א דאנק די פארשיידענע פּארטייען, וואָס פירן א קולטור־רעלע טעטיקייט (קלובן, ביבליאָטעקן, דראמ־קרייזן, רעפעראטן).

מיטן אויפשטייג פון קולטורעלן לעבן פון די יידן אין מלאווע, הייבט אָן דערשיינען א וואָכנבלאט „דאָס מלאווער לעבן".

מלאווע האָט בייגעשטייערט צו דער יידישער ליטעראַטור די באקאנטע שרייבערס: יוסף אָפּאטאָשו, בונים וואַרשאַווסקי, יקיר ווארשאַווסקי, ווי אויך דער פּובליציסט און פירער פון „בונד", וויקטאָר אלטער.

ביים אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, האָבן אין מלאווע זיך געפונען 6500 יידן. די ערשטע אויסזידלונג פון מלאווער יידן האָט זיך אָנגעהויבן דעם 6טן דעצעמבער 1940, ווען 300 זענען דעפּאָרטירט געוואָרן קיין מעזריטש־פּאָדלאסקי. שוין פריער זענען פּאָרגעקומען מערדערייען פון יידישע משפחות, און דאָס פארניכטן און פארברענען יידישע שילן. ס'איז שוין דאן געווען די געטאָ־פארצוימונג פאר די יידן אין

מלאווע, און דאָס לעבן איז פון טאָג צו טאָג געוואָרן אלץ ערגער, ביז ס׳איז געקומען די ליקווידאציע פון געטאָ אין יאָר 1942. די לעצטע דעפּאָרטאציע קיין טרעבלינקע איז פאָרגעקומען צווישן דעם צענטן נאָ־ וועמבער און דעם צענטן דעצעמבער 1942. כמעט אלע איבערגעבליבענע יידן אין געטאָ זענען דעפּאָרטירט געוואָרן. אזוי איז פארשניטן געוואָרן דאָס רייכע קולטור־לעבן פון די יידן אין מלאווע.

נאָך דער מלחמה האָט זיך קיין שום ייד פון די שארית הפליטה נישט אומגעקערט קיין מלאווע. די וועלכע זענען געקומען אויף א באַגרענעצטע צייט, האָבן מלאווע פארלאָזט אויף שטענדיק.

די אָפּשטאמיקע פון מלאווע, צעוואָרפן אין פארשיידענע יידישע תפוצות אין דער וועלט, זענען אָרגאניזירט אין לאנדסמאנשאפטן און העלפן זיך קעגנזייטיק. זיי נעמען אויך א שטארקן אנטייל אין דער הילף פאר ישראל.

בבית עתיק זה ברחוב ניבורסקה התארח ב-1812 גנרל ברנדוט מצבא נפוליון • אין דעם אלטן הויז אויף ניבארסקי-גאס, האָט סטאציאָנירט אין 1812 גענעראל בערנדאָט פון נאפּאָלעאָנס ארמיי.

General Bernadotte of Napoleon's army stayed in this old house on Niburska Street in 1812.

די געשיכטע פון מלאַווע

מלאַווע איז אַנטשטאַנען אין 15טן יאָרהונדערט (לויט דער אָפיציעלער דאַטע — אין יאָר 1429). דער נאָמען „מלאַוואַ" שטאַמט, לויט היסטאָרישע השערות פון וואָרט „מגלאַוואַ" Mgława, ד. ה. פאַרנעפּלט. ווייל מלאַווע איז אָפט געווען פאַרהילט אין נעפּלען צוליב די טאָרף־זומפּן, וועלכע האָבן זיך געפונען אין דער געגנט. דער איינציקער טייך, וועלכער פליסט נעבן דער שטאָט, הייסט מלאַווקע, אַ קליין טייכל פון אַ לענג פון 30 קילאָמעטער.

אין יאָר 1525 ווערט מלאַווע דערהויבן צו דער ריי פון אַ סטאַראָסט־ווע און ווערט פאַראייניקט מיט קרוין־פּוילן. דעמאָלט טרעפן מיר אויך אין מלאַווע די ערשטע יידישע איינוווינער.

אין יאָר 1545 דערלויבט דער קעניג זיגמונט דער ערשטער אויסבויען אין מלאַווע אַן אייגענעם ראַטהויז און גיט דער שטאָט פאַרשידענע פּריווילעגיעס, וועלכע האָבן אַ גרויסע השפּעה אויף דער אַנטוויקלונג פון שטאָט.

אין יאָר 1564 זענען אין מלאַווע געווען 424 הייזער. די ערשטע לוסטראַציע, וועלכע דערמאָנט אויך וועגן יידן, איז פון 1569. דעמאָלט האָבן זיך אין מלאַווע געפונען 316 הייזער. דער האַנדל איז געווען מיט בהמות — פון פּוילן קיין פּרייסן. מלאַווע איז געווען באַוווּסט מיט די גרויסע טאַרגיס אויף בהמות. די שטאָט האָט געהאַט אַנגעזעענע הכנסות פון פאַרשידענע קוועלן. דעמאָלט האָבן עקזיסטירט אין מלאַווע 11 פאַך־צעכן. צוזאַמען זענען געווען 525 בעלי־מלאכות, דערונטער 100 ביר־ציערס.

אין דער צווייטער העלפט פון 16טן יאָרהונדערט, הייבט זיך אָן די ירידה פון שטאָט, וועלכע דערגרייכט דעם הויכפּונקט אין 17טן י"ה, אַ דאַנק פאַרשידענע סיבות, ווי דאָס איינפירן „צעננ̇יקעס" אויף סחורות און די שבועה־באַגרענצונג נישט צו נעמען מער ריווח פונעם באַשטימטן פּראָצענט (געזעצן פון 1645, וועלכע זענען געווענדט ספּעציעל קעגן האַנדלס־עלעמענט). דער עקאָנאָמישער ווילשטאַנד ווערט רואינירט. אין יאָר 1659 גייט דורך איבער מלאַווע פיינטלעך שוועדיש מיליטער, וואָס מאַכט חרוב די שטאָט.

ווען די שטאָט הייבט אָן זיך צוריק צו בויען, ברעכט אויס אין יאָר 1692 אַ שרעקלעכע שריפה, וועלכע פאַרניכטעט דעם גאַנצן ישוב. דעמאָלט ווערט אויך אָפּגעברענט דער קאַשטשאַל, וועלכער איז אויפגעבויט געוואָרן

אין יאָר 1477. דאָס פּייער שוינט אויך נישט דעם ערשטן מלאָווער ראַטהויז.

אין יאָר 1712 קומט די גאַנצע שטאָט כמעט אום פון אַ מגיפה. אין יאָר 1776, בשעת אַ נייער שריפה, ווערן פאַרברענט פינף גאַסן.

אין יאָר 1713 ווערט אויפן אַלטן פונדאַמענט אויסגעבויט דער היינטי־קער קלויסטער. אויך דער ראַטהויז איז אין 1789 געוואָרן אויפגעבויט אויף אַלטע פונדאַמענטן, אין דער צייט פון סטאַניסלאַוו אויגוסט.

די יידישע קהילה אין מלאָווע איז אַנטשטאַנען ביים סוף פון 18טן יאָרהונדערט. אַ ריטשאַלטאַווע שטייער־באַלאַסטונג, ד. ה. אַ שטייער אויף דער גאַנצער קהילה צוזאַמען, טרעפן מיר צום ערשטן מאָל אין יאָר 1765. לויט די לעצטע לוסטראַציע פון פוילנס אומאָפּהענגיקייט־צייטן אין יאָר 1765, געפינען זיך אין שטאָט 15 יידישע משפחות, וועלכע וווינען אין אייגענע הייזער און 7 משפחות לאָקאַטאָרן. אַלע יידן צוזאַמען האָבן געצאָלט דעם סטאַראָסטע 500 טינפן. דער שוסטער־צעך און דער פויערים־צעך האָבן אינגאַנצן געצאָלט 28 טינפן.

אין יאָר 1776 האָבן די וואַרשעווער און פּלאָצקער קאַשטעלאַנען פאַראָרדנט אַרויסצוטרייבן אַלע יידן פון מלאָווע. דער פּסק־דין איז אָבער נישט אויסגעפירט געוואָרן.

אין יאָר 1793, נאָך דער צווייטער פּוילישער צעטיילונג, גייט מלאָווע איבער אונטער דער פּרייסישער הערשאַפט.

אין די יאָרן פון 1793 ביז 1806 האָבן אַלע מלאָווער יידן, אונטערן דרוק פון דער דייטשער אַבזאָלוטיסטישער הערשאַפט, פאַרלאָזט די שטאָט. טייל האָבן זיך באַזעצט אין שידלאָווע, וווּ ס'איז פאַרבליבן דער בית־החיים („קירקוט")‏; טייל ווידער האָבן זיך באַזעצט אויף דער ערד פון „זאַבראָדעס", וועלכע האָט געהערט צום סטאַראָסטע און נישט צו דער שטאָט. פון יענער צייט זענען פאַרבליבן די יידישע קברים אויפן ראָזגאַרט. דאָס אַלטע בית־החיים און די אַלטע שטעטל־שיל אויף די „זאַבראָדעס", וווּ דער קדושת־לוי זאָל האָבן געדאַוונט און וועלכע איז געשטאַנען ביז צו דער דייטשער אָקופּאַציע. די היינטיקע שיל איז געבויט געוואָרן אין יאָר 1859.

אין יאָר 1812 האָט פראַנצויזיש מיליטער דורכמאַרשירט מלאָווע. נאַפּאָלעאָנס פעלד־מאַרשאַל בערנאַדאָט זאָל האָבן געוועכטיקט אין דעם ווינקל־הויז פון שקאָלנע און ניבאָרסקע גאַס.

אַ פּאָר יאָר נאָכן ווינער קאָנגרעס, הייבן יידן אָן ווידער זיך צו באַזעצן אין שטאָט. נאָכן אַנטשטיין פון וואַרשעווער קעניגרייך, הייבט זיך אָן צו בעסערן אויפן עקאָנאָמישן געביט. דער קליינהאַנדל מיט פּרייסן ווערט אויפגעלעבט.

אין 1815 ווערן געעפנט צוויי האַנדלס־קאַמערן: איינע אין מלאַווקע און די צווייטע אין דאָרף פעפלאָווועק.

אין יאָר 1834, איז ביי דער אַלגעמיינער צאָל פון 2628 איינוווינער, געווען 670 יידן. דער עלטסטער האַנדל איז געווען מיט תבואה. פון דעמאָלט זענען נאָך פאַרבליבן די תבואה־שפייכלערס, וועלכע ווערן פאַררעכנט צו די עלטסטע בנינים פון שטאָט. ביי יידן קומט אויף אַ וויכטיקער פרנסה־צווייג — די גרענעץ, פון וועלכער צענטליקער משפחות ציען חיונה ביזן אויסברוך פון וועלט־קריג.

אין 1877 איז אויסגעבויט געוואָרן די וואַרשע־דאנציקער באַן־ליניע.

אין יאָר 1906 ציילט מלאַווע 15.918 איינוווינער, פון וועלכע 7.443 זענען יידן.

היינט צו טאָג (1934) ציילט די מלאַווער באַפעלקערונג אַן ערך פון 19.700 איינוווינער — יידן 6.310, ד. ה. אַז אין משך פון 24 יאָר, איז די צאָל יידן געפאַלן מיט 1.143, אין דער צייט, ווען די אַלגעמיינע צאָל איינוווינער האָט זיך פאַרגרעסערט מיט 3.782.

אין היגזיכט פון האַנדל און ווויילשטאנד, איז מלאַווע געווען ביזן קריגס־אויסברוך די ערשטע שטאָט אין פלאָצקער גובערניע.

(„דאָס מלאַווער לעבן", 1934).

קבוצת "לוי" של השומר הצעיר, 1919

• די "לוי"=גרופע פון השומר הצעיר, 1919

The "Levi" group of Hashomer Hatzair, 1919

ד״ר יהודה ראָזענטאַל / לייפּציג

די געשיכטע פון די יידן אין מאַזאָוויע ביזן יאָר 1763

אין מאַזאָוויע באַזעצן זיך די יידן אין א שפּעטערע צייט, ווי אין די איבעריקע טיילן פון פּוילן. דאָס איז געשען צוליב פאַרשידענע סיבות, פון וועלכע די וויכטיקסטע זענען: די פּאָליטישע זעלבשטענדיקייט מיט אן אייגנאַרטיקער פּאָליטישער טראַדיציע פון מאַזאָוויע, ווירטשאַפטלעכע אָפּגעשטאַנענקייט און קעגנערשאַפט פון דער קאַטוילישער קירכע. ביזן יאָר 1526, אין מאַזאָוויע געווען אן אומאָפּהענגיק פירשטנטום. דער צוזאַמענבונד מיט דער קרוין (קאָראָנאָ) איז געווען א שוואַכער. די מאַזאָוויער פירשטן האָבן אנערקענט די העכערע מאַכט פון די פּוילישע קיניגן איבער זייער לאַנד און פון דער העלפט פון 14טן יאָרהונדערט, האָבן זיי געשוווירן טרייהייט די קיניגן, אָבער ביזן יאָר 1526 האָבן זיך די פּוילישע קיניגן נישט אָנגערופן מיטן נאָמען קיניג פון מאַזאָוויע און אין די אָפיציעלע דאָקומענטן פעלט אויך דאָס וואָרט מאַזאָוויע.

די פּוילישע קיניגן וואַרטן אויף א גינסטיקן מאָמענט, כדי איינצוגלי־דערן מאַזאָוויע אין דער קרוין. דער פּראָצעס הייבט זיך אָן נאָך אין 15טן יאָרהונדערט. יעדעס מאָל ווען עס שטאַרבט א פירשט אָן קינדער, גלידערן די קיניגן איין זייער לאַנד אין דער קרוין. מיט דעם מיטל זענען אין יאָר 1462 איינגעגלידערט געוואָרן די קרייזן ראַווא און גאָסטינין, און אין יאָר 1464 — סאָכאַטשעוו. אין יאָר 1495 — פּלאָצק. דאָס איינגלידערן איז ענטגילטיק.

די שליאַכטע פון די דאָזיקע קרייזן איז מיט זייערע פּריווילעגיעס אויסגעגליכן געוואָרן מיט דער איבעריקער שליאַכטע אין גאַנץ פּוילן. עס זענען דאָרט איינגעפירט געוואָרן די פאָרמען פון דער קעניגלעכער אַדמיניסטראַציע און געריכט־וועזן. אָבער דער גרעסטער טייל פון מאַזאָ־וויער פירשטנטום איז איינגעגלידערט געוואָרן אין דער קרוין נאָכן טויט פון די לעצטע צוויי פירשטן פון דער פּיאַסט־משפּחה, וועלכע האָבן אויך נישט געהאַט קיין קינדער. די טייל וואָס איז איינגעגלידערט געוואָרן אין יאָר 1526, האָט באַקומען א ברייטע אויטאָנאָמיע, ספּעציעל אין גע־ריכטס־וועזן.

נאָכן יאָר 1526 איז דאָס גאַנצע פירשטנטום צעטיילט געוואָרן אויף דריי גובערניעס: ראַווא, פּלאָצק און מאַזאָוויע (אָדער טשערסק).

מאַזאָוויע איז איינגעגלידערט געוואָרן אין דער קרוין, אין דער צייט ווען די שליאַכטע האָט שוין אָנגעהויבן אונטערצוגראָבן די מאַכט פון קיניג און זיך געגרייט און געמאַכט די ערשטע דעצידירנדיקע שריט צו ווערן דער הערשנדיקער כּוח אין לאַנד. אויך די מאַזאָוויער שליאַכטע,

וואָס פאַר איר איינגלידערונג אין דער קרוין איז זי געווען באַשרענקט אין אירע פּריווילעגיעס, דערשיינט נאָך דער איינגלידערונג ווי אַן אָרגאַ־ניזירטער כוח און קעמפט פאַר אירע באַזונדערע פּריווילעגיעס. די קיניגן, שטרעבנדיק צו דער פאַרייניקונג פון אַלע טיילן פון פּוילן, האָבן נישט געלייגט קיין אַכט אויף די אונטערשיידן אין דער אינערלעכער אָרדענונג פון די פאַרשיידענע טיילן פון דער מלוכה און דערפילט די פאָדערונגען פון דער מאַזאָוויער שליאַכטע.

ביז די 70ער יאָרן פון 18טן יאָרהונדערט, הערן מיר גאָרנישט וועגן די מלאווער יידן. אָבער אין דעם יאָרהונדערט איז מלאווע געווען אַ קליין, אָרעם שטעטל און האָט נישט געשפּילט קיין שום ווירטשאַפטלעכע ראָל.

אין יאָר 1710 האָט די שטאָט איינגענומען אַ געוויסער קריוואָסקי, איינער פון די אָנהענגער פון קיניג לעשטשינסקי. דער מלאווער סטאַראָסטע האָט געשטיצט דעם קיניג אויגוסט דעם צווייטן. קריוואָסקי האָט פאַריאָגט דעם סטאַראָסטע און דאָס אָרעמע שטעטל מלאווע, איז געצוווּנגען געוואָרן צו באַצאָלן צען טויזנט גילדן קאָנטריבוציע.

אין די 70־ער יאָרן פון 18טן יאָרהונדערט זענען ווידער אויסגעבראָכן קריגערייען צווישן די שטאָט־איינוווינער און דעם סטאַראָסטע. דער סטאַראָסטע האָט באַלאַגערט די ווידערשפּעניקע שטאָט. די איינוווינער האָט זיך איינגעגעבן צו שיקן אַ דעלעגאַציע צום קיניג און אין יאָר 1775 איז קיין מלאווע געקומען אַ ספּעציעלע קאָמיסיע אויסצוהערן די באַשולדיקונגען פון די שטאָט־איינוווינער קעגן סטאַראָסטע. די קאָמיסיע האָט זיך געשטעלט אויף דער זייט פון די איינוווינער. מיט דער געלעגנהייט האָבן זיך געוואָלט באַנוצן די שטאָט־פירער, כדי פּטור צו ווערן פון דער יידישער קאָנקורענץ און לייזן די יידן־פראַגע אויף אַ ראַדיקאַלן אופן. די מלאווער איינוווינער האָבן דערקלערט, אַז לויט די אַלטע פּריווילע־גיעס, איז די יידן פאַרבאָטן צו וווינען אין מאַזאָוויע. אויך די סינאָדן פון דער קריסטלעכער קירכע דערלויבן נישט די יידן צו וווינען אין מאַזאָוויע, דעריבער האָבן זיי געפאָדערט אַרויסצוטרייבן די יידן פון מלאווע. די קאָמיסיע איז באַשטאַנען אויף די פאָדערונגען פון די שטאָט־איינוווינער און באַפוילן די יידן צו פאַרלאָזן די שטאָט. דער באַפעל איז אין אָנהייב געבליבן אויפן פּאַפּיר. נאָר אין יאָר 1776, ווען ס'איז אויס־געבראָכן אַ שׂריפה אין דער יידישער גאַס (וואַרשעווער גאַס), און די גאַנצע שטאָט איז פאַרברענט געוואָרן, האָבן אויך די לעצטע יידן פאַרלאָזט די שטאָט און זיך באַזעצט אויפן באָדן פון סטאַראָסטע אויף זאַבראָדי. ענדע 18טן יאָרהונדערט, איז מלאווע אַ שטאָט אָן יידן.

אין 1871 האָט מלאווע געהאַט נאָר 83 הייזער און 718 איינוווינער. אָבער די יידישע קהילה איז געווען אַ גענוג צאָלרייכע. לויט דער לוסטראַציע פון יאָר 1765, האָבן זיך אין מלאווע געפונען 15 יידישע

הייזער און 7 לאָקאַטאָרן, ארום 70 פאמיליעס. אין מלאווע, צוזאמען מיט דער גאנצער געגנט, האָבן זיך דעמאָלט געפונען 487 יידן.

די שטאָט־כראָניקער דערציילן וועגן א מאָרד איבער א ייד אין יאָר 1785. דער מערדער איז געכאפט געוואָרן און מ׳האָט אים פארמשפט צום טויט. דער אורטייל איז אויסגעפירט געוואָרן.

אין יאָר 1793, אין דער צייט ווען מלאווע איז איינגענומען געוואָרן דורך פרייסן, באווייזט זי זיך אלס שטאָט, וואָס האָט די פריווילעגיע.

די יידישע קוועלן וועגן דער געשיכטע פון די יידן אין מלאווע, זענען זייער אָרעם.

די אַלטע פנקסים פון דער צייט פאר פוילנס צעטיילונג דורך די שכנותדיקע מלוכות, זענען נישט פארבליבן. דער עלטסטער פנקס איז פון יאָר תרי״ט (1859), פון דער חברה קדישא, ווו ס׳ווערט געזאָגט: „...וואָס שייך דעם פנקס פון דער חברה, אין וועלכן ס׳זענען אויסגערעכנט געווען אלע חברים ווי אויך אלע תקנות, איז פארלוירן געגאנגען, דעריבער זענען מיר געקומען...״ פון דעם זעען מיר, אז ס׳איז געווען נאָך אן עלטערער פנקס.

די היגע מינדלעכע טראַדיציע אין זייער יונג, זי ציילט לערך 150 יאָר. די עלטסטע מצבה אויפן מלאווער אלטן בית־הקברות איז פון יאָר תקמ״ה, אָדער תקס״ה, די צווייטע איז פון תקע״ב. די היגע לעגענדע דערציילט, אז דער באוווּסטער צדיק ר׳ לוי יצחק פון בארדיטשעוו האָט געוווילט דריי טעג אין מלאווע. דאָס האָט געקענט געשען פארן יאָר 1785 און נאָכן יאָר 1772, ווייל אין די יאָרן 1785 — 1772 איז ער געווען רב אין זשעלעכאָוו, לאָמזשער קאנט.

די היגע טראַדיציע ווייסט אויך צו דערציילן, אז אין יענער צייט, ווען ר׳ יצחק לוי האָט זיך פארהאלטן אין מלאווע, האָבן די יידן געוווינט אויסער דער שטאָט, אויף דער ערד פון סטאַראָסטע. אין דעם קווארטל, וועלכער ליגט ביים היינטיקן טאָג אויסער דער שטאָט און איז באוווינט בלויז פון קריסטן, האָט זיך ביז דער וועלט־מלחמה דערהאלטן א קליין שילעכל, וועלכע איז געווען פארהייליקט דורך די מלאווער יידן. אין די ימים־נוראים פלעגן דאָרט פיל יידן דאווענען, ווייל לויט דער מסורה, זאָל האָבן געדאוונט אין דער שיל ר׳ לוי יצחק.

אויסער דעם וויסן פיל מלאווער יידן צו דערציילן וועגן צוויי אלטע בית־עלמינס, פון וועלכע ס׳איז קיין זכר נישט פארבליבן. אין דאָרף שידלאָווא, אויפן וועג פון מלאווע קיין טשעכאנאָוו, פינף קילאָמעטער ווייט פון מלאווע, געפינט זיך א פלאַץ, וועלכער ווערט גערופן קירקוט, ד.ה. א יידישער בית־עלמין. א צווייטער בית־עלמין, פון וועלכן ס׳איז אויך קיין זכר נישט פארבליבן, האָט זיך געפונען אויפן פלאַץ, וועלכער האָט געהערט צום וואָיט פון שטאָט (בירגערמייסטער) — וואָיטאָסטווע.

נאָך מיט 60—50 יאָר צוריק, איז געווען א מינהג תשעה באב און אין די עשרה ימי תשובה צו גיין אויף דעם פלאַץ און ארומרינגלענדיק אים, זאָגן תהלים, בפרט אין אן עת־צרה. עטלעכע יאָר פאר דער מלחמה, האָט מען ביים גראָבן געפונען ביינער פון מתים, וועלכע מ׳האָט אריבערגעפירט אויפן נייעם בית־עלמין.

אין דעם דריקט זיך אויס אלץ, וואָס איז געלונגען צו שעפן פון די יידישע קוועלן וועגן דער געשיכטע פון די יידן אין מלאווע.

די שטאָט מלאווע איז געווען ביזן יאָר 1764 א סטאראָסטווע־שטאָט, ד. ה. דאָס זיצאָרט פון א סטאראָסטע, אָבער אָן א פעסטונג. די פעסטונג איז געווען אין פלאָצק. די שטאָט־ביכער זענען פאראן בלויז פון יאָר 1674 און זיי געפינען זיך אין שטאָטישן ארכיוו אין ווארשע. אויסער די צעכן־ביכער, וואָס געפינען זיך אין מלאווער מוזעום, איז אין מלאווע נישט פאראן קיין שום ארכיוו־מאטעריאל. די ביכער פון פלאָצקער פעסטונג זענען נאָך נישט באארבעט, ווי דעסגלייכן דער ארכיוו־מאטעריאל פון די סיימיקעס פון דער פלאָצקער גובערניע. בכלל מוז מען זאָגן, אז די היסטאָריאָגראפיע פון מאזאָוויע איז פארנאכלעסיקט געוואָרן דורך דער פוילישער וויסנשאפט און דאָס שטערט אויך דעם יידישן פאָרשער, וואָס וויל ארבעטן איבער דער געשיכטע פון די יידן אין מאזאָוויע.

די גרעסטע יידישע קהילה אין דער פלאָצקער גובערניע, איז געווען אין פלאָצק גופא. וועגן יידן אין פלאָצק הערן מיר שוין אין יאָר 1237. אויסער פלאָצק, זענען געווען אין דער גובערניע נאָך צוויי יידישע קהילות: פלאָנסק און מלאווע. דעם ערשטן אָרט נאָך פלאָצק, פארנעמט מלאווע. אין 16טן יאָרהונדערט איז שוין מלאווע געווען א וויכטיקער האנדלס־צענטער, בפרט אין דער צווייטער העלפט פון דעם יאָרהונדערט איז געווען איר גאָלדענע צייט. מלאווע ליגט ביי דער פרייסישער גרענעץ, דער האנדל מיט פרייסן איז געווען גרויס. דורך מלאווע פלעגט גיין דער מסחר מיט בהמות, וועלכע פלעגן פארקויפט ווערן קיין פרייסן. די מלאווער יארידן זענען געווען באקאנט אין דער גאַנצער סביבה.

אלטע האנדלס־וועגן זענען דורך הונדערטער יאָרן געגאנגען דורך מלאווע און נעמלער:

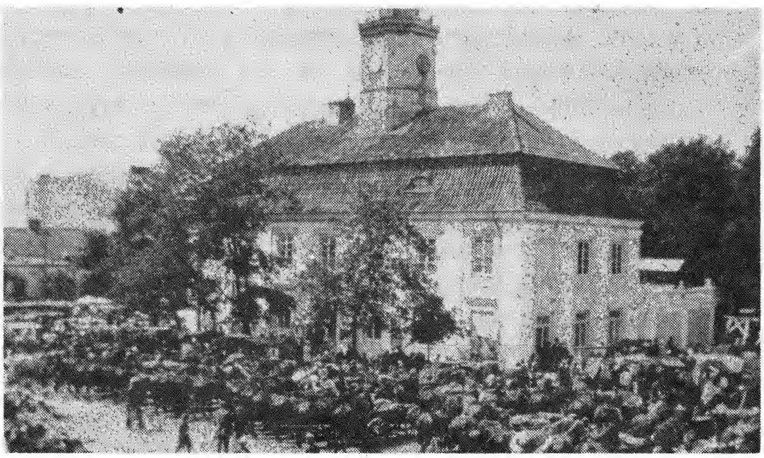
1. דער עלטסטער וועג — דער דרומדיקער, וואָס האָט געפירט דורך טשעכאנאָוו קיין זאקראָטשים, וועלכע ליגט ביים ווייסל. דער וועג איז ארויסגעגאנגען פון דער ווארשעווער גאַס.
2. דער מזרח־וועג, אָפצווייג פון דעם דרומדיקן, האָט געפירט קיין פראשניץ, מאקאָוו, לאָמושע און ווייטער. דאָס איז ווייער אַן אלטער וועג, דורך אים איז געגאנגען די עקספאנסיע פון מזרח. וויטאָלדס חיילות, נאָכן נצחון ביי גרונוואלד (1413) און דאָס באָלשעוויסטישע מיליטער, נאָך זייער מפלה אין יאָר 1920, האָבן מיט דעם וועג זיך

צוריקגעקערט קיין מזרח.

3. דער צפון־וועג, וואָס פירט קיין מזרח־פּרייסן אין שטאָט ניידענבורג.

4. דער וועג וואָס פירט קיין פּלאָצק.

אויסער די וועגן, האָבן אין מלאווע זיך געקרייצט אויך אנדערע; די דאנציקער סוחרים, פאָרנדיק קיין פּוילן, פלעגן דורכפאָרן מלאווע נאָך אין דער צווייטער העלפט פון 17טן יאָרהונדערט, איז דער וועג פון דאנציק קיין ווארשע געגאנגען דורך מלאווע.

יום השוק במלאכה ליד בנין העיריה

• א מארק-טאָג אין מלאווע, פארן מאגיסטראט-בנין.

Market day in Mlawa, by the municipal building.

בערל כהן־מישנער

דאָס יאָר 1905 אין מלאווע

באארבעט לויט די „מלאווער נייעס", דערשינען אין מלאווע אין יאָר 1931, לכבוד דעם 25טן יאָרטאָג פון מלאווער־טשעכאנאָווער פאטראָנאט אין ניו־יאָרק.

די גרינדונג פון ערשטן יידישן ארבעטער־קרייז

סוף יאָר 1904, אין א פּראָסטיקן פּריטיק־צונאכט, איז אין דער דאמאָלסטיקער אלגעמיינער ציוניסטישער ביבליאָטעק פאָרגעקומען א גרעסערע פארזאמלונג. צווישן די אָנהענגער פון טעריטאָריאלן געדאנק, ציוני־ציון און חובבי ציון, האָט זיך צעפלאקערט א הייסע דיסקוסיע. דעם טעריטאָריאלן געדאנק האָט פארטיידיקט דער דענטיסט שיף, א טאלאנטפולער רעדנער, א באקאנטער זשורנאליסט אין רוסישע אויסגאבן און טאָג־בלעטער פון מאָסקווע און אנדערע שטעט.

אין שפּיץ פון די מלאווער ציוני־ציון, איז געשטאנען דער יונגערמאן משה מערקער, א זון פון חסידישן סוחר מענדל מערקער. ער האָט פשוט דורכגעפירט א רעוואָלוציע אין די מוחות פון דער מלאווער יידישער יוגנט. א פאָרשטייער פון די חובבי־ציון איז געווען אן אַדעסער דעלעגאט. בראש פון א גרופּע יוגנטלעכע, איז געשטאנען משה נארזשעמסקי, א מלאווער בחור, א לאָמער, מיט א קוליע אונטערן אָרעם, נאָר אַ בחור פלאם־פייער, פון די הייסע טעמפּעראמענטן, ווי מ׳האָט זיי דעמאָלט גערופן. אויף די יוגנטלעכע האָט ער געהאט א געוואלדיקע השפעה. האָט זיך געמאכט, אז נאָך יענער לאנגער און הייסער דיסקוסיע, זאָלן א גרופּע יוגנטלעכע פארלאָזן דעמאָנסטראטיוו די פארזאמלונג פון דער ציוניסטישער ביבליאָטעק.

די ערשטע „פועלי־ציון" גרופּע

צומאָרגנס, שבת בייטאָג, איז זיך צוזאמענגעקומען די דאָזיקע גרופּע, וועלכע איז באשטאנען פון 15 מאן, אין א בוידעם־שטיבל וואָס האָט זיך געפונען אין מארק, אין באראנאָווסקיס הויז, בעת אונטן, אין מארק און אין די ארומיקע געסלעך, זענען אויסגעשטעלט געוואָרן „פּיקעטן", כדי די פארזאמלונג זאָל נישט טרעפן קיין „בייז אויג", דאָס מיינט, אז פּאָליציי זאָל זיך נישט דערוויסן וועגן גרינדן דאָס ערשטע יידישע ארבעטער־קרייזל אין מלאווע. א סך פון דער גרופּע, זייענדיק גענייגט צום ציוניזם,

האָבן דעם קרייזל נישט געוואָלט געבן קיין פּראָלעטאַרישן נאָמען. ענדלעך איז באַשלאָסן געוואָרן, אַז דאָס ערשטע יידישע אַרבעטער־קרייזל אין מלאווע זאָל אָנגערופן ווערן מיטן נאָמען „פּועלי־ציון".

אמת, צו יענער צייט האָט נאָך נישט עקזיסטירט קיין פּועלי־ציוניסטישע פּאַרטיי, אין דעם זין ווי מיר פאַרשטייען דאָס היינט. דערפאַר אָבער איז שוין דעמאָלט אויף דער יידישער גאַס אין פּוילן געווען פּאָפּולער דער נאָמען „פּועלי־ציון", ווו אין וואַרשע איז געשטאַנען צו דינסט דער „פּועלי־ציון"־באַוועגונג די צייטונג „דער וועג", און פאַרשיידענע אַנדערע אומלעגאַלע בראָשורן, וואָס מ'האָט זיי אין מאַסן פאַרטיילט אויף די בערזעס, ווו יידישע אַרבעטער זענען זיך צוזאַמענגעקומען.

אין מלאווע, אַלס אַ גרענעץ־שטאָט, האָט שוין דאַן עקזיסטירט אַ שטאַרקע פּ.פּ.ס.־אָרגאַניזאַציע, ווו ס'איז געזעסן אַ גאַנצע טעכנישע קאָמיסיע מיט איינעם אַ סטודענט אַרעק באַגוסלאַווסקי אין דער שפּיץ.

אַ דאַנק דעם חבר קאַפּטאַל, וואָס האָט דאַן געאַרבעט ביי דעם פּוילישן איינבינדער ראַכאַצקי און איז געווען אין פאַרבינדונגען מיט די פּוילישע אַרבעטער, איז דורך אים געלונגען דעם יידישן אַרבעטער־קרייזל צו קומען אין קאָנטאַקט מיט די לעצטע. כמעט אַלע זיצונגען זענען אָפּגעהאַלטן געוואָרן ביי דעם פּוילישן איינבינדער ראַכאַצקי.

דער ערשטער אַרעסט אין מלאווע

דער ערשטער צוזאַמענשטויס מיט דער רוסישער זשאַנדאַרמעריע אין מלאווע איז געקומען דורך דעם, וואָס איינמאָל איז שאַיע וואַרשעווער מיט נאָך צוויי פּוילישע יוגנטלעכע חברים פון פּ.פּ.ס. געגאַנגען אויפן וואָלקער וועג, ווו ס'איז געווען דער מיליטערישער לאַגער, און פונאַנדער־געטיילט די רעוואָלוציאָנערע צייטונג „סאָלדאַטסקי ליסטאָק". דאָס האָט זיי אָבסערווירט פון אַ באַהעלטעניש איינער פון קרייזל, אַ פּראָוואָקאַטאָר מיטן נאָמען לעבעדיעוו. האָט ער אָנגעוויזן דער פּאָליציי אויף די צוויי פּוילישע חברים. מ'האָט זיי אָפּגעפירט אין דער אינקוויזיציע־קאַמער, וואָס האָט זיך געפונען אין באַראַנאָווסקיס הויז. שאַיע וואַרשעווער, וועלכער האָט אויך מיט זיך געהאַט אַ פּעקל אומלעגאַלע צייטונגען („יידישער אַרבעטער"), האָט זיך איינגעגעבן אין דער לעצטער מינוט אַוועקצוואַרפן דאָס פּעקל.

נאָך דער גרויסער שחיטה אויף סיביר

ס'איז געווען אין מיטן אויגוסט 1905, נאָך דער גרויסער שחיטה אין די לענינער גאָלד־גרובן אויף סיביר, ווו זשאַנדאַרמען האָבן דערשאָסן

א פּאָר הונדערט פרידלעכע שטרייקנדע ארבעטער. נאָך דער געשעעניש, האָט זיך אויסגעגאָסן א כוואַליע פון פּאָליטישע און עקאָנאָמישע שטרייקן אויף דעם גרויסן שטח פון צארישן רוסלאנד און האָט אויך דערגרייכט אונדזער שטאָט מלאווע.

אין דער לופט האָט מען שוין געפילט די אָנקומענדיקע שטורמישע אָקטאָבער־טעג. פון חודש מאי האָט מען זיך אָנגעהויבן גרייטן צו א שטרייק. ס'איז געגרינדעט געוואָרן א שטרייק־קאַסע. יעדער מיטגליד פון דער אָרגאַניזאַציע, צוזאַמען 50 פּערזאָן, האָבן געצאָלט צו 5 קאָפּיקעס א וואָך. די קאַסע איז איבערגעגעבן געוואָרן צום טעכנישן לייטער יידל ניבאָרסקי. זיין געהילף, דער אָנפירער פון שטרייק, איז געווען דער שניידער קאַלאַנקאַ.

אזוי איז טאַקע געווען

אין א שיינעם פרימאָרגן, מיטוואָך דעם 18טן אויגוסט, איז אויסגעבראָכן דער גרויסער עקאָנאָמישער און פּראָטעסט־שטרייק קעגן דער לענינער הריגה. דער שטרייק אין מלאווע איז געווען גאָר א געלונגענער. שוין דערפאַר, וואָס די פּועלי־ציון גרופּע האָט זיך פריער געהאַט פאַרשטענדיקט מיט דער מלאווער פּ.פּ.ס. אָרגאַניזאַציע, וואָס אין איר שפּיץ איז געשטאַנען דער סטודענט אַרעק באָגוסלאַווסקי.

שבת בייטאָג איז אָפּגעהאַלטן געוואָרן א געמיינזאַמע מאַסאָווקע (פאַרזאַמלונג) פון יידישע און פּוילישע ארבעטער אויפן שרענסקער וועג, ביי דעם „דרחשניק", רעכטס פון טאָל, צווישן די קשאַקעס, ווו ס'האָבן זיך געקאָנט געפונען (מ'זאָל זיי נישט ארויסזען פון באַהעלטעניש) עטלעכע הונדערט מאַן. ווי געזאָגט, איז אויסער עקאָנאָמישע פאָדערונגען, אויך געווען נייטיק ארויסצוטראָגן דעם שאַרפסטן פּראָטעסט קעגן דער לענינער שחיטה.

צוריק גייענדיק דורך פאַרשיידענע וועגן אין שטאָט אריין, האָבן די פאַרזאַמלטע אָנגעטראָפן דאָנסקער קאַזאַקן, וואָס זענען דעמאָלט געשטאַנען אין מלאווע. זיי זענען געריטן צו 3־4 מאַן אין א גרופּע, מיט גרויסע נאַהייקעס אין די הענט. די שטאָט האָט אויסגעזען ווי אין מלחמה־צושטאַנד. ווי עס האָט זיך דערנאָך ארויסגעוויזן, האָט דער נאַטשאַלניק פון שטאָט, פּיאָדאָר גראָדעצקי, זיך גוט אָריענטירט אין דער געשאַפענער לאַגע. זעענדיק גרופּעס ארבעטער צוזאַמען, האָט ער אויפגעפאָדערט א „סאָטניע" קאַזאַקן צו פאַרהיטן די שטאָט. אויף דעם פּאָלק דראַגאַנער, וואָס זענען געשטאַנען אין מלאווע אויף דעם וואָלקער וועג, האָט ער, ווייזט אויס, זיך נישט געקענט פאַרלאָזן, ווייל אויך ביי זיי איז נישט געווען אין גאַנצן רואיק. זיי זענען געוואָרן אָנגעשטעקט מיט קראַמאָליע.

אזוי ארום איז דער גורל אויסגעפאלן אויף דער 4טער סאָטניע קאָזאקן מיטן קאָמאנדיר טשערני יאראָוו בראש, וועלכער האָט אויסגעזען ווי א רעכטער אינקוויזיטאָר. רייטנדיק אויף זיין פערדל, האָט ער פאטראָלירט אין שטאָט מיט זיינע קאָזאקן, וועלכע האָבן זיך פונאנדערגעלאָזט איבער די גאסן און פאר איין וועג מכבד געווען מיט קלעפ פרידלעכע, שפאַ־צירנדיקע מענטשן. אויך אייניקע פוילישע חברים האָבן געקריגן געשלאָגן מיט די נאהייקעס. דאָס שלאָגן און דערנידעריקן די מענטשלעכע ווירדע, האָט ביי א סך פוילישע און יידישע חברים ארויסגערופן א באשלוס נקמה צו נעמען אין יאראָוון מיט זיינע קאָזאקן.

א קליינע גרופע פון פוילישע און יידישע חברים, האָבן באשלאָסן ביינאכט איבערפאלן די קאָזאקן און זיי ווייזן אז מען שטעלט א ווידער־שטאנד. צומאָרגנס, זונטיק, דעם 22טן אויגוסט ביינאכט, האָבן א גרופע באָיאָוועס, אונטער דער אָנפירונג פון פאָלאק יידא, געעפנט א שיסעריי אויף די קאָזאקן. די האָבן זיך צעלאָזט מיט זייערע נאהייקעס אין די הענט. אָבער א דאנק די זיי באקאנטע פארשידענע וועגן, איז אלע חברים געלונגען אַנטרונען צו ווערן. צומאָרגנס האָט מלאווע אויסגעזען ווי א באלאגערטע שטאָט. ס'האָבן זיך אָנגעהויבן רעוויזיעס ביי פארדעכטיקטע מענטשן און אויך ביי די יונגע ציוניסטן, ווי געזונטהייט, נחום מאקאָווסקי און אנדערע יידישע כלל־טוערס, וועלכע האָבן, פארשטייט זיך, נישט געהאט קיין שייכות צו די ארבעטער־קרייזן. מ'האָט ביי זיי נישט געפונען קיין שום פארדעכטיקס.

די ידיעות וועגן די באריקאדן אין מאָסקווע, פעטערבורג און אנדערע שטעט פון גרויסן צארישן רוסלאנד, ווי אויך דער בונט אויפן באלטישן ים און אין אנדערע פאָרטן ביים שווארצן ים, האָבן ארייַנגעבראכט הייטערקייט אין דער מלאווער ארבעטער־אָרגאניזאציע. מ'האָט זיך גענומען צו אקטיווער ארבעט. ס'איז אויסגעקליבן געוואָרן א נייער אויספיר־קאָמיטעט, מיטן באקאנטן משה ראָזענבערג בראש. דאָס זיץ־אָרט — ביים חבר פישל בלאכאזש, ווו ס'איז אויך איינגעאָרדנט געוואָרן א העקטאָגראפישע דרוקעריי. חבר משה האָט מיט טוש געשריבן איין קאָפּיע נאך דער צווייטער. איין פראָקלאמאציע האָט זיך אָנגעהויבן: „חברים! אויף דער וואַך, דער נצחון איז נאָענט, א טויטקלאפ דעם צאריזם". א צווייטע פראָקלאמאציע, מיט אַ שווארצער רעם, האָט זיך אָנגעהויבן: „דער צאריזם האָט אויסגעצויגן זיינע לאָפעס" און אזוי ווייטער און ווייטער.

פון צייט צו צייט פלעגן פאָרקומען שטורמישע מאסן־פארזאמלונגען. איינע אזא פארזאמלונג איז פאָרגעקומען ביים חבר בערל סטאָלער, אויף דער ווארשעווער גאס, אין סטאָלער־ווארשטאט. אהין איז דאָס ערשטע מאָל געקומען א חבר פון ווארשע און רעפערירט וועגן לאנד־צוזאמענפאָר

פון אלע פועלי־ציוניסטישע קרייזלעך אין ווארשע און וועגן אנדערע ענינים. ס׳זענען אויסגעקליבן געוואָרן צוויי דעלעגאַטן צו דער ווארשע־ווער קאָנפערענץ: איטשע דזיאַלדאָווסקי און מרדכי פיגאַט.

דאָ איז ווערט צו דערמאָנען דאָס שפּיצל, וואָס ס׳איז געלונגען אָפּצוטאָן דער פּאָליציי. בעת מ׳האָט געדאַרפט אויסוויילן די צוויי דעלע־גאַטן, האָט געדראָט דער פארזאמלונג אריינצופאַלן אין פּאָליצייאישע הענט. כדי אָפּצוציען די אויפמערקזאמקייט פון דער פּאָליציי, זענען ארומגעשטעלט געוואָרן אויף צען הייף פּיקעטן, מיטן אָנזאָג, זיי זאָלן אריינגיין און ארויסגיין פון דעם הויף, מ׳זאָל מיינען, אז דאָ וווּ די פּיקעטן שטייען, קומט פאָר א פארזאמלונג. און אזוי איז טאַקע געווען. איין הויף איז באלאגערט געוואָרן פון דער פּאָליציי. אין צווישן צייט האָבן צוויי חברים איבערגעגעבן דער פארזאמלונג וועגן דעם איבערפאַל. דערווייל האָט זיך די פארזאמלונג בשלום פארענדיקט, און דער עולם איז דערנאָך אנטרונען געוואָרן דורך עלע וואָלארסקיס לאָנקעס אין דער ווארשעווער גאַס.

צום באַדויערן, האָט די ווארשעווער קאָנפערענץ געהאַט א דורכפאַל. מ׳האָט אלע 150 דעלעגאַטן ארעסטירט און זיי אריינגעזעצט אין ווארשע־ווער ציטאַדעל אויף דריי חדשים.

דער מאניפעסט פון 17טן אָקטאָבער 1905

אָט קומט אָן דער מאניפעסט פון 17טן אָקטאָבער 1905, אז עס ווערט אָפּגעשאַפט די 300־יאָריקע זעלבסטהערשאַפט פון דער ראָמאַנאָוו־דינאַסטיע; עס ווערט געשאַפן די „גאָסודאַרסטווענע דומע", א מין קליין־פּאַרלאַמענט. די גאנצע מלאָווער באַפעלקערונג האָט די דאָזיקע וויכטיקע נייעס אויפגענומען מיט גרויס פרייד. ס׳האָט זיך פאָרמירט אַ דעמאָנ־סטראַציע פון יידן און קריסטן. פריער וואָלטן שוין געווען אַ פּאָר צעשפּאָלטענע קעפּ פון יידן, אָבער דאָס מאָל האָט די דעמאָנסטראַציע געמאָטעמט מיט פריַיהייט און גלייכהייט — אן אלגעמיינע דעמאָנסטראַציע פון יידן און פּאָלאַקן. מ׳האָט געשאַצט די צאָל באַטייליקטע אויף העכער צען טויזנט פערזאָן, אונטער דער אָנפירונג פון דער באַוווּסטער פּוילי־שער ליטעראַטין, זוזאַנא מאַראַווסקאַ.

די דעמאָנסטראַנטן, א פּאָר טויזנט קריסטן, האָבן זיך צום ערשט אָפּגעשטעלט אין מארק. הינטער זיי — די פועלי־ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע מיט אירע סימפּאַטיקער, בראש מיט חבר משה, א פלאַצקער סטאָלער. דערנאָך — די לייענערס פון דער אלגעמיינער ציוניסטישער ביבליאָטעק, בראש מיט יקיר ווארשאַווסקי. ווי אויך א עטלעכע הונדערט יידן. די רויטע פאָן וואָס די פועלי־ציון האָבן געטראָגן, האָט אויף איר געפלא־

טערט א גאָלדענע אויפשריפט: „ואהבת לרעך כמוך״.

אויף דעם רוף פון פרוי זוזאנא מאַראַווסקא, האָט די דעמאָנסטראַציע מאַרשירט צום אָרט ווו עס ליגן די העלדן פון אויפשטאַנד פון יאָר 1863, דורך דער ניבאַרסקי גאַס צום שאָסיי. די ערשטע רעדע האָט געהאַלטן זוזאנא מאַראַווסקא. זי האָט זיך באַזונדערס אָפּגעשטעלט אויף פּוילנס פרייהייט־טראַדיציע און טאָלעראַנץ. נאָך איר רעדע, האָבן די דעמאָנסטראַנטן מיט רויטע פענער און פאַרשיידענע לאָזונגען צוריק מאַרשירט אין מאַרק, וווּ צו דער מאַסע האָבן גערעדט פאָרשטייער פון פּ.פּ.ס., אויך דער לאָמער משה נאַרזשעמסקי און אַנדערע. יענעם טאָג האָט אין מלאווע געהערשט די אמתע פרייהייט.

„נאַחייקע־קאָנסטיטוציע״

אָבער לאַנג האָט די דאָזיקע פרייד נישט אָנגעהאַלטן. געציילטע טעג נאָך דער אימפּאָזאַנטער דעמאָנסטראַציע, האָבן זיך אָנגעהויבן באַוויזן שוואַרצע כמאַרעס. די פּיִנטעלעכע רעאַקציע איז צוריק אַרויף אויפן פערדל. ווי אין גאַנצן לאַנד, אַזוי אויך אין מלאווע, איז דערקלערט געוואָרן קריגסצושטאַנד. נישט גיין זאַלבעדריט, נאָך 8 אָוונט זיך נישט באַווייזן אין גאַס, אַפילו ווען מ׳דאַרף א דאָקטער, און אַנדערע גזירות.

אין מלאווע האָבן זיך אָנגעהויבן שטאַרקע רעפּרעסיעס. יעדן טאָג האָט מען געבערענגט מאַסן פּאָליאַקן צום פּאַוויאַט, דערנאָך זיי אַדמיניסטראַטיוו פאַרמשפּט און אָפּגעשיקט אין תפיסה אויף 3 און אויף 6 חדשים קיין פּלאָצק. משה נאַרזשעמסקי איז אויך פאַרמשפּט געוואָרן אַדמיניסטראַטיוו אויף 6 מאָנאַטן. אָ געשמידטן אין קייטן האָט מען אים אָפּגעפירט קיין פּלאָצק אין תפיסה.

נישט קוקנדיק אויף די מאַסן־אַרעסטן און רעפּרעסיעס, זענען פון דעסטוועגן די יידישע אַרבעטער־אָרגאַניזאַציעס אין מלאווע נישט געוואָרן צוזאַמענגעבראָכן. אַזוי האָט דאָס אָנגעהאַלטן ביז נאָוועמבער 1906, ווען „פּועלי־ציון״ האָט זיך יאָ צוזאַמענגעבראָכן. די סיבות זענען געווען פאַרשיידענע. א סך חברים זענען געוואָרן אַנטוישט, אַז די רעוואָלוציע איז נאָך ווייט. א טייל האָבן זיך צוריק געצויגן פון דער באַוועגונג און געוואָרן יונגע באַלעבאַטימלעך. אַנדערע זענען זיך צעלאָפן איבער אַלע וועלט־טיילן.

עקספּראָפּריאַציע

פון די באַריכטן אין פּ.פּ.ס.־ישן „ראַבאָטניק״ און אין דער יידישער אויסגאַבע פון פּ.פּ.ס. „דער אַרבעטער״, האָט זיך אין לאַנד באַוויזן א

גרויסע עקספּראָפּריִאַציע־באַוועגונג. ווייזט אויס, האָבן זיך די מלאווער אין זיי מתקנא געווען, און סוף נאָוועמבער 1906, אויפגעשטעלט א שטארק עקספּראָפּריִאַציע־קרייזל. דער ערשטער איבערפאל זייערער איז געוואָרן אָרגאַניזירט און דורכגעפירט אויף דער וווינונג פון יעקב שלמה מאנדזשאַק, ביי וועמען ס'איז געלונגען צוצונעמען א פּאָר הונדערט רובל און צו פארשווינדן.

ענדע פעברואר 1907, איז אָרגאַניזירט געוואָרן א גרויסער איבערפאל אויף רודאוווסקיס באנק, וועלכער האָט זיך פאר די אָנפאלער טראגיש געענדיקט:

א געוויסער זאכארסקי, א נ.פּ.ר.־אָוויעץ, וועלכער האָט נישט געקאָנט צוזען ווי די צווי (יידישע און פּוילישע) אָרגאַניזאציעס זענען אין גוטע באַציונגען און שטענדיק געסטראשעט מיט א בלוט־באַד, האָט דאַסמאָל, אויסניצנדיק די געלעגנהייט פונעם באַווייזן זיך אין מלאווע פון עקספּראָ־פּריִאַציע־קרייזל — גענומען צו הילף א געוויסן סלאטקי, וואָס האָט געאַרבעט ביי אָרלאָווסקין אין דער צוקערניע. און סלאטקי ווידער האָט צו זיך גענומען דעם ה׳ ק־ש, וואָס האָט געשפּילט אין דער באַוועגונג א צווייט־זייטיקע ראָל — ער איז געווען א פּראָוואָקאַטאָר. אָט אזא פארשוין האָט סלאטקי צוגעצויגן צום דעם בלוט־באַד, אָרגאַניזירט אויף רודאוווסקיס באַנק אין מלאווע.

ס'איז געווען ענדע פעברואר 1907, אין א שבתדיקן טאָג, ווען ס'איז פאָרגעקומען א פארזאמלונג ביים אויבן־דערמאָנטן פּוילישן איינבינדער ראכאָצקי. אויך ק־ש איז דאָרט געווען. אין דער גרעסטער קאָנספּיראציע האָט מען ארומגערעדט דעם פּלאַן פון אָנפאַל.

צווישן דער גרופּע אָנפאלער, האָבן זיך אויך געפונען דריי יידן: משה ראָזענבערג, קאפּטאל און שאיע ווארשעווער. ווען די אָנפאלערס האָבן נאָר אויפגעעפנט די טיר פון באנק און נאָך נישט באַוויזן זיך צו אָריענטירן וואָס דאָ קומט פאָר, האָט זיך שוין געעפנט א שיסעריי מצד דער פאמיליע רודקאָווסקי.

אין דער באנק האָבן זיך אויך געפונען דער נ.פּ.־ראָוועץ סלאטקי און חבר ק־ש, וועלכע האָבן געשאָסן אויף זייערע אייגענע חברים. ס'איז געפאלן דער פּוילישער ארבעטער טשאיקאָווסקי; כלעסטאָווסקי, א שוס־טער, איז געוואָרן לייכט פארוווּנדעט, און ער איז גלייך אנטלאָפן איבער דער גרענעץ.

די יידישע אנטיילנעמערס זענען זיך צעלאָפן; ווער קיין אמעריקע, ווער ערגעץ אנדערש. שפּעטער זענען אָבער דורך דער פּאָליציי געכאַפּט געוואָרן דריי אנטיילנעמערס: דראָזדאָווסקי, שאיע ווארשעווער און דער איינבינדער ראכאָצקי, וועלכע זענען שפּעטער געשטעלט געוואָרן פאַרן ווארשעווער קריגס־געריכט. ראכאָצקי איז באַפרייט געוואָרן; שאיע

ווארשעווער און דראַזדאָווסקי האָבן באַקומען יאָרן קאַטאָרגע.

דראַזדאָווסקי איז שפּעטער באפרייט געוואָרן אין רוסלאַנד דורך דער רעוואָלוציע. שאיע ווארשעווערס שוואַכער קערפּער האָט נישט אויס־געהאַלטן, ער איז געשטאָרבן אין פּלאָצקער תפיסה.

אזוי האָט זיך אין מלאווע טראַגיש געענדיקט די רעוואָלוציאָנערע באַוועגונג פון יאָר 1905.

הסופר יוסף אופטושו בביקורו בסן-פאולו, עם רבקה פוגלמן

• דער שרייבער יוסף אָפּאַטאָשו אין סאַן-פּאולאָ, מיט רבקה פאָגעלמאַן.

Writer Yosef Opatoshu on a visit to Sao Paulo, with Rivka Fogelman.

ברל משנה'ר־כהן

אפיזודות מהתקופה המהפכנית של שנת 1905

ראשית אירגון חוג הפועלים היהודים

שילהי 1904, באחד מלילות השבת החורפיים התכנסה בספריה של הציונים אסיפה רבת משתתפים. על סדר היום: ויכוח על הציונות. הויכוח היה סוער. את הטריטוריאליסטים ייצג רופא־השיניים שיף, נואם מזהיר ועתונאי מפורסם, שפירסם את מאמריו בעתונות הרוסית, שהופיעה במוסקבה ובערים אחרות. את ציוני ציון ייצג בן המקום, בנו של הסוחר מנדל מרקר, משה, שהיתה לו השפעה גדולה, ממש מהפכנית על חוג הצעירים בעיר. בשם חובבי ציון דיבר שליח מאודיסה. בין המתווכחים בלט נציג קבוצת צעירים, משה נז'מסקי, בחור ממלאבה. צולע וקביים תחת זרועו, כולו שופע מרץ ודבריו חוצבים להבות אש. דבריו השפיעו מאוד ורבים שלא הסכימו לדעת הרוב בוויכוח הנוקב עזבו באופן הפגנתי את האסיפה.

חוג ''פועלי ציון''

למחרת היום, בשבת, התאספו רוב ''העוזבים'' בערך 15 איש בחדר קטן שבעלית הגג בביתו של ברנובסקי שבשוק. בשוק וברחובות מסביב הועמדו שומרים, או כפי שקראו להם אז ''פיקטים'' לשמור על האסיפה ''מעין רעה'' ז.א. המשטרה. באסיפה הוחלט על אירגון חוג פועלי. הוויכוח כאן נסב בעיקר על שם החוג. רוב המשתתפים היו בעלי הכרה ציונית ולא רצו לתת לחוגם שם שיבליט את השתייכותם המעמדית. בסיכום הוחלט לקרוא לחוג בשם ''פועלי־ציון''.

בימים ההם לא היתה עדיין קיימת מפלגת ''פועלי ציון'' כפי שהיא בימינו, אם כי השם ''פועלי ציון'' היה מאוד פופולרי ברחוב יהודי פולין. בווארשה הופיע כבר אז מטעם ''פועלי ציון'' העתון ''דער וועג'' (הדרך) וחוברות בלתי ליגליות, שחולקו באסיפות של הפועלים היהודים או כפי שקראו אותם אז (''בירז'ה''). במלאבה היה כבר קיים אז אירגון חזק של פ.פ.ס. (המפלגה הסוציאליסטית הפולנית). בראש ועדתה הטכנית עמד הסטודנט יורק בוגוסלבסקי. אצל הכורך הפולני רכוצקי עבד הפועל היהודי קפטל ודרכו בא חוג ''פועלי ציון'' בדברים עם פ.פ.ס. התחילו בפעולות משותפות ורוב האסיפות התקיימו אצל הכורך רכוצקי.

התנגשות הז'נדרמריה והמאסר הראשון

2 צעירים מ. פיפס ושיע וורשאוער ניסו לחלק בסביבות הקסרקטין שהיה בדרך לוולקה (פרבר הרכבת שבמלבה) את העתון הצבאי מהפכני ''סולדטסקי

ליסטוק" (עלון החיילים). את זה ראה איש החוגים המהפכנים הפרובוקטור לבדייב, הוא מסר על כך תיכף למשטרה. 2 הצעירים הפולנים נתפסו והובלו לתא העינויים, בביתו של ברנובסקי. בידי שיע ווארשוּער עלה לזרוק את חבילת העתונים שבידו "דער ארבעטער" (הפועל) ולהסתלק.

אחרי הטבח הגדול בסיביר

1905. האווירה בעיר מתוחה. פעמי המלחמה האוקטוברית הולכים ומתקרבים. כבר במאי התחילו פועלי העיר להתכונן לשביתה. נוסדה קופת שביתה וכל חבר פוע"צ (בערך 50 איש) הכניס לקופה סכום של 5 קופיקות. כגזבר מונה הח' יידל ניבורסקי וכעוזרו והאחראי לשביתה מונה החייט קולנקה.

והנה באמצע אוגוסט נורו למוות במכרות הזהב של לנה שבסיביר מאות פועלים שקטים ששבתו. כאות מחאה, פרץ בכל רחבי רוסיה הצארית גל שביתות וגל זה אף למלאבה הגיע. ב־18 באוגוסט פרצה בעיר שביתה, בעלת אופי כלכלי ובעיקר פוליטי. השביתה עלתה יפה בעיקר בגלל שיתוף־הפעולה שבין חוגי "פועלי ציון" ופ.פ.ס. שבראשה עמד כאמור הסטודנט בוגוסלבסקי.

בשבת בבוקר נערכה אסיפה (מסובקה) של פועלים פולנים ויהודים בבקעה מימין לדרך השרנסקית, ליד ביקתת שומר הרכבת (דרוז'ניק). במקום מוסתר זה התאספו כמה מאות איש ושם נאמו על הדרישות הכלכליות של פועלי המקום ובעיקר על הטבח בלנה. באסיפה נתקבלה החלטת מחאה נגד הטבח.

בדרך חזרה מהאסיפה העירה, פגשנו בקוזאקים מהדון. הם רכבו בקבוצות של 4–3 חיילים ובידיהם מגלבים.

מפקד העיר פיודר גרדצקי הרגיש כנראה במתרחש, לא בטח בגדוד הדרגונים (פרשים) שחנה בעיר בקביעות בקסרקטין בדרך וולקה. הוא ידע שגם אצלם משהו לא בסדר. הרוח המהפכנית דבקה גם בהם ועל כן דרש פלוגת (סוטניה) קוזאקים לשמור על העיר. בראש הקוזאקים עמד מפקדם (צ'רני) יארוב, שהיה לו פרצוף של אינקיבזיטור. הוא בראש ועמו קבוצות של קוזאקים סיירו ברחובות העיר והרביצו במגלביהם את כל מי שפגשו בדרך. כמה פועלים פולנים הוכו עד זוב דם. הפועלים ראו בזה פגיעה בכבוד האדם. וזה עורר רגשי נקמה. התארגנה קבוצת לוחמים (בויובצי) לפעולה מידית. למחרת היום, 22 באוגוסט, התחילה קבוצה זו של לוחמים יהודים ופולנים, בפיקודו של הלוחם זידה לירות בקוזאקים המסיירים בעיר. הקוזאקים המצויידים במגלבים הסתערו על היורים, אבל הודות להכנה היסודית והאירגון הטוב עלה בידי כל הלוחמים להסתלק. למחרת נראתה מלאבה כעיר נצורה. המשטרה החלה בחיפושים, שהקיפו הרבה מאוד אנשים וביניהם ערכו חיפושים גם אצל הרבה ציונים, שלא היה להם כל קשר לעניין. כמובן, שלא מצאו אצלם שום דבר חשוד.

בינתיים הגיעו ידיעות על המתרסים שהוקמו במוסקבה, בפטרבורג ובשאר ערי רוסיה הצארית. נודע על מרד מלחי הצי בקרונשטט ובנמלי הים השחור. האווירה המהפכנית בעיר גברה והפועלים נקראו לפעולה. נבחר ועד פועל שבראשו עמד משה רוזנברג ומקום־מושבו אצל פישל הפחח. שם סודר גם דפוס

פרימיטיבי אחר, וכן גם הקטוגרף. משה היה כותב את הכרוז ובמו ידיו משכפל בהקטוגרף כמה העתקים. העבודה היתה מייגעת.

אבל למשה היתה אמביציה, שמלאבה לא תיפול משאר ערי רוסיה והוציא כרוז אחרי כרוז. זכורני עדיין את הפתיחה של הכרוז הראשון, וכך סגנונו: ״על המשמר חברים, הנצחון קרוב, מכת מוות לצאר ומשטרו״. כרוז אחר הופיע שמסגרת שחורה מסביבו והוא התחיל: ״הצאריזם פשט את הרגל״ (אויסגעצויגען זיינע לאפעס).

מדי פעם בפעם התקיימו אסיפות סוערות. אסיפה אחת התקיימה בבית־המלאכה של ברל הנגר ברחוב וארשה, שם הרצה חבר מוארשה ושם גם דנו בעניין כינוסו הקרוב של חוגי ״פועלי ציון״ ואף נבחרו 2 צירים לכינוס: איצ׳ה דז׳לדובסקי ומרדכי פיגוט. החברים פחדו שמא אסיפה זו תתגלה למשטרה ונקטו בתחבולה מחוכמת. בחצר אחת המרוחקת ממקום האסיפה העמידו „פיקטים״, עליהם היה להיכנס ולצאת מהחצר, כאילו שומרים על משהו ולמשוך על־ידי כך את תשומת־לבה של המשטרה. התחבולה הצליחה. החצר הוקפה שוטרים, אבל בינתיים הודיעו 2 חברים על כך לאסיפה שנגמרה בשלום ומשתתפיה התפזרו בשדות שליד חצרו של אלי וולרסקי שברחוב וארשה. ועידת פוע״צ שהתכנסה בוארשה ובהם השתתפו כ־150 ציר לא הצליחה, כי הצירים נאסרו וישבו כ־3 חודשים בבית־הסוהר שבציטדל.

המנשר של 17 באוקטובר 1905

ב־17 באוקטובר 1905 הכריז השלטון הצארי על ביטול השלטון האבסולוטי של בית רומנוב ועל יצירת הדומה (כעין פרלמנט). תושבי מלאבה קיבלו את המנשר בשמחה והתלהבות. בעיר התארגנה תהלוכת ניצחון. קודם לכן היה כל נסיון של הפגנה נגמר בכמה ראשים שבורים של יהודים והפעם השתתפו בהפגנה כ־10,000 איש, נוצרים ויהודים. בראש התהלוכה עמדה הסופרת הפולנית זוזנה מוראבסקה, התהלוכה התארגנה ברחוב צדדי והשתתפו בה כמה אלפים נוצרים, כשהתהלוכה הגיעה לשוק הצטרפה אליה הסתדרות ״פועלי ציון״ ואוהדיה, כשמעליהם מתנוסס דגל אדום ועליו כתובת באותיות זהב ״ואהבת לרעך כמוך״, ובראשו החבר משה הנגר מפלוצק. אחרי פוע״צ הצטרפו להפגנה גם החברים של הספריה הציונית עם יקיר ורשבסקי בראש. אחריהם צעדו כמה מאות סתם יהודים. הגברת זוזנה מוראבסקה קראה לתושבים לחלוק כבוד לאלה שמתו על מלחמת החופש של פולניה וכל התהלוכה פנתה לקברים של מתקוממי 1863, שבכביש ליד רחוב ניבורג.

על יד הקבר נאמה הגב׳ זוזנה מוראבסקה שהזכירה לפולנים את חובתם להמשיך במסורת החופש של עמם ועל הסובלנות שצריכה לשרור בין כולם. אחרי זה צעדו המפגינים כשמעל ראשיהם דגלים אדומים ובידיהם כרזות לעבר השוק. בשוק נאמו להמונים באי כוח הפ.פ.ס. והחבר משה נאז׳מסקי הצולע פנה מעל מרפסת ביתם של קונצקי־פרנק אל ההמונים היהודים. מלאבה נשמה באותו יום חופש ואחווה.

השמחה לא ארכה זמן רב. כבר כמה ימים אחרי התהלוכה כוסו שמי רוסיה הצארית עננים כבדים. הריאקציה חידשה את פעולתה. בכל רחבי האימפריה הרוסית הוכרז מצב מלחמתי וגם במלאבה אסור היה להתקהל, ללכת בשלשות ברחוב ומשעה 8 בערב היה עוצר כללי. התחילו במאסרים. מדי יום ביומו הביאו למושל המחוזי עשרות אנשים והם ללא משפט, רק בפקודת האדמיניסטרציה נשלחו כבולי־ידים ורגלים לבית־סוהר בפלוצק, לתקופה של 3 אפילו ל־6 חודשים. בין אלה שנשלחו לפלוצק היה גם משה נז׳מסקי.

למרות הנגישות והמאסרים לא נשברו אגודות הפועלים והם החזיקו מעמד עד בערך נובמבר 1906. אז נפסקה כליל פעילותה של ״פועלי ציון״. הסיבות לכך היו שונות. ראשית כל, הרבה חברים התייאשו מהמהפיכה; רבים עזבו את רוסיה מפחד המאסרים; אחרים התפכחו משכרונם המהפכני ונהפכו ל„אברכי משי״.

חוגי האקספרופריאציה (שוד למען התנועה)

בעתוני פ.פ.ס ״רובוטניק״ (הפועל) ובהוצאה היידישית ״דער ארבעטער״ התחילו להופיע ידיעות על תנועת האקספרופריאציה. אנשי מלאבה לא רצו לפגר אחר מקומות אחרים, ובנובמבר 1906 התחילו גם במלאבה לארגן חוג שכזה. הפעולה הראשונה היתה בדירתו של יעקב שלמה מונדז׳ק, ממנו הצליחו להוציא כמה מאות רובל ולהיעלם. ההתנפלות השניה היתה בפברואר 1907 על הבנק של רודובסקי. שוד זה לא הצליח ונגמר באופן טראגי מאוד.

ומעשה שהיה כך היה. במלאבה התגברה אז תנועת הנ.פ.ר. „מפלגת הפועלים הלאומית״. תנועה זו ראתה בעין רעה את התנועה הסוציאליסטית ושיתוף־הפעולה שבין פועלים יהודים ופולנים והחליטה לחסלם. חבר נ.פ.ר. זכרסקי, בשיתוף עם הפועל סלאטקי, שעבד במגדניה של אורלובסקי, התיידדו עם קיש, שהיה חבר בחוג האקספרופריאציה, יחד עם זה עבד גם למען המשטרה ז.א. שהיה פרובוקטור, כאזעף בשעתו. בפברואר 1907 התקיימה ישיבה יסודית בביתו של הכורך רכוצקי, אבל השתתף בה גם החבר קיש. באסיפה זו עיבדו את כל הפרטים של ההתקפה הזו על הבנק שהיה בביתו של סטרופצינסקי ברח׳ דלוגה, בית שהיו שם אחר כך אגודת ״הזמיר״ ו״הגרוסר קלוב״. ביום הפעולה כשקבוצת הלוחמים, ביניהם 3 יהודים משה רוזנברג, קפטל ושייע ווארשאוור, התקרבו לבנק, טרם הספיקו לפתוח את דלת הבנק, פתחו עליהם משפחת רודובסקי באש.

בבנק עצמו נמצאו באותו זמן איש הנ.פ.ר. סלאטקי וחברו קיש, שאף הם השתתפו ביריות על חבריהם. בהתנגשות זו נהרג הפועל הפולני צ׳יקובסקי, הסנדלר כלסטובסקי נפצע קשה, והסנדלר גוטוסקי נפצע קל ועלה בידו לעבור את הגבול ולצאת מעבר לים. 2 משתתפים יהודים גם כן הצליחו לברוח אל מעבר

לגבול. המשטרה פתחה בחקירה. 3 משתתפי המיבצע דרוזדובסקי, רכוצקי ושייע ורשוער נתפסו והועמדו לדין.

רכוצקי שוחרר מחוסר הוכחות, שייע ודרוזדובסקי נדונו לעבודת פרך בסיביר (קטורגה), דרוזדובסקי שוחרר ממאסרו בעת המהפיכה הגדולה ושייע וארשעוור שהיה חולני נחלש בגופו לא החזיק מעמד ומת בכלא פלוצק. וכך נסתיימה בצורה טראגית התנועה המהפכנית של 1905.

מעובד לפי רשימת העתון "מלאוער נייעס", שהופיע במלאבה בשנת 1931 לכבוד יום השנה ה־5 ליסוד הפאטרונאט של אנשי מלאבה וצ'כנוב בניו יורק.

תרגם: אריה אלתר.

הפגנה יהודית ב-10.12.1905 עם דגל כחול-לבן • יידישע דעמאָנסטראציע דעם 10.12.1905, מיט דער בלוי-ווייסער פאָן.
A Jewish demonstration on December 10, 1905, with the blue- white flag.

שלמה סאַגאַלאָוויטש

מלאַווע אין דער ערשטער וועלט־מלחמה

די ערשטע וועלט־מלחמה איז אויסגעבראָכן, לויט דער יידישער דאַטע, אין תשעה באָב 1914. 8 טעג שפּעטער זענען די דייטשן אַריַין אין מלאַווע. די שרעק, וועלכע מ'האָט געהאַט פאַר די דייטשן, האָט זיך אַרויסגעוויזן אומבאַגרינדעט. די יידישע באַפעלקערונג אין פּוילן איז אין גרעסטן טייל געווען אויף דער דייטשישער זייט און געוואָלט, אַז זיי זאָלן געווינען די מלחמה. די דייטשן האָבן דאָס געוווּסט, און בדרך כלל פריינטלעך זיך באַצויגן צו דער יידישער באַפעלקערונג, אַפילו באַמיט זיך צו דערפילן זייערע בקשות, און גאַנץ באַזונדערס פון רעליגיעזן כאַראַקטער. צום ביישפּיל: טראָץ דעם מאַנגל אין פעטס, איז געווען דערלויבט צו צינדן ליכט לכבוד שבת, אָדער זיי האָבן געקירצט די שעהען פון הויז־אַרעסט, מען זאָל קאָנען פאַרטאָג גיין צו סליחות.

א מעשה מיט אתרוגים

די ימים־נוראים און די ימים־טובים האָבן זיך דערנענטערט. איז געווען אַ געפאַר, אַז די רעליגיעזע באַפעלקערונג וועט בלייַבן סוכות אָן אַן אתרוג. האָט דער מלאַווער רב צוזאַמענגערופן די פרומע בעלי־בתים אין שטאָט: יעקב יוסף וויטמאַן, גרשון קאַלינאַ, פּנחס מאַנדרי און אַנדערע, ווי אזוי באַזאָרגן די שטאָט מיט אַן אתרוג צום בענטשן. מ'האָט באַשלאָסן צו שיקן דריי שליחים, אין פאַרשיידענע ריכטונגען, מיט דער אויפגאַבע צו ברענגען אַן אתרוג פאַר יעדן פּרייז. איין שליח וועט פאָרן לענגאויס דער גרענעץ, אין די שטעט, באַזעצטע דורך די דייטשן: אַלעקסאַנדראָוואָ, טשעכאָטשינעק, וולאָצלאַוועק, קוטנע, קאַליש, קאָטאָוויץ און אַנדערע — אפשר האָט זיך ערגעץ ווו פאַרוואַלגערט איין אתרוג. דער צווייטער שליח וועט פאָרן אין פראַנקפורט אַם מייַן, ווייל דאָרט האָט זיך געפונען אַן אָרטאָדאָקסישע געמיינדע. דער דריטער שליח האָט געהאַט די געפערלעכסטע מיסיע — ער האָט געדאַרפט גנבנען די פראָנטן, כדי אָנצוקומען קיין וואַרשע. אויך צוריקוועגס טאָן דאָס זעלבע. מענדל ווישינסקי איז געווען דער, וואָס האָט אויף זיך גענומען די געפערלעכסטע אויפגאַבע. דער מלאַווער רב האָט ביי דעם שטאָט־קאָמענדאַנט אויסגעפּועלט א בריוו צו די דייטשישע מיליטער־איינהייַטן אויפן פראָנט, מ'זאָל מענדל'ען דערלויבן אַדורכצוגיין די פראָנט־ליניע, ווייל ער פאָרט אין א וויכטיקער שליחות. ער איז אוועק מיט דער אויסרעכענונג צוריק צו קומען עטלעכע טעג פאַר סוכות.

די וואָך פון סוכות האָט זיך דערנענטערט — און מ׳הערט נישט פון אים. אייניקע מאָל אין טאָג איז ווישינסקיס פרוי געקומען צום רב און ווײנענדיק, געפרעגט: — הייליקער רבי, איז אפשר געווען א ידיעה פון מיין מאַן?

— ניין — האָט געענטפערט דער רב — נאָר זייט זיכער, ער וועט אהיימקומען א געזונטער. די סצענע האָט זיך איבערגעחזרט יעדן טאָג; נאָר וואָס ווייטער — מיט ווינציקער האָפענונג. ערב סוכות, פאַרנאַכט, איז פרוי ווישינסקי געקומען מיט א געוויין:

— הייליקער רבי, וואוהין האָט איר געשיקט מיין מאַן? איך בין געבליבן אן אלמנה, און מיינע קינדער — יתומים.

— גייט אַהיים און גרייט זיך צום יום־טוב, אייער מאַן וועט קומען א היים — האָט איר פאַרזיכערט דער מלאַווער רב.

ס׳איז זיך פאַרצושטעלן, אין וואָס פאַרא שטימונג דער רב איז גע־גאַנגען אין שיל דאַווענען און דערנאָך אין דער סוכה. די גאַנצע נאַכט האָט ער נישט צוגעמאַכט קיין אויג, געזעסן און געוואַרט אויף דעם שליח, ווייל ר׳איז געווען זיכער, אז ס׳האָט אים קיין שלעכטס נישט פאַסירט. ס׳איז דאָך פאַראַן אַ פאַרזיכערונג: „שלוחי מצווה אינן ניזוקין". און ווירקלעך — 5 אַזייגער פאַרטאָג קלאַפּט עמעץ אין טיר. אַז דער רב האָט זי געעפנט, האָט ער דערזען פאַר זיך מענדל ווישינסקי, וואָס האָט מיט פרייד אויסגערופן:

— מלאַווער רב, דאָ האָט איר די אתרוגים!

מיר איז שווער צו דערקלערן, וואָס האָט באַוויזן מענדל ווישינסקי צו נעמען אויף זיך אַזאַ געפערלעכע אויפגאַבע. ס׳איז זיך פאַרצושטעלן, וואָס וואָלט מיט אים פאַסירט, ווען ער פאַלט אריין צו די רוסן און זיי געפינען ביי אים א בריוו פון א דייטשישן קאָמענדאַנט צו מיליטער־איינהײטן אויף די פראָנטן... ער האָט עס זיכער נישט געטאָן צוליב באַלוינונג, ווייל זיין עקאָנאָמישע לאַגע איז געווען א גוטע. די יידישע באַפעלקערונג האָט געמאַכט געשעפטן מיטן דייטשישן מיליטער. עס איז דעמאָלט געווען פרנסה בריווח אין מלאַווע. איך וואָלט זיין טאַט אַזוי באַצייכנט: ער האָט זיך מוסר־נפש געווען פאַר קהל, און אוודאי זוכה געווען דעם גן־עדן. לאָמיר נאָך צוגעבן, אַז מענדל ווישינסקי איז נישט געווען אַזוי שטאַרק פרום און באַשטימט געקענט זיך באַגיין אָן אַן אתרוג.

וואָס האָט פאַסירט מיט די אנדערע צוויי שליחים? דער שליח אין די שטעט, באַזעצטע דורך די דייטשן, איז צוריק געקומען מיט ליידיקע הענט. דאַקעגן דער שליח אין פראַנקפורט אַם מיין איז אויף דעם צוריקוועג אַרעסטירט געוואָרן און ס׳האָט געדויערט אייניקע טעג, ביז דער ענין איז געוואָרן אויפגעקלערט. ער איז געקומען צוריק חול־המועד סוכות און געבראַכט זעקס שיינע אתרוגים, וואָס מלאַווע האָט נאָך אַזעלכע נישט געזען.

באשולדיקט אין שפּיאָנאַזש

דער פראָנט האָט זיך געפונען א 10־15 קילאָמעטער פון מלאָווע. אין די באַזעצטע געביטן האָט געהערשט א שטרענגע פאַרטונקלונג. איין נאַכט האָבן די דייטשישע זעלנער פון די אָקאָפּעס באמערקט, ווי עמעצער גייט ארום מיט א ליכט אויף דעם אייבערשטן שטאָק, אין הויז וווּ ס'האָט געוווינט אלעקסאנדער זישע זילבערמאַן, אויף דער ניבאָרגער גאַס. זיל־בערמאַן איז געוואָרן ארעסטירט אונטערן פאַרדאַכט, אז ער האָט געגעבן סיגנאַלן דעם שונא — און דערצו נאָך נאָענט צום פראָנט. שפּיאָנאַזש אין מלחמה־צייט ווערט באשטראָפט אויף דעם שטרענגסטן אופן. אלעק־סאנדער זישעס פרוי איז אוועק צום רב און געבעטן, ער זאָל זיך משתדל זײַן פאַר איר מאַן; דער רב האָט איר אָבער פאָרגעלייגט, אז זי זאָל שרײַבן א ביטע צום קאָמענדאַנט און אים אויפקלערן, אז ס'איז פאָרגע־קומען א טעות און דערביי זיך פאַררופן אויפן רב. דער וועג האָט זיך ארויסגעוויזן אַלס ריכטיקער. צומאָרגנס איז אַן אָפיציר געקומען צום רב און מיטגעבראַכט מיט זיך דעם אַרעסטאַנט, וועלכער איז געבליבן אין דרויסן, אונטער א שמירה פון צוויי באוואָפנטע זעלנער. דער אָפיציר איז אליין אריין צום רב און געפרעגט זיין מיינונג וועגן דעם אַרעסטירטן. דער רב האָט געגעבן די בעסטע מיינונג, נאָר דער אָפיציר האָט געפרעגט:

— הער ראבינער, ווייסט איר וועלכע פאַראַנטוואָרטלעכקייט איר נעמט אויף זיך? דער רב האָט אַנטשלאָסן געענטפערט, אז אים איז גוט באַקאַנט די אחריות — און אז הער זילבערמאַן איז א לאָיאַלער בירגער. ער פאַרנעמט זיך נישט מיט שפּיאָנאַזש. דעם זעלבן טאָג איז אלעקסאנדער זישע זילבערמאַן באַפרייט געוואָרן.

די דייטשן פלעגן זיך ווענדן צום רב וועגן פאַרשידענע ענינים. איינמאָל האָבן זיי אים געפרעגט, ווּוּ זיי קאָנען קויפן וויין. דער רב האָט אָנגעוויזן אויף בינם עסטרייכער וואָס האָט געהאַט א וויין־געשעפט אין אַלטן מארק. קורץ נאָך דעם איז בינם עסטרייכער אַרעסטירט געוואָרן און דער קאָמענדאַנט האָט איינגעלאַדן דעם רב צו זיך. און דער קאָמענדאַנט האָט אים געפרעגט מיט פאַרדרוס: — הער ראבינער, שטעלען זי זיך מאָל פאָר — זיבען פליגען אין איינע פלאַשע?...

א ראבינער וואָס פאָרט אין יום־טוב...

די שטאָט איז שוין פון לאנג געווען באזעצט פון די דייטשן, אָבער דער פראָנט האָט זיך געפונען ערגעץ ווּ צווישן מלאָווע און טשעכאַנאָוו. אין דייטשישן מיליטער זענען געווען אויך יידן, וואָס זענען געקומען אין מלאָווע פאַרברענגען דעם אורלויב. זייערע רעליגיעזע באַדערפענישן

פלעגן באַזאָרגן די אַזוי גערופֿענע פעלד־ראַבינערס. זאַנדערלינג איז געווען ראַבינער אין א רעפאָרמירטער געמיינדע אין דייטשלאַנד און דער ערשטער פעלד־ראַבינער, וואָס איז געקומען קיין מלאווע. זיין באַזוך האָט געמאַכט א גרויסן איינדרוק אויף דער יידישער באַפעלקערונג, ווייל דאָס איז פאַר זיי געווען א נייעס. אין רוסישן מיליטער איז דאָך נישט געווען אַזאַ „אינסטיטוציע" ווי א מיליטערישער רב. א געוויסן פּריטיק־צו־נאַכטס האָבן אַלע יידישע זעלנער זיך פאַרזאַמלט אין דער גרויסער שיל און דער פעלד־ראַבינער האָט פאַר זיי אָפּגעריכט א גאָטעסדינסט. דערנאָך געהאַלטן א רעדע און זיי געוווּנטשן נצחונות איבער דעם געמיינזאַמען שונא. דער ראַבינער איז געבליבן אין מלאַווע איבער שבת און דער מלאַווער רב האָט לכבוד אים איינגעאָרדנט א מיטאָג, צו וועלכן ס'זענען איינגעלאַדן געוואָרן אייניקע בעלי־בתּים און עטלעכע חסידישע יונגעלייט, באַקאַנט מיט זייערע שיינע שטימעס. מען האָט דערלאַנגט צום טיש געטראַנקען, געפילטע פיש, געהאַקטע ציבעלעס, טשאָלנט מיט קישקע און קוגל. צווישן איין מאכל און צווייטן, האָבן די יונגעלייט געזונגען זמירות. ס'איז געווען א געהויבענע שטימונג און דער ראַבינער זאַנדערלינג האָט געהאַט גרויס הנאה, ווייל פאַר אים איז דאָס געווען א נייעס. ביי זיין צווייטן באַזוך אין מלאַווע האָט ער דערציילט, אַז זייענדיק אין אָפיצירן־קלוב, האָט ער פאַר זיינע קאָלעגן געשילדערט ווי די יידישע באַפעלקערונג פון מלאַווע, מיטן רב בראש, האָבן אים פריינדלעך אויפ־גענומען. די דייטשישע אָפיצירן, נאָכן אויסהערן די געשיכטע, האָבן אים מקנא געווען, וואָס ער האָט געפונען אין שטאָט פריינד, בעת זיי האָבן נאָר שונאים.

דער צווייטער באַזוך זיינער אין מלאַווע איז געווען דעם צווייטן טאָג פסח. ווידער זענען אַלע יידישע זעלנער געקומען אין דער גרויסער שיל. נאָכן דאַווענען האָט דער פעלד־ראַבינער געהאַלטן א רעדע און דערציילט, אַז נעכטן האָט ער געפּראַוועט צוויי סדרים: איינעם אין מאַלקין, דעם צווייטן אין אָסטראָווע, ווי אויך איבערגעגעבן האַרציקע גרוסן פון די יידישע סאָלדאַטן אין יענע גאַרניזאָנען — און ווידער געוווּנטשן נצחונות איבער דעם בלוטיקן שונא. דער מלאַווער רב האָט נאָכאַמאָל איינגעאָרדנט א מיטאָג, צו וועלכן ער האָט איינגעלאַדן עטלעכע חשובע בעלי־בתּים און יונגעלייט. אָבער קיינער פון די פאַרבעטענע געסט איז נישט געקומען. דער רב האָט זיך שלעכט געפילט לגבי זיין גאַסט — אָבער נישט געוווּסט צו דערקלערן די האַנדלונג פון די איינגעלאַדענע. ערשט שפּעטער איז באַקאַנט געוואָרן די סיבה פון בויקאָט: אויב א ראַבינער פאָרט אין יום־טוב און באַרימט זיך נאָך דערמיט עפנטלעך אין שיל — איז ער פאַר זיי קיין ראַבינער נישט, און ווילן מיט אים נישט האָבן קיין מגע־ומשא.

אויס חזקה צו לייענען די מגילה

יעקב ריבאַק, איינער פון די שענסטע בעלי־בתים אין מלאַווע, פלעגט דאַווענען אין דער גרויסער שיל און געהאַט א חזקה צו לייענען די מגילה אין פורים. יאָרן זענען פאַרגאַנגען, ר׳ יעקב איז אַלט געוואָרן, זיין שטימע שוואַך, אַז מ׳האָט נישט געהערט זיין לייענען. ס׳איז געווען נייטיק אים אויסצוטרישן אויף אַן אַנדערן, אָבער ווי אַזוי נישט באַליידיקן אַן אָנגעזעענעם בעל־הבית? האָט דער מלאַווער רב געפונען אַן אויסוועג: עטלעכע טעג פאַר פורים איז באַקאַנט געוואָרן, אַז דער רב פילט זיך נישט גוט, ער גייט נישט אַרויס פון שטוב. דעריבער האָט ער איינגעלאַדן ר׳ יעקב ריבאַק, צו קומען צו אים אַהיים פאַר אים לייענען די מגילה. אין שיל האָט שוין אַן אַנדערער געלייענט די מגילה — און אַזוי אַרום איז בטל געוואָרן די חזקה...

חיילים יהודיים בצבא הרוסי, שנפלו בשבי הגרמנים במלאבה, במלחה״ע הראשונה

● יידישע זעלנער אין רוסישן מיליטער, אריינגעפאלן אין דייטשער געפאנגענשאפט אין דער ערשטער וועלט־מלחמה

Jewish soldiers serving in the Russian army captured by the Germans in Mlawa during World War I (1915)

האַרי דאַטינער

מלאַווער דערינערונגען

ווען איך בין אַוועק פון מלאַווע אין יאָר 1912, איז נאָך נישט געווען קיין יידישע גימנאַזיע, נאָר איין „שקאָלע״ (שול), ווו מ׳האָט געלערנט פויליש און רוסיש. דעם לערערס נאָמען איז געווען גאָלאָמב. איך בין דאָרטן נישט געגאַנגען, נאָר דאָס איז געווען מיין מוטערס שולד. זי איז געווען פאַנאַטיש רעליגיעז, זי האָט געזאָגט, אז אויב איך וועל דאָרטן לערנען, וועל איך ווערן א גוי. ווען כ׳בין אַלט געוואָרן 10 יאָר, האָב איך געענדיקט די תלמוד־תורה. איך האָב געהאַט א גוטן קאָפּ. ווען איך האָב געלערנט גמרא (מען האָט געלערנט פון זונטיק, מען זאָל דאָס קאָנען פרייטיק), האָב איך דאָס געקאָנט דעם זעלבן טאָג. איך האָב געלייענט יידישע ביכער און צייטונגען, וועגן וואָס מיין מוטער האָט נישט געוווּסט. ווען איך האָב נאָר געקאָנט, בין איך געגאַנגען צו מענדל ווישינסקיס ביבליאָטעק. דאָרטן איז געווען מיין גייסטיקע שפּייז.

ווען איך בין אַלט געוואָרן 16 יאָר, בין איך אוועק פון דער היים. צום ערשט בין איך געפאָרן קיין לאָנדאָן. איך האָב געזען אין מלאווע דאָס שווערע לעבן וואָס מיר יידן האָבן דאָרט געהאט, ווייל די פּאָלאקן זענען געווען גרויסע אנטיסעמיטן. איך געדענק דאָס יידישע לעדער־געשעפט אין מארק, וואָס די פּאָלאקן האָבן באשלאָסן צו בויקאָטירן און געעפנט א קאָאָפּעראטיוו לעדער־געשעפט.

איך דענק, אז די עלטערע מענטשן פון מלאווע האָבן געקענט מיין משפחה. מיין זיידע שלמה איז געווען א שטריק־מאכער. ער מיט זיין זון אין שוואָגער פלעגן אויסארבעטן די שטריק און זיי פארקויפן אין מארק. מיין פאָטער האָט מען גערופן יאנקל דער מוילעכבער. דעמאָלט האָט א האַלבע שטאָט יידן געמאַכט א לעבן פון פּרײַסן. זיי פלעגן אריבער שמוגלען איבער דער גרענעץ סחורות און ארויסשמוגלען קײַן אַמעריקע מענטשן, וואָס האָבן נישט געהאַט קיין פּאַספּאָרטן...

אין יאָר 1908 האָט איינער געמסרט, האָט מען אַרעסטירט א סך יידן. מיין פאָטער האָט געהאט מזל — ער איז דעמאָלט געווען אין פּרייסן. איז ער שוין נישט געקומען אהיים, נאָר אוועק געפאָרן קיין אמעריקע. מיין מוטער איז געבליבן מיט זעקס קינדער. דער יינגסטער ברודער, תנחום, איז אלט געווען בלויז צוויי וואָכן. מיר האָבן געוווינט אויף דער וואַרשעווער גאס, א פינף הייזער פון דער „זשיקע״. נאָכן ענדיקן די תלמוד־תורה, האָט מיין מוטער מיך גענומען צו איטשע דעם קאמאשן־שטעפער, אויף דער ווארשעווער גאס, ער זאָל מיך לערנען די מלאכה. אין איין יאָר האָב איך געקאָנט די ארבעט. בין איך אוועק צו

א צווייטן מייסטער, וווּ איך האָב שוין געקראָגן 25 רובל פאַר א זמן (זעקס מאָנאַטן).

א פּאָלאַק מיטן נאָמען גזשעבינסקי האָט געהאַט א שוסטער־געשעפט לעבן מאַרק. ביי אים האָבן געאַרבעט 10 שוסטערס און איין יידישער קאָמאַשן־מאַכער. ווען ער האָט געדאַרפט שטיין צום פּריזיוו, איז ער אוועק קיין אמעריקע. אַז איך האָב דאָס געהערט, בין איך אוועק צו דעם פּאָליאַק און אים געזאָגט, אַז איך בין אַ קאָמאַשן־מאַכער. איך בין דאַן אַלט געווען 14 יאָר און אים געזאָגט, ער זאָל מיך אויספּרובירן. האָט ער מיר געגעבן לעדער צו מאַכן א פּאָר כאָלעווקעס. ווען איך בין פאַרטיק געוואָרן, האָט ער געזאָגט אַז ס'איז גוט. איך האָב געקריגן 16 רובל א חודש, דאָס איז געווען א סך געלט. איך האָב דאָס נישט געקריגן, מיין מוטער פלעגט קומען יעדן חודש און נעמען די 16 רובל, ס'זאָל זיין צו עסן פאַר די קליינע קינדער. אַז איך האָב געדאַרפט געלט פאַר זיך, פלעג איך גיין צו א פּוילישן שוסטער אויף דער פּלאַצקער גאַס, אַרבעטן אין די זונטיקס, אויסנייען די שטיוול — און זיינע שוסטערס האָבן געהאַט צו אַרבעטן א גאַנצע וואָך, איך האָב געקראָגן 2 רובל פאַר מיין אַרבעט. א סך מאָל פלעג איך אַריבערפאָרן איבער דער גרענעץ קיין אילאָווע און ברענגען זאַכן פון פּרייסן. איך פלעג אונטערשטופּן די זשאַנדאַרן ביי דער גרענעץ, האָט מען מיך נישט באַזוכט. אַזוי אַרום האָב איך געמאַכט עטלעכע רובל. מיין ליבע מוטער האָט פון דעם נישט געוווּסט. אַזוי איז געגאַנגען מיין לעבן ביז 16 יאָר.

איך בין אוועק געפאָרן פון מלאווע צוליב א מעשה, וואָס האָט שיער נישט דערפירט צו א פּאָגראָם. דאָס איז פאָרגעקומען א זונטיק, ווען איך בין געגאַנגען אַרבעטן צום פּוילישן שוסטער אויף דער פּלאַצקער גאַס, האָט א פּוילישער יונגטלעכער מיך גערופן מיט פאַרשיידענע נעמען. שטאַרק בין איך געווען, בין איך אים פאַרפאָרן אין פּנים. ער איז אַנטלאָפן, נאָר געכאַפּט א שטיין און געוואָרפן. דער שטיין האָט געטראָפן אין מיין פינגער, שיער אים צעשפּאָלטן אויף דער העלפט. בין איך געגאַנגען צו צדוק דעם פעלדשער, ער האָט פאַרבונדן דעם פינגער און איך בין אוועק אהיים און אַרויסגעקוקט אויף דער גאַס. מיט אַמאָל זע איך דעם שייגעץ גיין אויף דער וואַרשעווער גאַס. האָב איך געכאַפּט אַ שטויסל, בין אַרויס אין גאַס און מיט דעם שטויסל אים דערלאַנגט א זעץ אין קאָפּ און אַנטלאָפן. דאָס איז גאָר געווען אַן אַנדערער שייגעץ. די פּאָליאַקן האָבן אָנגעהויבן רעדן וועגן מאַכן אַ פּאָגראָם, זענען עטלעכע רייכע יידן געלאָפן צום נאַטשאַלניק, ער האָט גלייך אַרויסגעשיקט קאָזאַקן און זיי האָבן פונאַנדערגעטריבן די פּאָליאַקן.

נאָך דער געשיכטע, בין איך אוועק קיין לאָנדאָן, בין דאָרט געווען א יאָר און געמאַכט גענוג געלט צו פאָרן קיין אמעריקע. אין 1913 בין

איך אָנגעקומען קיין ניו־יאָרק. איך בין דאָרט געווען איין יאָר צייט. עס זענען דאָרט געווען א סך מלאָווער, זיי האָבן געהאט אן אייגענע שיל און פאריין. אלע יידן האָבן געוווינט אין איין געגנט — אויף דער איסט סייד. (איך בין געווען מיט א צייט צוריק אין ניו־יאָרק, געזען דאָרט מיין פעטער, ער איז שוין געווען זייער אלט. פון אונדזער גאנצער משפחה, האָט ער מיר געזאָגט, וווינען אלע ווייט פון שטאָט, ווייל מען בארויבט און דאָס לעבן איז אין א געפאר).

איך בין געקומען קיין סענט־לואיס אין 1917, ווייל דאָ זענען אמאָל געווען די גרעסטע שיך־פאבריקן אין אמעריקע. איך האָב געארבעט עטלעכע און צוואנציק יאָר אין א שיך־פאבריק, גוט פארדינט. אין די דרייסיקער יאָרן זענען פאַבריקאנטן אוועק פון סענט־לואיס אין די קליינע שטעטלעך, ווו זיי האָבן געקראָגן ביליקע ארבעטער. האָב איך זיך אויסגעלערנט זיין א צושניידער ביי פרויען־קליידער.

מיט יאָרן צוריק האָב איך געמאכט א רייזע קיין בוענאָס־איירעס, זיך צו זען מיט מיינע ברידער און שוועסטער. מען קאָן זיך גאָר נישט פאָרשטעלן אונדזער פרייד, נאָך דעם וואָס מיר האָבן זיך נישט געזען קנאָפע 50 יאָר.

מסיבת פרידה לחברי קבוצת "ראובן" עם גיוסם לצבא הפולני •
געזעגענונג פון איניקע חברים פון "ראובן" צו זייער מאָביליזאציע אין פוילישן מיליטער
Going away party for the "Rouven" group upon their induction into the Polish army

חיים לייב מייזליץ

אין יענע גרויזאמע טעג

טאָגבוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, אָפּגעדרוקט אין המשכים אינעם אָרטאָדאָק־סישן וואָכנבלאַט „אונדזער טריבונע", מלאַ־ווע, 1934.

דאָנערשטיק, פרשת דברים תרע"ד, 30.7.1914. פאַרנאַכט, אַרום מנחה־צייט, זענען געוואָרן פונאַנדערגעקלעפּט פּלאַקאַטן וועגן דער פאַראָרדנטער מאָביליזאַציע. אַלע רעזערוויסטן ביז 43 יאָר, מוזן זיך צושטעלן אין מאַגיסטראַט שבת 4 אַזייגער פאַרטאָג. די ידיעה האָט אַלעמען געטראָפן ווי א דונער. באַזונדערס גייען אַרום ווי צעמישט די רעזערוויסטן מיט זייערע פאַמיליעס: וואָס וועט זיין? אַלע פילן, אַז גאָטס צאָרן האָט זיך אויסגעגאָסן אויף דער וועלט, באַזונדערס שרעקט עס די יידן.

פרייטיק, דברים, 31.7. די גאַנצע קאָמוניקאַציע האָט זיך אָפּגעשטעלט — נישט נאָר מיטן פיינדלעכן דייטשלאַנד, נאָר אויך מיט וואַרשע. פאַר וואָס גייען נישט די באַנען קיין וואַרשע? די „קאַזנאַטשייסטוואָ" און די „ווזאַיעמנע קרעדיט" איז געוואָרן געשלאָסן. קיין צאָלונגען, קיין הלוואות. מלחמה באה לעולם!

פיל צאָפּאָטער געסט, פוילישע בירגער, קומען צו לויפן קיין אילאַווע, און מוזן שוין צוגיין צופוס קיין מלאַווע. פאַר איבערפירן א פּעקל צאָלט מען 10־20 מאַרק. א פורל פון מלאַווע קיין טשעכאַנאָוו קאָסט 20־30 רובל, ווי עס פאָרן א 20 „קעפּלער".

דאָס ווערן אָפּגעריסן פון דער גרויסער וועלט, פאַרשטאַרקט נאָך מער די מהומה אין שטאָט. פּאַטענטירטע ליגנערס, וואָס ווייסן אַלץ, נעמען זיך צו דער אַרבעט... פירן די וועלט ווי זיי פאַרשטייען, אָפּערירן מיט דייטשישע און רוסישע אַרמייען, ווי זייער האַרץ פאַרלאַנגט. אָט איז דער רוס אין דאַנציק, אָט איז שוין דער דייטש הינטער וואַרשע (נאַטירלעך — פון יענער זייט). נישטאָ ווער ס'זאָל אָפּלייקענען — ס'איז זייער צייט...

דערווייל צאַפּלען הערצער, די נערוון ווערן געשפּאַנט — כאָטש משוגע צו ווערן.

מוצש"ק, תשעה באב.

מיר זיצן ביי קינות פאַרצאָגטע און נידערגעשלאָגענע, דער חזן זאָגט און וויינט. היינט ליגט א לעבעדיקער אינהאַלט אין יעדן וואָרט פונעם אַלטן מקונן. אויך אונדזער דור האָט ירמי' געמוזט אין זינען האָבן, בעתן קלאָגן זיינע קינות. יאָמערלעכע געוואַלדן פון פרויען און קינדער שניידן דורך די לופט און דערגרייכן צו אונדזערע אויערן. דאָס באַגלייטן די

פאמיליעס זייערע איינציקע שפייזערס, וואָס ווערן אוועקגעפירט כצאן לטבח. און ווער ווייסט איצט צו זאָגן: מי יחיה ומי ימות? מי בחרב ומי באש? מי ברעש ומי במגפה? שוידערלעך! מיר וויינען מיט. די קולות פון גאַס זענען אָבער שטארקער, זיי שרייען אונדז איבער.

מיר פארענדיקן די קינות און גייען ארויס אין גאס באגלייטן די ערשטע קאנדידאטן. זיצן זיי אויף פויערישע וועגעלער און צעקושן זיך מיט זייערע פאמיליעס. די פערד הייבן אָן צו גיין, די רעדער דרייען זיך נאָך. פארבונדענע הערצער ווערן טראגיש צעשיידט. אויף ווי לאנג? אפשר ווייסט זי, די שטומע, געהיימניספולע נאכט?

פרויען פארברעכן די הענט, לאָזן אַרויס אָפּגעהאקטע קולות. טראגיש!

די רעזערוויסטן פאָרן צום „קריגס־נאַטשאַלניק" קיין זאקראָטשים. די קריסטלעכע רעקרוטן זענען נאָך בייטאָג אָפּגעפאָרן אויף פרייע פּאָדוואָדעס. די יידן האָבן אויסגעפּועלט צו פאָרן ביינאכט, אויף אייגענע פורן.

תשעה באב תרע"ד. 2.8.1914. 6 אזייגער פארטאָג איז אָנגעקומען א דעפּעשע צום מלאָווער פולק, אז דייטשלאנד האָט דערקלערט קריג. ארום 11 אזייגער אין דער פרי, נאָך קינות, האָט מען דערהערט שטארקע הארמאטן־שאָסן. אין שטאָט איז געוואָרן און אומבאשרייבלעכע מהומה. מ'האָט געמיינט, אז די מלחמה האָט זיך שוין אָנגעהויבן ביי די מלאָווער ראָגאטקעס און מיר וועלן טאקע זיין אירע ערשטע קרבנות. ווי ס'האָט זיך שפּעטער ארויסגעוויזן, האָט מען געשאָסן אין וואָלקא אויף דער באַן־ראמפּע און דאָרט פארניכטעט א סך סחורות. די פרויען און קינדער פון מלוכה־באאמטע און פּאָליציי האָבן באקומען פּאָדוואָדעס אָפּצופאָרן פון שטאָט, וועלכע האָט אויסגעזען מוראדיק.

דער מלאָווער פולק איז אריבער די גרענעץ און פארנומען אילאווא אָן ווידערשטאנד. ארום צוויי נאָך מיטאָג זענען אָפּגעפאָרן אַלע באאמטע און די פּאָליציי. ס'איז אָרגאניזירט געוואָרן א זעלבשוץ פון פייערלעשער און בירגער, וואָס האָבן געהיט די שטאָט א גאנצע נאכט. ס'זענען אויך געגרינדעט געוואָרן באזונדערע יידישע און קריסטלעכע הילפס־קאָמיטעטן פאר נויטבאדערפטיקע.

אין שטאָט פילט זיך א מאנגל אין געלט.

דער מאגיסטראט האָט ארויסגעגעבן קוויטלעך אויף קליינגעלט, וועלכע די באפעלקערונג נעמט גערן אָן. מ'האָט אויך אָנגעהויבן מדקדק זיין אויף די פּאַפּיר־באנקנאָטן און מיט א ליאדע לעכל וויל מען שוין נישט נעמען. אויך די פּאָסט איז עוואקואירט געוואָרן. די שטאָט איז אָפּגעריסן פון דער ארומיקער וועלט, ווי זי וואָלט זיך געפונען ערגעץ ביים צפון־פּאָל, אָדער גאָר אויפן מארס. מענטשן אנטלויפן, יעדער ווו ער קאָן. מ'צאָלט 30־40 רובל פאר א פורל אין דער נאָענטסטער שטאָט. פון דער שריפה ווערן רייך די בעלי־עגלהס.

י״א אב. 3.8. א גרעסערע מיליטער־אָפּטיילונג איז אריבער די גרענעץ קיין אילאווא.

י״ב אב. 4.8. דאָס רוסישע מיליטער האָט זיך ארויפגערוקט פון אילאווא קיין נארזשים, אין דער ריכטונג צו זאָלדע, נישט אָנטרעפנדיק קיין שום ווידערשטאנד.

ד׳ ואתחנן תרע״ד. 5.8.1914. דאָס דייטשע מיליטער האָט אטאקירט זאָלדע, וועלכע איז פארנומען פון רוסיש מיליטער. אין מלאָווע הערט מען א געוואלדיקע שיסעריי, מענטשן לויפן אין די קעלערס אין גרויס שרעק.

פארנאכט איז אָנגעקומען פיל רוסיש מיליטער. מיט זיי זענען אויך צוריק געקומען די עוואקואירטע פּאָליציי און זשאנדארמעריע, וועלכע האָבן באלד ליקווידירט די בירגערלעכע זעלבשוץ.

ה׳ ואתחנן, 6.8. היינט איז אָנגעקומען נאָך א דיוויזיע רוסיש מיליטער, וואָס האָט זיך געלאָזט מארשירן אויף ניידענבורג, אָבער נאָך א ווידער־שטאנד צוריקגעשטויסן געוואָרן. דאָס שיסעריי האָט מען אין מלאָווע נישט געהערט, צוליב דער ווייטקייט פונעם פראָנט.

צוליבן צוריקשטויסן פון רוסישן מיליטער, האָט די פּאָליציי ווידער פארלאָזט מלאווע. זי איז אָבער שבת פרי צוריק געקומען.

במשך דער וואָך זענען דייטשע עראָפּלאנען פיל מאָל דורכגעפלויגן די שטאָט און באשאָסן געוואָרן פון די רוסישע ביקסן, פולעמיאָטן און הארמאטן, אָבער נישט געטראָפן.

א׳ עקב. 9.8. דאָס ערשטע מאָל האָט זיך אויך באוויזן א רוסישער עראָפּלאן, וועלכער האָט זיך אינדערפרי אראָפּגעלאָזט הינטער דער שטאָט און מיטאָגצייט אָפּגעפלויגן אויף אויסשפּירונג קיין דייטשלאנד. שפּעטער איז ער צוריק געקומען און ווייטער אָפּגעפלויגן.

ב׳ עקב. 10.8. היינט איז דאָ פארבייגעפלויגן א דייטשער צעפּעלין. דאָס רוסישע מיליטער האָט אים באגעגנט מיט א שיסעריי, וועלכע האָט איבערגעשראָקן די ציווילע באפעלקערונג. נאָך מיטאָג, ביים צוריקפליען, האָט זיך ווידער איבערגעחזרט דאָס זעלבע. ס׳האָט אים אָבער גאָר נישט געשאדט — און זיך ווייטער געגאנגען זיין וועג. דערפאר אָבער האָט בשעת מעשה א הארמאטן־קויל אין דער נידער אויפגעריסן און פארוווּנ־דעט דריי ציווילע מענטשן הינטער וואָלקא.

די רוסישע פאָרפּאָסטנס האָבן היינט געפאנגען 5 דייטשע פאָרפּאָסטנס אויף ראָווערן. אייניקע פון זיי זענען געוואָרן פארוווּנדעט און געשטאָרבן אין שפּיטאָל.

מ׳האָט היינט געלאָזט פויקן, אז דריי אזייגער בייטאָג זאָל די באפעל־קערונג זיך פארזאמלען פארן מאגיסטראט. צו דער באשטימטער שעה האָט דער נאטשאלניק זיעמסקי פובליקירט פארן פארזאמלטן עולם, אז

היות ווי עס ווייזט זיך ארויס, געפונען זיך צווישן דער ציוויל־באפעלקע־רונג שפּיאָנען, על כן, ווער עס ווייס פון זיי, זאָל זיי ארויסגעבן. און בכלל — יעדן פּערזאָן ארויסגעבן דער מאכט. די שולדיקע אין עובר זיין אויף דער פאראָרדענונג, וועלן געשטעלט ווערן פאר א פעלד־געריכט. פיל פארדעכטיקע פּערזאָנען זענען ארעסטירט געוואָרן.

ג׳ עקב. 11.8. ס׳איז ווידער פארבייגעפלויגן א דייטשער עראָפּלאן און מ׳האָט אויף אים געעפנט אַ שרעקלעכע שיסעריי, נאָך מער ווי נעכטן. נאָר מ׳האָט זיך שוין נישט אזוי איבערגעשראָקן, מ׳איז דערמיט געוווינט. מ׳האָט היינט פּובליקירט, אז אין אָוונט וועט גיין א צוג פאר ציוויל־מענטשן קיין ווארשע. אלס פּראָוויזאָרישער „וואָקזאל" איז אָנגעגעבן געוואָרן דאָס וועכטער־הייזל אויפן שרענסקער וועג. צו דער באשטימטער שעה, האָבן זיך צונויפגעזאמלט א 50־60 פּערזאָן צו פאָרן קיין ווארשע. די באן־מאכט האָט אָבער געפונען פאר נייטיק אָנצווענדן א „נומערוס נולוס" לגבי יידן. די קריסטן האָט מען אויפגענומען און די יידן געהייסן גיין אהיים.

ד׳ עקב. תרע"ד. 30.7.1914—12.8. פינף אזייגער פארטאָג איז דורכ־געפלויגן א דייטשער עראָפּלאן, וועלכער איז באשאָסן געוואָרן פונעם רוסישן מיליטער. 7 אזייגער איז אויסגעבראָכן א גרויסע שיסעריי, אָן אויפהער, הינטער דער שטאָט אויף פּלאָצקער און שרענסקער וועג. דאָס דייטשע מיליטער איז באפאלן דאָס רוסישע. אויף דער באפעלקערונג איז געפאלן א שרעקלעכער פחד. די איינוווינער פון יענער געגנט אנטלויפן טיפער אין שטאָט. דער רעש איז געוואלדיק. אזוי האָט עס געדויערט ביז צוועלף בייטאָג, ווען דאָס רוסישע מיליטער האָט אָנגעהויבן זיך צוריקצו־ציען. דאָס שיסעריי איז געוואָרן לייכטער.

פינף א זייגער נאָך מיטאָג איז שטיל געוואָרן, די שיסעריי האָט אויפ־געהערט. די פּאָליציי האָט פארלאָזט די שטאָט. בלויז דער בירגערמייסטער איז געבליבן. דאָס מיליטער איז אלע מאָל וויינקער, די באפעלקערונג האָט זיך עטוואָס בארויקט.

ה׳ עקב. 13.8. 9 א זייגער אינדערפרי האָבן זיך פארשפרייט קלאנגען, אז דאָס דייטשע מיליטער געפינט זיך שוין ביי דער שטאָט. 10 א זייגער איז אָנגעקומען אן אָפיציר מיט דער ערשטער אָפטיילונג און דער בירגערמייסטער האָט זיי איבערגעגעבן די שטאָט. ס׳איז צוזאמענגעשטעלט געוואָרן א פּראָטאָקאָל אין מאגיסטראט, וועלכן דער בירגערמייסטער מיט עטלעכע לאוניקעס האָבן אונטערגעשריבן. ס׳איז באשטימט געוואָרן אַ מיליטערישער קאָמענדאנט, וועלכער האָט דאָס ערשטע פאראָרדנט מ׳זאָל אים צושטעלן פּראָוויאנט. דאן האָבן אָנגעהויבן מארשירן דייטשע סאָל־דאטן פון ווולקער וועג צום ווארשעווער שאָסיי — א מחנה פון בערך 25־30 טויזנט מאן: פוסגייער, קאוואלעריע, פּולעמיאָטן און הארמאטן.

דאָס האָט געדויערט פון צען פרי ביז פיר נאָך מיטאָג. א זייגער פינף האָבן א טייל אָפּטיילונגען אָנגעהויבן צוריק קומען און זיך איינקוואַרטירט אין פּאַלאַטקעס אין מלאַווע, ווולקא, טיילווייז אין אילאָווא, אויך ארום דער שטאָט אויף די וועגן.

אלע אמטלעכע דירות, וועלכע זענען געווען פאַרשלאָסן, זענען אויפגעעפנט געוואָרן און דאָס מיליטער האָט זיך דאָרט איינקוואַרטירט. ס'איז אויך איינקוואַרטירט געוואָרן מיליטער אין פּריוואַטע דירות.

עס איז ארויס א באַפעל, אַז שפּעטער פון ניין אָוונט זאָל זיך קיינער נישט באַווייזן אין גאַס, און וויפל איינער האָט זאַפּאַסן האָבער, היי און ברויט, זאָל מען ברענגען צום מאַגיסטראַט.

ו' עשק עקב, 14.8. דאָס דייטשע מיליטער האָט זיך ביסלעכווייז צוריק געצויגן און איינגעאָרדנט אין שטאָט. זיי האָבן איינגעפירט א פעלדפּאָסט, פאַרלייגט טעלעפאָן־דראָטן. ארום דער שטאָט האָבן זיי געגראָבן אָקאָפּעס, פאַרשאַנצט און באַריקאַדירט, ארומצוימענדיק גאַנצע שטחים מיט שטעכיקן דראָט.

דאָס מיליטער האָט זיך ארויסגעלאָזט איבער דער שטאָט, יעדער האָט געקויפט וואָס זיין הארץ גלוסט. געצאָלט האָבן זיי וויפל ס'איז זיי געפעלן, אָדער גענומען אינגאַנצן אומזיסט. די יעניקע וואָס האָבן גענומען פאַרן רעגימענט, האָבן געגעבן קוויטלעך, אַז די שטאָט זאָל באַצאָלן. און קונים זענען זיי געווען אויף אלצדינג. שאָקאָלאַד און צוקערוואַרג, פּאַפּיראָסן און ציגאַרן האָבן זיי אויסגעליידיקט פון די געוועלבער. זיי זענען אויך ארומגעגאַנגען איבער די הויף און וווּ נאָר זיי האָבן געטראָפן אַ פערד־און־וואָגן — צוגענומען. א טייל האָבן זיי געגעבן קוויטלעך, די שטאָט זאָל באַצאָלן, ביי א טייל האָבן זיי צוגענומען אָן געלט און אָן א קוויטל. מען שאַצט די צאָל אַרויסגעגעבענע קוויטלעך, זאָלן אַנטרעפן העכער 100,000 מאַרק. די שטאָט איז געוואָרן בדלות.

אייניקע אָפיצירן און זעלנער אויף די קוואַרטירן, האָבן זיך געלאָזט באַגנוגענען מיט דעם וואָס דער בעל־הבית האָט זיי געגעבן עסן און טרינקען; א טייל האָבן פאַרלאַנגט די טייערסטע מאכלים און משקאות, אַז א שווערע משא האָט זיך געלייגט אויף די איינוווינער. אויף יעדנס ליפּן הענגט די פראַגע: וואָס ווייטער?

מוצש"ק עקב 15.8. היינט, שבת, האָט די מיליטער־מאַכט געצוווּנגען אויפצועפענען די צוליב שבת געשלאָסענע יידישע געשעפטן, און צוגענומען אלערליי פּראָדוקטן און עסנוואַרג, אויך האָלץ און דראָט פון די סקלאַדעס — צו די אָקאָפּעס.

א' ראה תרע"ד, 5.8.1914—3. דאָס דייטשע מיליטער פונעם מלאַווער פראָנט איז געוואָרן צוריק געצויגן, אויף זייער אָרט זענען געקומען לאַנדשטורמער, עלטערע מענטשן, וועלכע האָבן נאָך מער באַשווערט די

לאסט אויף דער ציווילער באפעלקערונג, דורכן נעמען צו פארשידענער צוואנגס־ארבעט, ווי טראָגן וואסער, ציגל אדג״ל. אויסער דעם האָבן זיי כסדר גענומען פארשידענע סחורות פון די האלב־ליידיקע געוועלבער און סקלאדעס. די באפעלקערונג איז ארומגעגאנגען ווי שאָטנס, מיט אַ שווער געמיט.

ניין א זייגער אָוונט האָבן זיך געהערט טרומייטער־סיגנאלן און א קליינע שיסעריי, אָבער קיינער האָט נישט געוואָגט ארויסצוגיין אויף דער גאס א קוק טאָן וואָס דאָרט איז, ווייל דער שטרענגער פארבאָט נישט צו גיין אין גאס נאָך ניין א זייגער, האָט אויף אלעמען אָנגעוואָרפן א מורא.

ב׳ ראה, 17.8—4. זעקס א זייגער פארטאָג האָט מען געוווּסט, אז דאָס דייטשע מיליטער האָט אינגאנצן אָפּגעצויגן. יעדער קריכט ארויס פון זיין נאָרע און פרוּווט שטעלן א פוס וואָס ווייטער. מען זעט נישט קיין איין זעלנער. אַלע אמטן זענען געשלאָסן, אינעווייניק האָבן זיי, וואָס נאָר מעגלעך, אַלץ פארניכטעט.

אויף די הערצער איז א ביסל געוואָרן לייכטער, מ׳האָט געפּרוּווט גיין א ביסל ארומזען וואָס פאר א חורבן די דייטשן האָבן אָנגעמאכט אין שטאָט...

ארום צוויי א זייגער נאָך מיטאָג, האָט זיך באַוויזן אין שטאָט אַ גרופּע רוסישע זעלנער, בערך א פופציק מאן — און אין דעם טאָג האָט אין שטאָט געהערשט רו.

שוין מער ווי צוויי וואָכן, ווי די מלאָוּוער איינוווינער לעבן אין פּחד פון די כסדרדיקע שיסערייען, יעדער איז הפקר מיט זיין גוף און פארמעגן. ס׳איז מלחמה, און ביי יעדער קלייניקייט ווערט באלד געדראָט מיט א קויל אין קאָפּ. אויסער דעם, איז מען אָפּגעריסן פון דער גאנצער וועלט. קיין פּאָסט, קיין טעלעגראַף, מען ווייסט נישט וואָס עס הערט זיך אויף דער וועלט, ווי לאנג וועט אזוי דויערן. מ׳קאָן נישט האנדלען און פאר־דינען. די באַן גייט נישט. און מיט פורן — איין טאָג לאָזט מען נישט ארויס, דעם צווייטן לאָזט מען נישט אריין. מען זעט פירן פאַרוווּנדעטע פונעם שלאכט־פעלד. פיל פּריוואט־הייזער האָט מען פארוואַנדלט אין שפּיטאָלן, אַלץ איז איבערפולט מיט פאַרוווּנדעטע.

די גרעסטע טייל באפעלקערונג איז געבליבן אָן מיטלען צום לעבן. גרעסערע קאפּיטאלן געפינען זיך קוים ביי געציילטע יחידים. דער מיטל־שטאנד פארמאָגט נאָך קוים עטלעכע רובל אין קעשענע, לעבט מען אויסגערעכנט און קארג, ס׳זאָל אויף וואָס לענגער קלעקן, מ׳ווייסט דאָך נישט ווי לאנג ס׳וועט אזוי דויערן.

ביינאכט פארגינט זיך נישט קיינער אויסצוטאָן און לייגן שלאָפן. מ׳האָט מורא, מען זאָל די שטאָט נישט צעשטערן און חרוב מאכן, ווי עס

קומט פּאַר אויף פיל מלחמה־ערטער. יעדער שפּאַרט זיך צו ווי ער קאָן, אינעם אַנטועבץ, קוים קומט עפּעס פּאַר, זאָל מען קאָנען אנטלויפן אין פעלד. וואָס מען האָט איבערגעלעבט — ווייסט מען שוין. וואָס ווייטער וועט זיין? זאָל השי"ת זיך דערבאַרעמען און דערפרייען די פאַרביטערטע הערצער!

ג׳ ראה — 16.8—5. אינדערפרי האָט זיך אין שטאָט פאַרשפּרייט א קלאַנג, אז קיין וואָלקע איז אָנגעקומען א צוג מיט דייטשע זעלנער, וועלכע כאַפּן אלע יונגע מענטשן, זעצן זיי אריין אין די וואַגאָנעס און פירן אוועק קיין דייטשלאנד אויף צוואַנג־אַרבעט אָדער מיליטער־דינסט. ס׳איז אנטשטאַנען א שרעקלעכע בהלה, פיל מענטשן האָבן געוואָלט אנטלויפן פון שטאָט, מען האָט זיי אָבער נישט ארויסגעלאָזט. צום גליק האָט זיך ארויסגעוויזן, אז ס׳איז נאָר א פאַלשער קלאַנג. עס זענען אָנגעקומען עטלעכע הונדערט דייטשן, און רוסישע זעלנער וואָס זענען אהערגעקומען מאַנטיק — זענען אוועק. די דייטשן האָבן זיך צוריק באזעצט אין שטאָט, אָבער קיינעם נישט געכאַפּט צום אוועקשיקן.

זעקס אָוונט איז אדורכגעפלויגן א רוסישער עראָפּלאַן. די דייטשן האָבן צו אים געשאָסן, אָבער נישט געטראָפן.

ד׳ ראה תרע"ד, 19.8—6. ביז אָוונט האָבן די איינוואוינער געלעבט עטוואָס באַרואיקט. עטלעכע הונדערט דייטשע זעלנער האָבן זיך ארומ־געדרייט און קיינעם נישט געטשעפּעט. צען א זייגער פרי, האָט דער מיליטערישער קאָמענדאַנט פּובליקירט, מען זאָל נישט פאַרטשעפּען דאָס מיליטער, אויך נישט די ציוויל־באַפעלקערונג צווישן זיך, איינער דעם צווייטן, אין קעגנטייל וועט מען תיכף געמשפּט ווערן דורך א פעלד־געריכט... אין פאַל ס׳וועט ברענען, זאָל מען נישט סיגנאַליזירן דורך טרומייטערן, ווי שטענדיק, נאָר אנשטאָט דעם וועט דער קלויסטער־גלאָק קלינגען... מען זאָל אויך רייניקן די גאַסן און הויפן.

זיבן אָוונט איז פאַרבייגעפלויגן א רוסישער עראָפּלאַן. די דייטשן האָבן צו אים אַרויפגעשאָסן, אָבער נישט געטראָפן.

אכט אָוונט האָט מען דערזען א פייער אויף פּראָשניצער וועג. דאָס האָבן געברענט צוויי ווינט־מילן. שפּעטער האָט זיך די זעלבע געשיכטע איבערגעחזרט מיט א ווינט־מיל אויף באַרזשעלער וועג. די מילן האָבן זיך רואיק אויסגעברענט און די אייגנטימער מיט נאָך עטלעכע ציוויל־קריסטן האָט מען אָפּגעשיקט אויף פורלער קיין זאָלדע.

די באַפעלקערונג האָט צוליב דער געשעעניש איבערגעלעבט אַ שרעקלעכע נאכט. אלע זענען געווען וואַך.

ה׳ ראה, 20.8—7. פון צען ביז צוועלף פרי האָט מען געהערט א שטאַרקע שיסעריי אויף פּראָשניצער וועג, ביי שידלאָווע. פון איינס אַ זייגער האָט זיך די שיסעריי פאַרשטאַרקט, און ביז פיר א זייגער האָט

אָן אויפהער געדונערט פון האַרמאַטן און ביקסן, נאָענט פון שטאָט. די פּאַניק צווישן דער באַפעלקערונג איז געוואַלדיק. עס גייט א פאַרביטערטע שלאַכט, וועלכע צעפלאַקערט זיך וואָס מער און כאַפּט אַרום די גאַנצע אומגעבונג. די האַרמאַטן־דונערן הערן זיך איצינד פון פּראַשניצער, כאָר־זשעלער און ווולקער וועגן. גראַנאַטן און קוילן פאַלן כסדר אין שטאָט און די באַפעלקערונג באַהאַלט זיך מיט שרעק אין די קעלערס.

ענדלעך איז דאָס דייטשע מיליטער אָפּגעטראָטן. זיבן דייטשן מיט אַן אָפיציר זענען פון די רוסן גענומען געוואָרן אין געפאַנגענשאַפט.

פינף אַוונט האָט אָנגעהויבן מאַרשירן דאָס רוסישע מיליטער — פוסגייער און קאַוואַלעריע, א מחנה רב אָן א שיעור, פון פּראַשניצער וועג אין דער ריכטונג קיין ווולקע. די גאַנצע נאַכט האָט זיך געצויגן דאָס מיליטער דורך דער שטאָט, אויסער אויף די אומוועגן און פעלדער. אויך פיל עראָפּלאַנען לויפן דורכן טאָג.

דאָס רוסישע מיליטער איז אַנטיסעמיטיש געשטימט. ביי זיי איז איינגערעדט, אַז די יידן האָבן געלעבט פריינדלעך מיט די דייטשן בעת זייער אויפהאַלט אין שטאָט, און אַז מען האָט זיי געגעבן אַלץ וואָס זיי האָבן פאַרלאַנגט, אָן געלט. זיי גלייבן נישט, אַז די דייטשן האָבן אַלץ גענומען מיט גוואַלד. דאָס רוסישע מיליטער איז דעריבער שטאַרק צעווילדעוועט. ווו זיי זעען א ייד, שלאָגט מען אים מכות רצח. ווידער איז דער ייד דער שעיר לעזאזל, לעבט אין שרעק און האָט מורא דעם קאָפּ אַרויסצושטעקן.

ו' עש"ק ראה, 21.8—8. אין שטאָט האָט אויסגעפעלט ברויט. דאָס מיליטער האָט אָפּגעוואַרט ביי די בעקערס און צוגענומען דאָס ברויט. עס גייען ווייטער כסדר מחנות מיליטער אָן א צאָל, פון פּראַשניצער וועג צום ווולקער.

דער פּוילישער המון האָט זיך גענומען עטלעכע זעלנער און גייען אַרום איבער די יידישע געוועלבער ראַבירן, מיטן אויסרייד, אַז פאַר די דייטשן האָט מען אַלץ געגעבן אומזיסט.

די פּאָליציי איז צוריק געקומען. איר ערשטע אַרבעט איז געווען: אַרעסטירן עטלעכע יידן. ווידער האָט מען איבערגעלעבט א טאָג פול מיט מורא און שרעק.

מוצש"ק ראה, 22.8—9. דאָס רוסישע מיליטער ציט כסדר דורך דער שטאָט, כחול הים. עראָפּלאַנען פליען הין און צוריק. צו 3־4 מיט אַמאָל. די יידישע געוועלבער האָט מען געצוואונגען צו האַלטן אָפן, מען האָט אַרעסטירט נאָך עטלעכע יידן, אויך די פון נעכטן אַרעסטירטע זיצן נאָך, נישט אויספאַרעגנדיק זיי צומאָל די „עבירות". אין ווולקע האָט דער פּוילישער המון, צוזאַמען מיט רוסישע זעלנער, ראַבירט און חרוב געמאַכט אַלע יידישע געוועלבער. אַלס צולאָג האָבן זיי נאָך מלשין געווען אויף די דאָרטיקע יידן און מ'האָט זיי אַרעסטירט.

די שטימונג צווישן דער יידישער באפעלקערונג איז א געדריקטע, השם ירחם.

א׳ שופטים תרע״ד, 23.8—10. דאָס רוסישע מיליטער שטראָמט נאָך אלץ — אין א ריזיקער צאָל — פון פראַשניצער וועג, צו וואָלקער, עטלעכע אָפטיילונגען גייען אויך אויף דער ניבאַרגער גאַס. קיין ראַבי־רונגען קומען שוין מער נישט פאָר, דער עולם הייבט אָן א ביסל פרייער אָפּעטעמען, מען גייט א ביסל ארויס אין גאַס און מען קוקט זיך צו צום מאַרשירן פון די זעלנער, ווייזט אָבער אויס, אז ס׳איז זיי נישט באַשערט געווען אפילו דאָס „פאַרגעניגן". ווייל באַלד האָט מען אָנגע־הויבן שלעפּן מענטשן, יידן און קריסטן, קיין וואָלקע, צו אַרבעטן ביי דער באַן; שפּעטער האָבן זיי באַפוילן, אז קיין שום ייד זאָל זיך מער ביי דער אַרבעט נישט געפינען. מילא, „נישט איז נישט", האָבן יידן געטענהט... און זענען אהיים געגאַנגען. פון די אַרעסטירטע פון פרייטיק צונאַכטס האָט מען עטלעכע אינגאַנצן באַפרייט, און אייניקע האָט מען באַפרייט קעגן 200—300 רובל קויציע. פיר פערזאָן האָבן באַקומען צו אייניקע טעג אַרעסט, און די איבעריקע האָט מען אָפּגעשיקט קיין מאָדלין, אין פעסטונג.

ג׳ שופטים, 25.8—12. עס גייט שוין ווינציק מיליטער איבער די גאַסן, אין שטאָט איז רואיק. דאָס גאַנצע מיליטער וואָס איז דורכגעגאַנגען, איז אַרויף אויף פּרייסישער טעריטאָריע. לויטן פאַרנעם פון מיליטער, שאַצט מען אויף צען מייל מער די פאַרנומענע טעריטאָריע.

ד׳ שופטים, 26.8—13. די גאַנצע נאַכט אויף מיטוואָך, זענען פון פראַשניצער וועג אָנגעקומען אויטאָמאָבילן, מיט אַזאַ גערויש און טומל, אז די שטאָט האָט אַזש געציטערט. אינדערפרי האָט מען אין מאַרק געזען שטיין עטלעכע און פופציק אויטאָמאָבילן. מ׳האָט אויך גענומען מענטשן צו דער אַרבעט.

שפּעטער האָט מען פון ניידענבורגער קאַנט אָנגעהויבן ברענגען פאַר־וווּנדעטע, וועמענס צאָל האָט באַטראָפן ביי א 1500. די שטאָט־מענטשן האָבן זיי גלייך באַזאָרגט מיט ברויט, מילך, טיי און אַנדערע זאַכן. דערנאָך האָט מען זיי אַרויסגעשיקט קיין וואָלקע צו דער באַן.

ה׳ שופטים, 27.8—14. אין שטאָט איז א ביסל רואיקער. ביסלעכווייז הייבט מען אָן עפענען די געוועלבער, מען דרייט זיך אַרום אין גאַס, מען כאַפּט אויף יעדע נייעס. זעקס אָוונט איז אָבער באַשערט געווען א שטיקל מהומה, עס האָט זיך, נעמלעך, פאַרשפּרייט א קלאַנג, אז „יעקע איז שוין ווידער דאָ". נו, מער האָט מען נישט באַדאַרפט — גלייך האָבן זיך אַלע געוועלבער געשלאָסן, מען האָט פאַרהאַקט די לאָדנס פון די פענצטער, יעדער איז געלאָפן אין זיין קעלער.

אַלע מיליטערישע אויטאָמאָבילן זענען פול געוואָרן מיט באַאַמטע

און מיליטער, וואָס האָבן אין בהלה גענומען אנטלויפן. באלד האָט זיך אָבער ארויסגעוויזן, אז די גאנצע מעשה איז נישט מער ווי צום לאכן, ווארעם די מהומה איז געקומען דערפון, וואָס מ׳האָט עטלעכע דייטשן גענומען אין געפענגעניש, האָט מען געמיינט, אז „יעקע״ איז שוין ווידער דאָ.

אז ס׳איז באשערט הארץ־קלאפעניש, דארף מען דערויף נישטווארטן. ס׳איז קוים א דורך א האלבע שעה פון דער פאַריקער מהומה, און שוין זענען דאָ פרישע „עמאָציעס״. דאָס גאנצע רוסישע מיליטער וואָס איז אריבער קיין פרייסן, הייבט זיך אָן, אין איילעניש, אומקערן. און מען האָט שוין ווייטער א גאנצע נאכט נישט געקאָנט קיין אויג צוטאָן.

ו׳ עש״ק, 28.8—15. פון דריי ביז פיר פארטאָג האָט זיך אָנגעהויבן דאָס אנטלויפן פון דער שטאָט, אויף א לייטער־וואָגן האָבן זיך אָנגע־פאקט צו 30־20 מענטשן. אין שטאָט איז נישט געבליבן קיין איין פור. מאסן מענטשן האָבן גענומען פעקלעך אויף די פּליצעס, די קינדער אויף די הענט — און מ׳איז אנטלאָפן. פון 7 פרי ביז 12 האָט מען אין שטאָט געהערט א שיסעריי, נאָך צוועלף איז שטילער געוואָרן, א גרויסער טייל פון רוסישן מיליטער האָט צוריק אָנגעהויבן מארשירן קיין פרייסן, אזוי אז די פארבליבענע איינוווינער האָבן זיך עטוואָס בארואיקט. צווישן פיר און פינף אין אָוונט, האָט זיך אין שטאָט דערהערט א גוואלדיקע שיסעריי. דאָס האָבן די רוסן באשאָסן א דייטשן צעפּעלין און אים געפאנגען, עטלעכע פון דער מאנשאפט האָבן זיי דערשאָסן און די איבעריקע גענומען אין געפענגעניש...

חייל יהודי ממלאבה בצבא הרוסי, "דראגונר" • יידישער זעלנער פון מלאווע אין דער צארישער ארמיי ("דראגונר").

A Jewish soldier from Mlawa in the czar's army ("dragoon")

יחיאל יאַניש

פון מלאַווער שטייגער

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט אין מלאווע זיך געשאפן די מזרחי־פאַרטיי — און מיין טאַטע איז געוואָרן איינער פון אירע טוערס. די יוגנט איז אין יענער צייט געוואָרן פרייער, אפילו אָנגעטאָן שטיפּע קראַגנס. דערפאר אָבער האָט מען זיי מיט די קאָלנערס נישט אריינגע־לאָזט דאווענען אין די שטיבלעך פרייטיק־צו־נאכטס און שבת. אזא בחור האָט געהייסן א „פורש מן הציבור" און מ'האָט אים נישט געגעבן קיין עליה לתורה.

אין אלעקסאנדער שטיבל פלעגן דאווענען אלעקסאנדער און אויך גערער חסידים. צווישן די צוויי (אלעקסאנדער און גערער) זענען כסדר געווען סיכסוכים. אפילו שידוכים האָבן זיי נישט געטאָן צווישן זיך. ווען מ'האָט באדארפט אויפנעמען א רב אין שטאָט, איז געווען געפּערלעך. אפילו ביים אויפנעמען א דיין, איז צווישן זיי אויסגעבראָכן א מלחמה.

בעריש פערלמוטער האָט געדאווענט אין דעם שטיבל. אז ער איז געוואָרן א ציוניסט און אָנגעטאָן א קאָלנער, האָט מען אים דאָרט נישט געלאָזט דאווענען. ער איז אין יענער צייט געווען דער פאָרשטייער פון די ציוניסטן און געשאפן די אָרגאניזאציע אין מלאווע. ער האָט באלאנגט צו די אלגעמיינע ציוניסטן און מיין פאָטער — צו מזרחי.

איך האָב דעמאָלט געלערנט אין דער גאָלאָמב־שול אין מלאווע, ווו מ'האָט געלערנט יידיש, רוסיש, דייטש. נאָר די אונטערריכט־שפּראך איז געווען פויליש. די שול איז געווען אונטער דער אויפזיכט פון דער צארישער מאכט.

איך האָב פארלאָזן מלאווע אין 1935, אין עלטער פון 38 יאָר. איך בין טאקע א מלאווער, אָבער לרוב געווען אויסער דער שטאָט, כמעט שטענדיק אין ווארשע, דאָרט געלערנט און געארבעט, נאָר יעדע וואָך געקומען אהיים. אזוי האָב איך זיך געפירט נאָך פאר דער ערשטער מלחמה. די יאָרן 1914—1918 האָב איך פארבראכט אין מלאווע. אין דער צייט פון דער מלחמה, האָבן די דייטשן דערלויבט די טעטיקייט פון אלע יידישע אינסטיטוציעס אין שטאָט. אין יענער צייט האָט עקזיס־טירט אין מלאווע א קהילה־פארוואלטונג.

מיין פאָטער איז געווען א סוחר פון רוישטאָפן. אין שטאָט איז שוין געווען א מין אָרגאניזאציע פון סוחרים און פון בעלי־מלאכות. נישט יעדער איינער האָט געקאָנט זיין א רעגיסטרירטער בעל־מלאכה. ווער ס'האָט געוואָלט עפענען אָ ווארשטאט, האָט געמוזט אדורכגיין אָן עקזאמען.

מיין פאָטער האָט נישט געלערנט אין קיין גימנאַזיע. אָבער זיין האַנטשריפט, מיט וועלכער ער האָט געשריבן פּירושים איבער ספרים — איז מען געקומען קוקן אויף וווּנדער!

די גערער חסידים, בראש מיט זייער אָנפירער פּנחס מאַנדרי, האָבן דאָן געפירט א שטאַרקע אַגיטאַציע קעגן ארץ־ישראל. ס׳איז געווען סכנות נפשות. מען האָט זיך געשלאָגן און געקריגט. זיי האָבן אַגיטירט קעגן קרן־היסוד און קרן־קיימת. דאַקעגן די ציונים כלליים און מזרחי פלעגן זאַמלען פאַר ארץ־ישראל, אפילו ביי די קינדער אין די שולן.

אין מלאווע איז געווען א מאַרק צוויי מאָל אין וואָך: דינסטיק און פרייטיק. יידישע סוחרים און בעלי־מלאכות האָבן געבראַנגט זייערע אויסאַרבייטונגען און סחורות און זיי אויסגעשטעלט אויפן מאַרק. א דאַנק די יידישע פאָרשטייער אין שטאָטראַט, האָבן זיי אויסגעפועלט שטענדיקע פלעצער פאַרן הענדלער און האַנטווערקער. צום יאַריד זענען מענטשן געקומען קויפן און פאַרקויפן פון א סך שטעט און שטעטלער.

וואָס שייך דעם געזעלשאַפטלעכן לעבן, זענען געווען פאַרשיידענע חסידים־שטיבלעך, א ביסל פרייערע, ווי אויך גאָר פאַנאַטישע. געווען אויך „פועלי־ציון״, „בונד״, וואָס האָבן אָרגאַניזירט קולטור־אָוונטן, ווי אויך טאַנץ־פאַרוויילונגען, מיידלעך און יינגלעך צוזאַמען. דאַקעגן אגוד־ת־ישראל האָט איר געזעלשאַפטלעך לעבן געפירט אַנדערש. געווען אויך ביי זיי פרויען, אָבער אָפּגעזונדערט פון מענער. די פרויען האָבן געפירט אַן אייגענע מיידל־שול, בית־יעקב. אַנדערש איז געווען אין דער מזרחי־באַוועגונג, מער מאָדערן.

אין גרויסן זאַל פלעגט שפּילן דאָס וואַרשעווער יידישע טעאַטער. אַהין זענען אויך געקומען פוילישע טרופּעס. מלאווער יוגנט מיט זייערע קלובן האָבן איינגעאָרדנט טעאַטער־פאָרשטעלונגען. אין מיינע צייטן איז אויך געווען א כאָר — „הזמיר״.

מענדל ווישינסקי איז געווען א כלל־טוער, אויסער אן אָנפירער ביי די פייערלעשער. זיין פרנסה האָט ער געהאַט פון צייטונגען־פאַרקויף אין א קיאָסק, ווי אויך פאַרטיילט צייטונגען אין די הייזער. ער האָט געזאָרגט פאַר די אָרעמעלייט, געזאַמלט געלט ביי די בעלי־בתים פון שטאָט און פאַרטיילט די נויטבאַדערפטיקע. אויפן געביט פון קעגנזייטיקער הילף, האָט זיך מלאווע שטאַרק אויסגעצייכנט. יידן האָבן געהאָלפן איינער דעם צווייטן, דער עיקר — דורך מתן־בסתר. מענדל ווישינסקי איז געווען דער כל־יכול, ער האָט אַלץ דערליידיקט. אפילו א בלימל־טאָג האָט ער געמאַכט און געשיקט זאַמלען מיט פושקעס.

אַז ס׳איז אויסגעבראָכן א שריפה אין שטעטל, איז ער געווען דער ערשטער, וואָס האָט אַלאַרמירט מיט זיין טראָמפּייט. אפילו ביי וואַלן איז ער געווען דער ערשטער צו אַגיטירן פאַר די ציוניסטן.

בײ אונדז אין די סחורות־מאַגאַזינען, האָבן געאַרבעט 90 פּראָצענט קריסטן און די אַנדערע — ייִדן. פֿאַרן עולה זײַן קיין ארץ־ישראל, האָב איך געהאַט אַ פֿאַרבינדונג מיט אַ פּאָלאַק. געוואָלט זיך אויסלערנען אַ פֿאַך. וואָס לערנט מען? געווען אין שטאָט אַ קריסט אַ שטיינקריצער און כ׳האָב באַשלאָסן בײַ אים לערנען, ווײַל אין ארץ־ישראל איז דאָס איינס פֿון די בעסטע פֿאַכן. אויב כ׳וועל קענען שטיינקריצערײַ, ווער איך אין לאַנד אויפֿגענומען אין אַ קאָאָפּעראַטיוו.

מיט דעם פֿאַך בין איך געקומען אין לאַנד — און בײַ דעם פֿאַרבליבן.

הוועד של "התאחדות", 1926 • קאָמיטעט פֿון "התאחדות", 1926
The "Hitahdut" committee, 1926

ראָז גודמאַן / שיקאַגאָ
(ראָכטשע פשעמיאַראָוויטש־קופּעלד)

„בנות ציון", „ציונה", הילפס־קאָמיטעט

מיינע זכרונות פון מלאווע זענען תמיד די אָנגענעמסטע. זייענדיק נאָך יונג און שמועסנדיק אָפט אין קאָנטאַר מיט בעריש פּערלמוטער, האָט ער ביסלעכווייז איינגעפלאַנצט אין מיר די אידעע פון ציוניזם און ליבע צו אונדזער פאָלק און לאַנד. אין יענע צייטן האָב איך פיל געלייענט די פּוילישע, רוסישע און דייטשישע ליטעראַטורן, געווען איבער־גענומען מיט פרעמדע קולטור־אוצרות, אָבער ווייניק געוווּסט, אז מיר יידן האָבן געגעבן דער וועלט די גרעסטע וויסנשאַפטלער און געלערנטע.

א דאנק בעריש פּערלמוטער, וועלכער האָט מיך פאַראינטערעסירט מיט יידישע שרייבער, געלערנטע און מנהיגים פון יידישן פאָלק, האָב איך מיט א גרופּע מיידלעך אין מיינע יאָרן אָנגעהויבן לערנען העברעיש און יידישע געשיכטע.

שפּעטער האָבן מיר געגרינדעט אין מלאווע דעם ציוניסטישן פאַריין, די באַקאַנטע „בנות ציון", מיט דער הילף פון מ. לאַסקי, ווינדיצקי, מאיר גרינבערג. יעדן שבת האָבן מיר געהאַט פאַרזאַמלונגען, באַהאַנדלט ציוניסטישע און אַלגעמיינע יידישע פּראַגן, באַקענט זיך מיט ביאָגראַפיעס פון פּערזענלעכקייטן, ציוניסטישע קאָנגרעסן, די אויפגאַבן פון קרן היסוד און קרן קיימת.

אין יענע צייטן איז נישט געווען גרינג צו אָרגאַניזירן פאַרזאַמלונגען, רעדן וועגן ציוניזם. מלאַווער מוטערס האָבן מורא געהאַט, אַז ציוניזם מיינט אַראָפּפירן זייערע קינדער פון וועג. האָבן מיר טאַקע געהאַט גרויסע שוועריקייטן. נאָך לאַנגע באַראַטונגען, האָבן מיר באַשלאָסן צו גרינדן א פאַריין פון די מוטערס פון אונדזערע חברטעס מיטן נאָמען „ציונה" און געוויילט א פאַרוואַלטונג.

פאָרזיצערין איז געווען שרה אַלטער. די יוגנט האָט מיטגעהאָלפן מיט רעפעראַטן וועגן ציוניסטישן געדאַנק און אַלגעמיינע יידישע פּראָבלע־מען. „ציונה" האָט געהאַט א גרויסן דערפאָלג. דאָס וויכטיקסטע: זיי האָבן מער נישט געשטערט זייערע קינדער געהערן צום פאַראיין.

יעדן שבת זענען פאָרגעקומען פאַרזאַמלונגען. מ'האָט אויך געלייענט, גערעדט, געפירט דיסקוסיעס, שטודירט און פאַרשפּרייט אונדזער געדאַנק צווישן דער יוגנט און עלטערן.

דער הילפס־קאָמיטעט אין מלאווע האָט נאָך דער מלחמה געשפּייזט די אָרעמע, נויטבאַדערפטיקע באַפעלקערונג מיט ברויט, פּראָדוקטן, קליידונג, געלט, און אויך דורך מתן בסתר. די ציוניסטישע יוגנט האָט מיטגעאַרבעט מיט דעם קאָמיטעט, געהאָלפן די אַלע, וואָס האָבן זיך

געניייטיקט אין הילף. מיר האָבן אויך געגרינדעט א תלמוד־תורה פאר די קינדער. ס׳איז געווען א שווערע, אָבער דאנקבארע ארבעט. אָבער נאָך זעקס יאָר טעטיקייט, זענען מיר געקומען צום באשלוס, אז ס׳איז נישט כדאי אוועקצוגעבן אזוי פיל צייט, ענערגיע און געלט, כדי פאר־וואנדלען א טייל מלאווער יידן אין סאָציאלע פאלן, ווייל טיילן פון דער יידישער באפעלקערונג, האָבן כמעט אויפגעהערט ארבעטן. ס׳איז לייכטער געווען צו קומען אין קאָמיטעט, ווו קינדער און דערוואקסענע האָבן באקומען עסן אין קיך, וועלכע מיר האָבן געפירט. אויך א טייל יוגנט האָט אויפגעהערט ארבעטן, דעריבער האָט מען באשלאָסן אויפצולייזן דעם קאָמיטעט. דער לעצטער פאָרזיצער איז געווען הערמאן קלעניץ. אין דעם קאָמיטעט בין איך געווען די פאָרשטייַערין פון דער יוגנט.

אין 1935 בין איך געפאָרן קיין אמעריקע מיט א וויזיט, געשיקט פון דער יידישער גימנאזיע אין מלאווע, צו שאפן הילף, אז די גימנאזיע זאָל נישט אונטערגיין. דער גרעסטער אידעאל אין מיין לעבן איז געווען: די מלאַווער יידישע יוגנט זאָל באקומען די געהעריקע בילדונג. איך האָב אין אמעריקע געפונען א סך הערצער פארן געדאנק צו בויען א גימנאזיע פאר קינדער פון אלע שיכטן פון דער באפעלקערונג. כ׳האָב געפירט א גרויסע אקציע אין שיקאגאָ, ניו־יאָרק און דעטראָיט. אויך שפּעטער האָבן די דערמאָנטע שטעט א סך געהאָלפן.

לאנגע יאָרן האָב איך זיך געווידמעט דער געזעלשאפטלעכער ארבעט אויף פארשיידענע געביטן.

ועד ההסתדרות של הציונים הכלליים, 1932

• קאָמיטעט פון אלגעמיינע ציוניסטן, 1932

The General Zionists' committee, 1932

אריה הללי

התעוררות לאומית - רקע ומקור

בית־אבי היה כדוגמת בתים רבים בעיירה. אבא היה חייט במקצועו. עם זה היתה לו חנות לבדים, מהם היה תופר את הבגדים, אבא היה גם איש ציבור ורבים מעסקיו היו עסקי־ציבור, אך הוא לא התפרנס מהם. בכלל לא היו במלאבה אנשים, שפרנסתם היתה על עסקי־ציבור. אבל אנו כילדים הרגשנו זאת בעיקר ביום ראשון, כשבאו אנשים להתייעץ עם אבא בעניינים שונים. הוא היה נציגם של בעלי־המלאכה בקהילה וזמן רב גם נציג בעלי־המלאכה בעירייה. הוא היה נציג נבחר בקהילה ובעירייה. בשנים האחרונות היה גם חבר בהנהלת הבאנק המרכזי. שנים רבות היה חבר בהנהלת הגימנסיה. במוסדות הללו הוא שימש כבילוביץ, ולאו־דווקא כנציג בעלי־המלאכה. מעניין: הוא עצמו לא היה בעל השכלה רחבה. היתה לו השכלה יסודית. בתחומי היהדות מצוי היה אך לא כאחיו. אח אחד שלו שימש כמורה בתלמוד־תורה.

אבא היה יו"ר של "ארבעטער פאריין". פעם בפעם היו מתכנסים הצדדים לסיכסוך־עבודה, הן הפועלים והן נציגי בעלי־המלאכה; היו מנהלים משא־ומתן על העלאת שכר. "מלחמת המעמדות" הזאת אופיינית היתה לכל הערים והעיירות בגולה. בעל־המלאכה לא היה בעל־נכסים. הפועל היה עני. ההבדל המעמדי לא היה רב. אף־על־פי־כן ניטשה מלחמת מעמדות חריפה למדי בעיר. זה היה בסוף שנות העשרים. היה אירגון גג של כל המפלגות לניהול משא־ומתן בענייני עבודה. היו גם מפלגות של פועלים; פועלי־ציון ימין, הבונד, פועלי־ציון שמאל.

למפלגות הציוניות לא היתה אחיזה בקרב הפועלים. לפרקים, בני הסו־חרים היו נציגיהם של הפועלים. כאן תופסים דברי בורוכוב שאמר, כי לפועלים היהודים אין בגולה בסיס מעמדי מוצק. הם מנהלים בעיקר מלחמת־מעמדות רעיונית, וחלקם במהפכות ובראדיקליות המילולית רב ביותר.

אבא תפס, כאמור, עמדה ציבורית חשובה בעיר. זוכר אני גם מאבק אנטי־דתי שלו למען בעלי־המלאכה. אף־על־פי שהוא עצמו היה ירא־שמים, התקומם נגד שליטתם של אנשי־הדת בקהילה. היה מתפלל בבית־הכנסת הגדול, שם היה אחד הגבאים. איני זוכר מה היה רקע הסכסוך עם הקצבים. דומה, שהקצבים סירבו לתת תמיכה גדולה יותר לשוחטים ולאנשי־הקהל. ייתכן שלא רצו לשלם בעד השחיטה את המחיר שהושת עליהם. הרב סגלוביץ הטיל חרם על הקצבים. התחילו מביאים בשר מבחוץ, שהיה עליו הכשר של הרב הזה, כדי לשבור את איגוד הקצבים. אבא היה נציגם בקהילה. הוא היה להם דגל במאבק זה. לאחר שאיגוד בעלי־המלאכה, ואבא בראשו, עמד לצד הקצבים, הטיל הרב חרם גם על

האיגוד. הוויכוחים סערו. אבא הכריז, שכל בעלי־המלאכה וכל הסוחרים ישתמשו בבשר נגד רצונו של הרב. ובדרך זו נשבר החרם. העניין נמשך כמה שבועות. כל העיר רגשה.

בית מסורתי

ביתנו היה בית מסורתי, אבא היה מתפלל יום יום. היתה לי לא פעם הרגשה, שהוא מתפלל למען הילדים, שלא יטשו את הדת. הוא יצא כנראה מתוך הנחה, שאין דבר הקושר את היהודי ליהדות אלא הדת. אני הגעתי לתנועה בגיל 12 ובדרך מקרה לגמרי. בתו של גולומב, שהיה מנהל בית־הספר, באה לכיתה שלנו בבית־ספר עממי, ואמרה: "אנחנו נבוא ונשיר – מי שרוצה יבוא". ואני הייתי בין אלה שבאו. כיוון שהתייתמתי בגיל 13, צריך הייתי להניח תפילין בגיל 12. בהיותי בן 13 או 14 כבר הנחתי אותם הצידה ונכנסתי לסיכסוך קשה מאוד עם אבא. התייתמתי מאמא, שנהרגה בזמן המלחמה עם הבולשביקים ב־1920. היא יצאה להציל את השוחט. אנשים עברו ברחוב וקראו להציל את השוחט. זה היה באמצע הקרב. היא קיבלה כדור בעורף, ונפלה במקום. זה היה לא רחוק מהבית.

כאמור, לא רציתי להוסיף ולהניח תפילין. אבא היה מזועזע: מה פירוש הדבר? אתה פוסק, למעשה, להיות יהודי? אמרתי לו: "לא, יש לי אמונה אחרת. אמונה שאעלה פעם ארצה. ואין הכרח להיות דתי, כדי להיצמד לאמונה החדשה. הוויכוח לא נסתיים, כמובן. בהמשך הזמן הוא התייחס ביתר־הבנה, הוא נספה בטריבלנקה. הוא הגיע לגיטו וארשה ואירגן ועד בגיטו. בעצמו היה מביא מצרכים לאנשי מלאבה.

נגר ולא סנדלר . . .

אני רוצה לחזור לשנים קודמות. בכל יום ראשון היו באים יהודים ליטול עצה מאבא. מאז התאלמן, לא רצה להתחתן כל עוד צעיר בניו לא יתחתן. וכך היה. רק לאחר שכולם התחתנו, מלבד הצעיר ביותר, שהיה חולה ומת בגיל צעיר, נשא אישה.

הייתי בן עשרים בסיימי את הכיתה השביעית. החלטתי שאיני ממשיך עוד. כל חברי „השומר־הצעיר" ויתרו על תעודת בגרות, כדי שלא ישמש להם הדבר כפיתוי נגד העליה ארצה ולא ימשוך אותם לאוניברסיטה.

גם אני, בתום שנת־הלימודים השביעית, גמרתי אומר לעזוב את הגימנסיה וללמוד מקצוע. ביקשתי להיות סנדלר. העיר נסערה. כנראה שהדבר החמיא מאד לצעיר, העושה דבר מהפכני. הלכתי לסנדלר, צטקה קראו לו. הוא נתקשה בקבלתי. הוא חשש שייכנס בריב עם אבא. לבסוף, קיבל אותי, בתנאי שאלמד סנדלרות ואעזור לבניו בלימודים.

מייד לאחר־מכן הזמין אותי המנהל בורנשטיין לשיחה. שעתיים וחצי ביקש להניאני מן הצעד הזה. שאהיה, לפחות, נגר, אבל לא סנדלר. מה פתאום בחרת לך דווקא סנדלרות אצל אדם שאינו יודע קרוא וכתוב. אמרתי שאינני רוצה

ללמוד קרוא וכתוב אצלו, אלא סנדלרות. אחר־כך יצאתי להכשרה בוולצלאבק. היו שם תנאים קשים ביותר. עבדנו קשה. למעשה, לא היתה עבודה. התדפקנו על דלתות בתי־החרושת שבעיר. החוות החקלאיות היו מעטות. זה היה בשנת 1933. במשך הזמן הרחבנו את ההכשרות. חברינו עבדו בסביבה. עבדנו במנס־רות, בסידור עצים, בבית חרושת לסבון, בסבלות, זו היתה באמת הכשרה לקראת הארץ. בהכשרה היינו שנה־וחצי.

ההכשרה היתה קומונה בעיר, עם שיתוף מלא בכול. באנו מבתים אמידים, פחות או יותר, ואסור היה להביא דבר מהבית. היינו תמיד כותבים, שהכול בסדר ולא חסר לנו דבר.

להתפרנס מעבודה

סיפור קטן: כיוון שהמזון לא הספיק, היינו אוכלים שאריות של בשר שקיבלנו אצל הקצבים. מזה היינו עושים מטעמים. הבחורות היו עובדות בבתי־חרושת וגם במשק־בית. העיקרון היה: **להתקיים מעבודתנו.** זוהי הכשרה האמיתית לקראת הארץ. כמובן, שירקות לא היו; היינו אוכלים לחם יבש. חסרו לנו כנראה ויטאמינים, וחלינו בצהבת. טיפל בנו רופא ציוני, ד"ר פוקס. הוא היה אחר־כך בהנהלת ההסתדרות הציונית. קיבלנו העזרה והתרופות ממנו. וכך החלמנו, כדי שלא לעורר חשד שמישהו מאתנו זקוק לתרופות, היינו נוסעים לעירות הקרובות, כדי לקנות את התרופות. בשעת המחלה היינו מורחים אחד את השני. ביום היתה המשחה מתחממת, והיינו מרגישים את הגפרית שבמשחה.

עלינו ארצה בערך חמישים־שישים איש. בינואר 1935 היה גל גדול של עליה. ההכשרה שלנו עלתה. אני עליתי באפריל. הגרעין שלנו נקרא אמנם גרעין מלאבה, אבל לא היו בו רק אנשי־מלאבה.

השלמה לקיבוץ צ'כו־ליטא

אנחנו יסדנו את הקיבוץ כבר בחו"ל. כשהגענו ארצה התרכזנו במסילות כגרעין. זה היה הנוהג. נקראו אז "במסילה". הם שכנו בגבעת מיכאל שבנס־ציונה. שם עשינו שנה או שנה וחצי בהכשרה בארץ. אחר־כך היינו בנחלת־יהודה כגרעין עצמאי. אבל כיוון שהיינו מעטים, התחברנו לחבורה אחרת והזיווג לא עלה יפה. אז החלטנו, יחד עם מזכירות הקיבוץ הארצי, להצטרף כהשלמה לקיבוץ שנקרא אז צ'כו־ליטא. הגענו לקיבוץ צ'כו־ליטא שלושים וכמה חברים, רובם ממחוז מלאבה. אחרי מלחמת־העולם הגיעו לקיבוץ יוצאי פולין, שלא היו קשורים אתנו.

בחקלאות התחלנו בעבודת הפרדסים בנס־ציונה. מי שעבר את ההכשרה הזאת בפרדסים יחד עם הערבים, הפך באמת לפועל. עבדנו שם בפרדסים שנתיים. בשנת 1937, משהשלמנו את קיבוצנו עבדנו בסבלות בנמל חיפה, הגענו בתקופה שהערבים הכריזו שביתה, ורצו להרעיב את היישוב. הם השביתו את הנמל. מועצת פועלי חיפה פנתה לקיבוץ שלנו, לעין־המפרץ וליגור, שנשלח

חברים לעבודה בסבלות. למדנו מקצוע חדש: סבלות. אחרי זה השתקענו בקרית חיים. הקיבוץ התחיל את דרכו בבת־גלים כפלוגה. ואחר־כך בקריית־חיים. שם הגיע למאה חברים. אז השלמנו אותו. בקריית־חיים נקרא הקיבוץ משמר־זבולון. היינו בשכנות לעין־המפרץ. שני הקיבוצים עלו על הקרקע בסביבות עכו. אנחנו נקראנו כפר־מסריק, כיוון שרוב החברים באו מצ׳כיה. כאן התחלנו לפתח את החקלאות.

,,השומר־הצעיר״ היתה התנועה היחידה בחו״ל, שחייבה את חבריה להגשמה. מי שאינו מגשים, אין לו מקום בתנועה. בחו״ל מי שהגיע לגדוד הבוגרים – זה היה בגיל 18–17, ואם לא הצליח לעלות ארצה, גייסו אותו לצבא. לצבא גייסו בגיל 21. ואם גוייס לצבא, היה צריך לעלות ארצה. אנחנו עמדנו על כך, שהחברים יעלו ארצה לפני הגיוס.

ההשתייכות לה,,שומר הצעיר״ לא היתה כמו השתייכות למפלגה. אחרי גיל הנעורים יכול אתה להשתייך למפלגה. חבר ,,השומר־הצעיר״ חייב לעלות ארצה. רבים לא עלו. הלכו ללמוד. ומי שהלך ללמוד, הוצא מהתנועה. אחרי גיל 18, יצאו להכשרה והיו משתדלים לעלות ארצה לפני הגיוס לצבא. לא כולם הצליחו בכך. אני עצמי הייתי בין אלה שהוצאתי חבר טוב שלי מהתנועה, שהלך ללמוד משפטים.

אני לא התעניינתי ביותר בפעילות הציבורית. אבי היה חוזר תמיד בשעה מאוחרת בלילה. כיוון שכך, הרשתי לעצמי לחזור מאוחר מפעילות, שלא תמיד היתה לשביעות רצונו. הוא היה חוזר בשעה 2–1 מישיבות בוועד הקהילה. נראה, שלא היה מסוכן ללכת בשעה כזאת. לא גרנו בסביבה יהודית טהורה. הבית בו גרנו היה בסביבה פולנית. זה היה רחוב דז׳לדובסקה. העיריה היתה בשוק והמרחק לא היה כל־כך רב. אני עצמי הייתי חוזר מפעולות ב,,קן״ בשעה מאוחרת. היה רחוק מאוד. ליד בית הקברות. כילד הייתי צריך להתגבר על הפחד מפני המתים. וכשיצאתי מהשטח הזה, היה עלי להתגבר על הפחד מפני ״השקצים״. את סמל הגימנסיה הייתי מוריד מעל הכובע, כדי שלא יזהו אותי ״השקצים״ או אחרים המסוגלים להלשין עלי בגימנסיה. אסור היה לנו לשהות בחוץ עד שעה מאוחרת. אנחנו היינו כמה חברים באותה כיתה, שניהלנו את הקן. ביניהם: משה סטביסקי, אחיו לייבל סטביסקי, נמצא בחיפה; בוצ׳ה כץ, אחיו של שמחה. הלל גרביה, אחר־כך גלוזמן, כיום בעין־החורש. גם הוא היה המדריך שלי. קיבלנו לידינו גם את הנהגת ה,,קן״ וגם את הנהגת הגליל. הוצאנו גם עתון לכל שכבה בגליל. היה הווי נעורים תוסס. היינו 300 – 250 איש רק במלאבה. זה היה מרכזנעורים רציני, אם ניקח בחשבון שבסך הכול היו 8,000 יהודים, וביניהם ילדים אולי רק אלפיים. 300 ילדים כאלה זה דבר רציני.

בעירנו היתה אוכלוסיה אנטישמית מאוד. היו בה שני ימי שוק: ביום שלישי וביום שישי. ביום שוק, כל יהודי היה מוציא את מרכולתו החוצה. האכרים היו באים ומוכרים מצרכי חקלאות. באותו זמן התפתח מסחר רציני. כיוון שהיתה זו גם עיר מחוז, הרי ימי השוק היו גם ימים של צפיפות. האכרים היו מופיעים

עם עגלות מלאות כל טוב, והיו מוכרים לבני־העיר או לבני־עיר שכנים. היהודים היו מוכרים בדים, החייטים היהודים היו מוכרים את הבגדים המוכנים.

ימי שוק אלה היו הזדמנות לפרוע ביהודים, בעיקר ביום שישי. זה היה יום קצר גם ליהודים וגם ל,,גויים". ברגע שהיהודים היו סוגרים את החנויות, לא היה לאיכרים מה לעשות בעיר. אחד בשם טורובסקי היה יוצא עם קבוצה של פורעים ובידיהם מוטות ברזל ואגרופנים של ברזל וכל יהודי שנקרה בדרך, היו נותנים לו חבטות עד שהיה נשאר נכה או היו צריכים לחבוש אותו. ביום שבת אפשר היה לראות יהודים חבושים אחר המכות שקיבלו, או יהודים מגולחי זקן. גם לגבי נשים, שהיו קונות בשוק, לא טמנו הללו ידם בצלחת, והיו מעניקים להן מכות.

משגברו ההתפרעויות ביהודים, החליטו חברי ה,,בונד" ופועלי ציון לארגן הגנה עצמית. היו יוצאים בלילה עם מוטות ברזל ומעניקים לפורעים מכות־רצח. למחרת היום ראינו את ה"גיבורים" כשהם חבושים וצולעים.

טיול נוער מחוץ לעיר, 1934

• יוגנט-אויספלוג אויסער דער שטאָט ("דאָלינאַ שווײַצאַרסקאַ")

A youth excursion beyond the city ("Dolina Szwajcarska"–"Swiss Valley")
1934

חייקל רמות (וישינסקי)

המקורות שמהם שאבנו

המספר לפניכם הוא **חייקל רמות**. שמי המקורי הוא **הירש וולף וישינסקי**. אינני יודע אם רבים יודעים ששמי היה **הירשוולף**. במשך הזמן, על ידי דיבורים וכינויים בין חברים, השם **חייקל** התחבב וגירש את השם הירש וולף. קרוב אחד או שניים זוכרים אותי בשם וולף. אמי לא היתה קוראת לי אלא וולף, אבל היא איננה עוד בחיים. נולדתי ב־1904 במלאבה. משפחתנו היא משפחה מרובת־ילדים, שיזכו לשנים ארוכות. שמונה ילדים מהתשעה נמצאים בארץ. תשעה בנים נטלו חלק במלחמת ששת הימים. הראשון שהגיע ארצה היה אחי **מתתיהו**. ואחר־כך אחד הביא את האחר. ולבסוף, גם את ההורים. אבי נקבר בהר־הזיתים. אמי קבורה בתל־אביב. במלאבה גרנו בשני מקומות ברחוב דלוגה. כשהגעתי לפרקי, גרנו ברחוב פלוצקה, בקצה הרחוב, מקום ששני הרחובות טפר־גאס ופלוצקר־גאס נפגשו, בקרבת הכביש היוצא לפלוצק ולערים אחרות.

גרנו בבית־עץ. מולנו גרו הנכטשטרנים. שם התפתח הרומן בין אחי ובין אחת הבנות והם התחתנו כאן. מעלינו היו שתי דירות בעלית־גג. שם היה חדר כאילו בשביל אמן. זה היה חדר דל. הבית היה שייך לגוי, שגר בקרבת מקום. מאחורי הבית היה בוסתן גדול של פירות ושם הייתי מבלה מקצת זמני הפנוי. הסביבה היתה סביבה של אנשי־בינים. לא עניים ביותר ולא עשירים. אבי עבד כל חייו בחנות הגדולה של משפחת מונדרי. זו היתה משפחה גדולה ומסועפת במלאבה. הסביבה היתה מעורבת. אני גרתי ליד הכנסיה הפרוטסטנטית הגרמנית. ממול גר אופה פולני. גם אצלנו בחצר, בבית השני, גרו יהודים ולא־יהודים. ואכן, ללכת הביתה בערבים לא היה כל־כך פשוט. בשנים האחרונות צריכים היינו להיות ערוכים תמיד לקרבות רחוב עם "שקצים".

אני עליתי ארצה בשנת 1934. אבל אז כבר לא גרתי שם. הכוונה לשנים 20–23, שנות לימודי בגימנסיה. בשנים ההן, לאחר נצחון הבולשביקים ברוסיה, גברה האנטישמיות בפולין ובמלאבה במיוחד. ב־1917, כשהגרמנים היו במלאבה קמה התעוררות תרבותית. מלאבה שכנה על הגבול בין פולין הקונגרסאית ובין גרמניה. לפני 1914 היתה מלאבה רחוקה מהגבול הפולני שבעה קילומטרים מצד אחד, ושבעה ק"מ, מצד שני. היו אנשים, וביניהם שתיים מהדודות שלי, שהיו בבוקר נכנסות לגרמניה. לא היה צורך בדרכון. די היה בתעודת־מעבר. היו עובדים כל השבוע בגרמניה וביום שישי היו חוזרים הביתה. מלאבה היתה גם ידועה בהעברת סחורות בלי מכס. יהודים בקאפוטות ארוכות, היו נוסעים באופן לגאלי בבוקר וחוזרים בערב. כעיירת גבול שימשה מלאבה מקום־מקלט בלתי־חוקי לאנשים, שביקשו לצאת לארצות־הברית. הם ברחו מהצבא ולא קיבלו היתר־יציאה. הם לנו במלאבה מספר ימים. בלילה היו עוברים

לדנציג ולחופים אחרים. משם היו שיצאו לארצות אירופה ללימודים, והרוב פנו לארצות־הברית. הגרמנים ישבו במלאבה מאז 1914. הם כבשו את מלאבה כמדומני בשבוע הראשון למלחמה. שבע פעמים התחלפו הגרמנים והרוסים בשליטה על העיר.

שומרי־מצוות אך לא קנאים

ב־1917 התחילו היהודים במלאבה לתכנן הקמת גימנסיה. כמה גורמים חברו־יחד. היו אז בפולין בתי־ספר תיכוניים דו־לשוניים - עברית והשפה השלטת. שפת־ההוראה היתה מעורבת. זה היה בית־הספר מיסודו של ד״ר ברוידא מלודג׳ וד״ר שתקאי. היו בפולין גם בתי־ספר עבריים של ״תרבות״ והיתה ״צי־שו״ לבתי־הספר ביידיש. האיגוד הזה של בתי־הספר הדו־לשוניים שילב יחד את השפה הפולנית ואת הלשון העברית, גם לצרכי התפתחות וגם לשם קבלת זכויות רשמיות ממשלתיות. זאת ועוד. הגרמנים התבססו. אלה היו שנים בלי מלחמה. המלחמה רחקה אז מאתנו. חיינו חיי־שלווה. באותם ימים קם ״השומר הצעיר״, קם ״מכבי״ נוצרו מועדונים להתעמלות, לספורט. ״הזמיר״ חידש את פעולותיו; קם ״איגוד עובדי החנויות״. בעיר גדל נוער שלמד ב״חדרים״ שונים, ב״שטיבלך״. ההורים שגם אם יכולתם היתה מוגבלת, עשו הכול, כדי שבניהם יגיעו להשכלה חילונית. היינו לומדים אצל מורים פרטיים. נודעו אז שני מורים, אחד שהיה אחר־כך למנהל בית־הספר העממי, שהיה בית־ספר פולני בעל זכויות לילדים יהודים. השני היה משה לסקי, שלימד אותנו לימודי חול. והיו מורים רק ללשון העברית. אני זוכר את הסופר ביידיש יקיר ורשבסקי. אחר־כך בא יהודי בשם לאסקי, שהיה רואה־חשבון וידע עברית טובה. תחילה למדנו עברית בהברה אשכנזית. אחר־כך עברנו להברה הספרדית. למדנו יחד ארבעה בחורים, שלושתם מרקע חינוכי משותף. אחד מהם איזנברג, שנפטר בארץ. הוא היה פקיד קליטה בסוכנות בפרדס־חנה. עלה ארצה ב־35. **דוד פרלא** היה חבר קיבוץ משמר־העמק. ד״ר יוניס. אנחנו למדנו יחד אצל לאסקי.

ההורים שלנו היו אנשים שומרי־מסורת, אם כי לא היו קנאים. אבל אנחנו כבר התחלנו לנהוג לפי הבנתנו, קצת פרצנו גדר, טיילנו עם בחורות, הקימונו תנועת נוער, קראנו ספרות. איזנברג, פרלא ואני למדנו גם ב״חדר״ מתוקן של גורדון. אחר כך למדנו אצל רבי אחד, שלימד אותנו בעיקר גמרא וקצת תנ״ך. אחר־כך עברנו למלמד, שקראו לו איצ׳לה מלמד. באותו זמן למדנו גם ב״חדר״ של גורדון. זה היה בשנת 1914. אחר כך המשכנו שלושתנו והצטרף אלינו גם יוניס. לאסקי לימד בחדר של **רוזנטל**. ההורים היו מעוניינים שנלמד לימודי־חול בתוספת ללימודי־דת. את הגימנסיה הקימו יהודים שלא למדו בגימנסיות. אחד מהם החי כאן בארץ הוא **קופל פיז׳יץ**. בין מקימי הגימנסיה היה יהודי, ששמו משתזר כחוט־השני בכל החוגים והזכרונות, זהו בריש פרלמוטר, שיש לו כאן ילדים. יהודי בעל זקן שחור, הזכיר בחיצוניותו את הרצל. הוא היה ממייסדי הגימנסיה. בגימנסיה לימדו מורים צעירים ששאפו לחילוניות. אינני יודע מה

היו תנאי־השכר שלהם. תחילה לא היו מאורגנים,לאחר זמן התארגנו.

אספר איך הם חיו משפחות ורווקים. כל האוכל היה על אדן החלון. לחמניה וחמאה ומעט גבינה. החלון שימש כמזנון. יום אחד הופיע מורה יפה־תואר וגבוה שמו היה **ופסטמן**. מורה לספרות פולנית, בא בפראק. שאלו אותו, מה פתאום באת בפראק? הוא הסתובב, כדי שהבחורות לא תראנה, הרים כנף בגדו, ואמר: "יש לי חור במכנסיים, והפראק מכסה על החור. . ." אלה היו התנאים שלהם.

בהקמת הגימנסיה וטיפוחה נטלו חלק גם גורמים ציבוריים. תחילה קמה פרר־גימנסיה, כלומר גימנסיה בת ארבע מחלקות. שנה ראשונה, שניה, שלישית ורביעית. לפי המתכונת של ימים אלה בארץ. אלו היו שתי כיתות אחרונות של בית־ספר יסודי, ט' רי'. בני דורי נכנסו מיד לאחר בחינות למחלקה שלישית. בזה התחלנו בשנת 1917. המנהל היה **מילנבנד**. אני מזכיר את שמו, כי אחר־כך עלה ארצה ושינה את שמו לצביאלי. הוא קירב אותנו לערכי־תרבות בהליכותיו הנאות. משהתחילה הממשלה הפולנית לפקח על מערכת החינוך נדרשו תנאים גם למורים. פולין היתה מחולקת למחוזות, בפיקוח המיניסטריון להשכלה ולכל מחוז היה מוסד־מפקח. המיניסטריון עסק בדברים כלליים. פיקוח מתמיד היה בידי הקוראטוריום. זה היה מוסד־פיקוח. אז תבעו השכלה גבוהה מהמורים. מי שבא אחריו, היה בעל השכלה גבוהה. היה זה **קונובסקי**, מהנדס לפי מקצועו. לפני שהלכתי לגימנסיה למדתי כאמור גמרא ב"שטיבל". כשהתחלתי ללמוד בגימנסיה, היתה בכך משום פריצת גדר. קמה מהומה. החסידים ראו בכך התחלת שמד. ואם לא ישימו סייג, הפרץ יתרחב. התחילו לדבר על לב אבא, שיוציא אותי מהגימנסיה. אבא לא רצה. היה לו גם תירוץ טוב: אין הוא משלם את שכר־הלימוד. אני כבר לא ברשותו, ואין לו שליטה עלי. ב־1914 – 1917 כבר הייתי בן 13. בדקו אם אני מקיים מצוות. אם אני לובש „ארבע כנפות", שומר על נטילת ידיים, הולך להתפלל וכו'. אף־על־פי־כן הגיע הדבר עד לחצר הרבי מגור. הוא שיכך את המריבה ושלח מכתב שתלו אותו על קיר. במכתב נאמר, שאין הוא יכול לתת הכשר שהירש וולף וישינסקי יילך לגימנסיה, אבל בימינו אלה צריך שיהיה שלום בישראל ואין להרבות במריבות.

כל איש הבין את הרמז. והיו בחורי ישיבה שחרקו שן. אבל לא היתה להם ברירה. הייתי קם השכם בבוקר עם חשכה, לובש קאפוטה וכובע יהודי, לוקח תיק ובו ספרים והכובע של הגימנסיה. מתחת למעיל הארוך לבשתי מעיל קצר. הייתי הולך בחשכה, השלג חרק תחת הרגלים, עובר הייתי כל רחוב **פלוצקי** עד לגרר־שטיבל; הייתי לומד שעתיים שיעור ומתפלל, משאיר את התפילין בבית־הכנסת. בסיימי הייתי מסיר את הכובע, מכניס אותו לתיק, וחובש את כובע הגימנסיה והייתי גימנזיסט. במשך הזמן התחילו הבחורים להתקלס בי. היו מוציאים את הספרים והכובע וקורעים אותו. אלה היו בחורי ה"שטיבל", שלמדו שם כל הזמן. המנהיג הרוחני של ה"שטיבל" שלנו היה **חיים שמעיה**. הוא דיבר אל הבחורים יידיש ולי תירגם הדברים לעברית. הוא שאל: אם הירש וולף בכלל

לא יבוא לקלויז יהיה לכם יותר טוב? ואז קיבלתי גושפנקא רשמית ללימודי בגימנסיה. לבסוף הפסקתי לבוא ל„שטיבל".

עזר לי בתשלום שכר־הלימוד דודי לייזר. רווק בעל מום, שהחליט שלא לשאת אשה. היה בעל אורך־רוח, בעל הומור שופע ואיש נפלא. אינני חושב, שלמד לימודי חול. הוא היה קצת צעיר יותר מאבי. אבל היה פעיל בחיי החברה של העיר וב"זמיר". קרא הרבה. זה היה בית־אבא שלי. שני ההורים של אבי היו מיזוג של ניגודים. סבא היה יהודי גבה־קומה, יפה, בעל זקן ארוך, מלמד, בר־אוריון. כשעמדו לבחור את הרב סגלוביץ כרב, היו כמה מועמדים. סבא היה בין השלושה שבחן את הרב. הוא היה איש טוב־לב באורח בלתי־רגיל. הבית היה מלא ילדים. נשארה מהם רק בת אחת בארצות־הברית. הפרנסה היתה בדוחק. המלמדות לא הספיקה. סבתא היתה אשה קטנה שמנה, ניהלה ביד תקיפה את הבית. היתה חרשת. זה הציל את הילדים מהרבה דברים. הם יכלו לשוחח ביניהם, שאמא לא תשמע. כל הספרים שהבנים והבנות הסתערו עליהם, לפי רוח הזמן, עברו את הצנזורה שלה. היא לקחה ספר של שלום אש, קראה בו והחליטה שזה לא לילדים, פתחה את התנור וזרקה את הספר פנימה. לפעמים היה נעלם ספר. ידעו שהוא מונח למעלה על התנור. כי זה לא בשבילם. היא כמעט שלא ניהלה את משק הבית. היא עסקה כל היום בקריאה ובכתיבה. כתבה הרבה מאוד וממנה שמעתי גם הרבה אגדות יפות. קראה "צאנה וראנה", מדר־שים בלי־סוף. משום שהיתה חרשת, רחקה מן העולם החיצוני וחיתה בעולמה הפנימי. אישה בלי הומור, קשוחה, אבל אינטלגנטית ומעורה בהוויות עולם. בלילה כשהיתה נזכרת במשהו, היתה קושרת קשר אבל כיוון שהיו קשרים רבים, לא זכרה תמיד מה תכליתם. כאמור, המשכורת לא הספיקה למחיה והילדים, כל עוד היו בבית, היו עוזרים. הגברים התחתנו ויצאו. לייזר לא התחתן. והוא נשא למעשה בעול הבית. גם אני הצטרפתי אליו. פעם קרא לי ואמר: "אם רצונך ללכת לבית־הספר, אעזור לך". גם אבא עזר לי. ומגיל 14 הייתי למורה, וגם מזה התפרנסתי.

ספורט והשכלה

לייזר היה פעיל בשני מוסדות ציבוריים. היה פעיל ב"הזמיר", מוסד תרבותי־חברתי, מרכז כל המוסדות, עברית ויידיש עדיין דרו שם בשלום. הושמעו הרצאות, נערכו ויכוחים פוליטיים, נערכו נשפים, היו מקהלה וקונצרטים. המוסד השני שבו פעל היה אירגון עובדי חנויות, הזבנים. הוא ואבי עבדו בחנות אצל מונדרי. אבי שימש בחנות של ישעיהו מונדרי מנהל־חשבונות, ולייזר היה מכין הזמנות ואורז. היתה זו חנות סיטונאית, ולפני המלחמה הראשונה וגם מעט אחריה, עוד לא היו מכוניות. את הסחורה היו מובילים בעגלות ובסוסים לעיירות בסביבה. הסחורה נתקבלה ישר מוארשה, מפטרבורג ומוסקבה. החנות עמדה בקשרי מסחר עם 12 - 10 עיירות בסביבה. היו לה שלוש עגלות עם סוסים. גויים ויהודים נסעו יום ולילה והפיצו את הסחורה.

לייזר עבד בחנות הזאת. כשאבי עלה ארצה ב־1935 המשיך לייזר לעבוד שם. החנות הידלדלה. והוא הקים לו "עסקים" משלו: בית־חרושת לסיגריות. קנו את הטבאק ואת הנרתיק ומילאוהו, או בית־חרושת לסבון, או ממתקים. היה עובר ממלאכה למלאכה. אחר־כך תמכו בו הילדים, שהיגרו לארה"ב.

במלאבה היה רב ושלושה דיינים. ר' טוביה גבה־קומה רחב. בידיעותיו לא הגיע לקרסוליו של חיים שמעיה.והיה ר' איצ'קה לנדאו, יהודי חסיד, נכדו של "רבי". היה מסוגר בביתו ולמד כל הימים. הדיינים עם הרב חרצו דין־תורה. הם פסקו בענייני כשר וטרף, בהלכות נשים, בשאלות חמץ לרגל חג הפסח, תרנגולת שהזפק שלה אינו כשורה. היהודיות ידעו שר' טוביה מחמיר, וחיים שמעיה מקל.

ב־1916 בא קצין גרמני, לינקה שמו, כדי להפיץ תרבות. קיבל על עצמו את פעולת הספורט. אז קם אירגון "מכבי". גם "השומר הצעיר" היה תחילה אירגון של צופים. הקצין נתן למדריכים שיעורים בספורט ובהתעמלות. התחילו לדבר על כך ב"שטיבל": מה עושים שם? עושים התעמלות. ובשביל מה? היו מסבירים לבחורי ה"שטיבל": זה מאריך את החיים. היו בחורי ה"שטיבל" עונים: "טפשים, זה מאריך חיים? הרי כתוב, שהתורה היא חיינו ואורך־ימינו. סבא האמין בכך בתום־לב. לאחר שהפסקתי ללמוד ב„שטיבל", לומד הייתי מפיו שיעור. כל בוקר, בטרם אלך לגימנסיה, למדתי מפיו יחד עם בנו הצעיר, החי עתה בלונדון. הוא היה איש גבוה, רזה, דומה לסבא שלי. אישתו שמה היה דינה. כשהיתה נכנסת אישה באמצע הלימודים, במיוחד ביום שישי, והשיעור שלנו היה בין חמש לשבע וחצי – היה קורא לדינה ושואל: "מי האישה הזאת?" וכשהשיבה שזו אישה מטופלת בילדים, הכריז: כשר. הוא הבין שאם לא יקל בדין לאישה זו, בייחוד ביום שישי, הוא פשוט ירעיב אותה ויעשה את שבתה חול. הדבר הרשים אותי מאוד. היה בעל סבר פנים יפות. פיאות מסולסלות; שיבה מעורבת בשחור. היה אישיות. אני זוכר אותו בקרב גדול עם "אגודת ישראל". כשקבלו יום אחד הבחורים ב"שטיבל" שאין לומדים תורה, עוזבים, פונים עורף, התפרץ ואמר: "הלא זה מעשה חלם, מדוע אסור לו לקרוא את ה"מומנט"? לשבת על הגמרא ולהוציא את העתון "דאס יידישע ווארט", מותר, ומדוע זה אסור? הוא היה יהודי דתי, מחסידי גור, אך בלתי מפלגתי והתרחק מפוליטיקה.

מורים ומחנכים

נחזור לגימנסיה. תחילה היו שלוש כיתות. לאחר מכן היתה כיתה רביעית אחרי־הצהרים, שהיתה אחר־כך אף היא פתוחה לפני הצהרים. היינו אז פרו־גימנסיה לנערים בלבד. בית־הספר לנערות קם לפני־כן. קראו לכך פנסיה. בעיירה שלנו היתה גם פנסיה פולנית, ושם למדו בנות יהודיות מעטות. לאחר זמן גם הן עזבו. לבסוף הפך בית־ספר זה לגימנסיה ממשלתית לבחורות. נוסף לכך היה בית־ספר למסחר, שם למדו יהודי אחד או שנים. בית־הספר לבנות

קדם לבית־הספר שלנו. אבל משקמה כיתה חמישית, התאחדו וקמה גימנסיה מעורבת דו־לשונית לכל הכיתות. צגלנקה בעלת הפנסיה קיבלה פיצויים. אנחנו למדנו עברית, תנ״ך, קורות ישראל, גיאוגרפיה של ארץ־ישראל – כל זה בעברית. אני סבור ששליש זמן הלימודים היה בעברית. בפולנית למדנו את השפה הפולנית, מתמאטיקה, היסטוריה כללית וספרות פולנית. זו היתה תכנית־הלימודים, לאחר שקמה פולין העצמאית בשנת 1918. ליהודים הניחו לקיים חיים לאומיים. למדנו גם שלוש שפות זרות. לאטינית, גרמנית וצרפתית. המנהל היה גם המחנך שלי. מורה למתמאטיקה, שמו: **קנובסקי**. יהודי בעל זקן כמסרק קטן. היה מהנדס, אבל אהב מאוד מתמאטיקה וחיבב עלינו את המקצוע הזה.

היתה גם אשה אחת קטנה, שמנה, פניה מלאים חטטים. היא פתחה לנו שער לספרות העולמית. קראנו הרבה, למדנו הרבה. שמה היה פישלר. היה מורה לעברית, שעד היום רואים אותו כאיש מלאבה **גולדברג**. הוא נטע בליבנו אהבה לעברית ולתנ״ך. לא היה איש דתי. היה גבר יפה, מצועצע קצת, עם שפם שחור, גבה־קומה. לפני מלחמת העולם היה כנראה בארץ ישראל בסיור. הביא אתו את המילה ״יאלה״. וכך גם קראנו לו. היו תלמידים שלא ידעו מה שמו האמיתי. כעבור כמה שנים עזב את מלאבה. התגלגל לפאריז ונעשה סוחר במעילי עור וגומי. השיא את ילדיו. בתו בארץ, בבאר־שבע. בן אחד בשווייץ. וגם בפאריז הוא הוסיף לחיות באווירה שלו יותר מאשר בחנות. כשפרש לגמלאות השאיר את אשתו בפאריז ובילה את שנותיו האחרונות בארץ. הוא נקבר בראשון־לציון. הוא והגב׳ פישלר היו מיזוג של ידיעת המקצוע והשכלה כללית, של חוש הביקורת וכתיבה חופשית. אני סבור, שיוניס קיבל דחיפה גדולה להתפתחות מפישלר. כשהגענו לכיתה שביעית־שמינית עמדה לפנינו בעיית הזכויות להמשך הלימודים. הגימנסיה שלנו לא קיבלה זכויות. כלומר, לא היתה לה אפילו זכות לבחינה מקומית לקבלת תעודת־בגרות. והבנות היו חייבות לגשת לבחינות, כאקסטרניות, במלאבה, בגימנסיה הפולנית. מבין חמש או שש בנות רק אחת עמדה בבחינות. היתר נכשלו. הנהלת הגימנסיה הקדישה מאמצים להשגת הזכויות המקובלות. אולם פולין, שקמה לתחיה, נטתה לצד הלאומנות ולא כיבדה את זכויותיהם הלאומיות של המיעוטים. היה ויכוח גדול בסיים כשבראש המערכה התייצב **יצחק גרינבוים**. הנהלת הגימנסיה שילמה מס בשתי מטבעות. את קונובסקי היה צריך להחליף. ואזי הופיעה האינטלגנציה היהודית מגליציה, הללו שאנשיה התפתחו בתנאים של אוטונומיה שהיתה לגליציה. הללו שטפו עתה את עיירות פולין. היה צריך להחליף את **קונובסקי בד״ר טופרמן**, שהיה ד״ר למשפטים. הוא למעשה לא לימד, אלא היה רק מנהל מארגן. לא הגיע לקרסוליו של קונובסקי. הוא צימצם את לימוד העברית והר־חיב את הפולנית. החליפו כמה מורים, ובניהם את פישלר. החליפו מורים שלא הקפידו כל־כך על האות הכתובה, אבל דאגו לפיתוח האדם. באו מורים מגאליציה, ביניהם אנשים ללא מעוף. בעיני השלטונות הדבר הספיק. השכלה גבוהה היתה כולה רוסית עד 1914. מורים אלה היו מתבוללים ברובם. במשך הזמן חלה

התקרבות. הם המריצו אותנו לקנות דעת ואנחנו קירבנו אותם קצת לציונות וליהדות. לא היתה להם ברירה: "השומר הצעיר" ו"החלוץ" הטביעו חותמם בגימנסיה. ואז, כשהגימנסיה היתה מעורבת, היא קיבלה זכויות. אנחנו עמדנו לבחינה לפני ועדה של כל המורים ובאמצע ישב השליח מהקורטוריום. הוא היה היושב־ראש.

הדור שלנו למד תנ"ך יום־יום. עברנו לארבע שעות בשבוע, בתוספת ספרות פולנית, היסטוריה פולנית. אני סיימתי את הגימנסיה ב־1923. היו תלמידים שגמרו את הגימנסיה ואחר־כך היו למורים בה.

לאחר שפרצתי פירצה ראשונה, התפצל ה"שטיבל". כל אב שביקש לשלוח את בנו לגימנסיה, עבר ל"שטיבל" השני.

באוהלי תורה

ילד יהודי הלך כרגיל אל מלמד־דרדקי. אחר־כך עבר למלמדים ידועים. היה אחד שקראו לו "זאקנמאכער", משום ששתי בנותיו נשארו בתולות, ישבו בבית וסרגו גרבים. אני התחלתי ללמוד בגיל חמש. למדתי אלף־בית, תפילה. אחר־כך עברתי לחדר של סבא שלי, שם למדתי שנה. השנה הזאת נחרתה בזכרוני. "החדר" היה במרתף. סבא וסבתא גרו בדירה מעל לחדר הזה. שם למדו חומש, רש"י וגמרא. תנ"ך מעולם לא למדו ב"חדר". ב,,חדרים" העבריים הטיפוסיים לא לימדו תנ"ך. לפני שנכנסתי לסבא, היו במלאבה שני "חדרים מתוקנים". שם כבר למדו עברית. שרו שירים עבריים. זו היתה תערובת של גן־ילדים ו"חדר". משחקים בחצר, שירה, ציור. כבר למדו סיפורי המקרא של ח.נ. ביאליק. בעל ה"חדר המתוקן", ששמו היה גוטמן, גר ברחוב ניבורסקה. חבש מגבעת ולבש מעיל קצר, הלך גם בגילוי־ראש. היה אצלנו יהודי בשם גורדון. ב"חדר" שלו למדנו תנ"ך, חומש. הוא לימד לימודי קודש מתוך גישה חופשית יותר, ישב תמיד בכיפה. הוא שלח את בנו לבית־ספר למסחר במלאבה. הוא נהרג בידי הקוזאקים. לאסקי בא לשם ללמד אותנו לימודי־חול וחשבון. זו היתה שנה אחת, ב־1913. שנה אחת למדנו רוסית אצל מאיר שלמה רוזנטל. אצל גורדון ב"חדר המתוקן" ישבנו כבר על ספסלים, והיתה גם הפסקה בין הלימודים. לא היו משחקים ושירים. זה היה מעבר בין "חדר" רגיל ל"חדר מתוקן". שם לימדו פרלא ואייזנברג. אחר־כך כולנו עברנו למאיר שלמה רוזנטל, יהודי שלימד אותנו רק גמרא. הוא לימד את השיעור בעל־פה. הוא לא ראה מה הילדים עושים.

היה בינינו אחד, שכבר אינו בחיים, סגל היה שמו. הוא יצא לדנציג. היה במועצת המדינה, חתם גם על מגילת העצמאות. הוא היה יושב מן הצד ב"חדר" ומשחק בקלפים, ומאיר שלמה לא ראה. יום אחד בשעת ערב הגיעה הידיעה, שביילים שוחרר, וערכנו חגיגה. ה"חדר" היה במקום יפה, בקרבת האגם. היה שם בית־חרושת לצנורות מלט. את פרשת השבוע קראנו רק ביום שישי. לאסקי לימד חשבון וגיאוגראפיה. בימי שלטון הרוסים לא היתה ללאסקי זכות־הוראה.

כבר אז היתה תקנה, שיש ללמד שפה חילונית ואותה רשאי היה ללמד מי שסיים סמינאר רוסי. היה אז מנהל בית־הספר ברוסית בשביל היהודים, שמו היה גולומב. כשהמפקח הרוסי היה בא היו שולחים לקרוא בסתר לכל המורים. לאסקי היה עוזב וגולומב היה נכנס ונותן את השיעור, כי הוא היה המנהל הרשמי.

כשפרצה מלחמת־העולם הראשונה נדדנו מעיירה לעיירה. לימים התאספנו ארבעתנו, קיבלנו שני מורים, אחד למקצועות כלליים ואחד לעברית ולמדנו שעתיים ביום. אחר־כך הלכנו לר' איצלה ולמדנו מפיו גמרא.

כשנכנסו, בשנת 15–16, הגרמנים, קמו שלושה מלמדים והקימו קואופרטיב שכרו דירה משותפת, קיבלו ילדים במשותף. היו שלוש כיתות. ה"חדר המתוקן" קיבל גם תמיכה מחברת "הזמיר". ה"חדר המתוקן" היה בגדר "טריפה". גורדון לא סטה מהמסורת כקוצו של יוד. ה"חדר המתוקן" סטה מהמסורת. המלמדים קיבלו תשלום זעום. הילדים שילמו כל אחד לפי היכולת. לילדי גבירים היו זכויות, אפילו לא היו המוכשרים ביותר. אבל היו ילדים מעוטי יכולת. אני ושכמותי תרמנו לרמה הממוצעת. המלמדים נהנו שהתלמיד יודע את פירקו. שכר זעום, רמת־חיים ירודה, אך בהתקדמותם של תלמידיהם מצאו סיפוק וקורת־רוח.

הנהגת השומר הצעיר, 1918

די אָנפירונג פון השומר הצעיר, 1918.

The executive of Hashomer Hatzair, 1918

יצחק ויטמן

מחוז הילדות והנעורים

נולדתי בשנת 1896 במלאבה, מחוז וארשה. התחנכתי בבית אדוק. אבי, שהיה חסיד גור, היה נוסע פעמיים אל הרבי מגור. נחשב איש מכובד. הזמינו אותו לקדש על היין אל שולחן הרבי. בימי ילדותי לקח גם אותי אל הרבי. הייתי אז בערך בן 14–16. הוא נסע אל הרבי לראש־השנה ולפורים. במלאבה לא ניהל אבא את ה,,שטיבל'', אבל היה בין המכובדים, בעלי־הדעה. ב''שטיבל'' השגיחו על בני הנוער, שלא יצאו מגדר ''אידישקייט''. אני הייתי חבר ב''אגודה''. היה בעירנו איש ושמו מנדל וישינסקי. היה יהודי במכבי האש. היתה לו ספריה. אנשי ה''שטיבל'' התנגדו, שהנוער יילך לספריה. חששו שמא יתקלקל וייצא לתרבות רעה.

ביום שישי אחד בערב, התגנבתי ועליתי לספריה. לא השגחתי שלמטה עומדים שומרים מה''שטיבל''. למחרת בבואי ל''שטיבל'', היה רעש גדול. דפקו בשולחן: בנו של יוסף ויטמן הלך אל האפיקורס לספריה ומי יודע מה עשה שם? אבא ניגש אלי ונתן לי סטירה לעיני כל הקהל. כבר הייתי לאחר בר מצווה. לא עניתי. התביישתי קצת, הלכתי הביתה וסיפרתי הדבר לאמא. כשאבא בא, אמרה לו אמא: לא יכולת לשמור את הסטירה עד לבית. אבא לא היה כל כך קנאי, אך הוא היה מכובד בעיני באי ה''שטיבל'' ולא יכול לשאת שבנו הלך לאפיקורס. ואני פרצתי גדר.

למדתי ב''חדר''. קיבלתי שיעורים גם בלימודי חול בבית פרלא. הוא הלך לגימנסיה הפולנית ואצלו למדתי פולנית. אבא ידע היטב רוסית. היה לנו מחסן של עצים. אבא היה קבלן־מזון לחיילים שעל הגבול. הבנות למדו בבית־ספר חילוני. אחותי הבכירה למדה בבית־ספר פולני אצל מרוזובסקה. האחות השנייה למדה אצל גולומב. אבא לא נהג ביד חזקה. אמא היתה מבנות הדור הקודם. היתה עושה מה שאבא רוצה. איני זוכר שנפלה מריבה בבית. מה שאבא אמר, היה בר־תוקף. גם מה שאמא אמרה, שמעו. אם אמא אמרה לאבא, שלא יהיה קפדן כל כך בנוגע לילדים – הוא שמע.

חצר גדולה – ומחסן־עצים

גרנו ברחוב ניבורסקה. רוב תושביו היו יהודים. הבית היה שלנו. היתה לנו חצר גדולה, שם היה מחסן העצים. אבא קנה יערות ליד מלאבה. אני הייתי משגיח על העובדים. הייתי תמיד ביערות. באו פועלים עם משורים וכרתו עצים. את העצים מכר אבא לכל הרוצה. קצתם הופנו למנסרות והיתר נמכר בסיטונות. בחצר היה מחסן למכירה בקימעונות. ה''גויים'', שרצו לבנות בית בכפר שלהם,

קנו אצלנו את העץ. היו אלה עצי־בניין. עצי־הסקה היו לנו רק ביער. את הפסולת מכרו למאפיות. את המזון לצבא היה אבא קונה במחסנים הגדולים של מונדרי במלאבה. לפעמים, כשלא השיג את הדרוש, היה נוסע לוארשה. החיילים היו באים עם רשימה ואבא היה מזמין הסחורות אצל מונדרי, אצל פרנק. כסף היה לנו די־הצורך. לחתונתה של הבת הבכירה הוציא אבא ממון רב. הוא קנה את השמלות אצל פרלמוטר. לאביו של בריש פרלמוטר היתה חנות לשמלות יקרות. הרב סגלוביץ ערך את הקידושין. הרבי מגור אף פעם לא נסע לחתונה של חסיד. הוא היה רבי ל־20,000 איש. זו היתה חתונה בעיירה קטנה. לא כל העיר היתה מעורבת, אבל כל ה"שטיבל" שמנתה אולי 200 איש, נטלה חלק. אבא הזמין גם את המפקדים בצבא, את פקידי העיריה. בוועד הקהילה היו אנשים מה"שטיבל" ומבית־המדרש. הוא הזמין את כל אלה שהיו קשורים אליו איכשהו.

ה"שטיבל" היה בבית שכור. הגוי בנה את הבית באופן מיוחד. הוא בנה אולם גדול ושני חדרים קטנים.

כל היום למדו הצעירים ב"שטיבל" גמרא, ובערב למדו המבוגרים. הזמינו מלמד, שפירש את הגמרא. היתה גם „ישיבה" בעירנו. אבא היה ראש „הישיבה" גם אני למדתי ב"שטיבל". קמתי בשעה ארבע בבוקר בחורף ולמדתי שם עד אחר ארוחת־בוקר. גם לפנות־ערב הלכתי ל"שטיבל". לא היה נהוג שצעיר יילך לעבוד ולהשתכר. ה"ישיבה" היתה לחוד. ב"שטיבל" לא למדו מהבוקר עד הערב. האנשים היו באים בבוקר להתפלל. כשסיימו התפילה, פנו לעסקים ובאו שוב למנחה ולמעריב. פעמיים ביום נפגשו שם האנשים. ה"שטיבל" היה גדול. היו עליות לתורה ונדבו לפי היכולת. את ההסכם עם הגוי עשו שלושה אנשים. הם היו אחראים לתשלום שכר־דירה לגוי.

איני זוכר שבזמני הכניסו ספר־תורה חדש. מאז היו חסידים במלאבה, קיים היה ה"שטיבל". היה גם קודם־לכן "שטיבל", אבל במקום אחר. ה"שטיבל" היה לא רחוק מהמקווה. הוא לא שימש לשום פעולה חברתית. רק התפללו בו ולמדו. אם צריכים היו לאסוף כסף, היו הולכים מאיש לאיש. הקרן הקיימת לא היתה שייכת ל"שטיבל". אבא, שהיה ממונה ב"שטיבל" על הקערות בערב יום־כיפור, היה שם קערה גם בשביל "כופר היישוב". היו מקרב החסידים שהתנגדו לכך, אבל הוא שם הקערה למען ארץ־ישראל. בבית לא דיברו על ארץ־ישראל. אבא לא חשב לעזוב את פולין. אבל גיסי בוארשה נשא נפשו לעלות ארצה.

המקווה היה בבניין מודרני, עם מרצפות וקירות של חרסינה. היו שם אמבטיות לנשים לחוד. כי רצו שהנשים המשכילות יותר תלכנה גם הן למקווה. ב"שטיבל" היתה רשימה מי מהנשים ומבנות החסידים הולכת ומי אינה הולכת למקווה. ליד המקווה היה מעין, משם הוליכו הצינורות מים אל המקווה. חשמל כבר היה ב־1916, עוד לפני הגרמנים, לפני המלחמה העולמית. לא סחבו מים בדליים. היה ברז. בשביל צרכי הבית היה צריך ללכת למשאבה. את המקווה הקימו אולי ב־1910. היו שם גם חדרים לחוד, אם רצו לשמור על פרטיות. הכניסה היתה פטורה מתשלום מטעם ועד הקהילה. רק נתנו משהו לבלן.

עירייה ומוסדות ציבור

כאמור היתה בעיר "ישיבה". אבא הלך כל שבת לבחון את התלמידים. את ה"ישיבה" מבחינת התקציב החזיק ועד הקהילה. אבל אבא הוא שטיפל בכל העניינים. גן־ילדים היה של העיריה. רבקה קרנישין היתה הגננת בגן. הקהילה לא קיימה מוסדות־חינוך. מוסדות־סעד לא היו. אם היה צורך לעזור למישהו, אספו כספים מהאנשים. הקהילה תרמה ל„לינת הצדק" ו„לעזרת־חולים". היה גם מוסד של גמילות חסד בידי מתנדבים.

בקהילה ניטש ריב בין חסידי גור לחסידי אלכסנדר. אלה לא היו מפלגות, אלא גופים. בוועד הקהילה ישבו גם לא־חסידים. ראש־הקהל נבחר בהסכמת כל הגופים. איני זוכר שהיו בחירות. אני עזבתי את מלאבה בשנת 1933.

אבא שלי היה נציג בעירייה. היהודים בחרו בו בבחירות. בעירייה שמור היה אחוז מסויים ליהודים, לפי שיעור־גודלה של האוכלוסייה. הכניסו את הרשימה לעירייה והגויים בחרו והסכימו. במועצה היו פרלא, בורנשטיין, קנריק ואבי. גם בריש פרלמוטר.

אבא עזר ליהודים במיסים, בקבלת רשיונות וכיוצא באלה. היה הולך לראש־העיר להשפיע עליו. לשם קבלת רשיון, היו פונים לעירייה; אם לא הסתדר הדבר, היו באים אל אבא. אבא ישב בוועדת מס־הכנסה; היה גם חבר בוועדת ערעורים מטעם העירייה. הוא הגן על היהודים ואמר את דעתו לגויים. הוא היה חבר בבית־הדין העירוני. זה היה בית־דין מעורב, לגויים וליהודים. כשנערך משפט של יהודים, היה מתערב והיו שואלים לעצתו. היו אלה משפטים בענייני כספים. לא משפטים פליליים, משפטים שבין איש לרעהו.

אישים ודמויות

אבא שלי היה איש פיקח. כשנתגלע סכסוך של בוררות, פנו אליו שישמש בורר. פגשו אותו בדרך־כלל בבית. היו באים בערב. או בשבע בבוקר, בטרם התחיל בעבודתו. לא הירבה בישיבות.

פנחס מונדרי היה חסיד גור. הוא היה חסיד מסור יותר מאבא. הרב לוין, חבר הכנסת, הספיד אותו כשנפטר. אבי נפטר בעת המלחמה, כשברחו ממלאבה לוארשה ברגל. אחי, שהוא עכשיו בקנאדה, לקח את העגלה שלנו, רתם עצמו אליה והביא את אבא עד נובי־דבור. שם נפטר. היו שם הרבה הפצצות.

אשתו של שפירא יכולה לספר על מונדרי. הם גרו באותו רחוב. הם גם קרובי משפחה. אני איני יודע לספר עליו. היתה לו חנות של ברזל.

ממנדל וישינסקי יש לי צילום. היה בעל לב טוב. אם ידע, כי יהודי פלוני חסר מצרכים לשבת, הלך והביא לו את הדרוש. הוא היה איש עני. היה מוכר עתונים. היינסדורף היה לו בית־דפוס, היה גיסו של פרלמוטר. הוא היה אדם מעניין מאוד. אינטליגנטי, חסיד אבל לא קנאי. הוא היה ידיד של אבא. ילדים לא היו לו. את העתון הדפיסו אצלו.

הלל גרביה

החיים בעיירה

באוגוסט 1919 עזבו ההורים את יאנובו ועברנו לגור בעיר מלאבה. מן הנכון שאמסור כאן כמה פרטים על עיר זו, שבה התבגרתי, התחנכתי ובה גם נקבעה דרכי בחיים.

מלאבה היתה עיר־מחוז ובה מוסדות המחוז, בית־המשפט המחוזי, בתי־ספר תיכוניים כלליים, מושל המחוז, קולנוע גדול, אולם גדול להצגות „לוטניה" ועוד. מרכזה של מלאבה היה השוק הישן, מרובע ולאורך כל צלע של השוק – חנויות גדולות וקטנות, של יהודים ושל גויים, בתי־מרקחת, רופאים ועורכי־דין, הדואר והמשטרה, ובנקים. באמצע השוק התנשאה כנסיה קטולית גדולה ובניין העיריה, מגיסטרט ועליו שעון־העיר, שנראה למרחוק.

היהודים מנו במלאבה קרוב ל־7 אלפים נפש, כשליש מתושביה, והיו מיוצגים במועצת העיריה, ולימים שימש יהודי, מאיר קאנארק, סגן ראש־העיר.

הרחובות רחבים ומדרכות נאות מובילות לגן העיר, גן רחב־ידיים ומטופח מאוד, שהיה שוקק חיים. מטיילים רבים ממלאים תמיד את הגן; יש מקומות נרחבים להתייחדות לזוגות צעירים, הרבה ספסלים מושכים קהל לשבת ולנוח עליהם. בירכתי הגן כנסיה פרבוסלבית גדולה. בקרבת הגן – בית לבנים אדומות ענקי. כאן שוכנת הגימנסיה היהודית האוטרקוויסטית, הדרלשונית, שלמדו בה בשתי השפות, כל המקצועות בפולנית. אבל, לומדים גם עברית, תנ"ך וכו'. לילדי היהודים ישנו גם בית־ספר יסודי, ממשלתי, בראשותו של המורה החביב משה גולומב. מלבדם – חדרים, „חדר מתוקן", ישיבות ועוד.

באחד הרחובות הצדדיים עמד בית־כנסת גדול ומפואר, מקושט בפיתוחי־אמנות, בפרט הצטיין ארון־הקודש בתפארתו. בצמוד לו שני בתי־מדרש אחד של הציונים, והשני של בעלי המלאכה, והרבה „שטיבלעך" לחסידים השונים.

מלאבה היתה גם למרכז חשוב ליהודים בכל המחוז. כ־600 תלמידים יהודים לומדים ומתחנכים בגימנסיה היהודית. לערים ולעיירות בקוטר נרחב ממלאבה – זיקה וקשר למלאבה.

במלאבה היו חיים ציבוריים ערים. היתה הסתדרות ציונית פעילה; הסתדרות „השומר־הצעיר" גדולה ופעילה מאד, „החלוץ", פועלי־ציון ימין ופועלי ציון שמאל, „בונד" חזק, רביזיוניסטים, וקומוניסטים. אגודת ישראל, המזרחי והרבה חסידים. להקת תיאטרון מקומית, עתון מקומי „מלאווער לעבן".

מקורות־הפרנסה

ומה היה מקור פרנסתם של ההורים שלנו במלאבה? התחלנו בחנות סידקית בשוק הישן. פעמיים בשבוע התקיימו „ימי־שוק", בשוק הישן. הרבה אכרים מהסביבה היו מגיעים למכור לתושבי העיר את תוצרתם החקלאית ולאחר מכן לקנות בחנויות מצרכים הדרושים להם: נעלים, בגדים, סידקית, צעצועים, חומרי בניין, שעונים, תרופות וכו'.

בימי „הירידים" היינו מוציאים סחורות מהחנות ושמים אותן על שולחן שהועמד בשורה עם אחרים בשוק הישן, כדי להרבות במכירת הסחורה הן בחנות והן בחוץ. אמא היתה אחראית על החנות וגם על מכירת הסחורה בשוק. אנחנו הילדים עזרנו לאמא במידת יכולתנו, בפרט בימי ה„ירידים".

בהמשך הזמן, אמא היתה זו שנשאה על כתפיה את עול פרנסת ביתה והשקיעה בזה מאמצים וכוחות רבים.

בתקופה זו, שנות העשרים של המאה הנוכחית, גבר גל האנטישמיות בפולין. השנאה ליהודים גאתה וקיבלה צורה מאיימת, היא טופחה על־ידי גורמים פוליטיים פולניים, מפלגות פאשיסטיות ואירגוני־הסוחרים הפולניים. המוני הפולנים היו אנטישמים מובהקים. גורמים ליבראליים פולניים, אשר התנגדו לאנטישמיות, היו מועטים מאד. למעשה, האנטישמיות חדרה ופיעפעה בכל שכבות העם הפולני.

באוניברסיטאות הונהג „נומרוס־קלאוזוס", מעט מאוד יהודים נתקבלו ללימודים אקדמאיים. למעשה, היתה זו שיטה של „נומרוס־נולוס", כלומר אפס יהודים בקבלה ללימודים אלה.

הממשלה עצמה הפעילה אירגונים אנטישמיים בפולין ותמכה בהם, כדי שיבצעו את החרם הכלכלי על יהודי פולין; הללו ניהלו תעמולה ארסית, שפולנים לא יקנו סחורות אצל היהודים - החרם הזה התנהל בגלוי תחת הסיסמה הידועה בפולין: Swój do swego po swoje כלומר: כל אחד יקנה אצל „משלו", והרי היהודי הוא זר ואינו מ„שלנו"...

הממשלה הפולנית הקימה חנויות פולניות, כדי להילחם במסחר היהודי, ובתוך כך היא הטילה מסים כבדים על המסחר היהודי. היו אלה מיסים מיוחדים, ש„נתפרו" במיוחד ליהודים. שר־האוצר הזכור־לשמצה גרבסקי, ביצע מדיניות זו נגד היהודים וגרם להתרוששותם של המוני־היהודים בפולין.

הפרנסה בביתנו הצטמקה מאוד. אמא התחילה לנסוע עם ארגזי מרכולתה מהחנות אל העיירות הקרובות והרחוקות, שבהן נערכו „ירידים" ועד לערי פומרן הגיעה. מבצע זה היה כרוך בסבל ובמאמצים גדולים מצד אמא. אנו הילדים היינו מעורים בנעשה בתחום הכלכלי בבית ועשינו הכל כדי לעמוד לימינה של אמא. אני עצמי נסעתי אתה להרבה „ירידים", כמובן שבלי עזרה זו, לא יכלה אמא לעמוד במאמץ זה.

חרף המצב הכלכלי הקשה והמחריף בקשיו מיום ליום, אדיר חפצה של אמא היה, שאלמד בגימנסיה היהודית, אבל אמצעיה לא הספיקו לה, כדי

לכסות את התשלום שנדרש על־ידי הנהלת הגימנסיה.

כמעט בכל חודש היו לי „בעיות" בשל פיגור בתשלום החוב לגימנסיה ואז גם נשלחתי „בכבוד" הביתה. כל פעם גייסה אמא איזה־שהוא סכום, שחסכה מפיה וזה שוב איפשר לי לחזור לכיתה וללמוד במשך כמה שבועות וחוזר חלילה. יום אחד התברר לי, שהפעם אזלו לאמא גם אמצעים אלו ואין כל אפשרות לגייס את הסכום הנדרש ולאחר שהנהלת הגימנסיה סירבה לדחות ולהאריך את מועדי התשלום - בא רגע־המשבר בשבילי: נאלצתי להפסיק את לימודי הסדירים בגימנסיה.

בהמשך הזמן ייסד אבא בית־חרושת לחוטי־תפירה וסריגה שונים בשותפות עם אחד מידידיו, ליפינסקי. שמואל אחי נרתם למפעל הזה. הוא עסק בשיווק התוצרת. הוא עבר בערים מרוחקות והצליח לארגן את השיווק, והביקוש לסחורה גדל. את העבודה בבית־החרושת עשו בני המשפחה ונעזרנו רק בשתי פועלות שכירות. העסק התבסס והתפתח. אולם גם על בית־החרושת קטן זה הוטל עומס מסים כבד על־ידי האוצר הפולני, והוא קרס תחתיו.

חיסול המפעל דיכא מאוד את רוחו של אבא. הוא התהלך קודר, התבודד ומאז התחיל לחוש כאבים בחזהו.

אבא היה חסיד ואיש אדוק באמונתו. היה ישר־דרך ולא נגע בחפץ ששייך לזולת. נקי־כפיים היה ונאמן לעקרונות אמונתו כל ימי חייו. בתכונות אלו ניחנה גם אמא, שומרת מסורת בקפדנות ואדוקה בקיום המצוות, אבל אמא ניחנה גם בהבנה מיוחדת לילדיה, שאמנם אינם מקפידים על שמירת המצוות ונעשו „חופשיים", ואף־על־פי־כן עזרה להם במיטבה.

אמא ידעה וראתה, כי ילדיה נתפסו ל„רוח החדשה", החילונית, ונמשכו להתארגנויות שצצו בחברה היהודית בתקופה זו. ההסתדרות הציונית היתה אז במלוא פעילותה; השומר־הצעיר עמד במלוא פריחתו וכך גם „החלוץ". אמא גילתה הבנה להשתייכותם של בנותיה ובניה לאירגונים הציוניים הללו ואף סככה עליהם בפני תגובתו הנזעמת של אבא.

בשביל אבא היתה בהליכת ילדיו בנתיב החדש משום פגיעה בכבודו־הוא, באמינות־חסידותו. הוא כעס ורגז עלינו ואילו אמא היא שעמדה בפניו להגנתנו. אמנם בהמשך הזמן השלים עם תהליך זה ואף הסכים ליציאתו של שמואל להכשרה חלוצית. מהתקופה הזו חרות בזכרוני מקרה מיוחד. ערכתי טיול של כמה גדודים של השומר־הצעיר ליער מלאבה; אני אז הייתי ראש הקן והובלתי את הצועדים, דרך רחובות העיר, אבל דא־עקא; הפלגתנו זו היתה בראש־השנה. האדוקים שבעיר רתחו וזעקו. כאשר אבא הגיע ל„שטיבל" שלו להתפלל ערבית, והוא כלל לא ידע מה שאירע בעיר, פרצו כנגדו חמומי־המוח והצביעו עליו, כי הנה „בנו החוטא" מחטיא ומחלל את קדושת היום. אבא נדהם ונעלב ובחוזרו הביתה ניגש אלי וסטר לי. . . אחרי הרבה שנים, כאשר ההורים כבר היו בארץ ובאו לבקרני בקיבוצי בגן־שמואל, פרץ אבא בבכי חיבק אותי וביקש ממני סליחה על המקרה המעציב שקרה אז, (בתחילת שנות השלושים.)

נראה שהדבר הזה העיק על נפשו והכאיבה לו הסטירה שסטר לי. הוא נרגע והשתחרר מהמועקה הזאת. . .

המיפנה שהתחולל

המיפנה בחיי ובחיי כל בני משפחתנו חל בעת בואנו לגור במלאבה; כאן גדלנו, התחנכנו והיינו לאנשי חברה וציבור.

מיד עם בואנו התחלתי ללמוד בבית־הספר הכללי בניהולו של המורה המחונן משה גולומב. הוא היה יהודי משכיל, חדור הכרה ציונית, ביתר־מתקדם. בנו הצעיר מתיק למד יחד אתי בכיתה ואחר־כך נפגשתי אתו כעבור שנים גם בכיתה בגימנסיה היהודית; בתו הבכירה של משה גולומב אלה היתה אחר־כך אחות מוסמכת בבית־החולים בוארשה והצטיינה במסירותה בגיטו בוארשה בזמן הנאצים. עליה ועל פעלה בגיטו כתב השחקן הידוע טורקוב ספר מיוחד, אלה גולומב – גרינברג.

ברם, אשוב לתקופת נעורי בבית־הספר הזה. אהבתי את בית־הספר הזה, את המנהל גולומב ואת המחנך המחונן קונצקי. אני זוכרם בהוקרה ולטובה. התקדמתי יפה בלימודים. המחנך שלי, בעל שערות שחורות וארוכות מוצאו מבית אמיד ומתבולל במלאבה; בביתם דיברו רק פולנית. אבל הוא עצמו בחור צעיר ועירני נתפס לציונות. ממנו שאבתי עידוד רב. „בשעות־המחנך'' היתה באה אליו אחותי שרה – והיא תמיד יצאה מהפגישות האלו מרוצה מאוד. פיו היה מלא תשבחות על אחיה הצעיר.

בו בזמן הייתי לומד בשעות אחרי־הצהריים אצל המלמד – „דער צ'יזשעווער מלמד'' – לימודי יהדות.

אחר הלימודים בבית־הספר הכללי התחלתי ללמוד בגימנסיה היהודית, ששיטת הלימודים בה היתה בנויה על פולנית ומעט עברית, זו שנקראת „שיטת ברוידא'', דו־לשונית. כל הלימודים הכלליים היו בפולנית ואילו לימודים יהודיים – בעברית.

כאמור, נאלצתי להפסיק לימודי בגימנסיה, כי מצבם הכלכלי של הורי לא איפשר להם לשאת בתשלומים החודשיים.

„השומר־הצעיר''.

להשומר־הצעיר הצטרפתי בקיץ 1922 במסגרת הכיתה של הגימנסיה; רובם של התלמידים נכנסו אז להשומר־הצעיר. הייתי אז בן 13. הצטרפותי להשומר־הצעיר קבעה למעשה את כל מהלך חיי להבא, את עלייתי ארצה וחיי בקיבוץ.

בקבוצה החינוכית היתה פעילות תרבותית רבה וזה היה לי למנוף להתפתחותי. זה דחף אותי לקריאה מעמיקה ומהספרים ספגתי דעות ודעת ועוצבה השקפת־עולמי.

מבית אבא ואמא ספגתי את אהבת ארץ־ישראל, את הכמיהה לשיבת־ציון, מראשית בחרותי חלמתי להגיע לארץ־ישראל. ספר „יזכור" על השומרים ועל טרומפלדור עשה רושם עמוק על כולנו.

בתקופה זו „בלעתי" הרבה ספרים, קראתי תולדות העם היהודי, בשיעורים פרטיים למדתי מתמטיקה והיסטוריה כללית ובכוחות־עצמיים קראתי הרבה ספרות יידיש ועברית וכן גם ספרי מדע במסגרת אוניברסיטה עממית בתחום מדעי הטבע, ביולוגיה, פיזיקה ועוד.

ידיעותי בתחומי מדע אלו הלכו והתרחבו. רבות תרמה אחותי שרה בעודדה את מאמציי לרכוש השכלה בשיטה העצמית, האוטודידקטית.

מאז כניסתי להשומר הצעיר נתפשתי בהתלהבות לפעילות החינוכית בו. הקבוצה החינוכית היוותה מסגרת למפגשים חבריים, לשיחות, לחילוף דעות והערכות ולהתייחסות למתהווה בחברה ובעמים. זה גם היה תא לפעולה ספורטיבית משותפת, והיחידה המורחבת - הגדוד של השכבה כולה - שימשה להופעה משותפת, הרצאות כלליות, להפלגות משותפות ליער, מחנות־קיץ וכו'.

בהמשך חיי המבוגרים־יותר התגבשה אצלי הערכה חזקה וחיובית לשיטה, שלפיה פעלנו בקבוצה החינוכית ובגדוד.

כל פעולה התחילה בשירה והיא מילאה תפקיד מלכד של קבוצת הנערים. היא הפעילה מקצב אחיד לחבורת הצעירים שהקשיבה אחר־כך בדריכות לדברי המדריך, ראש הקבוצה. המסגרת היתה בשיעור של 15–20 בני נוער, חד־מינית, בעלי גיל כמעט אחיד. הפלוגה והגדוד - היו מורכבים מקבוצות משני המינים.

היה לנו שפע של שירים, בעברית, ביידיש ובפולנית, התמצית של ההתכנסות באה אחרי השירה, ראש הקבוצה קרא לפנינו סיפור מעניין ומתוכו העלה רעיונות ואחר־כך קיימנו שיחה על הנושאים האלה.

בקבוצתי קראנו הרבה משל פרץ, שלום עליכם, שלום אש, ביאליק, למדן, צ'רניחובסקי ועוד. קיימנו משפטים ספרותיים כגון על יוסף בן מתתיהו (פלביוס); קראנו הרצל, אחד העם, אוטואמנציפציה של פינסקר, על טרומפלדור.

רוב הקבוצות היו מורכבות מתלמידי הגימנסיה. היו גם קבוצות נערים עובדים; ראשי הקבוצות היו תלמידי הכיתות הגבוהות. בין הנערים העובדים הושם הדגש על העבודה ההשכלתית־העממית. בשבתות, בשעות הבוקר, קיימנו התעמלות ואטלטיקה קלה.

הקן כולו ערך מפעלים גדולים, כגון נשפי־פורים במסכות, לפי תוכניות מכוונות ומסוגננות. זכור לי, שקבוצתי הציגה פעם בתחפושת מתאימה את ישיבת „הסנאט הרומי" ודיברנו לטינית, לפי נוסחה שהיתה מקובלת בסינט ההוא. זכור לי מופע מיוחד של הקן: ביימנו מחזה „מגילת אסתר". המחזה נכתב ובוייים על־ידי צבי אליאב (פרלה), ראש הקן ומדריכנו המוכשר. ההצגה היתה בעברית והתפאורות היו מקסימות ביופין. המטרה היתה לאסוף בדרך זו כסף לקיום מחנה־קיץ לכל חברי הקן, גם לאלה שאין ידם משיגה לשלם את התשלום הנדרש. תושבי מלאבה קבלו את ההצגות הנהדרות בהתלהבות רבה.

אולם, פעילותו והישגיו של השומר הצעיר במלאבה באו לידי ביטוי מיוחד בחגיגות ל"ג בעומר. המיצעד של מאות חברי הקן בוגרים, צופים וכפירים הלהיב את המוני היהודים בעיר ורבים מהם הצטרפו לקן שערך את החגיגה ביערות „וולקה", במשחקים, ספורט ובמיפקד מרשים לאור מדורות. לשיאה הגיעה החוויה, עת מאות הצעירים והצעירות חזרו העירה בשעות הערב, ובידיהם הדגלים של הגדודים, הצועדים לבושים בחולצות כחולות ומעונבים בעניבות והשירה האדירה פורצת מפיות מאות הצועדים, שפניהם מוארים באור הלפידים.

אכן היה זה חזיון מרנין וחג גדול ליהודי מלאבה. המוני העיר היו נלהבים מהופעתנו, שרוממה את רוחם וחיזקה את המחנה הציוני והחלוצי שבעיר.

קן השומר הצעיר במלאבה היה מוקד הציונות החלוצית בעירנו.

במשך השנים, החל משנות העשרים המאוחרות, התגבשה העמדה העקרונית בתנועה, כי על בוגרי הקן להכריע על דרכם בחיים, ואחת היא הדרך לעלות ארצה ולהגשים את החזון של חיים בקיבוץ. אם בשנות קיומו הראשונות של השומר הצעיר במלאבה התנהלה עבודתו בשפה הפולנית, הרי במשך השנים נדחקה השפה הפולנית כליל ואת מקומה תפסה השפה העברית ובמקצת גם היידיש.

בשביל רבים היה זה מהפך יסודי.

זכור לי ש„עדת הקשישים" החליטה ב־1928 שמכאן ואילך שפת דיבורנו, שפת ההרצאות והשיחות תהיה אך ורק עברית. מדרכינו צבי פרלה, שריכז את חוג הבוגרים, הטיל עלי לשאת הרצאה בנושא „הציונות והסוציאליזם" בעברית. אמנם ידעתי עברית ודיברנו בינינו עברית, אבל לשאת הרצאה בעברית היתה בעיני משימה נכבדה ביותר. את הצעת צבי קיבלתי, התכוננתי ב„דחילו" ושמחתי כאשר עמדתי בכך. ההרצאה, שהיתה יסודית ונרחבת, הושמעה בעברית ללא תקלות וכולנו היינו מרוצים מהצלחת החלטתנו „הנחשונית".

בשנת 1926 קיבלתי להדרכה קבוצת „צופים־בוגרים", שהיו צעירים ממני רק בשנה ואולי אף היו בני־גילי. שיטה זו שהמדריך קרוב לגיל חניכיו היה בה חיוב רב.

ב־1929 נבחרתי לשמש ראש הקן במלאבה ובסוף 1930 הוטל עלי גם התפקיד של ריכוז ההנהגה הגלילית של מלאבה. בתפקיד זה, כראש הגליל, שימשתי עד לעלייתי ארצה, בסוף 1932.

באותה תקופה ריכזתי גם את „החלוץ" במלאבה והייתי חבר המועצה הראשית של השומר הצעיר בפולין.

גליל השומר הצעיר במלאבה היה מורכב מ־16 קנים שבערים ובעיירות שמסביב למלאבה, והיו אף רחוקים למדי ממנה. סיירתי הרבה בכל קן שהשתייך לגליל וכן סייעתי לכוחות המקומיים - לייסד אצלם קן השומר הצעיר.

הנהגת הגליל פיתחה פעולת־הדרכה ענפה, עזרה למדריכים לשכבותיהם השונות, עיבדה תוכניות לעבודה החינוכית, ערכה כינוסים וימי־עיון שונים. שיא עבודת הנהגת הגליל – היה מפעל מושבות הקיץ.

רבים החברים – המדריכים שתרמו במשך השנים להתפתחותו של קן השומר הצעיר במלאבה. קן מלאבה שימש דוגמא לקנים אחרים בגליל ומחוצה לו, ולא כאן המקום להזכיר שמות כל אלה שהשקיעו ממיטב מרצם וחילם והביאו את הקן במלאבה לשגשוגו.

מיפגש תלמידים בל״ג בעומר, 1938 • שילער-צוזאמענטרעף אין ל״ג בעומר, 1938.

A gathering of schoolchildren on Lag Ba'Omer

עו"ד אנטולי (נחמן) ורטהיים

תנועת הנוער פתחה לפנינו אופקים חדשים

נולדתי ב־1912 בעיר ג'שלסק במחוז וארשה. הייתי ילד קטן בן שנתיים, כשהורי עברו מנשלסק למלאבה. זוכר אני כי הם עברו למלאבה אחרי פרוץ המלחמה. אינני זוכר פרטים מילדותי המוקדמת. הזכרונות הראשונים שלי הם כבר מה"חדר". אבי באותם הימים כבר היה סוחר. לא היה יהודי אדוק, אבל מסורתי. התחלת החינוך של כל ילד באותן השנים, בכל משפחה, היה ה„חדר". גם בבתים לא־מסורתיים רצו לתת לילד את החינוך הראשון המסורתי. בתי־הספר העממיים בפולין באותו זמן היו מגיל שבע. והחינוך אצל הילדים באותו זמן כבר התחיל בגיל חמש־שש ב"חדר".

אני זוכר את ה"חדר" המסורתי. אינני זוכר את שם הרבי. לא נשארו לי זכרונות יותר מדי טובים מן ה"חדר". המשמעת היתה הדוקה. הרבי הרביץ מזמן לזמן. הלימודים התחילו בבוקר, בשבע או בשמונה. הביתה שבתי כבר בחשכה, צריכים היינו לקחת מנורת־נפט ביד. למדנו עם הפסקה לארוחת־צהרים. בערב, בחורף, בשעה שש, כבר היה חושך. גמרנו את היום והלכנו הביתה. היה לנו פחד גדול מה"שקצים". גרתי בשוק הישן, והרבי גר באחת הסמטאות, לא הרחק מבית־הכנסת. ה"שקצים" ראו את הילדים והיו מרביצים להם וקוראים להם קריאות־גנאי. הייתי ממהר הביתה, כדי לעקוף פגישות כאלה. אחר שלמדתי שנתיים־שלוש ב"חדר". החליטו הורי שעלי להמשיך בגימנסיה. הבית שלנו היה בית של סוחר אמיד למדי, בתנאים של מלאבה, אפשר לומר עשיר. כבר אז ביקשה השכבה האמידה של בני העיר לתת לילדיה השכלה חילונית. ביום הלכתי לגימנסיה, והרבי בא בערב לביתנו, כדי שאמשיך בכל־זאת בלימודי תורה, משניות וכו'. ההבדל בין ה"חדר" והגימנסיה היה גדול מאוד. עולם אחר לגמרי. נכנסתי לכיתה ראשונה. הגימנסיה היתה אז ליד הסמולרניה, הבניין שאחר־כך היה בו „תלמוד־תורה". המנהל היה קונובסקי. רוב המורים באו מגאליציה. המורים היו טיפוסים, שאנו בעיירה לא הכרנו כמותם. היתה להם השכלה כללית־אוניברסיטאית והם דיברו ביניהם פולנית, לא יידיש או עברית. האינטליגנציה היהודית, שבאה מגאליציה, כבר היתה דור שני או שלישי לחינוך גבוה ולחינוך תיכון בבתי־ספר אוסטריים. לאחר שקמה פולין, הם דיברו פולנית. השפה הפולנית היתה שפה מקובלת. גם בימי האוסטרים היו אוניברסיטאות פולניות. היו בין המורים מתבוללים, אך גם ציונים. בכל־אופן בשבילי היה זה עולם חדש.

שיטות־החינוך ותנועות־הנוער

בגימנסיה למדו שמונה שנים. החינוך בפולין היה מאורגן כך: היו בתי־ספר יסודיים, שהלימוד בהם נמשך שבע שנים. אחרי גמר בית־ספר יסודי כזה, היו נכנסים לכיתה השלישית בגימנסיה. דהיינו - עד לבגרות היו שש כיתות. הילד רשאי היה להתחיל את החינוך בגימנסיה בכיתה מכינה. במכינה התחילו מא״ב. אבל חוק־הלימודים היה אינטנסיבי יותר מאשר בבית־הספר העממי. מה שקנו בגימנסיה במשך תשע שנים, צריכים היו לקנות בעממי ובגימנסיה ב־13 שנים. המכינה היתה לילדים, שהתחילו רק לקרוא ולכתוב. המכינה כללה כיתות א׳ ב׳ ג׳. כאן היתה ברירה בין הילדים.

היו ילדים מבתים מסורתיים־דתיים מובהקים, שלא ידעו בית־ספר מה זה. הם לא ידעו גימנסיה מה זו. הם קיבלו את הלימודים שלהם ב״חדר״ ואחר־כך ב״ישיבה״. בשנים הראשונות לתקומת פולין לא היה לימוד־חובה. אלה שגמרו את ה״ישיבה״, סיימו בזה את תקופת הלימודים שלהם. היו ילדים, שהוריהם לא רצו שימשיכו באוניברסיטאות. הם ביקשו לתת לילד, אחר ה״חדר״ חינוך עממי. כאן היתה בחירה: היה בית־ספר עממי כללי; בית־ספר עממי־ממלכתי לילדים יהודים. הלימודים היו ביום א׳ במקום יום שבת. הכול בשפה הפולנית. הדבר היחיד שעשו למען הילדים היהודים היה, שבשבת לא היו לימודים. לא למדו שום דבר הקשור ביהדות. היה גם ה״חדר״ המתוקן של פישר. שם קיבלו גם חינוך מסורתי וגם חינוך כללי. הילדים שלמדו שם, לא הוצרכו ללכת לבית־ספר עממי. ההבדל בין ה״חדר״ המתוקן ל״חדר״ המסורתי, היה שב״מתוקן״ קיבלו גם השכלה כללית. אבל אחר־כך היה עליהם לעבור לגימנסיה או לבית־ספר עממי. הרמה לא הגיעה עד שבע כיתות של ממלכתי. לבתי־ספר הממלכתיים הלכו ילדים מבתים, שהוריהם חשבו, כי ילדם ייכנס לעסק או לבית־מלאכה. הם רצו שלילד יהיה החינוך היסודי. רק ילדים, שהיה להם רצון עז להמשיך בלימודים, לאחר שגמרו את בית־הספר הממלכתי, המשיכו בגימנסיה.

הגימנסיה לא היתה רק מוסד חינוכי. היא היתה כעין בית שני. כל חיי הצעיר התרכזו סביב ובתוך הגימנסיה. שם צצו תנועות־נוער הראשונות. התנועה הראשונה שקמה היתה ״השומר הצעיר״. בטרם היה ״השומר הצעיר״, היתה תנועת הצופים. זו היתה תנועה כללית, שלא היה לה ציביון ציוני. גם ב״השומר הצעיר״ לא דיברו אז על סוציאליזם. אחר־כך קם ״השומר הלאומי״. ״השומר הצעיר״ פתח לנוער באותם הימים אופקים חדשים. יש לזכור, כי חיי הילדים בימים ההם היו אפורים. רוב ההורים צריכים היו להיאבק קשה, כדי להתפרנס. ופתאום צצה תנועת הנוער! תנועת ״השומר הצעיר״ היתה לנו עולם חדש. בשבילי זה היה עולם של חלומות. דיברנו על הגשמה. אחר הלימודים ישבנו בקבוצות ושוחחנו. קראנו את הספר ״יזכור״ על מותו של טרומפלדור, על חנה צ׳יז׳יק. ראשי הקבוצה באו וכינור בידם. אחד השירים הראשונים ששרנו אז היה ״הכניסיני תחת כנפך״, או ״בתל־חי בגליל, גיבור

יוסף נפל". העיירה רחקה מאיתנו. חיינו בחלום על הגליל, על הארץ. השמות דגניה ותל־חי היו בשבילנו שמות־קסם. כשקצת התבגרנו, באה גם בגימנסיה התפצלות בחיים הפוליטיים, אם אפשר כך להגדיר את החיים הציבוריים של הנוער בגינמסיה. "השומר הצעיר" התחיל ללכת בכיוון סוציאליסטי. קמה תנועה חדשה, "השומר הלאומי". היא היתה קשורה בציונים הכלליים. אחר כך קם „הנוער הציוני".

התנועות צמחו על קרקע חיי היהודים בפולין. קיבלנו עתונים, קראנו ספרים, חוברות. כשנכנסתי ל"השומר הצעיר", הייתי ילד בן שתים־עשרה שלוש־עשרה. המנהיגים שלנו היו: **חייקל וישינסקי, יוניס, סגל, גולומב, צבי פרלא.** אני הייתי בין מייסדי "השומר הלאומי". אחר־כך בא ראש גליל מלאבה – פלוצק ושינה את השם לתנועות הנוער הכלל־ציוני. היו אנשי בית"ר בגימנסיה. כבר היו קומוניסטים ראשונים גם בגימנסיה. אחר־כך קמה גם „גורדוניה". התחיל מאבק גדול בקרב הנוער בגימנסיה, בעיקר בין התנועות הציוניות בגימנסיה לבין הקומוניסטים, שהיו כפי שאמרתי רק יחידים. הקומוניסטים היו בלתי־לגאליים. המפלגה הקומוניסטית בפולין בין שתי המלחמות אף פעם לא היתה לגאלית, וכמובן גם לא תנועות־הנוער שלה. הם הביעו את דעתם הפוליטית, בלי מסגרת לגאלית. היה להם אירגון חזק מאוד במחתרת. בגימנסיה ידעו מי הוא מנהיג הקומוניסטים במלאבה. הוא היה אז עוד תלמיד הגימנסיה: **מוטל מגנושבסקי.** אנחנו כולנו ידענו גם המשטרה ידעה שהוא קומוניסט.

כשהיינו בכיתה רביעית, צץ הרעיון להקים בגימנסיה „פינה עברית". כל חבר חייב היה לענוד בדש מעילו כפתור כחול. חברי הפינה העברית קיבלו עליהם לדבר עברית רק ביניהם. מי שדיבר בשפה אחרת, לא היה לו מקום באירגון. האירגון הזה התקיים בערך חצי שנה. כי זה לא היה מציאותי. בבית דיברו יידיש או פולנית. בגימנסיה השפה השלטת היתה הפולנית. אבל המאמץ שעשינו אופייני היה לשאיפה להחיות את השפה העברית בתנאי העיר בגולה. חברי ה„פינה העברית" היו תלמידי הגימנסיה מתנועות שונות, גם מ"השומר הלאומי" וגם מ"השומר הצעיר". זה היה מאמץ בין־תנועתי. היינו כארבעים חמישים חברים מתוך כמאתיים תלמידים. אמת נכון, בגימנסיה למדו מקצת המקצועות בעברית. אבל דבר אחד הוא ללמוד, ואחר להשתמש. המקצועות כמו תנ"ך, קורות־העולם, לשון היו ברמה גבוהה. התוכניות היו רחבות מאוד. אי־אפשר היה לגשת לבחינות הבגרות בלי לעמוד בבחינות בעברית.

זרות בין נוער יהודי לנוער פולני

כשהיינו בכיתות הגבוהות של הגימנסיה, התחלנו גם להשתתף בחיים הציבוריים בעיר. אני, למשל, בהיותי תלמיד הגימנסיה בכיתה השביעית, הייתי פעיל בהסתדרות הציונית. כתלמיד הגימנסיה כבר השמעתי הרצאות בסניף

של ההסתדרות הציונית הכללית. בשנת 1929, בעת המאורעות בארץ, נערכה אסיפת עם גדולה במלאבה. האסיפה התקיימה בחצר אביו של צבי פרלא ז״ל (חיים אליהו). השתתפו בה כאלף איש. אני, כתלמיד הגימנסיה, הופעתי בין הנואמים. כמה חברים אחרים השתתפו כבר בתנועת „פועלי ציון״. איני זוכר אף תלמיד אחד מהגימנסיה, שהיה פעיל ב״בונד״. הגימנסיה היתה למעשה גימנסיה יהודית; ואם היה בה מקום לתלמידים קומוניסטים. יכול היה להיות מקום גם לבונדאים. הכיוון הכללי של הגימנסיה היה לאומי וציוני. אבל זו היתה הגימנסיה היהודית היחידה. אם הצעיר נטה ל״בונד״, אין פירוש הדבר שהגימנסיה היתה סגורה לפניו, כשם שלא היתה סגורה בפני הקומוניסטים. ה״בונד״ היתה מפלגה חזקה למדי במלאבה. הנוער מה״בונד״ למד בבתי־ספר עממיים, ואחר־כך יצא לעבודה. זה היה נוער עובד, נוער של בעלי־מלאכה.

לא היה שום קשר בין הנוער היהודי ובין הנוער הפולני. הקשר היחיד שהתקיים אולי היה בין הנוער היהודי הקומוניסטי ובין הנוער הקומוניסטי הפולני. אבל אלה היו יחידים. גם קומוניסטים פולנים לא היו מרובים. אבל בדרך־כלל לא היה שום קשר בין בגימנסיה ובין בתנועות הספורט. הכול היה לחוד. אפילו בתנועות ספורט היו קבוצות רק יהודיות. קבוצה של „מכבי״, קבוצה של „חשמונאים״. לא היה שום מגע עם „הגויים״, חוץ מאשר תחרות בין „מכבי״ ובין מועדון פולני במקום. החיים שלנו היו נטועים במסגרתם של חיי היהודים. לא היה לנו שום מגע עם הנוער הפולני.

מיגבלות על יהודים

90% מן המסחר בעיר היו בידי היהודים. אחוז היהודים במלאבה מכלל האוכלוסיה היה כ־40%. העיר היתה עיר־מחוז. מכל הכפרים שבסביבה באו לקנות המצרכים בעיר. הקונים בחנויות של היהודים היו גם פולנים ולא רק יהודים; אולי הרוב היו פולנים. היו מגעים בתחום הסחר. היתה גם תנועה חזקה של המפלגות הלאומניות, שקראו לפולנים לא לקנות אצל יהודים, אף־על־פי־כן המגעים בתחום זה היו הדוקים. גם בעלי־המלאכה היהודים לא עבדו רק בשביל יהודים. הם עבדו בעיקר בשביל האוכלוסיה הפולנית, בייחוד הכפרית. אבל כשהדבר נגע לחיים התרבותיים והחברתיים, המגעים בין האוכלוסיה הפולנית ובין היהודית היו מועטים ביותר. אינני מכיר אף אירגון חברתי־ציבורי פולני, שבו נטלו חלק יהודים. ליהודים היתה נציגות במועצת העיר. הנציגות קמה לפי תוצאות הבחירות. אבל בדרך־כלל היה גבול בין היהודים והפולנים. אולי שיחק פעם ילד פולני עם ילד יהודי. אבל בדרך־כלל היה גבול.

הגימנסיה העניקה תעודת־בגרות, תעודה שנתנה לנוער את האפשרות להמשיך וללמוד. אולם בשנים האחרונות נצטמצמה האפשרות להמשיך בלימודים בפולין. בשנים האחרונות כמעט שאי־אפשר היה ללמוד רפואה בפולין. קשה היה ללמוד בפוליטכניקום. בימים ההם התחילה ההגירה לחוץ־לארץ, כדי ללמוד. זה היה בשנים 1930 – 1927. רוב בוגרי הגימנסיה, שרצו

להמשיך בלימודים באוניברסיטאות, נאלצו לעזוב את פולין ולנסוע לצרפת, לבלגיה. יחידים נסעו גם לאוניברסיטה בירושלים. הנוער שרצה להוסיף וללמוד, נסע גם בלי אמצעים כספיים. בפולין אפשר היה ללמוד משפטים, מדעי־הרוח, מתמטיקה ופיסיקה. אם מישהו גמר משפטים, עוד היתה בידי השלטונות האפשרות להגביל את התקדמותו. גמר מישהו את חוק הלימודים בפאקולטה למשפטים, היה עליו לעשות התמחות בבתי־משפט או אצל עורכי־דין, וכאן היו הגבלות קשות ביותר.

כשאני סיימתי את האוניברסיטה בוארשה והתחלתי בהתמחות, יצא חוק שנעל את הרשימות של עורכי־דין ליהודים. לא קיבלו מתמחים יהודים. ברפואה אפשרות כזו לא היתה. אם מישהו גמר, הוא היה רופא. בוארשה קיבלו רק מאה ועשרים סטודנטים לרפואה. ופאקולטות לרפואה היו רק בוארשה, וילנה, לבוב, קראקוב ופוזנה. בפוזנה לא היו בכלל יהודים. זו היתה עיר כמעט נקייה מיהודים. אם היו מאה ועשרים מקומות, הרי זכות־קדימה היתה לילדי רופאים. היתה דרישה גדולה מאוד. אזי קבעו סייג: בכל שנה יקבלו 10% יהודים – שמונה עד עשרה סטודנטים בפאקולטה. כאן שוב היתה זכות־קדימה לילדי הרופאים. מסתבר, שהיה קשה מאוד להיכנס לרפואה. ומי שרצה ללמוד מוכרח היה לנסוע לחו״ל.

הגימנסיה נתנה לא רק השכלה. היא נתנה גם אופק חדש בחיים. הניגוד בין האופק שנפתח לפני הצעיר ובין המציאות המרה יצר את ההרגשה, שאין לנו כאן מקום. התוצאה היתה: הגשמה בהתאם לתורה הציונית. כלומר, הכשרה ועליה. בתנועת „השומר הצעיר" כבר בשנים 1929–1928 דרשו הגשמה מכל חבר בתנועה, בניגוד לתנועות ציוניות אחרות. לפיכך רבים מבני הנוער הלכו להכשרה והגיעו ארצה. הם חיים היום בקיבוצים. רבים הלכו ללמוד בחו״ל ולא חזרו. אלה שנשארו בפולין הרגישו משנה לשנה יותר, שאין להם עתיד, שאין להם מקום בארץ הזאת. בשנת 1938 באתי לחופשה מוארשה. הייתי כבר אז מתמחה. כבר ידעתי שלא אכנס למקצוע, כי הרשימה היתה סגורה. כבר צילו של היטלר היה פרוש. אני זוכר שיחה ביני ובין חברי אברהם סלמון, שהוא היום בניו־יורק, ממנהלי הקרן־הקיימת. אף־על־פי שידענו מה זה היטלר ומה זה נאציזם ומה זו מלחמה, באנו לידי מסקנה, שאם המציאות היא כמו שהיא, מוטב אולי שתפרוץ המלחמה. אי־אפשר להמשיך את החיים בתנאים האלה. בכל יום ויום נוכחנו מחדש, שאין עתיד לעם היהודי בפולין, אין עתיד לציבור היהודי בעיירות. היה הבדל בין העיירות ובין הערים הגדולות לטובת הערים. בוארשה היו מיליון מאתים אלף תושבים, מהם כשלוש מאות אלף יהודים. הצריכה של האוכלוסיה היהודית היתה כל־כך גדולה. שלסוחרים היהודים היה פוטנציאל גדול למדי. בעיר הגדולה כשיש חנות גדולה, אם נכנס גוי, אין מכירים. בעיירה קטנה מכירים את החנות של היהודי ואת החנות של הפולני. איש מכיר את רעהו. הביקוש הוא לאומי־פולני. הפולני שרצה לקנות אצל היהודי וידע שישנה סחורה טובה יותר או יותר בזול, לא העז להיכנס לחנות של יהודי.

בעיירות הקטנות הרגישו את הלחץ בכל כובדו. את הלחץ חשו בכל עוזו הסוחרים ובעלי־המלאכה. הנוער הלאומי הפולני קרא לא לקנות אצל היהודים. מקור־פרנסתם של היהודים נסתם־והלך מיום ליום. החיים נעשו קשים מאוד. הנוער שנשאר בעיירה, לא ראה מוצא. הדור הצעיר, שהיה צריך להיכנס לעבודה, לא היה לו לאן להיכנס. בנו של הסוחר לא היה לו מה לעשות בחנות של אביו. כשבאתי למלאבה לחופשה, ראיתי את היהודים בטלים מעבודה. ההכשרה, ההגשמה והעליה ארצה כבר לא היו עניין של אידיאולוגיה וחינוך. הן הפכו לשאלת חיים. בפולין לא היה שום עתיד לנוער. בשנים שלפני פרוץ המלחמה, כל מקורות החיים כבר היו סתומים לפני היהודים.

הדחף לצאת, לעלות

הבעייה של ״ניסע כולנו״ לא היתה פשוטה. יש לזכור, שהיו הגבלות קשות מאוד לגבי הכניסה לארץ. אנשינו לא היו קפיטאליסטים, לא היו להם חמש מאות לירות שטרלינג. בכלל לא היתה להם אפשרות לנסוע. העלייה ארצה באה בחשבון רק לגבי הנוער וגם לנוער זה לא היה כל־כך קל. בעיית הסרטיפיקטים לגמרי לא היתה קלה. אנו יודעים כמה זמן חיכו אנשי ההכשרות עד שקיבלו סרטיפיקאט. היו תנועות הנוער, מחוגי הרביזיוניסטים, שערכו את המצעד הגדול בפולין, רצו לחצות את הגבולות ברגל ולהגיע ארצה. אלה היו כאלף בני־נוער יהודים. הם ביקשו לצעוד דרך רומניה ולהגיע ארצה. העניין נידון לכשלון לא היתה אפשרות כספית. המציאות לא הניחה להם. ההגירה לארצות אחרות אף־היא כבר היתה מוגבלת. האנשים ישבו במקום בלית־ברירה.

בשנות העשרים היו הורים, שראו אסון בכך כשהילד שלהם עוזב את הבית ועולה ארצה. בשנות השלושים שמחו ההורים שבנם הצליח לעלות ארצה על־ידי ההכשרה החלוצית. ההורים היו שבעי־רצון, גם בתי־האמידים בכלל זה. לא היתה שום אפשרות לצאת. אנשים ראו שהגורל נחרץ. המלחמה התרגשה לבוא. לא חשבו על השמדה. לא חשבו על חיים בשלטון היטלר. אך אם לא תהיה מלחמה, הרי מיום ליום מסתתמים מקורות הפרנסה. זה היה המצב, זו היתה האווירה במלאבה ובמאות ערים ועיירות בפולין.

אכן, היו גם יהודים עשירים, שבניהם יכלו להתקיים בלי עבודה. היו סוחרים שעוד איכשהו חיו. אבל אלה היו חיי־שעה. בנו של העשיר כבר ידע שאין לו עתיד. בפולין הוא לא התקבל לפאקולטה, שבה רצה. צריך היה להגר לחו״ל. אך קשה היה לחזור. גם בני העשירים היו אומללים, ללא פרספקטיבה. חיים ללא תוחלת.

שיר־הלל לגימנסיה

הגימנסיה העברית במלאבה היתה מוסד אהוב ותושביה היהודים התגאו בה. לא היו הרבה עיירות בפולין, עם אוכלוסיה של עשרים וחמישה אלף נפש

ושמונת אלפים יהודים, שתהיה להם גימנסיה עברית. והיתה לא רק גימנסיה. לידה היתה גם פנימיה, שקלטה עשרות תלמידים מוארשה ומערים אחרות. הגימנסיה היתה מוסד חינוכי, לאומי. היא נתנה לעיר את עסקניה. היא עמדה בראש חיי התרבות. כל תיאטרון ביידיש שבא למלאבה הציג באולם הגימנסיה. אם בא שליח מארץ־ישראל, אם בא דוד בן־גוריון או אברהם הרצפלד, או המשורר יעקב כהן – הם היו אורחי הגימנסיה. נפגשו עם התלמידים. זו היתה השמש, שקרניה חיממו את כל בני העיר. הגימנסיה נאבקה על קיומה. היא לא קיבלה שום עזרה מהממשלה. זה היה מוסד ציבורי־פרטי. כלומר, פרטי במובן זה שלא קיבלה שום תמיכה. היו לה רק זכויות של בית־ספר ממשלתי. כל עול החזקת המוסד היה על הציבור המלאבאי, והוא נשא בו בכבוד. לא היה מקרה שתלמיד אשר לא היתה בידו האפשרות לפרוע את שכר־הלימוד, לא יתקבל לגימנסיה, או לא יוכל להמשיך בה. אחוז התלמידים שלא שילמו שכר לימוד מלא היה גבוה מאוד. ולכן היתה הנהלת המוסד שרוייה במאבק מתמיד לגייס כספים, כדי להבטיח קיום המוסד.

בדרך־כלל בפנימיה היו ילדים של הורים אמידים. היו ילדים מבית עשיר, שלא רצו ללמוד. ההורים מצאו שתנאי פנימיה, מחוץ לבית, ישפיעו על הילדים לטובה. הפנימיה עזרה במובן הכספי־התקציבי לקיום הגימנסיה. אבל אם התקיים מוסד כזה בעיר קטנה, הרי הוא התקיים הודות למסירות־נפש של אנשי ציבור במלאבה. הם השקיעו את כל המרץ, את כל הרצון שלהם ואת כל היומרה שלהם, כדי שהגימנסיה תחזיק מעמד. ויש לזכור לטובה את יחסם של המורים למוסד. גם המורים היו לאנשי ציבור. אף על פי שזה היה מקור הפרנסה שלהם, הם ראו תפקיד ציבורי לעצמם להוסיף ולהיאבק על קיומו של המוסד. היה זמן שלא היה במה לשלם משכורת. היו זמנים שהמורים ויתרו על חלק מן המשכורת. כשהוחמר המצב וקצרה יד הציבור לעזור, יסדו את הקואופראטיב של המורים. הקואופרטיב קיבל עליו את המשימה לקיים את המוסד על חשבונו ובסיכון שלו. ומה שייכנס – יחלקו ביניהם המורים וימשיכו למלא תפקידם. המורים נתנו לא רק השכלה. הם היו גם מורי־דרך. הנה, למשל, בן־משה. הוא לא רק היה מורה ללשון העברית. הוא היה מחנך. זה היה הבית השני שלי. הוא נתן לי את הכיוון בחיים. בדרך־כלל ראינו במורים ידידים. היתה סולידאריות עמוקה בין המורים ובין התלמידים. היתה אווירה שקשה למצוא דוגמתה בבית־ספר אחר בתנאים תקינים. אנחנו חיינו בתנאים בלתי־נורמליים, ואולי בתנאים של מאבק משותף, תוך שאיפה עזה לקיים את המוסד. דבר זה יצר את היחס הנפלא של המורים למוסד, לנוער ושל הנוער למורים.

היו אנשים שבלטו במאבק זה. אני זוכר את **חיים אליהו פרלא**, שבמשך שנים היה יושב־ראש הוועד הציבורי של הגימנסיה. יושב ראש ההסתדרות הציונית במלאבה **קפלן, הרמן מורדוביץ, אבי, הגב' מורדוביץ, חנה ליפינסקה ז"ל.** אלה עמדו בשורה הראשונה של המאבק. מהמורים הבולטים ביותר נזכיר את **הירשהורן**, שהיה כמה שנים מורה, ואחר כך היה מנהל הגימנסיה, ואת **בן־משה לדרברג**. הם היו אנשי־ציבור בגימנסיה. הם חשו את האחריות המלאה לקיום

המוסד. הירשהורן לא היה פעיל במפלגה. לדרברג היה עסקן ציבורי בעיר. היה פעיל מאוד בהסתדרות הציונית, בקרן הקיימת. השפעתו בחיים הפוליטיים בקרב הציונים בעיקר, היתה רבה, וגם הירשהורן עשה רבות בתנועה הציונית, אף־על־פי שלא היה איש־מפלגה מובהק.

בשנים 1937 - 1936 היו מורים מהגימנסיה הפולנית נוצרים. עניינם היה במתן השיעור ולא עוד. המגעים בין המורים שלנו ובין המורים בגימנסיות הפולניות, הסמינר למורים, בית־הספר למסחר היו מועטים ביותר. היחס לגימנסיה שלנו מצד בתי־הספר התיכוניים הפולניים היה יחס עוין. הגימנסיה היהודית לא התחרתה כלל בבתי־ספר אלה. לגימנסיה הממשלתית לא קיבלו יהודים. פשוט היתה כאן אנטישמיות, שציינה אז את כל מדינת פולין, בעיקר בקרב האינטליגנציה הפולנית. בכלל, יחסם של הפולנים לבתי־ספר יהודים נעשה עויין משנה לשנה. בשנת 1938 שללו אפילו את הזכויות הממשלתיות מהגימנסיה. וזה לא היה קשור לרמת־הלימודים בגימנסיה. הם לא יכלו לחסל את הגימנסיות היהודיות. היתה רשת שלמה של גימנסיות יהודיות בפולין, מיסודו של ד"ר ברוידא בלודז'. אלו היו הגימנסיות האוטרקוויסטיות. היו כמה גימנסיות כאלו בלודז'. קם אירגון של גימנסיות כאלו, שמרכזן בלודז'. השפה היתה פולנית, אבל לימדו גם מקצועות עבריים. תעודת־הבגרות ניתנה בשפה העברית. היו עשרים או יותר גימנסיות כאלה. הגימנסיות הללו היו בכל הערים הגדולות בפולין. בפולין היו גם גימנסיות של "תרבות" וגימנסיות של "ציש"א". ב"ציש"א" השפה היתה יידיש. ציש"א ו"תרבות" היו בעיקר במזרחה של פולין, החל מביאליסטוק עד לגבול עם רוסיה. בפולין הקונגרסאית קשה היה להקים גימנסיה של "תרבות". מדוע במזרח־פולין יכולים היו לקיים גימנסיות "תרבות" ו"ציש"א" ואילו בפולין הקונגרסאית לא, זוהי שאלה שלא כאן המקום להשיב עליה. בכל־אופן הנוהג היה, שאם ילד רוצה לקבל חינוך תיכוני, עליו ללכת לגימנסיה פולנית, או לגימנסיה יהודית בשפה הפולנית, בלי מקצועות עבריים.

בחוגים הלאומיים והציוניים בלודז', בראשותו של ד"ר ברוידא, צץ הרעיון לארגן גימנסיות שיגלמו פשרה בין תרבות עברית ובין התבוללות: גימנסיה פולנית ועברית עם זכויות. האירגון הזה עזר לגימנסיות בתוכנית הלימודים בפיקוח, בייצוג כלפי השלטונות. האירגון עזר, אך לא מבחינה כספית.

אינזש׳ יעקב ביעזשונסקי

דאָס שטעטל אין מיין זכרון

מיין גאנצע יוגנט האָב איך פארבראכט אין טאטנס הויז. שוין אלס 9־יאָריק קינד, האָב איך אין די קאלטע, פראָסטיקע נעכט געלערנט אין אלעקסאנדער שטיבל, א חוץ וואָס כ׳האָב געלערנט מיטן טאטן אין שטוב, צי אונטער דער אויפזיכט פון א רבין.

איך געדענק, אז כ׳האָב געמוזט אדורכגיין די שול־גאס און געוווּסט, אז נאָך חצות פארזאמלען זיך שדים אין שיל און אז מ׳רופט עמיצן צו אַן עליה לתורה, מוז ער אריינגיין און מאכן א ברכה. מיר איז געווען שווער אויפן הארצן, האָב איך פארשטאָפּט מיינע אויערן, כ׳זאָל נישט הערן אז מ׳רופט מיך צו אַן עליה.

דאָס אלעקסאנדער שטיבל איז באשטאנען פון צוויי צימערן. אין ערשטן צימער איז געשטאנען א קעסל מיט געקאָכט וואסער. דאָרט איז עובדיה דער בטלן ארומגעגאנגען מיט א גלאָז אין האנט; א גלאָז וואסער מיט א שטיקל צוקער האָט ביי אים געקאָסט א האלבע קאָפּיקע. ווען ער האָט געזופּט פון גלאָז, זענען זיינע קרעכצן אַ! אַ! אַ! זיך פונאנדער־געגאנגען איבערן גאנצן צימער. אין צווייטן צימער האָט מען געלערנט גמרא בייטאָג און ביינאכט. טיילמאָל — ביז שחרית, דערנאָך געדאוונט מיט א מנין און געגאנגען אהיים.

ווי אזוי האָט אויסגעזען מיין טאטנס שטוב? דער טאטע איז געווען א טשעכאנאָווער חסיד און אויף די יום־טובים פלעגט ער מיך מיטנעמען אהין, ווו כ׳האָב אַנגערירט דעם רבינס האנט אויף שלום און ער האָט מיך געבענטשט. דעמאָלט האָבן מיך אמיינסטן אינטערעסירט דעם רבינס אייניקלעך — שיינע מיידעלעך מיט גרויסע צעפּ. איך האָב נישט געקוקט אויף זיי, „חלילה צו זינדיקן", נאָר ס׳האָט מיך פּשוט אינטערעסירט. שפּעטער איז דער טאטע איבערגעגאנגען פון חסידות צום „מזרחי" און געוואָרן אַן איבערגעגעבענער טוער. די סיבה, פארשטיי איך, פון זיין איבערגיין צו מזרחי איז געווען, ווייל די אָרגאניזאציע האָט אויסגעבויט א גרויס, שיין בית־המדרש און ער איז דאָרט געווען אַן עסקן. אויסער דעם, האָט אויף דער יידישער גאס זיך פארשטארקט די מזרחי־באווע־גונג און מיטגעריסן א סך יידן. מיין פאָטער איז געווען פארבונדן מיט פארשיידענע געשעפטן: ער האָט געהאט פּאָדריאדן פאר צוויי רעגי־מענטן סאָלדאטן, וואָס האָבן סטאציאָנירט אין מלאווע, אויסער פארשיידענע קאָנצעסיעס, ווי דעם מאָנאָפּאָל פון שווייצער גאז־פאבריקן אויף די מילן (א מין געוועב, דורך וועלכן דאָס געמאָלענע מעל איז געוואָרן געזיפּט), און א באזונדערע קאָנצעסיע אויף גאנץ פּוילן צו ברענגען פון

דייטשלאַנד געווער. ער האָט געהאַט אין ארענדע דעם פּאָלוואַרק מלאַטקאַ (א צען קילאָמעטער פון מלאַווע). צו דעם אלעם האָט ער ליב געהאַט צו באָרגן געלט, אָן צינזן — א ריינע גמילות־חסדים קאַסע. ער האָט געהאַט א גרויס שניט־געוועלב, וואָס ס'האָט געקאָנט זיין פול מיט קונים און סוחרים. נאָר ווען ס'איז אריין געקומען א ייד און געזאָגט: „ר' אברהם אייזיק, איך ברויך א גמילות־חסד" — האָט ער אלץ געלאָזן אין א זייט און געפרעגט דעם ייד: „וויפל ברויכסטו?" „צוואַנציק רובל". „ווי ווילסטו דאָס באַצאָלן?" „אין צען ראַטעס". „ביטע", האָט דער טאַטע געענטפערט. איך געדענק נישט א פאַל, אז עמיצער זאָל נישט האָבן אָפּגעהיטן דעם טערמין, וואָס ער האָט זיך פארפליכטעט. דאָס איז ביי אים געווען א הייליקער ענין. ער האָט געהאַט א גרויס בוך, אין וועלכן ס'זענען געווען פארשריבן אלע הלוואות. ער האָט דעם ענין זייער ליב געהאַט. שפּעטער, ווען איך בין שוין נישט געווען אין טאַטנס הויז, האָב איך געהערט, אז ער האָט זיך באַשעפטיקט מיט געזעלשאַפט־לעכע ארבעטן, ווי דאָזאָר אין דער קהילה און ראַטמאַן אין שטאָטראַט.

מיר פּערזענלעך האָט געהאָלפן מיין מאַמע. זי איז געווען א טייערע יידענע. דער טאַטע האָט מיך געוואָלט מאַכן דווקא פאַר א רב, אָבער מיך האָט געצויגן צו וועלטלעכקייט. אין שטוב איז געווען א ביכער־שאַנק, שטענדיק פארשלאָסן — און דעם שליסל האָב איך קיינמאָל נישט געזען. ערב פּסח האָט זי די מאַמע געעפנט, כדי אָפּשטויבן די ביכער, בין איך צוגעגאַנגען זען דעם אוצר. זאָגט די מאַמע: „נעם נישט דאָס, דער טאַטע וועט זיין בייז!" האָב איך באַקומען נאָך מער חשק צו די ביכער — און וויל נעמען „התועה בדרכי החיים" פון פּרץ סמאָלענסקין. אָבער די מאַמע לאָזט נישט. שפּעטער האָב איך שוין געוווּסט ווו די שליסעלער ליגן און במשך טאָג און נאַכט אדורכגעלייענט די צוויי בענד פונעם דערמאָנטן בוך, אין מיין צימער, אז קיינער האָט דאָס נישט באַמערקט.

אין דעם בוך באַווייזט סמאָלענסקין די שאָטן־זייטן פון חסידיזם. איך האָב אָנגעהויבן קוקן מיט אנדערע אויגן אויף די מענטשן אין מיין סביבה און באַשלאָסן, אז איך גיי נישט מער אין שטיבל, נאָר וועל אָנהייבן לערנען וועלטלעכע לימודים. נאָר ווי אַזוי קומט מען דערצו? די מאַמע איז געווען מער פאַרגעשריטן ווי דער טאַטע. האָט זי מיר געגעבן טאַשן־געלט. און ווען זי איז געפאָרן קיין וואַרשע, האָט זי מיך מיטגענומען. פון דעם געלט האָב איך געקויפט אין וואַרשע עוזר בלאָשטיינס רוסישע גראַמאַטיק אויף יידיש. איך האָב פארשטאַנען, אז כדי אריינצודרינגען אין דער גרויסער וועלט, מוז איך קודם לערנען רוסיש — און מיט גרויס התמדה זיך גענומען דערצו. איך האָב אַבאָנירט דעם „וואָסכאָד", א יידישע צייטשריפט אין דער רוסישער שפּראַך. איך האָב זיך באַקענט

מיט יידישע פראָבלעמען און ידיעות פון דער וועלט. אזוי ווי איך האָב נאָך די שפּראַך נישט באַהערשט אזוי גוט, האָב איך זיך געמוזט באַנוצן מיטן ווערטערבוך פון שטיינבערגן אין דריי שפּראַכן: רוסיש, דייטש, העברעיש. איך געדענק אַ פאַל, אַז דער טאַטע איז איינמאָל אַריין צו מיר אין צימער און דערזען דעם זשורנאַל מיטן ווערטערבוך. ער איז בייז געוואָרן און צעריסן דעם ספר. ער האָט נישט געוואָלט משלים זיין, אַז איך הייב אָן אַרויסגיין לתרבות רעה. איך האָב אָבער באַשלאָסן צו טאָן דאָס מייניקע. נאָך סמאָלענסקין, האָב איך געפונען אין שאַנק „אשמת שומרון" און „אהבת ציון" פון מאפו און אַנדערע ביכער. כ'האָב אָנגעהויבן לערנען העברעיש, געלייענט רוסיש, געמאַכט פּאָרשריט און אויך געבּאַנט אַ וועג פאַר אַנדערע, ווייל שפּעטער, נאָך מיין בר־מצווה, האָט דער טאַטע שוין דערלויבט מיינע שוועסטערן צו לערנען אין גימנאַזיע.

אַז כ'בין אונטערגעוואַקסן, האָט דער טאַטע געוואָלט, אַז אויב נישט קיין רב, זאָל איך כאָטש קאָנען שפּילן פידל. געווען אין שטאָט אַ מוזיקאַנט, וואָס האָט געגעבן לעקציעס. אָבער נישט לאַנג איז ער געווען מיין לערער. איך האָב דאָס שפּילן אויפגעגעבן, ווייל מיר איז געווען אַ שאָד די צייט, וועלכע כ'האָב באַדאַרפט צו עפּעס אַנדערש. איך האָב מיר געשאַפן אַ לערן־פּראָגראַם פון אַ רעאַל־שול און אָנגעהויבן שטודי־רן. ס'איז שווער אָנגעקומען דאָס לערנען, ווייל צו די טעכנישע אויסדרוקן האָב איך נישט געהאַט קיין ווערטערבוך. הזות דער טאַטע האָט זיך שוין באַצויגן צו מיר לאָיאַל, האָב איך מיר גענומען די העזה צו זאָגן: „די יאָרן רוקן זיך, ווען כ'וועל דערגרייכן 18 יאָר, מוז מען גיין אין מיליטער, דאַן וועל איך פאַרלירן אַ 5 יאָר צייט. וועסט דאָך אוודאי וועלן מיך באַפרייען פון מיליטער, וואָס וועט קאָסטן טויזנטער, האָב איך אַ געדאַנק: לאָז מיך ענדיקן 6 קלאַסן גימנאַזיע, נישט מער. דו ווייסט דאָך, אַז ווער ס'האָט 6 קלאַסן מיטלשול, דינט אין מיליטער 1 יאָר. און דער וואָס האָט 8 קלאַסן — דינט בלויז אַ האַלב יאָר".

אין שכנות האָט געוווינט דער רוס באַבורין, אַ געוועזענער פּאָלי־ציאַנט וואָס האָט געהאַט אַ שפּייז־קראָם. זייער זון, אַ סטודענט אין וואַרשע, איז אָפט געקומען צו פּאָרן אין שטעטל. האָב איך אויף אים געוויירקט (מיין מאַמע האָט דערצו געהאָלפן), ער זאָל מיך לערנען. אין פאַרלויף פון אַ סך וואָכן, בין איך מיט אים „אַדורכגעגאַנגען" פיזיק, אַריטמעטיק, אָנגעהויבן אַלגעברע, געאָמעטריע, רוסישע געשיכטע. מיין טאַטע האָט נאָך דעמאָלט נישט געלאָזן כ'זאָל באַזוכן די שול, קוים וועל איך שרייבן אין שבת.

אינצווישן צייט בין איך קראַנק געוואָרן, מ'האָט גערופן אַ רופא, וואָס האָט געפּסקנט, אַז כ'בין אַנעמיש און פאַרלוירן דעם אַפּעטיט צום עסן. דער דאָקטער האָט פאַראָרדנט, אַז כ'מוז אוועקפאָרן אויפן דאָרף,

מינדעסטנס אויף א האלב יאָר. דער טאטע האָט אָנגעהויבן אויף מיר משפיע זיין כ׳זאָל פאָרן קיין סלאָמקא, דער פאָלוואַרק וועלכן מיר האָבן געהאט אין ארענדע. ער האָט מיר געקויפט א פערדל, וואָס האָט זיך צו מיר אזוי צוגעבונדן, אז נאָר איך האָב עס געקאָנט באדינען. אויפן דאָרף האָב איך געלעבט א יאָר צייט און בין טאקע געזונט געוואָרן, צוגענומען כוח און געטראכט צו רעאליזירן מיין אלטן פלאן — לערנען און שטודירן.

איך בין צוריק געקומען אין שטאָט און זיך דערנענטערט צו דער פועלי־ציוניסטישער באוועגונג. מענדל ווישינסקי איז דעמאָלט געשטאַנען בראש פון דער פארטיי. ער האָט אבאָנירט עטלעכע צייטונגען פון ווארשע און אויך געהאט א גרויסע ביבליאָטעק. מיר האָבן באשלאָסן צו גרינדן אן ארבעטער־ביבליאָטעק. אין דער פארוואלטונג זענען געווילט געוואָרן: יקיר ווארשאווסקי, משה מערקער, זלמן פראנק, מענדל ווישינסקי, איך און נאָך חברים,ועמענס נעמען איך קאָן זיך נישט דערמאָנען. דער קאמף פאר א בעסערער צוקונפט האָט אונדז געמאכט פאר קעמפערס. איך געדענק אזא פאל אין אונדזער ביבליאָטעק: די חסידים, וואָס זיי איז נישט געפעלן די ביבליאָטעק, האָבן אויף אונדז געמסרט, אז דאָרט קומען זיך צונויף סאָציאליסטן. האָט טאקע די פאָליציי אָנגעהויבן אונדז באזוכן. די עלטערע חברים האָבן באשלאָסן „אָנצולערנען" די חסידים. א מוצאי־שבת, נאָכן דאווענען, ווען זיי וועלן גיין פון מעריב, זאָל מען זיי באפאלן און געבן קלעפּ. אזוי איז טאקע געשען. צומאָרגנס האָט מען אלע מיטגלידער פון דער ביבליאָטעק גערופן אין דער פאָליציי. איינער פון זיי פרעגט מיך: „האָסט אויך געשלאָגן?" האָב איך געענט־פערט, אז איך אליין האָב מורא פאר קלעפּ, טאָ ווי אזוי האָב איך געקאָנט שלאָגן? ער האָט זיך צעלאכט — און פון דער אָנקלאגע איז גאָרנישט געוואָרן. נאָך דער געשיכטע, איז געוואָרן שטיל.

איך האָב ווייטער געפירט א קאמף אין שטוב, ווייל כ׳האָב זי געוואָלט פארלאָזן און אוועקפאָרן, הגם כ׳האָב נאָך אליין נישט געוווסט וואוהין. זיגמונט קלעניעץ האָט דעמאָלט שטודירט אין אויסלאנד. מיר האָבן אמאָל געוווינט אין שכנות. ווען זיגמונט איז געקומען אהיים, האָב איך מיט אים געכאפט א שמועס, ווי אזוי זיך ארויסבאקומען פון טאטנס הויז. זאָגט ער מיר: „האָסט דאָך נישט קיין דיפּלאָם; נאָר איך וועל זיך אדורכרעדן מיטן דירעקטאָר פון דער העכערער אינזשיניערן־שול פאר טעקסטיל־אינדוסטריע אין דייטשלאנד". איך האָב קעגן ווילן (און קעגן וויסן) פון טאטן צוגעגרייט אן אנצוג מיט א הוט — געלט אויף דעם האָט געגעבן די מאמע. זי האָט מיך געשטיצט, ווייל זי האָט איינגעזען, אז תמיד קעמפן מיט מיר, וועט זי נישט זיין בכוח. אזוי ארום בין איך ארויס פון שטוב.

ביי אונדז איז געווען אַן אָפֿענע שטוב. תּמיד זענען געווען אורחים — דעם טאַטנס באַקאַנטע און חברים. גאַנץ אָפֿט איז ביי אונדז געווען מרדכי הערש כּהן, דער מאַמעס ברודער, וואָס האָט פֿאַרוואַלטעט מיט דעם אַרענדירטן פֿאָלוואַרק סלאָמקאַ. זיינע קינדער זענען ביי אונדז אין שטוב געוואָרן אויפֿגעצויגן. אַזוי ווי איך בין געווען פֿאַרנומען אַ סך שעהן מיטן גרייטן זיך צו לערנען אין אַ גימנאַזיע, האָב איך זיך נישט שטאַרק אינטערעסירט וואָס עס קומט פֿאָר אַרום מיר. מיין טאַטע האָט געפֿירט אַ סך געשעפֿטן, אָבער די מאַמע איז געווען די דעה־זאָגערין. אין די אָוונטן האָט דער טאַטע ליב געהאַט צו שפּילן שאָך מיט זיין שטענדיקן פּאַרטנער, ברוך קאַפּטעל.

שפּעטער, ווען איך בין נאָכן ענדיקן אין דייטשלאַנד די מיטלשול, מיט אויסצייכענונגען, געוואָרן אַ זעלבשטענדיקער טעכניקער, האָב איך געהערט, אַז דער טאַטע מיינער איז דאָזאָר אין דער קהילה און אויך ראַטמאַן אין שטאָטראַט. דאָס איז שוין געווען נאָכן קריג. אויך מיינע שוועסטערן האָבן שטודירט. איינע פֿון זיי — אין דער יידישער גימנאַזיע. זיי זענען געווען יינגער פֿון מיר. אויך דער ברודער פּנחס איז געווען יינגער פֿון מיר מיט 15 יאָר.

נאָך מיין שטודיום, בין איך געקומען קיין לאָדזש. אַזוי ווי כ׳האָב זיך ספּעציאַליזירט אין גאָבעלין־געוועבן, האָב איך געוואָלט פּראַקטיש פֿאָרזעצן מיין אַרבעט, אָבער דער צווייג האָט זיך געפֿונען אין דייטשישע הענט — און די דייטשן אין לאָדזש האָבן נישט אַנגאַזשירט קיין יידן צו טעכנישע אַרבעטן. איך האָב באַשלאָסן צו ווערן אַ וועבער, כּדי נישט אָנצוקומען צום טאַטנס הילף און אַ לענגערע צייט געאַרבעט ביי דעם פֿאַך.

איינמאָל איז דער טאַטע געקומען קיין לאָדזש קויפֿן סחורה, האָט ער מיך געטראָפֿן אַרבעטן אַלס וועבער. ס׳איז פֿאַר אים געווען אַ גרויסע איבעראַשונג. ער האָט מיך גענומען קיין טאָמאַשאָוו, אַריינגעפֿירט צום הויפּט־טעכניקער פֿון דער פֿאַבריק — און כ׳בין געוואָרן דער געהילף פֿון דירעקטאָר. אויף דעם אַמט האָב איך געאַרבעט אַ צוויי יאָר.

אין טאָמאַשאָוו האָב איך געפֿונען אַ יוגנט, וועלכע האָט זיך נישט אינטערעסירט מיט פּאָליטיק און קולטור. אָדער זיי האָבן געאַרבעט אין די פֿאַבריקן און קלענערע אונטערנעמונגען, אָדער ווי אָנגעשטעלטע און באַאַמטע. נאָך דער אַרבעט איז מען געגאַנגען שפּילן אין בילאַרד. איך האָב זיך באַקענט מיט צוויי יונגעלייט, וואָס האָבן געהאַט אינטערעס פֿאַר קולטור — און מיר דריי האָבן געגרינדעט אַן אַרבעטער־ביבליאָטעק, נאָר דערביי זיך אָנגעשטויסן אויף גרויסע שוועריקייטן מצד דער פּאָליציי. אַ געוויסער ראָטענבערג, אַ דענטיסט, אַ קולטורעלער מענטש, האָט אונדז געהאָלפֿן גרינדן די „הזמיר״־געזעלשאַפֿט, מיט אַ כאָר און אָרקעסטער.

די לאגע פון יידישן ארבעטער אין יענער תקופה (1908—11) אין טאָמאשאָוו, איז געווען א זייער טרויעריקע — ווען די מעכאנישע וועב־שטול האָט ארויסגעשטופט דעם ארבעטער פונעם האנט־וועבשטול. אויך די יידישע פאבריקאנטן, וועלכע האָבן געארבעט אויף האנט־וועבשטולן, זענען אריבער צו דער נייער טעכניק. ליידער, האָבן אויך די יידישע פאבריקן נישט געוואָלט באשעפטיקן יידישע ארבעטער צוליב צוויי סיבות: די קעגנערשאפט פונעם פוילישן ארבעטער און דער אומווילן פון יידן צו ארבעטן אום שבת.

אין יאָר 1926 האָבן איך מיט מיין פרוי עולה געווען קיין ארץ־ישראל.

די "סמאָלארניע" אויפן בארג פון קייזער ווילהעלם־גאָרטן. ● ה"סמולרניה" בעיר, על ההר בפארק ע"ש הקיסר וילהלם

"Smolarania" on the hill in Kaiser Wilhelm Park in Mlawa.

אריה בירמאַן

אונטער רוסישער און דייטשער הערשאַפט

מלאווע איז אנטשטאַנען אין 14טן יאָרהונדערט. געבויט האָבן די שטאָט דייטשע קאָלאָניסטן, וועלכע האָבן באַקומען א דערלויבעניש פון דער פוילישער רעגירונג צו שאַפן שטעט און זיך דאָרט באַזעצן. פוילן איז אין יענער צייט געווען אין א שלעכטער ווירטשאַפטלעכער לאַגע און אויפגענומען דייטשן, וועלכע זענען געווען גוטע פאַכלייט און קאָלאָניסטן. די מלאווער געשיכטע קאָן מען נישט אַזוי גוט, ווייל עטלעכע מאָל איז די שטאָט פאַרברענט געוואָרן מיט אַלע דאָקומענטן — אין דער פויליש־שוועדישער מלחמה און דערנאָך, בעת נאַפּאָלעאָנס דורכמאַרש דורך מלאווע. עס געפינט זיך נאָך ביז היינט דאָס הויז, וווּ ס'איז איינגעשטאַנען איינער פון נאַפּאָלעאָנס גענעראַלן.

יידישע געשיכטע איז איבערהויפּט נישט באַקאַנט. דער איינציקער סימן, אַז אין די אַלטע פּוילישע צייטן, האָבן אין מלאווע געלעבט יידן, זענען די איבערבלייבענישן פון געטאָ (אויף זאַבראַדי), הינטער דער שטאָט, וווּ עס געפינט זיך א חורבה פון א שיל. די בתי־מדרשים און די שיל זענען פאַרהעלטנישמעסיק נישט קיין אַלטע. לויט מיין מיינונג, האָבן אין מלאווע גופא זיך אָנגעהויבן באַזעצן יידן אין אָנהייב 19טן יאָרהונ־דערט, ערשט נאָכן באַפרייען די יידן פון געטאָ, א דאַנק נאַפּאָלעאָנס פּריווילעגיעס. אין מלאווע זענען נישט באַקאַנט קיין ספּעציעלע געשעע־נישן, ווי פּאָגראָמען אָדער א בלוט־בילבול. אין די צייטן פון דער רוסישער אָקופּאַציע, האָבן זיך יידן געלעבט גאַנץ רואיק, אויך געווען ניט שלעכט סיטואירט.

מלאווע איז געווען א וויכטיקער גרענעץ־פּונקט, מיט אַן אַנטוויקלטער באַן־ליניע. א דאַנק די פאַרבינדונגען מיט דייטשלאַנד, האָבן פיל סוחרים פון ווייטע געגנטן באַזוכט די שטאָט. דורך מלאווע זענען געשיקט געוואָרן פיל סחורות אויף עקספּאָרט און אימפּאָרט. צוליב דעם צאָל־אַמט און מיליטער, האָבן אין שטאָט געלעבט פיל באַאַמטע און סאָלדאַטן, וואָס אויך דאָס האָט געשאַפן פאַר יידן פּרנסה־קוואַלן. מלאווע איז אויך געווען איינער פון די וויכטיקסטע פּונקטן, וווּ מען האָט געשמוגלט סחורות — און פיל יידן האָבן זיך פאַרנומען מיט שמוגל.

די שטאָט האָט יעדעס מאָל געליטן פון שריפות, צוליב דעם מאַנגל אין וואַסערלייטונג. דאָרט זענען געווען פיל הילצערנע געביידעס. איך געדענק נאָך, אַלס קינד, די גרויסע שריפה אין מאַרק (אין יאָר 1913). מיטן פייער זענען אַוועק פיל געביידעס, פון מאָשטשינסקיס הויז ביז ביאַליקס. פיל יידן זענען געבליבן אָן א דאַך איבערן קאָפּ און פאַרלוירן זייערע פאַרמעגנס.

אין יאָר 1914 איז אויסגעבראָכן די וועלט־מלחמה, און אין ערשטן מאָמענט האָט מלאווע געליטן אלס גרענעץ־שטאָט. די דייטשן האָבן פארנומען די שטאָט און נאָך עטלעכע טעג זיך צוריק געצויגן. דאָס איז געווען דער באקאנטער „טריק" ארײנצוציען די רוסן אין דייטשלאנד, וואָס איז זיי טאקע געלונגען און דערפירט צו דער מפלה פון גענעראל סאמסאָנאָווס ארמיי ביי טאנענבערג. אין ערשטן טאָג האָט מען אויפגע־ריסן די ראמפע, וואָס האָט ארויסגערופן ביי דער באפעלקערונג גרויס פאניק. די רוסן, פארן פארלאָזן מלאווע, האָבן איבערגעגעבן די שליסלען פון מאגיסטראט דעם ה' יחזקאל פריסוסקער, אלס פארטרויאונגס־מאן. אויף דער פאָדערונג פון די דייטשן, האָט ער זיי געגעבן די שליסלען. פריסוסקער, אלס פאָדריאטשיק פאר דעם רוסישן מיליטער, האָט ביי זיי געהאט גרויס אָנזען. ווען די רוסן האָבן צוריק פארנומען מלאווע, און אין שטאָט איז ארײן ביינאכט א פאטראָל פון קאָזאקן, האָבן זיי פון דעם לערער גאָרדאָנס פענצטער באמערקט ליכט. זיי זענען ארײן אין שטוב און געטראָפן דעם ה' גאָרדאָן מיט זיין זון אנשל און דעם לערער בלומקין. גאָרדאָנען מיטן זון האָבן זיי דערשטאָכן מיט די שווערדן אויף א בעסטיאלישן אופן. בלומקין איז געבליבן א פארוואונדעטער, ווייל זיי האָבן געמיינט, אז ער איז טויט. די געשעעניש האָט ארויסגערופן גרויס טרויער צווישן דער באפעלקערונג, און ספּעציעל צווישן די שילערס, וואָס האָבן אויף זיין נאָמען געשאפן א ביבליאָטעק און געלאָזט דרוקן בילדער פון אים מיטן זון און זיי פארשפרייט צווישן יידן.

ווען דאָס רעגולערע מיליטער האָט באזעצט די שטאָט, האָבן די רוסן צוריק געפאָדערט בײַם ה' פריסוסקער די שליסלען פון מאגיסטראט. נישט האָבנדיק זיי, ווייל די פאָלאקן האָבן שוין פארמסרט וועגן איבערגעבן די דייטשן די שליסלען, האָבן זיי דעם ייד צוגעבונדן צווישן צוויי פערד און עטלעכע מאָל ארומגעריטן ארום דעם מארק, בעת ער האָט זיך געשלעפט אויף דער ערד און דערפון געבליבן א קאליקע אויפן גאנצן לעבן.

נאָך עטלעכע טעג, איז סאמסאָנאָווס ארמיי אריבער די דייטשע גרענעץ. 3 טעג און נעכט האָט מלאווע געזען דאָס מארשירנדיקע מילי־טער. אָבער דער צוריקטריט פון דער ארמיי, האָט געמאכט א שוידער־לעכן איינדרוק. ווען די דייטשן האָבן צום צווייטן מאָל זיך דערנענטערט צו מלאווע, האָט אויך די יידישע באפעלקערונג פארלאָזט די שטאָט. ס'איז סתם געווען א פאניק. די מערסטע טייל איז אוועק קיין טשעכאָנאָוו, אין שטאָט זענען געבליבן געציילטע יידן. נאָך דער מפלה פון גענעראל סאמסאָנאָוו, האָבן די דייטשן, צום צווייטן מאָל, פארנומען די שטאָט נאָך לייכטע קאמפן און דאָרט פארבליבן ביז דער ענטגילטיקער מפלה פון דייטשלאנד אין יאָר 1918. ווען מלאווע האָט אויפגעהערט צו דינען ווי א קאמפס־ארענע און דאָס לעבן האָט זיך נאָרמאליזירט, האָבן אלע

יידן אָנגעהויבן צוריק קומען. זיי זענען געווען טאָלערירט דורך די דייטשן און פיל פון דער יוגנט האָט פאַרנומען פּאָסטנס אין קרייז־אַמט, מאַגיס־טראַט און אַנדערע ערטער. אויך די סוחרים און בעלי־מלאכות האָבן געהאַט פּרנסה. ביי די דייטשן איז אַנטשטאַנען אַ פייערלעשער־בריגאַדע, הויפּטזעכלעך פון יידן.

פוילן ווערט זעלבשטענדיק

נאָך דייטשלאַנדס מפּלה, איז מלאווע איבערגענומען געוואָרן דורך די פּוילישע מאַכט־אָרגאַנען. זיי האָבן קודם באַזייטיקט די יי׳ישע באַאַמטע. דער איינציקער וואָס האָט נאָך אַ לענגערע צייט געאַרבעט אין מאַגיסטראַט, איז געווען ה׳ ראַטמאַן. אָבער אויך אים האָבן זיי באַוויזן שפּעטער צו באַזייטיקן און מלאווע איז געבליבן אָן אַ יידישן רעגירונגס־באַאַמטן.

נישט באַוויזן זיך אָפּצורוען פון דעם וועלט־קריג, איז אין יאָר 1920 אויסגעבראָכן די פּויליש־רוסישע מלחמה. אַ גרויסע צאָל יוגנטלעכע איז מאָביליזירט געוואָרן אין מיליטער — אַ סך זענען מער נישט צוריק געקומען. אין אויגוסט 1920, האָבן די רוסן, נאָך אַ קורצן שלאַכט, פאַרנומען מלאווע. האָט מען אין מיטן מאַרק אַוועקגעשטעלט אַ טריבונע, פון וועלכער מ׳האָט געפירט פּראָפּאַגאַנדע. אונטער דער אויפזיכט פון דער רויטער אַרמיי, איז אַנטשטאַנען אַ מיליץ, מיט פיל יידישע בחורים. צווישן די רעדנערס האָט זיך געפונען אַ יונגער בחור, יוסף מיצנמאַכער, אַ טעטיקער מיטגליד פון „החלוץ" און אויסגעצייכנטער רעדנער. יעדן טאָג האָט ער גערעדט פון דער טריבונע, אין יידיש. נאָך דער מפּלה ביי דער ווייסל, האָבן די רוסן פאַרלאָזט מלאווע. די פּאָלאַקן האָבן פון די פענצטער געשאָסן צו די זיך צוריקציענדיקע זעלנער. דאַן איז אַרויס אַ באַפעל צו שיסן יעדן ציווילן מענטשן, וואָס וועט אַרויס פון שטוב, אָדער קוקן דורכן פענצטער. ס׳איז געווען אַ שבת־טאָג. עטלעכע קריסטן זענען דערשאָסן געוואָרן, צווישן זיי — צוויי יידן: דער שוחט סאַפּירשטיין, אַהיימגייענדיק פון דאַווענען מיטן טלית אונטערן אָרעם, האָט געפונען דעם טויט נעבן דער פּאָסט; די פרוי פון בעריש ביילאָוויטש, וועלנדיק געבן דעם ה׳ סאַפּירשטיין הילף. זי איז אַרויס אין גאַס — און אויך דערשאָסן געוואָרן. אויך פרוי מאַגנושעווסקי, ווייל זי האָט אַרויסגעקוקט דורכן פענצטער. מען האָט איר אַמפּוטירט אַ האַנט. דעם זעלבן שבת נאָכמיטאָג, האָבן די פּאָלאַקן פאַרנומען די שטאָט. אַ פּוילישער פּאַטראָל האָט אָנגעטראָפן ביים צמענטאַר צוויי יידן פון פּלאָנסק (פּאָטאָגראַ־פיסטן) און זיי געשאָסן.

צו די שמוציקע אַרבעטן, ווי קערן די גאַסן, באַגראָבן טויטע, פלעגט מען נעמען יידן. די פּאָלאַקן האָבן גלייך אַרעסטירט די, וועלכע האָבן

מיטגעארבעט מיט די רוסן. 2 פוילישע קאָמוניסטן זענען דערשאָסן געוואָרן, לויט אן אורטייל פון פעלד־געריכט. מיצענמאכערן איז געלונגען צו אנטלויפן קיין רוסלאנד, ווו ער האָט געענדיקט א קורס און אונטער א פרעמדן נאָמען, צוריק געשיקט געוואָרן קיין פוילן, ווו ער האָט פאַרנומען אַ הויכן אמט. אָבער צוליב געלט־דעפראודאציע, איז ער דערשאָסן געוואָרן דורך אייגענע חברים פון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי.

נאָך דער פּויליש־רוסישער מלחמה, האָט זיך אָנגעהויבן די דעוואַלואציע פון פּוילישן מארק און יידן האָבן דערביי געמאכט געלט. די סוחרים האָבן באַקומען סחורה אויף קרעדיט, און ביזן באַצאָלן דאָס וועקסל, איז געווען גענוג צו פאַרקויפן א קליינעם טייל פון דער סחורה. אין דער צייט איז אויך געווען א גרויסע אינפלאַציע אין דייטשלאַנד און פיל מלאווער יידן האָבן פאַר ביליק געקויפט הייזער אין בערלין. אָבער נאָכן סטאַביליזירן די פּוילישע וואַלוטע, ווען ס'איז איינגעפירט געוואָרן די זלאָטע, האָבן פיל יידן אָנגעווווירן געלט, געוואָרן פאַראָרעמט. אין יאָר 1920 איז אין פּוילן געווען א שטאַרקער קריזיס, וואָס האָט זיך אָפּגערופן אויף מלאווער יידן.

נאָכן פאַראייניקן פּאָמערן מיט פּוילן, האָט מלאווע פאַרלוירן די באַדייטונג פון א וויכטיקן גרענעץ־פּונקט. אויך דער שמוגל האָט אויפגעהערט. נאָר קריסטן פלעגן שמוגלען פון דייטשלאַנד זיידנס, טאַבאַק און לייפּציקער פּוטער. דער שמוגל איז געגאַנגען פון ניידענבורג דורך דעם דאָרף פּעפּלאָווקע (13 קילאָמעטער פון מלאווע). טאַקע א גרענעץ, אָבער אָן א באַן־ליניע.

נאָך דער מלחמה, האָבן פיל אַמעריקאַנער פּאָלאַקן זיך צוריק געקערט קיין פּוילן. צווישן זיי — די צוויי ברידער טוראַווסקי, וואָס האָבן אויף דער ניבאָרקער גאַס געעפנט אַן אייזן־געשעפט און פון לאַנדווירטשאַפטלעכע מאַשינען. קריסטן זענען אָבער צו זיי נישט געקומען קויפן. האָט איינער פון זיי געגומען פירן באַיקאָט־פּראָפּאַגאַנדע. ער האָט זיך אוועקגעשטעלט נעבן אייזן־געשעפט פון שמעון ליפּסקער און נישט אריינגעלאָזט קיין פּאָלאַק. ער האָט אָרגאַניזירט אייניקע כוליגאַנעס, וואָס ביינאַכט פלעגן זיי אריין אין פּאַרק און מיט שטעקנס געשלאָגן יידן. אויף זיין געשעפט האָט ער אויפגעהאָנגען א שילד, ווי א קריסט קאָפּעט א רב, מיט אַן אויפשריפט: „קויפט נישט ביי יידן!"

ס'איז געווען א סכנה צו גיין אין גאַס. אז ער פלעגט טרעפן א יידישע פרוי מיט א קויש אייער, האָט ער זיי צעבראָכן. די פּאָליציי פלעגט אים אַרעסטירן, נאָר פון דער צווייטער טיר — אַרויסלאָזן.

מיך פּערזענלעך איז אין יאָר 1922 באַפאַלן טוראָווסקיס באַנדע, געשטאָכן מיט א מעסער און שווער פאַרוווּנדעט. עטלעכע מאָל האָבן די יידישע דעפּוטאַטן אין סיים אינטערפּעלירט, אָבער אָן א

צוועק. איינמאָל איז ער באפאלן יהודה אייזנבערג און באקומען א חודש טורמע. אויסהערנדיק דעם אורטייל, האָט ער זיך אָנגערופן: „דאָס איז א יידישער געריכט". פארן באליידיקן דעם ריכטער, האָט אויפן אָרט באקומען נאָך א חודש — און מ'האָט אים גלייך איבערגעפירט אין טורמע. זייענדיק כסדר פארנומען מיט שלאָגן יידן און זיצן אין תפיסה, האָט ער פארלוירן זיין פארמעגן און צום סוף — געוואָרן א סאָציאַליסט. אזוי האָט זיך מלאווע א ביסל בארואיקט. אויך די פוילישע יוגנט פלעגט פון צייט צו צייט שלאָגן יידן, ס'האָט אָבער שוין נישט געטראָגן אזא שארפן כאראקטער.

אין די יאָרן 1926—1928, איז אָפט אויסגעבראָכן א שריפה אויף קאָזשעלסק. די פּאָליציי האָט נישט אנטדעקט דעם אונטערצינדער, וואָס האָט זיין כעס אויסגעלאָזט צו יענעם אָרט און יעדעס מאָל אונטערגע־צונדן א סטאָדאָלע, אָדער א הויז. די געגנט איז לרוב געוועז באוווינט דורך קריסטן. ס'איז שוין געווען אזא געוווינהייט, אז ווען עס האָט געברענט, האָט מען געקוקט אין דער געגנט פון קאָזשעלסק.

ווי אזוי האָט מען אין מלאווע געלאָשן א שריפה? די פייערלעשער האָבן געהאט א גאראזש, ווו ס'האָבן זיך געפונען טאנקן מיט וואסער, אויף וועגענער. יעדער פייערלעשער האָט געהאט א טראָמפּייט, אויף וועלכן ער האָט געבלאָזן — א סימן, אז אין שטאָט ברענט. דאן האָבן אלע באזיצערס פון פערד, געמוזט זיי ברענגען צום גאראזש און פון דאָרט זענען די פייערלעשער אוועק לעשן די שריפה. ווען ס'האָט אויס־געפעלט וואסער, איז מען צוגעפאָרן צום ברונעם און מיט עמערס אָנגעפולט די פעסער. אויך די יוגנט פלעגט אוועק צום אָרט פון דער שריפה און העלפן שלעפן וואסער, ארויסטראָגן מעבל און אנדערע זאכן. אין יאָר 1930, האָט דער מאגיסטראט געקויפט פאר די פייערלעשער 2 אויטאָמאָבילן: איינער מיטן נאָמען „סטאַך", דער צווייטער — „באַשקאַ". דאָס וואסער פלעגט מען טרייבן מיט א פּאָמפּע, באוועגט דורך דעם מאָטאָר פון אויטאָ. אויף דעם צווייטן אויטאָ זענען געלעגן די גומי־רערן, העק און אנדערע מכשירים. און די פייערלעשער האָט מען שוין גערופן דורך א סירענע.

מלאווע איז איבערהויפּט געווען א שטאָט, ווו ס'האָט זיך געפירט א מאָנאָטאָן לעבן. אזוי האָבן יידן געלעבט, אמאָל בעסער, אמאָל ערגער. אין 1935 האָט זיך אָנגעהויבן דער שטארקער באָיקאָט קעגן יידן און דער שחיטה־פארבאָט.

דאָקטוירים, פעלדשערס און כלי־זמרים

אין מלאווע זענען געווען ווייניק יידישע דאָקטוירים. פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, איז געווען איין דאָקטער, געלבערט. אין יאָר 1925 האָט זיך באַזעצט דאָקטער מאַקאָווסקי, וואָס האָט פּראַקטיצירט אין מלאווע ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה. ס'איז געווען אָנגענומען, אַז דער פריזירער איז אויך געווען „אַ שטיקל דאָקטער". דער ערשטער פעלדשער איז געווען צדוק פעלדשער, וואָס האָט אויף דער פּלאַצקער גאַס געהאַט אַ ראַזורע און גלייכצייטיק באַדינט פּאַציענטן. ער איז געווען אַ ספּעציאַליסט צו שטעלן באַנקעס, מאַכן אַ קאַנע און רייסן ציין. עס פלעגט אָפט פּאַסירן, אַז אַנשטאָט דעם קראַנקן צאָן, האָט ער אַרויסגעריסן אַ געזונטן. נאָר דאָס איז נישט געווען זיין שולד, ווייל פון וואַנען האָט ער געקאָנט וויסן, וועלכער צאָן טוט וויי דעם קראַנקן? אַז אַ קראַנקער האָט באַקומען אַן אָנפאַל פון אַפּענדיציט, ווען ריצנאַייל איז אַ לעבנס־געפאַר, טאָ וואָס איז ער שולדיק, אַז יענער האָט די „בלינדע קישקע"? אים האָט געזאָגט אַ גרויסער דאָקטער, אַז ריצנאַייל קאָן קיינמאָל נישט שאַטן — אַזוי האָט ער זיך פאַרענטפערט.

גאַנץ אָפט פלעגט מען זען ר' צדוקן אָן איינגעהויקערטן, אין איין האַנט — די באַנקעס, אין דער צווייטער — די קאַנע, ווען ער האָט זיך געאיילט צו אַ קראַנקן. ער איז געווען זייער אָנגענומען ביי די פּויערטעס. זיי האָבן אין אים געגלייבט ווי אין גאָט. אַז צדוק איז אַלט געוואָרן, האָט זיין זון נתן פאַרגעזעצט די פּראַקטיק. אָבער נישט אַזוי אין פעלדשעריי, ווייל ער האָט חתונה־געהאַט מיט אַ דענטיסטין — און אַזוי אַרום געוואָרן דענטיסט...

אין יאָר 1925, האָט זיך אין מלאווע באַזעצט דער פריזירער־פעלדשער טיסאָבאָוו. ער איז כלומרשט געווען אַן אינטעליגענט, גערעדט פּויליש. די קינדער געשיקט לערנען אין דער פּוילישער גימנאַזיע. זיין ספּעציאַליטעט איז געווען: היילן וועןערישע קראַנקייטן. אַז אַ בחור איז „אַריינגעפאַלן", איז ער אַוועק צו טיסאָבאָוון.

מלאווע האָט געהאַט אירע כלי־זמרים, צווישן זיי — גאַנץ באַקאַנטע. אַ באַגאַבטער קינסטלער איז געווען מענדל גורני. וועגן אים האָט קיפּניס געשריבן אין „היינט" „באַקאַנטע כלי־זמרים ביי יידן". ער איז געשטאָרבן אין מלאווע, אין יאָר 1924, אין די מיטעלע יאָרן.

ווייטער איז געווען, אַ לאַנגע צייט, דער כלי־זמר פישל גרין — אַ גרויסער טאַלאַנט. אַזוי ווי אין די לעצטע יאָרן איז נישט געווען אין דער מאָדע צו שפּילן אויף יידישע חתונות, האָבן אונדזערע כלי־זמרים געשפּילט אויף פּוילישע חתונות און אויף טאַנץ־אָוונטן. די קריסטן, טראָץ זייער באָיקאָט, האָבן בלית־ברירה געמוזט נעמען יידישע מוזיקאַנטן,

ווייל פּוילישע זענען נישט געווען. מיר האָבן אויך געהאַט אַ בדחן, וואָס האָט גלייכצייטיק געשפּילט אויף אַ פלייט. דאָס איז געווען פישל גרינס פאָטער — בערל בדחן. צו דער קאַפּעליע האָבן אויך געהערט די צוויי ברידער גרינבערג, אַ פידלער און אַ וויאָלאָנטשעליסט; מענדל גורני — פידלער, פישל גרין דער צווייטער (דער אַלטער גרין, פלעטשיסט). נאָכן טויט פון גורני און דעם אַלטן גרין, זענען אין דער קאַפּעליע אַריין די ברידער גרינבערג. זיי האָבן געשפּילט אין קינאָ, ביזן אַנטשטיין פון קלאַנג־פילם.

אין די לעצטע יאָרן איז אַנטשטאַנען אַ נייע־קאַפּעליע, אַ פיל בעסערע, ווייל די ערשטע זענען שוין געווען עלטערע מענטשן. די נייע קאַפּעליע האָבן געפירט די ברידער מאָרגענשטערן (דעם לאָמען שמואלס זין, אַ שניידער אויף דער פּלאַצקער גאַס). ווען די זין פלעגן שפּילן, איז דער טאַטע געשטאַנען אין דרויסן, צוגעקלאַפּט צום טאַקט מיטן לאָמען פוס און געשעפּט נחת פון זיין זון יוסף.

אַ שווערער און ביטערער קאַמף פלעגט פאָרקומען צווישן דער אַלטער און יונגער קאַפּעליע. אָבער די יונגע קאַפּעליע האָט אויסגעפירט. יעדער כלי־זמר איז געווען אַ פריזירער, ווייל פון דעם האָבן זיי געהאַט פרנסה...

קבוצת "גד", 1919 • די "גד"=גרופּע, 1919
The "Gad" group, 1919

מרדכי עין=סלע

השומר הצעיר – התנועה שצעדה בראש

מנדל פיז׳יץ נשא בגאווה את לאומיותו היהודית. יום אחד הלעיגו ה״שקצים״ על תלמיד יהודי בשעת ההפסקה. ניגש מנדל, סטר לאחד ה„שקצים״, הפיל אחד מהם ארצה והתחיל לדרוך עליו. הרחיקו אותו לשבוע ימים מבית־הספר, ואחר־כך דיבר המנהל על כך בכיתות. אבל בדרך־כלל הם לא התייחסו רע ליהודים. הם היו מעוניינים, שנלמד אצלם. פעם ביום שישי אחר־הצהריים באתי עם תלמידי כיתתי הפולנים לנטוע עצים בחצר בית־הספר. ניגש אלי המנהל ואמר: ״אתה, בורנשטיין, לך הביתה; יום שישי היום. כבר מדליקים נרות שבת״. היה יחס של כבוד ליהודים. בעיר שררה אנטישמיות. לא־אחת היו מכים ביהודים. אבל בגימנסיה היחס אלינו היה נאה. היה שם מורה אחד בשם נובצקי. הוא היה בא תמיד ל״כל נדרי״ לבית־הכנסת. והיה אומר לתלמידים הנוצרים שילכו אצל התלמידים היהודיים וילמדו מהם היסטוריה פולנית. היינו מעטים מאוד. תחילה היינו 8–6 יהודים. זה היה בשנת 1916. אנחנו נכנסנו לגימנסיה מאוחר יותר, כי למדנו ב״חדר״. בהיכנסי לגימנסיה היה מנדל פיז׳יץ אחד המארגנים של ״השומר הצעיר״. היה כינוס גדול בל״ג בעומר. ההנהלה נתנה רשות לכל התלמידים היהודים לצאת ליער משעה 10. בכיתה שנייה של הגימנסיה היינו 7 יהודים. דוד פרלא, פיז׳יץ ישראל, אני, קרנישין וגרינברג. מנדל פיז׳יץ היה אחד מראשי ה״סקאוטים״ ואחר־כך מראשי „השומר״. לימים עבר ללמוד בוארשה, כי לא היתה בשבילו כיתה גבוהה בגימנסיה היהודית. כשעלינו לכיתה השלישית, דרשו המורים שנבוא בשבת לבית־הספר. לא נדרשנו לכתוב, אלא לשמוע השיעורים בלבד.

במלאבה לא היו אנשים שאינם שומרי־מסורת. הכול התפללו בשבת ושמרו מסורת. הנוער לא העז לחלל שבת. בכיתות הגבוהות כבר נהגו ביתר חירות. פרלא היה ציוני של ״מזרחי״. אצלנו היה בית אדוק. אבי היה עוד יותר אדוק מסבא. אלה ששלחו בניהם לגימנסיה לא היו חסידים, אבל דיברו בהערכה על הרבי. הדרישה לבוא לבית־הספר בשבת הניעה להקמת גימנסיה־עברית. אז התארגנו היהודים ובראשם בריש פרלמוטר. הוא היה עסקן ציוני. היה צריך לשכור בית, להשיג מורים. תחילה היו רק 4 כיתות. והכיתה הגבוהה היתה הרביעית, שלמדה אחה״צ. ואלה שיצאו מהגימנסיה הפולנית היו הגרעין. הכיתה הרביעית למדה אחרי הצהרים, כי לא היו חדרים ולא רהיטים. צריך היה להשיג מורים. המנהל היה מילנבנד. הוא היה כימאי; הוא לימד חשבון וגרמנית; הוציא גם ספר כימיה לבתי־ספר בעברית. השני היה קונובסקי, השלישי היה טופרמן, הרביעי בורנשטיין והחמישי הירשהורן. הרגשתנו בגימנסיה היתה טובה מאוד. היתה אווירה משפחתית. היינו מבקרים אצל המורים בבית. המחנך

שלנו היה וולפרוסט. סטודנט לרפואה, בחור גבוה ויפה. לימד אותנו ספרות פולנית ורוסית. יזרסקי לימד ביולוגיה. עברית לימד אותנו גולדברג, כינו אותו "יאללה". הוא ביקר בארץ והיה נוהג לומר: ,,יאלה־רוח". הוא חיבב עלינו את לימודי היהדות. היחס עם המורים היה לבבי מאוד. כולם היו צעירים. ההוראה לא היתה אצלם מקצוע בלבד.

מילנבנד עלה אחר־כך ארצה והיה כאן למורה. גר בגבעתיים. הוא לימד אותנו גם גרמנית. היינו בכיתה ג', 16 תלמיד. תוכנית הלימודים היתה מטעם השלטון. בכיתה השנייה היו 40 תלמיד. אמנם שכר הלימוד עלה הרבה, אבל למדנו ברצון. כשהגענו למחלקה שישית־שביעית, רוב התלמידים שילמו שכר־לימוד מהכנסות שלהם. הם נתנו שיעורים פרטיים, ומזה שילמנו חלק משכר הלימוד. במשך הזמן הורע מצבם הכלכלי של היהודים. אבל גם בשנות העשרים המצב לא היה שפיר. גולדברג השפיע מאוד על החינוך העברי. הוא טיפח את האהבה לתנ"ך ולשפה. למן הכיתה החמישית היתה הגימנסיה משותפת לבנים ובנות. ואז גם עברנו למרכז העיר. לא רחוק מהשוק. היתה שם גינה קטנה בסמוך למשטרה, ובהפסקות היינו יוצאים לגינה. המקום השלישי היה הבית של פיז'יץ. היה לו בית ליד הגימנסיה הפולנית. פרצה שריפה גדולה, ששרפה את כל השוק. גם ברחובות הצדדיים נשרפו הבתים. הרחוב הוליך לבית־הקברות הנוצרי. בין המורים היתה גב' פישלר. היא באה אחרי נסיגת הבולשביקים ב־1920. השפעתה היתה רבה. היתה מסורה ולימדה ספרות, אמנם בשפה הפולנית, אבל היא ארגנה חוג של תלמידים טובים וקראנו את הספרות העולמית: שקספיר, איבסן, המסון.

הגימנסיה היתה למעשה גימנסיה יהודית. למדו מקצועות יהודיים: היסטוריה, ספרות, תנ"ך, למדו בעברית. משעברתי לירושלים והתחלתי ללמוד לימודי יהדות, נוכחתי לדעת שלימודי היהדות לא הצטיינו ברמתם. אני סיימתי את האוניברסיטה העברית בירושלים.

כל המפלגות באו ליטול פרידה

צמוד לגימנסיה היה ,,השומר הצעיר". יותר מן המורים, עיצב ,,השומר הצעיר" את רוחנו. המורים היו ליבראלים. היה ביניהם אפילו אחד קומוניסט.

אבל הם לא השפיעו מן הבחינה הפוליטית. ,,השומר הצעיר" הוא שהשפיע. הוא הקיף את רוב הנוער. הגביר את הפעולה הציונית בעיר. באסיפות של ,,השומר הצעיר" התחלנו לדבר עברית. בגימנסיה למדנו ודיברנו פולנית. יצאנו לרחוב דיברנו יידיש. עם הבנות דיברנו פולנית. היו לנו חוגים לספרות ביידיש. בוועד ההורים היה פרלא פעיל מאוד. הוא היה אפוטרופוס של הגימנסיה. היה מקובר. בריש פרלמוטר אף הוא דאג הרבה. היתה אווירה ציונית, שטיפחוה התלמידים.

מיפגש צעירים • צוזאמענטרעף פון יוגנטלעכע, 1924
A youth meeting

מפקד השומר הצעיר ביער, 1929 • אפעל פון השומר הצעיר
אין וואלד, 1929.
The head of Hashomer Hatzair in the forest, 1929

בגימנסיה היה גם חוג ליידיש, שמאלי, מקרב התלמידים. הוא לא היה ציוני, אלא סוציאליסטי יותר. המורים לא התערבו. ומפולר היה מורה, שנטה לקומוניזם. הגב׳ פישלר היתה בלתי־מפלגתית. השפענו עליה והיא התקרבה לציונות. פעם הדבקנו בכניסה לאחת הכיתות בולים של הקרן־הקיימת. המורים ביקשו שלא נעשה כן. נערכה שיחה רצינית בעניין. פעם הכרזנו שביתה, משום שמנהל הגימנסיה דרש מ,,השומר הצעיר״ שיקים חטיבה של תלמידי הגימנסיה בלבד. בהתחלה היה גם נוער מהעיר, ילדים שלא למדו בגימנסיה. ובאמת אחר כך היינו חטיבה עצמאית של תלמידי הגימנסיה, בלי להכניס לתוך קבוצותינו נוער מהחוץ. הנהלת הגימנסיה רצתה שתהיה לה השגחה והשפעה על הנעשה בתוכנו. נתקיימה בעניין זה אסיפה. בריש פרלמוטר דיבר והשפיע עלינו, שנישמע להנהלת ביה״ס. ,,השומר הצעיר״ היה לתנועה רבת עוצמה בפולין. כל הגימנסיה עמדה לרשותנו. היינו באים בתורנות לפתוח האולם, להעלות בכל חדר אור במנורה. תלמיד שרצה לבוא ללמוד אחר הצהרים יכול היה לעשות זאת. ,,השומר הצעיר״ הקים בגימנסיה חוגים מדעיים, שם בררו בעיות שונות. במשך הזמן היה פעיל גם חורגל. הוא היה מורה בגימנסיה ואחד מראשי ,,השומר הצעיר״. למדתי אצלו היסטוריה. אחר־כך נסע לבלגיה ומשם עלה ארצה.

עליתי ארצה בקבוצה של שבעה בחורים ובחורות. באו אנשים רבים לתחנה ליטול פרידה מאיתנו. באו אנשי כל המפלגות: הפועל המזרחי, צעירי ציון, התאחדות. העתון ״היינט״ היה ציוני ואנשים רבים קראו בו. תחילה עלו צעירים. אני עליתי בשנת 1925. הייתי פעיל ב״החלוץ״ וסביבי התלכדו בני סוחרים, שעזרו להוריהם במסחר. שאיפה גדולה היתה בקרב היהודים – לעלות ארצה. הצעירים השפיעו על המבוגרים. פרלמוטר עלה עם המשפחה. ליפינסקי עלה בשנת 1930. הוא גר בתל־אביב והיה אחד העולים. בבואי ארצה עבדתי בפתח תקווה, בגבעת־השלושה. היו שם שתי פלוגות. פלוגת־מעבר ופלוגת עין־חרוד. שמעתי שאברהם רוזנברג נמצא במגדיאל. הוא קנה שם פרדס. הלכתי ברגל לבקר אותו. הוא קנה במגדיאל קרקע. כאמור, הייתי ב״החלוץ״ במלאבה. שלחנו צירים למשרד הא״י. מכל המפלגות. שם עמדו על המקח: מי יקבל סרטיפיקאט. אברהם יוניס ישב שם מטעם ,,המזרחי״ ואמר, שאנשים שלו צריכים לעלות לא״י כבעלי מלאכה, או כסוחרים. הוא דרש בשבילם סרטיפיקטים.

כשהחלטתי לעלות ארצה נכנסתי ל״החלוץ״, אם כי יכולתי לקבל סרטיפיקאט מ,,השומר הצעיר״. קיבלנו רשיונות־עליה בלי הכשרה. ניהלתי אז פעולה תרבותית ענפה ב״החלוץ״ וב״שומר הצעיר״. עמדתי בקשרי־מכתבים עם רשיש. הוא היה מזכיר ,,החלוץ״ בוארשה. פעם גם הזמנתי אותו למלאבה, שם נשא הרצאה. הזמנו גם את ריטוב. הם נאמו לא רק במועדון שלנו, אלא גם בבית הכנסת בפני הקהל. היה גם ״בונד״ בעיר, אבל הדברים לא הגיעו לכלל התנגשות. בערבים היינו מלמדים עברית את הצעירים. בשבתות היינו קוראים את הקונטרסים שהגיעו מארץ־ישראל. היו בהם מאמרים של בן־גוריון, של

ברל כצנלסון והוגי־דעות אחרים. גם ההורים התייחסו באהדה ל״החלוץ״.

גורלם של יחיד ושל כלל

בבואי למלאבה נשלחתי ל״חדר״ של גורדון, שהיה בסימטה. ב״חדר״ אחד לימדו הוא ואשתו. גורל היהודים בפולין מסתמל בעיני בגורלם של המלמדים שלי: גורדון זה נרצח עם בנו על־ידי הקוזאקים. אנחנו כאמידים יותר עזבנו את העיר. מלמד לא יכול היה כנראה לברוח. באחד הלילות דפקו בדלת. הוא פתח. אלה היו קוזאקים, שביקשו תה. הוא הגיש להם תה וריבה. שתו יחד איתם ואחר־כך קמו ושחטו אותם. הבן, **אנשל**, לימד בגימנסיה הפולנית. גורדון היה מורה משכיל מאוד. הוא לימד עברית ותנ״ך ואל ה״חדר״ שלנו היה בא לפנות־ערב מורה אחר, שלימד פולנית וחשבון. למורה הזה היה בית־ספר. אחרי שלמדנו כמה שנים אצל גורדון, עברנו למלמד, שלימד תלמוד. שמו היה **רוזנטל**. לפנות־ערב היה בא לאסקי שהיה אחד התלמידים בגימנסיה ואחר־כך מורה אצל גולומב, ולימד פולנית וחשבון. במשך היום למדנו גם חומש. ה״חדר״ הזה היה ברמה גבוהה. משפרצה המלחמה מת המלמד, מאיר שלמה רוזנטל, בטיפוס. כשחזרנו לא היה לא **גורדון** ולא **רוזנטל**. בית־הספר של גב׳ **צגלה** היה בית־ספר פרטי לבנות; לימים התאחד עם הגימנסיה. **גולומב** היה בית־ספר מעורב. גם בית הספר של **גולומב** עמד כולו לרשות „השומר הצעיר״. שם היינו עורכים אסיפות, כינוסים, מסיבות. במשך הזמן השתלטנו על כל בית־הספר. בעת סיימי את הגימנסיה עמדתי אני בראש „השומר הצעיר״. כשהיינו יוצאים לטיול וכל הגדודים עוברים בסך, היתה השיירה נמשכת לאורך כל השוק וכמה מהרחובות הסמוכים. הדבר עשה רושם כביר. היתה גם חטיבה של „השומר הצעיר״ של בית ספר **גולומב**. במשך הזמן הכנסנו אותם לתנועה. היתה הגימנסיה, בית ספר **גולומב**, ונערות ונערים עובדים שבאו לתנועה. לא כולם למדו בגימנסיות. כשהתחילה העליה ארצה, יסד **צבי פרלא** בית־ספר לתופרות. הוא אסף את הבנות, שרצו לעלות ארצה וביקשו ללמוד מקצוע. הביא תופרת מוארשה ואירגן קבוצת בנות, שלמדו תפירה. הן קיבלו חדר בגימנסיה ושם למדו. צבי פרלא היה פעיל מאוד בתנועת „השומר הצעיר״ והעלה אותה לרמה גבוהה.

כמה בחורים מהגימנסיה – בטרם עלו ארצה – עבדו בימי החופשה אצל בעלי־מלאכה. זה היה עולם אחר. אלה היו בעלי־מלאכה פשוטים, אבל בעלי לב יהודי חם.

פרלמוטר שלח את בנו לצ׳נסטוחוב ללמוד בבית־ספר חקלאי. היו שפנו לבית־ספר מקצועי־טכני בוארשה. השאר למדו אצל בעלי־מקצוע. **יחיאל כץ**, לפני שעלה ארצה, עבד אצל נגר. אנשי ה„בונד״ שימשו כשוליות לחייטים.

בעל־המלאכה שעבדתי אצלו, בימי חופשתי, דרש ממנו פיצוי. גמלתי לו על־ידי שלימדתיו לקרוא ולכתוב ביידיש.

משסיימתי את הגימנסיה אירגנתי בתוך „השומר הצעיר״ גדוד של פועלים.

הם לא למדו בגימנסיה, אלא היו עוזרים לבעל־מלאכה או בחנויות. אותה שנה לא עסקתי בשום דבר אחר, אלה ב״החלוץ״ ו״השומר הצעיר״. הייתי נותן שיעורים פרטיים, כדי לממן את הנסיעה ארצה. יום אחד פנו אלי כמה בחורים מבני האדוקים שאקים חוג של יוצאי „ישיבות״, המבקשים להכיר את הציונות. הייתי נפגש איתם בבית־הספר יחד עם למל איזנברג. היינו משמיעים הרצאות על פרץ, על ביאליק, על תולדות הציונות. הם נמשכו אל החוגים שלנו וכמה מהם עלו ארצה.

בריש פרלמוטר היה פעיל בתנועה הציונית. אני זוכר אותו כמייסד הגימנסיה. לפיז׳יץ היו חמישה בנים. חיים פיז׳יץ היה אחד מראשי ה„בונד״. הוא למד בווינה. רצה לבוא בדברים עם סטאלין, בזמן מלחמת־העולם השניה, מצא מותו באחת מארצות הבלטיות.

קבוצת "מעפילים" של השומר הצעיר, 1932 • "מעפילים"־גרופע פון השומר הצעיר, 1932

The "ma'pilim" group of Hashomer Hatzair, 1932

אשר יוניס

הגנה עצמית במלאכה

אחר מלחמת־העולם הראשונה עזבו הגרמנים את פולין והשלטון עבר לידי הפולנים. הללו גילו יחס של קנאות כלפי היהודים. בייחוד התנכלו למסחר, שהיה כמעט כולו בידי היהודים. שונאי ישראל התחילו לעורר מהומות. הממשלה לא עודדה, את המהומות אבל גם לא התנגדה. היו כנופיות מקרב הנוער הפולני, שהתחילו לפרוע ביהודים. אליהם הצטרפו גם חיילים, שהתארגנו בצרפת וחזרו לפולין. היו אלה חיילי הגנראל הלר. הם היו הקיצוניים ביותר כלפי היהודים. בראש מארגני הפרעות נגד היהודים עמד הנוער הפולני הלאומני („האנדקי"). תחילה פגעו ביהודים, שהלכו בודדים בסימטאות. אחר־כך נטפלו גם לנוער היהודי. לנוער היהודי היו מקומות־מפגש בגן. אירעו התנגשויות חריפות בינינו ובין הנוער האנדקי. במשך זמן רב לא יכולנו לטייל באי־אלה מקומות, בעיקר לפנות־ערב. ברחובות, שגרו בהם גויים, לא יכולנו לעבור גם בשעות היום. לי ולאחי היה קשה במיוחד. כשרק החשיך כמעט שלא יכולנו ללכת הביתה. לבסוף התגברנו ועמדנו כנגדם. בנערות בדרך כלל לא פגעו. הן גם לא הלכו לבדן. ידוע שלנערות האדוקות אסור היה ללכת עם בחורים. בני הנוער מהתנועות הציוניות טיילו יחד בחורים ובחורות. איך אירגנו את ההגנה? היינו הולכים בחבורות. פתאום היו מופיעים „שקצים", לפעמים עם כלבים. הם ביקשו לתקוף את הבחורות. שלוש־ארבע פעמים היו התנפלויות כאלה, אך אנו הדפנו אותן. שוב יכולנו להתהלך חופשי בכל העיר.

אני אירגנתי כמה חברים מהשומר הצעיר. ביניהם **סורגל**, **ליכטר**, **דז'דז'יץ**, בני אותו הגיל. לפרקים היה גם **ישראל פיזי'ץ**. יום אחד באה כנופיה שלמה וביקשה להתנפל ולהכות בלי שום סיבה. זה היה אזור שגרו בו יהודים ונוצרים יחד. הזקנים התנגדו לפעולה מאורגנת מצידנו. גם אבי התנגד. פחדו שמא יתעוררו הגויים. לא־אחת היה ויכוח חריף ביני ובין אבא בעניין זה. אנחנו אמרנו, שאנו רוצים כי תהיה לו האפשרות להתהלך באופן חופשי. היו מקרים שלפתע באו כמה חיילים ועזרו למתנפלים, מתוך רצון להתגבר על יהודי. כשהיינו כמה צעירים יחד, התנגדנו, והם הסתלקו. יום אחד, לאחר קבלת תעודות בגרות בבית־הספר, באה כנופיה שלמה והתנפלה על התלמידים. זה היה לא רחוק מבית סבא שלי. אני הזדמנתי לשם במקרה. ראיתי שכל הכיתה סופגת מכות. **לייבש אלתר** קיבל מכה באף. הם התחילו להשיב לתוקפים. התקרבתי וראיתי כי „שקץ" אחד נוטל אבן גדולה ורוצה לתת **לאיכלר** על הראש, מיהרתי, נתתי לו מכה לפני שהספיק לזרוק את האבן. הוא השתטח על פני הרחוב. חשבתי שהוא נהרג. כולנו הסתלקנו. הצלחתי להכניס את הבנות לחצר, ואנו ברחנו. בשנה שבה עליתי ארצה, התחילה להתארגן הגנה על־ידי השומר

הצעיר, גם על־ידי הבונד. באו בקשרים נגד גוי אחד טורובסקי שמו. הוא חזר מאמריקה הדרומית ואירגן כנופיות שאיימו כמעט על כל העיר. אי אפשר היה לצאת לרחוב, ביחוד לא ביום שוק. הוא היה שובר ביצים ומתנפל על היהודים. היו לו מאות משפטים והוא לא נענש כלל. אירגנתי כמה חברים והרבצנו בו מכות נאמנות. לאחר עלייתי, נודע לי כי האיש שינה את טעמו והפך לאוהד יהודים.

הפולנים המבוגרים עודדו בדרך־כלל את התנועה האנטישמית. היהודים בפלין עוד בתקופת הצאר חיו בפחד. תמיד היו התנפלויות של הצעירים הפולנים על היהודים. הללו גידלו וחינכו את בניהם ברוח של איבה.

שונה היה המצב בקרב היהודים. הנוער היהודי שוב לא הרכין ראש, ולא ברח. הוא היה יותר חופשי. הודות לחינוך הציוני, הודות להכרה שאנחנו אנשים שווי־ערך, נזדקפה קומתנו. גילינו התנגדות. נשאנו נפשנו לארץ ישראל וכבר הרגשנו עצמנו חופשיים, אנשים החיים במולדתם ומסוגלים להגן על כבודם. הנוער הזה עמד והגן על כבודו וכבוד ההורים. ההורים רצו לחיות עם השכנים בשלום. ארץ־ישראל היתה בעיניהם בגדר חלום. בלבם פנימה הודו בצידקתנו, אך לא בגלוי. לא רצו שנסתבך עם הנוער הפולני. אחר כמה התכתשויות, כשחזרתי הביתה היה אבא מוכיח אותי על פני. אני הייתי כבר נער מבוגר, בן 16 בערך. כשאבא גער בי שתקתי אבל כשישבנו אצל סבא, הייתי מספר על שאירע. אבא עוד המשיך לגעור בי, אך לפי החיוך שחייכו שניהם הבנתי שהם מסכימים לי.

מגיל צעיר מאוד הגעתי להכרה, שעלי לעמוד על נפשי. לא קרה שאברח. לא ידעתי מה פירוש לברוח. היינו שלישיה: ליכטר, דז'דז'יץ ואני שהלכנו תמיד יחד. לא עזבתי את המערכה עד שהתוקפים קיבלו את שלהם.

תחילה כמעט כל המסחר היה בידי היהודים. אחר תקומת פולין התחילו לדחוק רגלי היהודים. קמו חנויות של נוצרים. אבל רוב הנוצרים לא קנו אלא אצל יהודים. המסחר היה מבוסס בדרך כלל על ימי־שוק. כמעט שלא היו חנויות. ההתכתשויות של הנוער לא השפיעו על המסחר. אבא שלי עסק בברזל, בעורות. הגנה אינה מילה מתאימה, זו היתה התגוננות. **זישה זילברברג** היה יהודי ירא־שמיים. משתייך היה לאגודת ישראל. היתה לו בת יחידה. היתה לו חנות מכולת ואשתו ניהלה אותה, והוא ישב ולמד תורה, אך את בתו שלח לבית־ספר פולני לבנות. יהודי מאוד ישר. אדם שלא אהב ריב, צנוע בהליכותיו. אנחנו היינו קרובי־משפחה. הגויים התייחסו אליו בכבוד. הגויים כיבדו יהודי מאמין. הוא כמעט לא יצא מהבית. גזיזת הזקן בעירנו לא היתה שכיחה. היו מקרים בודדים. לא היו פעולות תגמול, גם לא היה צורך בכך. המשטרה לא התערבה כלל. גם היא היתה אנטישמית.

קודם התארגנו כבודדים. לימים קם השומר הצעיר וכולנו הצטרפנו אליו. באו מבחוץ ואירגנו אותנו. בא **בנטוב** מוארשה. הוא אירגן את הקן. המדריכים היו בני המקום: **דוד פרלא, אחי, צבי פרלא.**

עליתי ארצה בשנת 1924. קשה היה אז להשיג עבודה. בבית־עולים

בחיפה ראיתי אנשים שישבו שם חודשים. לא היה לאן לצאת ובמה להיאחז. אני לא רציתי לשבת שם אפילו יום. למחרת קמתי ונסעתי לזכרון ברכבת. אז התחילו לבנות את שפיה וקיבלתי שם עבודה. עבדתי שם חודשיים עד שחליתי בקדחת. הייתי בן 17 וחצי. עברתי לתל אביב. במלאבה למדתי נגרות בשעות שלאחר בית ספר. אחי למד להתקין עגלות. קיבלתי עבודה בנגרות. גם בימים קשים, מצאתי תמיד עבודה. ב־1925 באו הורי ארצה. אז התחיל רעב גדול. עבודה קשה היה להשיג. אז עברתי לקיבוץ השומר הצעיר ג'. היום קצתו במעברות וקצתו בגבעת־חיים. המחנה שלנו היה בחולות המפרץ. עבדנו בייבוש ביצות ג'ידרו. כל השטח המשתרע מכביש חיפה־נצרת עד קרית חיים. אחר־כך עבדנו במעיינות כורדני. במחצבות בהרי זבולון. ליד המחנה שלנו היה גם המחנה של קיבוץ מרחביה וקיבוץ ב' – עכשיו משמר העמק. כך נמשכו הדברים עד ינואר 1927. ייבוש הביצות נגמר. בקיבוץ לא היה מה לאכול. לקחתי לי תרמיל גב, שהיה כל רכושי, והלכתי לחיפה. הסתובבתי כמה ימים. פגשתי מכרים. נשאר לי חצי גרוש, קניתי לי 2 אונקיות חרובים, אכלתי חרובים שתיתי מים, כדי לקלקל את הקיבה שלא אצטרך לאכול. ביום שני התחילו לבנות את בית־החרושת לסיגריות „מאטוסיין" וקיבלתי שם עבודה. הייתי מאוד רצוי בעבודה, נחשבתי לפועל טוב. אחר־כך התארגנה קבוצה של 8 בחורים ו־2 בחורות ויצאנו לעבודה בשכם. אחרי הרעש של־1927, נשלחנו לשם להקים את ההריסות. ממשלת המאנדט מימנה את העבודה. באנו למחרת הרעש. עד טול־כרם נסענו ברכבת. קיבלנו מקום במשטרה הבריטית, שהיתה מחוץ לשכם, מול הכנסיה. היה שם רופא־שניים יהודי ורופאה יהודיה. זו היתה כל המושבה היהודית. רובה של שכם נהרס, חוץ מן השכונה של השומרונים. שם חיינו בערך שנה. חיינו כקבוצה. עבדנו בכל מקצועות הבנייה. היה איתנו בקבוצה גם מהנדס. בסוף השנה התחלקנו בכסף. חזרתי לחיפה והצטרפתי לקואופראטיב „כרמל" כנגר. זה היה בשנת 1928. רוב העבודה היתה בנהריים. אחר־כך גם נשלחתי לנהריים להרכיב שם את הריהוט. כל המכונות שלנו היו מעץ. בכל בוקר הייתי מניע את הדיזל ומתחילים לעבוד. שם לא עבדתי זמן רב. כיוון שהתחלתי לעסוק בענייני „הגנה" בחיפה, דרשו ממני שאעבוד בדואר. ב־1928 גמרתי את הקורס למפקדי מחלקות ב„הגנה". שם עבדתי עד שנות 1930. אני עבדתי בתחנת הכוח, שסיפקה זרם לטלפונים ולמברקיה. היו שם גנראטורים שסיפקו זרם למצברים. משם היה קשר לטלפון ויכולנו ליצור קשר עם כל הארץ. חוץ מזה, ניצלנו את התחבורה שעמדה לרשות הדואר ויכולנו לערוך נסיעות. כשחזרתי משכם, קיבלתי פקודה ממפקד ההגנה בחיפה יעקב פת, לעלות לנווה־שאנן ולאסוף נשק של ה„הגנה" שנזרק על־ידי התושבים. היה שם אחד בשם אמסטר. הוא הרג מישהו וכולם זרקו את הנשק. ואותי שלחו לאסוף אותו. קיבלתי חדר מהוועד של נווה־שאנן ויחד עם דוד אדירי הצלחתי למצוא 20 רובים, כמה אלפי כדורים ומיספר רימונים. שבועיים לפני מאורעות 1929 קיבלתי פקודה לחכות בשעה 1.5 לאמבולנס, ולהעביר את הנשק לירושלים. מניה שוחט הופיעה אז. הכנסתי את הנשק ואת עצמי. המאורעות התחילו ביום

שישי. קיבלתי הוראה להגיע לרכבת המזרחית של חיפה. לעצור את הנוסעים ולהעלות אותם להדר־הכרמל. לקחתי את המחלקה שלי ומכונית מהדואר. בתוך שעה הצלחנו לאסוף את האנשים. היה שם בחור שהיה לבוש כולו לבן. עצרו אותו ולא רצו לתת לו לצאת. הוא לא רצה לשמוע. כשרק יצא לרחוב נצרת שמענו צעקות. עד שהגענו, הכו אותו עד מוות. לקחתי את האנשים שנשארו עלינו להדר־הכרמל. כל ההעברה נעשתה בחשאי. הגיזרה שלי היתה בואדי סליב. הייתי מגוייס 3 שבועות. אז גם התחילו להביא את הפצועים מצפת. זה היה דבר מחריד, איך התעללו בהם. גם בגיזרה שלי ניסו להתפרץ כמה פעמים. זה היה יום שני ב־10 בבוקר. הערבים עלו עם המופתי. משני הצדדים שוטרים ערבים, וכמובן נתתי פקודה לירות. היינו עם פרבלום. קיבלנו נשק חדיש על־ידי מניה שוחט. אחר־כך עברתי לסביבת תל אביב ועבדתי בנגרות באורח פרטי. היתה לי עבודה רבה. עד מאורעות 1936 עבדו אצלי 30 איש. במאורעות שרפו לי את הנגריה. אני ישבתי אז בעמדה. רק ב־11 בלילה בא אחי ואמר, שהעלו לי באש את בית־החרושת. אל השטח הזה עליתי ב־31. היתה כאן שממה. אשתי לא רצתה לגור כאן. היא פחדה. הבת הבכורה נולדה כאן. מים סחבתי משכונת בורוכוב בצנורות. עד מלחמת השיחרור הייתי פעיל ב,,הגנה''. סיימתי כמפקד פלוגה. במאורעות הייתי מפקד גבעת קוזלובסקי. הייתי מפקד הבנות בכל גוש דן. במלחמת השיחרור הייתי חבר המפקדה בגוש־דן. סיימתי אחרי 25 שנות שירות. קיבלתי את אות הקוממיות וה''הגנה''.

חיבת ציון מבית־סבא

אני ינקתי את חיבת ציון מבית־סבא. למדתי בחדר שקראו לו החדר של ר' ברוך. הייתי ילד, אולי בן חמש, יתום, שהיה אוכל יום יום אצל מישהו אחר. אצל הרבי למד הילד חינם והיה עליו לכבד את הריצפה. יום בהיר אחד, בשעה של אחר־הצהרים, נרדם הרבי ליד השולחן. זה היה היום החמישי או השישי ללימודי בחדר. הילדים הגדולים אמרו: ,,אם מורחים בשום את השוט, הוא מתפורר. וכך עשו. הרבי שהתעורר התחיל להריח ואמר: מי עשה זאת? מי מרח את השוט בשום? הוא הסתכל ביתום, כי הוא תמיד היה השעיר לעזאזל ואמר לו: בוא, תשכב. השכיבו על השולחן, הוריד את המכנסים, הרים את השוט ורצה להרביץ. אני קפצתי, תפסתי את השוט, זינקתי דרך החלון החוצה ובאתי לסבא. וסבא ישב ושיחק בשאח עם רפאל גוטמן, שהיה אז המנהל של ,,החדר המתוקן''. כשבאתי כולי אדום ומבוהל, שאל אותי הסבא; מה עשית שם? ואני סיפרתי לו את כל הסיפור. הוא אמר אז: שמע רפאל, קח את הילד אליך. למחרת התחלתי ללמוד ב,,חדר המתוקן''. אבא היה מתנגד. הם היו חסידי אלכסנדר. התפללו ב,,אלכסנדר שטיבל''. ואני זוכר בשבת הראשונה עלה השמש על הבימה והכריז: מעכבים את הקריאה מפני שהנכד של ר' הרש טוביה ואברהם פרלמוטר הולכים ל,,חדר המתוקן'', ועד שלא יוציאו אותם, אנו מעכבים את הקריאה. לבסוף יישבו את המחלקות וסיימו את התפילה. בשבת השניה התפללו סבא ואבא

בבית, אכלו והלכו ל,,שטיבל" לראות מה יקרה. ה,,שטיבל" היה במין צריף. עמדו שם שתי חביות מים עם שני ספלים גדולים מנחושת. כשנכנסו רחצו את הידיים. הרצפה היתה מכוסה בוץ ובחורף היה קרח. הצריף עמד בחצרו של ר' טוביה. באותה שבת שוב עיכבו את הקריאה. סבא החליט לייסד לו ,,שטיבל" משלו. אבא הלך להתפלל ל,,ציוניסטישר שטיבל". זה היה בית פרטי, שם היתה הצלמניה של ליפשיץ. אחי עוד למד ב,,חדר" של צ'חנובר. אבל אחר שנה, הוציאו גם אותו מה,,חדר" בהשפעת סבא והעבירוהו ל,,חדר המתוקן". מגיל זה התחלנו לספוג את ערכי הציונות. ב,,חדר המתוקן" היתה רוח אחרת. למדנו גם דברי־חול. למדנו רק עד הצהרים. היו גם הצגות. הופעתי בחנוכה בהצגת חנה ושבעת בניה והופעתי כילד הצעיר של חנה (היתה זו אלטה). היא היתה מבוגרת ממני, בחורה שלמדה ב,,חדר המתוקן". הדוד יחיאל נתן לי אז תפוח־זהב כפרס. זה היה דבר של מותרות – תפוח זהב מארץ ישראל! בפסח היה סבא קונה יין ,,כרמל" לכבוד החג.

סבא היה למדן. כל ימיו ישב ולמד. היה איש דתי מסורתי, אבל לא קנאי. היה אומר: אינני צריך להיות חסיד שוטה, לא לכל דבר עלי להסכים. בימים ההם באה התעוררות הציונית והשפיעה את השפעתה. סבא ששיחק כמעט יום־יום שאח עם גוטמן כנראה הושפע ממנו.

זכורני, לפני מלחמת־העולם הראשונה, הגיע לעירנו סרט על חיי החלוצים בארץ, קטיף תפוזים ועבודת הפועלים העברים. סבא לקח אותי ואת אחי והלכנו לראות את הסרט, דבר שאסור היה בדרך כלל. אחר־כך, כשנוסדה הסתדרות ,,המזרחי", הוא היה חבר במפלגה זו. גם אבא שלי, לפני עלייתי ארצה, תמך במפלגה זו, ונאם לטובתה בבחירות. הוא אמר: רבותי, למה לנו לריב כאן ולהעמיק מחלוקת בין התנועה הציונית ובין היהדות הדתית. אני מציע שנתחלק בתפקידים. אנחנו ניטול לידינו את ההשגחה על הגימנסיה, ואתם על ,,תלמוד תורה". אנחנו נדאג לקרנות הארץ־ישראליות, ואתם – לשלכם. היו לו דעות אפיקורסיות מאוד ליהודי בגילו ובמעמדו. בריש פרלמוטר למד יחד איתנו ב,,שטיבל". הוא עבר אחר־כך לציוניסטישע שטיבל. התפללנו יחד. הוא יסד את ,,הזמיר". היה סוחר, איש יפה, דומה להרצל. היה מארגן טוב ונתן לילדיו חינוך ציוני. הוא העז לצאת נגד כל אותם יהודים, שהתנגדו לציונות. הוא הרחיק לכת מכל אחר. ב,,זמיר" כבר רקדו בחורים ובחורות והוא בתוכם. זה היה בניגוד למקובל. הוא פרץ את החומה בפריצה אחת. לא התחשב בדעת־הקהל. הוא העז להופיע ב,,זמיר" בלי כובע. בימים ההם היה זה פשע שאין כדוגמתו. כשפרצה מלחמת־העולם הראשונה הכריחו אותנו לעזוב את העיר. הרוסים הכריחו את התושבים היהודים לעזוב את העיר. עברנו לעיירה קטנה יותר. הייתי בערך בן שמונה. נפעמתי מאוד בצאתנו בשתי עגלות רתומות לסוסים עם קצת רכוש. עברנו על פני כל המשמרות של הצבא הרוסי. לפני כל משמרת היו המבוגרים אחוזי־פחד, שמא לא יינתן לנו לעבור. כמובן, היה צריך לתת שוחד. כך הגענו לעיירה רצ'ונז, שם היה לנו דוד, אח של סבתא. קיבלנו חדר. קוזאקים ערכו פרעות. הם אסרו את הרב וכמה מנכבדי העיר. לנו היה

חדר קטן. חיינו 24 איש באותו חדר. יחד אתנו היה אחד, שהיה קבלן של הצבא הרוסי. יונתן סגל שמו. היה יהודי יפה־תואר, גבה־קומה, עם זקן. אני נשלחתי לשים את החמין בתנור. החדר היה בקצה החצר. פתאום ראיתי אותו יהודי רץ וכמה חיילים אחריו. הוא, עם הקאפוטה המתנפנפת ברוח, ואני עם החמין. היהודי תר אחר מקום להסתתר בו; והם, החיילים, ניגשו אלי ושאלו מה בסיר? חייל אחד שלף את חרבו ודקר בתוך הסיר. בתנאים כאלה עברה עלינו ילדותנו.

מפלגות, תנועות־נוער והווי

תמיד שאלתי עצמי: למה עלינו לפחד? האם אני שונה מן הילד הנוצרי השכן? מה חטאי שאני יהודי? ראינו את הגוויות החרוכות, את היהודי הנמלט מפני החיילים, את הקוזאקים שערכו פרעות בעיירה והרגו מורה לעברית, גורדון. הדברים הללו נחרתו עמוק בנפש הילד. נבטה התקוממות עמוקה, נוצר רגש לחימה בעד הזכות לחיות, לא פחות מזכותו של הילד הנוצרי. במשך המלחמה חיינו בערך ארבע שנים תחת שלטון הגרמנים. היתה זו תקופת המפנה בקרב הנוער. הוא התחיל להרגיש עצמו חופשי יותר. הגרמנים מתקופת הקיסר נהגו ביהודים כאזרחים שווים.

גם מצבם הכלכלי של היהודים השתפר בימי הגרמנים. בימי שלטון הרוסים חיו היהודים בניסים. ביום שישי בבוקר עוד לא ידעו, במה יכינו את השבת. אף־על־פי־כן יכולת תמיד לבוא בשבת אל היהודים ולמצוא בביתם מפה לבנה על השולחן, חלות, נרות, יין ודגים. בתקופת הגרמנים נוסדה תנועת הצופים. כעבור זמן מה נוסדה תנועת „השומר הצעיר" כתנועת נוער.

מי יסד את „השומר הצעיר"? בא לעירנו מרדכי בנטוב – מי שהיה שר בישראל – והניח היסוד ל„קן". קן „השומר הצעיר" במלאבה היה השני בפעילותו אחרי קן וארשה. אנחנו היינו קן פעיל מאוד. קיים היה סניף החלוץ, והיה ה„בונד". אנשי ה„בונד" במלאבה היו לארדווקא אנשים עמלים, אלא אמידים. למשל, אחד היה סוחר בעורות. הוא היה מראשי ה„בונד" וכן גם ורשבסקי, חיים פיז'יץ ממשפחה עשירה. הוא אף פעם לא עבד. הם הגיעו אל ה„בונד" מתוך השקפה. בימים ההם קמה בעירנו גם תנועת פועלי־ציון. התחילה גם הגירה לאמריקה. סיפרו שכמה צעירים נכנסו לבית סבא של פיז'יץ ובאקדח ביד דרשו כסף למען התנועה. הוא היה יהודי אמיץ, ניגש אל החבר'ה, הוריד את המסכות שלבשו, והם נאלצו לברוח לאמריקה. ביניהם היה אח אבי. אני זוכר שהייתי בן 4–3. הוא בא מגרמניה לערב אחד, כדי להיפרד לפני שנסע לאמריקה. הם היו מראשי ה„בונד". רוב חברי ה„בונד" היו בעלי־מלאכה ושוליות.

היתה אצלנו גם תעשיה. היו בעלי־מלאכה שהעסיקו פועלים. הללו עבדו במשך „זמן". כלומר: חצי שנה תמורת אוכל ושכר. עוזרת בית עבדה מסוכות עד פסח, ומפסח עד סוכות. היא קיבלה אוכל וסכום־מזומנים. אצל סבא עבדו שכירים בחצר בבורסקאות. עבדו שם פועלים יהודים וגם נוצרים. הם קמו ב־5

בבוקר, הלכו להתפלל ואחר־כך צריכים היו לקבל ארוחת־בוקר. עבדה שם בחורה נוצריה, שהכינה את האוכל אבל לא דייקה במועדים. סבא גר ליד הנחל. יום בהיר אחד לקחו החבר'ה את הבחורה על מיטתה והטילו אותה למים. מאז הכינה את הארוחות בזמן.

בדרך־כלל שפר חלקנו. סבא היה איש־רוח יותר מאשר איש־עסקים וכל מה שהיה לו בא מהסבא הזקן, שהשאיר רכוש גדול. היו לו בית־חרושת, בית מסחר גדול לחרסינה, וגם פונדק. היתה שם חצר ענקית, עם הרבה בניינים, שנשרפו במשך הזמן. אני זוכר את החגיגה לכבוד גמר כתיבת ספר־תורה. היתה תזמורת והוגשו משקאות. הילולא כזאת ארכה לפעמים שבוע ימים, וכל אחד במשפחה כתב אות בספר־התורה. אני זוכר גם חתונה במשפחה. חתונה נמשכה בערך שבועיים. שבוע לפני החתונה, התחילו לבוא קרובים מכל הארץ. צריך להכין מקומות לינה. גרנו בדירות מרווחות. יום לפני החתונה נערך משתה לעניים ליד שולחנות ערוכים. הכלה לבשה תלבושת החופה ושירתה בעצמה את העניים. למחרת החופה באו כל הקרובים והסבו לשולחן עד שעה מאוחרת בלילה. היו תזמורות וריקודים, בייחוד ריקודי חסידים. המטבח של סבתא היה גדול פי־שניים מחדר אצלנו. היו שם שמונה כיריים על פחם ואפשר היה לבשל בסירים ענקיים. היו עוזרות, שעבדו כל הזמן והקרובים עזרו בהכנות, רקדו את ריקוד ה„ברוגז". כלומר: קבוצה של חסידים לוקחים מטפחות ורוקדים, ואחר־כך המשפחה הסבתות הזקנות והצעירות. ואחר־כך כבר רקדו יחד גברים ונשים מן המשפחה.

איך נתקיים השידוך? בא שדכן ואומר: בתו של פלוני פנויה והיא ראויה לבנך. סבא היה מספר, שדוד אחד שלי, שהיה צעיר, בא בברית הנשואין בדרך זו: רתמו ארבעה סוסים ויצאו לדרך מתוך הסכם מראש להיפגש באמצע הדרך. המחותנים צריכים היו להגיע מן הצד השני. ושני היצולים נפגשו יחד ואי־אפשר להפריד. באו ושאלו את סבא: מה דעתך על הכלה, כלום אפשר לכתוב את התנאים? הוא הסתכל בה ואמר: כיוון שהיצולים נפגשו, נעשה השידוך.

ראוי לציין מאורע מתחום אחר. בתנועת „השומר הצעיר" היינו עורכים בקיץ טיולים. יצאנו בחופש בית־הספר לכפר אחד, שהיה שייך ליהודי, אבא של חבר שלנו. היתה זו אחוזה. היו הרבה יהודים, שהיו בעלי אחוזות. דוד שלי היו לו שני כפרים. היינו יוצאים, אנשי „השומר הצעיר", לאחד הכפרים. בערב העלינו הצגה לפני אנשי־הכפר. רציתי לראות את השמש בזריחתה ויצאתי להתרחץ אל הבאר. אחי לקח אתו את החצוצרה וגם הוא קם. פתאום שמענו יריות. הסתכלנו סביבנו: חיילים פולנים, שהיו ידועים בשנאת־ישראל שלהם, צעקו אלינו: ידיים למעלה! הרימונו ידיים. אחד משלנו, לובלינר שמו, לא הרים ידיים. ניגש אליו המפקד וסטר על לחיו, ושאל: איה הנשק שלכם? נכנסו לגורן ובקתות הרובים העירו את כולם. את הבחורים הוציאו החוצה כשידים למעלה. היו אתנו גם שני מורים. הם שאלו: מה העניין? לא קיבלו תשובה. היכן הנשק? שאלו החיילים. הוצאנו את המקלות ואת הציוד הצופי. הם ציוו עלינו ללכת

איתם לעיירה הקרובה. ,,כולכם אסורים''. אותו לובלינר היה לץ גדול. הוא פתח בשיר והתיידד עם המפקח, ואמר לו: הנה לנו לאכול ארוחת־בוקר ואנו נלך אתכם. הוא הסכים. הזמנו גם אותם לארוחה. הם לא טעמו מן האוכל, אלא לאחר שאכל ממנו הכלב, כדי לברר אם אין רעל באוכל. אחר־כך נודע, כי הם חשבו שאנו קבוצה מזויינת, המבקשת להתנפל על מחנה הצבא.

בתקופת המלחמה היה אבא שלי ספק למיניסטריון־המלחמה של הגרמנים. זה היה ב־1917, כשהגרמנים עמדו לעזוב את פולין. הוא נסע לגמור אתם חשבונותיו, קיבל את הניירות והכסף ועלה ברכבת, כדי לשוב הביתה. בקרון היה חושך. באה נוצריה ולה סל גדול. הוא עזר לה להרים הסל. משהתיישב ראה, והנה חבילת־הניירות נעלמה. הוא רץ על פני הרכבת והנה ראה זוג נאהבים. הוא שאל: אולי ראיתם כאן מישהו. הסתכל בחלון וראה איש רץ. קפץ מהרכבת, תפס אותו. והנה לפניו יהודי עם זקן. היכן הכסף? והוא ענה: דע לך, אני ראש הגנבים בוארשה. תקבל הכל בחזרה, אבל במשטרה תגיד, שאין לך דבר נגדי. גם המשטרה כנראה לא היתה מעוניינת לפגוע בו. נראה, שהכירו את האיש. הוא הבטיח: אם במשפחה שלך יקרה משהו תודיע לי. כעבור שנתיים־שלוש מכר דוד שלי אחוזה. הוא עשה את החוזה, קיבל הניירות ואת ניירות־הערך. פתאום קיבל אבא מברק: בוא מהר, גנבו לי את כל הכסף! מיהר אליו אבא ואמר לו: יש לנו ידיד גנב. הוא סר לביתו, רואה שם אשה יהודיה אדוקה ואמר: גנבו לי הכסף! היא צעקה: מה? בעלי גנב? התחילו לחפש. ואבא אמר: הן אנחנו ידידים; הוא הבטיח לי אם יקרה איזה דבר, תפנה אלי. אזי אמרה: לך אליו. הוא עובד כסבל בשער־הברזל. אבא מיהר אליו וסיפר לו את שאירע. כעבור כמה שעות, הביא בחזרה את כל הרכוש. ואבא רצה לשלם לו בעד טירחתו, אך הוא סירב. הבטחתי - והבטחתי אני מקיים.

שונאי ישראל ופגיעותיהם

טורובסקי חזר מדרום־אמריקה ותרם את מיטב כספו לקרן לשיחרור פולין. הוא היה שונא ישראל, פגע בכל יהודי בכל מקום שפגש בו. ביום השוק היה יוצא עם ה,,חבריא'' שלו וכל אשה שפגש, והיא קנתה ביצים, ביקש לשבור את הביצים. הוא תלה שלט: מקום בו עומד חייל פולני, עליו לתת בעיטה ליהודי עם קאפוטה וציציות, ולומר לו: ,,לך לפלסטינה''. היו מחאות בסיים הפולני, לא עזר דבר. יום בהיר אחד החלטנו לסלק את השלט הזה. הכרנו יהודי שמכר זפת. הוא היה מומחה לצבעים. פנינו אליו והוא נתן לנו זפת. בליל שישי שמתי אצלנו בבית על הכיריים את הזפת. היה ריח זפת בכל הבית. נתאספנו כמה חברים: דוד פרלה (לימים חבר משמר־העמק), בשקה מקובר וזאב. הבאנו את הזפת, מרחנו את השלט. למחרת ראה הגוי שהשלט הושחת. הוא רתח מזעם. אנו החלטנו להרחיק לכת: לסלק את הגוי! הוא היה נוסע לוארשה לעסקיו. באנו בקשרים עם סבלים בוארשה שיסלקו אותו, אך הם סירבו. אז הצבנו משמרות בדרך מהרכבת עד לביתו, כדי להכותו מכות רצח. כולם נתנו לו לעבור. ואני

עמדתי ליד השער שלו ובידי מקל ארוך. פתאום הופיע. לא היה לו מפתח לשער והוא התחיל לטפס עליו. אז הענקתי לו מכות נאמנות ושברתי לו כמה צלעות.

יום שבת אחד שבנו מקן „השומר הצעיר". הגוי הזה התחיל לזרוק עלינו אבנים. בעיר היה סמל־משטרה שונא ישראל. הוא תפס אותנו והביא אותנו למשטרה, אותי ואת אחי. מדוע זרקנו אבנים? אמרתי לאחי: לך תאמר לאבא, שאני אשם. הכניסו אותי לצינוק ושאלו: מדוע התנפלת על האיש. הרי אתה יודע שהוא מסוכן. עניתי: בשבילי הוא לא מסוכן; הוא פחדן. בא מפקד המשטרה ואמר: מדוע אתה מדבר בידיים. עניתי: הן אתה יודע שיהודים אוהבים לדבר בידיים. אני יהודי. אז אמר ליומנאי: כתוב את שמו. כששמע את שמי, אמר: רוץ מהר הביתה. הוא הכיר את אבא. . .

היה מקרה אחר עם המשטרה המחוזית. היתה בקן „השומר הצעיר" ראש־קבוצה, שמה שושנה צ'וסנק. היא ביקשה ממני שאלווה אותה ליער בחורף. התחשק לה ללכת ביער בחורף עם חניכיה, ואני ליוויתיה. ירד שלג רב. עוד אנו מטיילים ביער, הופיע מפקד המשטרה ואתו שני שוטרים. המפקד היה ידיד של דודי מן הכפר. אני הלכתי ומקל בידי והיה לי גם אגרופן. השוטר שבא לבדוק אותי עבד פעם אצל סבא. בראותו אותי לקח ממני את המקל, והמפקד אמר: מחר בבוקר תבוא עם אביך! עתה מהרו הביתה. מה פתאום לוקחים אתם בחורות צעירות ליער? למחרת הלכתי עם אבא. גרתי בסביבה יהודית לגמרי. ביום לא היו בעיות. הלכנו קבוצות קבוצות. בערבים היו „שקצים" מתנפלים עלינו. היו מקרים, שהיינו בורחים ולפעמים גם היינו עונים להם. היו בחורים שלא פחדו. לעיתים השתמשנו גם באגרופן. בימי חג המולד היה יהודי יושב בבית ולא יוצא לרחוב מפחד הגויים, שהשתכרו ופגיעתם היתה רעה.

לא היתה מפלגה, שלא היתה מיוצגת בעירנו. היו פועלי ציון ימין ושמאל, היה ה„בונד", קומוניסטים, השומר הצעיר, בית"ר, פרייהייט, נוער של הבונד, בני עקיבא, צעירי אגודת ישראל, בית יעקב, בית־ספר לבנות.

עיסוקיהם של יהודים

היהודים עסקו ברובם במסחר. היו סוחרים שתיווכו בענייני תבואה בין „הגויים" לבעל הטחנה והרוויחו כמה פרוטות. רבים השכימו בבוקר, הלכו לטחנה לברר מה המחיר. אבא שלי היה לו בית־מסחר לתבואות. הוא היה מקבל מאחד ה„גויים" בכפר כמות גדולה של תבואה, והיה משגרה מיד לטחנה. היהודים עסקו בפרנסות אלו בלית־ברירה. אבל התנהגותם כלפי הכפריים, על פי רוב, לא היתה הוגנת. את ה„גוי" אפשר היה בקלות לרמות.

אחר תקומת פולין, בא מצביא אחד, שמו היה הלר, וחייליו התנפלו על היהודים וגזזו את זקניהם. פעם אחת טיילתי ברחוב ראשי בעירנו. היה יום ראשון אחר־הצהרים. הנוצרים מילאו את הרחוב. עבר ברחוב יהודי, ששמו היה ציטרין, בעל זקן לבן. יהודי גבוה, רחב כתפיים. ניגש אליו חייל פולני נמוך־קומה, תפס בזקנו וביקש לגזזו. איני יודע איזו רוח גבורה צלחה עלי, ניגשתי,

תפסתי את ה,,הלרציק'', ובתנופה אחת הפלתי אותו ארצה. ברחתי לעבר המשטרה, שלא היתה רחוקה. רצתי מהר כדי ש,,הגויים'' לא יעשו בי שפטים. רצתי למצוא מחסה. באתי למשטרה וסיפרתי מה קרה. הם התנפלו עלי: מה? אנו עומדים על המשמר שיהיה שקט בעיר, ואתה הולך ומעורר מהומות? עניתי: אם מתנפלים עלי, עלי להתגונן. אמנם, לא התנפלו עלי, אבל אינני יכול לראות שחייל גוזז זקנו של יהודי. לא אוכל להחריש! הם קראו לאבא שלי והוא שיחרר אותי בערבות. הייתי צעיר, ולא אסרו אותי. השוטרים היו בדיעה אחת עם התושבים הנוצרים: **היהודים הם הפקר.**

זוכר אני עוד מקרה. הייתי צריך לנסוע לרופא־עיניים בדנציג. מדנציג נסעתי ישר לוארשה ועברתי את העיר שלנו. נסעתי בתלבושת של בית־הספר ומקל בידי. כל אחד נשא אז מקל בידו. בעיר הקרובה צ'חנוב, עלה יהודי זקן, אולי בן שמונים, לקרון. הוא החזיק בידו ככר לחם (היה אז מחסור בלחם: הימים היו ימים שלאחר המלחמה). נכנסו לקרון חיילים פולנים, ניגשו ישר אל היהודי ודרשו את הלחם. היהודי רעד מפחד. קמתי ואמרתי לו: תעבור לקרון השני, שם הרבה יהודים. עוד אני מדבר אל היהודי, הם קראו לעברי: גם אתה יהודי? — כן, מה יש? והחיילים פרצו בצחוק. גם אני קמתי ועברתי לקרון השני. פתאום נזכר היהודי שהשאיר את הטלית ותפילין והלחם למעלה על האיצטבה. הלכתי, הוצאתי את הטלית ותפילין והלחם ורציתי להסתלק. לפתע הונחתה עלי מכה. זו היתה רכבת מהירה לוארשה. עמדתי בפתח והחזרתי מכה תחת מכה. התחנה הקרובה היתה נשלסק, שעתיים נסיעה. כשעייפתי מן התיגרה, עזבתי את הקרון והסתתרתי מתחת לספסל. והנה בנשלסק, באה המשטרה הצבאית לחפש אותי. הגעתי לוארשה, פגשתי את אבא, ולא סיפרתי לו דבר.

רגישותם הלאומית של הפולנים השפיעה גם על הנוער היהודי. לא אשכח אותה שבת, כשהצבא הפולני כבש חזרה את העיר, השתתפותם של היהודים בשיחרור העיר היתה גדולה. היו הרבה סטודנטים יהודים, שהשתתפו בשיחרור העיר מידי הבולשביקים. פולני צעיר עמד מול חייל רוסי. החייל מצוייד ברובה והצעיר הפולני באקדח. הוא גבר באקדחו. היתה רוח־הקרבה בקרב הפולנים. חשבתי אז בליבי שאדם הלוחם בעד חופש, הוא אדם המוכן לתת את נפשו בעד מטרה הקדושה בעיניו. בדרך־כלל יהודים לא רצו להתגייס לצבא הפולני. צעיר יהודי היה דואג להפחתת משקלו או אף לפגיעה בגופו, ובלבד שישוחרר משירות בצבא הפולני. לא כן יהודי גרמניה. אני זוכר כשבאתי לבקר את הדודים שלי בגרמניה, הם היו אזרחים נאמנים והתגייסו לצבא.

רוח ציונית מסביב

אחר כיבוש העיר על־ידי הגרמנים התחילה רוח לאומית מפעמת בקרב היהודים. בשנה הראשונה לקיום הגימנסיה בא מנהל חדש, ד''ר קנובסקי. הדבר היה ב־1920. הוא היה יהודי מתבולל. בדרך כלל היינו רגילים להדביק

בולי קרן־קיימת על המחברות. יום אחד קיבלנו הוראה מהנהלת בית־הספר: אסור להדביק בולי הקרן־הקיימת. החלטנו להדביק על כל הלוחות בבית־הספר בולים. שלושה תלמידים הורחקו מבית־הספר. בתגובה החליטו כל התלמידים לעזוב את בית־הספר עד שלא יוחזרו שלושת המגורשים. נתקיימה אסיפה בבית הקולנוע והתלמידים הוחזרו.

בית־הספר היה נתון לפיקוחו של ועד־ההורים. העירייה לא השתתפה. גם אבא שלי היה בוועד של בית־הספר. את המורים בחר המנהל הראשון, צביאלי. בשנה הראשונה והשנייה שררה רוח ציונית בבית־הספר. המורים, במקצועות היסטוריה, מתמטיקה – חוץ מעברית – היו על פי רוב מגליציה. ורוב הגליצאים קיבלו חינוך מתבולל. קנובסקי הנזכר היה מתבולל. המורה לפולנית היה מתבולל, וכן גם המורה להיסטוריה. המורה לעברית בא מארץ־ישראל. הוא למד בגימנסיה הרצליה ובמלחמת־העולם הראשונה נסע לבקר את הוריו ונתקע. אחריו היה חורגל.

הזכרנו לעיל את מנדל וישנסקי. מנדל וישינסקי היה איש עממי, בעל לב חם, יהודי הדואג לזולת. באותם ימים יהודי לא הלך לשמש במכבי אש. אף ילד יהודי לא רצה להיות בעל־מלאכה. להיות בעל־מלאכה היתה בושה. הראשונים, שפרצו את הגדר, היו דווקא אנחנו החלוצים, שהלכנו ללמוד מלאכה. עוד במלחמת־העולם הראשונה היה וישינסקי מראשי מכבי־האש. יכולת לראות אותו בעת שפרצה שריפה רץ עם כובע־נחושת לראשו. בחגיגות הלאומיות של הפולנים היה צועד עם מכבי האש עטור מדאליות.

היה פעיל ב„ביקורי־חולים", ב„לינת צדק", ב„הכנסת כלה". היה משאיל כלים לרפואות, בקבוק חם וכו' תמורת תשלום סמלי. אם מישהו חלה דאג לסעוד אותו. היה מתפרנס ממכירת עתונים. הוא לא פחד מאיש. היה אומר לכל אחד את אשר בלבו. הגיע לכל מקום. שמעון וישינסקי הוא בנו. לצרכי הכלל היה אוסף תרומות, שלח אנשים מבית לבית לאסוף כספים. בפורים או בערב יום כיפור היו קערות של „ביקור חולים" ו„לינת־צדק" והיו אוספים כספים. היתה חתונה או שמחה אחרת היתה קופת צדקה עם פתק, או היה יום פרח. היו מחלקים סיכות ותורמים בקופות. היו יהודים שתרמו בעין יפה. היה יהודי אחד ששמו היה מוטיה, יש לו נכד הגר בפרדס חנה, הוא דאג לחלוקת הכספים לנצרכים, והכל רחשו לו אמון.

לאה בנדר

מרד הבת ופריצת הדרך

יצאתי ממלאבה להכשרה בגיל 18, מטעם תנועת ,,השומר הצעיר''. הייתי שם בערך שנה. הועברנו לאוסטרוב־מזוביצק. זה היה ב־1932. בתחילת 33 אושרתי לעליה ובאחד במאי הגעתי ארצה. הייתי בת 20.

אני זוכרת את עירי וביותר זוכרת אני את המלחמה בין החסידים והציונים. לשון עברית מדוברת פסולה. אבי היה חסיד מובהק. היו באים אליו חסידים לטכס עצה, איך להדיח את הציונים מעמדות־המפתח שלהם בעיריה.

לפועלי־ציון היה מועדון משלהם והם היו מנהלים תעמולת־בחירות. בחורה אחת היתה עומדת באמצע השוק, בשבת בצאת היהודים מבית־הכנסת, והיתה נואמת. התקהלו סביבה אנשים. אינני זוכרת, אם תמיד היו שני יהודים בעיריה. מורדוביץ היה מטעם הציונים במועצת העיריה. הבית שלי היה בית מסורתי מאוד, קנאי. אבא היה סוחר סיטונאי בשמרים בשותפות. הפרנסה לא תמיד היתה מצויה בשפע. היינו עשרה ילדים. עוד בבית־הספר העממי, כשהייתי בת תשע וחצי, הצטרפתי אל ,,השומר הצעיר''. הביאו אותי ל,,השומר הצעיר'' צבי פרלא וחיקל וישינסקי. הובאנו ל,,קן'', שהיה אז בגימנסיה היהודית. ואבי אמר לי: בחיי, ,,השומר הצעיר'' אינו בשבילך. הם גויים גמורים. לא הניחו לי ללמוד עברית. למדתי בסתר. בבית־הספר לא למדו לא יידיש ולא עברית. זה היה בית־ספר יהודי, אבל שפת ההוראה היתה פולנית. למדנו בשיעורי־ערב, מטעם ,,השומר הצעיר'', אמי היתה מסדרת כך, שאבי לא ידע, והיא עצמה כאילו אינה יודעת. פעם אמרתי לה: אם תכריחי אותי, אגנוב. עד כדי כך הייתי נלהבת! כשהלכתי בערב לשיעורים, היה אבא שואל איפה היא. לא היה קורא בשמי. ואמא היתה אומרת, שהלכתי להכין שיעורים. כשהייתי מגיעה מהשיעור עם הספרים. היתה מחביאה אותם. זו היתה באמת עזרה רצינית מצד אמא. אבל לא תמיד זה עזר. אבא היה קורע את הספרים. הייתי תמיד מחביאה את ספרי לעברית. הוא אמר: ''לשון הקודש אסור ללמד בנות''.

יידיש לא לימדו ב,,השומר הצעיר''. שם הלכו בגילוי־ראש. זה היה חילול השם. האחים שלי למדו ב''ישיבה''. היינו שני בנים ושמונה בנות ואני הייתי השנייה. אחותי הבכירה היתה מכינה שיעוריה בסתר. ואני לא הצלחתי בכך. הבן הבכור היה אחרי. אני הייתי מרדנית יותר. לגימנסיה כמובן שלא נתנו ללכת בנים ובנות יחד. ולגימנסיה הפולנית לא קיבלו בגלל הגימנסיה העברית. בגימנסיה הפולנית למדה בת הרב. גם אמי הלכה למרוזובסקה. אבל אז עדיין לא היתה גימנסיה ולכן היה לה ויכוח גדול עם אבי, שירשה לי ללכת ללמוד. והוא אמר : ''לשון הקודש אצל כומר?'' לא היה מי שילמד לשון־הקודש לבנות. היא אמרה: ''לכומר יש מספיק שיקצות. הוא אינו צריך את בתי''. ואבי אמר:

"רק אצל הכומר". בנו של יוניס היה המורה. המשכנו ללמוד תוך מאבק מתמיד. את לימודי־ההמשך למדתי באורח פרטי. מימנתי את הלימודים בכוחות עצמי. נתתי שיעורים ורקמתי. אז אמרתי לו: מה אתה רוצה, אני מפרנסת את עצמי! אב אחר משלם כסף תמורת לימודים ואתה עוד מפריע לי!

המאבק לדרך־חיים

בעניין „השומר הצעיר" היו לי ממש עינויים. לימודי חול לא איכפת היה לו, רק שלא אלמד עברית. הוא טען, כי לבת כשרה אסור ללמוד לשון קודש. לא כולם נהגו כך. אפילו הבת של פנחס מונדרי למדה בבית־ספר דתי לבנות. למדו שם גם עברית. היא למדה שם שנתיים. אצלנו רווחה שמועה שהיא רכבה גם על אופניים. אני סיפרתי זאת לאבא. יום אחד נערך בעיר סיום־ספר של כל הדתיים. בא רבי מלובביץ. הוא בא לסיום הספר. זה היה חג גדול. ואני ניצלתי את החג המפואר ויצאתי למושבת קיץ, בלי רשות. יום לפני פתיחת המושבה נסענו צבי פרלא, צוץ, גוטקה, פרשניצקה, שמחה גלנט ואני. נסענו בעגלה עם כל הציוד. זה היה ביום שנסעו לקבל פני הרבי לחגיגת הסיום. למחרת נפתחה המושבה. בדרך רעדתי כל הזמן, שמא יבואו להחזיר אותי. צבי שאל, איך היתה הפרידה שלך? נענעתי בראשי. הוא אמר: את מסתכלת סביב, שמא באים לקחת אותך? אחר־כך סיפרה לי אחותי, שאמי אמרה: אם תיסע להחזירה, אתה תעשה ליתומים את ילדיך. הוא היה מוכן לנסוע.

כשחזרתי לא דיבר אתי כמה חודשים. בערב, שבו חזרנו לא לנתי בבית, אלא אצל שכנים, בני דודים שלי. המושבה נמשכה 14 יום. קיבלתי מכתבים מאחותי, ופעם גם אמא הוסיפה, שאזכור את אלוהים, ושאבוא כמה ימים לפני גמר הקייטנה. היא חשבה שיבואו כולם ואבא יחכה באיזושהי פינה. כי הוא לא הבטיח לה, שלא ילך לקבל אותי. המזל שלי היה, שאמא השיגה אצל אבא כמעט הכול. היא ידעה לדבר אתו. פעם היא אמרה: "אם היא כבר לומדת לשון הקודש, הרי היא מיד שוכחת". או שהיתה אומרת: "תמיד אתה אומר כן, היא אומרת לא ולהיפך. תן לה לרוץ, שכח אותה, שידמה לך שהיא איננה".

יום אחד בא ואמר, שדויד מרגוליס סיפר לו שאני נשאתי את הדגל בל"ג־בעומר, עם גרבים מופשלות ובמדים של „השומר הצעיר". הוא חתך את המדים בסכין. היה מחטט בחפצים שלי. אמא נתנה לי מגירה עם מפתח, והוא התאים לה מפתח. פעם אמרתי לאמא: להורים כאלה זה אסון שיש ילדים. אני בוטחת בך ואת מרמה! הייתי בטוחה, שאמא חיטטה במגירתי. היא ידעה שאבא עשה זאת, אך ביקשה לשכך את כעסי.

קנאותו של אב

בדרך חזרה מן המושבה עיכבה אותי שכנה, בתדודה של אמא. היתה לה חנות קטנטונת לדגים מלוחים וסיגריות. פרנסה לא היתה לה, אבל הומור היה לה, ויפיפיה היתה. היא תמיד אמרה לאבא את הדברים הבוטים ביותר.

היא עיכבה אותו ואמרה: ''מה היית עושה, אילו בתך היתה באה עכשיו. האם היית משאירה בחיים שעה אחת?'' הוא חייך, והיא הכניסה אותו לחדר השני, ואני ישבתי בארון. היא רמזה לי שלא אצא. אבל הרגשתי מחנק ובכל־פעם הייתי דוחפת את הדלת. והיא אמרה: ''תאר לעצמך, שלי יש אוצר כזה, כמו בתך'', והוא אמר: ''את יכולה להחזיק בה, אני לא אקח אותה אף־פעם. אז פתחה את הארון. לא ידעתי שאבא ממול. כשנפתחה הדלת וראיתי את אבא, הוא אמר: ''בואי הנה, האם כבר היית בבית?'' אמרתי: לא, עדיין לא ראית את אמא! הם ידעו שאנו מגיעים, ואמא השיגה הבטחה מאבא, שלא יילך לקראתנו. היא לא רצתה שאבא יראה אותנו נכנסים והדגל בידנו. נכנסתי הביתה והוא צעק והטיח נגדי שבשבת עבדנו, בישלנו, יצאנו לטיולים, קטפנו פרחים – הכול בשבת. הוא התחנן לפני, שאפסיק ללמוד אצל ניבורסקי.

הוא ידע שאני לומדת יידיש ועברית, אבל אני המשכתי. הפורענות היתה בפעולות בשבת. היה לוקח לי את הנעלים, שלא אוכל ללכת. היה מחביא את הבגדים. פעם לקחתי נעלים אצל שכנה. הם היו קטנות ושיפשתי לי את הרגלים. אז כבר הייתי ראש־קבוצה בת 15. היה חינוך חובה ובית־הספר שימש מקום־גידול לתנועות־הנוער. הצעירים התארגנו לפי תנועות־הנוער. בכיתה אחת, נניח, היתה השפעה ל,,השומר הצעיר'', או ל,,החלוץ'', או לתנועה אחרת. החברים בבית־הספר הלכו יחד לתנועה אחת.

בית־הספר עורר את הנוער. כבלי הדת העיקו על הדור. והוא התקומם. הוא ביקש לפרוק את העול. המרד הראשון שלי היה נגד ''צאנה וראנה''. תן לי ספר אחר, נמאס לי. קיבלתי שתי סטירות לחי מצלצלות. אז עוד לא הייתי ב,,השומר הצעיר''. אבא לא הבין, מה אני שחה. שומו שמים! חוץ מ,,צאנה וראנה'', לא היה ספר בבית! אמא לימדה אותי ,,מודה אני''. פעם אמרתי לה: ,,תמיד אותו 'מודה אני', תגידי משהו אחר''. עוד לא הבינותי הכול. אבא אמר: ''הילדה הזאת מורדת בכל. אלוהים ישמור''. הוא ראה, שאינני משלימה עם המוסכמות. אמא היתה קוראת באוזני את ,,צאנה וראנה''. באמת, סיפורים נפלאים, עלילות נהדרות. אבל זה נמאס. בכל ליל־שבת אחרי הסעודה – ,,צאנה וראנה''. וכשהופיע ,,השומר הצעיר'' הייתי מן הראשונות שהצטרפו אליו. הלשון העברית משכה אותי. לעברית הגעתי בילדות הצעירה ביותר. אבא היה משכים קום בשבת. יושב בחדר האוכל, מקום שהמיטה שלי ושל אחותי, והיה לומד משניות. הוא תירגם לו את המשפטים ליידיש. בשקט הייתי כל שבת בבוקר מקשיבה לפרק משניות. אני כבר ידעתי מראש איזה פרק בשבת זו. פעם חלה. לקחתי את המשניות ואמרתי לו: ,,היום לא למדת''. והוא אמר: ,,מאין את יודעת, היכן לחפש את הפרק''. סיפרתי לו שאני מקשיבה כל שבת בבוקר ואני איני יכולה לשאת, שהיום לא יקרא. אז אמר שעוד מעט אדע יותר טוב ממנו.

כשהתחילו ללמד ב,,השומר הצעיר'', היו קוראים באוזנינו סיפורים ומתרגמים אותם ליידיש. ראש הקבוצה שלי היתה חיה שפירא. היא עצמה

לא ידעה לקרוא יידיש. לימד אותה אבא שלה, ולפי שהיא החזיקה את הספר ראינו שהיא קוראת בעל־פה. אז התחלנו למרוד. רצינו ראש קבוצה אחר, שידע עברית. המורה הראשון שלי היה זאב יוניס „הפושע עוכר־ישראל". את לימוד העברית התחלנו בגיל 10 בערך כשנכנסנו ל"השומר הצעיר". הייתי בכיתה ה' או ו'. ואז חילקו את בית־הספר גולומב והביאו את דוקטור מרגוליס. הוא לא הניח לנו ללמוד עברית. הוא טען, שזה מפריע להכנת השיעורים. לדעתי, הוא היה אנטישמי. שנא עברית. שנא את התנועה הציונית, הכביד עלינו להשתייך ל„השומר הצעיר". בלימוד יידיש לא התערב. הוא דיבר עם ההורים יידיש. אלינו דיבר פולנית. הוא היה אומר: „אני קצין גבוה בצבא הפולני, הריאות אצלי מחוררות מכדורים, אצלי תהיה משמעת, עברית לא תלמדו"! זאת אמר לי ולבחור אחד, שלמד קבלה. היה עמנו בחור אחד מ„ישיבה", שלמד קבלה. היה חובש כובע יהודי עם מצחיה. תמיד היה מוריד לו בזעם את הכובע. על הבחור הזה ממש ריחמנו.

מרגוליס היה מגליציה. מחלקת החינוך של העיריה הביאה אותו. כולנו התנגדנו לו. הוא ירד לחייהם של הבנים הדתיים. ואצלנו למדו גם בנים דתיים. זה היה חינוך חובה. הם למדו אחר הצהרים ב„ישיבה". הבחור הזה שהזכרתי היה מוכשר מאוד, קצת גיבן, מאוד חביב ושקדן, ממש גאון. היה בחשבון הכי טוב. הוא היה מוולקה. נספה באושוויץ. הוא היה הולך ברגל יום יום בגשם, בשלג. היה בא במגפיים קצרים. מרגוליס היה מתעלל בו. אכזרי היה האיש. ולי אמר: "את ב'השומר הצעיר'?", כי אבא בא אליו להתלונן.

במשך הזמן חילקו את בית־הספר גולומב לשניים. היו שם יותר מדי תלמידים. הביאו עוד מנהל, את מרגוליס, שהזכרתי. הוא ירד לחיי. הייתי מכינה שיעורים בבית־הספר, כדי שאבא לא יפריע לי בבית. הוא תפס לי את המחברות. ידע, שהילדים של גולומב גם הם ב„השומר הצעיר". הבן שלו, סאמק, שהוא בקנדה, היה בין המדריכים ב"השומר הצעיר" שלנו, ועזר לנו בעברית. גולומב גר באותו בית, שבו למדנו. בהפסקות היינו נמלטים לביתו של גולומב. בניו היו עוזרים לנו. אבא שלי היה בא ומתלונן, שאני הולכת ל„השומר הצעיר" וגם לומדת עברית. המנהל התנכל לי. לא נתן לי להכין שיעורים. הוציא אותי מהכיתה. לקח את המחברת, את הספר, ואז ביקשתי את אמא שתלך אליו ותאמר, שלא יפריע לי.

באסיפות הורים השתתפה רק אמא. ל„ישיבה" ול„חדר" אמא לא הלכה. אמא שלי היתה באה בכל שני וחמישי, כי קראו לה. רצו לזרוק אותי מבית־הספר. הייתי מרדנית. והמורה היתה מוצאת תמיד אמתלא להוציא אותי מהשיעור. להוציא אותי מבית־הספר, אי אפשר היה. היה חינוך חובה. אבל להוציא משיעור, היה קל מאוד. הייתי שובבה, ומצאו שאני מארגנת, מסיתה. היו לאמא קשיים מרובים אתי. אבל אף פעם לא נשארתי בכיתה. אחר כך כבר ביקשה שיניחו לי. אני איימתי על אמא, שאברח מהבית. מציקים לי פה, בבית־הספר. אמא פחדה שאי־פעם אגשים את איומי. אבא שמע שנשאתי את הדגל, וקיבלתי מכות, בגיל

12. זה פגע בי כל־כך, עד שלא דיברתי גם עם אמא. היא פנתה אלי, ולא עניתי לה: מדוע לא השפיעה על אבא שלא יכה אותי. הן ידע, כי בת 12 כבר למצוות הגיעה. אני דרשתי שיפסיק. חינוך־חובה היה עד גיל 13.

בגיל 7 התחלנו ללמוד בבית־ספר. עד אז למדנו בגן. אחרי בית־הספר למדנו באופן פרטי. לקחתי את הפרוספקטים מהגימנסיה. ביקשתי להיבחן בוארשה, כדי להיכנס לסמינאר. המנהל בורנשטיין לא הסכים. הוא טען, שאם אבא אינו מסכים שאלמד, עלי לשמוע בקולו. הוא ניסה להשפיע עלי, שאצא מ„השומר הצעיר", ואז ישפיע על אבא שירשה לי ללכת לגימנסיה. אני ידעתי שאבא לא יסכים. זה היה בית־ספר ציוני.

הפרידה הקשה מבית־אבא

מצבם של בנים ובנות, שמרדו במסורת היה קשה. היו הורים שהשלימו. למשל, בביתו של חייקל וישינסקי. אביו השלים עם המצב. הוא לא רצה גיהנום בבית. הוא היה חסיד־גור. בתו האחת היתה חברה שלי, והיא לא רצתה ללמוד. אבי אמר שיש לו מזל, שבתו אינה רוצה ללמוד, ואילו בתי, למזלי הרע, רוצה ללמוד. אמי התערבה ואמרה: "אינני יודעת מה מזל כאן. הנח לה וחסל. להם יש מזל שמניחים להם לחיות בשקט". בעניין העליה אמר אבי: „ראו, את הדואגים הללו! הם יסעו לארץ־ישראל ויקימו עולם חדש. שבי, במקום שכל היהודים יושבים. לשם באים רק גויים גמורים".

אחותי עלתה ארצה אחרי מותו. הוא נפטר שנתיים אחר שעליתי ארצה. רינננו שבגללי נפטר. אני כתבתי לאחותי, שלא תחכה, שכאן חיים נפלאים. הייתי בקיבוץ בכפר־מנחם. עליתי בלי נישואים מדומים. אמא ניחמה אותו, שאינני עולה בנישואים מדומים. זה לא השפיע עליו. הוא היה חולה מאוד. לא רצה להיפרד ממני, שלפחות אבטיח לו שאשאר בת יהודיה. באותו מעמד אמרה אמא: „יהיה אצלה בית יהודי". ואבי אמר: „יהודי, הרי לא יוכל לשתות אצלה כוס מים". ואמא ענתה: „אצל ילדי כל אדם יוכל לאכול ולשתות".

לאחי שלחתי דרישה לעליה כשהיה בן 16. אבא נפטר באורח פתאומי ואמא נשארה עם תשעה ילדים. אחי נפטר לפני שנה וחצי. תחילה למד ב„ישיבה", אחר כך עזב. כאן היה שומר מצוות, ספוג יהדות השאר ניספו כולם.

ב„השומר הצעיר" היו פעולות ספורטיביות, קריקט, כדורגל, התעמלות בנים ובנות יחד. זה היה מגרש של ה„שטיבל". בלכתם לבית־הכנסת ראו יהודים, איך אנו מתעמלים לפני בית־הספר. היו פעולות יפות מאוד. התעמלנו במכנסים קצרים. סבא שלי פעם בא וסיפר לאבא, שילדים וילדות משחקים עם שוקים ערומים. למדנו את מארקס, אנגלס. אבי אמר: „מי הוא המדריך, חייקל וישינסקי?" ואמא אמרה: „אל תעליב איש. מה פגעתי בכתרו? כן, כל אדם יש לו כתר. קיסר ישנו רק אחד. אמא אמרה זאת ברצינות כה רבה עד שהוא נרתע . . .

בנתיב היסורים

צבי פרלא היה בין הבוגרים הראשונים. צבי היה בוארשה. הוא אירגן את ה„שומר הצעיר". אז אנחנו עוד לא היינו ב„השומר הצעיר" אבל התנועה קסמה לנו. קודם־לכן היה אירגון של צופים ביניהם היה שיע נפרסטק, פרלמוטר, נחמן קופמן. הם היו הולכים ובידיהם מקלות גדולים. זה ציין אותם. יהושע נפרסטק הרביץ פעם מכות בכפפת־ברזל לגוי שונא ישראל, טורובסקי, שהיה מכה יהודים. בצופים חבשו כובעים גדולים. הם היו בחורים חזקים. לא פחדו משום דבר. היו מכים ב„שקצים", מגרשים אותם מהשדות, שם היו מתפזרים. כל פעם שחזרנו מפעולה, היו לנו צרות, ומפניהם – הם פחדו. כשהצופים יצאו לרחוב, נעלמו הבריונים־הגויים.

התנועה הזאת של הצופים התפרקה. רבים עלו אחר־כך ארצה. כשאני נכנסתי ל„השומר הצעיר", כבר לא היו הצופים. נפרסטק כבר עלה. אני זוכרת, פעם הם יצאו ובעיר פשטה שמועה שהתנפלו „שקצים" על מתפללים, שחזרו מבית הכנסת. הדבר נודע לצופים, באו לקרוא לפרלמוטר. הוא גר אצלנו בחצר. כהרף־עין לבש את המדים. היו להם מדים מיוחדים. הם יצאו וכעבור חצי שעה בא אבא ואמר: „השקצים נעלמו; הצופים גירשו אותם.

ה„קן" של „השומר הצעיר" היה בחדר שכור בגימנסיה. המבוגרים עלו ארצה, או עברו לציונים כלליים, „פרייהייט", „החלוץ". היתה גם קבוצה שהצטרפה לקומוניסטים. זמן קצר לאחר מכן, הם נאסרו. רבקה קרמר היתה במעצר שנים בשל פעולה קומוניסטית. ל„השומר הצעיר" לא התנכלו. היינו מוכרים כתנועת נוער ספורטיבית־צופית. המטרה שלנו היתה הכנה לעליה ארצה. מי שלא אמר להגשים, לא היה לו מקום ב„השומר הצעיר". היו שהתחתנו קיבלו נדוניה, עזבו את „השומר הצעיר", כי לא יכלו לעמוד במלחמות בבית. הם נטשו את התנועה ופנו לאורח־חיים שקבעו להם הוריהם.

הלעג לתנועה היה רב: „הם יביאו את הגאולה?" אולם בגימנסיה עודדו את „השומר הצעיר". בבית־ספר עממי לא התנגדו. בין המורים שעודדו אותנו היה בן־משה. פעם אמר לי: תעודה שלי לא תיתן דבר . . .

שמואל הדר (ציטריניאזש)

יוגנט־זכרונות פון שטעטל

א

איך בין געבוירן אין פולטוסק, אין יאָר 1889. קיין מלאווע בין איך געקומען אין יאָר 1906, ווייל איך האָב דאָרט געהאט א מומע, וואָס האָט נאָר וואָס חתונה געהאט און געוואָלט האָבן ביי זיך וועמען פון דער משפחה. אלס סטאָלער האָב איך באקומען ארבעט ביי יהושע קאָזשעניק, וואָס האָט געהאט א מעבל־געשעפט און אויך געהאלטן סטאָלארעס. איך האָב ביי אים געארבעט בערך א יאָר. אינצווישן צייט בין איך געוואָרן א חתן, אין יאָר 1908 חתונה געהאט און געעפנט א ווארשטאט מיט א שותף, אריה קירשענבוים. איך האָב נאָך אלס יינגל אין פולטוסק געלערנט ביי זיין פאָטער דאָס פאך. ער איז געווען א ביסל עלטער פון מיר. אויך ער האָט געארבעט און דערנאָך חתונה געהאט. מיר האָבן געארבעט בשותפות — ביז איך בין אוועק קיין ארץ־ישראל.

מיין ארבעטס־טאָג איז געווען 10—9 שעה. ווען כ'בין געווען א לערן־יינגל, האָב איך געארבעט 17—16 שעה א טאָג. דאָס איז געווען נאָך אין פולטוסק. אין מלאווע בין איך שוין געווען א פאכמאן, מיט א נאָרמאלער ארבעט־צייט. אמאָל צוגעארבעט נאָך שעהן, כדי מערער פארדינען.

די וועלט־מלחמה, וואָס איז אויסגעבראָכן אין אויגוסט 1914, האָט מיט זיך געבראכט גרויסע ענדערונגען. אלס בחור האָט מען מיך אוועק־גענומען נישט ווייט פון טשענסטאָכאָוו, ווו כ'האָב געארבעט פון סוכות־צייט ביז פסח, 16 שעה א טאָג. דאָס איז געווען א גרויסע סטאָלעריי, וואָס האָט באשעפטיקט 15 מאן. די פאבריק האָט געהאט מלוכה'שע באשטעלונגען. דאָרט זענען געווען שווערע באדינגונגען. די פאבריק האָט זיך געפונען אין א וואלד, ווייט פון א צענטער. די ארבעט איז געמאכט געוואָרן אָן מאשינען, אלץ מיט די הענט. יעדער האָט געהאט א באשטימטע ארבעט און נאָר ביי איר געווען באשעפטיקט. דער וואָס האָט גענומען די זעג אין האנט נאָך סוכות, האָט זי אוועקגעלייגט ערשט ערב־פסח. אזא אָרדענונג האָט דאָרט געהערשט.

טראָץ דעם שטרענגן רעזשים, האָבן מיר אָפּגעטאָן פארשיידענע „שטיקלעך" דעם בעל־הבית. אונדזערע געלעגערס זענען געווען אין דער הייך, אונטערן דאך, און די ווארשטאטן — אונטן. דער בעל־הבית פלעגט 2 אזייגער ביינאכט שוין ארומגיין און מיט א שטעקן קלאפּן אונטער אונדזערע געלעגערס, אז מיר זאָלן אויפשטיין צו דער ארבעט, הגם מיר זענען 11 א זייגער געגאנגען שלאָפן. אין די ערשטע צייטן

האָבן מיר געמיינט, אַז אַזוי דאַרף צו זיין. אָבער שפּעטער זענען מיר געוואָרן קלוגער און איינגעזען, אַז ס'איז נישט קיין תכלית אַזוי צו אַרבעטן. דאָס ערשטע „שפּיצל" וואָס מיר האָבן אים אָפּגעטאָן: אַרויס־געגנבעט פון צוקאָפּנס די שוועבעלער. דערנאָך האָבן מיר פון איין בעט ביזן צווייטן אָנגעקלייגט אויף דער ערד ברעטער, אַז ווען ער וועט גיין אין דער פינצטער, זאָל ער פאַלן. זענען מיר געלעגן און געוואַרט אויף דעם מאָמענט — ביז ס'איז געקומען די צייט... אָט הייבט ער אָן זוכן די שוועבעלער. פאַרשטייט זיך, ער האָט זיי נישט געפונען. בלית־ברירה איז ער אַרונטער פון בעט און אָנגעהויבן גיין פון געלעגער צו געלעגער אין דער פינצטער, ביז ער איז געפאַלן. אַזעלכע און אַנדערע „שטיקלעך" האָבן מיר אים אָפּגעטאָן.

ערב פּסח האָבן מיר פאַרלאָזן די אַרבעט. פון דאָרט בין איך צוריק אַוועק קיין מלאווע, ווו כ'האָב געאַרבעט אַלס זעלבשטענדיקער סטאָלער. אין שטאָט זענען געווען א 150 פּוילישע סטאָלערעס. די קריסטלעכע פאַבריקן האָבן געאַרבעט אויפן גרויסן מאַסשטאַב, פאַר דער רעגירונג, אָבער יידישע אַרבעטער האָבן זיי נישט באַשעפטיקט.

אַזוי ווי דער שותף מיינער האָט זיך צוריק גענומען צו זיין פאַך, האָבן מיר ביידע געמאַכט איינס און אָנגענומען גרויסע אַרבעטן פאַר געביידעס, ווי: פענצטער, פּאָדלאָגעס, טירן. איך האָב געהאַט א צעך־קאַרטע ווי א קוואַליפיצירטער פאַכמאַן. די קריסטן האָבן געהאַט א פאַך־שול, אָבער קיין יידן דאָרט נישט צוגעלאָזן. איך מיט מיין שותף האָבן דורך א צופאַל באַקומען א דיפּלאָם און א דאַנק דעם אויך באַקומען א באַשטעטיקונג צו פאָרן קיין ארץ־ישראל.

אין יענער צייט האָט זיך געגרינדעט אין מלאווע א יידישער האַנט־ווערקער־פאַראיין, דורך איינעם קאָפּל און א געוויסער לערער. זיי האָבן אינטערווענירט ביי דער מאַכט וועגן פאַראיינען פאַר יידישע אַרבעטער און בעלי־מלאכות. ס'איז אויך צוגעשטאַנען דער זייגערמאַכער אָפּאָ־טאָווסקי (א ברודער פון שרייבער יוסף אָפּאָטאָשו), און טאַקע ער איז געוואָרן אויסגעוויילט אַלס ערשטער פּאָרזיצער פון יידישן האַנטווערקער־פאַרבאַנד. דאָס איז געווען אין יאָר 1910 אָדער 1911. שפּעטער איז דער פאַראיין פאַרגרעסערט געוואָרן, ביז א הונדערט מיטגלידער, אויך אָרעמע אַרבעטער. מיר האָבן זיך באַמיט צו פאַרלייכטערן זייער לאַגע מיט געבן שטיצע. אַז דער האַנטוועקער־פאַראיין האָט זיך באַפעסטיקט, האָט מען אָנגעהויבן רעדן וועגן גרינדן א שפּאָר־ און ליי־קאַסע, וועלכע איז שפּעטער איבערגעגאַנגען צו דער קהילה.

ב

א נייעס אין שטעטל: דער זון פון שטרענג־פרומען ר׳ יאָסל פערלמו־טער, איז געוואָרן א ציוניסט, אפילו געגרינדעט א ציוניסטישן פאראיין מיטן נאָמען „הזמיר״. דערנאָך האָט ער געגרינדעט א „חדר מתוקן״, שפעטער — א גימנאזיע. אומעטום איז ער געווען דער איניציאַטאָר. דאקעגן פנחס מאַנדרי, וואָס האָט אין מארק געהאט אן אייזן־קראָם, איז געווען א חסיד און א גרויסער קעגנער פון ציוניזם. די צוויי, האָבן איינער דעם אנדערן געשטערט אין דער געזעלשאפטלעכער ארבעט. דער האָט געוואָלט בויען א ישיבה, דער אנדערער — א גימנאזיע. א מחלוקת אָן א סוף. אין דער אונטערשטער שורה, איז פנחס מאַנדרי געפאָרן קיין ארץ־ישראל, צוליב פאָלגנדיקער סיבה: אין יאָר 1919, נאָך דעם ווי די פאָלאקן האָבן איבערגענומען די מאכט, האָבן די סאָלדאטן פון גענעראל האלערס אַרמיי (די „האלערטשיקעס״) אָנגעטאָן יידן געברענטע צרות, און דער עיקר געווען באקאנט פון זייער שלאָגן און שניידן בערד ביי יידן. א געוויסן פרימאָרגן האָבן די האלערטשיקעס צונויפגעזאמלט א 100 יידישע יונגעלייט, געהייסן זיי נעמען לאָפּעטעס און ארויסגעפירט אויף א פעלד צו גראָבן גריבער. צווישן זיי איז אויך געווען פנחס מאַנדרי. די אלע יונגעלייט האָבן אין זייער לעבן נישט געהאלטן אין דער האנט קיין לאָפּעטע. נאָכן אויסגראָבן א ריזיקן גרוב, האָבן זיי געברענגט אהין 220 געפאנגענע רוסישע סאָלדאטן, אלעמען אויסגע־שאָסן און אונדזערע בחורים האָבן געדארפט זיי באגראָבן. א סך פון זיי האָבן נאָך אזעלכעס נישט געזען, פיל זענען געפאלן אין חלשות. באפעלט דער קאָמענדאנט: „איצטער גראָבט גריבער פאר אייך״. ער האָט נאָר געמיינט די יידן איבערצושרעקן, ווייל ר׳האָט זיי געשיקט אהיים. פנחס מאַנדרי איז געקומען אהיים און שווער קראנק געוואָרן. די וואָס זענען געקומען אים מבקר־חולה זיין, האָט ער צוגעזאָגט מיט א שבועה, אז ווי נאָר ער וועט געזונט ווערן, פאָרט ער קיין ארץ־ישראל. באלד נאָך זיין קראנקייט, האָט ער טאקע עולה געווען, אָפּגעווען אין לאנד א צוויי חדשים — און צוריק געקומען קיין פוילן. ווען ער איז געקומען צוריק, האָב איך שוין געהאט גרייט מיינע פאפירן עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל. ער האָט זיך געוווּנדערט, אז בעת א ייד קומט צוריק פון ארץ־ישראל, פאָר איך גאָר קיין ארץ־ישראל...

ב. פערלמוטער

15 יאָר עקזיסטענץ פון דער מלאווער יידישער גימנאזיע

אין א צייט ווען גאנץ אייראָפּע האָט זיך געטרונקען אין בלוט, מענטשן זענען פארוואנדלט געוואָרן אין ווילדע חיות, האָבן אין מלאווע זיך געפונען עטלעכע מענטשן, וואָס האָבן געטראכט: די וועלט גייט נישט אונטער, א נייער דור וואקסט אויס און מען מוז פאָרזעצן.

א קליינע גרופּע יידן, מיט נאָך קלענערע מיטלען, נאָר מיט באגייסטע־רונג און ענערגיע, האָבן אין א קורצער צייט געשאפן א מיטלשול — א קוזשניע, ווו אויסצושמידן א שטאָלצן ייד און גוטן פּוילישן בירגער מיט וועלטלעכן וויסן און יידישן גייסט, פארשטענדלער, מיט פארלאנגען אין פּעדאגאָגישן און דערציערישן זין, ווי אין דער גרויסער וועלט, אויסגעשטאָט מיט א רייכער לאבאָראטאָריע, גוטע לערערס, ביבליאָטעקן און שול־איינריכטונגען. צו דעם אלעם מוז מען אויך האָבן די אנט־שפּרעכנדע געלט־מיטלען. אין דער גרויסער וועלט, פארשטייט די געזעל־שאפט אָפּצושאצן ווי געהעריק די ווערט פון אזא אנשטאלט און ווערט סובסידירט דורך געזעלשאפטלעכע און קאָמונאלע אינסטיטוציעס. אָבער ווי זעט אויס די באציונג אין מיין געבורט־שטאָט מצד דער געזעלשאפט, איבערהויפּט די באציונג פון די עלטערן גופא?

1. **דער מאגיסטראט**: א דאנק דער אינטערווענץ פון אייניקע יידישע ראטמענער, איז געלונגען אויך די נישט־יידן איבערצוצייגן אין דער נייטיקייט און נוצן פון יידישן גימנאזיום און סובסידירן זי יערלעך מיט 5000 זלאָטיס אין משך פון 5 יאָר.

2. **די יידישע גמינע**, וואָס דארף זיין אמבּלוטיקסטן פאראינטע־רעסירט אין דער גימנאזיע, די קרוין פון יידישער און וועלטלעכער קולטור און דערציונג צווישן די יידישע מאסן אין מלאווע און אומגעגנט, האָט געדארפט ווייניקסטנס מיטהעלפן. זי האָט זיך אָבער געשטעלט אויף דעם ענגן פארטיי־באָדן: אז די ציוניסטן זאָגן יאָ, מוזן די אגודה׳ניקעס זאָגן ניין. אז צוליב דעם ליידן זייערע אייגענע קינדער און זייער כבוד — גייט זיי נישט אָן. אז דער שפּעטערדיקער דור, אויך די אייגענע קינדער, וועלן זיי שטעמפּלען ווי מענטשן מיט קליינע מוחות, אָן פארשטענדעניש — אַרט זיי נישט. זיי זעען נישט דעם מאָרגן. און איצט — אונדזערע אייגענע מעצענאטן. כ׳מוז אונטערשטרייכן, אַז אַן איין־און־איינציקע יידישע פירמע האָט פארשטענדעניש פאר דער זאך.

3. און וועגן די עלטערן, די דירעקט פאראינטערעסירטע, איין וואָרט: אינדעפערענטיזם. קינדער צו דערציען, ביטע, מיר טרויען אייך אָן. אָבער

ווארעמע באציונג, אינטערעס, באגייסטערונג — נישט.

וויפל שטעט אין פוילן האָבן בסה״כ יידישע גימנאזיעס? ווען מען קאָן דאָס אינטערעסירן: די גימנאזיע האָט עקזיסטירט און ווערט עקזיסטירן. די באציונג פון די עלטערן צו דער שול, איז די זעלבע ווי צום שטייער־אמט: אָפּצודינגען א פּאָר זלאָטיס, אָדער געבן א וועקסל מיט א לענגערן טערמין.

ווען זיי מאכן אן אנצוג פארן קינד, פארשטייען זיי, אז אויב דער שטאָף קאָסט ביליקער, איז דער אַנצוג געמיינער. אָבער דאָס זעלבע אין באצוג צו דער גימנאזיע — פארשטייען זיי נישט: אויב מען האנדלט אָפּ א פּאָר זלאָטיס, האָט מען דאָס פון קינד אַראָפּ גענומען. צוליבן געלט־מאנגל, קאָן מען נישט איינשאפן די געהעריקע מכשירים, וועלכע וואָלטן פארלייכטערט דעם שילער ביים לערנען, מער וויסן אים געגעבן. מעגלעך, אז די פארוואלטונג טראָגט א געוויסע שולד, ווייל זיי האָבן נישט אויפגעקלערט די עלטערן פון צייט צו צייט דעם ענין.

ביי אזעלכע באדינגונגען, עקזיסטירט שוין די יידישע גימנאזיע אריבער 15 יאָר, מיט א פארהעלטניסמעסיק קליינעם דעפיציט. שוין 10 יאָר ווי זי גיט ארויס מאטורעס (צוזאמען — א צאָל פון 80). פון זיי געענדיקט העכערע בילדונג — 39; איצט קומט נאָך א גרויסע צאָל, וועלכע האָבן קיין מאטורע נישט באקומען, נאָר א דאנק דער גימנאזיע־בילדונג, זענען זיי געוואָרן זעלבשטענדיק אין לעבן.

איצט, נאָך דער 15־יאָריקער עקזיסטענץ פון דער מלאָווער גימנאַזיע, האָב איך געהאט די סאטיספאקציע, אין א רייַ שטעט אין פוילן, זיך צו טרעפן מיט לערערס, דערציערס פון נייעם יידישן דור, תלמידים פון אונדזער גימנאזיע.

אייניקע וואָס געפינען זיך אין א״י, זענען פון צווישן די אינטעליגענטסטע אין זייער סביבה. די געוועזענע תלמידים רופן אומעטום ארויס רעספעקט און כבוד פאר דער מלאווער יידישער גימנאזיע.

זאָל יעדער פון אייך ברענגען א ביסל פייער פון זיין נשמה, ס׳זאָל ווערן א לייַכטנדער קולטור־פאקל פאר דער גאנצער מלאווער געגנט. זאָל מען וויַיזן אויף אייך: זעט וואָס מענטשן מיט גוטן ווילן און פיל אחריות קאָנען שאפן — און דאָס וועט זיין אייער באלוינונג.

Absolwenci Gimnazjum:

בוגרי התיכון (רשימה חלקית) * אביטוריענטן פון גימנאזיע (טיילווייזע רשימה)

Fajgenbaum Pesa Kina
Makower Basia.
Sokołower Sura
Szwarc Gnendla
Lubliner Moszek Binem
Perla Dawid
Ajzenberg Oszer
Borensztejn Mordechaj
Jonisz Icek Wolf
Wyszyński Wolf
Fiszer Roma
Warszawska Sura
Zieloner Cywia
Gołąb Samuel
Głowinski Boruch Izak
Rozental Juda Manes
Sokołower Moszek Sucher
Baumgold Szajna
Czosnek Mojżesz
Mangel Dawid Mojsze
b. p. Margolis Fani
Nickin Boruch
Prync Chaja
Rosenberg Szmul
Segał Estera
Zylberberg Elia Akiwa
Alter Jakub
Gołab Helena
Kancyper Borys
Kiwelowicz Pola
Koziebrodzka Mariem
Lengałka Brana
Niborski Elia Szmul
Perla Judyt
Zalcberg Lejzor
Hiller Hena, Kac Symcha
Kleniec Maria Zelda

Makower Aron Beresz
Rozensztejn Fajwel
Róża Uzyel Jehuda
b. p. Zaklikowska E.B.
Brener Łaja
Filar Chawa
Frenkiel Mariem
Grosbart Fajga Ryfka
Kociołek Moszek Boruch
Perla Salomon
Wielgolaska Hena
Dąb Szejwa
Gryn Estera
Kleniec Beniamin
Gołab Emanuel
Srebrowicz Abram
Zysmanowicz Szloma
Lipsztadt Perla
Perlmuter Chaja
Wielgolaska Dobra
Bieżuński Aron
Cukierkorn Szyja Mordka
Edelsztejn Sara
Kon Matla
Łach Hersz
Magnuszewski Mordka
Opatowska Chaja Sura
Werthejm Nachman
Żelazko Abram Izrael
Brachfeld Michał
Ejzenberg Fiszel
Ejzenberg Mojżesz Aron
Helszajn Ruchla
Lindenberg Chana Rajzla
Nickin Benjamin Mojżesz
Perelberg Frymet
Pinkus Wolf

Stawiski Abram
Weisblum Mojżesz
b.p. Brachfeld Gucia
Cajtak Małka
Fiszman Rachel
Majzlic Sara
Mozes Fajga
Romaner Noach
Rozenfeld Aleksander
Salomon Abram
Szydło Mariem
Brener Abram
Mondrzak Chana
Leneman Cyrla
Stawiska Rywka
Szulmirski Berek
Zyserman Izrael
Baumgarten Łaja
Leder Adela
Perelman Regina
Blum Hena
Fiszman Józef
Munsztuk Rachel
Szapik Hersz
Wajnberg Zuzanna
Baumgold Icek
Jonisz Rascha
Nussbaum Chaskiel
Pianka Noemi
Rotenberg Chana
Zejtag Estera
Blum Estera
Bursztyn Matla
Lubliner Brandla
Owsianka Henoch
Stawiski Leon

(Dokończenie na str. 7)

Z KRONIKI SZKOLNEJ:

Spis Dyrektorów

Dyr. Milenband 1917/1918
Dyr. Kunowski Dawid 1918/1922
Dyr. Toperman Eliasz 1922/1924
Dyr. Borenstein Iser 1924/1935
Dyr. Hirschhorn Izak 1935--

Spis Przewodniczących

Perelmuter Beresz 1917/1920
Perla Chaim Eliasz 1920/1923 1926/1928
b. p. Grynberg Markus 1923/1925
b. p. Alter Salomon 1925/1926
b. p. Taca Enoch 1928/1930
Mordowicz Herman 1930/1935
Dr. Proszower Władysław 1935

Spis 20 uczestników posiedzenia organizującego pierwszy Zarząd.

Ajzenberg Boruch
Aks Mendel
Alter Dawid
Bajlowicz Berisz
Blum Jakób
Borenstein Mendel
Brachfeld Wolf
Czosnek Chaskiel
Czosnek Dawid
Dzialdowski Abram
Dziedzic Hercel
Eichler Jechok
Głowińska Dwojra
Grynberg Markus
Kac Matys
Karniszyn Chaim
Makower Josel
Perelmuter Berisz
Piżyc Kopel
Rosenberg Abram

Byli członkowie Zarządu:

Alter Eliasz
b. p Alter Salomon
Bajlowicz Beresz
Berman Chaskiel
Bernsztejn Mendel
Bieżuński Dawid
Blum Froim
Blum Jakub
Blumenkranc Mojżesz
Blumowa Noemi
Cajtak Beresz
Cajtakowa Rywka
Cukierkorn Mojżesz
Frank Beniamin
Goldsztejn Jakub
Gołąb Mojżesz
b.p. Grynberg Markus
Hercberg Markus
Jonisz Abram
Jonisz Izak
Kac Matys
Kanarek Majer
Kaplan Mojżesz
Kleniec Jakub
Klenicowa Ilena
Lengalka Zurech
Lewi Mojżesz
Lichtensztejn Chil
Lipinski Jonas
b. p. Lipszyc Leon
Lubliner Pinches
Łaska Mojżesz
Majzlic Zysza
Makower Josel
Mordowicz Anna
Mozes Aleksander
Niborski Zelman
Perelmuter Beresz
Perla Chaim E.
Piżyc Dawid
Piżyc Kopel
Przyszwa Josel
Rak Majer
Rozenberg Abram
Rozenberg Jakub
b. p. Taca Enoch
b. p. Ullert Mordchaj
Zylbersztejn Motel
Żelazka Chaim

Byli nauczyciele:

Abramska Hi
Anisfeld Sz.
Bausztejnówna A.
Belczykówna J.
Ball Sz.
Dr. Barasch W.
Bär J.
Bessendorfówna M.
Bieżuńska G.
Bernholc S.
Borensztejnowa M.
Blumental
Cegla A.
Czerski P.
Cytron G.
Cholewa Z.
Churgiel Z.
Dikier S.
Dromerschläger J.
Eminówna A.
Fiszer S.
Feld M.
Dr. Feldman E.
Filkielkrautówna
Fischlerówna R.
Frisch P.
Fichmanówna S.
Frenkiel G.
Germanowa T.
Goldberg N.
Gejwiszówna K.
Goldwasserówna J.
Gołąb H.
Goldfarbowa R.
Goldmanówna W.
Guberman M.
Hirsz B.
Hamerszlak L.
Halamon P.
Hoflat P.
Ingber L.
Irgier A
Jakubowicz A
Jaekiel H.
Dr. Jampoler G.
Kahane S.
Kolianówna P.
Korpus J.
Korzeniowski W.
Konsztejnówna Ch.
Klejnman M.
Inż. Kroch A.
Knapheisówna G.
Kunowska R.
Ledeberg J.
Lengalka R.
Dr. Lotringer R.
Merkier M.
Dr. Ostaszewski J.
Dr. Proszower Wł.
Pasmanik
Perla H.
Pauszerówna G.
Polowicz G.
Rottenstrejch
Rosenbaum A.
Rubinsonówna
Regenweter H.
Roller R.
Strykowska
Stejn S.
Schützówna P.
Steinlauf M.
Skrobański F.
Szredzki A.
Dr. Stryżower R.
Segałowicz F.
Segałówna E.
Szenberg M.
Szaniawska M.
Sprechman E.
Sterman J.
Tyrmund J.
Teigmanowa R.
Uzarowicz Z.
Uzarowiczowa J.
Wolfrost D.
Waldman M.
Wasserman H.
Wajnsztok Z.
Weller L.
Dr. Weissman D.
Zelwianski Ch.
Zelwiański M.

רשימת המנהלים, יושבי=ראש, חברי הוועד והמורים לשעבר *

די געוו. דירעקטאָרן, פּאָרזיצערס, פאָרוואַלטונג=מיטגלידער, לערע

דב (בריש) פרלמוטר

בסיום תקופה

(המאמר פורסם בעתון היובל ,,XX" של אגודת בתי־הספר במלאכה, לרגל שנת העשים לקיומו של המוסד (תרע"ח–תרצ"ח, 1918–1938).

– – –

ברטט גיל ובלב נרגש משתתף אני בשמחה של מצווה, בחג העשרים, שזכה לו יציר רוחי וכפי, המוסד לחינוך, בית ספר תיכוני בעיר מלאבה. צר לי שלא אוכל להשתתף בפועל, בגופי בשמחה. שעות קשות באו, וכנראה, מתרגשות עוד לבוא על ארצנו. אין זו מליצה, שאנו כאן בחזית. ואין עוזבים את החזית אלא לצרכיה הממשיים. על כן, מרחוק ומקרוב – רחוק מרחק מקום. וקרוב קרבת לב – מברך אני: ברוך שהחיינו וקיימנו לזמן הזה!

וכיום שהגיע המוסד החינוכי הנ"ל לגיל ,,עשרים לרדוף", לתקופה הרודפת אחרי התפתחות והתקדמות, מן הראוי ומן הצורך לעמוד על תכלית יסודו. לא רק מפני שמסורת ישראל היא להתחיל, אחרי כל סיום מ,,בראשית", אלא מפני שיש בזה גם משום ,,מעשי אבות סימן לבנים".

נצעד קצת אחורנית, כדי להעלות בזכרוננו את הסביבה ואת התנאים, שהביאו לידי יצירת המוסד הנ"ל. לפני ארבעים שנה לערך, מפלגות טרם קמו בישראל. היו רק שני זרמים עיקריים: חסידים ומתנגדים. החסידים היו חלוקים לפי אדמוריהם, המתנגדים התרכזו בבתי המדרש. דרכי החינוך עברו בירושה מדור לדור, כמעט בלי שינויים. הילדים, בניהם של ,,המון בית ישראל", היו לומדים בתלמוד־תורה: ,,עברי" וחומש. ואחר־כך היו נמסרים לבעלי־מלאכה או לעבודה לא מקצועית. והאמידים ואנשי המעמד הבינוני היו שולחים את בניהם ל,,חדרים" ואחר־כך ל,,בתי־החסידים", לשם השתלמות בתלמוד ובחסידות עד החתונה. ואילו את הבנות מוסרים ל,,פנסיות", כפי שהיו נקראים אז בתי־הספר התיכוניים לבנות.

וכשניצנצו ניצניה הראשונים של תנועת התחיה בישראל, נתבגרתי ו,,נתפקרתי". התחיל חוש ההתקדמות לנקר במוחי: רבונו של עולם, האם דור כזה יבנה את עצמו ואת ארצנו?! האם נוער כזה הרחוק ת"ק פרסה מהוויות העולם, השוגה והוגה בענייני עבר, שאינם קשורים בהווה ואינו צופה בעתיד, יהיה מוכשר ומסוגל לבנות? ספקות והרהורים אלה לא נתנו מנוח לנפשי. אז התחלתי לרקום תוכניות, כיצד מחרידים את הנוער הזה מ,,רבצו", כיצד מביאים אותו לידי תנועה והשתתפות בחיים המתרקמים בעמנו, ב,,עולמנו המתהווה". ואמרתי לנפשי: כדי להביא שינוי יסודי בחיינו הפנימיים מן ההכרח להתחיל בחינוך: מן ההכרח לייסד בית־ספר חדש וחדיש, עם השפה העברית ועם תוכן לאומי־ציוני. כי תנועת התחיה, הציוניות, אשר להם נשבעתי אמונים מראשית

צמיחתן, עמדו במרכז מחשבותי ופעולותי וידיעת המטרה הברורה נתנה לי כוח לעבוד, לסבול ולהתגבר על כל המכשולים ששמו לי מבפנים ומבחוץ, בחוג המשפחה, שהיתה חסידית בכל מאת אחוזיה, ובחוג הציבור החרדי, שהיה חרד על כל שינוי בחיי־ישראל, שלא יערער חס וחלילה את יסודותיו ושלא יסור שלטונם ,,ברחוב היהודים".

התחלתי בקטנות. לא העזתי עוד לחלום על ג׳ימנסיה. נוסד בית־ספר עממי של הא׳ רפאל גוטמן שעבר אחר־כך לה׳ לוין, עם תכנית גדושה בשפה העברית. אך לא הסתפקתי בכך. אמרתי בלבי: אמנם נפרצה בחומה פרצה קטנה, אולם מן הצורך לפתוח ,,פתח של אולם", שבו יעברו רעיונות התחיה הציונית ויכנסו אל השדרות הרחבות של העם. כי היו הימים ימי רדיפות; התנועה הציונית היתה אסורה מטעם החוק, ומן ההכרח היה ללכת בדרכי־עקיפין. אז נוסד ,,הזמיר" ובחסות האגודה הזאת להפצת אמנות, באתי במגע ישר עם הנוער ועם חלק מ,,המתקדמים" שבין הבוגרים והבאים בימים. ודרך הציבור הזה השפענו השפעה לאומית־ציונית גדולה והחדרנו את רעיונות התחיה לתוך כל שדרות הקיבוץ היהודי במלאבה, עיר מולדתי, ובסביבתה.

והנה השלב השלישי: ב,,הזמיר" עמדה עריסתה של הגימנסיה היהודית. תוך עבודתי ב,,הזמיר" צמחה בליבי המחשבה על יסוד הגימנסיה, שהבעתי אותו לראשונה בשיחה אינטימית עם ידידי מר פ. אופטובסקי, שוודאי זכורה היא לו בתוך כתלי ,,הזמיר". אך רבים וגדולים היו המעצורים והמכשולים. רבים מתושבי מלאבה ודאי זוכרים עוד את העינויים ואת הסבל שסבלתי, ברדיפות שרדפוני החסידים: את עיכובי הקריאה בספר התורה ,,בבית־החסידים" לכמה וכמה שבתות בתור מחאה כנגדי, כדי שלא לתת לי דריסת רגל בו, ואמצעי־לחץ ורדיפה כיוצא באלה. משפחתי ומשפחת אשתי לא נתנו לי לצאת את בית החסידים מפני הבזיון. אך, סוף סוף החלטתי ונכנסתי לבית־המדרש הציוני, ועל־ידי זה נשתחררתי והסירותי מעלי את עולו של הקיבוץ החסידי, נפטרתי מהשגחת המשפחות והתחלתי לפעול כבן־חורין בכל מרצי לפי שאיפותי ומצפוני. התמסרתי בכל כוחותי לתעודה, שהעמדתי לפני: להחיות את העצמות היבשות שבעיר ובסביבה ולהכשיר את הנוער לתפקידיו בחיי האומה ובחייו הפרטיים. לאושרי סייעו מסיבות הזמן את ידי.

הגיעה שנת 1914. המלחמה העולמית הרסה גבולות בין ארץ לארץ והחריבה סייגים בחיינו הפנימיים. נתערבבו פרשיות החיים ונשארנו בלי ,,חרדים" ובלי בתי־ספר; הנוער גדל פרא ללא תורה וללא סחורה. היה צורך להתחיל הכל מחדש, ונוספה גם מכה זו: הגימנסיה הפולנית גזרה על מעט התלמידים היהודים שבקרו בה, את חובת הלימוד בשבת. הוגדשה הסאה, הבשיל הרעיון ליסוד גמנסיה. בכל חום התלהבותי נגשתי לעבודה, למען הוציא את הרעיון לפועל. העמדתי עצמי לשירות הציבור, בכל כוחותי ובכל זמני, כדי להשיג את המטרה הנ"ל. לשם זה יסדתי את האגודה לבתי ספר. הודות לעזרת ה"ה ד"ר ברט וד"ר קורט נברצקי, חברים ציונים, ששימשו אז במטה הצבאי הגרמני בווארשה (שניהם יושבים כעת בארץ) עלה בידי להשיג רשיון לפתיחת פרו־גימנסיה.

העבודה הביאה דאגות חדשות, מעשיות, ראשית: דאגת המנהל, שינהל את בית־הספר ברוח לאומי. (בפולניה הקונגרסית שבימי הצאר מעטים היו בכלל בעלי ההשכלה האקדמית, ובפרט אקדמאים לאומים). דאגה שנייה; מעון מתאים למוסד. השגת דירה מתאימה בעירנו לא היתה מן הקלות. אך התגברנו על הקשיים. בעזרת ידיד וחברי מר אלכסנדר אולשוונגר, שהיה בזמן ההוא מנהלה של הגימנסיה „חנוך" בווארשה, באתי בקשרים עם מר חיים מילנבנד ז"ל (הלך השנה לעולמו, בשכונת בורכוב שעל־יד תל־אביב), אדם אציל באופיו מסור לרעיון התחיה בכל נימי נפשו, והוא קיבל על עצמו את הנהלת בית־הספר. הוא שחיזק את יסודותיו בשנים ז'ראשונות לקיומו, והוא שהטביע בו את הצביון הלאומי־ציוני. יהי זכרוו לברכז ! ושאלת הדירה נפתרה גם היא. חברי וידידי מר קופל פיז'יץ נדב לנו ומסר לרשותנו אתביתו, בו נמצא כעת התלמוד־תורה; הכנסנו בבית את התיקונים הפנימיים הדרושים, התאמנו אותו לצרכיו והודות לזה השיגה הגימנסיה את הבניין המשוכלל שבו היא נמצאת עתה, ושבלעדיו אי־אפשר היה גם להעלות על הדעת את קיומו של המוסד. יזכר מפעלו זה של חברנו לטובה ולהוקרה !

ומובן שבזה אל אמרנו די. קיים היה בעירנו בית־ספר לבנות של הגב' צגלה, שכיוונו היה כמו כל ה„פנסיות" של הימים ההם, בלי צביון לאומי. עם הצלחת בית־הספר לבנים גברה שאיפתנו להתאים גם את חינוך הבנות לרעיון התחיה. מבחינה לאומית היה חינוך הבנות בזמן ההוא מוזנח ביותר. כידוע, מחינוך הבנים, נתחוללה מלחמה קשה עם הצד שכנגד, בעלי בית־הספר לבנות הנ"ל. אם מצידנו היתה המטרה עיקר – חינוך הדור הצעיר ברוח לאומי – הנה לצד השני היתה זאת שאלה חומרית – שאלת פרנסה וקיום. הלכתי אז במשלחת יחד עם ידיד מר אולשוונגר, לסגן המיניסטר לחינוך. הוא הסכים עמנו בפרינציפיון, שבית־ספר צריך להיות תחת פיקוח הממשלה, ולפחות תחת פיקוח מוסד ציבורי. אחרי כמה ויתורים ופשרות לצד שכנגד עלה בידינו להעביר את בית־הספר לבנות הנ"ל לרשותנו. אז התחילו קשיים ולבטים בפנים. ענייני המורים, שליבם לא היה שלם עמנו, סידור העניינים עם ההורים; תמיד טענות מצד זה ותביעות מצד שני. והקושי העיקרי: להחזיק מוסד (האגודה לבתי־ספר), המקיים שתי גימנסיות בלי כל תמיכה כספית מאיזה צד שהוא, בעוד אשר מצד הקנאים לא נתרופפה ההתנגדות ולא נחשלו מאמציהם להכשיל את המוסד הרך והצעיר. מה רבו אז הדאגה והחרדה: עמלנו והשתדלנו, שמוסדנו לא רק שלא יתמוטט, אלא שגם יתפתח ויתקדם!

ספר הפרוטוקולים של המוסד בימים ההם הוא מגילת הסבל והעמל שלו. מי שיטרח לעיין בו יקנה לו משוג־מה מהעבודה והמאמצים הגדולים, שהשקענו במוסד יום־יום, לרבות הלילות עד שזכינו לבססו ולעשותו חי, הנושא את עצמו. אך תצויין פה רק אפיזודה קטנה, שממנה אפשר יהיה ללמוד קצת על החומר החברתי, שבעזרתו צריך היה להחזיק במוסד.

אינני זוכר בדיוק את התאריך: אם היתה זאת האסיפה הכללית במלאת השנה השנייה או השלישית לקיום המוסד; מסרתי דין וחשבון על הפעולות שנעשו והצעתי תקציב לשנה הקרובה, ואחרי הויכוח, כנהוג, מצאה האסיפה הכללית לנכון, לא לאשר את התקציב! לא הועילו כל דברי ההסברה שלי,

שלפנינו שאלת קיום או חורבן של המוסד, שאנו קשורים בהתחייבויות לגבי המורים ומשפחותיהם וגם שכר הדירות. לא היה שום הד לקריאה - ההתראה הנוקבת שלי: אנה יבואו ילדינו-ילדיכם?! האסיפה לא שינתה את דעתה השלילית. כזה היה היחס של התומכים וחברי האגודה!!! רק בזכות המטרה הגדולה שהאירה את דרכי לא נתיאשתי והכרזתי ברבים, שאני נוטל עלי לבדי את מלוא האחריות להנהלת המוסד ולקיומו, בשם לב על החובה המוסרית, המוטלת עלי כלפי הנוער. התמכרתי ביתר שאת ומרץ למוסד, התחזקתי בו, והנה הוא מתקיים עד היום הזה לתפארת לעיל ולכל הסביבה.

הייתי אז בבחינת „ניבא ולא ידע מה ניבא". במלחמה שהתנהלה בימים ההם בקנאים, הפלטתי בהרצאתי שהרצאתי בבית הכנסת ושעוררה התנגדות גדולה מצד החסידים השומעים: ,,אם לא יעלה בידי לכבוש את לבותיכם, אשלול מכם את בניכם ובנותיכם, ואתם תגררו בעל כורחכם אחריהם". נתקיימה נבואתי על־ידי הגימנסיה. כמה מבוגריה עלו לארץ, ואחריהם באו חלק מההורים, וחלק מקווה לעלות ולבוא ודווקא מאלה שבעידנא דריתחא תקפו אותי בשצף קצף.

מאז ועד היום התגבשו האידיאלים במערכת התחיה. ציונות שלמה איננה רק ענין של שאיפה ושל תמיכה, אלא ענין של הגשמה אישית, של קורבן חובה פרטי. בשעה שנכתבים הדברים האלה עומדת מולדתנו לפני הכרעות פוליטיות כבדות־גורל.

ברכתי לגימנסיה: יזכו בניה - גורמיה להיות בין מסכלי המזימות וההתנקשויות הפוליטיות על מפעלנו וארצנו, בין בוניה הממשיים של מולדתנו משתי־גדון הירדן!

תלמידי הגימנסיה לפני בנין המוסד (1930)
גימנאזיסטן פארן בנין פון דער מיטלשול (1930)

יצחק הירשהורן, מנהל הגימנסיה

עשרים שנה לגימנסיה היהודית

(מלאבה,1937)

זה התחיל בשנת 1917. תקופה קשה ליהודים בפולין. מלחמה. אנטי־שמיות. המצב הכלכלי של היהודים טראגי. דוקא אז התפתחה המחשבה בין יהודי פולין לארגן בתי־ספר לילדים יהודים בהם הם צריכים לקבל חינוך יהודי־לאומי, כולל לימודים כלליים. בתוהו הזה שהיה אחרי המלחמה בא הרצון לאחד מסורת העבר היהודי עם לימודים המתאימים למדע המודרני בכל הכיוונים.

גם במלאבה התארגנה קבוצה של רומאנטיקאים שהחליטו לארגן בית־ספר חילוני בצירוף ידיעות בהרחבה מאוצר היודאיסטיקה. למרות הקשיים המרובים הפנימיים בזמנים אלה, הן מבחינת האמצעים הכספיים והן מבחינת האדישות ששררה בקהל היהודי, אי־אמון לבית ספר חילוני - התארגן ועד.

היוזם - דב־בריש פרלמוטר. ביום 26 באוגוסט 1917 היתה הישיבה הראשונה באולם ההסתדרות הציונית. נבחר ועד פעולה : בריש פרלמוטר, חיים אליה פרלה, דוד אלתר, קופל פיזיץ, ברוך איזנברג, בריש ביילוביץ', מרדכי גרינברג. כמזכיר נבחר קובה קונצקי, העובד בתפקיד זה עד היום.

בדו"ח מיום 20.9.1917 אנו קוראים, שהודות לועד המארגן ועוד כמה מתנדבים הצליחו לתת יסוד ממשי לבית־הספר יהודי במלאבה. היה כבר חבר מורים לפרו־גימנסיה היהודית הראשונה.

ביום 16.9.1917 בבית המנהל הראשון, ח. מילבאנד מוורשה, היתה הישיבה הראשונה של ועד המורים.

ביום 13.10.17 בית הספר היהודי, הנקרא אז פרו־גימנסיה לנערים - היה לעובדה. בית־הספר התאכסן בבנין ע"י הרחוב סמולרניה, שהיה שייך לקהילה היהודית, איפה שאחרי כן היה ה"תלמוד תורה".

שנה אחרי זה בבנין ע"י הרחוב קשינובלוצקה התארגנה פרו־גימנסיה בשביל בנות, מקודם פרו־גימנסיה בהנהלת הגברות: צגלנקה ופרלמן.

מספטמבר 1918 היו איפוא במלאבה שתי פרו־גימנסיות. המנהל שלהן היה

דוד קונובסקי. מספטמבר 1920 התאחדו שתי הפרו־גימסניות לאחת. השם של בית הספר הרשמי היה: גימנסיה בנוסח קואדוקאציה של הארגון היהודי לחינוך במלאבה.

בשנת 1924 הועברה הגימנסיה לבנין חדש ע"י הרחוב שנקביצ'ה 26. בית הספר ז.א. הגימנסיה, נרשמה רשמית במיניסטריון לחינוך הממשלתי עם שם רשמי ואטריבוטים הקשורים לזה. פרט ללימודי יהדות היו הלימודים בהתאם לדרישות הגימנסיות הממלכתיות בפולין.

בשטח בית הספר עבדו ארגונים שונים של תלמידי הגימנסיה. כגון: ספורט, מדעי הטבע, קרן קימת ועוד. ממלכתיים: ל.א. 22. החל משנת 1930, ביוזמת המנהל א. בורנשטיין, התארגנה פנימיה ע"י הגימנסיה. זה הגדיל כמובן, כמות התלמידים, בפרט מחוץ לעיר. הודות להחלטת ועד ההורים, אישר ועד הגימנסיה לתת אפשרות לתלמידים חדשים להשתחרר מתשלום דמי־לימוד, במידה שהתלמידים האלה היו ראויים לזה.

יש פה לציין עבודת הנמלים מצד מנהלי הועד שעשו זאת בחירוף נפש והודות להם הגימנסיה היתה יכולה לעבוד, ז.א. לתת חינוך מתאים לילדי מלאבה.

הם: יושב־ראש הראשון בריש פרלמוטר, הגר כיום בתל־אביב והמחזיק קשר אתנו עד היום. חיים אליה פרלה, ממניחי היסוד ויושב־ראש המתענין עד היום בבעיות היום־יומיות של הגימנסיה. קופל פיזיץ מהעסקנים הכי פעילים בשנים הראשונות של המוסד. דוד אלתר - חבר הועד זה 20 שנה, מרדכי גרינברג גם כן מהמייסדים. היושב־ראש שלמה אלתר וחנוך טאצא שעד הרגע האחרון לחייהם טיפלו במסירות בלתי רגילה בבעיות הגימנסיה.

יש עוד להזכיר פה את היו"ר של הועד הרמן מורדוביץ', חבר הועד לשעבר משה לאסקי, הפעילה הגב' רחל קופלד, הפעיל סגן יו"ר אליעזר וישינסקי. במיוחד יש לציין פה עבודתו המסורה של היושב־ראש הנוכחי ד"ר פרושובר, שמשנת 1935 הוביל את הגימנסיה בבטחון וביד טובה.

אי אפשר לא להזכיר פה את ועד ההורים בהנהלת הגב' מורדוביץ'. יש גם להזכיר את המנהל איסר בורנשטין, שבמשך 11 שנה ניהל את הגימנסיה ביד חזקה ומנוסה, כמו כן חבר המורים שבמשך כל שנות קיומה של הגימנסיה פעלו בה לא רק כמורים, אלא גם כמחנכי דור צעיר במלוא הכרתם הפדגוגית, היהודית, ועזרו לתלמידיהם בעבודה מחוץ לשעות הלימודים.

כל זה נתן פירות. הרבה תלמידים גמרו בפולין או בחוץ לארץ בתי־ספר

גבוהים בהרבה כיוונים. מהם גרים במלאבה ועוסקים בצרכי ציבור היהודי בעירם. הרבה עלו לארץ ישראל כחלוצים לבנות ולהיבנות. מתוך תלמידים לשעבר היום פעילים בועד הגימנסיה: עו"ד מנס בלום, חיים יוסף איכלר, הרש מכל צ'ארקה, יצחק פרלה. בועד ההורים פעילות הגברות פוגל שרה, מונדז'ק. נמצאים אפילו מורים תלמידי הגימנסיה: פולה ליפשטט, מוניק גולומב ואשתו ברוניה מבית לנגלקה.

הערכה מגיעה עבור עשר שנות עבודה כמזכירת הגימנסיה לגב' אלתר־ברכפלד, כיום עובדת כמזכירה רשקה יוניש.

תלמידי הגימנסיה פזורים בכל העולם. הקשר אתם עד היום לבבי. יש לציין עזרה חומרית במידה רצינית מצד יוצאי מלאבה באמריקה הצפונית במיוחד. אבל עזרה מצד העיריה הפולנית היתה רק כמה שנים ואחרי כן הפסיקה לגמרי לתמוך בגימנסיה. לעומת זאת קיבלה הגימנסיה הקצבה שנתית מטעם הקהילה היהודית. כמה מעשירי העיר גם כן הוסיפו תמיכות להחזקת המוסד, כגון בעלי תחנת קמח: לדר ומונדלק.

טוב להזכיר כל זאת מה נעשה ומה עושים עבור הדור הצעיר היהודי בתנאי הזמנים האלה, למרות היחס הקריר מצד מוסדות הממשלתיים, ולמרות האוירה האנטישמית.

כן, גומר המנהל הירשהורן, "כי עץ חיים היא למחזיקים בה".

קבוצת תלמידים בטיול ביער

• א גרופע שילערס בעת אן אויספלוג אין וואלד

A group of students on a hike to the forest.

ישראל בן משה (לדרברג)

הגימנסיה היהודית במלאבה

למעלה מארבעים שנה חלפו מאז הגעתי לראשונה למלאבה. גם בשנים כתיקנן עשוי פרק־זמן כזה לטשטש במידה מסויימת רבים מזכרונותיו של אדם, לא כל שכן בתקופה רבת־הזעזועים וכבירת־תמורות שעברה על דורנו. מאורעות אלה מילאו, כידוע, את כל ישותנו ודחקו מפניהם את רוב חוויותינו מן הימים השאננים ההם. אף־על־פי־כן זכורות לי עדיין היטב שהותי במלאבה והתרשמותי הראשונה ממקום זה. ויש שימים אלה, על אף המרחק בזמן ובמקום, נראים לעיני בהירים וברורים, כאילו לזמן ולחליפותיו לא היתה כל שליטה עליהם. אבל, לאמיתו־של־דבר, אלה הם בוודאי רק פירורי חוויות ושברירי־זכרונות, ואם יעלה בידי להרכיב מקטעים אלה תמונה כלשהי ממלאבה היהודית שבאותם ימים בכלל, ומהגימנסיה היהודית בפרט – והיה זה שכרי.

א) האוכלוסייה היהודית

מסובאלקי, שליד גבול ליטא, הגעתי בשנת 1925 למלאבה. לאחר שהייה קצרה במקום החדש, יכולתי להבחין בבירור בשוני שבין רוב האוכלוסייה היהודית בשתי הערים הללו. השוני ניכר בלבושם ובלשון־דיבורם ובמבטאם, בהרכבם החברתי, במנטאליות שלהם ועוד. ולא קשה היה לקבוע את סיבת הדבר: בעוד שסובאלקי היתה מושפעת מווילנא – ירושלים דליטא – מזה, ומהתרבות הרוסית מזה, הרי הטביעו ווארשה – בירת פולין – הקרובה יחסית, וחצרות האדמו״רים למיניהם את חותמם על מלאבה. אמנם, רוב עסקני החינוך, שאיתם באתי במגע, בתוקף תפקידי כמורה הגימנסיה, לא נבדלו הרבה בשאיפותיהם ובדרכי־מחשבתם מחבריהם שליד גבול ליטא. רובם המכריע חדורים היו הכרה לאומית; כמה מהם ינקו אותה מתוך תרבות ישראל לדורותיה. אולם מלבד אלה, היו חוגים נרחבים למדי של האינטליגנציה היהודית במלאבה, ובתוכם גם כמה מפעילי המפלגות הציוניות הפועליות, כגון בית משה לסקה, בית מאיר קנרק, וכן רבים אחרים, מושפעים מן השפה והספרות הפולנית, ואילו השכבה המקבילה לה בסובאלקי – שפתה ותרבותה בימים ההם היתה רוסית. עוד יותר בולט היה הניגוד באוכלוסייה האורטודוקסית בשני המקומות: יהודים, שרבים מהם היו יודעי ספר ובני תורה מפוכחים ושקולים, סבלנים וסובלנים יחסית, בעלי חוש מציאות, אך נעדרי חמימות ונטולי התלהבות בסובאלקי וקיבוץ גדול של אדוקים, מהם גם קיצוניים ביותר, חדורי הלהט החסידי, במלאבה.

אכן, היתה זו עדה תוססת, שאיננה מוכנה לשום פשרה עם מתנגדיהם, בייחוד לא בעניינים שבהשקפת עולם ובאורח־חיים יהודי. אולם כל אותם

ניגודים, שאיפיינו את דור האבות, הלכו וניטשטשו ואף נעלמו כמעט לגמרי בקרב הבנים. כמו בכל רחבי פולין, כך גם בערים הללו הועמד הדור היהודי הצעיר כבפני קיר אטום, בבקשו להשתלב בחיי המדינה. תלושים מכול, ללא הווה וללא עתיד, הם החלו לחפש פתרון לבעיות חייהם בתנועות המדיניות שפעלו אז לרוב בחברה היהודית. הרי הפיצול החברתי והמדיני היה אז, ולמרבה הצער גם היום, מיסודות ההווי הציבורי שלנו. אבל מן הראוי לציין, שברחוב היהודי במלאבה גברה השפעתן הברוכה של תנועות הנוער הציוניות על זרמיהן השונים, ושם מצא חלק הארי של הנוער שלנו תשובה לשאלה "לאן" שבפניה ניצב הקיבוץ היהודי בפולין.

כך נצטיירו לעיני פני מלאבה היהודית בשנת 1925, העיר שבה ישבתי עד יום עלותי ארצה בשנת 1935, וכך רואה אני אותה בעיני רוחי גם עתה, אחר השואה שפקדה את ערי ישראל באירופה בכלל ובפולין בפרט.

ב) מוסדות־החינוך היהודים בעיר

כאמור, עסקתי בהוראה, ובדרך־הטבע התעניינתי במצבו של החינוך היהודי, על מוסדותיו השונים, שהיו קיימים בימים ההם במקום. נתברר לי, כי בקהילה זו, שמנתה בסה"כ כ־7,000 נפש, קיימת רשת מסועפת של בתי־ספר, אשר במישרין או בעקיפין, מוחזקים היו על־ידי התושבים היהודים, למרות מצבן הכלכלי הרעוע של רוב שכבות הציבור. אפילו מעוטי־היכולת שבעיר חוסכים היו מהכנסתם הדלה, ובלבד שבניהם ילמדו ויתחנכו באחד מבתי־הספר היהודים במקום, בשעה שבבתי־הספר הממשלתיים פטורים היו כמעט מכל תשלום.

אין להסיק מכך, כי בתחום חינוך הדור הצעיר התנהל הכול למישרין. אולם בשים־לב למיגבלות השונות, היה בקיום רשת־החינוך הענפה משום תופעה חיובית ביותר, פרי דאגתם הכנה של ההורים לעתיד בניהם – שאיפה שהיתה ממיטב המסורת של עמנו מדור לדור.

ואלה בתי־הספר שילדי ישראל במלאבה נתחנכו בהם:

א) בית "התלמוד תורה", ובו מאות תלמידים, שמלבד לימודי־קודש ששימשו יסוד לחינוכם בהדרכת מלמדים מן הדור הישן, הורו בהם מורים משכילים גם את שפת המדינה ולימודים כלליים; ב) „בית־יעקב" – בית־ספר לבנות מיסודה של „אגודת־ישראל" – שעיקר תפקידו היה להקנות לחניכותיו את לימודי הדת הלכה למעשה; ג) בית־הספר היסודי „יבנה", בהנהלת המורה המובהק והמסור ליעודו ה' פישר. מוסד זה הקנה לתלמידיו ידיעות יסודיות בתנ"ך, בעברית ובדברי ימי ישראל בשיטה הטבעית (עברית בעברית), ולימודים כלליים – בפולנית; ד) בית־הספר העממי ליהודים מטעם הממשלה, שכונה בשם „שבתובקה". ההבדל בין בית־ספר זה לבין שאר בתי־הספר העממיים במדינה, היה בכך, שהמורים אשר הורו בו, לפי התוכנית המקובלת, בתוספת כמה שיעורי־דת, היו כולם יהודים, בשבתות ובמועדי ישראל לא התקיימו שם לימודים, וסימן־ההיכר הבולט ביותר: בניין רעוע יותר משאר בנייני בתי־הספר מסוגו;

ה) חדרים ללימודי גמרא בדרגות שונות, אשר כמה מחניכיהם המשיכו אחר־כך להשתלם ב,,ישיבות" גם מחוץ למלאבה; ו) ואחרון־אחרון – גולת־הכותרת של מוסדות החינוך בעיר זו: הגימנסיה היהודית בת 12 שנות־לימוד, (ארבע עממיות, כעין ,,מכינות", ושמונה גימנסיאליות).

מוסדות־חינוך אלה – שעריהם פתוחים היו לכל ילדי ישראל. ובלי חוק חינוך־חובה, מטעם שלטונות כלשהם, אלא צוו הדורות של מסורת העבר וחפץ־הקיום והשמירה על ייחודו של העם, שימשו להם כמצפן וכמצפון וכפה עליהם לעשות מאמצים עליונים בדאגתם לעתיד בניהם ובחובתם להכניסם לתורה ולמעשים טובים.

ג) ועד־ההורים של הגימנסיה

המייסדים של מוסד חשוב זה והאחראים לקיומו והתפתחותו, אף־על־פי שבאו משכבות סוציאליות בעלות רמת השכלה והשקפות־עולם שונות, מטרה אחת איחדה את כולם, והיא – מתן חינוך תיכון לנוער היהודי באווירה יהודית, תוך שילוב עם לימוד הלשון העברית וספרותה, ללא כל רגש נחיתות, שהיה גם ב,,ימים הטובים" ההם מנת־חלקו של הנוער היהודי בבתי־הספר הפולניים. להשגת מטרה זו, שלא היתה, כמובן, קלה כל עיקר, נרתמו אישים ממיטב הציבור היהודי שבמקום, ותכופות, גם תוך הזנחת ענייניהם הפרטיים, הקדישו כמה מהם מזמנם וממרצם לטובת הגימנסיה. ואם גם מכשולים לא מעטים עמדו בדרכם, הם לא נואשו, האמן האמינו, שבכוח־רצונם העז יצליחו לגבור על המכשולים והסינתיזה הנכספת – חינוך כללי ויהודי לאומי – תמצא את הגשמתה בבית שהקימו.

מבין חברי הוועד, שרישומם ניכר היה בימי שהותי במלאבה, זכורים לטוב ה"ה ח"א פרלה – ראש ,,המזרחי" בעיר, (אביו של צבי אליאב ז"ל), יהודי אציל־רוח ומקובל על הבריות; משה קפלן – ראש ההסתדרות הציונית בעיר. שני מנהיגים אלה היו בעלי תרבות תורנית וחילונית כאחת ועמלו רבות, כדי לשוות לו למוסד את צביונו הלאומי. כן התבלט אז ר' שלמה אלטר (אביו של חברנו יעקב אלטר, התורם ללא ליאות, כחברו צבי אליאב לפניו, ממיטב מרצו, ומכושר־עבודתו לטובת אירגון יוצאי מלאבה בישראל). את מר שלמה אלטר הכרתי כיהודי נעים־הליכות ומצניע־לכת, שבדאגתו השקטה למוסד, ראוי היה לשמש דוגמא ומופת לעסקן ציבורי, שכל עיסוקו בצורכי ציבור היה באמונה. כן פעלו אז חליפות בוועד ההורים והקדישו מנסיונם הנרחב בעולם המסחר והכלכלה, ה"ה גרינברג, יצחק ורטהיים (אביו של עוה"ד נחמן ורטהיים, אשר כמו צבי אליאב, וייבדל ממנו לחיים ארוכים, יעקב אלטר, כן גם הוא משמש חבר נאמן ומסור בוועד האירגון) אכן, מעשי־אבות סימן לבנים! השתתפותם של ז'לסקו (אביו של הד"ר ז'לסקו, הגר בפריס ומתעניין עמוקות בכל הנעשה בארץ), מורדוביץ (אביו של בצלאל מורדוביץ, שאחרי יסורי־גיהנום שעברו עליו וניצל בנס מתוך גיא־התופת, הצליח להקים בית בישראל), האחים ציטרין, זלוטניק ועוד אחרים – פעולתם תרמה אף היא להתפתחות המוסד. כל אחד מהם

עשה כמיטב יכולתו, ויחד עם סגל המורים, אשר עזרו על ידם, נשאו כולם בעול הבית לטובת חניכיו, בני מלאבה וסביבתה. כמעט ששכחתי להזכיר את אליעזר וישינסקי. בניגוד לאחרים, שהתחלפו לפרקים, שימש הוא כמדומני בוועד ללא כל הפסקה. יום־יום ראית אותו משרך דרכו ברחובות העיר ועוסק בענייני הגימנסיה: הנה יש לשלם משכורת למורים (באיחור כמובן) – וכסף אין; או מר פיז'יץ הגיע מוורשה ויש לשלם לו שכר־דירה – והקופה ריקה . . . ומי יירתם בעול של גיוס כספים, אם לא אליעזר וישינסקי? ערירי היה האיש והגימנסיה שימשה לו תחליף לבית ופורקן לרגשותיו.

ד) ייחודה של הגימנסיה

תנאי־קיומו של עם ישראל במשך דורות, שמרצון או מאונס חי את חייו כ„עם לבדד ישכון", אי־אפשר היה שלא ישפיעו השפעה מכרעת על עיצוב דמותו החברתית והרוחנית, דבר זה ניכר היה בפעילות היחיד והציבור בכל תחומי־החיים. לפיכך כל המוסדות שהוקמו על־ידו – חותם של ייחוד היה טבוע בהם. פעמים התבטא הדבר רק בתוספת נופך כלשהו בלבד, אולם הוא בא לידי גילוי בשינוי צורה ותוכן כאחד. שהרי דמות החברה וחייה מוכרחים להשתקף במעשיה ובמחדליה. כלל זה חל, כמובן, גם על מיבנה הגימנסיה, תוכניתה וייעודה.

לכאורה היה זה בית־ספר תיכון ככל שאר מוסדות־החינוך מסוגו, אף־על־פי־כן רב היה ההבדל ביניהם: בעוד שמערכת החינוך במדינה מושתתת היתה על שתי רשתות נפרדות – בתי־ספר יסודיים לעצמם, ותיכוניים לעצמם – היה המוסד שלנו בבחינת שניים שהם אחד. כי, כאמור, היה הוא מורכב מכיתות יסודיות ותיכוניות כאחת. והללו לא רק משוכנות היו תחת קורת־גג אחת, אלא גם פעלו כיחידה אחת שהיתה מחולקת לשתי חטיבות־משנה, כשהנהלתן המשותפת שוקדת על הנהגת שיטות־חינוך־והוראה דומות. אבל לעומת הקשיים, נחסכו מגומרי כיתות־היסוד כל אותם חבלי קליטה והסתגלות, הכרוכות כרגיל בהעברה ממוסד אחד למישנהו.

השינוי השני בא לידי ביטוי בהרכב התלמידים של כיתות בית־הספר התיכון: בעוד שכל בתי־הספר התיכוניים – הממשלתיים והפרטיים – היו כולם חד־מיניים (בנים ובנות במוסדות נפרדים), למדו בבית־ספרנו בנות ובנים ביחד.

שיטה זו, המקובלת היום כמעט בכל מקום, עוד שנויה היתה במחלוקת בימים ההם בעולם הפדאגוגי, אולם השאיפה לחידושים מזה, וכורח המציאות מזה, אילצו גם את המסתייגים לייחד לעצמם מיבנה זה, לא רק במלאבה, אלא בכל אותן ערים שמיספר תלמידיהם היהודים לא היה בהן כדי פתיחת בתי־אולפנא נפרדים לבנות ולבנים. לפיכך היה בית־ספרנו מעורב.

גם בניינו של בית־הספר שונה היה משאר בניינים מסוגו. בניין זה, על־אף מגרעותיו, – שהרי מלכתחילה לא נבנה כלל למטרה זו – שימש לא רק בית־ספר, אלא גם מקום־מיפגש לכל העוסקים בצורכי ציבור של הקהילה היהודית. ואפשר לומר, כי לא היה מאורע ציבורי בעל ערך לאומי או כללי, שראשי הציבוריות

היהודית בעיר לא יתכנסו בין כותלי בית זה לטכס עצה. שם נערכו עצרות־עם לפני הבחירות לסיים ולסנאט הפולני; שם נתוועדו לפני הבחירות למועצת העירייה ולוועד הקהילה; שם נערכו אסיפות וכנסים לפני הקונגרסים הציוניים או לוועידות ארציות למיניהן. כן שימש לפרקים אולם־הגימנסיה מקום להרצאות, להצגות בפני הקהל הרחב ומקום־כינוס לאירועים חברתיים בעלי אופי מגוון ביותר. בצדק אפשר לומר, שבית זה שימש לקהילה גם מרכז חברתי במלוא מובן המילה, וקרוב לחצי יובל שנים - כל ימי־קיומו - מילא הוא תפקיד ראשון־במעלה בציבור היהודי במקום. כך נמשך הדבר, עד שהקיץ הקץ המר על האבות והבנים גם יחד! סימני־היכר אלה עוד לא היה בהם משום קביעת־ייחודה של הגימנסיה. המטרה הראשית - מיזוג החינוך הכללי היהודי הלאומי - הוא שצריך היה, כאמור, לשוות לה לגימנסיה את צביונה המיוחד. רעיון זה עמד כל הזמן לעיני רוב ההורים והמורים ולשמו לא חסכו אלה כל עמל, אך כי רבו־גם־רבו הקשיים. נביא לפחות דוגמה אחת מרבות: ענין הזכויות הממשלתיות למוסד, אשר בהשגתן ראו כולם תנאי יסודי להתפתחותו של המוסד. כידוע העניקו הזכויות לבוגרים רשות כניסה (גם זה לא תמיד) לבתי־הספר הגבוהים במדינה ומחוצה לה.

אולם זכויות, כידוע, כרוכות גם במילוי חובות. ובין־השאר נדרש מוסד כזה קודם־כול להקפיד הקפדה יתירה על ביצוע תוכנית הלימודים הממשלתית - תוכנית שהקו המנחה שהונח ביסודה היה חינוך לאידיאלים הפולנים, ואלה חדורים היו בימים ההם רוח לאומנות קיצונית ביותר.

נתהווה איפוא מצב, שבו עלולה היתה המטרה שלשמה נוצר המוסד להיטשטש לגמרי מחמת דרישות השלטונות, שעינם היתה צרה בבתי־ספר אלה, ולא די שלא עזרו להם, כחובתו של כל משרד־חינוך במדינה, אלא תכופות עוד התנכלו לקיומם על־ידי דרישות שונות, ורק על־ידי מאבק רצוף סוכלו מזימות אלו. ואכן, החשש לאובדן הזהות הלאומית של המוסד התחיל להדריך את מנוחתם של כל עסקני החינוך, לא במלאבה לבד, אלא גם בשאר הערים, שבהן קיימים היו מוסדות דומים. דרושים היו אומץ־לב ומסירות רבה כדי לעמוד במשימה, אולם הדבר היה למעלה מיכולתו של בית־ספר בודד. לכך דרוש היה מוסד מרכזי בעל סמכות ויכולת לנהל משא־ומתן עם שלטונות החינוך בבירה בעניין תוכניות הלימודים וכל הכרוך בכך. מוסד מרכזי רב־ערך כזה היה ה„חברה לייסוד בתי־ספר תיכוניים" בלודז', בהנהלתם של הד"ר ברודא והפרופ' אריה טרטקובר. פעילותם הברוכה של שני אישים אלה הפיחה רוח־חיים בכל מוסדות החינוך במדינה שמטרתם דומה היתה למטרת החברה הנ"ל, והיא: חינוך כללי תוך שילובו בחינוך יהודי לאומי, על־ידי לימודים נרחבים יחסית של תנ"ך, לשון עברית וספרותה ודברי ימי ישראל. אלה נלמדו כולם בעברית, ואילו שאר המקצועות - בלשון המדינה.

מדי פעם נערכו על־ידי החברה הנ"ל ועידות מורים, בעיקר בענייני החינוך הלאומי ולימודי המקצועות העבריים. מומחים לדבר התוו מטעמה תוכניות

מפורטות לאותם מקצועות. הותאמה עבודת ההנהלות ונתמנה מפקח מיוחד לשם השגחה על הלימודים האלה. בעת הצורך הוגשה גם עזרה ועצה ביישוב סכסוכים שונים. והעיקר - כל מוסד הרגיש מאז, שאין הוא בודד במערכה וכי הוא חוליה בשרשרת.

מאז כפופה היתה הגימנסיה שלנו לשתי רשויות: למשרד החינוך בבירה - במקצועות הכלליים ואילו במקצועות העבריים - לחברה הנ"ל. שתי רשויות אלו, כל אחת בתחומה שלה, הניחו את היסוד העיוני לעיצוב־דמותה וגיבוש־צורתה של הגימנסיה שלנו במלאבה.

אולם דרך־המעשה לא היתה סוגה בשושנים. קשיים שונים - תקציביים ואחרים - היה לחם־חוקו של המוסד. באלה נאלץ הוא להיאבק כמעט במשך כל ימי קיומו. אבל המורים, - והיו מקרים לא־מעטים שכמעט כל נטל המוסד הוטל על שכמם - עמדו, מתוך ויתורים כספיים מפליגים, יחד עם כמה עסקנים מסורים, על משמר קיומה של הגימנסיה. תודות להם לא נתערער קיומה של הגימנסיה והיא הוסיפה להוציא מחזורים חדשים בכל שנה ושנה.

אשר לעבודת־החינוך יש לציין, כי כל המורים השקיעו בה את מיטב יכולתם. אולם בדרך־הטבע הוטל החינוך הלאומי בעיקר על שכם המורים ללימודים העבריים. הם עשו רבות לקירוב הנוער אל מורשת העבר, העמיקו בתוכו את התודעה היהודית־הלאומית והחדירו בו את האמונה בעם ובעתידו.

למטרה זו שימשו, מלבד תוכנית־הלימודים, גם שיחות על החיים החדשים בארץ־ישראל; כמה קבוצות תלמידים הצטרפו בהשפעת מחנכיהם להסתדרויות הנוער הציוני; החוג הדראמטי, שהעלה לעיתים הצגות בעברית בעלות תוכן יהודי לאומי; המקהלה, אשר שירי הארץ תפסו בה מקום בראש. מקהלה זו הצטיינה במיוחד בימי עבודתו של מר פטר, שמלבד הוראת הלימודים העבריים, פעל רבות ובכשרון גם בתחום חינוכם המוסיקאלי של התלמידים; ההופעות הספורטיביות הנאות ועוד ועוד.

עם התחלת שנת־הלימודים ולפני כל חג בעל ערך לאומי (גם פולני), היו התלמידים והמורים מתאספים בבית־הכנסת ונציגי ההורים והמורים היו דורשים בפניהם (בעברית כמובן) מענייני דיומא.

כל הפעולות הללו השפיעו את השפעתן הברוכה על ציבור התלמידים, וזיקתם לעצמם התחזקה והעמיקה. עם גמר המחלקה השמינית, קיבלו רבים מהתלמידים, אחרי בחינות מקיפות בלימודים הכלליים והעבריים, תעודות־בגרות כלליות ועבריות. חלק גדול מבין הבוגרים עלה לארץ (או יצא לחו"ל), מי לעבודה בבניין הארץ בקיבוצים, ומי להמשך הלימודים באוניברסיטה. וכך סייעה הגימנסיה לרבים מחניכיה להינצל מציפורני הנאצים.

מן הראוי לציין, שאחרי תלאות, אכזבות וגלגולים רבים בארצות נכר,

נתעוררו בקרב כמה מחניכי הגימנסיה אותם ניצוצות שהודלקו בזמנם בבתי־הספר, – שאולי גם מעולם לא דעכו בליבם לגמרי, – ולאורם, ולאור תקומת ישראל, הם שבו ושבים למולדת.

שמות רבים מעסקני ההורים כבר הוזכרו למעלה. ועתה מן הראוי לנקוב לפחות במקצת שמות המורים אשר הכרתי, שכל אחד מהם הטביע את חותמו, ברב או במעט, על המוסד וחניכיו. גורל רובם היה כגורל תלמידיהם, ורק שרידים נמצאים עתה עמנו בארץ.

ואלה שמותיהם: א. בורנשטיין ואשתו. הוא היה מורה למתמטיקה ומנהל הגימנסיה למעלה ממחצית שנות־קיומה. נוסף לכך היה מעורה בחיים הציבוריים של העיר, ויחד עם משה לאסקה ומאיר קאנרק, (שני עסקנים בולטים בחיים המוניציפאליים במלאבה), ייצג גם הוא את האוכלוסייה היהודית במועצת העיריה:

הגב׳ פישלר – מורה מחוננת ללשון ולספרות הפולנית;

מר ויילר – מורה לגרמנית ולצרפתית, בעל ידיעות מקיפות בספרות, אבל טיפוס מוזר;

מר צבי אליאב, שהיה חביב מאוד על תלמידיו וממיטב זמנו ומרצו הקדיש גם לתנועת „השומר הצעיר״; היה מקובל על חבריו וחביב על תלמידיו. סייע לכך בהרבה כשרונו לספר בדיחות ואנקדוטות. משום כך אפשר היה לראות על־פי־רוב בכיתתו פנים שוחקות של תלמידיו, שהיו יושבים ונהנים. מלבד עבודתו בבית־הספר, הקדיש, כאמור, ממרצו לתנועת „השומר־הצעיר״. ויחד עם חברו, חייקל ווישינסקי (רמות), מילא תפקיד נכבד בתנועה זו.

הד״ר דוד וייסמן – מורה להיסטוריה – מחנך מסור ומקובל גם על חבריו;

מר צבי גוברמן – הביא אתו ידיעות נרחבות במקצועות מהמכון שעל־שם הפרופ׳ שור בווארשה – וכמיטב יכולתו השתדל למוסרן לתלמידיו; (אגב, שני האחרונים היו פעילים גם בתנועת „אחדות־פועלי־ציון״ במקום);

הד״ר מיכאל זילבר – מורה לטבע וגיאוגרפיה – בעל ידיעות מעמיקות, דבק במטרתו וישר־דרך;

גם כותב הטורים האלה, כאמור למעלה, היתה לו הזכות להימנות במשך עשר שנים עם מורי המוסד ולתרום את חלקו בחינוך רבים מתלמידי המוסד, ונוסף על־כך להקדיש מזמנו גם להסתדרות הציונית בסניף המקומי ובמרכז הארצי;

מר פטר, גם הוא מורה לעברית, כבר הוזכר למעלה;

ואחרון־אחרון חביב – יצחק הירשהורן – מורה בחסד למתמטיקה – שבכשרונותיו המרובים, בקיסמו האישי ובאופיו הנוח־לבריות ידע לקנות את ליבות תלמידיו וחבריו כאחד, עם עזוב ה׳ בורנשטיין את כהונתו, נתמנה הוא, לשביעת־רצון כל הגורמים, כמנהל הגימנסיה, הכול מצאו בו מנהל שלבו היה תמיד פתוח לכול.

בימיו נתרבו התלמידים, בייחוד מבני ערים אחרות, ופנימיות התלמידים – תופעה כמעט מיוחדת למלאבה בלבד – נתרחבו והלכו עד אשר הכול התמוטט ונחרב עם חורבן כל קהילות ישראל באירופה הכבושה.

לאחר שכבר עמדנו על חלקם של ההורים והמורים בפעולות למען הגימנסיה, מן הראוי להקדיש עתה תשומת־לב לקהילת התלמידים. שהרי כיצד אפשר לפסוח על אלה, אשר היוו עיקר המטרה בכל אשר נעשה בתחום זה? כלום אפשר להסיח את הדעת מהבנות והבנים, אשר שלומם וטובם, התפתחותם ועתידם שימשו קוו־מנחה בכל הפעולות הללו? ובכלל, היש בכוח־אנוש להתעלם מאותם משה׳לך, שלמה׳לך, ושרה׳לך, אשר עיניהם הנוצצות כספירים, בת־צחוקם ומבטם מלא הפיקחות וספוג הצער היהודי נעוצים בך ומלווים אותך בכל שתעשה ולאן שתפנה? אבל כאן עלי לבקש את סליחת הקוראים, כי מאחר שאין ברצוני לחרוג מהמסגרת שהתוויתי לעצמי, אצטרך לקצר במה שראוי היה באמת להאריך.

ובכן, קהילת־תלמידים זו הצטיינה בכל אותן מעלות טובות שילדי־ישראל בפולין הצטיינו בהן. הם היו מלאי חיים ותנועה, צמאי־דעת ואוהבי־חוכמה. בתמימותם האמינו בכוחם ובעתידם. ההכרה היהודית־הלאומית, אשר המורים, בעזרתם של אירגוני הנוער הציוני, טיפחו בקרבם, לימדו אותם לזקוף את קומתם, לבטוח בכוחם ולהאמין, שיום יבוא וגם הם יוכלו להצטרף אל קהל הבונים את ארץ־חלומותיהם, ושם יבנו וייבנו גם הם!

כתלמידים הם היו אחראים וממושמעים, וכמיטב המסורת של מתמידי ישראל בכל דור ודור, שקדו גם הם על לימודיהם. רבים מהם לא הסתפקו במה שבית־הספר הקנה להם, אלא ביקשו להרחיב את אופקם בדרכים שונות, ובין השאר על־ידי קריאה בספריית בית־הספר בספרות העברית והפולנית.

היו ביניהם שחיפשו תשובות לשאלות שהטרידו אותם, והרהוריהם ודרכי מחשבותיהם השתקפו לעיתים גם בשעת השיעורים.

בספרי התנ״ך העדיפו הם על פרקי הזעם והתוחכה את נבואות הנחמה, מתוך רצון לייחס לדברים גם משמעות אקטואלית. וזכורני שפעם, כשהגענו לפרק ,,נחמו נחמו עמי״ (ישעיהו א׳) ובקראם את המילים: ,,כי לקחה מיד ה׳ כפליים בכל חטאותיה״, נשמעה הערה, שאילו נביא זה היה חי בימנו, הרי במקום המלים: ,,כי לקחה מיד ה׳ כפליים״ היה אומר ,,שבעתיים״ ,,בכל חטאותיה״!. . . בהיסטוריה הישראלית, כשהגיעו לפרקים המספרים לדורות על הגבורה הפעילה בתקופות שונות בקורותינו, נפקחו עיניים לרווחה וניכרת היה הזדהותם העמוקה עם הגיבורים שפעלו אז; ואילו כל המרטירולוגיה – אותה גבורה פאסיבית, העוברת כחוט־השני בדברי ימינו – עוררה בהם לא מעט ספיקות ותהייה.

בספרות העברית החדשה למדו מסיפורי י.ל. פרץ לגלות את המאור הגנוז שבחסידות; כן למדו מהם להעריך את פשוטי העם.

הספר „אהבת ציון" של מאפו שימש להם כגשר וקשר בין העבר לעתיד. מתוך שירי ביאליק וטשרניחובסקי חביבים היו עליהם אותן יצירות, שבהן באו לידי ביטוי המחאה העזה נגד הפאסיביות שלנו, והקריאה לקום ולפעול בעוז, ואילו למאמרי אחד־העם, עם כל החשבת ערכם לפיתוח המחשבה וההגיון, התייחסו התלמידים תכופות כאל חומר לבחינות.

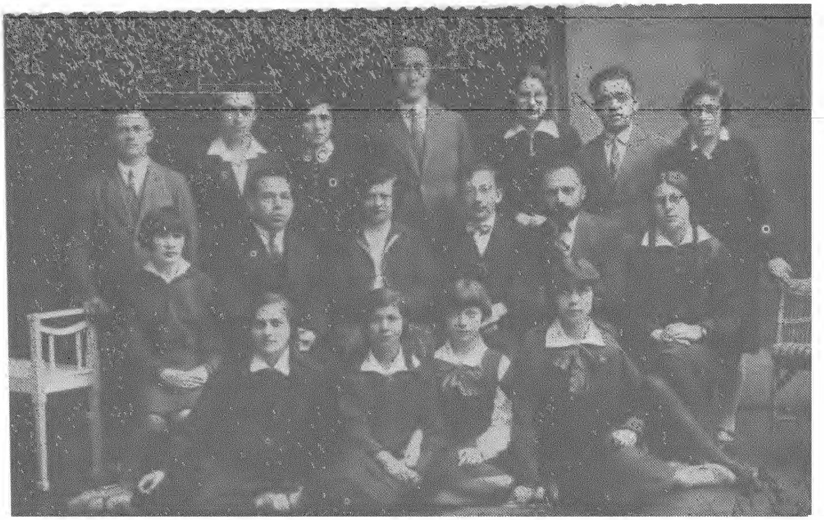
כך באו לידי גילוי רחשי לבם של תלמידינו – מיטב בנינו ובנותינו. מהתלבטויותיהם ושאיפותיהם היו מביעים לעיתים גם בעיתוני הקיר, שהכילו מקצת גם קאריקטורות למיניהן.

אולם החיטוטים הפנימיים לא השכיחו מליבם גם את הזולת, וכמו בקרב האבות, מפותח היה החוש לעזרה הדדית גם בליבות הבנים. הם לא יכלו ואף לא רצו להתעלם ממצוקתם החומרית של אי־אלו מחבריהם על ספסל הלימודים. לתכלית זו הם ייסדו את האגודה „לעזרה הדדית" שבין שאר פעולותיה היה גם קואופראטיב למכשירי־לימוד, אשר הכנסתו נועדה למטרה הנ"ל. אך טעות תהיה לחשוב, שכל הרצינות הזאת וחוש האחריות המפותח בקרבם, המיתו בתוכם את שמחת הילדות ואת חדוות הנעורים. לא ולא! ומי שלא ראה את תלמידינו בחצר הנרחבת של בית־הספר בהפסקות שבין שיעור לשיעור, אותה עדה עליזה כשהיא הומה, רועשת וגועשת ושטופה כולה במשחקים ממשחקים שונים, לא ראה שמחת־נוער מעולם!

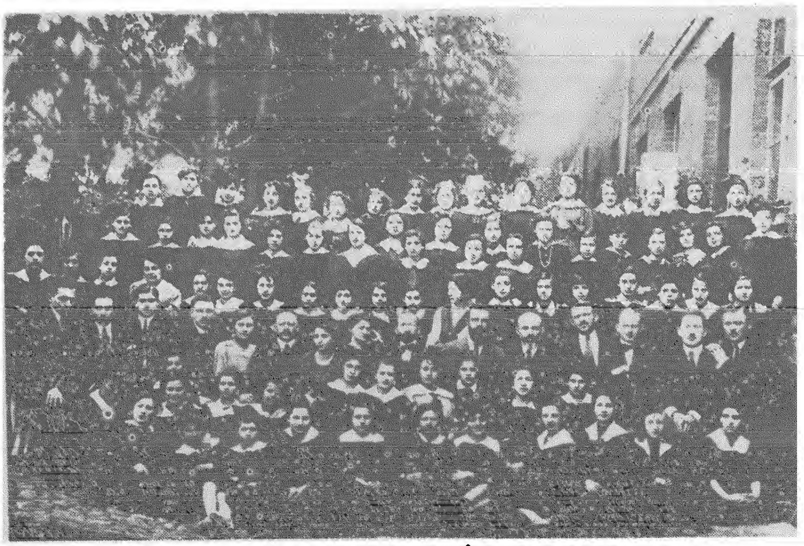
והנה כל זה נעלם ועבר פתאום מן העולם, ובמקום שירת החיים השתררה שם דממת־מוות, שירת חייהם נדמה, לנצח נדמה! . . .

התיאור, אשר בו הועלו קטעי זכרונות ממלאבה היהודית בכלל, ופאר מוסדותיה – הגימנסיה בפרט, – תיאור זה תם. אין ספק שראוי היה מוסד זה – בית היוצר לרוח הדור היהודי הצעיר בעיר – לתפוס מקום כבוד בין שאר המוסדות, שהיו קרובים אליו בפולין; כן ראויה היתה קהילת מלאבה, שהצטיינה בחיוניותה המופלאה ובדביקותה במטרה, על אף כל המכשולים שמצאה בדרכה, לשמש דוגמה ומופת לאחרים.

ייתכן, שבתאורי הבלטתי את האורות, בשעה שהתעלמתי מן הצללים, אבל אין בכך, לדעתי, משום פגימה, כי המהלך בדרך בליל חושך ואפילה, והנה מבעד לחלון בודד של בית רחוק מנצנצת פתאום קרן אור, ממקד הוא, התועה באפלה, את כל מעייניו בשביל־האור ואיננו נותן דעתו כל עיקר על הצללים, המרצדים אולי באותה שעה על כותלי אותו בית. כך גם אנו. כשמעלים אנו על ליבנו את זכר קהילות ישראל בפולין, העקובה מדם ישראל, יורדת עלינו חשיכה, אך מתוך חשיכה זו מבצבצים גם אורות שבקעו מהרבה בתים לפני עלות הכורת, ובין אותם בתי־ישראל רואה אני גם את הגימנסיה שלנו במלאבה. אורות אלה הראו בזמנם לרבים מאיתנו את הדרך אשר בה צריך היה ללכת, ולאורות אלה כיוונתי גם אני בסקירתי זאת, לא רק את עיני, אלא גם את לבי.

תלמידים ומורים של כתה ה' בגימנסיה, עם המנהל הירשהורן, 1929
• שילערס און לערערס פון 5טן קלאס גימנאזיע, מיטן דירעקטאָר הירשהאָרן, 1929.
Gymnasium: 5th year students with their teachers and the school principal, Hirshhorn, 1929

בית ספר תיכון לנערות, בשנות העשרים
• גימנאזיע פאר מיידלעך, אין די 20ער יאָרן
A gymnasium for girls, the 1920's

אברהם הרשמן

החינוך הלאומי בבית־ספרנו

(המאמר פורסם בעתון היובל „XX" של אגודת בתי־הספר במלאבה, לרגל שנת העשים לקיומו של המוסד (תרע"ח־תרצ"ח, 1918–1938).

מהלך המאורעות בשעת המלחמה העולמית העמיד את העם העברי פנים אל פנים עם בעיות חשובות ועם תפקידים היסטוריים, שדרשו פתרון תכוף. על סדר היום הועמדה גם שאלת החינוך הלאומי בכל חריפותה. עבר זמן החינוך הישן, והחדש טרם נתפרצף. החדר התנוון או התאבן, וטיפוס חדש של בית אולפנא עברי לא נתגבש ולא התבסס עדיין.

שנת 1917. . . שנת הרת עולם והצהרת בלפור. . . המורה העברי, ולא רק המורה, עמד פתאום בפני שאלת הדרכת הדור הצעיר והכשרתו לקראת הבאות, לקראת חיים חדשים בארץ הגאולה.

והמצב במוסדות החינוך היה נורא. אחרי שעבוד רב־שנים, שעקבותיו העמיקו חדור בנבכי נשמת הילד, בא קרע שבלב, שתבע את עלבונו. את הקרע הטראגי הזה בנשמת הדור הצעיר גרמו: החדר, הדתיות המופרזת ונקודת־ראות מוגבלת בד' אמות של הגיטו מחד גיסא, וההשכלה „החיצונית" מאידך. הטרגיות הזאת באה לידי בטוי בספרות החדשה בסוף המאה התשע־עשרה ועל סף המאה העשרים. היו אמנם שאיפות להשלים בין שתי הרשויות ולרפא את מחלת הנפש, אבל התרופה „הווה אדם בצאתך ויהודי באוהליך" לא הבריאה את החולה כלל. ההתפלגות והחצאיות עשו שמות בנשמות הדור הצעיר.

והנה בא בית־הספר החדיש והמציא תיקון לנשמת הדור ההולך וגדל, בשאיפתו לטשטש את התחומים החוצים שבנפש, לאחות את הקרע שבלב וליצור את האדם העברי השלם. חניכי בית ספרנו מזוינים ידיעות מקניני תרבותנו המקורית ומאוצרות התרבות הכללית, המתמזגים אצלו לחטיבה שלמה אחת. בית־הספר העברי החדיש מטיפוס זה הציב לו למטרה לחנך דור שלם בגופו ונשמתו, שנפשו ספוגה יהדות ואנושיות גם יחד, דור שהשאיפות של האומה הן תוכן חייו והצועד בשויון־נפש לקראת עתידו.

אלו לא בא בית־ספרנו אלא לשם תקון זה – דיו, וערך קיומו לא ישוער.

עברו עשרים שנה. . . הגיעה שנת 1937. . . שנת חבלי־לידה של המדינה העברית בארץ־ישראל.

התקופה ההסטורית בה אנו חיים מטילה עלינו, על מדריכי הדור הצעיר ומחנכיו תפקיד אחראי, מיוחד במינו. עלינו למלא את החובה לגבי העם העברי והמולדת ההולכת ונבנית לעיננו בארצנו: לחנך ולהכשיר את הנוער לקראת התפקידים החברתיים והממלכתיים, המחכים לו בזמן הקרוב בארץ.

האמצעים המובילים למטרה זו הם לא רק להקנות לנוער את ידיעת קורות עמנו בעבר ובהווה ואת רכישת הלשון העברית, אלא גם לפתח אצלו את החוש הציבורי ולהביאו לידי אהבה עזה ונאמנות אידיאלית לעמנו, ארצנו ושפתנו. אלה הן הסגולות הנחוצות לנו בשביל עתיד אומתנו בארץ מולדתה ובתפוצות הגולה. זאת היא שאלת הקיום לנו ולבנינו אחרינו.

ובקשר עם היובל שלוש שאלות ושלוש תשובות:

האם מורה בית־הספר מילא את תפקידו במשך עשרים שנות עבודתו לחנך נוער לאומי מסור לעמו, לארצו ולשפתו? אני מרשה לעצמי להשיב תשובה חיובית. כן, המורה העברי מילא את תפקידו בשלמות. הוא הקדיש את כל מרצו וכשרונותיו לרעיון הלאומי, הוא הרצה שעורים בספרות ובהיסטוריה, הוא חזר על התורה ועל הנביאים, הוא הקפיד על פעולת החוג העברי, הוא הכין את ההצגות לכבוד חנוכה ופורים, הוא סידר את הנשף בחמישה עשר ואת ההפלגה בל״ג בעומר. הוא העסיק את תלמידיו בענייני ארץ־ישראל, הוא שילב את רעיון הקרן הקיימת לתוכנית הלימודים, הוא עבד עבודה חברתית ותרבותית מחוץ לכותלי בית־הספר, הוא היה בין היוצרים והבונים.

האם תלמידי ובוגרי בית־הספר עמדו על המדרגה הנכונה ונענו לצו השעה? גם זו הפעם לא תהיה התשובה שלילית, הנוער שלנו, שהתגעגע לחיים חדשים בארץ־ישראל, עלה לרוב ארצה והגשים את חלומו. הוא אשר ביכר את עבודת הקק״ל על כל עבודה חברתית בבית־הספר, הוא אשר העריץ את גיבורי עמו, הוא אשר למד את השפה העברית על בוריה, הוא נהיה אח לצרת אחיו בגולה ובארץ, לחלוץ, לבן־אדם ויהודי הגון.

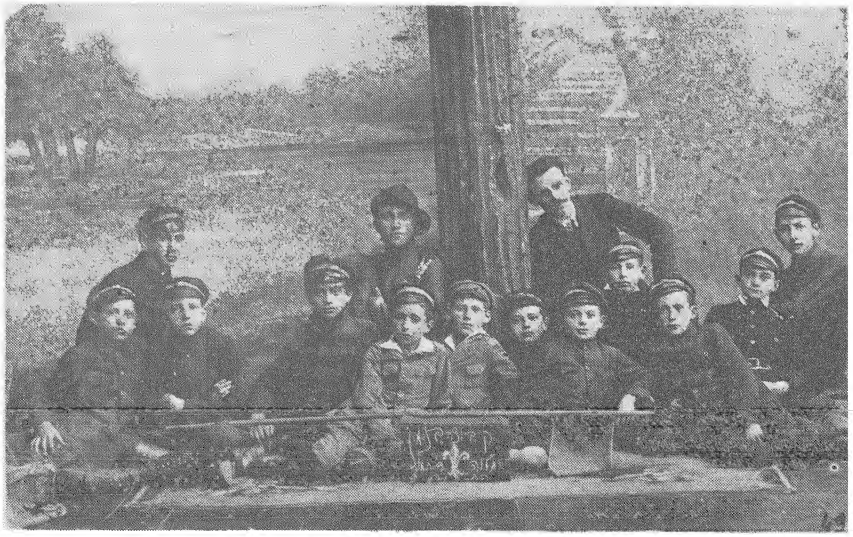
האם משביע את רצוננו המצב, השורר כעת בשדה החינוך הלאומי בבית־הספר? לא ולא. המצב דורש תיקונים. אין להכחיש את העובדה הזאת. הנוער קשור אמנם לקנייני עמנו ורועד בכל נימי נפשו מפני כל סכנה הצפויה לעמו ולארצו, ומהווה את רוב החברים המאורגנים במפלגות הלאומיות ומגן על כבודו וכבוד עמו, אבל מאידך חסרה ההתעמקות בהכרת ערכינו הרוחניים והחומריים שהולכים ומתגשמים בארץ, וניכרת איזו אדישות לגבי האידיאלים של התמכרות שלמה, בלי פשרות לרעיון הציוניות הטהורה. הרבה סיבות גרמו לכך, מהן תלויות בנו ורובן בלתי תלויות בנו. לא כאן המקום לפרטן. . .

קיום בית־ספר עברי וחברה מאורגנת מסביב למוסדות חינוכיים הם הערובה הנאמנה ביותר להתרכזות, להתבצרות של הישוב היהודי בארצות־הפיזור, והכשרה רוחנית להגשמת הרעיון הציוני

מקהלת נערות בגימנסיה, עם המנצח י. פאטר, 1936 • מיידלער-
כאָר פון גימנאזיע, מיטן דיריגענט י. פאַטער, 1936.

The gymnasium girls' choir with the conductor, Y. Fater, 1936

קבוצת "כפירים" עם המורה חורגל, 1920
די גרופע "כפירים" מיטן לערער חורגעל, 1920.

The "kefirim" group with their teacher, Churgel, 1920

יעקב אלטער

א בליק איבער די געזעלשאַפטלעכע אַרבעטן אין גימנאַזיע (1918 — 1925)

די איניציאַטיוו פון עסקנים אין אונדזער שטאָט צו שאַפן א גימנאַזיע (צום ערשט — א פּראָגימנאַזיע), איז שטאַרק פאַרבונדן מיט דער נאַציאָנאַלער עמאַנציפּאַציע־באַוועגונג פאַרן סוף פון דער וועלט־מלחמה, וועלכע האָט דאַן געהערשט און זיך שנעל אַנטוויקלט ביי אַלע שיכטן. די מלאַווער גימנאַזיע איז א רעזולטאַט פון יענע ווירטשאַפטלעכע און געזעלשאַפטלעכע איינשטעלונגען ביי די יידן אין פּוילן. אַזוי זענען געווען אונדזערע עלטערן.

און מיר?

אין אונדזערע היימען האָט מען אויפמערקזאַם געלייענט צייטונגען. די באַגלייט־דערשיינונגען פון דער מלחמה האָבן שנעל און שאַרף אַנטוויקלט די קינדערישע פּסיכיק. מיר האָבן גיך אויפגענומען און אַפילו געווען בכוח אונטערצושיידן פאַרשידענע סיטואַציעס. מיר האָבן, לויט אונדזער שכל, מיטגעמאַכט אַלע פּראָבלעמען פון דעם אָרום, שוין נישט רעדנדיק וועגן דעם טראַדיציאָנעלן חדר, וועלכער האָט אונדז גייסטיק פאַרעלטערט.

טראָץ דעם, וואָס פּראָפּאָרציאָנעל צו דער צאָל יידישער יוגנט אין מלאַווע, זענען מיר, די שילער, געווען א קלענער טייל, האָבן מיר דאָך גאַנץ שנעל דערגרייכט א געהעריק אָרט און געווירקט אויף דער יוגנט וואָס אויסער דער שול.

די שטאַרקסטע יוגנט־אָרגאַניזאַציע, „השומר הצעיר", איז דער עיקר אָנגעפירט געוואָרן דורך גימנאַזיע־שילער. דאָס זעלבע — ביים „החלוץ". אויך דאָרט האָבן זיך אויפן ערשטן אָרט אַרויסגערוקט די שילער. די ציוניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציע „מרכז" איז געשאַפן געוואָרן דורך גימנאַזיסטן.

אַזוי איז געשאַפן געוואָרן א זעלבסטבילדונג־קרייז פון שילער, וועלכער האָט זיך אינטערעסירט נישט נאָר מיט סאָציאַל־עקאָנאָמישע פּראָבלעמען, נאָר אויך מיט יידישער ליטעראַטור. דאָס דאַרף שטאַרק ווערן אונטער־געשטראָכן, שוין צוליב דעם וואָס די אָנפירערשאַפט פון דער גימנאַזיע האָט באַווירקט די אינסטיטוציע אין ציוניסטישן גייסט און העברעיש האָט פאַרנומען א וויכטיק אָרט אין די לימודים.

מיר האָבן אַנטייל גענומען, אין א געניגנדער מאָס לויט אונדזערע יאָרן, אין די דעמאָלט וויכטיקע געזעלשאַפטלעכע ענינים. א טייל פון אונדז האָבן דירעקט פון דער גימנאַזיע זיך איבערגעוואָרפן צו א ברייט פאַרמאָסטענער פּאָליטישער אַרבעט.

אַן אַנגעזען אָרט אין אונדזער געזעלשאַפטלעכער זעלבסט־דערציִונג ארבעט, האָט פארנומען די שילער־אָרגאניזאציע „קאָלאָ סאַמאָפּאָמאָצי" („זעלבסטהילף־קרייז"). די יערלעכע אלגעמיינע פארזאמלונגען האָבן ביי אונדז פארנומען א זייער וויכטיק אָרט. נאָך היינט דערמאָנען מיר מיט פיל סענטימענט עפּיזאָדן פון יענער תקופה.

שפּעטער האָט זיך די לאגע געענדערט. עס זענען אויפגעשטאנען נייע כוחות. דער דרוק אויף די שילער איז געוואָרן שטארקער. די „אלטע" זענען אוועק און דער צוגעקומענער יונגער עלעמענט, האָט שוין נישט געהאט דעם אינטערעס.

אין אַלע אָוונט־קורסן (אין די העברעישע און יידישע), האָבן די שילער זיך באטייליקט ווי אָנפירער און לערער, ספּעציעל — די סאָציאַ־ליסטישע עלעמענטן, וועלכע האָבן אזוי ארום געהאט קאָנטאקטן מיט א היפּשער צאָל ארבעטער־יוגנט אין דער שטאָט.

היינט, אין דער פּערספּעקטיוו פון א סך יאָרן, קאָן מען געהעריק אָפּשאצן דעם איינפלוס פון די גימנאזיסטן אויף דער געזעלשאַפטלעכער ארבעט אין מלאווע.

א טייל שילער האָבן געהאט אַן אויפגאבע צו קענען ליטעראטור, אויסער די לערן־ביכער פון דער גימנאזיע און האָבן אוועקגעגעבן פיל צייט פאר וויסנשאפטלעכע, סאָציאליסטישע און אויפקלער־ביכער. נאָך א קורצער צייט, האָבן די סאָציאליסטישע שילער טאקע פארנומען א וויכטיקן אָרט. דער רוב פון זיי זענען געווען אינטעלעקטועל אנטוויקלט און געהאט א באדייטנדיקע ווירקונג אויף אנדערע.

דאָס אינטערעסירן זיך מיט יידישער ליטעראטור, האָט געברענגט צו א פארבעסערונג אין אונדזער יידיש — די אומגאנג־שפּראך. דאָס איז פאר אונדז געווען זייער נאטירלעך, טראָץ דעם העפטיקן שפּראכן־קאַמף דעמאָלט יידיש־העברעיש און אפילו געלאָזט ביי אונדז ביז היינט באדייטנדיקע שפּורן. א דאנק דעם האָבן מיר א געהעריקן צוגאנג צו אלע וויכטיקע פּראָבלעמען, וואָס זענען אונדז נישט פרעמד.

דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן אין אונדזער גימנאזיע, האָט געהאט א וויכטיקע דערציערישע באדייטונג און דארף ווערן אָפּגעשאצט ווי געהעריק.

משה לאַסקאָ

די יידישע גימנאזיע „אלט געוואָרן" 20 יאָר

די מערהייט גרינדערס פון דער יידישער גימנאזיע אין מלאווע, זענען געווען מענטשן, וואָס האָבן אין זייער יוגנט נישט באזוכט א גימנאזיע, נאָר מעגלעך, אויך אין א פאָלקס־שול נישט געלערנט. זייער עדוקאציע האָבן זיי באקומען אין טראדיציאָנעלן חדר, נאָר דאָך געפילט די וויכטיקייט פון זייער אויפטו און נישט געקארגט קיין מי און געלט, צו שאפן פאר דער מלאווער יוגנט א יידישע מיטלשול.

מיט וואָס דערקלערט זיך דאָס?

מענטשן האָבן געזוכט א פארענטפערונג אויף דעם בלוט־באָד פון דער וועלט־קריג — און האָבן געפונען: קיינמאָל מער קיין מלחמה! זעלבסטבאשטימונג־רעכט פאר אלע פעלקער, נאציאָנאלע אויטאָנאָמיע פאר די מינדערהייטן! פאר יידן — א נאציאָנאלע היים אין ארץ־ישראל און גלייכע רעכט אין די גלות־לענדער.

1917. וואָס פארא שיינע האָפענונגען זענען געווען פארבונדן מיט דעם יאָר? יידישע עסקנים, בראש מיט די ציוניסטן, זענען צוגעטראָטן צו א ברייט־פארצווייגטער געזעלשאפטלעכער ארבעט, און קודם כל — בויען א יידיש שול־וועזן. די יידישיסטן שאפן די יידיש־וועלטלעכע שול, די העברעיסטן — תרבות־שולן. מלאווער עסקנים ווילן פארבינדן תכלית מיט אידעאל און שאפן די יידישע גימנאזיע מיט דער פוילישער אונטער־ריכט־שפראך און א גרויסע מאָס יידישע לימודים. לויט זיי, איז נישט וויכטיק די שפראך, נאָר דער יידיש־נאציאָנאלער רענעסאנס.

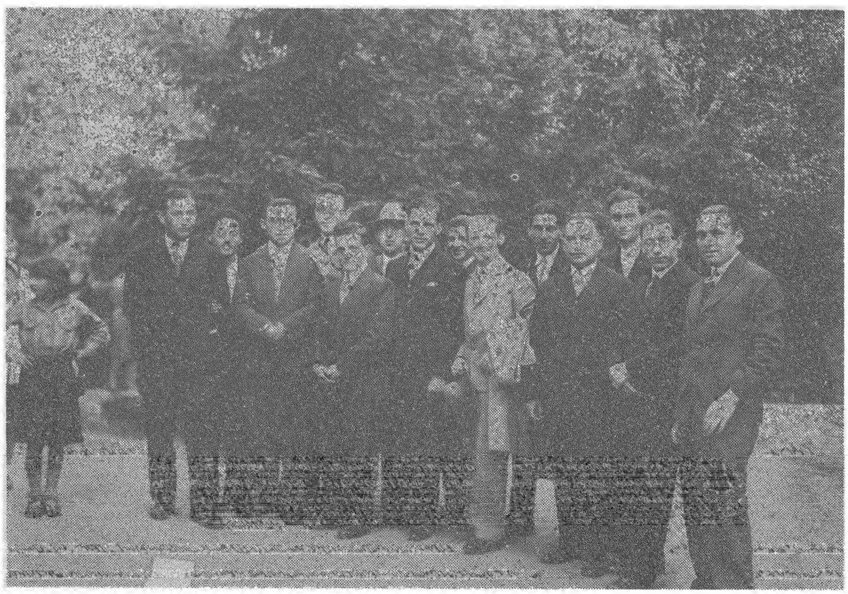
דער 20־יאָריקער יובל פון דער יידישער גימנאזיע פאלט אויס אין א צייט, ווען די יידישע באפעלקערונג אין פוילן, הגם פאָרמעל גלייכבא־רעכטיקט, איז אָבער פאקטיש אויסגעשטעלט אויף פארשידענע נגישות: די פיקעטן־אקציע, דער אריער־פאראגראף, באזונדערע בענק פאר יידישע אקאדעמיקער — דארפן אויפצווינגען יידישע עמיגראציע פון פוילן.

דער אויסדויער פון יידישן מאסן־מענטש אויף אלע פאָזיציעס פון ווירטשאפטלעכן לעבן, ווי דער העראָישער קאמף פון דער יוגנט אין די שולן, באווייזן דעם אויסדויער און באוווסטזיין פון דער יידישער באפעלקערונג. און די יידישע גימנאַזיע אין מלאווע האָט בייגעטראָגן צו אָט דעם קאמף. דאָרט איז נישטאָ קיין פראגע פון באזונדערע בענק פאר יידן. די הערצער און נשמות פון דער יוגנט ווערן נישט פארסמט מיטן גיפט פון פעלקער־שנאה. די דערציונג און לערע קומען פאָר אין אן אייגענער סביבה.

נאָך א פאקט: די קינדער פון דער פרעמד, וואָס בילדן אין דער גימנאזיע א באדייטנדיקע צאָל, שטאמען מייסטנס פון עלטערן, וואָס האָבן זיך באצויגן נעגאטיוו צו א יידישער שול בכלל, און צו א נאציאָנאלער — בפרט. עלטערן, וואָס האָבן זיך געשטופּט דווקא אין קריסטלעכע שולן, ווו דער גייסט איז אָפט געווען יידן־פיינדלער, שיקן זייערע קינדער אין דער יידישער גימנאזיע אין מלאווע, וועלכע נעמט זיי אויף מיט אָפענע הענט. זיי קאָנען זיך איבערצייגן, אז די גימנאזיע און די לערערס שטייען אויף דער געהעריקער הייך און דערפילן מיט ליבע זייער אויפגאבע: דערציען א פרייען בירגער פון פוילן און א שטאָלצן ייד.

אין די היינטיקע שווערע צייטן פאר יידן אין פוילן, איז די גימנאזיע א גליקלעך אינדזל פאר דער יוגנט, אויפן ברייטן ים פון האס. די גימנאזיע ווייזט ארויס א שטארקע טענדענץ צו אנטוויקלען זיך. די צאָל שילער וואקסט פון יאָר צו יאָר און די גימנאזיע באררייכערט זיך מיט די נייטיקע לערן־מכשירים.

די גרינדערס פון דער גימנאזיע מעגן זיין צופרידן. אמת, זיי זענען נישט געווען ראדיקאל אין דער פראגע פון בויען א יידישע שול, אָבער זייער אויפטו האָט זיך ארויסגעוויזן פאר לעבנספעיק און דויערהאפטיק.

בחופשת קיץ • אויף זומער־אָפּרו
On summer vacation.

א. ב.

18 יאָר יידישע גימנאַזיע אין מלאווע

די יידישע באַפעלקערונג אין מלאווע, האָט זיך שטענדיק אויסגע־צייכנט און איבערגעשטיגן מיט אירע לייסטונגען לטובת נאַציאָנאַלע ענייִנים, אין פאַרגלייך מיט אנדערע שטעט און שטעטלעך פון אומגעגנט. נאָר דעם רעקאָרד האָט מלאווע געשלאָגן מיטן שאַפן אַזאַ ריזן־אינסטיטוציע, ווי די יידישע גימנאַזיע.

שוין 18 יאָר ווי די גימנאַזיע עקזיסטירט און פאַר דער צייט האָט די אינסטיטוציע סיסטעמאַטיש זיך אַנטוויקלט צו אַזאַ הייך, וואָס נאָר געציילטע, ענלעכע אינסטיטוציעס אין דער פּוילישער פּראָווינץ האָבן דערצו זוכה געווען. יעדער רעכט־דענקנדיקער יידישער איינוווינער פון מלאווע, ווען ער באַטראַכט דעם אויסערלעכן אויסזען פון דער געביידע, דעם הערלעכן פּלאַץ פאַר ספּאָרט־שפּילן, וואָס געפינט זיך אין דעם הויף, די שטראַלנדיקע פּנימלעך פון די יידישע קינדער, וואָס לויפן אַרום פריי און געמיטלעך אין דער היימישער סביבה, די האַרציקע באַציונג פון איין קינד צום צווייטן — באַהערשט אים אַ געפיל פון דערקוויקונג און האָפענונג לגבי דעם אונטערוואַקסנדיקן יידישן דור, וואָס ווערט דערצויגן אין געהעריקן גייסט פון אַ בכבודיקן, שטאָלצן מענטש און ייד, ווי נאָר אַ נאַציאָנאַלער ייד דאַרף און קאָן זיך ווינטשן.

נישט דאָ איז דאָס אָרט זיך ברייטער אָפּצושטעלן אויף דער גרויסער און וויכטיקער אויפגאַבע פון אַ נאַציאָנאַל־יידישער, און נאָך מער — אַ נאַציאָנאַל־העברעישער דערציונג פון דער יוגנט, פאַר אונדזער פאָלקס־קיום. אָבער יעדער נאַציאָנאַל־באַוווּסטזיניקער ייד ווייסט אָפּצושאַצן די גרויסע באַדייטונג פון אָט דער אינסטיטוציע, בפרט אין דער היינטיקער צייט, ווען די געזעצגעבונג פון לאַנד זאָגט, אַז נאָר די וואָס וועלן באַזיצן מער בילדונג, וועלן זיך קאָנען איינאָרדענען אין לעבן.

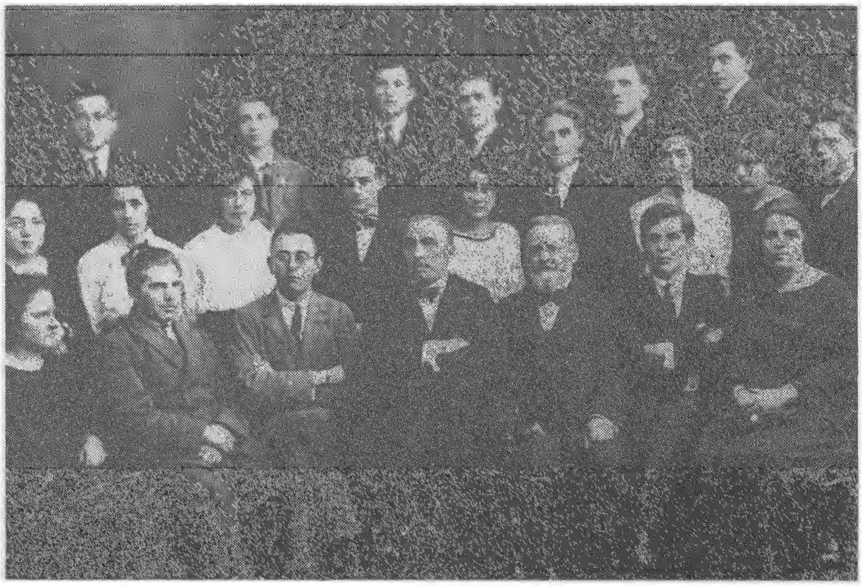
מאַכט מען אַ סך־הכל פון דער גרויסער צאָל שילערס און שילערינס, וואָס האָבן געענדיקט די גימנאַזיע מיט מאַטורע, צווישן זיי — אַ גרויסע צאָל האַלב אָדער אינגאַנצן בחינם, נישט זייענדיק אומשטאַנד צו באַצאָלן דעם שכר־לימוד און פאַרנעמען היינט די בכבודיקסטע ערטער אין דער געזעלשאַפט, אויף אמטן, אוניווערסיטעטן, געלערנטע מכל המינים אין שטאָט, אין לאַנד און אין אויסלאַנד — באַקומט מען ערשט די בולטע פאָרשטעלונג אָפּצושאַצן די קאָלאָסאַלע באַדייטונג און די וויכטיקייט פון אָט דער אינסטיטוציע אין מלאווע.

איצט מאַכט די גימנאַזיע אַדורך אַ שווערן עקאָנאָמישן קריזיס, וואָס האָט ממש דערשיטערנדיק געווירקט אויף דער פינאַנסיעלער לאַגע אירער.

די היינטיקע פאַרוואַלטונג, בראש מיט איר פּרעזעס ד"ר פּראָשאָווער, האָט פאַרשטאַנען נישט לאָזן זיך מיטרייסן מיטן שטראָם פון קריזיס, נאָר מיט פילפאַכיקער ענערגיע פירט זי איר אַרבעט, כדי צו סאַנירן דעם פינאַנסיעלן מצב פון דער גימנאַזיע.

איינע פון די מער טעטיקע מיטגלידער אין דער פאַרוואַלטונג, פּרוי ר. קופּעלד, איז ספּעציעל דעלעגירט געוואָרן קיין אַמעריקע, מיט א הייסן אַפּעל צו אונדזערע ברידער צו העלפן פינאַנסיעל דער יידישער גימנאַזיע אין מלאווע. אזא אַקציע וועט אויך בקרוב דורכגעפירט ווערן אין ארץ־ישראל, ווי אויך אין שטאָט גופא און אין אומגעגנט.

ס'איז צו האָפן, אַז אונדזערע לאַנדסלייט אין אַמעריקע, אין ארץ־ישראל און אויך אויפן אָרט, וועלן ווי געהעריק אָפּשאַצן די באַדייטונג פון אָט דער אינסטיטוציע, מיט וויפל מי און אַרבעט זי איז אויפגעבויט געוואָרן און וואָס פאַר א באַדייטונג זי האָט פאַר דער יידישער באַפעל־קערונג אין די היינטיקע שווערע צייטן — און וועלן אַלץ טאָן, אפילו איבער די כוחות, כדי מיט אַלע מעגלעכקייטן דערהאַלטן די אינסטיטוציע.

תלמידים ומורים בכתה של הגימנסיה, עם המנהל טופרמן

• א קלאַס שילערס און לערערס אין גימנאַזיע, מיטן דירעקטאָר טאָפּערמאַן

Students, teachers, and the principal, Topperman, in one of the gymnasium classrooms

ברוך כץ

השומר־הצעיר און די גימנאזיע

דאָס יאָר 1917 האָט דער געשיכטע פון דער יידישער מלאווע צוגע־טראָגן צוויי וויכטיקע אויפטוען: די אנטשטייונג פון דער יידישער גימנאזיע און די אנטשטייונג פון דער ערשטער דערציערישער יוגנט־אָרגאניזאציע — השומר־הצעיר. דאָס יאָר 1917 איז בכן א היסטאָרישע דאטע — היסטאָריש פאר דער יידישער באפעלקערונג אין מלאווע, בעיקר פאר דער יוגנט, וועלכע האָט באקומען די מעגלעכקייט פון אויסלעבן זיך קולטורעל און דערציעריש אין אַן אייגענער סביבה.

די אנטשטייונג פון דער גימנאזיע און פון השומר־הצעיר איז געווען א נויטווענדיקייט. זייביידע האָט געבוירן די יידישעווירקלעכקייט אין יענער צייט. ביידע זענען אנטשטאנען אויף דעם חורבן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. ביידע האָבן געוואָרפן די לאָזונג קעגן פארעלטערטן און פארקריפּלטן גייסט פון אונדזערע עלטערן, פאר א יידישער נאציאָנאלער דערציונג. הגם ביידע האָבן זייער יניקה פון איין מקור געצויגן — איז אָבער ביידע נישט געלונגען אין דער אייגענער מאָס צו געפינען דעם כוח אדורכצופירן די אויפגאבן, וועלכע זיי האָבן אויף זיך גענומען און צו וועלכע זיי זענען געווען בארופן. ביידע האָבן מיט עקשנות געפירט דעם קאמף קעגן אסימילאציע. דער גורל האָט געוואָלט, אז ביידע, צונויפגעפּארט מיט איין דאטע, זאָלן זיך פארפולקאָמען און דערגאַנצן אין זייערע אויפטוען. און אזוי איז טאקע געווען: די שול האָט געבילדעט, דער השומר־הצעיר האָט דערצויגן.

דער רוב גימנאַזיע־שילערס זענען געווען מיטגלידער פון השומר־הצעיר, וואָס האָט דערמעגלעכט צו פירן די ארבעט אויף א הויכן ניוואָ און אריינגעטראָגן אין דער שול דעם רעוואָלוציאָנערן כוח צו פארשפּרייטן די העברעישע שפּראך, ווי דעם געדאנק פון אויפבויען אַ יידישע נאציאָנאַלע היים.

במשך פון 10 יאָר (1917—1927), האָט דער השומר־הצעיר זיך געפונען אין לאָקאל פון דער גימנאזיע. ס'איז געווען אַן ענגע צוזאַ־מענארבעט צווישן דער שול און דער אָרגאניזאציע — לטובת ביידע. די „שומרים" זענען געווען די בעסטע שילער. זיי זענען שפּעטער געוואָרן די אָנפירערס פון קן: סאמעק גאָלאָמב, אסתר סעגאל, זאב יוניש, שמחה גאלאנט, חיים יוסף אייכלער, דוד און צבי פערלע, חייקל ווישינסקי, ראָמאַ פישער־ווישינסקא, שרה ביעזשונסקא, שרה ווארשאווסקא־הינס־דאָרף, רפאל גלוזמאן, שמעון אלטער, מאיר צבי טשעכאַנאָווער, זאב פינקוס, פישל אייזנבערג, שלמה פערלע, חנה מאַנדזשאק, ברוך כ"ץ,

אריה ביילאָוויטש, משה סטאַוויסקי, יואל ראָזנבערג און אריה סטאַ־וויסקי. אין די 10 יאָר, האָט דער השומר הצעיר זיך אויסגעלעבט אין די ווענט פון דער גימנאַזיע, וועלכע איז אים שטענדיק באהילפיק געווען אויסצופירן די ארבעטן. פון דער צווייטער זייט, האָט דער השומר־הצעיר אנטוויקלט ביי דער שול־יוגנט אינטערעס און וואכזאמקייט לגבי די געשעענישן אין יידישן לעבן און זי דערצויגן צו א טיפער און ערנסטער אויפפאסונג פון די לעבנס־פּראָבלעמען פון די יידן און זייער צוקונפט.

אין יאָר 1927 איז געשען דער איבערברוך. דער השומר־הצעיר האָט געמוזט פארלאָזן דעם לאָקאַל פון דער גימנאַזיע, ווייל ער האָט אָנגע־הויבן ווערבירן ארבעטער־יוגנט, פרעמדע דער גימנאַזיע, וועלכע האָבן געזוכט נייע לעבנס־פאָרמען און מעגלעכקייטן פאר א נאַציאָנאַלן אויס־לעבן זיך דורך חלוציש־ציוניסטישער פארווירקלעכונג. אָבער דאָס האָט דערפירט צו א פולקאָמען איבערייס. ס'איז דערגאַנגען צו דעם, אז זיין סײַ א „שומר", סײַ א שילער, איז געווען זייער שווער. ס'האָט שוין געפעלט דאָס טאָג־טעגלעכע אויסלעבן זיך פון די תלמידים אין דער ארץ־ישראל־דיקער ווירקלעכקייט. די יוגנט האָט אויפגעהערט צו זיין עמפינדלעך אויף דער לאַגע פון די יידן און פארוואנדלט די שול אין א פראַקטישן ציל, און נישט ווי א מיטל צום אידעאַל — ווערן אַן אקטיווער מיטבויער פון ארץ־ישראל.

20 יאָר זענען פארביי. א סך איז אויפגעטאָן געוואָרן פון דער גימנאַ־זיע. זי איז פארוואנדלט געוואָרן אין אַ דערציונג־אנשטאלט פון דער ערשטער מדריגה. וואָס אַן אמת, ווערט געמאכט גרויס אָנשטרענגונג מצד דער לערערשאפט אין דער ריכטונג פון נאַציאָנאַלער דערציונג, ווי למשל: קרן־קימת, העברעיש און אָוונטן מיט א נאַציאָנאַלן כאראקטער און אינהאַלט. ס'פאָדערט זיך אָבער צו פארטיפן ביי די שילערס די ידיעות און ווירקלעכקייט פון ארץ־ישראל אויפבוי, די העראָישע חלוצישע טאטן און דעם קאמף פון דעם יידנטום אין דער גאָרער וועלט.

מאַגיסטער **אליעזר אסתרין** / תל־מונד

זכרונות פון דער מלאווער יידישער גימנאזיע

די נייע תקופה אין מיין לעבן

מלאווע איז באקאנט געוואָרן אין דער יידישער וועלט, א דאנק דער יידיש־העברעישער גימנאזיע, וועלכע האָט אין משך פון צוואנציק יאָר געלויכטן פאר דער שטאָט און אומגעבונג, ווי א לייכט־טורעם אויפן ים. מלאווע האָט אויך געשמ׳ט מיט איר אינטעליגענץ און ציוניסטישן גייסט, נאָר די גימנאזיע איז געווען דער נאַציאָנאלער און קולטורעלער שטאָלץ פון אירע יידן.

שווער, זייער שווער וועט זיין פאר דעם שרייבער פון די שורות, וואָס האָט אין משך פון קנאפע דריי יאָר געעטעמט מיט דער לופט פון דער יידישער מלאווע, צו דערמאָנען יענע שיינע, אלטע צייטן, וועלכע זענען נאָך אזוי נאָענט. דאָס זענען געווען דריי יאָר פעדאגאָגיש־דערציערישע ארבעט מיט א פּרעכטיקער יידישער יוגנט, צווישן א קאָלעקטיוו איבער־געגעבענע לערערס און דערציערס, וואָס האָבן איבערגעלאָזן טיפע, אומ־פארגעסעלעכע שפּורן.

מלאווע, מיין שטעטעלע מלאווע, דאָס אָרט פון מיין ערשטער פעדא־גאָגישער פּראַקטיק. איר שטייט ווי לעבעדיקע פאר מיינע אויגן, טייערע חברים, שילערס, פריינד און באקאנטע. די זכרונות פון די יונגע, ראָמאנ־טישע יאָרן, ווערן לעבעדיק און פרי׳ש: דעם באדינער ליפּסקיס גלעקל, דער ליבער און אַנגענעמער טומל פון די שילערס — קלינגען נאָך אלץ אין מיינע אויערן.

דעצעמבער 1937. א געוויינלעכער ווינטער־טאָג. איך געפין מיך אין „מכון למדעי היהדות״ — יודאיסטישער אינסטיטוט אין ווארשע. די פּאָרלעזונג פון פּראָפעסאָר איז שוין צו סוף. איך בין איינגעלאדן אויף א געשפּרעך מיט מיין לערער, ד״ר מנחם שטיין ע״ה. ער לייגט מיר פאָר אָנצונעמען די ערשטע פעדאגאָגישע ארבעט אין דער מלאווער יידישער גימנאזיע. ווי דער אינספּעקטאָר פון די יידיש־העברעישע גימ־נאזיעס, געגרינדעט דורך ד״ר ראבינער און סענאטאָר בראודע, פארזי־כערט מיך ד״ר שטיין, אז מלאווע וועט פאר מיר זיין דאָס פּאַסיקסטע אָרט.

מיט יראת הכבוד און שמחה האָב איך געגעבן מיין הסכמה. איך האָב פארשטאנען, אז מיט דעם מאָמענט, הייבט זיך אָן א נייע תקופה אין מיין לעבן. איך ווער אויס סטודענט, נאָר וועל אליין אונטערריכטן און דערציען יידישע יוגנט. א הייליקער ציטער האָט מיך ארומגענומען. גלייכצייטיק האָב איך מיך געפילט שטאָלץ און גליקלעך, וואָס ענדלעך

ווערט פאַרווירקלעכט מיין יוגנט־טרוים צו באַגעגענען זיך מיט שילערס פּנים־אל־פּנים, טיילן זיך מיט זיי מיט מיינע באַשיידענע ידיעות און לעבנס־דערפאַרונג.

דער געשפּרעך, אין אייניקע טעג אַרום, מיטן דירעקטאָר פון דער מלאַווער גימנאַזיע, יצחק הירשהאָרן אין „האָטעל קראַקאָווסקי" אין וואַרשע, האָט מיין באַשלוס פאַרוואַנדלט אין אַ ווירקלעכקייט. די פּער־זענלעכקייט פון דעם דירעקטאָר האָט מיך ממש באַצויבערט. אַ הויכער, רעפּרעזענטאַטיווער מאַן, מיט פאַרחלומטע אויגן און זיך דורכוואַרפנדיקע גרויע האָר, האָט אויף מיר געמאַכט דעם רושם פון אַ יידישן פּעסטאַלאָצי אָדער מאַקאַרענקאָ. ער האָט אין אַ רואיקן טאָן דערציילט וועגן דער יידישער גימנאַזיע אין מלאַווע, איר יוגנט און דעם אינטערנאַט. (ער איז געקומען קיין וואַרשע זיך טרעפן מיט עלטערן פון די קינדער, וואָס געפינען זיך אין אינטערנאַט און אויך ווערבירן נייע שילערס, ווייל דער אינטערנאַט איז געווען די מאַטעריעלע באַזע פון דער גימנאַזיע). ער האָט גאָרניט פאַרבאַהאַלטן און דערציילט דעם גאַנצן אמת וועגן דער שווערער מאַטעריעלער לאַגע פון דער שול. די באַדינגונגען זענען ניט אַזעלכע גוטע, האָט ער צוגעגעבן, אָבער פאַר אַ לערער וואָס האָט אַמביציע צו שאַפן און זיך אַנטוויקלען — איז אין דער גימנאַזיע פאַראַן אַ ברייט פעלד.

איך האָב געוווּסט פון מיינע חברים, אַז פאַר אַבסאָלווענטן פון וואַרשעווער „מכון למדעי היהדות", איז ניט שווער צו באַקומען אַ גוטע שול ווו צו אַרבעטן, דאָך האָט מיך עפּעס געצויגן קיין מלאַווע. אַ סברה, אַז דאָס פשוטע און אויפריכטיקע בילד, ווי יצחק הירשהאָרן האָט פאַרגעשטעלט, און דער אופן ווי ער האָט צו מיר גערעדט — האָבן דעצידירט אויף צו געבן מיין הסכמה.

צוויי משפּחות

אָנהייב יאַנואַר 1937, נאָך די ווינטער־פעריען, בין איך אַוועק קיין מלאַווע. דעם ערשטן וועמען כ'האָב באַגעגנט אין דער גימנאַזיע, איז געווען ליפּסקי, איר יידישער שומר און באַדינער („וואַזשני"). ליפּסקי איז אָבער געווען אַ סך מער ווי באַדינער. מיט אַ בעלמע אויף אַן אויג, אָבער פיזיש געזונט און קרעפטיק, איז ער מיטן גאַנצן האַרצן געווען איבערגעגעבן די תלמידים און לערערשאַפט. ווי אַן אַקטיווער מיטגליד פון קאָמבאַטאַנטן־פאַרבאַנד, האָט ער גלייכצייטיק פאַרנומען אַ בכבודיקן אָרט אין דעם עלטערן־קאָמיטעט פון דער שול, ווייל זיינע דריי קינדער האָבן דאָרט געלערנט. אַנדערש ווי „פּאַן" (אדון, הער) ליפּסקי, האָט מען זיך צום אים נישט געווענדט. בכלל האָט מען זיך צו אים ניט באַצויגן ווי צו אַ וואָזשני, ווייל פון די לערערס, שילערס און עלטערן,

ווי פון דירעקטאָר, איז ער באטראכט געוואָרן ווי אן אייגנאַרטיקע פערזענלעכקייט. ער איז אויך געווען אקטיוו אין פראָפעסיאָנעלן פאריין פון די לערערס און שול־אָנגעשטעלטע. אלץ וואָס איז פאָרגעקומען אין טאָג־טעגלעכן שול־לעבן, אויסער דעם פעדאַגאָגישן טייל, האָט דירעקט אָדער אומדירעקט, געמוזט אדורכגיין דורך ליפּסקיס הענט. קיינער איז ניט געווען אזוי באקאנט מיט אלע אדמיניסטראטיווע פראגן, ווי ער. אָפטמאָל האָט ער אפילו איבערגעשריטן זיינע קאָמפּעטענצן. אין דער צייט פון די פויזעס, האָט ער אכטונג געגעבן אויף די קינדער. אין פאַל פון א געשלעג צווישן זיי, אָדער סתם א מהומה, האָט ער נישט געוואַרט אויף דער אינטערווענץ פון לערער, נאָר אליין געטאָן וואָס ער האָט געהאלטן פאר נייטיק. נאָכן גלעקל, ווען די קינדער זענען שוין געווען אין די קלאסן און געוואַרט אויף דעם לערער, האָט נאָך ליפּסקי געוואָרפן א זאָרגפולן בליק, צי אלץ איז אין אָרדענונג. אָפט האָט דער לערער באמערקט ליפּסקין אין קלאס, ווי ער מאכט אָרדענונג אויף זיין שטייגער.

אָט דער מענטש איז געווען דער ערשטער, וואָס האָט מיך אויפגענומען מיט א פריינדלעכן „שלום עליכם״, דערנאָך מיך איינגעאָרדנט אויף א קוואַרטיר און געזאָרגט ווי א טאַטע פאר א קינד. און ליפּסקי איז טאַקע פאר מיר געוואָרן דער זעלבער, וואָס פאר אנדערע: א טרייער פריינד, שטענדיק גרייט צו העלפן מיט ראט און טאט.

די מלאווער גימנאזיע האָט אויך געהאט פיל שילערס און שילערינס פון שטעט און שטעטלעך אויסער מלאווע. די קינדער פון מלאווע גופא, זענען געווען א בעסערער עלעמענט. די פון דער פרעמד, האָבן לרוב געוווינט אין דעם אינטערנאט, וועלכער איז געווען אונטערן אויפזיכט פון דעם שול־דירעקטאָר און פון די לערערס. מיט דעם אינטערנאט האָט אָנגעפירט פרוי ריינהאָלד, אן אויסערגעוויינלעך גוטע, זויבערע און פּינקטלעכע בעל־הביתטע, וואָס האָט זיך באצויגן צו די קינדער ווי א מאמע. פרוי ריינהאָלד האָט געשטאמט פון פּוילן, נאָר פיל יאָרן געוווינט אין דייטשלאנד. איר מאן, אויך א פּוילישער ייד, געווען רייך, ווייַל ר׳האָט געפירט געשעפטן און געווען א שותף פון א פילם־געזעלשאפט. אין יאָר 1937 האָבן זיי געמוזט פאַרלאָזן היטלער־דייטשלאנד און געקומען צוריק קיין פּוילן. די שרעקלעכע רדיפות פון די נאציס, האָבן ביי דער דאָזיקער אינטעליגענטער פרוי אויפגעוועקט ווארעמע געפילן צו די קינדער אין אינטערנאט. פיל פון זיי האָבן דאָך געבענקט נאָך א ווארעמער היים, וועלכע האָט זיי געפעלט. צווישן די אינטערנאט־קינדער זענען אויך געווען אזעלכע, וואָס האָבן אדורכגעמאכט פארשיידענע פאמיליען־טראַגעדיעס, ווי צעשיידטע עלטערן, האלבע אָדער לעבעדיקע יתומים, אאז״וו. פאר די אלע קינדער איז פרוי ריינהאָלד געווען א גוטע, איבער־

געגעבענע מוטער. די קינדער האָבן זיך צו איר באַצויגן מיט ליבע, פריינדשאַפט און גרויס צוטרוי. זיי האָבן זי גערופן „טשאָטשו" (מומע). ווען ס'איז געווען אַן עודף פון צוגערייזטע קינדער, האָבן זיך אייניקע מיידלעך איינקוואַרטירט ביי דער פרוי קאָנעצקאַ, — אויך אַ גרויסע ווירטין, וואָס האָט געהאַט פיל סימפּאַטיע ביי אירע מיידלעך. איר מאַן, פּאַן קאָנעצקי, ווי מ'האָט אים גערופן, איז געווען דער הויפּט־בוכהאַלטער און סעקרעטאַר פון גימנאַזיע. קאָנעצקי איז געווען אַן אָריגינעלער טיפּ, וואָס האָט געקאָנט דינען ווי אַ רייכער מאַטעריאַל פאַר אַ שרייבער, פּסיכאָלאָג און הומאָריסט. ער האָט מיט זיין פּערזאָן פאַרקערפּערט דעם עבטן עסטרייכיש־גאַליציאַנישן באַאַמטן, וואָס איז מיט דער צייט פאַר־וואַנדלט געוואָרן אין אַ לעבעדיקן אויטאָמאַט. זיין פּינקטלעכקייט איז געוואָרן אַ שם־דבר. מיט זיין נאָמען, ווי מיט אַ ספּעציעלן טערמין, פלעגט מען פאַרגלייכן: פּינקטלעך ווי קאָנעצקי, פאָרמעל ווי קאָנצעקי, ביוראָקראַטיש ווי קאָנעצקי אדג"ל. די וואָס האָבן געאַרבעט אין גימנאַזיע פיל יאָרן, קאָנען זיך נישט דערמאָנען דעם טאָג, אַז קאָנעצקי זאָל ניט קומען צו דער אַרבעט, אָדער זיך פאַרשפּעטיקן. פּינקטלעך געקומען און פּינקטלעך אַוועק. שטענדיק זיך געזעצט אויף דעם זעלבן אָרט, תמיד גערעדט די זעלבע ווערטער, אַפילו מיט דער זעלבער מינע. טאָג־טעגלעך האָבן זיך ביי אים איבערגעחזרט די זעלבע וויצן, מיט די זעלבע ווערטער זיך געווענדט צו זיין געהילף־סעקרעטאַרין, פריילין רוזשקע יאַניש, זי באַגריסט און זיך געזעגנט מיט איר. ספּעציעל העפלעך איז ער געווען צו פרויען — מיט אַ קוש אין האַנט, אַ שמייכל, העפלעכקייט און דזשענטלמענישקייט. דאַקעגן צו מענער האָט ער געהאַט אַן אַנדערן, מער טרוקענעם צוגאַנג, הגם אַ חברישן און מיט צוטרוי. אין אַ געזעל־שאַפט פון מענער, האָט ער זיך געפילט אַ סך פרייער ווי צווישן פרויען. אָבער אַמבעסטן האָט ער געהאַט ביי זיך אין ביוראָ. דאַקעגן אין דער היים איז ער געווען אַ קליינער מושל, ווייל דאָרט האָט געהערשט זיין פרוי. ביי דער אַרבעט, ווי אין פּריוואַטן לעבן, איז ער געווען סאָליד און פּינקטלעך. די בוכפירונג איז געווען אַ מוסטערהאַפטע.

די דערהויבנסטע טעג זענען ביי אים געווען די, ווען מ'האָט די ל'ערערס און אָנגעשטעלטע אויסגעצאָלט דעם געהאַלט. דאַן איז ער געזעסן אויף זיין פּאָטעל מיטן קישעלע, ווי אַ מלך אויפן טראָן. ווער האָט זיך צו אים געקאָנט גלייכן? ער האָט דאַן אויף אַלע געקוקט פון אויבן אַראָפּ, מיט אַן אויסדרוק פון גאווה, מאָדנער שמחה און צופרידנ־קייט, וואָס ער קאָן מחיה־נפשות זיין די אַלע מענטשן, וואָס האָבן תמיד זיך גענייטיקט אין געלט. אויפן טיש זענען געלעגן די גרויסע רעכנביכער און פאַר אים איז געשטאַנען אַ ריי אינטערעסאַנטן. ס'האָט אָבער געמוזט הערשן אַ שטרענגע אָרדענונג. רואיק שטיין אין דער ריי, ניט ריידן, ניט

וויצלען זיך, ווייל מ׳וועט אים שטערן אין זיין הייליקער ארבעט, ער קאָן נאָך האָבן א טעות, וואָס וועט פארהאלטן דאָס אויסצאָלן די לוינען און לײַדן וועלן די, וואָס נייטיקן זיך אזוי שטארק אין געלט.

ניט נאָר געבן געלט איז געווען ביי אים באליבט. אויך נעמען געלט פון די עלטערן און שילערס, איז ביי אים געווען אן ערנסטער ענין. ספּעציעל גוט האָט ער זיך געפילט, ווען א שילער אָדער שילערין איז געקומען אים בעטן אָפּצולייגן אויף אייניקע טעג דעם טערמין פון באצאָלן שכר־לימוד. ער האָט ליב געהאט זיך לאָזן בעטן א לענגערע צייט און פארן צאפּלדיקן שילער ארויסגעטראָגן דעם אורטייל — ער איז מסכים. כמעט אין אלע פאלן האָט ער דערפילט די בקשה פון די תלמידים, מ׳האָט אים נאָר געדארפט בעטן. דאָס זעלבע האָט פאסירט, ווען א לערער אָדער אן אָנגעשטעלטער האָט געוואָלט באקומען א קאָנטע אויפן חשבון פון זיין לוין. ער האָט זיך „געמאכט ווי־כטיק״, דערקלערט, אז ס׳איז פשוט אוממעגלעך, אָבער דאָך... „דלאַ פּאַנאַ ווּשיסטקאָ״ („פאַר אייך אַלעס״). אזא איז געווען דער פאַן קאָנעצקי — אָרנטלעך, פּינקטלעך, איבערגעגעבן זיין ארבעט, א גוטער מאן און איבערגעגעבענער פאָטער.

די דאָזיקע צוויי משפחות, ליפּסקי און קאָנעצקי, זענען געווען צוגע־בונדן צו דער יידישער גימנאזיע אין מלאווע און געזען אין דעם אנשטאלט א מאטעריעלע און גייסטיקע באזע פאר זייער לעבן.

ציוניסטיש־געזעלשאַפטלעכע און קולטורעלע טעטיקייט, אויסער די לימודים

די גימנאזיע איז, בעצם, באשטאנען פון צוויי שולן: א פּאָלקס־שול פון זעקס קלאסן און א גימנאזיע פון אכט קלאסן. נאָכן אדורכפירן די שול־רעפאָרם אין פארמלחמהדיקן פוילן, איז די גימנאזיע באשטאנען פון דריי אנשטאלטן: א פּאָלקס־שול, ווי פריער; א גימנאזיע פון זעקס קלאסן און א ליצײ פון צוויי קלאסן. די דאָזיקע אינסטיטוציע האָט געהאט פולע מלוכהשע רעכט און דער מאטורע־אַטעסטאַט האָט בארעכטיקט אָנגע־נומען צו ווערן אויף די פוילישע אָדער אויסלענדישע אוניווערסיטעטן.

הגם די אונטעריכט־שפּראך איז געווען פּויליש, האָבן אָבער די יודאיסטישע לימודים פארנומען א זייער בכבודיק אָרט, בערך 10־12 שעה א וואָך אין א קלאס. אין פּאָלקס־שול האָט מען אפילו גערעדט מיט די קינדער. מ׳האָט געלערנט די העברעישע שפּראך, תנ״ך, יידישע געשיכטע, רעליגיע און אפילו משניות. (כדאי צו באמערקן, אז די ארביטוריענטן פון „מכון למדעי היהדות״ אין ווארשע, האָבן באקומען

די רעכט צו לערנען יידישע רעליגיע אין מיטלשולן און סעמינארן). דער רעליגיע־קעגנשטאנד איז אויסגענוצט געוואָרן דורך די יידישע לערערס צו לערנען ניט נאָר יידישע געשיכטע, נאָר אויך מנהגים, דינים, פאָלקלאָר, לעבנס־שטייגער און אלץ וואָס האָט זיך געלאָזט ארומנעמען אונטערן באגריף תנ״ך, אָדער פון אַן אנדערן יודאַיסטישן קעגנשטאנד. ביים ענדיקן די גימנאזיע און דערנאָך דעם ליציי, האָט מען אויך עקזאמינירט אין יודאיסטישע לימודים און אזוי ארום האָט מען באקומען צוויי מאטורעס: אַן אלגעמיין־פוילישע און העברעישע.

אויסער די העברעישע לימודים, איז געפירט געוואָרן א גרויסע דערציערישע ארבעט אין ציוניסטישן גייסט. ערב אלע יידישע יום־טובים, זענען איינגעאָרדנט געוואָרן ספּעציעלע פייערונגען אין דער שול, מיטן אנטייל פון אלע שילערס און שילערינס פון דער פאָלקס־שול, ווי פון די העברעע קלאסן.

פיל מי איז געלייגט געוואָרן צו דערציען די יידישע יוגנט צו ליבע פארן קרן קימת לישראל. אויסער דער קרן־קימת־פושקע, האָבן די קינדער געזאמלט מיט אינטערעס די מארקעס פון קרן הקימת, זיי אריינגעקלעבט אין ספּעציעלע אלבאָמען. ס'איז ממש געווען א געיעג, ווער וועט שנעלער פארפולן דעם אלבאָם.

ניט נאָר אויף די העברעיש־לעקציעס איז געפירט געוואָרן א ציוניסטישע ארבעט. אויך בעת די אנדערע לערן־שעהן, איז פיל גערעדט געוואָרן וועגן ארץ־ישראל. אזוי ארום האָט דער שילער באקומען א גאנצע, הארמאָנישע דערציונג אין ציוניסטישן גייסט. דער לערער פון דער פוילישער ליטעראטור האָט תמיד אויפגעוויזן דעם איינפלוס פון תנ״ך אויף דער פוילישער ליטעראטור. דער לערער פון געשיכטע האָט פארגליכן די פוילישע היסטאָריע מיט דער יידישער — אז אויך פוילן האָט פיל געליטן: אויך ביי די פאָלאקן איז געווען אַן עמיגראציע, ווי ביי אונדז — א דיאַספּאָרע. די תלמידים איז געגעבן געוואָרן א האָפענונג, אז פונקט ווי פוילן איז אויפגעשטאנען פונדאָסניי, וועט אויך דאָס יידישע פאָלק אויפלעבן אין אן אייגענער מדינה. דער לערער האָט אונטערגעשטראָכן די קעגנזייטיקע השפעה פון דער וועלט אויף די יידן, און פון די יידן — אויף דער וועלט. אויף די לעקציעס פון נאטורוויסנשאפט, איז גערעדט געוואָרן אויך וועגן דער רייכער נאטור פון ארץ־ישראל. אויסער דער וואנט־צייטונג אין פויליש, איז אויך געווען א העברעישע צייטונג, אפילו א געדרוקטע.

די שילערס האָבן געהאט א זעלבסט־פארוואלטונג און אויף אלע זיצונגען זענען אויך באַרירט געוואָרן ציוניסטישע פּראָבלעמען. קוראטאָר פון דער זעלבסט־פארוואלטונג איז געווען אברהם הערשמאן (געווען אויך לערער אין רחובות און דאָרט געשטאָרבן), אן איבערגעגעבענער

ציוניסט. די שילער־פאַרוואַלטונג האָט געהאַט אַן אייגענע קראָם, וועלכע האָט פאַרקויפט שרייב־מאַטעריאַל און ביכער פאַר ביליקע פרייזן. די הכנסה איז געווען באַשטימט צו העלפן אָרעמע שילערס. אָפטמאָל איז א טייל פון די הכנסות אויך אַוועקגעגעבן געוואָרן דעם קרן הקימת.

כדי צו האָבן אויפזיכט אויף דער ציוניסטיש־יידישער דערציונג, איז אויך געגרינדעט געוואָרן א ספּעציעלע קאָמיסיע, וועלכע איז באַשטאַנען פון דעם שול־דירעקטאָר, מיטגלידער פון עלטערן־קאָמיטעט, יודאַיסטיק־לערערס און, ווען נייטיק, איז צוקאָאָפּטירט געוואָרן א שילער אָדער שילערין פון דער זעלבסט־פאַרוואַלטונג.

די שול איז געווען א קאָ־עדוקאַטיווע (יינגלעך מיט מיידלעך צוזאַמען). אין די לעצטע יאָרן איז אויך געגרינדעט געוואָרן א קינדער־גאָרטן, וווּ ס׳איז ספּעציעל געלייגט געוואָרן אכט אויף דער העברעישער דערציונג. דאָס קינד האָט דאָך אין דער היים גערעדט, על פי רוב, פּויליש אָדער יידיש, דעריבער איז לייכט צו פאַרשטיין, ווי ס׳איז געווען נייטיק א העברעישע דערציונג. דער דאָזיקער קינדער־גאָרטן האָט טאַקע פיל געהאָלפן צו העברעיזירן די שול־יוגנט.

ס׳איז אויך געווען א שול־קרייז פאַר העברעישער ליטעראַטור, אונטער דער לייטונג פון דעם שרייבער פון די שורות. אויף דעם קרייז איז גערעדט געוואָרן נאָר עברית. מען האָט געלייענט פראַגמענטן פון העברעישע ביכער. די פעיקערע שילערס האָבן אויך געהאַט א מעגלעכקייט אָנצוהייבן שרייבן אין העברעיש. איך געדענק די שפּאַנונג פון די קרייז־מיטגלידער און פאַרבעטענע געסט, אויף דעם משפט איבער יאָסעפוס פלאַוויוס.

אויך דער שול־כאָר האָט פיל מיטגעהאָלפן צו שאַפן די ציוניסטישע אַטמאָספער. דער דיריגענט יששכר פאַטער, וואָס האָט צוזאַמען מיט מיר אויך אָנגעפירט מיט דער קרן־קימת טעטיקייט און אַרויסגעגעבן די העברעישע צייטונג, האָט איינגעשטעלט א מוסטערהאַפטן כאָר, וועלכער האָט פאַרשאַפט כבוד דער גימנאַזיע אין מלאווע און אומגעגנט.

דער דראַמאַטישער קרייז האָט צוגעגרייט פאַרשיידענע פאָרשטעלונגען מיט א נאַציאָנאַלן אינהאַלט, אין דער העברעישער שפּראַך. דער כאָר האָט מיטגעאַרבעט מיטן דראַמקרייז.

דער לערער-פּערסאָנאַל און דערציִערס

פאַר מיין צייט האָבן געאַרבעט אין דער גימנאַזיע און אין דער פאָלקס-שול די לערערס און לערערינס: י. הירשהאָרן, דירעקטאָר פון דער גימנאַזיע און לערער פון מאַטעמאַטיק; ראָזענמאַן, לערער פון דער פּוילישער ליטעראַטור; ד״ר זילבער — נאַטור-וויסנשאַפט און געאָגראַפיע; פריילין ליפשטאַט, לערערין פון לאַטיין; פריילין פרידלענדער — פון פראַנצייזיש; צוויי פּוילישע לערערס פון גימנאַסטיק און האַנטאַרבעט פאַר יינגלעך; מאַניעק גאָלאָמב, לערער אין דער פאָלקס-שול; פרוי גאָלאָמב, לערערין אין דער פאָלקס-שול; פרוי אַלטשילער, לערערין פון געשיכטע, גימנאַסטיק און האַנטאַרבעט פאַר מיידלעך; אַלטשילער, לערער פון פיזיק, געאָגראַפיע און מאַטעמאַטיק; ד״ר ראָזענמאַן, לייטערין פון דער פאָלקס-שול און לערערין פון פּויליש; הערשמאַן אברהם, לערער פון יידישער און אַלגעמיינער געשיכטע; שרה אייזענשטיין — העברעיש, תנ״ך און יידישע געשיכטע; ליטמאַן — מאַטעמאַטיק (דערצו נאָך פּרעבליסטין אין קינדער-גאָרטן). דער שרייבער פון די שורות האָט געלערנט תנ״ך, העברעיש, יידישע געשיכטע.

אין שול-אינטערנאַט האָבן אויך געאַרבעט, אויסער לערערס און לערערינס, אויך אייניקע דערציִערס, ווי ב. כץ, אַן אינטערעסאַנטער בחור, מיטגליד פון השומר-הצעיר.

בעלי-בתים פון דער שול זענען געווען די עלטערן, וואָס האָבן אויף אַן אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג אויסגעוויילט אַ פאַרוואַלטונג. איר פאָרזיצער איז געווען דער רעכטסאַנוואַלט, „פאַן מעצענאַס״ בלום. פיל פאַרוואַלטונג-מיטגלידער זענען מיר געבליבן איינגעקריצט אין זכרון, א דאַנק זייער איבערגעגעבענער טעטיקייט: בלום פּערלאַ, לעדער, די ברידער ציטרין, בלומענקראַנץ, זלאַטניק, טשאַרקאַ, סאַלאָמאָן, מאַרדאַוויטש, לייזער ווישינסקי. די פאַרוואַלטונג האָט זיך ניט געפירט ווי אַן אונטערנעמער מיט זיינע אָנגעשטעלטע. די אמתע בעלי-בתים פון דער שול זענען געווען די לערערס מיטן דירעקטאָר. די פאַרוואַלטונג האָט פיל געהאָלפן, אין מאַטעריעלן ווי אין מאָראַלישן זין, און גלייכצייטיק געווען פאַראַנטוואָרטלעך לגבי דער פּוילישער שול-מאַכט.

די מלאַווער יידישע גימנאַזיע איז אויך געווען אָנגעשלאָסן אין דער פּאַרצווייגטער שול-נעץ, געגרינדעט אין פיל שטעט אין פּוילן, א דאַנק דעם סענאַטאָר ד״ר בראַודע, וואָס האָט פיל געלייסטעט פאַר יידיש-ציוניסטישער דערציִונג פון דער יוגנט מיט מיטעלער בילדונג. אינספּעקטאָרן פאַר יודאיסטישע לימודים האָבן פון צייט צו צייט באַזוכט די העברעישע לערערס און זייערע לעקציעס. די צענטראַלע פון דער שול-נעץ האָט זיך געפונען אין לאָדזש.

די מלאווער יידישע גימנאזיע האָט דורכגעמאכט פארשיידענע תקו־פות, אָבער שטענדיק זיך געראנגלט פארן קיום. ווער ווייסט צי דער אנטשטאלט וואָלט געקאָנט עקזיסטירן, ווען די לערערס וואָלטן ניט געווען אזוי שטארק פאראינטערעסירט אין זיין קיום. שווערע צייטן האָבן אויך דורכגעמאכט די לערערס. מ׳איז מסכים געווען צו רעדוצירן דעם געהאלט. ניט אלע יאָר האָט מען געגאָסן פון צוויי חדשים פעריען, און אין די שווערסטע מאטעריעלע באדינגונגען געפירט די פּעדאַגאָגיש־דערציערישע ארבעט.

פון די פארוואלטונג־מיטגלידער געדענק איך גוט: הערש־מעכל טשארקאָ, אביגדור ציטרין מיט זיין פרוי, לייזער ווישינסקי און בלומענ־קראנץ. טשאַרקאָ, א יונגערמאן, וואָס האָט פאקטיש פארטראָטן זיין פאָטער, איז געווען פול מיט הומאָר, פאר יעדן געהאט א גוט וואָרט אָדער א וויץ. א גוטער פריינד פונעם רוב לערערס, באצויגן זיך צו זיי ווי אן איבערגעגעבענער חבר. א הייסער ציוניסט, וואָס האָט פיל געהאָלפן די העברעיש־לערערס אין זייער נאציאָנאלער ארבעט. ניט איין לערער האָט זיך ביי אים „דערכאפּט די נשמה" מיט א הלוואה׳לע, ביז דער „וויפּלאַטע" (ביזן אויסצאָלן דעם חודש־געהאלט).

אויך אביגדור ציטרין איז געווען אן איבערגעגעבענער פריינד פון דער שול. ווי דער פאָרזיצער פון ציוניסטישן קאָמיטעט אין מלאווע, האָט ער פיל מיטגעהאָלפן די יודאיסטישע לערערס אין זייערע גערעכטע פאָ־דערונגען. זיין פרוי איז געווען אביישפּיל פון א טיכטיקער, איבערגעגע־בענער יידישער מוטער, וואָס האָט פיל געלייסטעט ווי א מיטגלידערין פון עלטערן־קאָמיטעט בכלל און פון קלאס־קאָמיטעט, וווּ אירע קינדער האָבן געלערנט, בפרט. זיי האָבן געהאט א טאָכטער אין גימנאזיע און א זון אין פינפטן קלאס פון דער פאָלקס־שול. סיי פרימעט, סיי יאַטעק, זענען געווען מיינע שילערס און איך בין צו דער משפחה געווען שטארק צוגעבונדן. אויך די קינדער האָבן געהאט פארשטענדעניש פאר כלל־טועריי, ווייל ביידע האָבן אין דער שילער־זעלבסטפארוואלטונג פארנומען וויכטיקע אמטן. יאַטעק איז געווען דער פאָרזיצער פון קינדער־ראָט אין זיין קלאס. אין דער לעצטער שעה פון שול־יאָר 1938—39, האָט דער טייערער יאַטעק מיר דערלאנגט א בוקעט בלומען און אין נאָמען פון זיין קלאס געווונטשן פריילעכע פעריען. דאָס דאָזיקע בילד וועל איך געדענקען מיין גאנץ לעבן... ליידער, איז קיינער פון די פריער דערמאָנטע ניט געבליבן לעבן.

געווען אויך פיל מלאווער יידן, וואָס האָבן ניט געהאט צו טאָן דירעקט מיט דער שול, ווייל זייערע קינדער האָבן שוין געהאט געענדיקט די גימנאזיע, אָבער אומדירעקט זענען זיי געווען פארבונדן מיט דעם אנשטאלט און מיט די לערערס. אַן אויסגעשפּראָכענער פריינד פון דער

גימנאַזיע איז געווען בוטשאַ סאַלאָמאָן, דירעקטאָר פון דער יידישער באַנק אין מלאַווע, וואָס האָט געהאָלפן דער גימנאַזיע אין א סך פאַלן. אגב, האָבן ער און זיין ברודער געלערנט אין דער גימנאַזיע און אין איר ניט פאַרגעסן אויך נאָכן פאַרענדיקן זי.

די יידישע מלאווע האָט געאָטעמט מיט דער לופט פון דער גימנאַזיע, דעריבער איז צו פאַרשטיין, פאַר וואָס כמעט די מערהייט מלאווער יידן, האָבן ווי מיטגלידער זיך באַטייליקט אין דער אלגעמיינער פאַרזאַמלונג, וועלכע האָט אויסגעוויילט א פאַרוואַלטונג. אזוי אַרום איז אויסגעקומען, אז דער עלטערן־ראַט איז געווען א טייל פון דער קערפּערשאַפט, וועלכע האָט טעאָרעטיש פאַרוואַלטעט מיט דער שול. פיל מיטגלידער האָבן אַמאָל אליין געלערנט אין דער גימנאַזיע און געבליבן אירע טרייע פריינד. צוויי דורות האָבן געהאָלפן דערציען א דריטן, יונגן, יידיש־ציוניסטישן דור.

די גרעסטע אויטאָריטעט אין גימנאַזיע איז געווען איר דירעקטאָר הירשהאָרן — דער הויפּט־איניציאַטאָר פון איר אנטוויקלונג, די נשמה פון אנשטאַלט. זייענדיק איבער דרייצן יאָר לערער און דערציער אין דער גימנאַזיע, האָט ער באַוויזן צו דערקענען פערזענלעך די מערהייט פון דער יידישער באַפעלקערונג און זיך דערוואָרבן די סימפּאַטיע פון דער יוגנט, וועלכע האָט אין אים געזען א פריינד און טיכטיקן פּעדאַגאָג און דערציער. ווען ער איז דורך די לערערס און שול־פאַרוואַלטונג אויסגעוויילט געוואָרן אלס דירעקטאָר, האָבן אַלע געזען אין דעם א וויכטיקע געשעעניש פאַר דער גימנאַזיע. הירשהאָרן איז געווען גרייט אָפּצוגעבן פאַר דער יוגנט און פאַר די לערערס דאָס לעבן. ווי א מענטש פון גרויסער אינטעליגענץ און ערודיציע, האָט ער ממש באַצויבערט אַלע שילערס, שילערינס און לערערס. די עלטערן האָבן צו אים געהאַט גרויס צוטרוי. א שמועס מיט אים, איז פאַר די עלטערן געווען אן איבערלעבונג. די וואָס האָבן איינגעוויליקט אוועקצוגעבן זייערע קינדער אין אינטערנאַט, האָבן דאָס געטאָן מיט פרייד, נאָך זייער געשפּרעך מיט אים. זיינע מאַטעמאַטיק־שעהן זענען פאַר די שילערס געווען די אַנגענעמסטע. ניט געווען א שילער אָדער שילערין, וואָס זאָלן ניט האָבן ביי אים זיך אויסגעלערנט מאַטעמאַטיק. די אַלע וועמען ער האָט צוגעלאָזן צו די עקזאַמענס, האָבן זיי אויסגעהאַלטן מיט כבוד. די „גרעבסטע קעפּ" האָבן באַהערשט דאָס מאַטעריאַל אין א באַפרידיקנדיקער מאָס. (הירשהאָרן האָט געהאַט די זכיה צו לערנען אויך אין תל־אביב, אין די שטאָטישע גימנאַזיעס — און אויך דאָ זיך דערוואָרבן אויטאָריטעט, געווען באַליבט פון די תלמידים און לערערס.)

אויך ליפּמאַן איז געווען לערער פון מאַטעמאַטיק. א נידעריקער, מיט רויטע האָר, א דאַרער, נאָר אויסערגעוויינלעך רירעוודיק, ממש קוועקזילבער. א גאַונדיקער קאָפּ, פול מיט וויצן און מעשהלעך, האָט ער אין א

קורצער צייט דערוואָרבן סימפּאַטיע פון דער יידישער מלאווע. ער האָט געקאָנט אלעמען און אלע האָבן אים געקאָנט. די שטאָט איז מיט אים געווען פול. גיין מיט אים אין גאס, איז געווען אומעגלעך. יעדע מינוט האָט ער זיך געמוזט אָפּשטעלן, כדי ריידן מיט א באקאנטן, אָדער א קוש טאָן א פרוי אין האנט (לויט דעם פּוילישן שטייגער). ער איז געקומען אין שטאָט זייער אָרעם, נאָר שנעל זיך דערוואָרבן איבערגעגעבענע פריינד, וואָס זענען גרייט געווען פאר אים אלץ צו טאָן. ער האָט געהאט אן אויסערגעוויינלעכן כוח צו געווינען פריינד. (ער האָט אויך געהאט טעלעפּאַטישע נייגונגען און באַוויזן זיינע פעיקייטן בעת „סעאנסן"). ער איז צו אונדז אָנגעקומען אין מיטן שוליאָר, דעריבער פארדינט זייער ווייניק. ס'האָט אויך געטראָפן, אז ער האָט זיין גאנצן געהאלט אויס־געגעבן אין איין אָוונט און דערנאָך געלעבט פון הלוואות. ער איז געווען א הייסער ציוניסט־סאָציאליסט.

אים האָט זיך אויסגעדוכט, אז די לערערס גיבן זיך ווייניק אָפּ דער דערציערישער ארבעט, דעריבער האָט ער אויף זיינע לעקציעס באַרירט פארשיידענע פּאָליטישע פראגן און די שילערס האָבן געלערנט מער ציוניזם ווי מאטעמאטיק — און דערפאר אים געשעצט און ליב געהאט. געלט האָט ביי אים ניט געשפּילט קיין ראָל. ער האָט געקאָנט מכבד זיין אלע לערערס און פיל באקאנטע.

די פרייע צייט האָט ער ליב געהאט צו פארברענגען אין קאָרטן־שפּיל. ער האָט געשפּילט גרויס, ניט לויט זיין מאטעריעלער לאגע. ווען א צוגע־רייזטער אין מלאווע האָט אים געפרעגט מיט וואָס ער באשעפטיקט זיך, האָט ער געענטפערט, אז ר'איז רייך פון דער היים: זיין מוטער האָט פיר הונדערט העקטאר לופט — און דאָס האָט ער פון איר געירשנט. אויב ער האָט ניט געהאט קיין געלט ביים שפּילן, האָבן אים זיינע פריינד ארויסגעהאָלפן. ער האָט פיל געררייכערט, געטרונקען קאפע און שפּעט זיך געלייגט שלאָפן. טראָץ דעם, איז ער געווען דער איינציקער אין מלאווע, וואָס האָט געהאט א סך טרייע פריינד, גרייט צו צאָלן זיינע חובות. אויך ער איז געווען גרייט צו גיין אין וואסער און אין פייער פאר זיינע ידידים. אין יעדער געזעלשאפט איז ער שנעל געוואָרן די צענטראלע געשטאלט. ר'האָט באזיצט א רעדנער־טאלאנט און איבער־צייגונג־קראפט. אָבער אויך געהאט פיל קעגנערס, ספּעציעל צווישן די לערערס. מ'קאָן זאָגן, אז מיט זיין קומען, איז אין גימנאזיע געוואָרן א צעשפּליטערונג ביי די לערערס, אויך צוליב אידעאָלאָגישע טעמים. עס זענען געשאפן געוואָרן אייניקע לאגערן: א גרופּע לערער־ציוניסטן, געשטיצט פון ציוניסטישע עלטערן, וואָס האָבן געוואָלט, אז די קינדער זאָלן באקומען א נאציאָנאלע דערציונג. זיין גרעסטער פריינד איז געווען הערש מעכל טשארקאָ. די קעגנערס האָבן פאר אים מורא געהאט צוליב

זיין שארפער צונג. צו זיינע גרעסטע קעגנערס האָט געהערט דער לערער פון נאטור־וויסנשאפט, ד״ר זילבער ז״ל, וואָס איז געווען לינק געשטימט און ניט געהאט קיין פארשטענדעניש פאר ציוניזם. אויסער זיין קעגנ־שטאנד, איז אים גאָרניט געווען וויכטיק. הגם ניט קיין ציוניסט, האָט ער אומדירעקט פיל געטאָן פאר ציוניסטישער דערציונג. די קינדער האָבן פאר אים מורא געהאט, אָבער ניט אזוי געשעצט און ליב געהאט, ווי אנדערע לערערס. צווישן זיי איז געווען א גרופּע, וועלכע האָט זיך קאָנצענטרירט ארום אים, געהאלטן אים פאר אן אויטאָריטעט און געווען פון אים שטארק באאיינפלוסט. ער איז געווען באהערשט פון לינק־אַסימילאַטאָרישע געדאַנקען. דער דירעקטאָר האָט געהאט א שווערע אויפגאבע צו מאנעווורירן צווישן די דאָזיקע גרופּעס און אכטונג געבן, אז די מחלוקת זאָל ניט אריבער אין א שארפערן קאָנפליקט, וועלכער קאָן ברענגען שאָדן דעם אנשטאלט.

ד״ר זילבער האָט איינגעאָרדנט א „נאטור־ווינקל״, געהאָדעוועט קרוליקלעך און געלערנט די קינדער מיט איבערגעגעבנקייט. אָפטמאָל האָט ער אויך גערעדט אויף זיינע לעקציעס וועגן דער געאָגראַפּיע און נאטור פון ארץ־ישראל. א געוויסע צייט איז ער אויך געווען דער פאר־וואלטער פונעם שול־אינטערנאט. נאָכן ארבעטס־טאָג, האָט ער זיך אָפּ־געגעבן בלויז מיט זיין פרוי און קינד. אין קעגנזאץ צו ליפּמאנען, האָט ער געהאט אן ענגן קרייז באקאנטע און פריינד. מ׳האָט נאָר באדארפט מיט אים זיך איינלעבן און פארשטיין, האָט מען געקאָנט זיין מיט אים גוט באפריינדעט. ער האָט אויך געהאט זיינע ספּעציעלע וויצן, מיט באליבטע אויסדרוקן. אויף די פּעדאגאָגישע זיצונגען האָט ער ליב געהאט צו הערן מיט פארמאכטע אויגן און ס׳איז אָפט שווער געווען צו וויסן, צי ער הערט זיך צו אזוי אויפמערקזאם, אָדער ער שלאָפט. אז ער האָט זיך יאָ אָפּגערופן, איז דאָס געווען לאָגיש און מלא חן. צו זיינע פּערזענלעכע פריינד האָבן געהערט: די לערערין פון פראנצייזיש בראָניע פרידלענדער, פּאָלאַ ליפּשטאד־סאַלאַט (פון לאטיין) און דער לערער גאָלאָמב מיט זיין פרוי.

מאָניעק גאָלאָמב איז אליין געווען א שילער אין דער גימנאזיע. ער האָט געענדיקט דעם יורידישן פאקולטעט, אָבער נאָך ניט באקומען די רעכט צו ארבעטן אלס אדוואָקאט און געמוזט זיך אויסהאלטן פון לערעריי. א פּעיקער מענטש, גוט געצייכנט און אַן אויסגעצייכנטער מאטעמאטיקער. דירעקטאָר הירשהאָרן, וואָס איז אויך געווען זיין לערער, האָט אים ליב געהאט און אין מאָמענטן פון גוטן הומאָר, דערציילט זיינע שטיפערישע שטיקלעך וועלכע ער האָט אָפּגעטאָן אלס שילער. אויך זיין פרוי בראָניאַ לענגאַלקאַ איז געווען א שילערין פון דער מלאווער גימנאזיע.

דער לערער אלטשילער מיט זיין פרוי זענען געשטאנען ווייט פון אלע קרייזן און גרופּן — א וועלט פאר זיך, מיט א באגרענעצטע צאָל באקאנטע. אויך זיי זענען געווען צוגערייזטע, אָבער ניט געקאָנט זיך שנעל אקלימאטיזירן. זיי האָבן ניט אינטערעסירט קיין אידעאָלאָגיעס. אָפּגעארבעט — און א גוטן טאָג. ניט געהאט קיין קינדער.

פרוי אלטשילער האָט געהאט „גאָלדענע הענט" און געלערנט די מיידלעך האנט־ארבעט און גימנאסטיק, ווי אויך אָנגעפירט מיטן כאָרעאָג־ראפישן קרייז און צוגעגרייט די שילערינס ארויסצוטרעטן אויף פארשיידע־נע פאָרשטעלונגען.

איינער פון די איינפלוסרייכע לערערס און כלל־טוערס אין דער גימנאזיע איז געווען דער לערער פון פּויליש, ראָזענמאן ז"ל. ער איז אויך געווען פּאַרטרעטער פון דירעקטאָר, פּאָרזיצער פון לערער־פאריין, געזעלשאפטלעכער טוער און הייסער ציוניסט. די יידישע באפעלקערונג האָט אים געשיקט אלס איר פאָרשטייער אין שטאָטראט, וווּ ער האָט מיט גרויס כבוד פארטיידיקט יידישע אינטערעסן. געווען באקאנט ווי אן ערודיט, באהערשט עטלעכע שפּראכן און געהאט פארשטענדעניש פאר קונסט, מיטגעהאָלפן דעם חבר פאָטער אָנצופירן מיטן שול־כאָר. ער האָט אלץ געטאָן, אז די גימנאזיע־יוגנט זאָל דערצויגן ווערן אין ציוניס־טישן גייסט. געווען באליבט ביי די תלמידים צוליב זיין הומאָר. הגם זיין צוגאנג צום שילער איז געווען א חברישער, האָט דער שילער געזען אין אים דעם גרויסן אויטאָריטעט און גוטן פּעדאַגאָג.

זיין פרוי, ד"ר ראָזענמאן, די לייטערין פון דער פאָלקס־שול ביי דער גימנאזיע, איז געווען אינטעליגענט, אן איבערגעגעבענע חברטע, גרייט מיט אלע כוחות צו שטיצן אירע פריינד. ארום דער משפחה ראָזענעמאן האָט זיך קאָנצענטרירט די גרופּע יודאיסטיק־לערערס. זייער שטוב איז געווען א ווארעמע היים פאר די לערערס אָן משפחות. איך פערזענלעך האָב דאָס באזונדערס געפילט. זייער טעכטערל רינה איז געווען דער ליבלינג פון די לערערס און שילערס.

איינער פון די בעסטע חברים פון די ראָזענמאנס איז געווען אברהם הערשמאן — דער לערער פון אלגעמיינער און יידישער געשיכטע. ער האָט זיך גוט אָריענטירט אין פּאָליטיק און פאָרויסגעזען די מלחמה צווישן פוילן און דייטשלאנד. ניט איין מאָל האָט ער מיט גאלגן־הומאָר געזאָגט צו זיינע קאָלעגן בעת די פויזעס: „מען דארף הערן די לעצטע נייעס, קאָן זיין מ׳וועט שוין ניט דארפן אריינגיין אויף דער נאָענטסטער לעקציע". זיינע געשיכטע־לעקציעס זענען געווען אינהאלטפול. ווי דער קוראַטאָר פון דער זעלבסט־פארוואלטונג פון די שילערס, האָט ער צוזאמען מיט זיי ארויסגעגעבן א וואנט־צייטונג אין פּויליש, אויף א זייער הויכן ניווא. הערשמאן איז אויך געווען סעקרעטאר פון פּעדאגאָגישן ראט און געדארפט

צוזאמענשטעלן די פראַטאָקאָלן פון די זיצונגען, וואָס איז ניט געווען קיין לייכטע ארבעט, ווייל זיי זענען געווען באַשטימט פאר די פוילישע שול־אָרגאנען. הערשמאן האָט אין א וויץ געזאָגט, אז ער קאָן פריער שרייבן דעם פּראָטאָקאָל, איידער די זיצונג קומט פאָר — ער דאַרף נאָר האָבן דעם טאָג־אָרדענונג... ער מיט זיין פרוי מאלושיא און זונעלע איזיאָ, האָבן ניט איין מאָל מיר פארשאפט נחת, ווען כ׳האָב באזוכט זייער גאסטפריינדלעכע היים. ליידער, איז קיינער פון זיי ניט געבליבן.

אויך שרה אייזנשטיין האָט געלערנט יידישע געשיכטע, אויסער אנדע־רע יודאיסטישע לימודים. זי האָט זיך ערנסט באַצויגן צו איר ארבעט. אויך זי איז דערמאָרדעט געוואָרן אין איר געבוירן־שטאָט לאָדזש, אָדער אין איינעם פון די נאצישע טויט־לאַגערן.

ווי דערמאָנט, האָט חבר פּאַטער זיך פארנומען, אויסער מיט זיין קלאס אין פאָלקס־שול, אויך מיט דעם כאָר און דראמאטישן קרייז. כמעט אלע פאָרשטעלונגען זענען דורך אים אָרגאניזירט געוואָרן, באזונדערס די אימפּאָזאנטע פייערונג צום צוואנציקסטן יובל פון דער מלאווער יידישער גימנאזיע, פאָרגעקומען פורים 1939. ס׳איז פאָרגעשטעלט געוואָרן „מגילת אסתר״ אין א מאָדערנער, הומאָריסטישער ווערסיע. דעם טעקסט האָב איך פארפאסט — און דאָס רעשט האָט געטאָן פּאַטער. די טענץ האָט צוגעגרייט די לערערין אלטשילער. די געסט און עלטערן זענען געווען אנטציקט פון דעם רייכן פּראָגראַם און געלונגענער אויספירונג. ניט נאָר מלאווע האָט גערעדט וועגן דער דאָזיקער אימפּרעזע, וועלכע איז אויך באקאנט געוואָרן דעם גאַנצן יידישן שול־וועזן, און ספּעציעל — דער שול־נעץ פון סענאטאר ד״ר בראַוּדע.

פאַטער און איך האָבן פיל געלייסטעט ביים אַרויסגעבן א העברעישע שול־צייטונג און אונדזער דירעקטאָר האָט זיך איינמאָל אויסגעדריקט: „הלוואי זאָלן זיין א סך אזעלכע משוגעים ווי איר ביידע!״ מיר האָבן אויך אלץ געטאָן, כדי באליבט מאכן צווישן די קינדער און דער יידישער באפעלקערונג דעם קרן הקימת לישראל, וועמענס הכנסות זענען געווען גאנץ באדייטנדיקע.

פיל פלענער האָבן געהאט די לערערס און שילערס פון דער מלאווער יידישער גימנאזיע. אויך דער עלטערן־קאָמיטעט איז געווען פול מיט איניציאַטיוו. דער גן־ילדים און דער אינטערנאט האָבן גענדארפט זיך אנטוויקלען. די יובל־פייערונג האָט פיל געהאָלפן אין דער ריכטונג. ליידער, זענען די אלע שיינע פלענער און חלומות ניט פארווירקלעכט געוואָרן צוליב דעם קאטאקליזם, וועלכער האָט געטראָפן דאָס פוילישע יידנטום מיטן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

Rok szkolny 1937 - 1938

Zarzad:

Zyd. Tow. Szk.

Prezydjum:

przew. Dr. Wł. Proszower
I zast. przew. Adw. M. Blum
II " " L. Wyszyński
skarb. H. M. Czarka
sekr. Ch. J. Eichler

Członkowie Zarządu

Alter Dawid
Cegła Lejzer
Cytryn Wigdor
Cytryn Mojżesz
Flato Szyja
Fogiel Gabryel
Kufeldowa Rachela
Mordowicz Herman
Perła Izak
Salomon Józef
Wertheim Izak
Winograd Luzer
Złotnik Mojżesz

Komitet Rodzicielski

Baumowa C.
Bieżuńska Cz.
Blumowa N.
Cytrynowa C.
Drewiczowa S.
Eichlerowa B.
Foglowa G.
Frenklowa R.
Fuksowa F.
Kanarkowa D.
Koneeka S.
Łaskowa S.
Lewkowiczówa R.
Maizlicowa Ch.
Mondrzakowa C.
Mordowiczowa A.
Pizycowa R.
Romanerowa P.
Szpirowa A.
Wertheimowa S.
Złotnikowa Cz.

Komisja Rewizyjna:

Lejberg, A. Mondrzak, Kanarek

Grono nauczycielskie

I Gimnazjum

Dyrektor Hirschhorn Izak
Adamowicz Helena
Ajzensztejn Sara
Altszüler Józef
Altszülerowa Zofia
Anastazjewski Mikołaj
Estryn Łejzer
Frydlender Bruchl
Herschman Abram
Lipsztadt Perla
Litman Michał
Matyjaszuk Stanisław
Rozenman Luzer
Dr. Silber Michal

II Szkoła Powszechna

Kierowniczka Dr. Henis-Rozenmanowa
Ajzensztejn Sara
Altszüler Józef
Altszülerowa Zofia
Estryn Łejzer
Fater Isachor
Gołąb Emanuęl
Lengałka—Gołąb Bronia
Lipsztadt Perla
Litman Michał
Dr. Silber Michal

Lekarz szkolny:

Dr. Makowski Józef.

Pracownicy administracyjni:

Konecki Jakub
Joniszówna Rascha

Internat:

Opiekun z ramienia R. P.
Dr. M. Silber
Kierowniczka:
S. Reinholdowa

Zarząd Związku Zaw. Naucz..
Przew.: A Herszman.
Zast. przew.: P. Lipsztadt, sekr. B. Frydlender, skarb. I. Fater
czł. zarz. Ł. Estryn

שנת הלימודים 1937/38. מוסדות ביה"ס, המורים, העובדים •

די שול-אינסטאנצן, לערערס, פערסאָנאַל אין לערן-יאָר 37–38'

Organizacje uczniowskie:

„Achwa"

Kurator
p. prof. Herschman.
Prezydium:
przew. Mordowicz (kl. VIII)
zast. prrzew. Rozenberg (kl.III)
sekr. Cegła (kl. III)
skarb. Cytryn (kl. IV)

Zarząd: Koła szkolne
Zaklikowski (kl. VIII) — L.M.K.
Rozenberg „ III — T.B.S.
Lengałka „ IV — L.O.P.P.
Kohnówna „ IV — Przyr.
Taca „ VIII — Sport.
Cajtak „ VIII — Jud.
Cytryn „ IV — K.K.L.

Gminy Klasowe
Goldsztejn (kl. I a)
Tysobów „ I b
Łaska „ II
Cegła „ III
Bernbaum „ IV
Makowerówna VIII
Kanarek (oddz. V)
Bacharier („ VI

„L .M. K."

Kurator:
p. prof. Lipsztadt
przew. Zaklikowski (kl. VIII)
sekr. Jakubowicz (kl. I a)
skarb. Drewicz (kl. II)
Ilość członków 63

„T..P.B.S.P."

Kurator
p. prof. Frydlender
przew. Rozenberg (kl. III)
sekr. Kronikówna „ IV
skarb. Zarywacz „ II
Ilość członków 80

„L.O.P.P."

Kurator
p. prof. Altszüler
przew. Lengałka (kl. IV)
sekr. Tysobow „ I b
skarb. Nussbaumówna)kl. III)
Ilość członków 82

„Koło Przyrodnicze"

Kurator
p. dr. Silber
przew. Kohnówna (kl. IV)
sekr. Zarywacz „ II
skarb. Szer „ II
Ilość członków 28

„Koło Snortowe"

Kurator
p. prof. Altsziiler
Prezydium:
Taca (kl. VIII)
Lengałka „ IV
Opatowski „ III
Dunajski „ I a
Ilość członków 51

„Koło Judaistyczne"

Kurator
p. prof. Ajzensztejn
przew. Cajtak (kl.VIII)
sekr. Montlak „ II
skarb. Lipski „ IV
Ilość członków 40

„K.K.L."

Kurator
p. prof. Litman
przew. Mordowicz (kl. VIII)
zast. przew. Cytryn „ IV
Lipski „ IV
skarb. Kacówna „ III
ilość członków 218

ארגונים וחוגים של התלמידים * שילער=קרייזן און גרופן

אַלען וואַרסען (אברהם וואַרשאַווסקי)

דער סאָציאַליסטישער שילער־קרייז

אין בין אוודאי אלט געווען א 14־15 יאָר, ווען כ׳בין געוואָרן אַ סאָציאַליסט. ביז דעמאָלט בין איך געווען א „שומר״. וואָס האָט מיך באַוווּיגן צו ווערן א סאָציאַליסט? געווען דערצו דריי סיבות: די ערשטע און די וויכטיקסטע — אונדזער גרויסע אָרעמקייט. ס׳איז ממש נישט געווען צו עסן. די צווייטע סיבה — אן אומרעכט, וואָס די אָנפירונג פון „שומר״ איז קעגן מיר באַגאַנגען. (איך האָב שוין פאַרגעסן די אומרעכט, אוודאי נישט קיין וויכטיקע). אָבער פאַר א בחורל אין מיין עלטער, מיט א סענסיטיווער נשמה, האָט די עוולה שלעכט געווירקט. די דריטע סיבה איז געווען — א סאָציאַליסטיש ביכל, וואָס איז אריינגעפאלן אין מיינע הענט. דאָס ספר׳ל איז געווען אן אמתע רעוואָלוציע. איך האָב עס געלייענט אזוי פיל מאָל, ביז כ׳האָב געקענט פון אויסנווייניק.

איך בין געווען דער ערשטער סאָציאַליסט אין דער מלאווער יידישער גימנאַזיע. שפּעטער זענען צוגעקומען אַנדערע. די ערשטע פאַרזאַמלונג צו ווערבירן מיטגלידער פאַר אונדזער אָרגאַניזאַציע, איז פאָרגעקומען אין דעם שול־בנין (וואָס איז שפּעטער פאַרוואַנדלט געוואָרן אין א תלמוד־תורה). איך האָב דעמאָלט געהאַלטן אַ שטאַרקע רעדע וועגן דער וויכטיקייט פון אזא אָרגאַניזאַציע. דערנאָך האָט זיך אַנטוויקלט א דיסקוסיע. מיין הויפּט־קעגנער איז געווען דוד׳טשע מאַנדזשאַק, שפּעטער איינער פון די ערשטע שילערס עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל. מיין רעדע האָט קיינעם נישט באַווירקט און איך בין געווען זייער אַנטוישט פון מיינע פריינד. פון גרויס אויפרעגונג, האָב איך זיך צעוויינט און א לאַנגע צייט נישט געקענט זיך באַרויקן. בשעת מעשה האָט מיין רעדע נישט געהאַט קיין ווירקונג, דאָך האָט זי איבערגעלאָזט געוויסע שפּורן — ווי וואָלט זיך פרויד אויסגעדריקט: אינעם אונטערבאַוווּסטזיין פון א טייל אונדזע־ריקע. ווייל מיט א צייט שפּעטער האָבן עטלעכע שילערס מיר פאָרגעשלאָגן צו גרינדן אזא אָרגאַניזאַציע. און אזוי איז געשען!

די ערשטע מיטגלידער אירע זענען געווען: משה טשעכאַנאָווער, משה טשאַסנעק, חיים יאָניש, לייביש אלטער און נאָך עטלעכע, וועמענס נעמען איך האָב פאַרגעסן. שפּעטער האָבן זיך אָנגעשלאָסן: עקיבא זילבער־צווייג, שמואליק ראָזענבערג און איטקע פּיזשיץ, דאָס איינציקע מיידל וואָס האָט באַלאַנגט צו אונדזער גרופּע. זי איז געווען א טייער קינד, מיר האָבן זי ליב געהאַט און זייער געשעצט.

אין אָנהייב זענען מיר געווען א קאָנספּיראַטיווע גרופּע און פלעגן אָפּהאַלטן די פאַרזאַמלונגען אין געהיים, דער עיקר אויף א פעלד, נישט

ווייט פון דער גימנאזיע. די דיסקוסיעס האָט מען פאַרענדיקט מיט סאָ־ציאַליסטישע לידער, וועלכע מיר האָבן געזונגען שטילערהייט, אָבער מיט גרויס התלהבות.

ווען די גימנאַזיע־לייטונג האָט זיך דערוווּסט פון אונדזער קרייז, האָט דער דירעקטאָר קונאָווסקי פאַרבעטן צו זיך עטלעכע שילערס (אויך מיך), און זיך דורכגעשמועסט בנוגע אונדזער טעטיקייט. מיר האָבן נישט געלייקנט, אַז מ׳האַלט אַפּ פאַרזאַמלונגען, נאָר געטענהט, אַז מיר זענען אַ לייען־קרייז וואָס אינטערעסירט זיך מיט יידישער ליטעראַטור. קונאָווסקי האָט געמאַכט אַן אָנשטעל, ווי ער וואָלט אונדז געגלייבט און פאָרגע־שלאָגן מיר זאָלן האָבן די פאַרזאַמלונגען אין דער גימנאַזיע. אַזוי איז טאַקע געווען. דער ענין איז געוואָרן לעגאַליזירט.

גלייכצייטיק זענען עטלעכע חברים אונדזערע פאַרבעטן געוואָרן צום יוגנט־בונד „צוקונפט" און צו דער פּועלי־ציון יוגנט, מיר זאָלן האַלטן לעקציעס אויף סאָציאַליסטישע טעמעס. איך האָב געהאַט פאַרגעניגן פון אַזעלכע צוזאַמענטרעפן מיט יידישע יוגנטלעכע אַרבעטער.

אַ גרויסער אויפטו פון אונדזער גרופּע איז געווען: אָרגאַניזירן אָוונט־קורסן פאַר אַרבעטער, מיט די לערערס: משה טשעכאַנאָווער, חיים יאַניש, חנא אַקס, הירש אַקס, משה טשאַסנעק. איך בין באַשטימט געוואָרן אַלס פאַרוואַלטער. אין אָנהייב זענען די קורסן פאָרגעקומען אין גאַלאַמבס שול, אויף דער וואַרשעווער גאַס. ווען מ׳האָט אונדז פון דאָרטן משלח געווען, האָבן מיר געדונגען אַ צימער ביי אַ מלמד, ערגעץ אין שול־געסל. אויף די קורסן האָט מען געלערנט יידיש, פּויליש, חשבון, סאָציאַליסטישע טעאָריע און געשיכטע. מיר האָבן געהאַט כמעט הונדערט תלמידים און זענען געווען זייער שטאָלץ מיט דעם אויפטו. צו אַלעמענס באַוווּנדערונג, האָבן די קורסן עקזיסטירט מער ווי אַ יאָר. מיר האָבן אפילו געהאַט אַן אייגענע ביבליאָטעק. די קורסן, אויב איך מאַך נישט קיין טעות, זענען געווען לעגאַל און געהאַט אַ דערלויבעניש פון מלאוער שול־אינספּעקטאָר.

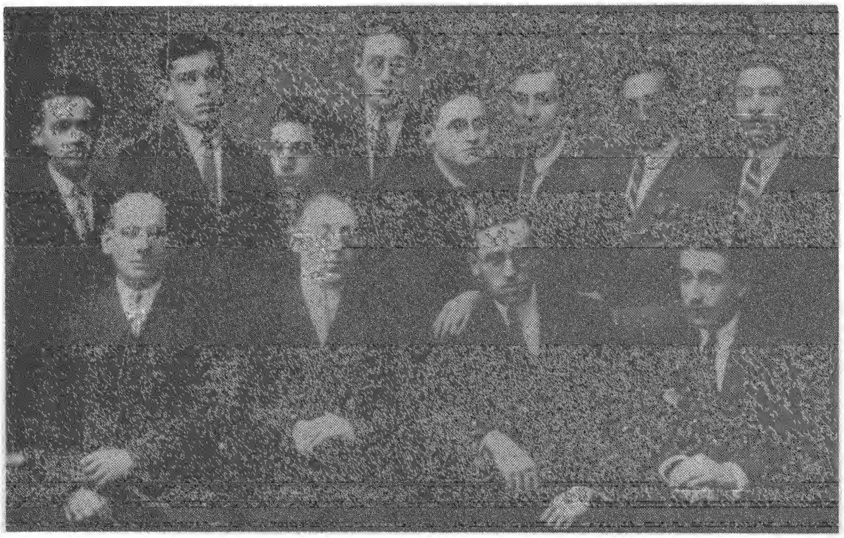
אין דער גימנאַזיע האָבן מיר איינגעאָרדנט אַ שילער־קאָאָפּעראַטיוו. קיין סך צו פאַרקויפן האָט דער קאָאָפּעראַטיוו נישט געהאַט. פאַר אונדז זענען אָבער די יערלעכע, היציקע שילער־פאַרזאַמלונגען געווען וויכטיקער ווי דער מסחר. דאָס איז געווען אַ טריבונע, פון וועלכער מיר האָבן פאַר־שפרייט די סאָציאַליסטישע תורה.

די צוויי צדדים וואָס האָבן געקעמפט פאַר דער אָנפירערשאַפט פון קאָאָפּעראַטיוו, זענען געווען די „שומרים" און מיר, די סאָציאַליסטן. אין אָנהייב האָבן די „שומרים" געהאַט די אויבערהאַנט. אָבער ביסלעכווייז זענען מיר געוואָרן די אָנפירנדיקע גרופּע.

אומצופרידן מיט די שילער־סאָציאַליסטן, זענען געווען אַ טייל שול־

טוערס, אָבער נישט די לערערס, ווייל אויך צווישן זיי האָבן זיך געפונען סאָציאַליסטן: טשערסקי איז געווען א פועלי־ציוניסט. א געשיכטע־לערער, וועמענס נאָמען איך געדענק נישט, איז געווען א קאָמוניסט. מיר האָבן אויך געהאט לערערס בונדיסטן.

פאר דער גאנצער צייט פון אונדזער עקזיסטענץ, איז געווען א קלאנג, אז די גימנאזיע־פארוואלטונג באזיצט א „שווארצע ליסטע" פון די מיטגלידער און אָנפירערס פון די שילער־סאָציאַליסטן. מיר פלעגן זיך אָפט וויצלען וועגן דער ליסטע, ווייל מיר האָבן געוווּסט, אז דער ענין איז „א סוד פאר גאנץ בראָד". ווער איז מלאווע האָט דען נישט געקענט אברהם ווארשאַווסקין אָדער לייביש אלטערן?...

הוועד של "בונד" • קאָמיטעט פון "בונד"
The "Bund" committee

יחיאל כץ

אין דער קינדער־היים

51 קליינע יידישע קינדערלעך קומען זיך צונויף יעדן אינדערפרי אין דער קינדער־היים ביים מלאָוועור מאַגיסטראַט. זיי גייען זיך געמיטלעך, קומען אָן פון די יידישע קוואַרטאַלן, ווו ס׳וווינט די אָרעמקייט: פון דער פלאַצקער, טעפּער, וואַרשעווער און ניבאַרסקאַ־גאַס, לאָזן זיך אַלע צו דער וויטוּסטווע־גאַס, ווו ס׳געפינט זיך די היים.

די דערציערין און געהילפן העלפן אויסטאָן זייערע מלבושים און אָנטאָן די שערצלעך, מ׳זאָל נישט פילן די דעמפּיקייט פון די קליידער, וואָס זיי ברענגען מיט זיך פון די אָרעמע היימען. זיי בייטן די שיכלעך, כדי נישט אָנצוּמאַכן קיין שטויב. מערסטנטייל שפּילן זיי זיך אויף דער פּאָדלאָגע און אַרבעטן. ווען זיי הערן דערציילן מעשהלעך פון דער דערציערין, זיצן אַלע צוזאַמען אין אַ ראָד. זי דערציילט און פרעגט, און די ענטפערס זענען דרייסטע. בכלל זענען די קינדער נישט שעמעוודיק. עלטערע, פרעמדע מענטשן שטערן זיי נישט אין דער ,אַרבעט, צי אין זינגען און שפּילן.

ווי נאָר מ׳קומט אַריין, מאַכט אַ גוטן איינדרוק דער צימער פון קינדער־היים. קודם־כל איז זייער ריין און וואַרעם, אויף די פענצטער שטייען פיל בלומען, אין אַ סלוי שווימען אַרום לעבעדיקע פישלעך — אַ מין „אַקוואַריום״. אויף דער וואַנט הענגען צוויי גרויסע, ווייסע בויגן בריסטאָל־פּאַפּיר. איינער שטעלט פאָר די ליסטע פון די אָנוועזנדע קינדער. ביי די אָנגעשריבענע נעמען, דערקענט דאָס קינד זיין נאָמען לויט אַ שטענדיקן צייכן, וואָס דאָס קינד האָט דאָרט. די צייכנס זענען פאַרשיי־דענע: אַ האַמער, אַ פייגעלע, אַ טיש, אַ בוים, אַ חיה׳לע אאז״וו. די סימנים זענען געצייכנט דורך די קינדער אַליין, אין פאַרשידענע פאַרבן. ווי נאָר דאָס קינד קומט אַריין, גייט עס גלייך צו און מאַכט דעם צייכן, אַז ס׳איז דאָ.

די קינדער אַליין, ווען זיי ווילן וויסן צי ס׳פעלט ווער היינט, גייט עס צו צו דער ליסטע און שרייט אויס: יצחק, אברהמלע, דבורהטשע פעלן היינט. די צווייטע ליסטע שטעלט מיט זיך פאָר אַ קאַלענדאַר. די קינדער צייכענען אַליין, צי ס׳איז אַ רעגן, אַ שניי, פראָסט, בלאָטעס. למשל, אין הערבסט טרעפט מען אָנגעקלעבט אַ געל בלעטל, נאָר ווען ס׳רעגנט — איז אָנגעצייכנט אַ שירעם.

דער גרעסטער טייל פון די ווענט זענען באַהאָנגען מיט בילדער, וואָס האָבן אַ שייכות צו די קינדערס לעבן. פיל רעמלעך זענען אויסגעאַרבעט דורך די קינדער אַליין פון קאַרטאָן און ראַפּיע.

די דערציערין, פריילין לידזבאַרסקאַ עפנט מיר אַ שאַנק, וועלכע שטעלט מיט זיך פאָר די קינדערס אוצר. די שאַנק איז צעטיילט אויף פאָליצעס און קעסטלעך, וווּ עס ליגן פאַרשיידענע שפּילצייג און מכשי־רים, ווי: פּאַפּיר, טעקטורע, שערעלעך, פאַרבן און בלייפעדערס פון די 4—6 יאָריקע קינדער. איך פרעג די דערציערין, פאַר וואָס מען זעט נישט קיין אויסאַרבעטונגען פון האָלץ, טאָוול און ראַפּיע. קומט דער קלאָגנדיקער ענטפער, אַז דער מאַגיסטראַט האָט נאָר אויף מכשירים און מאַטעריאַלן אסיגנירט בלויז 20 גילדן. דערפאַר איז אַמביליקסטן ליים, פון וואָס די קינדער קאָנען עפּעס מאַכן, שאַפן און אַנטוויקלען זייערע חושים און אַרויסווייזן די פעיקייטן.

— פאַר די 20 גילדן מוז איך אויך קויפן פּאַפּיר און בלייפעדערס, קרייד מיט פאַרבן, די קינדער זאָלן האָבן מיט וואָס צו צייכענען. קיינער פון שטאָט אינטערעסירט זיך נישט מיט דער קינדער־היים. די יידישע געזעלשאַפט וואָלט באַדאַרפט מיט עפּעס מיטהעלפן אין דער אַנטוויקלונג פון די אָרעמסטע קינדער, וואָס זענען אין גרעסטן טייל פעיקע, פאַר־מאָגן איינגעבוירענע אינטעליגענץ. ליידער, מיט ליידיקע הענט איז שווער אויפצוטאָן עפּעס מער. די קינדער מוזן שטענדיק זיין באַשעפטיקט, שאַפן און וואָס קנאַפּער מיט זיי רעדן, אָדער אַפילו דערציילן. זינגען, שפּילן און אַרבעטן — דאָס איז אונדזער אויפגאַבע אין דער קינדער־היים.

די ווייסע טישלעך און טישטעכלעך ווערן דורך די קינדער וויניק וואָס באַנוצט, בלויז צום עסן פרישטיק, וועלכן זיי ברענגען מיט זיך פון דער היים. יעדע גרופּע קינדער, וואָס זיצן ביי די טישלעך, האָבן זיך אַליין צוגעקליבן לויט זייער חברשאַפט — און נישט לויטן עלטער אָדער קענטעניש.

די דערציערין זאָגט, אַז די קינדער וואָלטן באַדאַרפט באַקומען דעם צווייטן פרישטיק פון דער קינדער־היים, אַ בעסער און געשמאַקער עסן. נאָר ווידער דאָס זעלבע: קיינער ווייסט נישט אַפילו, צי די קינדער זענען הונגעריק. זייערע מאַמעס זענען פאַריאָגט און פאַרפלאָגט ביים זוכן אַרבעט, אָדער איינצושאַפן עפּעס עסן פאַר די אַנדערע קינדער, וועלכע זענען אין דער היים, אָדער וועלן אַהיים קומען הונגעריקע פון די שולן, צי פון דער אַרבעט.

די קינדער דאָ זענען פריילעך און מונטער, פול מיט איינדרוקן. קיינער שטערט זיי נישט אין זייערע באַוועגונגען, די מאַמע שרייט נישט, דער טאַטע שלאָגט נישט, די עלטערע ברידער און שוועסטער שטופּן נישט. דאָ איז דאָס קינד מיט זיינס גלייכן. די דערציערין פאַרשטייט זיי, העלפט מיט זינגען, וואָס זיי האָבן ליב. זיי גלוסט זיך נישט צו גיין אַהיים, אין די ענגע, נישט ריינע און קאַלטע שטובן פון נויט און דלות,

ביי זייערע טאַטעס די שוסטערס, טרעגערס, שניידערס און קליינהענד־לערס. די איידעלע און אומשולדיקע נשמהלעך וואָלטן זיך וועלן ווייטער שפּילן און זינגען ווו ס'איז וואַרעם, ריין, ליכטיק און מ'האָט עפּעס צו עסן, אָבער דער גורל זייערער שלעפּט זיי אינעם אָפּגרונט פון שלעכטן ..

גן-ילדים עם הגננות • פרעבל-שול מיט די דערציערינס

A kindergarten and its teachers

צבי גוברמן

נוער במאבק לעתידו

עברו מאז למעלה משלושים שנה, ואני מורה בימים ההם בגימנסיה היהודית, שנקראה בשם: "הגימנסיה היהודית הדו־לשונית (פולנית־עברית)".

זכרונות נעימים קושרים אותי עם בית־אולפנה זה. וברצון אזכיר כמה אפיזודות והתרשמויות מחיי בעיר זו כאחד המורים ללימודי היהדות בגינמסיה הנ"ל.

זכורני, בבואי בפעם הראשונה, אחר גומרי חוק־למודי בוארשה הבירה, לעיר זו השוכנת על גבול פומרן הגרמנית, נדהמתי לראות הווי שונה לגמרי מזה שהסכנתי וחונכתי בו בנעורי בעיר אוסטרוג־וואלין הרחוקה ממלאבה כשש מאות ק"מ – עיר אוקראינית במדינת פולין על גבול רוסיה הסובייטית.

לא הסכנתי לראות בימות־החול יהודים לבושים ארוכות וחובשים כובע יהודי קטן, סימן־היכר ליהודי פולין הקונגרסאית. היידיש בפי היהודים מתנגן ומבטאו שונה. רבים מבני הנוער ובעיקר הבנות מדברים בשפת המדינה – פולנית.

העיר עצמה בנויה בשיטה, שהיתה מקובלת במדינת פולין. הכנסיה באמצע העיר וסמוך לה השוק, ואילו בתי הכנסיות והמדרשים של היהודים דחוקים וצפופים בסימטאות מסביב לבית הקהילה, בית ישן ועלוב.

העיר מלאבה הצטיינה בנקיונה ובגניה. שדרות עצים לאורך קילומטרים הובילו לפרוור העיר וולקה, ואילו מרכז־העיר היה חצוי על־ידי גן גדול ומפואר, שדרכו הובילה לגימנסיה היהודית – מוסד חינוכי רב־ערך, שהוציא מאות בוגרים, עליהם היתה גאוות העיר.

יהודי מלאבה, שהיו מרוכזים במרכז העיר מסביב לרחוב סטארי רינק, לא היוו חטיבה אתנוגראפית אחידה ומלוכדת. בבואך לעיר, מייד נתגלתה לעיניך אוכלוסייה יהודית חצויה לשניים: מצד אחד, חסידים ויהודים דתיים, הנאמנים למורשת־אבות: בלבוש, דיבור ואורח־חיים; ואילו המחצית השניה – יהודים משכילים, חניכי הגימנסיה היהודית ובוגריה. הללו היוו את שכבת האינטליגנציה היהודית, אשר למרות קשריה עם תרבות המדינה ושפתה, עמדו בשתי רגליהם בתחום היהדות המתקדמת ועם היותם מפולגים במפלגות שונות, הרי רובם־ככולם חתרו לשיפור־חייהם על בסיס לאומי־ציוני, הווה אומר – עליה לארץ־ישראל. (לא מעטים הגשימו שאיפה זו בחייהם). קיים היה גם רובד מצומצם של אנשים משכילים, שנטו להתבוללות ולטישטוש יהדותם על־ידי מאמץ להתמזג באינטליגנציה הפולנית. אך הללו היו מיעוט מבוטל והשפעתם על מהלך החיים החברתיים היה אפסי כמעט.

יש לציין, שגם החסידים שבאורח־חייהם לא השתנו מאבותיהם והוסיפו

לחיות בגיטו רוחני שלהם, גם הם לא היו קנאים כנטורי־קרתא בארצנו ולא מעטים מהם עלו, בהשפעת ילדיהם, ארצה.

אהבתי לגלגל שיחות עם יהודים חסידים אלה, שאחדים מהם, נוסף לבקיאותם בהוויות דאביי ורבא, היו מעורים בהוויות דעלמא והתעניינו בבעיות הדוחקות של הדור החדש.

זוכר אני אחד מהם, ר' זישא מייזליץ - יהודי דתי, לבוש חסידי, ראש למשפחה רבת ילדים. הוא לא נמנע מלתת לילדיו השכלה שיטתית חילונית ושתיים מבנותיו - תלמידותי לשעבר - עלו ארצה. אחת נשואה לעתונאי המפורסם, חביב כנען. נעים־שיחה וסובלני היה ובוויכוח בענייני דעות והשקפות ידע להאזין לאיש־שיחו, שהביע דעות מנוגדות להשקפת עולמו. והוא לא יחיד היה במלאבה העיר.

בשנים הראשונות התאכסנתי בבית האלמנה, גב' פרלמוטר, אמא של העסקן הציבורי והנואם המפורסם בריש פרלמוטר, שקיים כבר אז את המצווה היסודית של הציונות ועלה, עם כל בני משפחתו הענפה, ארצה. האלמנה גרה עם בתה, שבעלה מר היינסדורף היה איש יקר, צנוע ונחבא אל הכלים. הוא צירף השכלה ליראת־שמים, והיה קורא בעת ובעונה אחת ספרי־קודש וספרי קלסיקה אירופית, סובלני ואיש־רעים לשיחה.

כאמור, פאר העיר היתה הגימנסיה העברית. קראו לה נוסף לשמה הרשמי, גם גימנסיה עברית, בגלל חובת לימוד השפה העברית, שהיתה שנייה־במעלה ליד השפה השלטת, הפולנית. בנוסף לתעודת־־בגרות פולנית, קיבל החניך גם תעודת־בגרות עברית. אמנם, הדבר היה להלכה בלבד, שכן היו תלמידים, שלא עמדו בבחינות בעברית וקיבלו תעודת־בגרות ממשלתית, אשר פתחה לפניהם שער למוסדות השכלה גבוהה במדינה ומחוצה לה. אך עצם חובת הלימוד של הלשון העברית, כתבי־הקודש והיסטוריה יהודית גרמה לכך, שבוגרי הגימנסיה יצאו ולהם מטען רוחני־לאומי נכבד, אשר לא־במעט עמד לנוער בנתיב־החיים שלו - נתיב הייסורים בדורנו רב־הפורענויות.

בבואי במגע עם הנוער היהודי מצאתי בו נוער נלבב, תוסס, תאב־דעת ושופע מרץ, אך בהיותו נטול בסיס כלכלי בארץ, המתנכרת לאזרחיה היהודים (''נומרוס קלאוזוס'' במוסדות־השכלה גבוהים ו''נומרוס נולוס'' בפקידות הממשלתית), חתר הנוער לשינויים ולהתחדשות על־ידי עליה לארץ־ישראל, לחיי־עבודה ויצירה. קל לשער, שהיו קיימים גם חוגים פוליטיים בעלי אידיאולוגיה אנטי־ציונית, אך השפעתם ברחוב היהודי לא היתה ניכרת; ובשל מיעוט ידיעותי עליהם, לא אוכל לייחד עליהם את הדיבור.

מתוך מבט לאחור, נוכח כל מה שעבר על האוכלוסיה היהודית בתקופת השואה וחורבנה של קהילה זו, יחד עם אלפי קהילות יהודיות אחרות בפולין, נראית לי מלאבה מלאה תרבות וחיי־רוח. ותעיד על כך גם העובדה, שעיר זו הוציאה מתוכה אישים דגולים וסופרים, כגון יוסף אופטושו, מחבר הספר ''ביערות פולין'', ויקטור אלטר, מנהיג הפועלים היהודים, ,,בונד'' שמצא את

מותו בכלא בריה"מ, ועוד רבים אחרים, שאחדים מהם תופסים מקום נכבד במציאותנו המחודשת בארץ. הזכרתי את בריש פרלמוטר המנוח ואוסיף את שמו של המנהל הכללי של "קול ישראל" - תלמידי לשעבר - חנוך גבתון, ששמו הגלותי היה אובשנקו. אזכיר גם את חייקל וישינסקי (עכשיו רמות), מי שהיה ראש מחלקת התחבורה וסגן ראש־העיריה בעיר רבתי תל־אביב.

זוכר אני יום אחד, שנחרת עמוק בלבי. היה זה יום־ביקורו של דויד בן־גוריון בעיר מלאבה. הדבר היה, אם אינני טועה, בשנת 1934. שמו של בן־גוריון, כמנהיג הפועלים בארץ, הלך לפניו, ובו ראינו התגלמות שאיפת הדור. המונים, וביניהם חסידים, נהרו אל תחנת הרכבת הרחוקה מהעיר להקביל את פניו ובערב של אותו היום נתקיימה אסיפת רבת־עם באולם העיריה ,,לוטניה", בו נשא בן־גוריון נאום. הקהל קיבל את דבריו בתשואות ובימים המעטים שהמנהיג היה שרוי בתוכנו, היתה השמחה במעוננו. גם בצאתו ליווהו קהל רב, ויש לשער שלא אחד מאתנו חרץ את גורלו ביום זה לעלייה ארצה.

מה רב הכאב שקהילה רבת־התפארת זו איננה עוד ולא נשתייר הימנה אלא אפר קברות קדושים, שכלו בידי הצורר.

תלמידי הגימנסיה עם המורים ד"ר זילבר וגוברמן, 1934

• יידישע גימנאזיסטן מיט די לערערס ד"ר זילבער און גוברמאן, 1934

High school students with teachers Dr. Silber and Guberman, 1934.

אברהם וינדיצקי

קן בית"ר והכשרה צבאית

נולדתי ב־1910 במלאבה. קיבלתי חינוך ציוני בבית. כולנו היינו ציונים, מגדול ועד קטן. אני הייתי הצעיר בבנים. לגימנסיה לא הלכתי, כי אבי היה אדוק. אף־על־פי שלא היה חסיד. למדתי ב,,חדר". תחילה ב,,חדר" אורטודוקסי ואחר־כך ב,,חדר" מתוקן של פישר. בגיל ארבע כבר התחילו אחי הגדולים ללמד אותי לקרוא ולכתוב עברית. בגיל צעיר, בערך בן 13, כבר ידעתי לקרוא ולכתוב עברית. קראתי ספרים ועתונים שקיבלתי מהארץ. קיבלתי את ,,הבוקר", ,,עתון מיוחד" ועוד. זה היה כמובן בשנים מאוחרות יותר.

עלי להתחיל מיסוד ,,השחר" במלאבה. זה היה בשנת 1925. כילד שמעתי את השם ז'בוטינסקי. תיארתי אותו לעצמי כגנראל, שבא לוארשה ואירגן תנועה לגיוס חיילים לכבוש את ארץ־ישראל. היה לי אח, הגר עכשיו באמריקה. הוא נסע ב־1914 ללמוד ב"בצלאל", ואחר־כך נסע לאמריקה. באותה שנה פרצה המלחמה, והוא התגייס ללגיון. שמעתי על הלגיון הזה יחד עם השם ז'בוטינסקי. אני הייתי גאה מאוד, שיש לי אח בלגיון של ז'בוטינסקי. אף־על־פי שהיה קומוניסט, אהב מאוד את ארץ־ישראל. הוא כבר בא למלאבה שלוש פעמים כתייר. בשנת 1918 הוא הגיע עם הלגיון לארץ. ב־1925 שמעתי שבוארשה נוסדה תנועה בשם ,,השחר". באותו זמן נוסדה התנועה גם במלאבה. התנועה נוסדה על־ידי חונא אקס (הוא עכשיו במקסיקו); על־ידי יצחק אייזיק ליפשיץ; הוא היה קצין בצבא הפולני; ליטמן כהן; פנחס זנדל, שהיה ראש קבוצה שלי, ויצחק זימנוביץ. אני נכנסתי ל,,השחר". הייתי אז בן 15. הרגשתי ששם מקומי. זו היתה התנועה הראשונה שהצטרפתי אליה. בבית לא היתה התנגדות. כולנו היינו ציונים. אחי היה מורשה של הקרן־הקיימת. גם אבי לא התנגד. פעילותו של ,,השחר" התבטאה בספורט הגנתי ובעבודה ציונית: איסוף כספים לקרן־הקיימת. כמובן, שהיו לנו גם מדים. כל אחד התפאר במדים שלו.

התגברות הרעיון הרביזיוניסטי

גויים קיבלו את התופעה הזאת, ואילו היהודים התנגדו לה. חברי ,,השחר" באו משכבות עממיות שונות. פעולות האירגון נערכו במועדון ההסתדרות הציונית במלאבה. זה היה ברחוב דלוגה. התנועות האחרות בהסתדרות הציונית לא הפריעו. זה היה משהו רשמי. היינו בתנועה הציונית. החינוך היה ציוני תקיף. זה היה הניצן הראשון של ההסתדרות הרביזיוניסטית במלאבה. אחר־כך היגרו חברי ההנהגה, והעבודה נחלשה. ,,השחר" התחסל. זה היה בשנת 1926־7. באותה תקופה חל פילוג ב,,השומר הצעיר" בשל התפיסה השמאלית, שגברה

בתנועה הזאת. כל חברי ,,השחר'' הצטרפו לתנועה, שקמה אז בשם ,,השומר הלאומי''. בהנהגה היו: ורטהיים נחמן, אובשנקו מרדכי, סלומון אברהם, זימנוביץ יצחק. הפעולות התקיימו במועדון ההסתדרות הציונית. בהשפעת המאורעות שהיו בארץ בשנת תרפ''ט התגבש והתחזק הרעיון הרביזיוניסטי. קבוצה גדולה של חברי ,,השומר הלאומי'', כמו וינדיצקי אברהם, זימנוביץ אברהם וגוטליבובסקי יהושע, עזבו את ,,השומר הלאומי'' ויסדו את קן בית''ר במלאבה. בקן בית''ר התרכז נוער מכל הסוגים, לומד ועובד, שמנה יותר ממאה ועשרים חברים; הצטרפה גם פלוגה שלמה של תלמידי הגימנסיה בעיר, ברשותו של מנהל הגימנסיה, מר בורנשטיין, בראש ה,,קן'' עמדו יעקב ציטג, בנו של בריש ציטג; שמואל מוזס, אפרים פרלמוטר. מטרת קן בית''ר היתה להכין נוער ציוני בעל הכרה ממלכתית. השתתפנו באיסוף כספים למען הקרן הקיימת. שלחנו כמה בוגרים להכשרה לפסז'ניש שהקמנו יחד עם ה,,קן'' בפסז'ניש. בתוכם היה מאיר זימנוביץ, רוטנברג. אחר כך, כתוצאה ממניעת מתן סרטיפיקטים לחברי בית''ר, הכינונו את הנוער לעליה בלתי־לגאלית, עליה בלי סרטיפיקטים.

אז התארגנה קבוצה ראשונה, שעלתה ארצה בדרך בלתי־לגאלית. עם הקבוצה הזאת נמנו החברים וינדיצקי אברהם, גוטליבובסקי יהושע, קוסביצקי אברהם, נורדבין יוסף ואחרים. יצאו ממלאבה ב־1939. האווירה במלאבה כבר היתה ספוגה אבק־שריפה ומלחמה. אבל יהירותם של הפולנים היתה כה גדולה, שלא נתנו אפילו להזכיר את המילה מלחמה, מרוב בטחון בכוחם. יצאנו מוארשה ב־7.7 ואחר יומיים עלינו על אניית המעפילים, המפורסמת ,,פריטה'' ברומניה. מפולין יכולנו לצאת באופן חופשי. היתה אז מגמה בממשלה הפולנית לתת לצאת לכל הרוצה לצאת, אפילו בעליה בלתי־לגאלית. גם הרומנים לא הפריעו. כשהגענו לנמל קונסטאנצה, לקחו מאתנו את הדרכונים, כדי שלא נוכל לחזור. אם יתפסו אותנו הבריטים, עלינו לומר שאנחנו מגרמניה. לגרמניה כבר אי־אפשר היה להחזיר פליטים. לפולין עוד אפשר היה להחזיר פליטים. טילטולים וצרות רבות היו מנת־חלקנו. במשך 40 יום הסתובבנו על הים, כדי שלא להיתפס על־ידי הבריטים. ב־28 לפברואר 1939 בלילה הגענו לשפת־ימה של תל־אביב. למחרת כל העיר היתה על שפת־הים. זה היה לפני פרוץ המלחמה. לקחו את כולם לסארפנד, החזיקו בנו עד האחד בספטמבר. אז פרצה המלחמה ונתנו סרטיפיקטים לכולם. לסארפנד הכניסו את הגרמנים משרונה. יצאנו לחופשי.

בינתיים התארגנה קבוצה שנייה של בית''רים, שיצאו באופן בלתי־לגאלי, אבל לצערנו הגורל התאכזר להם ולא הצליחו להגיע. הם נשארו תקועים בגרמניה ונספו עם כל שאר היהודים. ביניהם היה ברכפלד מוטק, גולדברג שלמה, פישל. רק אחד מהם הצליח למלט את נפשו, ואחר תלאות רבות הגיע ארצה. זה היה זקליקובסקי ישעיהו. אך גם בו התאכזר הגורל. הוא נהרג כאן בהפצצה ב־1948.

אחרי עלייתו עם הקבוצה הראשונה לארץ, קיבל את תפקיד מפקד הקן במקום – מוזס שמואל ואריה זימנוביץ – המזכיר. הפעולות בבית"ר התנהלו כסדרן. הוציאו עתון קיר, שעורכו היה אברהם משה זימנוביץ, הצעיר. קבוצת חברים התחילה להתכונן לעליה, כמובן – בעליה בלתי־לגלית. אחרי חודש יצאה הקבוצה השניה, ביניהם ברכפלד מרדכי, הצעיר שבבני ברכפלד, גולדברג ישראל, ועוד. אבל לדאבוננו הרב, פרצה המלחמה. הנאצים כבשו את העיר והכל נהרס.

לפי הידיעות שקיבלתי אז, לקחו החברים מוזס וזימנוביץ, את המסמכים החשובים ואת הדגל של הקן, וקברו אותם בארגז, בחצרו של שמואל מוזס. וכך עלה הכורת על קן בית"ר והתנועה הרביזיוניסטית במלאבה, יחד עם כל קדושי קהילת מלאבה, הי"ד.

רק אחד מהם הצליח למלט את נפשו ואחר תלאות רבות הגיע ארצה. היה זה זקליקובסקי ישעיהו. אך גם בו התאכזר הגורל. הוא נהרג בהפצצה של המצרים בתל־אביב, במלחמת הקוממיות בשנת 1948.

קורס צבאי

בנוסף לפעילות בעלייה הבלתי־לגאלית אירגנו בכל שנה הכשרת־קיץ. שלחנו חברים לקורס סמלים, שהתקיים בוארשה ב־1935. זה היה קורס צבאי, הוא התקיים בבית האקדמאים בוארשה באורח לגאלי, אפילו בנשק. המדריכים היו אנשי ארץ־ישראל. הפולנים נתנו נשק, כדי שנשתמש בו.

מטרת הקורס היתה להכשיר סמלים. היו גם קורסים לקצינים. הלפרין היה בקורס הזה. תלמידי ירמיהו הלפרין היו המפקדים שלנו. הם לימדו אותנו בקורס סמלים. גם אני הייתי בקורס הזה. גם יהושע וישינסקי היה בקורס זה. גם שלמה גורן.

בשנת 1935 התכנס הכינוס הראשון של בית"ר במחוז מלאבה, בנוכחות כמה מאות בית"רים מכל הסביבה, ובהשתתפות נציג בית"ר, מר אהרון פרופס, וחבר הנציבות, נתן בידרמן מוארשה. התהלוכה ברחובות העיר, שהיתה בליווי התזמורת של בית"ר־צ'חנוב עשתה רושם רב. סניף התנועה הרביזיוניסטית היה מאורגן בנפרד. שכן, בבית"ר היה נוער, ואילו הרביזיוניסטים היו אנשים מגיל 20 ומעלה ובראשם עמדו האדונים ביז'ונסקי חיים, פלטו יהושע, מגיסטר פוגל, לייברג, איכלר, וינוגראד. ראוי להזכיר כאן את שירותו ועבודתו של וינוגראד. הוא התמסר בכל נפשו ובכל מאודו. הוא היה יושב ראש התנועה הרביזיוניסטית. לתנועה הרביזיוניסטית היה מועדון משלה. זה היה חדר שכור. התקיימו הרצאות וכל מיני מופעים.

היה גם חוג־ידידים בלתי־רשמי, שעזרו באופן מוסרי וגם באורח מעשי. ביניהם היה בנימין מגנושבסקי, יהודי פשוט, שעזר הרבה. זימנוביץ האב דיבר עלינו טובות. וראוי להזכיר את איציק אלתר. היהודי הזה היה בעל לב חם. היה תמיד פתוח לתנועה ועזר לנו באורח מוסרי ובמעשים. כסף היה לנו ממסים. ההוצאות בהחזקת המועדון לא היו גדולות. היו הכנסות מפינג־פונג.

מדי פעם אירגנו נשפי־ריקודים. מזה היו לנו הכנסות לכסות את ההוצאות. בביתו של מר איציק אלתר היו שלושה בנים וכולם היו חברי התנועה.

התנועה לא היתה נגד הדת, אלא בעד הדת. אסור היה לחלל שבת ב,,קן". קיימנו פעולות ואסיפות. עזרת נשים לא היתה. מי שרצה, הלך להתפלל. הרוב היה מגיל 14 עד 18. אדוקים מאוד לא היו.

היו לנו שיעורי־ערב לעברית. כל האסיפות והפקודות היו בעברית. הילדים לא ידעו עברית. רובם למדו בבית־ספר עממי פולני. ב,,קן" לימדנו אותם עברית. עסקו בכך חברי בית"ר מהגימנסיה. אלה היו: מוזס, ציטג, פרלמוטר. לימדנו את הנוער תרגילי־סדר וחינכנו אותם ברוחו של זאב ז'בוטינסקי.

בגיטו, כפי ששמעתי, היתה פעילות. היה עתון־קיר, שהוציא בית"ר. העורך היה אחי, אברהם משה. שמואל מוזס היה מפקד ה,,קן" לאחר שוינדיצקי עלה ארצה. אחר המלחמה, אני ושמואל מוזס לקחנו עימנו מסמכים רבים ואת הדגל של ה,,קן". קברנו אותם בתוך ארגז בחצר של שמואל מוזס. עד היום לא נגעו בזה. אני ברחתי.

לפי הידיעות שקיבלתי במלאבה, לא היתה מחתרת. פעולה תרבותית היתה. היו מתאספים ומשוחחים. אבל פעולת התנגדות לא היתה. בשנת 1938, כשהתחילה להגיע עלייה בלתי־לגאלית מווינה ומצ'כוסלובקיה, שימשה כפר־סבא מקום־קליטה. אני הייתי מקבל את העולים מטעם בית"ר.

הפולנים עזרו לעלייה גם בדרכים פוליטיות. הנציגים הפולנים בחבר הלאומים היו תמיד לצידנו. זו היתה תוצאה של פעולה מדינית מטעם ראשי בית"ר. ז'בוטינסקי ביקר כמה פעמים בוארשה וכל אימת שבא לוארשה היה מתקבל על־ידי שר־החוץ הפולני. ז'בוטינסקי סיפר לו על תוכניתו וביקש את תמיכתו. הוא הבטיח לתמוך בתוכנית־היציאה. הפולנים הגישו עזרה בהכנת קורסים צבאיים. היו עוזרים ומספקים את הכלים הדרושים. אילולי משפט־העלילה, ייתכן שהמדינה היתה קמה עשר שנים קודם. כי היתה לנו תוכנית להקים בפולין צבא ממש. היתה לנו תמיכה רבה. היו באים אז ארצה עשרים וחמישה או שלושים אלף בחורים יהודים. היו כובשים את הארץ במשך לילה. כי בכל הארץ לא היו יותר מחמשת אלפים שוטרים בריטיים. זו היתה המטרה שלנו. משפט־העלילה בעניין ארלוזורוב ,,הרג" את התנועה. כל מעיינינו היו, שלא יירשם בהיסטוריה, כי היו בינינו רוצחים. אחר־כך פרצה מלחמת־העולם. אילולי זאת, היה הכל אחרת. בפולין ובארצות הבאלטיות והסקאנדי־ביות, - בלטביה, ליטא ואסטוניה - היה לנו נוער צבאי, שהיו לו הכלים לכבוש את הארץ. הכלים, שאנחנו קיבלנו פה, לא היו צעצועים ולא ברזל ישן, אלא כלים חדשים עם תחמושת. וגם פיקוד היה.

בשנה 1938 היו רוב סניפי בית"ר מסונפים לפ.וו. (הכשרה צבאית). הם היו עוברים קורסים צבאיים עם תרגילי־ירי, עם רובים והכנה צבאית על־ידי קצינים של הצבא הפולני, עד שפרצה המלחמה. לתמיכה כזאת זכו רק אנשי בית"ר.

כנס מחוזי של בית"ר, עם א. פרופס, 1933 • ראיאָן-צוזאמענ-
פלי פון בית"ר, מיט א. פראָפעס, 1933

The grave of Ziporah Lichtenstein, of blessed memory

הוועד של פועלי-ציון שמאל, 1924
• קאָמיטעט פון לינקע פועלי ציון, 1924.
The Left Po'ale Zion committee, 1924

קרנישין, צ'וסנק וקרנישין

הכשרה בחווה של "פריצים" יהודים

א' קרנישין

נולדתי במלאבה בשנת 1906. בהיותי בן שלושה חודשים, יצא אבא מפולין ושהה עד 1913 באמריקה, כמעט עד פרוץ מלחמת־העולם. אני הכרתי אותו כשחזר מאמריקה, כדי לקחת אותנו אליו. ואז פרצה המלחמה. היינו שני אחים. אני הצעיר יותר, ואחי גדול ממני ב־4 שנים, שנולד ב־1902. נשארנו במשך כל ימי־המלחמה בפולין. אבא שלי היה סוחר, יהודי משכיל, יהודי עממי. חינך את שני הילדים ברוח ציונית. אחי סיים את הגימנסיה. תחילה התחנכנו על־ידי אמא, שהיתה גם היא אשה נבונה ומשכילה. כשפרצה המלחמה, הייתי בערך בן 7. בסוף המלחמה כבר הייתי בחור. תנועת־נוער עוד לא היתה אצלנו. בזמן המלחמה היה יהודי, שהקים לו „חדר", אבל מתקדם. שמו גורדון, ואני עוד לא הספקתי אצלו ללמוד, אבל אחי כן הספיק. הוא נטע בקרב הנוער היהודי במלאבה רוח של שאיפה להתקדמות. ליהודי הזה קרה אסון. הוא ובנו נשחטו על־ידי הקוזאקים. אני זוכר את המקרה הזה יותר מאחרים. כי כשפרצה המלחמה ברחנו לסבתא, שגרה בעיירה ליד מלאבה, שצ'גובו. כמעט מחצית בני העיירה ברחו אז לשצ'גובו. זה היה 25 קילומטר ממלאבה. אנחנו לקחנו את גורדון ובנו, והם התגוררו אצלנו, כיוון שאחי היה תלמידו. הם גרו אצל הסבתא.

החזית הרוסית־גרמנית התייצבה בסמוך לעיירה. קיבלו תעודות־מעבר, גם מהרוסים וגם מהגרמנים, ואפשר היה לעבור את הגבול מכאן לשם וחזרה. גורדון ובנו חזרו משצ'גובו למלאבה לראות את מצב הבית שלהם. נלווה אליהם עוד יהודי אחד, בלומקין. בלומקין היה מורה מבין המגורשים מרוסיה, שהיתה לו רשות־ישיבה במלאבה. אותה שעה נערכה התקפה לאורך החזית. באו קוזאקים, שחטו את גורדון ואת אנשל, בן ה־13, ואת בלומקין. אבל בלומקין, השים עצמו כמת וזחל מתחת לשולחן. אחרי שהקוזאקים עזבו את הבית, באו השכנים, שמעו את הצעקות והצילו אותו. מאז נעלמו עקבותיו של בלומקין זה. בעיר היה עוד בית־ספר. זה היה „חדר" מתוקן של גוטמן. פעל אצלנו גם המורה לוין. אחר־כך היה אחד ממנהלי "ציש"א" בוארשה. הוא היה פדאגוג מוכר. ואחי עבר מגורדון אליו. הוא הוציא כמה ספרי־לימוד. לוין פתח בית־ספר מתוקן במלאבה. אבל זה כבר נקרא "שקולה". במשך הזמן קמו משפחות והעבירו את ילדיהם לבית־ספר פולני, ע"ש הסופר הפולני ויספיאנסקי. זה היה בית־ספר פולני ממלכתי. בשנת 1917 התחילו לדרוש מהתלמידים היהודים לבקר בבית־הספר בשבת. ועד ההורים של התלמידים היהודים לא הסכים לכך. ואז ביוזמתם של כמה הורים (פרלמוטר, פיז'יץ, פרלא ואמי) נוסדה הגימנסיה

היהודית, בת ארבע כיתות בלבד. תחילה לא היה יותר מקום, וגם תלמידים שהיו זקוקים לתעודת־בגרות לא היו. אך במשך הזמן התפתחה הגימנסיה. לו רצינו להתכחש לשפה העברית, היינו מקבלים את כל הזכויות של בית־ספר ממלכתי, אבל אנחנו לא רצינו לוותר על הלשון העברית. היתה לנו זכות להעניק תעודת־בגרות רק במעמד מפקח מטעם הממשלה. הגימנסיה שיגשגה. הוצאנו כמה וכמה מחזורים של תעודות־בגרות, עד שעזבתי בשנת 1925 את בית־הספר ויצאתי להכשרה. צ׳וסנק היה מראשוני המארגנים של הקיבוצים, משום שעזב את בית־הספר בצעירותו ועבר לצ׳נסטוחוב ללמוד אגרונומיה. בשובו אלינו הוא הוחזק אגרונום. הקימונו כמה קיבוצי־הכשרה בסביבה. אני הייתי צריך לעלות ארצה כבר בשנת 1925. כבר היה לי רשיון־עליה ארצה. לקחו ממני את הדרכון משום שנקראתי לצבא. תנועות־הנוער קמו עוד לפני הגימנסיה. „הצופים״ קדמו ל„השומר הצעיר״. כשבאתי לגימנסיה הייתי בן אחת עשרה, ולא היה לי עוד קשר עם תנועת־נוער.

בגימנסיה למדנו: עברית, תנ״ך, היסטוריה, ספרות עברית. למדנו את ביאליק, פרישמן, פרץ, סמולנסקין. את "על פרשת דרכים" של אחד־העם אני זוכר מאז. היו לנו מורים רבים: גולדברג, יעקובוביץ, חורגל, שתמיד ריחף בעולמות העליונים. לבסוף גם הוא עלה ארצה. אלה לימדו את המקצועות העברים. המורה הראשון היה גולדברג. אחר שנה עזב גולדברג את המשרה, בא מורה ששמו היה יעקובוביץ. אחריו בא חורגל. כל אחד מהם לימד את כל המקצועות העבריים.

רבקה קרנישין:

חורגל וגורדון היו באותו זמן. מרקר וגולדברג גם הם הורו באותו זמן. הראשון לימד עברית בגימנסיה של הבנות. הוא גם לימד צרפתית משום שבא מבלגיה. בזמן המלחמה נעצר בבלגיה, ובימי שלטון הגרמנים חזר למלאבה. מרקר זה היה אישיות. הוא היה איש מוכשר מאוד. עזב את מלאבה ונסע לבלגיה, שם לימד באוניברסיטה הנדסה חשמלית. משפחתו נשארה בפולין. הוא לא הביא איתו את המשפחה. כבעל משפחה נסע ללמוד. אשתו ושלושה ילדיו היו אצל הוריו. בזמן המלחמה חזר והיה במשך כמה שנים במלאבה. אחר־כך שב לבלגיה, גמר את הלימודים. הוא גם פירסם כמה ספרי־מדע.

א׳ קרנישין: אני זוכר חבורה של בחורי „ישיבה״, ביניהם היו יוסף אופטושו, משה מרקר, יקיר וארשבסקי. הם סבלו מאוד מהוריהם, משום שיצאו ל„תרבות רעה״. בין דפי הגמרא מסתירים היו ספרים חילוניים. החבורה הזאת התפרקה. יוסף אופטושו נאסר ואחרי ששוחרר, ברח לאמריקה. משה מרקר נסע ללמוד; יקיר וארשבסקי ברח לארץ אחרת. זו היתה הקבוצה האינטלקטואלית של העיר. אחר המלחמה חזר מרקר מלימודיו בחו״ל. כבר היה בעל־משפחה והיה צריך להתפרנס. אז נעשה מורה לצרפתית בגימנסיה של הבחורים.

בגימנסיה של הבנות לימד עברית. בדרך־כלל במלאבה ידעו רבים עברית. כשהתחלנו ללמוד עברית, למדנו בהברה אשכנזית. גולדברג היה הראשון, שהנהיג את ההברה הספרדית.

ה,,החלוץ'' כבש את הנוער

ר' קרנישין: ,,החלוץ'' קם אחר המלחמה וכבש את הנוער. תחילה היו ,,הצופים'' ו,,השומר הצעיר'' שהיה סגור יותר מבחינה חברתית. אנשי ,,החלוץ'' באו גם מקרב הנוער העובד. בגימנסיה מותר היה לתלמידים להשתייך לתנועה. ,,החלוץ'' נמנה עם ארץ־ישראל העובדת. לארץ־ישראל העובדת היו שייכים גם פועלי־ציון, השומר הצעיר. ,,החלוץ'' היה בלתי־מפלגתי. זו היתה תנועה שהשתתפו בה כל המפלגות. מי שרצה לעלות ארצה, חייב היה לצאת להכשרה. מי שרצה לצאת להכשרה, זקוק היה לאישורו של ,,החלוץ''. ההכשרה נמשכה מחצית שנה. היא היתה לרוב ב,,חוות'' של יהודים. גם אני הייתי בהכשרה. זו היתה סביבה של ,,פריצים'' יהודים. שם עבדנו עבודה פיסית בפעם הראשונה. היינו צריכים לעבוד עם ה,,שקצים'' בשדה. אחר חצי שנה באו מהמרכז אנשים, וקבעו מי מוכשר לעליה ומי לא. אלה היו פונט, רבינסקי, דובקין.

א' קרנישין: התנועה הארץ־ישראלית כבשה את הנוער בסערה. אחר שיחרור פולין פשטה האנטישמיות. היו ה„הלרצ'קים" שגזזו את הזקן ליהודי ברחוב. לנוער היהודי לא היה קיום. אחר מותו של גורדון הקימו כמה מתלמידיו חוג חובבי שפת עבר. אחי היה המזכיר של האגודה הזאת.

ר' קרנישין: אחרי שיחרור פולין, קמה התעוררות בקרב הנוער היהודי. אז היתה העליה השלישית. לאחר מכן באה העליה של גראבסקי. גם אנשים מבוגרים־יותר התחילו לעלות ארצה.

בשנת 1917 חל הפילוג בין פועלי ציון שמאל וימין. כשבאנו מן ההכשרה הביתה, קם האיחוד של פועלי ציון־ימין וצעירי־ציון. אז נכנסנו למפלגה. חזרנו מההכשרה ולא עלינו. זה היה בשנת 1925־6. מפלגת צעירי ציון ופועלי ציון גדלה מיום ליום. לא היינו נשואים. בכלל היינו בהכשרה אחרת. בשנת 1926 שקדנו להכניס נציג שלנו לעירייה. היה אצלנו בחור, שכבר איננו בחיים. שמו יחיאל כץ. הוא היה בארץ וחזר. הוא פעל רבות למען נציגות שלנו בעירייה. פנינו לקנרק, שהיה פעם ב,,השומר הצעיר''. הוא היה מפלוצק, אבל היה לו סבא במלאבה – אחד מעשירי המקום. היתה לו טחנת קמח. הוא עבד אצל הסבא. נשא אישה במלאבה. היה אדם בעל מרץ ויוזמה. פנינו אליו והוא הסכים לייצג את ,,פועלי ציון''. ואכן, היתה לו דעה רבה בעירייה.

מן הצורך היה להקים גם מוסדות יהודיים על חשבון העיריה. אז קם גן־ילדים, שאני הייתי בו גננת שמונה שנים. השפה בגן היתה יידיש. היו שניים או שלושה כאלה בכל פולין. הקימו גם מושב־זקנים יהודי. המנהלת היתה

בגימנסיה של הבנות לימד עברית. בדרך־כלל במלאבה ידעו רבים עברית. כשהתחלנו ללמוד עברית, למדנו בהברה אשכנזית. גולדברג היה הראשון, שהנהיג את ההברה הספרדית.

ה,,החלוץ'' כבש את הנוער

ר' קרנישין: ,,החלוץ'' קם אחר המלחמה וכבש את הנוער. תחילה היו ,,הצופים'' ו,,השומר הצעיר'' שהיה סגור יותר מבחינה חברתית. אנשי ,,החלוץ'' באו גם מקרב הנוער העובד. בגימנסיה מותר היה לתלמידים להשתייך לתנועה. ,,החלוץ'' נמנה עם ארץ־ישראל העובדת. לארץ־ישראל העובדת היו שייכים גם פועלי־ציון, השומר הצעיר. ,,החלוץ'' היה בלתי־מפלגתי. זו היתה תנועה שהשתתפו בה כל המפלגות. מי שרצה לעלות ארצה, חייב היה לצאת להכשרה. מי שרצה לצאת להכשרה, זקוק היה לאישורו של ,,החלוץ''. ההכשרה נמשכה מחצית שנה. היא היתה לרוב ב,,חוות'' של יהודים. גם אני הייתי בהכשרה. זו היתה סביבה של ,,פריצים'' יהודים. שם עבדנו עבודה פיסית בפעם הראשונה. היינו צריכים לעבוד עם ה,,שקצים'' בשדה. אחר חצי שנה באו מהמרכז אנשים, וקבעו מי מוכשר לעליה ומי לא. אלה היו פונט, רבינסקי, דובקין.

א' קרנישין: התנועה הארץ־ישראלית כבשה את הנוער בסערה. אחר שיחרור פולין פשטה האנטישמיות. היו ה„הלרצ׳קים" שגזזו את הזקן ליהודי ברחוב. לנוער היהודי לא היה קיום. אחר מותו של גורדון הקימו כמה מתלמידיו חוג חובבי שפת עבר. אחי היה המזכיר של האגודה הזאת.

ר' קרנישין: אחרי שיחרור פולין, קמה התעוררות בקרב הנוער היהודי. אז היתה העליה השלישית. לאחר מכן באה העליה של גראבסקי. גם אנשים מבוגרים־יותר התחילו לעלות ארצה.

בשנת 1917 חל הפילוג בין פועלי ציון שמאל וימין. כשבאנו מן ההכשרה הביתה, קם האיחוד של פועלי ציון־ימין וצעירי־ציון. אז נכנסנו למפלגה. חזרנו מההכשרה ולא עלינו. זה היה בשנת 6־1925. מפלגת צעירי ציון ופועלי ציון גדלה מיום ליום. לא היינו נשואים. בכלל היינו בהכשרה אחרת. בשנת 1926 שקדנו להכניס נציג שלנו לעירייה. היה אצלנו בחור, שכבר איננו בחיים. שמו יחיאל כץ. הוא היה בארץ וחזר. הוא פעל רבות למען נציגות שלנו בעירייה. פנינו לקנרק, שהיה פעם ב,,השומר הצעיר''. הוא היה מפלוצק, אבל היה לו סבא במלאבה – אחד מעשירי המקום. היתה לו טחנת קמח. הוא עבד אצל הסבא. נשא אישה במלאבה. היה אדם בעל מרץ ויוזמה. פנינו אליו והוא הסכים לייצג את ,,פועלי ציון''. ואכן, היתה לו דעה רבה בעירייה.

מן הצורך היה להקים גם מוסדות יהודיים על חשבון העיריה. אז קם גן־ילדים, שאני הייתי בו גננת שמונה שנים. השפה בגן היתה יידיש. היו שניים או שלושה כאלה בכל פולין. הקימו גם מושב־זקנים יהודי. המנהלת היתה

שנים אחדות. בגיל 15 עזבתי את מלאבה ועברתי לבית־ספר חקלאי בצ'נסטוחוב. שם עשיתי שנתיים. כשגמרתי, הייתי היחידי שקיבלתי אפשרות לעבוד עבודה ממש. בית־הספר בצ'נסטוחוב שייך היה לקהילה היהודית, הוא היה בפיקוחה ובתמיכתה של פיק"א. היה שם מנהל בשם ד"ר בק. הוא שהה בארץ. אחד מחברי בית־הספר הזה הוא האגרונום של משמר־העמק, דולא גרין. ד"ר בק היה ידוע בפולין כמומחה לחקלאות. בסיימי את בית־הספר, קיבלתי את האפשרות להתמחות שנתיים באחוזה גדולה, שהיתה שייכת לפיק"א. זה היה המקום הנודע צ'נסטוחוב. האחוזה עבדה על בסיס כלכלי. כל העבודה נעשתה בידי האיכרים, שהיו אריסים. עבדו שם בסך־הכול שני יהודים. אחד היה המנהל, וגם מנהל־הספרים היה יהודי. נוסף לכך קיבלו אותי, ועוד יהודי מוארשה, בשם שכטר. היינו שני מתמחים. רווחיה של האחוזה באו מסלק־סוכר. במרחק שלושה קילומטר מהאחוזה היה בית־חרושת לסוכר. לשם היינו מספקים בחודשי החורף את הסלק, ומקבלים בחזרה את הפולפה. את הפולפה הזאת היינו מנצלים למספוא בחודשי החורף. היינו מקבלים ראשי בקר מסוחרי־בקר לפיטום לפי משקל, והיינו מחזירים אותו לפי משקל. הסוסים שהובילו למיפעל את סלק־הסוכר, הובילו חזרה את הפולפה. כמובן שכל זה היה על בסיס של רווחים. היינו מתחלקים שווה־בשווה בעודף־המשקל של הבקר, משעה שקיבלנו אותו עד שהחזרנוהו. לא עבדתי בעצם ידי. הייתי מפקח. בזמן הוצאת תפוחי האדמה פיקחתי על 50 איש. הייתי רוכב על סוס ומסייר בשדות. היו קבוצות פועלים עם מנהל־העבודה שלהם. וכל מנהל־עבודה היה מקבל הוראות, לאן ללכת ומה עליו לעשות במשך היום. ואני הייתי בודק את כל הסידורים הללו. את כל ההוראות היו מקבלים ערב קודם ממנהל החווה.אני השתתפתי בפיקוח על הביצוע. ואחרי שנתיים של התמחות יכולתי לצאת לבית־ספר גבוה לחקלאות. וזה היה אז החלום שלי. אחרי שנתיים, בעונה המתה, חזרתי למלאבה. זה היה בפסח 1925. במלאבה הצטרפתי ל"החלוץ" וכיוון שהייתי מעורה בחקלאות, נקראתי על־ידי המרכז בוארשה שם לקחתי דברים עם שפירא וברגינסקי. שני האנשים האלה נשלחו אז מהארץ, כדי לבחור נקודות־הכשרה לחקלאות בשביל קיבוצים.

הדבר הראשון שעשיתי היה נסיעה למקומות, שם היו אחוזות של יהודים, אשר הסכימו לקבל אנשים שלנו לעבודה. אחד המקומות הללו היה בסביבת ריפין. כיוון שהייתי "שגץ" בלי כובע, בקושי עברתי שם את הרחוב, כי רצו להכותני. זה היה בשעת התפילה. היה קושי רב בסידור החוזים עם בעלי־האחוזות, שהסכימו לקבל חלוצים לעבודה. המרכז בוארשה הסכים, שהאנשים שלנו יעבדו בתנאים, שבהם עבדו האיכרים באחוזות. ואלה היו תנאים קשים מאוד. האיכרים היו מקבלים בדרך־כלל תשלום חצי־שנתי, או פעמיים בשנה. כסף מזומן קיבלו רק מעט. עיקר התשלום היה במזון. חלק בחיטה, חלק בהחזקתה של פרה. קיבלו אפשרות להחזיק ליד האחוזה פרה או שתי פרות לפי גודל המשפחה ולפי שיעורי־הוותק שלו. הוא חלב את הפרה והיתה לו התוצרת. היה רשאי לטחון את החיטה. היה מוביל את שק החיטה שלו לטחנה והיה לו

קמח לאפות לחם או אטריות. היה רשאי גם לגדל חזירים ולהגיע בדרך זו לבשר ושומן. באחוזה היו 200 זוגות סוסי־עבודה. חוץ מזה, היו סוסי־הובלה, סוסי־רכיבה. היו זמנים שהיו עד 350–400 סוסים באחוזה. זו היתה אחת האחוזות הגדולות בסביבה. האיכר רשאי היה גם להחזיק תרנגולות ליד הבית, ואף קיבל חלקת קרקע. החלקה עובדה על־ידי כל המשפחה. תפוחי־אדמה הוא היה מקבל מהאחוזה כתשלום. הוא היה מגדל קצת ירקות, קצת בצל. האריס הזה לא היה צריך לקנות בשוק אלא מלח, דגים־מלוחים ונפט. וכשהיו איכרים אלה באים ליריד לעיר, היו שמים את המגפיים על הכתפיים ועוטפים את הרגליים בסמרטוטים. אבל לעבודה לשדה היו באים רק במגפיים. באחוזה לא עבד רק בעל־המשפחה; עבדה עימו כל המשפחה. גם האישה, גם הבנים והבנות אפילו בגיל רך. אבל אלה עבדו בתשלום יומי. כשהיה, למשל, איסוף תפוחי־אדמה, יצאו הכול, מגיל 10–11, לעבודה. בעונה הבוערת עבדה כל המשפחה.

בעלי־האחוזה היהודים שלנו, עם כל טוב־לבם, לא רצו שהעבודה תעלה להם יותר ביוקר. לכן עיבדתי תוכנית מפורטת. הצלחתי בארבע אחוזות של יהודים. הסביבה היתה מלאה בעלי־אחוזות יהודים. פרט לאחד, היו כולם יהודים דתיים. זכורני שניהלתי משא ומתן עם בעל אחוזה, שלא רצה בשום פנים לקבל יהודים לעבודה. זה היה בסביבות ריפין. הם פחדו שהפולנים מהסביבה לא ירצו לעבוד אצלם, אם יכניסו יהודים. עם ארבע האחוזות עשיתי חוזה, גם בעניין הדיור, גם בנוגע לאספקת מצרכים, וגם בנוגע לדמי־כיס. הם קיבלו בשר פעם או פעמיים בשבוע, כמות מסויימת של חלב ותפוחי־אדמה. אלה היו התנאים שהשגתי אז.

היעד – לימודי־חקלאות

אבי היה סוחר. הוא היה ספק צבאי, במיוחד ספק לבעלי־חיים. הייתי תלמיד מצטיין בבית־הספר, ונאלצתי להישאר בכיתה באותה שנה, ומתוך בושה החלטתי: לא אלך לבית־הספר. נסעתי ללמוד חקלאות. אני למדתי יחד עם יצחק פרלמוטר. אני היחידי קיבלתי את האפשרות לשנתיים מפני שלא רצו לקבל לפראקטיקה יהודים. מנהלי איק״א היו מתבוללים והיו ביניהם רבים שהתנצרו. שם היתה משפחה גונט, משפחת גולד, שכל בניהן היו נוצרים. ד״ר דובזינסקי עצמו לא ידע על יהדות דבר, ושנא יהודים. הם היו רגילים לנהל אחוזה, לצאת ביום ראשון לצייד, בסוף שבוע להתרחץ בים. אבל ליהדות לא היה להם כל קשר. פתאום הכניסו להם יהודים להתמחות. איך הצליחו אחר־כך לעשות את המקום למקום־הכשרה, אינני יודע. היתה שם אחר־כך הכשרה גדולה. אבל אני כבר הייתי אז בארץ.

יום אחד כשביקר ד״ר לודצ׳נסקי בצ׳נסטוחוב בבית־הספר, ניגשתי אליו – היתה לי חוצפה – וביקשתי ממנו שיתן לי אפשרות לעבוד באחת האחוזות שלהם. רשם את שמי, ונסע. וחשבתי ששום דבר לא ייצא מזה. אחר כמה

שבועות קיבלתי ממנו מכתב, כי ברגע שאשתחרר מבית־הספר, יכול אני לפנות למר זינגר בצ'נסטוחוב. לקחתי את המזוודה, נסעתי ופניתי למר זינגר. אמרתי שד"ר לודצ'נסקי אמר שאפנה אליו. בא עמי בחור מ"השומר הצעיר", שמו היה שכטר. הוא היה מוארשה. שם היתה כנראה פרוטקציה בין המשפחות של פיק"א.

בארץ לא עסקתי בחקלאות. הראיתי מכתב מפיק"א בחיפה, שאני מעוניין לעבוד בחקלאות. באתי למשרד פיק"א, רצו לשלוח אותי לעבוד שנתיים אצל איכר בבנימינה. שם הציעו לי תנאים כאלה, שויתרתי על החקלאות, ונסעתי לתל־אביב.

במאבק להכרה ולתנאי־עבודה

ר' קרנישין: במקרה הייתי בחוות־הכשרה כזאת. את כל המצרכים היינו מקבלים מהאחוזה, והאוכל היה טוב למדי. היו גם קצת מזומנים להוצאות־כיס. האנשים שהיו בהכשרה היו מעוניינים לעבוד בקצב אחד עם הגויים. לא רצו לפגר אחריהם. תחילה התייחסו אלינו בזילזול. אבל אחר־כך כשחזרנו מיום עבודה קשה, שלא היינו רגילים לה, עם המגרפה על הכתפיים ושירה בפינו, כל הכפר היה מתאסף והיו אומרים: „ילדים כאלה חוזרים מיום עבודה כל כך קשה ושרים כל הדרך"! כשבאנו הביתה, התרחצנו, אכלנו ויצאנו לריקודים והיינו שרים עד 12 בלילה, וקמים בחמש בבוקר לעבודה. אז התחילו להתייחס אלינו בכבוד. כך נמשך הדבר חצי שנה. אנחנו חיינו באורח־חיים קיבוצי. חלק יצאו לעבודה, היתה תורנות לכביסה, בישול וכו'. אחדים הלכו ל„פריץ" לקבל את המצרכים. היינו אופים לחם לבד. הכול היינו עושים לבד. זה היה, כמובן, לפי תור. מלבד זאת, היו אסיפות והרצאות. למדנו עברית.

א' קרנישין: היה מאבק מתמיד בתוך הקומונה עם ה„פריץ". היו מקרים שאנשים חלו. בעל־האחוזה לא רצה להכיר בכך. לא שילם יום־עבודה למי שחלה. התשלום היה יומי. דמי־כיס קצת פחות משקיבל האריס. היתה פעולת־תרבות בינינו. מהאוכל אי־אפשר ליצור תרבות. היתה ספרייה. היו לנו הוצאות, אך לא בהיקף גדול. לאחר מאבק, השגנו תנאים טובים יותר.

דמויות שאין לשכוח

נושא־המים ("וואסער־טרעגער") קיבל כמה שנתנו לו, אבל רק מטבע נחושת. כשנתנו לו יותר, לא רצה לקבל. הוא הכיר רק מטבע נחושת. קופיקה, שלוש קופיקות, חמש קופיקות. אם נתנו לו עשר אגורות מכסף, לא רצה. הוא סיפק מים בשני דליים, מהבוקר עד הערב. הוא היה בסביבה וסיפק מים לכמה משפחות.

מנדל וישינסקי היה יהודי, שכל עיירה בפולין היתה מתברכת ביהודי שכמותו. אני זוכר אותו בילדותי, שהקים את הספרייה הראשונה במלאבה. הוא היה מוכר עתונים. באו אליו החליפו אצלו ספרים. זו היתה הפרנסה שלו. חוץ מזה, היהודי הזה היה הכול: דאגה להכנסת כלה; לעניים, לביקור חולים, להספקת אוכל לחגים, לחיילים שבאו מרוסיה. הוא היה יהודי שדאג לכול. היה עני מרוד. אבל הכריח את כל בעלי־הבתים לתת ביום שישי לכל העניים בעיר חלות ודגים. אם ידע שיש משפחה והאשה עומדת ללדת, ובבית אין כלום. ואיש אינו מתעניין בהם, היה עולה בשבת על הבמה בבית־הכנסת ומכריז: „היום אין עולים לתורה, היות ששם ישנה אשה העומדת ללדת ואין בבית דבר; חייבים לתת! אזי הכול הבטיחו לתת למחרת היום. הוא היה היהודי הראשון, שהיה במכבי אש, באירגון הפולני. היה מארגן „ימי־פרח" בשביל נצרכים. הוא אירגן את כל הנוער. עזר להרבה מאוד אנשים. בזמן הממשל הרוסי הפרנסה העיקרית שלו היתה להשתדל אצל המימשל הרוסי.

ביילה די בעקערין היתה מחלקת לחלוצים לחמניות ולחם חינם. היתה לה מאפיה בנווה־שלום.

היינסדורף היה איש אדוק ומשכיל. ידע היטב חשבון. בזמן שההלרצ'יקים היו גוזזים זקניהם של יהודים, בחרו בו שיילך ויתלונן. בדרך גזזו לו את זקנו. הוא ידע צרפתית, גרמנית, רוסית, פולנית. מוצאו ממשפחה אריסטוקראטית. תמיד למד.

הוועד של "החלוץ", 1931 • קאָמיטעט פון "החלוץ", 1931
The Hehalutz committee, 1931

יצחק שפירא

מוסדות סעד ועזרה

נולדתי במלאבה התחלתי ללכת ל,,חדר'' בגיל צעיר מאוד, בגיל שלוש. למדתי ב,,חדרים'' עד גיל 14, אחר־כך למדתי ב''גרר־שטיבל'' עד גיל 16–15.

לאחר־מכן התחלתי לעזור לאבא בעסק. בימי הגרמנים היה לנו מונופול על אספקת פחמים להסקה. בבוקר למדתי ב,,גוטיבל'', ובמשך היום הייתי סוחר. בערב שוב למדתי. את העבודה הפיזית היה עושה הגוי. אני הייתי מכין את הרשימות. הפחמים הגיעו ברכבת. מתחנת־הרכבת הביאו את הסחורה בעגלות לחצר, לאיחסון. היו מביאים בערך 15 טונות. בעיקר בחורף. קיבלנו זיכיון מהגרמנים וחילקנו את הפחם לפי רשימות. אחרי־המלחמה שימשו המחסנים האלה לאיחסון חמרי־בניין. בשנת 1920 גייסו אותי לצבא הפולני. הייתי שלוש שנים בצבא, במלחמת הפולנים ברוסים. לצבא לא הלכתי מרצוני החופשי. היו כאלה שהשתמטו. אני לא עשיתי כן. שלחו אותנו לעיר הקרובה, צ'חאנוב, שם היה המרכז. החזיקו אותנו כמה ימים ושלחו אותנו לסטרי שבגליציה המזרחית, ליד לבוב. בצבא הפסקנו להתפלל. גוייסתי לגדוד של חיילי האלר, אלה שגזזו זקניהם של יהודים. שם עשיתי כחודשיים ימים. אחר־כך נשלחתי לטורון שבפרוסיה המזרחית. שוב עשיתי כאן חודשיים. במאי נשלחתי לחזית ליד מינסק. שם תקפנו את הרוסים וגירשנו אותם. חודשיים היינו שם. הם ערכו התקפת נגד והבריחו אותנו. היינו אחד עשרה יהודים בפלוגה שלנו. אני נשארתי יחידי. השאר נפלו בשבי או נהרגו. אז הגענו לסביבות וארשה ושוב ערכנו התקפה. שוב הדפנו אותם עד לגבול הרוסי.

בפסח הכינה הקהילה בסטרי אוכל כשר־לפסח במסעדות יהודיות. גם ,,סדר'' נערך לנו ושיחררו אותנו לארוחת־הצהרים.

הברירה היתה אז לגרום לי מום או לברוח לגרמניה, ואני לא רציתי. אחרי המלחמה קיבלתי עלי לנהל מחסן־בגדים מטעם הצבא. היה במחסן שלי גם נשק. כמה חודשים לפני השיחרור קרה מקרה שהאפסנאי לקח אקדח, ואני רשמתי בפתק שהוצמד אליו, שיש להיזהר. פתאום נפלט כדור, והאיש נפצע קשה. בא מפקד הגדוד והתחיל לחקור אותי. נודע לו, שאני אחראי למחסן־הבגדים ואני יהודי. הרב־סמל אהב אותי. הוא היה איש תרבותי. בערב פורסם בפקודת היום, שאני עובר למחלקה אחרת. בכל־זאת העסיק אותי עוד חודש ימים, כי לא היה מי שימלא את מקומי.

בין חסידים למתנגדים

אבא שלי היה ,,מתנגד'' ולא חסיד. ביתנו היה בית אדוק. כשהגעתי למצוות נשאתי דרשה. היתה שמחה רבה. לבשתי קאפוטה ואבא רצה שאלך להתפלל

ב,,שטיבל'', שם למדתי. הוא רצה שאלמד ב,,שטיבל'' ואתפלל שם. סיפרו, שהסבא של אבי התפלל בבית־המדרש. כשבאו חסידים, היה אומר: ,,באו גויים בנחלתך''. עד כדי כך היה ,,מתנגד''! אבל אף־על־פי שהתפללתי ב,,שטיבל'', לא חיבבתי את החסידות; לא נסעתי אף פעם לרבי. אחר־כך אבא שלי נהפך לחסיד. למלאבה בא הרבי מזבולין. אז נעשה חסיד שלו. אחר־כך כשהיה הרבי בא אלינו, אבא אירח אותו ואת כל הפמליה שלו בביתנו כמה שבועות. כאמור, לא הייתי חסיד גדול. לא גידלתי אף פעם פיאות. החסידים שאלו: מדוע אינך מגדל פיאות, אבל לא שעיתי לשאלותיהם.

בעיר היו מריבות בין חסידים למתנגדים. כשקיבלו את הרב סגלוביץ, היו מריבות בין החסידים ואחר־כך גם בין המפלגות. החסידים היו מ,,אגודת ישראל''. התאגדו כל החסידים מאלכסנדר־שטיבל וגרר־שטיבל ב,,אגודת ישראל'', והלכו לבחירות. בציבור החילוני כבר היו הרבה מפלגות: ציונים כלליים, פועלי־ציון, ''בונד''.

היו התנגשויות בין הילדים. אלה הלכו לבית־ספר זה ואלה לבית־ספר זה. הלכו גם ל''השומר הצעיר''. היו חסידים, ששלחו את ילדיהם לגימנסיה. שם למדו ילדים וילדות יחד. הדתיים התנגדו. אני גרתי בבית, שהיו בו עשרים וארבעה דיירים. בסוכות העמידו סוכה אחת ארוכה בשביל כל היהודים מאותו הבית ובאותה החצר עמדו חמש סוכות, כי התחילו ,,מלחמות היהודים''. היו שם ציונים והיו ,,מזרחי'' והיו חסידים של גור וחסידים של אלכסנדר. כל אלה הסתבכו בריב דווקא בחג. אחד לקח את הצלחות והחלות וברח הביתה. כדי למנוע רוגז וריב בנו חמש סוכות.

בשל מה רבו? פתחו בטרוניה: למה הוצאת את הבנים מ,,חדר מתוקן'' ושלחת אותם לגימנסיה; או מדוע הוצאת מה,,חדר'' ושלחת לגינמסיה? השיב היהודי, שהוא רוצה שילדיו יהיו מלומדים. הריב היה על השלטון בוועד הקהילה, על השלטון במוסדות. טובת הנאה לא היתה להם מכל העיסוקים הללו. לבחירות לעירייה היו מתאחדים.

היו נציגים יהודים בעירייה: ויטמן, לאסקי, רבקה לידזברסקי היתה גם היא נציגה. גם קנרק. הוא היה מפועלי־ציון. הוא ייצג את היהודים כראוי, ולא כמו שייצגום אנשי ,,אגודת ישראל''. נציגי היהודים בעירייה דאגו למתן תמיכה ליהודים: הקימו גדילדים על חשבון העירייה, הקימו מושב זקנים. היה ,,ביקור חולים'' ותרופות היו מקבלים מעוטי־יכולת לפי פיתקאות.

מורים ובתי־אולפנא

בשנת 1917, בתום מלחמת־העולם הראשונה, התחילו החיים נכנסים למסלול. היו שתי אחיות, מורות. הן הקימו בית־ספר של ארבע כיתות. אחר־כך פתחו גם בית־ספר לבנים בערך לכיתות ח' ט' שלנו. משני בתי־הספר האלה הוקמה הגימנסיה. עוד לפני המלחמה, היה בית־ספר אצל בלה גזונטהייט. היתה גם גימנסיה פולנית לבנות, והיה בית־ספר למסחר. הבנות של ,,אגודת

ישראל'' נשלחו לבית־ספר פולני, אבל בשבתות היו חופשיים מכתיבה בכיתה.

הגימנסיה קיבלה עזרה מכל מיני גורמים. היא היתה בבניין אחרי הגן העירוני. הבית היה שייך לפיז'יץ. אחר־כך התנהלו עניינים משפטיים. תחילה לא מסרו את הבית במתנה, אלא בחכירה. הסכסוך היה על שכר־הדירה. היה ויכוח בין ה,,תלמוד־תורה'' לבין הגימנסיה. חצי שנה הייתי בוועד הגימנסיה. לפני שעליתי ארצה, עמדה הגימנסיה ברמה גבוהה. היו מורים טובים. בכל הסביבה שלנו לא היתה גימנסיה. מכל העיירות בסביבה באו ללמוד, ממרחק של חמישים קילומטר. בשנים האחרונות רב מיספר התלמידים. היתה פנימיה גם לבנים וגם לבנות. היו תלמידים טובים שלמדו בסטיפנדיות. המורה לאסקי הירבה לפעול למען התלמידים. את המורים הביאו בעיקר מגאליציה. משה מרקר היה מורה למתמטיקה. הוא היה מִמציא הטלפון. הוא לימד גם עברית וצרפתית. חייקל רמות היה מורה בבית־ספר עממי.

היו בעיר מוסדות לעזרה ולסעד: ,,ביקור־חולים'', ,,לינת הצדק'', ,,קמחא דפסחא'', ,,מתן בסתר''. ב,,ביקור־חולים'' היה פעיל בעיקר מנדל וישינסקי, וכן גם אהרון שרפסקי. טיפל בחולים, נתן תרופות. אם החולה היה עני, היה נותן פתק לרופא זה וזה. היה רופא יהודי בשם מקובסקי. הוא היה רופא יהודי יחידי עד שנות העשרים. היה רופא־המשפחה, צודק. אם ילד חלה, מיד שלחו לקרוא לו. בעיירות פולין היו "פלטשרים". היה בא לבדוק את הדופק, את הריאות, את הלב. נתן זריקות. אם התרופה של ה''פלטשר'' לא עזרה, שלחו לקרוא לרופא. בא הרופא ורשם תרופה. עם התרופה של הרופא היו הולכים לצודק לשאול, אם לקחתה או לא. היה גם בית־חולים פולני בעיר. ,,ביקור־חולים'' שלח גם רופאים הביתה, אם היה צורך. בזמן של מגיפות הלכו לבית־חולים. אם היה משהו מסובך מאוד, נסעו לצ'אחנוב לחירורג או נסעו לוארשה.

דאגה לעניים

היו אנשים רבים, מעיירות אחרות, שחיזרו על הפתחים. היו באים ויושבים בבית־הכנסת והשמש היה דואג להם. בכל ,,שטיבל'' היה מישהו שטיפל בעניים. זה היה כבר מנהג קבוע: בכל שבת היה אורח בבית. היו משפחות, שהיה להם תור לקבלת אורח. חוץ מזה, היו ילדים שלמדו ב,,חדר'' ולא היו להם אמצעים. בכל בית היה ילד שהיה סמוך על שולחן בעל־הבית.

בכל יום בשבוע היה ילד זה אוכל במקום אחר. היו בתים ששם גם לן. לא ידוע לי על הספסלים ב,,שטיבל'' שעליהם ישנו הילדים. ליל חמישי הוא ליל שימורים בלימודים. הלימוד ב,,תלמוד תורה'' היה חינם. ב,,חדר'' פרטי שילמו. מי שלא היה לו כסף, לא הלך ל,,חדר''. היו אוספים כסף ובגדים בשביל ילדים עניים. מנדל וישינסקי היה הולך ואוסף חלות ולחם ומביא למשפחות, שלא אבו לקבץ נדבות. היו בתים, שהיו משגרים אליו את החלות. אמא שלי כבר ידעה למי עליה לתת מזונות לשבת. כאילו הדברים אמורים במשפחה מאמצת. אם היתה יולדת עניה, דאגו לספק לה כל הדרוש.

היו בעיר שלוש מיילדות. המודרנית לא היתה ממלאבה. כשרחצה את הידיים זה כבר היה טוב. נטלה סיר מים לרחוץ בו את התינוק. את הילדים הוציאו מהבית. הבעל לא ידע, מתי נולדים הילדים.

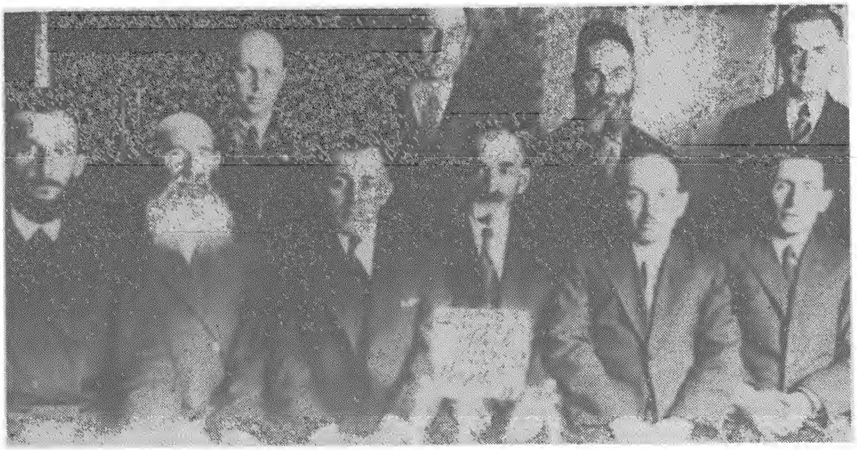
הרופאים עבדו בתיאום עם המיילדת. היתה באה הביתה לראות, איך היולדת מרגישה. היתה מנחשת, אם תאומים בביטנה. גם אחרי הלידה היתה באה לראות מה מצבה של היולדת. גם בנימולים טיפלה. המיילדת המודרנית כבר הקפידה יותר על הנקיון.

המוסד המובהק לסעד היה מעות חיטים. פרנסי הקהל עסקו בכך. בועד הקהילה היה ממונה על־כך מנדל וישינסקי. הוא היה גם במכבי־אש. הלך תמיד ראשון בתהלוכות, אבל כיבה גם שריפות. בימי הצאר היה נושא מכתבים. עם אליעזר וישינסקי הלכתי תמיד לאסוף כספים לקרן־הקיימת, ל,,הכנסת־כלה". העשירים נתנו כמו בכל העולם. כשהייתי הולך לרוקן את קופסאות הקרן־הקיימת, לא אהבתי ללכת ללדר. הוא היה גביר העיירה, היה בעל טחנת־קמח. היה אומר: ,,במה אני עשיר? משתי כפות אין אני אוכל." אבל לתת לא אהב. ,,בית־לחם" היה מפעל לאיסוף חלות ולחם לשבת. גם בזה טיפל מנדל וישינסקי. ,,ביקור חולים" ו,,לינת צדק" נתקיימו מקופת גמילות־חסדים. בזה טיפל מנדל מוטקס.

בעלי־המלאכה בעיר. הקצבים היו מרוכזים כמעט ברחוב אחד, ברחוב ויטסטבה. שם היה ה,,שטיבל" שלהם. אחר־כך הצטרפו אליהם גם אחרים. גם אבא שלי התפלל שם. הם היו מרוכזים באותו רחוב, בסמוך למקום־עסקיהם. שאר בעלי־המלאכה התפללו על־פי־רוב בבית־מדרש אחד. גם בבית המדרש השני, החדש, התפללו בעלי־מלאכה. הוא כבר היה ציוני. בקרב החסידים לא היו מרובים בעלי־המלאכה. הם גרו בקרבת בית־הכנסת. כל ה,,שטיבלך" היו במקום אחד בסביבות ה,,גויים". מקום שאנו גרנו לא היה ,,שטיבל". ברחוב פלוצקר וטפר גרו בעיקר יהודים ושם היו המקווה, המשחטה, התלמוד־תורה. היה גערער־שטיבל, אלכסנדר־שטיבל, סטריקובר־שטיבל, זוולינר־שטיבל. זה היה אחרי מלחמת־העולם. בית־הכנסת לקצבים נקרא "זבחי צדק". הם הביאו בשבת דרשן לבית־הכנסת.

לאחר מלחמת־העולם הראשונה נוסד אירגון האומנים. זה היה אירגון מקצועי, שתפקידו היה לייצג את האינטרסים של חבריו. הוא שייך היה להסתדרות הציונית. אך היו ביניהם גם אנשי ה,,בונד".

גם בין בעלי־המלאכה היו הבדלים חברתיים. היה בעל־מלאכה שגר בחדר אחד עם משפחתו ובו גם עבד. והיו בעלי־מלאכה, שהעסיקו פועלים והיה להם בית גדול. קשרי־חיתון בין סוחרים לבעלי־מלאכה היו מעטים מאוד. אחר המלחמה היתה אווירה של יתר־שיוויון.

ועד קופת גמילת חסד, 1939
• פארוואלטונג פון גמילת חסדים קאסע, 1939
The executive of the Gemilat Hasadim Fund, 1939

משפחת לקריץ, אופים - הגברת בילה ובעלה יאנקל • די בעקער-משפחה לאקריץ. ביילע די בעקערין מיטן מאן יאנקל
Lakritz family — bakers; bakeress Bella and her husband Yankel.

שאול יונה ליפינסקי

איגוד מקצועי – גורם חברתי ותרבותי

השם הנכון והרשמי שלי הוא: שאול יונס ליפינסקי. חברים שלי קראו לי עיתים יונס ועיתים יונה. החינוך בילדותי היה דתי, וגם כללי. למדתי גם אצל הרבי וגם מפי מורים פרטיים. אחר־כך התחלתי לעבוד.

בתי־ספר ערב לא היו בימים ההם. היה בית־ספר, שהיה קשור לבית־הספר הרשמי. לא כל יהודי הסכים לשלוח את בנו לבית־ספר יחד עם הגויים. בביתי לא הסכימו לכך בשום־אופן. היתה אפשרות אחת: ללמוד באורח פרטי. הזמינו מורה הביתה, שילמד כל מקצוע לחוד. פעמים לימד מורה אחד כמה מקצועות. אני לא רציתי להגביל עצמי. תחילה היו הלימודים רק ביום. אבל כשהתחלתי לעבוד, הרי עבדתי ביום, והשיעורים נתקיימו בערב ובלילה. המקצוע שאליו שאפתי היה מנהל־חשבונות או פקיד לכול. ביידיש השתמשו בביטוי "א מענטש". בעל העסק היה אומר ללקוח שלו: "אני אשלח אליך את האיש שלי". זה היה הפקיד. היה זה אדם אחראי, לפי אופיו של העסק. אם היה זה עסק שבו מוכרים הוא היה מוכר, אם היה זה עסק שקונים בו, הוא היה הקונה. אם זה היה עסק גם לזה וגם לזה הוא היה כעין כל־בו. היו מספרים, שאשה אחת אמרה במר־לבה: " רבונו של עולם, עזור לי, שבעלי כבר לא יהיה א מענטש! תנאי־העבודה קשים היו. עבדו ללא הגבלת־זמן. בתי־העסק היו פתוחים עד שעה אחת עשרה בלילה. זה היה סמוך לפרוץ מלחמת־העולם הראשונה.

כשאני כבר הייתי מיומן בעבודה, ניהלתי הנהלת־חשבונות לפי השיטות, שהיו נהוגות אז. עסק בעל־ערך ניהל הנהלת חשבונות, אפילו בצורה נאותה, אך לא כמו בימינו אלה. לא היה אי.בי.מ. ולא השיטות של ימינו. השתמשו אז בשיטה איטאלקית. לפי שיטה זו כל בעל־עסק ידע את מצב הלקוחות וגם את מצבו שלו. גם מסוגל היה לעשות מאזן פעם בשנה. חובה לערוך מאזן לא היתה. אבל כל עסק, שכיבד את עצמו, היה מעוניין במאזן. אני עבדתי בסחר תבואה. זה היה עסק מפורסם ומסועף. היה הכרח לדעת חשבון. וכל דבר היה קשור בתאריך בין קניה ובין מכירה, בין חוב שצריך לגבות ובין חוב שצריך לפרוע. העסק עצמו הכריח אותנו לדעת חשבון. זו היתה עבודתי. הייתי אמנם צעיר מאוד, אבל קשור לאנשי־עבודה. הללו הבינו שאין להמשיך בתנאים הישנים. לא ייתכן שעובד יעבוד מהבוקר עד הערב בלי תנאים.

השאיפה להקמת אירגון מקצועי

התחילו לדבר על הקמת אירגון. המחשבה עצמה זרה היתה. בין העובדים עצמם היו שראו בכך מהפכה, מה יגיד ה"בוס"? אבל היו כאלה שאמרו: כך זה

לא יכול להימשך! נערכו אסיפות והחליטו לפנות לממשלה הרוסית ולבקש רשיון להקמת אירגון של פקידים. בכל איזור מלאבה לא היה אירגון כזה. ווארשה שימשה דוגמה. עמדנו בקשרים עם פקידים בוארשה וקיבלנו מהם כל העזרה. הדריכו אותנו איך לקבל רשיון. דרשנו, שיגבילו את שעות־העבודה. כששמעו העובדים באסיפה הראשונה על חוק להגבלת שעות־העבודה, חשבו שזה חלום. אבל החלום התגשם. בין המארגנים היו מנהל החשבונות **רסקין**. הוא בא מוארשה. הביא אותו **ליב ליפשיץ** למשרד שלו. זה היה משרד שטיפל גם בהלוואות ובפעולות בנקאיות. הוא הביא מוארשה אדם מיומן, שסיים אקדמיה. רסקין היה בעל מקצוע טוב. אני הייתי בקשרים הדוקים אתו. הוא היה האיש הראשון, שהדריך אותי במקצוע, אף־על־פי שהנהלת חשבונות כבר ידעתי. אבל הוא ידע את השיטות החדשות וראה שאני ראוי לתפקידי. הוא הינחה אותי והודות לו ניגשתי לבחינה. הוא גם צידד בהקמת אירגון של עובדים במלאבה, בו יהיו חברים גם פקיד, גם עובד, גם מנהל חשבונות. הוא היה אחר־כך יושב־הראש. הסגן שלו היה **מנדל אקס**. ועוזרים לו היו רבים: **לייזר וישינסקי**, **יצחק יוניס**, **ישראל קליין**. כולם זכרונם לברכה. וגם אני הייתי בין העוזרים. כולם היו ממלאבה, חוץ מרסקין, שהיה כאמור מוארשה. הוא היה מסור מאוד לעבודה. כוונתנו היתה לא רק להגביל את שעות־העבודה של העובד, אלא להכניס רוח של תרבות. רצינו שכל האנשים העובדים יעסקו גם בעבודה תרבותית. המגמה היתה לחנך לציונות.

כשהשגנו את הרשיון, התחילה תקופה חדשה. כל בעלי־העסקים הבינו, שהפקיד מסיים עבודתו בשעה מסויימת. רק בחנויות זה היה קצת קשה. אבל ישראל קליין, לייזר וישינסקי ויצחק יוניס ז"ל, הלכו מדי ערב לחנויות שונות והודיעו: "חבר! שעה שמונה כבר עברה – לך הביתה". לא עבר זמן רב והדבר נקלט. כאילו היה זה חוק לעצמו. התרגלו וקיבלו את זה. עד אז לא היתה ספרייה רשמית במלאבה. אנשים היו מתאספים אצל מנדל וישינסקי והיו מעיינים בספרים שהיו לו. הוא טיפל בספרים ובעתונים. האירגון פתח ספרייה. קנינו ספרים הרבה. הכסף בא מדמי חבר, וזה הספיק לנו. אחר־כך התחלנו להביא מרצים מוארשה. הכוונה היתה שהחברים ישמעו הרצאות וירחיבו אופקיהם. ביקשנו גם להשפיע על מתנגדינו שיידעו, כי האירגון חי וקיים.

הרצאותיו של י.ל. פרץ

בראש מאמצינו עמדה השאיפה לטפח חיי־תרבות ולהקנות ידע. הוחלט להביא את י.ל. פרץ למלאבה. אין מילים בפי לתאר את גודל המהפכה שחולל. השפיעו עליו שיבוא וירצה. הסבירו לו שיש כאן אירגון עובדים ויש שאיפה לתרבות. רוצים להרחיב אופקים. הוא הסכים. הוא נשא הרצאה וקרא שני דברים משלו: "בונצ'ה שווייג"; "שלוש מתנות". העיר ראשה ורגשה. רוב החברים, ואני בתוכם, התפללו ב,,שטיבל". ואז הוכרז, כי מי שיעז ללכת להרצאה של המשומד הזה – לא ייכנס ל,,שטיבל". ואנחנו רצינו לשמוע את

ההרצאה. ההרצאה של פרץ היתה ביידיש. המאבק היה כבד. רבים נשברו ולא הלכו. ואני אף־על־פי שהייתי הצעיר שבחבורה, ויתרתי על ה,,שטיבל". אמרתי להם בפירוש: אותי לא תוציאו! ואמנם לא חזרתי ל,,שטיבל". ופרץ היה במלאבה, השמיע הרצאתו והיינו מרוצים מאוד. אחר־כך זה היה כבר דבר רגיל. לעתים קרובות באו מרצים מוארשה והרצו בכל מיני נושאים. אז כבר ידעו שהאירגון שלנו קיים והוא מחנך את הנוער ברוח חדשה. המתנגדים שלנו זעמו וטענו, שאנו מוציאים את הנוער לתרבות רעה. היו גם בחורות, אבל הן היו מעטות, כיוון שבימים ההם מעטות היו הבחורות שעבדו. כשבא מרצה, השתתפו גם בחורות. ההרצאות היו באולם, שנקרא "לוטניה". הוא היה שייך לפולנים, שהשכירו אותו. זה היה אולם גדול ויפה. לתהודה רבה זכתה הספרייה שלנו. כמעט בכל ערב באו לספריה, נערכו שם פגישות. באו בחורות שלא נמנו עם האירגון. הן באו להקשיב לוויכוחים. היתה תקופה שבוארשה ובכל פולין, בכל העיירות, הקימו את ,,הזמיר". היות ובמלאבה היתה שאיפה ללכת בדרכה של וארשה, אירגנו גם אצלנו את ,,הזמיר". זה היה אירגון לחוד והמארגן היה עורך־דין **גולדברג**. ,,הזמיר" עסק רק בענייני תרבות. גם להם כבר היתה ספרייה. הם הקימו גם חוג דראמטי. הראשונים בחוג היו **משה פרלמן**, **גרינברג** שעבד אצל היינסדורף כמדפיס. אמא של בצלאל מורדוביץ היתה עוד צעירה אז, וכבר היתה ב,,זמיר". ,,הזמיר" היה מסונף למרכז בוארשה, כשם שאנו היינו מסונפים למרכז בוארשה. היינו עצמאיים, אבל קשורים בהם. המרכז לא הכתיב לסניפים מה לעשות. היתה התייעצות. היה סיוע וקשר הדוק. ,,הזמיר" עבד יפה מאוד. שם היו חברים שכבר התרחקו מה,,שטיבל". באיגוד הזבנים עדיין היו אנשים, שהיו הולכים ל,,שטיבל", אף־על־פי שראשי ה,,שטיבל" התנגדו לשמיעת הרצאות.

לימים באו אלי ואמרו: ,,שמע, קרה מה שקרה בהרצאה של י.ל. פרץ, הבה נעשה סייג, ונשכח את העבר". התשובה שלי היתה: ,,אינני חוזר למקום שעזבתי אותו. אילו לא הכרחתם אותי, לא הייתי עוזב. הכרחתם - עליכם לדאוג, שלא ייעשו דברים כאלה להבא". והדבר גרם לי הנאה מרובה. אולי בשל כך לא העזו להרחיק חברים אחרים שהלכו להרצאות. הם הלכו גם ל"שטיבל" וגם אל ההרצאות.

אנשי ,,הזמיר" לא היו אדוקים כלל. הם היו רחוקים מה,,שטיבל" וממילא לא היו חייבים לתת דין־וחשבון, אם מי מהם הולך להרצאה או לא. ואילו באירגון שלנו היו אנשים שומרי־מסורת. אבל לא היו חילוקי־דעות בין שני הארגונים. אלה היו שני דברים לחוד. ,,הזמיר" טיפל בעניינים שלו: משחק בשאח בערב; חילופי־דברים, הרצאות. מידי פעם ערכו נשף, העלו הצגה. חזרות היו כמעט בכל ערב, והדבר נתן להם תעסוקה. ההצגות שלהם לא עלו ביוקר, כדי לתת לקהל הרחב אפשרות לבוא וליהנות. מטרתם היתה להרחיב דעת. ואילו איגוד הזבנים ביקש לסייע לחבריו גם מבחינה מקצועית וגם מבחינה תרבותית. בחורים ובחורות באו לעזור לאלה השואפים לקנות דעת ואין ידם

משגת. באיגוד שלנו היה חוג שנתן שיעורים בחינם. השיעורים האלה היו אך ורק בערב.

אווירה ציונית

אני הייתי חבר הוועד, אבל לא ארכו הימים ועזבתי את מלאבה. עברתי לגרמניה, שם כבר עבדתי כמנהל־חשבונות. עבדתי שבוע שלם וביום שישי אחר־הצהריים חזרתי לשבת הביתה. כשהגעתי הביתה לשבת, עדיין קיימתי קשר עם אנשי הוועד. הישיבות היו לרוב במוצאי־שבת. וקיבלתי מידע על הנעשה במשך כל השבוע. הייתי מעורה בעניינים. ל,,זמיר'' כבר לא השתייכתי. ה,,זמיר'' לא טיפל באופן מיוחד בציונות; ואילו אירגון הזבנים היה ציוני. היו בו רבים דוברי עברית. אלה שהיטיבו לדבר עברית, נתנו שיעורים לאלה שידעו פחות. קיים היה ,,בונד'', אבל לא באורח רשמי. ה,,בונד'' התנגד לעברית ולציונות. החברים שהיו ב,,זמיר'' נזקקו לספרייה שלהם, ואנשינו השתמשו בספרייה שלנו. לא היה הבדל באופייה של הספרייה. רוב הספרים שלנו היו ביידיש. אנחנו השתדלנו לרכוש גם ספרים בעברית. דוברי־עברית דרשו שיהיו ספרים בעברית.

בקיצור, העלינו חיי־תרבות ועודדנו את הנוער והצעירים לפנות לדרך חדשה.

כאמור, המארגן היה עורך־דין גולדברג. הוא נפטר. אינני זוכר מי בא אחריו. פעולות ,,הזמיר'' נפסקו עם פרוץ המלחמה. פעולותיו של איגוד הזבנים נפסקו. לפני פרוץ המלחמה היו כ־300 איש. אחרי המלחמה נשארו אולי רק 100. בזמן הכיבוש חזרו אנשים. אבל פעולות התרבות נפסקו. לפי החוק אסור היה להתאסף בלי רשיון. מלאבה שכנה משני צידי הגבול. יצאו הגרמנים, נכנסו הרוסים; יצאו הרוסים, נכנסו הגרמנים. פעולות התרבות התחילו בפולין במקומות, שבהם הגרמנים נכנסו ונשארו. אך היה חשש שמחר ישובו הרוסים. היהודים שנשארו בעיר היו כמעט כולם במקום אחד. הרוב ברח. נשאר הרב עם קצת אנשים. העיר הופצצה בלא־הרף. עברה שנה עד שחזרו החיים למסלולם.

כשחזרתי למלאבה היו עוד הפצצות. אף יום לא דמה לשני. אני זוכר שישבתי וקראתי בלילות והחלונות היו פתוחים אפילו בחורף. לא היה מסחר ולא היתה מלאכה. מכרו את המלאי. האיכרים באו למכור את שהיה להם. כשהיו הרוסים, פחדו היהודים לצאת מהבית. וכשהיו הגרמנים, היו האיכרים באים למכור, אבל זה היה קשה מאוד. דווקא אז התפתח המסחר בעורות; גם בין הרוסים וגם בין הגרמנים. ויהודים שלחו ידם במסחר זה. היו שסחרו והיו שעזרו על ידם. זו היתה תקופה בלתי תקינה. כשהגרמנים ישבו קבע, התחילו לעבוד לא עם הצבא, אלא עם ההנהלה האזרחית. לאט לאט התחילו החיים מפכים. זה היה בערך במחצית 1916. ב־1915 הייתי כבר במלאבה. אבל אי־אפשר היה להוציא את האף מהחדר. היחסים עם הגרמנים היו יחסים טובים ביותר.

כשהם נכנסו, על סוסים או ברגל, יצאו היהודים מהבית, כאילו באו חברים שלהם. הגרמנים חילקו לחם. היה להם לחם שחור, שאפשר היה לאוכלו גם אחרי שנה, משהשתלטו על העיר, התחילו יהודים לחזור לאט לאט לבתיהם. קודם כול חזרו אלה שהיו בסביבה הקרובה או בוארשה.

היהודים התחילו הכול מחדש, וכמובן הכול התרכז סביב בתי־הכנסת. במלאבה היה בית מדרש הישן, בית המדרש החדש, שהיה ציוני. ובאמצע היה ה,,שול״. זה היה משהו באמצע בשביל אזרח־סתם. בתי־המדרש היו זה ליד זה. ואם התאספו כמה מאות יהודים בבתי־התפילה, אפשר היה לקיים אסיפת עם ולהחליט ההחלטות הדרושות.

יהודים בימי המימשל הגרמני

הגרמנים ביטלו את השלטון הצבאי וכוננו שלטון אזרחי. השלטון האזרחי דרש שיהיה יהודי אחד שידבר בשם הקהילה היהודית, ואז בחרו **במנדל מרקר. אביו של המהנדס משה מרקר.** הוא היה נציג הקהילה היהודית. כשהיהודים חזרו בהמוניהם נערכו בחירות באורח רשמי. גם הפולנים עשו כן. בחרו בעירייה. ראש־העיר היה של הגרמנים. למועצת העיר נכנסו לפי הבחירות. כך וכך נוצרים, וכך וכך יהודים. יהודים נבחרו על־ידי ועד הקהילה. הפקידים היו גרמנים, אבל היו ביניהם גם יהודים.

כאמור, עבדתי כמנהל־חשבונות בחברה פרטית גרמנית. הגרמנים לא עשו הפלייה בקבלת עובדים. במשרד שאני עבדתי בו הייתי יהודי יחיד. בממשל עבדו הרבה יהודים. השפה היתה גרמנית. אבל במחלקות שהיה קשר עם האוכלוסייה דיברו פולנית. היו תמיד פקידים של פוזנן שידעו פולנית. השפה הרשמית היתה רוסית אבל גם פולנית. כשהגרמנים יצאו התחילו לדבר פולנית. אם זה היה בנק ממשלתי, דיברו רוסית. אם בנק פרטי – דיברו פולנית. האוכלוסייה בעיר היתה מעורבת, יהודית וגויית. לפעמים הבינו ולפעמים לא. אבל האיכרים מהסביבה לא ידעו גרמנית. איתם דיברו פולנית. אלה היו אנשים מפוזנן או פומוז׳ה. מפוזנן ידעו היטב פולנית וגם מפומוז׳ה ידעו היטב, אף־על־פי שהיו אזרחים גרמנים.

התקהלות לפני הכנסיה האוונגלית

• אן עולם פאר דער עוואנגעלישער קירכע.

A gathering in front of the Evangelical Church

שלמה שיימאַן

די י. ל. פּרץ ביבליאָטעק

צווישן די פּיל יידישע קולטור־געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס אין דער פאַרמלחמהדיקער מלאַווע, האָט אַ בכבודיקן אָרט פאַרנומען די באַרימטע פּרץ־ביבליאָטעק. צומערשט — אונטער דער השפּעה פון ציוניסטישע און אומפּאַרטייאישע טוערס, שפּעטער — פון דער א. ג. לינקער ריכטונג (קאָמוניסטן). די ביבליאָטעק האָט געציילט אַ 200 מיטגלידער און קנאַפּע טויזנט ביכער פון די בעסטע יידישע און נישט־יידישע שרייבערס. טראָץ די רדיפות און אַרעסטן פון אַקטיווע חברים, האָט די ביבליאָטעק דעראָבערט פּיל סימפּאַטיע ביי דער יידישער באַפעל־קערונג, און גאַנץ באַזונדערס — ביי דער יוגנט, אַ דאַנק איר ברייט־פאַרצווייגטער טעטיקייט אויפן קולטור־פּאָליטישן געביט. יעדן פרייטיק אָוונט איז פאָרגעקומען אַ „קעסטל־שמועס". אינעם ספּעציעלן קעסטל וואָס איז געהאָנגען אויפן טיר, האָט מען געקענט אַריינוואַרפן איינע צי מערער פראַגן, וואָס זענען באַהאַנדלט געוואָרן דורכן רעפערענטן־קרייז ביי דער ביבליאָטעק, צו וועלכן ס'האָבן געהערט: י. שלייפער, מאָטל מאַגנושעווסקי, ש. פּאַרמיינסקי, ש. שיימאַן, א. מאַגנושעווסקי, פּ. וויעל־גאָלאַסקי, א. ווינדיצקי, אר. ווינדיצקי, ס. הערמאַן אאנ"ד. אויסער דעם האָט די פאַרוואַלטונג אַראָפּגעברענגט פון צייט צו צייט רעדנערס פון וואַרשע, וואָס זענען אויפגעטרעטן אינעם גרויסן זאַל פון דער יידישער גימנאַזיע, וועלכער איז תמיד געווען איבערפולט מיט מענטשן. איך געדענק אייניקע אַזעלכע רעדנערס: דער שרייבער זאָלאָטאָוו און ד"ר אהרון ווייל. אין דער פּרץ־ביבליאָטעק פלעגן אויך האַלטן לעקציעס ד"ר זילבער, לערער פון דער יידישער גימנאַזיע, אינזשעניער זילבער־בערג, זון פונעם גרויסן קאָלאָניאַל־געשעפט אויף ניבאָרסקי־גאַס. וועגן פאַרשידענע קראַנקייטן האָט רעפערירט ד"ר שמולעק ראָזענבערג, בעת זיין קומען קיין מלאַווע אויף אורלויב פון פּאַריז, ווו ער האָט שטודירט.

ביי דער ביבליאָטעק האָט עקזיסטירט אַ דראַמאַטישער קרייז און כאָר, מיט וועלכן ס'האָט דיריגירט דער מוזיק־לערער אין דער יידישער גימנאַזיע, ראָלער. דער ערשטער עפנטלעכער אַרויסטריט פון דראַמאַ־טישן קרייז און כאָר איז פאָרגעקומען אינעם זאַל פון פּועלי־ציון און החלוץ אויף דלוגע־גאַס. די הכנסה פון די אַלע אונטערנעמונגען איז געווען באַשטימט פאַר דער ביבליאָטעק אויף איינצוקויפן נייע ביכער. די ביבליאָטעקאַרינס לאה גרין (שיימאַן), ראָכטשע פּאַרמיינסקי (שליי־פער) און פיאַנקאָ יוכבד האָבן צוויי מאָל אין וואָך געטוישט רעגלמעסיק די ביכער פאַר די לייענערס.

די ביבליאָטעק האָט אויך איינגעאָרדנט עפנטלעכע פּאָרווײלונגען, טאַנץ־אָוונטן אין די זאַלן פון דער יידישער גימנאַזיע און „לוטניאַ״.

מיר האָבן אויך אָרגאַניזירט אַ ספּאָרט־קלוב ביי דער פּרץ־ביבליאָטעק און אים אָנגערופן „פּלאָמיען״ („פּלאַם״). דאָס איז געשען אין יאָר 1930. אויסגעדינטע מיליטער־לייט האָבן געשאַפן אַן אינסטרוקטאָרן־קרייז (חיים סאָלאַרסקי, מעכל קאָרן, שלמה פורמיינסקי, וועלוול נאָוואָ־וויעיסקי, אריה גרין אאנ״ד), וואָס האָבן 2—3 מאָל אין וואָך אַדורכגע־פירט פאַרשידענע איבונגען און פאַרמעסטן. אויסער דעם האָבן מיר אָרגאַניזירט אויספלוגן אין וואַלד זאַוואַד, ווען ס׳איז פאַרגעקומען אַ ראַיאָן־צוזאַמענפלי פון דער טשעכאַנאָווער יוגנט. צו פיר אין אַ ריי האָבן מיר שבת אין דער פרי אַרויסמאַרשירט פון דער ביבליאָטעק, מיט געזאַנג פון אַרבעטער־לידער. ווען מיר האָבן זיך שוין געפונען אויפן וועג קיין וואָלקע, האָט די פּאָליציי אונדז אַרומגערינגלט, באַפוילן זיך אומצוקערן אַ היים און פאַרבאָטן דעם אויספלוג. הגם מיר האָבן באַצייטנס אַרויסגענומען אַ לעגאַליזאַציע ביים סטאַראָסטע.

מיט עטלעכע וואָכן שפּעטער האָבן מיר צוגעגרייט אַ צווייטן אויס־פלוג — און בשלום אָנגעקומען אין וואַלד זאַוואַד — מונטערע, פריי־לעכע, מיט אויסגעגלייכטע רוקנס. ווער ס׳איז אַוועק זיך באָדן אינעם וואַסער פון ראַדאַקס מיל אין רודער וואַלד, ווער ס׳האָט פאַרברענגט מיט ספּאָרט און שפּילערייען. ערשט פאַרנאַכט האָבן מיר צוריק אָפּמאַרשירט אין שטאָט.

נישט לאַנג האָט געדויעט דאָס פאַרגעניגן מיט די אויספלוגן, ווייל די פּאָליציי האָט אויפגעלעזט דעם ספּאָרט־קלוב. פאַר די פּוילישע מאַכט־אָרגאַנען, איז געווען ווי אַ דאָרן אין אויג, אַז יידישע אַרבעטער און פּאָלקס־מענטשן געניסן פון לופט, זון און וואַסער, אַז זיי פאַרנעמען זיך מיט ספּאָרט און קולטור־אַרבעט. דער פּילסודסקי־רעזשים האָט אָנגע־וואָנדן רעפּרעסיעס לגבי דער אַרבעטער־באַוועגונג בכלל און לגבי דער יידישער אַרבעטנדיקער יוגנט בפרט. איבערפאַלן און אַרעסטן זענען גע־וואָרן אַ טאָגטעגלעכע דערשיינונג. די רדיפות האָבן אויך נישט אויס־געמיטן די פּרץ־ביבליאָטעק. די פאָרזיצערין פייגע ווייעלגאָלאַסקי איז אָפט אַרויסגערופן געוואָרן אין סטאַראָסטע־אַמט, וווּ מ׳האָט איר גע־וואָרנט און געדראָט. די אַקטיוויסטן האָט מען אַרעסטירט, הגם דאָס אַלץ האָט נישט אָפּגעשראָקן די חברים ווייטער אָנצוגיין מיט דער טעטיקייט, וועלכע איז גראָד פאַרשטאַרקט געוואָרן אויף אַלע געביטן — מיט מער ברען און ענטוזיאַזם.

דווקא אין די יאָרן 1930—1933 איז געווען צו פאַרצייכענען אַ פאַרשטאַרקטע טעטיקייט פון דער פּרץ־ביבליאָטעק, וועלכע האָט זיך דערוואָרבן פּאָפּולאַריטעט און אָנערקענונג צווישן דער יידישער באַפעל־

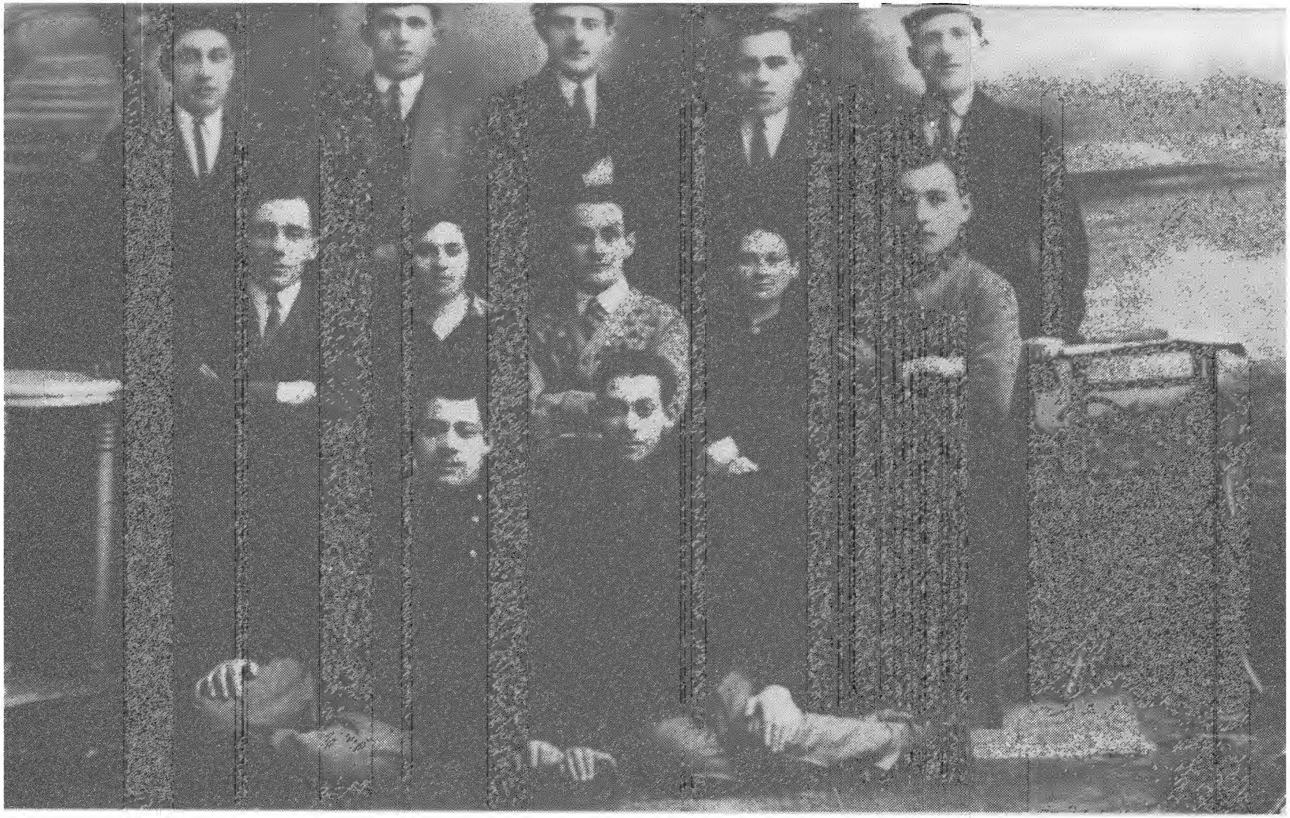
קערונג. ס'זענען צוגעקומען נייע מיטגלידער און די קולטור־אַרבעט האָט זיך אויסגעברייטערט. נאָך די פאַרלעזונגען זענען פאָרגעקומען לייִדנשאַפטלעכע דיסקוסיעס מיט די אָנהענגערס פון אַנדערע ריכטונגען, וואָס האָבן נישט איינמאָל אַרויסגערופן בייז בלוט, און אַפילו — צוזאַמענשטויסן.

אין די יאָרן 1932—1934 זענען אין מלאַווע פאָרגעקומען שטורמישע דעמאָנסטראַציעס פון אַרבעטלאָזע, אָרגאַניזירט דער עיקר דורך דער אומלעגאַלער קאָמוניסטישער פּאַרטיי. ס'איז דערגאַנגען צו בלוטיקע צוזאַמענשטויסן מיט דער פּאָליציי, מיט פאַרווּנדעטע פון ביידע צדדים. דערנאָך זענען בײַנאַכט פאָרגעקומען פיל אַרעסטן. אַנשטאָט באַזאָרגן מיט אַרבעט און ברויט, האָט מען געשיקט אין תפיסה. און אויף דער יידישער גאַס איז די לאַגע געווען אַ סך ערגער. די אַנטיסעמיטישע פּאָליטיק פון אויבן, די באַרימטע „אָווּשעם"־לאָזונג פון סאַמעראַדנע פּרעמיער און אינערן־מיניסטער סקלאַדקאָווסקי, די העצע קעגן דער יידישער שחיטה, די בויקאָט־אַרטיקלען אין דער פּוילישער פּרעסע און די פּיקעטן ביי יידישע געשעפטן און סטראַגאַנעס בעת יאַרידן, האָבן כמעט ווי רואינירט דעם יידישן האַנדל.

דער פינצטערער וואָלקן האָט זיך אַנגערוקט אויך אויף דער פּרץ־ביבליאָטעק. אין די ערשטע חדשים פון יאָר 1935, האָט פּאָליציי זיך באַוויזן אין דער ביבליאָטעק, אַדורכגעפירט אַ גענויע רעוויזיע, קאָנפיסקירט אַלע דאָקומענטן מיט די ביכער צום לייענען און פאַרחתמעט דעם לאָקאַל. אַזוי איז פאַרענדיקט געוואָרן די שיינע טעטיקייט פון אַ הערלעכער יידישער קולטור־אינסטיטוציע אין מלאַווע, מיט וועלכער ס'האָט אָנגעפירט אַ פאַרוואַלטונג מיט איבערגעגעבענע טוערס: מאָטל מאַגנושעווסקי, ישראל שלייפער, שלמה שיימאַן, אַרטשעווינדיצקי, אברהם ווינדיצקי און אַנדערע.

*

באַזוכנדיק מלאַווע אין יאָר 1964, האָב איך זיך געטראָפן מיט אַ ראַטמאַן פון מלאַווער שטאָטראַט, זאַקשעווסקי און נאָך עטלעכע פּאָלאַקן און זיי געבעטן, אַז אַזוי ווי אין שטאָט וווינען נישט מער קיין יידן, דאַרף מען אָפּהיטן דעם דענקמאָל וועלכער איז אויפגעשטעלט געוואָרן דורך די ניצול־געוואָרענע יידן נאָך דער באַפרייונג, לזכר די אומגעקומענע יידן אין די מלחמה־יאָרן. איך האָב אויף דעם באַקומען אַן ענטפער, אַז דער ענין וועט באַהאַנדלט ווערן אויף איינער פון די נאָענטסטע זיצונגען פונעם שטאָטראַט און אַז ער אליין, זאַקשעווסקי, וועט זען צו האַלטן אין אָרדענונג דעם מאָנומענט. צי זיי האָבן געהאַלטן וואָרט — ווייס איך נישט...

ועד הספריה ע"ש י.ל. פרץ במלאבה, 1930
• פארוואלטונג פון דער י.ל. פרץ-ביבליאָטעק, 1930
Mlawa Y.L. Peretz Library committee, 1930.

יידישע ביבליאָטעקן אין מלאַווע.

ל. נ.	נאָמען פון ביבליאָטעק	וויפל יאָר עקזיסטירט	יידיש	העב-רעיש	פויליש	אנדערע שפראכן	צוזאַמען
1	ביבליאָטעק ביי דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע	23	800	400	800	--	2000
2	מיכאַלעוויטש ביבליאָטעק ביי דער געז. „קולטור-ליגע"	4	750	—	140	—	890
3	ברענער ביבליאָטעק ביי דער קולטור געז. „פרייהייט"	2	400	20	40	--	460
4	פרץ-ביבליאָטעק	5	450	—	50	—	500
5	ביבליאָטעק ביי דער געז. אָוונט-קורסן	1	100	—	--	—	100
6	השומר הצעיר	15	200	250	350	—	800
7	ביבליאָטעקן ביי דער יידישער גימנאַזיע	14	—	1160	2610	120	3890
8	אָרטאָדאָקסישע יוגנט ביבליאָטעק	4	300	100	---	--	400
	ס"ה"כ		3000	1930	3990	120	9040

די טאַבעלע ווייזט אונז, אַז בכלל איז די צאָל ביכער אין די ביבליאָטעקן אַ קליינע. דאָס ערשטע אָרט פאַרנעמט—דאָס פוילישע בוך, דאָס צווייטע אָרט—דאָס יידישע בוך, דאָס דריטע אָרט- דאָס העברעישע און דאָס לעצטע אָרט פאַרנעמט דאָס בוך אין דער פרעמ-דער שפראַך.

אינטערעסאַנט, אז פויליש פאַרנעמט דעם אויבן אָן אין די יידישע ביבליאָטעקן. דער „שניצנדריקיזם" ווייזט אויס מאַכט פאָרשריט אין מלאווע.

ספריות יהודיות במלאבה ב-1931, מספר הספרים ושפתם

Jewish libraries in Mlawa in 1931, numbers of books and their languages.

שמואל גראַביע

באַזוך פון בן־גוריון אין מלאַווע אין יאָר 1933

אין צוזאַמענהאַנג מיטן צוגרייטן די וואַלן צום ציוניסטישן קאָנגרעס, איז דוד בן־גוריון געקומען קיין פּוילן. אין זיינע רייזעס איבער גרעסערע שטעט און אַלס פאָרשטייער פון אַרבעטנדיקן ארץ־ישראל, איז ער אויך געקומען קיין מלאַווע, ווו ס׳איז פאָרגעקומען אַ ראַיאָן־קאָנפערענץ.

אין טאָג פון צוזאַמענפאָר, האָבן זיך צונויפגעזאַמלט אין מלאַווע טויזנטער מענטשן, וואָס זענען געקומען מיט דער באַן, אויטאָבוסן, אויטאָס, וועגעלעך און אַפילו צו פוס. מיטגלידער פון ארץ־ישראל העובדת — דער אַרבעטנדיקער ארץ־ישראל און סתם יידן, וואָס האָבן געוואָלט הערן דעם יינגן מנהיג פון דער נייער ארץ־ישראל, וואָס זיין שטערן האָט שוין דעמאָלט געלויכטן מיט פולער קראַפט און שיין. די שטאָט האָט אָנגענומען אַ יום־טובדיקן כאַראַקטער. אַ קלייניקייט — בן־גוריון דאַרף רעדן אויף דעם צוזאַמענפאָר אין מלאַווע.

פאַר די אָרגאַניזאַטאָרן זענען געשטאַנען אַ גאַנצע ריי פּראָבלעמען און שוועריקייטן. קודם־כל — פאַרזיכערן אים אַליין. ס׳זענען געווען קלאַנגען, אַז רעוויזיאָניסטן און קאָמוניסטן האָבן געמאַכט יד־אחת צו שטערן און נישט צולאָזן, אַז דער צוזאַמענפאָר זאָל אַדורך בשלום. ס׳האָט געדראָט אַ געפאַר צו טרעפן אים פיזיש, בפרט, אַז בן־גוריון דאַרף אָנקומען מיט דער באַן, און פון ווולקאַ אריינפאָרן אין אַ דראָזשקע אין שטאָט. דער וועג פון דער סטאַציע ווולקאַ ביז דער שטאָט, איז אַ פאָר קילאָמעטער און די פאַרזאַמלונג דאַרף אויף פאָרקומען אונטערן פרייען הימל.

אין יענע יאָרן האָב איך געאַרבעט אין וואַרשע, אין סעקרעטאַריאַט פון פועלי־ציון (צ.ס.). האָבן די מלאַווער חברים מיך געבעטן אהין אַראָפּקומען און העלפן אָרגאַניזירן דעם צוזאַמענפאָר. אויך אין צענט־ראַל־קאָמיטעט פון דער פאַרטיי האָט מען געהאַלטן, אַז כ׳זאָל קומען קיין מלאַווע צו הילף די חברים, ווייל איך האָב פערזענלעך געקענט די טוערס פון פאַרשידענע פאַרטייען, אַ דאַנק מיין יאָרן־לאַנגער געזעל־שאַפטלעכער אַרבעט אין שטאָט.

צום לויב פון די חברים דאַרף מען זאָגן, אַז זיי האָבן געזאָרגט פאַר יעדן פרט צו פאַרזיכערן אַז דער צוזאַמענפאָר זאָל אַדורך בשלום, ווי אויך בנוגע בן־גוריונען. און זיין וויזיט איז טאַקע אַדורך מיט הצלחה. ס׳איז מיט אים פאָרגעקומען אַ מאַסן־פאַרזאַמלונג אונטערן פרייען הימל, אין הויף פון קודזבאַרסקי, אויף דער דלוגאַ גאַס. עטלעכע טויזנט מענטשן זענען געשטאַנען אין גרויס ענגשאַפט.

די גאַנצע צייט פון דעם מיטינג, האָב איך זיך געפונען אַ ביסל

ווייט פון דער טריבונע. קלאָר, אַז כ׳בין געווען אָנגעשטרענגט די גאַנצע צייט, צוליב נישט פאַרויסגעזעענע רעאַגירונגען מצד פיינדלעכע עלע־מענטן, אָדער היץ־קעפּ. דער עיקר — נישט לאָזן זיי דערנענטערן זיך צו דוד בן־גוריון.

אין דעם געדראַנג, איז צו מיר צוגעקומען אַ ייד, וואָס איך האָב אים געקענט אַלס גמינע־אָנגעשטעלטער. ער האָט מיט אַלע כוחות זיך צוגעשטופּט צו מיר. איך האָב אים געפרעגט: „וואָס שטופּט איר זיך אַזוי?" — האָט ער געענטפערט, אַז ער וויל זען בן־גוריונען. איך האָב אים אויפגעקלערט, אַז ס׳איז איצט אוממעגלעך. מיינע רייד האָבן נישט געהאָלפן, ער בלייבט ביי זיינס. ענדלעך זאָגט ער צו מיר: „דו ביזט דאָך בנימינס זון, טו אַ טובה און זאָג מיר צו, אַז וועסט איבערגעבן בן־גוריונען, אַז שמואל חיים לאַסק, זיין געוועזענער מלמד פון פּלאָנסק, וויל זיך טרעפן מיט אים". איך האָב אים צוגעזאָגט.

ווי עס פירט זיך ביי אַזעלכע אומשטענדן, איז מען אַ גאַנצן טאָג פאַרנומען מיט טרעפונגען און זיצונגען נאָך דעם גרויסן מאַסן־מיטינג. און דאָס האָט זיך געצויגן ביז שפּעט ביינאַכט.

אין אָוונט איז פאָרגעקומען אַ פייערלעכע אקאדעמיע אין זאַל פון ברים׳ס קינאָ. נאָך דער אַקאַדעמיע, אַ זייגער 12 ביינאַכט, האָבן זיך פאַרזאַמלט אַ ריי נאָענטע חברים מיט בן־גוריונען, אין דער דירה פון אומפאַרגעסלעכן מאיר קאַנאַרעק ז"ל, צו פאַרברענגען אַ פּאָר שעה מיטן גאַסט, ביי אַ געדעקטן טיש. אַלע זענען געווען אָנגעשטרענגט פון אַזאַ שווערן טאָג, מיר זענען אָבער געווען גליקלעך, וואָס אַלץ האָט זיך איינגעגעבן. דער צוזאַמענפאָר איז געלונגען. בן־גוריונס פּערזענלעכקייט, ווי זיין שטאַרקע אַרויסטרעטונג, האָבן געלאָזט אַ שטאַרקן איינדרוק אויף די טויזנטער אַנוועזנדע. זענען מיר טאַקע געווען אָפּטימיסטיש געשטימט בנוגע די רעזולטאַטן פון די וואַלן צום ציוניסטישן קאָנגרעס.

זיצנדיק אַזוי ביים טיש מיט חברים ביי די קאַנאַרעקס, האָב איך זיך דערמאָנט אין מיין צוזאָג צו שמואל חיים לאַסק — און גלייך איבער־געגעבן בן־גוריונען וועגן אַ ייד מיט דעם נאָמען, וואָס וויל אים זען. יוען ער האָט געהערט, ווי אַזוי שמואל חיים לאַסק האָט זיך געשטופּט און געפאָדערט, האָט בן־גוריון געוואָלט זען דעם יידן. ס׳איז שוין געווען נאָך חצות. קלאָר, אַז מיר האָבן געוואָלט אַנטקעגן קומען זיין ביטע. מיט משה אהרון בלום ז"ל, זענען מיר אַוועק צו שמואל חיים לאַסק ז"ל, וואָס האָט געוווינט אויף אַ בוידעם, ביי זרח לענגאַלקאָ ז"ל, אויף דער ניבאָרסקער גאַס. מיר האָבן אים אַרויסגענומען פון בעט, ער האָט געמאַכט נטילת ידיים, בדחילו וברחימו, מיטגענומען אַ לאַמטערן און געגאַנגען מיט אונדז.

שווער איבערצוגעבן אין ווערטער, ווי אַזוי עס האָט אויסגעזען די טרעפונג פון זיי ביידע. שוין אַדורך אַזוי פיל יאָרן און איך זע

נאָך דאָס בילד פאַר די אויגן, ווי ס׳וואָלט געווען נעכטן.

אַז מיר זענען אַריין אין דער וווינונג פון די קאַנאַרעקס מיט שמואל חיים לאַסק, האָט זיך בן־גוריון אויפגעשטעלט און אויסגערופן מיט איבערנעמונג: „שלום עליכם, רבי״. ער האָט זיך מיט אים אַרומגענומען — און ביידע, אין אַ גאַר אינטימען געשפּרעך, האָבן זיך דערמאָנט יענע יאָרן, ווען בן־גוריון האָט געלערנט אין חדר ביי שמואל חיים לאַסק, זיין מלמד.

בן־גוריון האָט אים דערציילט וועגן די ביכער וואָס ער האָט אַרויס־געגעבן, וועגן זיין געזעלשאַפטלעכע אַרבעט אאז״וו. אויב כ׳האָב נישט קיין טעות, לויט די רייד פון זיין מלמד, איז בן־גוריון נישט געווען קיין צו געזונט קינד. שמואל חיים לאַסק האָט זיך אינטערעסירט מיטן גורל פון די אַנדערע תלמידים זיינע און בן־גוריון האָט אים דערציילט וועגן איינעם אַ פּראָפעסאָר, אַ מיליטער־מאַן און נאָך. אַלץ איז שווער צו געדענקען.

בן־גוריון איז געווען מוטיק. ער האָט געענטפערט אויף אַלע פראַגן. מ׳האָט באַשיינפערלעך געזען, אַז דער חשובער גאַסט האָט הנאה פון דער טרעפונג. דער שמועס האָט געדויערט ביז אַ שפּעטער שעה.

ביים געזעגענען זיך, האָט שמואל חיים לאַסק געבעטן צוויי זאַכן: בן־גוריון זאָל אים שיקן זיינע כתבים און אַ סערטיפיקאַט פאַר זיינעם אַ קרוב, וואָס האָט זיך ביי אים דערצויגן. בן־גוריון האָט צוגעזאָגט.

אויף וויפל מיר איז באַקאַנט, האָט שמואל חיים לאַסק באַקומען שפּעטער אַ פּעקל ספרים פון בן־גוריונען. ער האָט זיך אַרומגעטראָגן מיט דעם פּעקל ביכער ווי מיט אַן אוצר און זיינע באַקאַנטע אָדער קרובים געוויזן די ביכער ביי יעדער געלעגנהייט.

דוד בן־גוריון האָט אונדז האַרציק באַדאַנקט פאַר דער פאַר אים אינטערעסאַנטער טרעפונג.

*

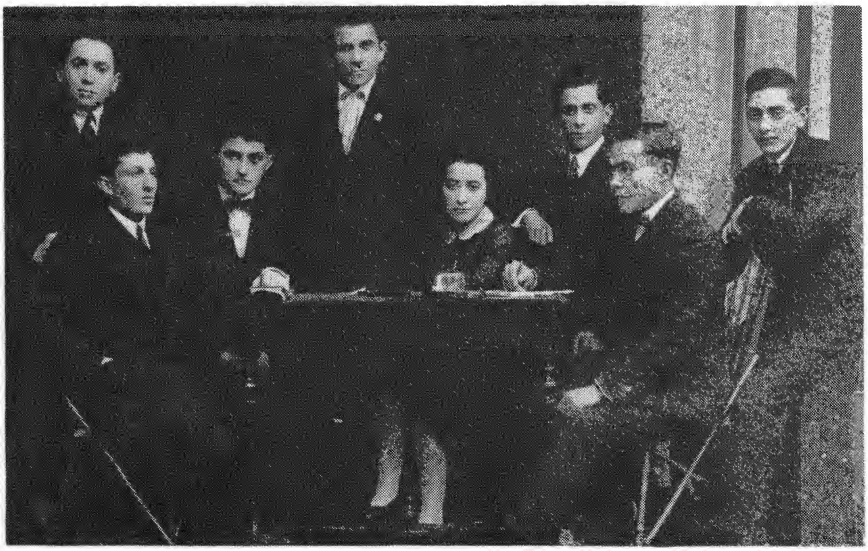
אין יאָר 1934 האָב איך עולה געווען קיין ארץ־ישראל אין זיך פּערזענלעך נישט געטראָפן מיט בן־גוריונען. אין די פּערציקער יאָרן האָב איך אָנגעפירט מיטן אָפּרו־הויז „נוה הלל״ אין בני־ברק, וווּ ס׳איז איינמאָל אָנגעקומען די טאָכטער פון בן־גוריונען — גאולה.

כ׳בין געוואָר געוואָרן, אַז בן־גוריון דאַרף פרייטיק נאָכמיטאָג באַזוכן זיין טאָכטער. האָב איך אים אָפּגעוואַרט און אַריינגעפירט אינעווייניק. מיר זענען געזעסן אויף דער גרויסער טעראַסע און געכאַפּט אַ שמועס. צווישן אַנדערע האָט זיך בן־גוריון דערמאָנט אין זיין מלמד שמואל חיים לאַסק. האָבן מיר שוין גערעדט וועגן פּלאָנסק און מלאַווע.

דעם 12טן יולי 1971, האָב איך זיך ווידער מיט אים געטראָפן אויף אַ ברית אין שפּיטאָל אין באר־שבע. ער האָט זיך געוואָנדן צו מיר:

„ווער זייט איר? איך געדענק דאָך אייך!"... האָב איך אים דערמאָנט, אַז מיר האָבן זיך געטראָפן אין מלאַווע אין יאָר 1932, און אַז איך האָב אים געבראַנגט זיין מלמד, שמואל חיים לאַסק. בן־גוריון האָט קיין איין רגע נישט געטראַכט און מיך פאַריכט, אַז דאָס איז געווען אין יאָר 1933, און נישט אין 1932. גערעכט איז געווען בן־גוריון. ער האָט זיך טאַקע דערמאָנט יענע טרעפונג, ווי דאָס וואָלט געווען נעכטן.

בן־גוריון האָט מיר פאַרציילט נאָך פּרטים, אָבער זיינע באַגלייטערס האָבן מיר אַ ווונק געגעבן, אַז עס ווערט שפּעט, זיי דאַרפן נאָך צוריק פאָרן קיין שדה בוקר. ער האָט עטלעכע מאָל זיך צוריקגעקערט צו שמואל חיים לאַסק און געזאָגט: „דאָס זייט איר, וואָס האָט אים געבראַנגט צו מיר?"...

מזכירות "החלוץ" של גליל מלאבה, 1924

"החלוץ"-סעקרעטאַריאַט פון מלאַווער קרייז, 1924

"Hechalutz" secretariat, Mlawa district, 1924.

שמואל גרביה

ביקורו של דוד בן־גוריון במלאבה בשנת 1933

דוד בן־גוריון הגיע לביקור בפולין בשנת 1933 לרגל ההכנות לבחירות לקונגרס הציוני.

במסע הבחירות מטעם רשימת ארץ־ישראל העובדת במספר ערים גדולות בפולין ובגליציה, נכלל גם ביקור של דוד בן־גוריון בכנס גלילי של תנועת ארץ־ישראל העובדת במלאבה.

ביום הכינוס התאספו אלפים מכל הסביבה הקרובה והרחוקה, מערים ועיירות, ברכב, אוטובוסים, מכוניות, עגלות ואף ברגל. באו המוני חברים מתנועת ארץ־ישראל העובדת וסתם יהודים, לשמוע את דברי המנהיג הצעיר של ארץ־ישראל החדשה, אשר כוכבו התחיל לזרוח בשמי התנועה במלוא הדרו. העיר כולה לבשה חג. ההתעוררות בין היהודים היתה גדולה והשמחה רבה. הדבר הקטן הוא? בן־גוריון בכבודו ובעצמו בא להשמיע את דבריו בכינוס, המתקיים במלאבה.

לפני המארגנים והאחראים לכינוס עמדו בעיות קשות של הבטחת שלומו של האורח. היו שמועות שהרביזיוניסטים והקומוניסטים במלאבה עשו יד אחת ומתכננים הפרעות, ולא יתנו שיום הכינוס יעבור בשלום והם עלולים אף לפגוע אישית בבן־גוריון.

הבעיה הקשה ביותר שעמדה לפני האחראים לכינוס, היתה להבטיח את שלומו של בן־גוריון ביחוד בעת נסיעתו בכרכרה (דראשקע בלע״ז) מתחנת־הרכבת העירה. כידוע, היתה תחנת־הרכבת של מלאבה מרוחקת מספר קילומטרים מן העיר בוולקה. וכן בזמן האסיפה ההמונית שנקבעה על מגרש תחת כיפת השמים.

באותו זמן עבדתי בוארשה במזכירות מרכז מפלגת פועלי־ציון צ.ס. החברים במלאבה ביקשוני לבוא לעזרתם באירגון הכינוס. גם מרכז המפלגה, בהיותו שותף לחששות אלה, סבור היה, שעלי לרדת למלאבה למספר ימים לעזרת החברים. כי הכרתי כמעט כל הפעילים בתנועות הפוליטיות השונות במלאבה היכרות אישית, מתוך פעילות רבת השנים במפלגה ובתנועת „החלוץ״ בעירנו.

לשיבחם של החברים במלאבה יש לומר, שדאגו לכל פרט ופרט והצליחו להבטיח הבטחה שלמה את ביקורו של בן־גוריון והביקור עבר בסדר ובשלום ובהצלחה גדולה. מרכז האירועים שנקבעו ליום הכינוס היתה האסיפה ההמונית, בהשתתפותו של בן־גוריון, תחת כיפת השמים בחצרו של מר קוצבורסקי ברחוב דלוגה. הדוחק היה רב, המגרש המגודר רחב־הידיים התמלא אלפי אנשים וכמעט בלתי אפשרית היתה כל תנועה בעת האסיפה ההמונית.

בזמן האסיפה עמדתי במרחק מה מהבמה והשקפתי על תנועת האנשים. הייתי מתוח לקראת האפשרות של הסתננות חברים מתנועות עויינות כנ״ל לשטח המגרש ולא לתת לחמומי־מוח מביניהם להתקרב לבמה ולבן־גוריון.

בתוך הדוחק הרב הזה, נדחק וקרב אלי יהודי שהכרתיו כעובד הקהילה היהודית במלאבה, מפלס לו דרך בקושי רב בתוך המון העם הזה. כאשר הגיע קרוב אלי, שאלתיו לאן הוא נדחק, ענה לי כי הוא רוצה לראות את בן־גוריון. הסברתי לו, שזה בלתי־אפשרי. הפציר בי להתחשב בבקשתו ולאפשר לו להתקרב לבן־גוריון. כאשר עמדתי על שלי ולא נעניתי להפצרותיו, פנה אלי בזו הלשון ביידיש כמובן: (בנימינ׳ס זון) אתה הרי הבן של בנימין, (שם אבי ז״ל היה בנימין) אנא, עשה לי טובה והבטח לי שתמסור אחרי הכינוס לבן־גוריון, ששמואל חיים לסק, המלמד שלו מפלונסק, מבקש להיפגש עמו. הבטחתי לו, כי אמסור בקשתו זו לבן־גוריון.

כרגיל באירועים כאלה, היה יום הכינוס מלא וגדוש פגישות וישיבות שהתקיימו אחרי האסיפה ההמונית תחת כיפת השמים ונמשכו עד חצות הלילה כמעט.

בשעות־הערב התקיימה אסיפה גדולה (אקדמיה בלע״ז) באולם הקולנוע. אחרי האקדמיה, קרוב לחצות הלילה, התכנסנו מספר מצומצם של חברים עם בן־גוריון בדירתו של חברנו הבלתי־נשכח מאיר קנרק ז״ל, לבלות שעה קלה בשיחה עם בן־גוריון ליד שולחן ערוך, על כוס תה. כולנו היינו עייפים מעמל היום, אבל גם מאושרים שהצלחנו במשימה ויום הכנס עבר בהצלחה בלתי־משוערת. רושם ביקורו של בן־גוריון והשפעת דבריו, חוצבי להבות אש, על קהל האלפים היתה עזה ביותר, והיינו אופטימיים באשר לתוצאות הבחירות לקונגרס הציוני.

בשבתי ככה ליד השולחן עם החברים בביתו של קנרק, נזכרתי פתאום בהבטחתי לשמואל חיים לסק.

אמרתי לבן־גוריון, שהנה יהודי בשם שמואל חיים לסק, הטוען שהוא המלמד שלו, מבקש מאוד לראותו. בשמעו את הסיפור שלי איך נדחק היהודי הזה בזמן האסיפה ההמונית וכו׳, הביע בן־גוריון רצונו לראותו. השעה היתה כבר אחר חצות. כמובן ששמחנו למלא אחרי משאלתו. הצטיידתי בפנס ובלווית הח׳ משה אהרן בלום ז״ל יצאתי לדירתו של שמואל חיים לסק, שהיתה בעליית־גג בביתו של זרח לנגלקה ברחוב ניבורסקה. הערנו אותו מהשינה, התלבש בבגדי שבת, נטל נטילת ידיים, בדחילו ורחימו, לקח עמו פנס רחוב (לאמטערנע בלע״ז) והלך עמנו לפגישה עם בן־גוריון.

קשה לי לתאר במלים את הפגישה בין המלמד שמואל חיים לסק ובן־גוריון. מאז עברו 39 שנים והמחזה כולו עומד חי נגד עיני. הפגישה נחרתה בזכרוני, כאילו זה קרה רק אתמול.

כשנכנסנו עם שמואל חיים לסק לדירה של קנרק, קם בן־גוריון, הייתי אומר בדחילו ורחימו, על רגליו, התקדם לקראתו וקרא בהתרגשות רבה: שלום־

עליכם, רבי! התחבק עמו והושיב אותו על ידו ושניהם שקעו בשיחה אינטימית על הימים ההם, על הזמן שבן־גוריון למד ב,,חדר'' של שמואל חיים לסק. בן־גוריון סיפר למלמד על עבודתו, מעמדו, על הספרים שפירסם וכו'. המלמד התעניין במצב בריאותו של בן־גוריון. עד כמה שזכרוני אינו מטעה אותי, נתקבל משאלותיו את בן־גוריון שכאילו בן־גוריון, בעת שלמד ב,,חדר'', לא היה כל כך בקו הבריאות. לא נחשב בין הילדים הבריאים. איך הוא אמר, ביידיש: ביזט דאך נישט געוועזן פון די שטארקע קינדר. שמואל חיים לסק התעניין לדעת גורלם של יתר הילדים, שלמדו אז יחד עם בן־גוריון ב,,חדר''. ובן־גוריון סיפר על גורל אחד ושני ושלישי מהם, זה משמש כפרופסור, השני עשה חיל בשדה אחר וכו', פרטי הדברים אינם זכורים לי היום.

בן־גוריון שפע מרץ, הדברים קלחו מפיו בשטף. ענה על השאלות בהרחבה. התעניין במצבו של שמואל חיים לסק. שאל לשלומו, התעניין בעבודתו, מצבו החומרי וכו'. ניכר היה, שבן־גוריון שמח על הפגישה והיה מרוצה ממנה. השיחה קלחה בלי שהרגישו בשעה המאוחרת. לבסוף כשעמדו להיפרד ביקש שמואל חיים לסק מבן־גוריון שני דברים: א) שישלח לו כתביו ז.א. הספרים שפירסם. ב) שישלח סרטיפיקאט לעלייה ארצה עבור בן־משפחה שגדל והתחנך אצלו. בן־גוריון הבטיח למלא את מבוקשו. ידוע לי, שכעבור מספר שבועות קיבל שמואל חיים לסק חבילת ספרים מבן־גוריון ואני זוכר, שהוא התהלך בחוצות מלאבה עם הספרים כמו עם אוצר והראה אותם לכל מכריו וקרוביו בכל הזדמנות.

בן־גוריון הודה לנו בהתרגשות על הפגישה המעניינת הזאת.

עד כאן על הביקור של בן־גוריון במלאבה.

בשנת 1934 עליתי ארצה ולא נפגשתי פנים אל פנים עם בן־גוריון. ורק בשנות הארבעים (השנה המדוייקת לא זכורה לי) כששימשתי בתפקיד מנהל בית ההבראה של קופת חולים ,,נוה הלל'' הגיעה להבראה בתו הבכורה של בן־גוריון, גאולה.

נודע לי, כי ביום שישי אחר־הצהרים יבוא בן־גוריון לבקר את גאולה. המתנתי לו וקיבלתי אותו בכניסה לבית־ההבראה. התיישבנו על המרפסת הגדולה של בית־ההבראה וגילגלנו שיחה. בין היתר נזכר בן־גוריון בפגישה עם שמואל חיים לסק. דיברנו על פלונסק ועל מלאבה.

ושוב עברו שנים רבות ולא נפגשתי עם בן־גוריון.

ורק ביום 12 ביולי 1971, נפגשתי עמו במסיבת חברים בבית החולים המרכזי לנגב בבאר־שבע. בתום המסיבה כשבן־גוריון קם ללכת נפגשנו, ואז פנה אלי בן־גוריון בשאלה: מי אתה? הרי אני מכיר אותך? הזכרתי לו הפגישות שלנו ובין־היתר הזכרתי את ביקורו במלאבה. אמרתי לבן־גוריון, הנך זוכר בוודאי את הביקור שלך בשנת 1932 במלאבה ושהפגשתי אותך עם המלמד שלך, שמואל חיים לסק. בן־גוריון מיד, מבלי לחשוב רגע, תיקן לי שהביקור במלאבה היה בשנת 1933. ואכן, הוא צדק. הפליג בשיחה על הפגישה עם המלמד, כאילו שזה רק אתמול היה.

סיפר לי בן כמה היה בזמן שלמד אצל שמואל חיים לסק בחדר וכו'. השיחה נמשכה והיתה ערה מאוד. מלוויו של בן־גוריון רמזו לי שהזקן עייף, השעה מאוחרת ועליו לשוב לשדה־בוקר.

בן־גוריון חזר מספר פעמים במשך השיחה על החוויה שהיתה לו בפגישה עם המלמד ופנה אלי מספר פעמים: ,,זה אתה הייח :את אותו אלי'. הרגע הזה שבן־גוריון משוחח אתי כשהוא מצביע באי אלי ,,זה אתה שהבאת את המלמד", הונצח על־ידי הצלם.

ברל לוקר נואם בחצר הגימנסיה היהודית במלאבה (1935)

• בערל לאָקער רעדט אינעם הויף פון דער יידישער גימנאזיע (1935).

Berl Locker speaking in the courtyard of the Jewish high school,1935.

אירנה בר *

דוד בן־גוריון ואבא שלי

בבית היה אלבום משפחתי גדול, כנהוג. אהבתי לעבור עליו ולהסתכל באנשים שבתצלומים. אני זוכרת את תמונת אבא שלי מצולם יחד עם בן־גוריון. הוא היה לבוש רובאשקה רוסית.

לפי שאני זוכרת מסיפוריו, היה אבא בארץ לפני שהתחתן עם אמא (1911). כשנתיים שהה בארץ וחלה כאן זמן ממושך. בינתיים קיבל מכתב מאבא שלו שחלה, וחזר לפלוצק. לפי הערכתי היה בארץ בשנים 1908 – 1906.

אני, בעלי וילדנו עלינו ארצה בשנת 1957.

בערך בשנת 1958, היינו אורחי דוד בן־גוריון אצל בתו רעננה ברחוב דובנוב. הייתי עם בעלי ארתור בר, גם פרופ׳ אהרון קצ׳לסקי–קציר המנוח היה שם. בן־גוריון התעניין בענייני מדע בארץ ובחו״ל.

שאלתי לתומי את בן־גוריון, אם הוא זוכר את אבא שלי, לייזור פישמן, כי אני, אמרתי, זוכרת את סיפורי אבא על הזמנים האלה ועל בן־גוריון. בן־גוריון חשב רגע והשיב: בטח אני זוכר, יש לי תמונה משותפת ואני יכול לשלוח לך העתק.

ובאמת, אחרי כמה זמן קיבלתי תמונת אבא בליווי מכתב רשמי של ראש הממשלה בחתימת ידו של ד. בן־גוריון: ״כשנפגשנו אצל בתי הבטחתי לרעייתך תמונת אביה, והנה היא״.

את התמונה הזאת, כולה, הדפיס העתון „פשגלונד״ המופיע בפולנית והיא אתי. התצלום משנת 1906: פרידה מהחברים לפני עלייתו ארצה, בחצר בית־הוריו בפלונסק. באמצע השורה הראשונה יושב דוד בן־גוריון בחולצה לבנה. בשורה השנייה בין בחורות יושב אבי. על הבית דגל עם מגן־דוד ועליו כתובת „פועלי־ציון״.

בשנת 1967 היינו, אני ובעלי, בתערוכה העולמית במונטריאול. ראינו שם שתי תמונות גדולות בביתן הישראלי: אחת של הנשיא בן־צבי והשנייה דווקא זו של בן־גוריון עם אבא שלי.

אבא היה מספר לנו פרטים על הארץ. למשל, אני זוכרת, בחבורה שלו לא היה טבח. את התפקיד הזה מילא כל אחד בתור (מעין רוטאציה היום). כשהגיע תורו, רצה לכבד את כולם בדג מבושל, כפי שהיה מצוי אצל אמא. לתמהונו, לא ידע להסביר מדוע אצל אמא בסיר ראה גם גזר ועוד דברים טובים ובסיר שלו רק דג עם קשקשת („סנפיר וקשקשת״).

* מהבית – רוז׳קה פישמן, בת אטקה מבית מקובסקי לייזר פישמן. אשת פרופסור ארתור בר (מוצאו מפלוצק הקרובה), מומחה ידוע לאנדוקרינולוגיה.

איך נספו ההורים:

אבא הובא בחודש יולי 1942 מגיטו וארשה למחנה השמדה.

אמא – לקחו אותה ביחד עם בנה, יותק, לטרבלינקה. באוגוסט 1942 הפרידו ביניהם. יותק אחיה ראה מרחוק, איך מובילים את אמא ערומה לגאז.

יותק קפץ מהרכבת וברח (ראה הספר שלו „וורמכטגפולגה'' בפולנית, פסבדוניום יוזף מקובסקי. יצא לאור על־ידי „צ'יטלניק'', וארשה, 1962, 454 עמודים. הספר הזה יצא לאור גם בגרמנית וצרפתית. בהזדמנות זו יש להזכיר עוד ספר, שהופיע בשנת 1965 המכיל כאילו זכרונות „סיפור ללא גיבור'', כתוב פולנית, 286 עמודים. בספר זה מתאר הסופר דמויות ממלאבה בשינוי שמות).

איך ניצלה משפחת בר:

בעלה עבד זמן־מה כרופא בגיטו פלונסק. הנאצים הובילו אותם יחד עם יהודים אחרים למחנה השמדה באושבינצ'ים. קפצו מהרכבת וברחו לכיוון וארשה. שם המקשר הראשון שלהם היה פרופ' שימנובסקי הישיש. אחר כן? – אלף אלפי מקרים וניסים בכל שעה ובכל יום. גם בוארשה החליפו מזמן לזמן את הדירה בגלל סיבות שונות ומשונות.

להלן שתי פגישות פנים אל פנים עם גויים ממלאבה.

יום אחד נכנסתי בוארשה לבית־מרקחת. ניגש אלי בעל בית המרקחת – והוא בנו של ה„אנדק'' הידוע במלאבה זמויסקי, בעל בית־מרקחת, שנמצא לא־רחוק מבית סבא, דוד הרש מקובסקי. הוא הכיר אותי. קפאתי במקומי. ביקשני להיכנס לחדר הסמוך. נכנסתי, וכי היתה לי ברירה? זמויסקי הצעיר שאל אותי אם אני זקוקה לכסף – הוא מוכן לתת. הודיתי ונשמתי לרווחה.

פעם אחת יצאנו מהבית בוארשה. בעלי פנה שמאלה, ואני ימינה. נתקלתי בבארנובסקי הצעיר. אבא שלו היה מנהל בנק במלאבה, עתיר בתים ומעורב בין סוחרים יהודים ולא היה ידוע כאנטישמי. מוצאו, כידוע, מגרמניה. ברנובסקי הצעיר הביט בי והכיר אותי, ואז פנה שמאלה והדביק את בעלי. דרש ממנו להיכנס לשער. לדרישת בעלי להזדהות הראה לו ברנובסקי הצעיר תעודת „קריפו'' (קרימינל־פוליציי) שלו. ציווה על בעלי להוריד את המכנסיים כדי לראות את „גזעו''. חיפש בבגדיו, אבל לבעלי לא היה כסף בכיס ולא דברי־ערך. ברנובסקי רצה להוביל אותו ל„גסטאפו'', אבל בעלי שיכנע אותו להרפות ממנו. בכל־זאת לקח ברנובסקי ממנו כל מה שמצא אצלו, ואמר לו: גם את אשתך נקח. היה כבר מאוחר לצאת בגלל שעות־העוצר. ישבנו כל הלילה בביתנו מלובשים וחיכינו. עם כל דפיקה למטה היה נדמה לנו שמתכוונים אלינו. בבוקר השכם עזבנו את הדירה, כדי להחליפה באחרת.

כך זה היה . . .

שרה רוזן

חינוך הדור – בראש מעיינינו

נולדתי במלאבה, שמי סלה צ'וסנקובנה. גדלתי בבית ציוני. אבי השתייך לציונים הכלליים. היינו שלוש אחיות ושלושה אחים. קיבלנו חינוך ציוני. מגיל 10 היינו כולנו בתנועה, תחילה ב„סקאוטים" ואחר־כך ב„השומר הצעיר" ואמא שלנו היתה בוועד־הידידים של התנועה. התחלתי את הלימודים בגימנסיה בכיתות הנמוכות. לא למדתי בבית־ספר עממי, אלא התחלתי מייד בבית־ספר תיכון. היו שתי כתות, מגיל 6 עד 8 מכינות, ומכיתה רביעית תיכון. עברתי לבית־ספר פולני ע"ש מרוזובסקי. זה היה בית־ספר רק לבנות. סיימתי את הלימודים בבית־ספר פולני. בתנועת "השומר הצעיר" למדתי קצת עברית. את החינוך הציוני קיבלתי בתנועה.

אבי היה ספק של הצבא הרוסי של כל מיני סחורות. אחר־כך עבד עם פולנים. אדוק לא היה, גם חסיד לא היה. אבל הלך לבית־הכנסת בכל שבת, כשלא עבד. עם־זאת בבית שמרו על מסורת. אמא הדליקה נרות, חגגו את החגים. אינני זוכרת, אם בירכו על המזון. הבנים התחילו לימודיהם ב„חדר" רפורמי, אבל בגיל 8 עברו לגימנסיה העברית. אני ואחותי הגדולה למדנו בבית־ספר פולני, שאר הילדים בבית־ספר יהודי.

מערכת בתי־אולפנא

אני סיימתי את בית־הספר הפולני בגיל 17. אחר־כך גמרתי פסיכולוגיה באוניברסיטה בוארשה. למדתי גם פילוסופיה, אבל לא סיימתי. אחר שנתיים עברתי למקצוע אחר. התחלתי לעבוד כמורה בגיל 21. עבדתי בבית־ספר עממי לילדים יהודים. היה לנו במלאבה בתי־ספר ממשלתיים לילדים פולנים וליהודים.

היתה בעיר פרו־גימנסיה של צגנלקה רק לבנות. הבנים לא למדו שם. היה גם בית־ספר ממשלתי לבנים, תחילה רוסי ואחר־כך פולני. זה היה בית־ספר מעורב ומיספר בנים של יהודים למדו שם. לא היה להם בית־ספר משלהם. אני התחלתי ללמוד כשבית־הספר כבר היה פולני, ולכן לא למדתי רוסית בבית־הספר, אבל ההורים בבית דיברו רוסית.

יהודים לא נתנו לשלוח את ילדיהם לבתי־ספר עממיים פולנים, רק לבית־ספר תיכון. בית־ספר עממי היה רק לילדים יהודים. זה היה בית־ספרו של **גולומב**. היה בית־ספר ממשלתי לבנים ולבנות. אבל המשפחות האמידות לא שלחו את ילדיהם לבית־ספר עממי, שבו למדו רק ילדים עניים. מקובל היה במלאבה לשלוח את הילדים לבית־ספר, אם רק היתה אפשרות. בגיל שש כבר הלכו לתיכון. כאן היו כיתות מכינות. זה עלה כסף, ואילו בית־הספר הממשלתי היה חינם. הגימנסיה היתה תמיד פרטית. אבל כשאני שימשתי כמורה, כבר היה

בית־הספר העממי בשביל כל הילדים. זה היה לימוד־חובה. אלה שלא רצו לשלוח את ילדיהם לגימנסיה ולא לגולומב, לימדו באורח פרטי. הורי לא חשבו אף רגע, שאפשר לשלוח ילדים לבית־ספר עממי. לא היה לי שום קשר עם בית־ספר עממי, עד שנעשיתי מורה שם. פישר היה לו "חדר", אבל יותר רפורמי. שם היו גם לימודים של בית־ספר עממי, למדו גם חשבון. הבת התחילה את העבודה שלה אצל אביה. גם חייקל עבד שם כמורה אחר כך עזב. זה נקרא בית־ספר עממי ממשלתי לילדים יהודים. היו לנו כמה בתי־ספר עממיים. לילדים יהודים היה בית־ספר מספר 2. אחר־כך בית הספר גדל והתחלק לשניים. ברחוב אחר קם עוד בית־ספר. בתו של גולומב היתה חברה שלי. אין היא עוד בחיים. באשה גרה בהרצליה. היתה מורה. עכשיו כבר אין היא עובדת. היא באה מבית תרבותי מאוד. אמא היתה שחקנית, הראשונה במלאבה. היה לנו תיאטרון ביידיש, והיא היתה השחקנית הראשית.

כאמור, תחילה היה בית־ספר עממי של גולומב. אך כשאני שימשתי כמורה כבר היה חוק לימוד־חובה, וקיבלנו ילדים מכל השכבות. היו לנו 16 כיתות. המורים באו מחוץ למלאבה, אני הייתי בין היחידות ממלאבה. היה זמן שבאו מורים מגאליציה, ומפולין הקונגרסאית. אנחנו כבר לימדנו לפי תוכנית־הלימודים הפולנית; לימדנו גם היסטוריה יהודית של דובנוב, אבל בשפה הפולנית. אלה כבר היו מורות, שקיבלו חינוך ציוני בתנועה. הן הכניסו קצת רוח לאומית בין הילדים. דברים הקשורים ביהדות לא לימדנו הרבה. הפולנים היו בדרך־כלל פאטריוטים גדולים, ובית הספר כולו היה חדור רוח פולנית.

על חגים יהודיים דיברנו וגם חגגנו אותם. ביום ראשון למדנו ובשבת היה חג. חגגנו גם חנוכה וגם חג המולד. היה לנו חג פסח שלנו וגם שלהם. בית־הספר קיבל חופש בחגים פולנים. יחד עם זה חגגנו גם את החגים שלנו.

המורים לא היו כל־כך לאומיים. אלה היו אנשים מגאליציה. הם היו מתבוללים. אבל לא דיברנו באופן מיוחד על פולין. חגגנו את ה־3 במאי. הלכנו עם הילדים לבית־הכנסת והרב נשא דברים על תקומת פולין. זה היה חג לאומי. גם אנחנו, שהיינו צעירות מאוד, עדיין לא היינו בעלות השקפה לאומית. חוץ מבית־הספר, היו גם חיים אחרים. אבל בבית־הספר ממש היתה תוכנית־לימודים.

אני הייתי תמיד מעורבת בחיים יהודיים. עד גיל 19 הייתי ב"השומר הצעיר". אחר־כך כשהוא נעשה יותר שמאלי, עברתי לאקטביסטים. המנהל השני, לאסקי, גם הוא היה ציוני גדול ומעורב מאוד בחיים ציוניים במלאבה. לא הייתי רחוקה מהשקפותיו. המורים לא עסקו בציונות. לבית־הספר לא היה שום קשר לתנועה הציונית. המורים בתיכון היו פעילים בחיי התרבות בעיר. אבל המורים, שאני הכרתי, כמעט שלא היו פעילים. היו מורים מפולין הקונגרסאית, ולהם היו חיים משלהם. הם נטו להתבוללות. הם קיבלו בעיקר חינוך גרמני־אוסטרי.

למדתי אצל צגלנקה. עברתי אליה משום שהיה לה פרו־גימנסיה. היא קיבלה רשות לפתוח כיתות. בשנה הראשונה היו רק 4 כיתות. אני ניגשתי אז

משה לאסקי עם תלמידיו בטיול לגדנסק • משה לאסקי מיט
זיינע שילערס אויף אן אויספלוג קיין גדאנסק (דאנציג).
Moshe Lasky and his pupils on a trip to Gdansk.

בית-ספר "יבנה" (מקודם פישר)
• די"יבנה"-שול (פריער - פישער).
The "Yavne" (formerly "Fisher") school.

לבחינות לבית־ספר פולני, כדי להיכנס לכיתה חמישית. בינתיים אחותי הגדולה ממני נכנסה גם היא לבית־ספר פולני. ואחותי השניה, שעכשיו היא בתל־אביב, כבר גמרה את הגימנסיה במלאבה. גם האחים למדו בגימנסיה. רק אחותי ואני גמרנו בית־ספר פולני. בשנה ראשונה בית־הספר העברי לא קיבל רשות לתעודות־בגרות, ואחותי היתה הראשונה בין התלמידים שניגשה לבחינות־בגרות בבית־ספר ממשלתי פולני אקסטרני. היא היתה היחידה שהצליחה בבחינות. היא הצטיינה בלימודים והיתה הראשונה שקיבלה תעודת־בגרות בגימנסיה יהודית. בשנה השניה הבחינות כבר נערכו בתוך בית־הספר.

תיירת בארץ

בשנת 1935 עזבתי את פולין. לקחתי חופש שנתי, ובאתי ארצה כתיירת. במקומי כבר לא לקחו מורה יהודי, אלא פולני, ממלא־מקום. היתה זו הפעם הראשונה שלבית־ספר לילדים יהודים, בא פולני כמחנך. רצו שההוראה לא תהיה מונופולין בידי יהודים. אחר שנה נשארתי לשנה נוספת בארץ וקיבלתי שוב חופש שנתי, מסיבות משפחתיות. לאחר שנתיים, הם כתבו לי שאם לא אחזור, לא תהיה לי משרה. חזרתי ומאז לא קיבלו עוד יהודים, רק פולנים. בית־הספר היה רשמי בשביל ילדים יהודים. משנת 35 התחילו שולחים מחנכים פולנים. בית לא היה לי בפולין. באתי האחרונה מהבית. כתבו לי רק מבית־ספר, עד שנת 39 הייתי מתכתבת עם מנהל בית־הספר, לסקה. הוא מסר לי יותר פרטים. כתבו לי ממלאבה, שהאנטישמיות גוברת ומוציאים לאט לאט הכול מידי יהודים.

בדרך־כלל נשלחו ילדי היהודים רק לשני בתי־ספר עממיים. היתה גימנסיה עירונית פולנית. היו שם גם מיספר תלמידים יהודים.

כשהיתה הגימנסיה היהודית כבר לא הלכו יהודים לגימנסיה הפולנית. כשהם התחילו, עדיין לא היתה גימנסיה יהודית. השאר למדו כנראה באורח פרטי. אך כשאני התחלתי ללמוד כבר היתה הגימנסיה. בזמני בנות הלכו גם לגימנסיה הפולנית. היה בית־ספר פולני מרוזובסקה, שם היו בנות. כי לא היה מקום אחר. איני זוכרת, אם לפני שנת 1914 היתה גימנסיה יהודית.

אחר שקמה הגימנסיה העברית, התלמידים היהודים שכבר למדו בפולנית, המשיכו ללמוד שם. יש לזכור, כי תחילה היו רק 4 כיתות בגימנסיה העברית. לי, למשל, לא היתה כיתה. התחלתי בגימנסיה הפולנית וסיימתי שם. לא הכריחו אותנו בבית־ספר לכתוב בשבת או אפילו לבוא. אבל בכיתות הגבוהות רצינו ללכת גם בשבת. אבל כשישבנו בכיתה, לא כתבנו. הלכנו וספרים בידינו ותמיד השתדלנו להסתירם, כשהלכו יהודים לבית־הכנסת. אבל בכיתה שביעית או שמינית ביקרתי בבית־ספר גם בשבת. חוץ מזה, קיבלנו חופש בחג שלנו. אי־אפשר לומר שהרגשנו את עצמנו בבית־הספר כמו בבית. לא היינו ביחסים קרובים עם הגויות.

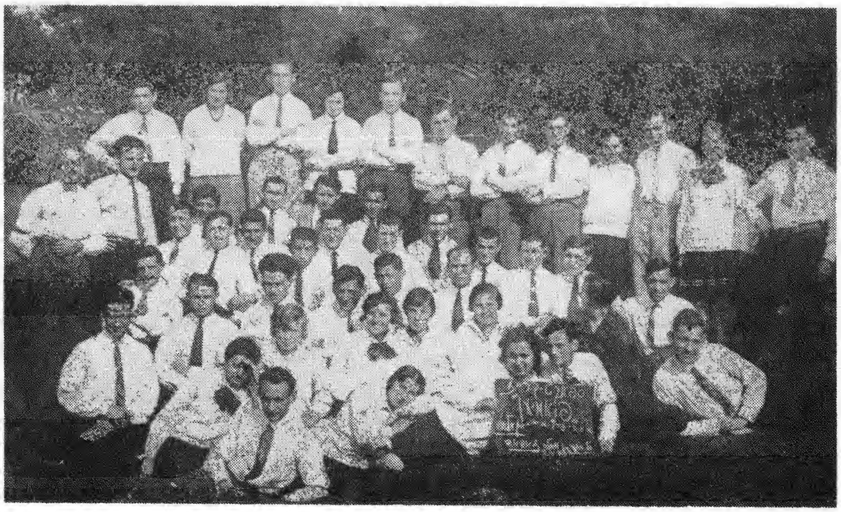
בת הרב למדה בבית־ספר פולני. אשתו של הירשהורן אף היא גמרה אצל מרוזובסקה. אבל אלו היו מעטות.

אגודת ספורט "מכבי"

• ספאָרט-געזעלשאפט "מכבי"

The "Maccabee" sports association

אגודת ספורט "פלומיען"

• ספאָרט-געזעלשאפט "פלאָמיען" ("פלאם")

The "Plomien" sports association

לא היתה בבית־הספר העממי פעילות אחר הלימודים. מה שאין כן בתיכון. תלמידים היו פעילים בתנועות ,,הסקאוטים''. היו גם מורים שהיו פעילים מאוד בתנועה. אי אפשר לערוך השוואה בין החינוך בארץ ובין זה שבמלאבה. עכשיו אני רואה את הדברים אחרת. אני אוהבת את הארץ. אז הייתי צעירה ולא הבינותי את הדברים. לא הבינותי מה זאת ציונות.

עבודת־ההוראה – כאן ושם

בפולין היה לי הרבה יותר קל לעבוד מאשר כאן בארץ. למורה היתה עמדה אחרת מאשר בארץ. אצלנו קשה מאוד בבית־ספר עממי. אני, שהייתי מורה בת 19–20, היתה לי שליטה גמורה בכיתה. לא ידעתי מה זו הפרת משמעת. ברגע שהתחלתי לעבוד בארץ, צצה שאלת המשמעת. ייתכן שמיספר הילדים בכיתות משפיע. לא היו לי יותר מ־30 – 28 ילד. לימדתי רק בכיתות גבוהות. לא היו לי אף פעם סיכסוכים. אף פעם לא הייתי צריכה לבקש את ההורים שיבואו לבית־הספר. ביקרנו אצל ההורים בבית, כדי לעמוד על מצבם הסוציאלי.

אנו קיבלנו חינוך אחר בבית־הספר הפולני והמשכנו בפאטריוטיות הפולנית. דיברנו הרבה על פולין, על ההיסטוריה הפולנית, על המלחמות. אבל יהודיה הייתי תמיד. והיתה לנו שעת הוראה ליהדות. אז שמענו הרבה גם על יהודים ולפני החגים תמיד סחנו בעניינים אלה. עשינו מסיבות בחנוכה ובפורים. בבית־ספר העממי בכלל לא עלה כל נושא יהודי. התוכנית לא היתה בשביל ילדים יהודים. זה היה בית־ספר עממי פולני. אף־על־פי שהילדים שלנו למדו בבית־ספר פולני, הם נשארו יהודים. כי הבית היה יהודי. בבית לימדו אותם להתפלל ולקרוא. וכל ילד מבית־ספר עממי הלך לגימנסיה, ושם כבר לימדו עברית.

שונה היה המצב בבית־ספר של גולומב ובבתי־ספר אחרים מסוגו. למדו שם ילדים מגיל צעיר. היו 7 כיתות. נתנו את החינוך היסודי. מול בית־הספר העממי שלנו היה בית־ספר פולני. הילד היהודי פחד מן הילדים הגויים. היינו מלווים אותם לאורך כל הרחוב בשובם הביתה. כי היו תקופות שילדי הגויים היו משליכים עליהם אבנים. היינו צריכים לשמור מאוד על הילד. החצר היתה תמיד סגורה בהפסקות, ולא היה שום קשר עם בית־הספר הפולני. קשר בין המורים היה. היו לנו אסיפות והיו גם שיעורים לדוגמא. היינו במלאבה 60 מורים פולנים ויהודים. היינו נפגשים לימי־עיון.

היתה הסתדרות מורים רק ליהודים. המרכז היה בוארשה ובמלאבה היה סניף. לאסקי היה יושב־ראש הסניף. הוא עסק בעניינים מקצועיים, בענייני השתלמות וכו'. לא היתה השתלמות בנושאים יהודיים. כמעט בכל שנה נערך קורס פדאגוגי. זו היתה חובה. היה קורס אחר למתודיקה, שאני הייתי בו יהודיה יחידה. ישנה תמונה, שאני באמצע.

המורים הפולנים שבתיכון נכנסו אחר־כך לסניף שלנו. התנאים בבית־הספר הממשלתי היהודי והפולני היו שווים.

ביקרתי בהרבה קורסים עם פולנים ותמיד הרגשתי טוב. בעירנו הבנות התביישו ללכת עם גוי ברחוב. גם לא לבלות עמו בחברה. רק בהשתלמויות וימי־עיון היינו נפגשים. מורים יהודים בבית־ספר פולני לא היו. לא קיבלו אותם. הם חשבו שיהודי אינו יכול להיות מחנך ילדים פולנים, כשם שאנחנו לא יכולנו להבין, איך פולני יכול לחנך את הילדים שלנו. כשבאתי ארצה וכתבו לי, שבמקומי עובד פולני, לא יכולתי להבין זאת. גם המנהל כתב לי ותהה, איך יכולים מורים פולנים לתת חינוך לילד יהודי?

הפולנים ביקשו ליטול הכול לידיהם. עירנו היתה עיר של „אנדקים", ולא רק בהוראה, אלא בכל ענף אחר, השתדלו לעקור את היהודים. בשנים האחרונות באו פולנים ונישלו את אבא מפרנסתו. בכל ענף הורגש הדבר. פשוט לא היה לנו מה לעשות בפולין. קשה היה גם להתקבל לאוניברסיטה. גמרנו בית־ספר תיכון ולא היה לנו מה לעשות. היינו עוזבים את פולין. בזמני לא היו מורים מחוסרי־עבודה. היו הולכים לעיירות הקטנות, שם עוד היו מקומות עבודה. אבל מי שלא רצה להיות מורה, לא היתה לו ברירה, אלא לעזוב את פולין.

ה.ח. פוזשיצקי (ה. מארקס) במרתף השואה בירושלים, ליד המצבה לקדושי מלאבה • ה.ח. פוזשיצקי אין "מרתף השואה" אין ירושלים, ביי דער מצבה לזכר די קדושים פון מלאווע.

אגודת ספורט "הפועל", 1934

• ספאָרט-געזעלשאפט "הפועל", 1934

The "Hapoel" sports association, 1934

המצבה על קברו של מנדל לידזבארסקי ז"ל

• מצבה אויפן קבר פון מענדל לידזבארסקי ז"ל

The tombstone over the grave of Mendel Lidzbarsky, of blessed memory

מרדכי פרנקל

בית־דפוס ועתונים

שם אבי היה דויד. היתה לו חנות בדים וקונפקציה של נשים בעיקר. החנות שלנו היתה בבניין העיריה. למטה היו תשע חנויות. כך גם קראו לבניין. לנו היתה החנות האחרונה, התשיעית. אמא מוצאה ממאקוב. אבל רבים מבני המשפחה הם מלאבאים. משפחת כץ הם בני דודים שלי. זו היתה משפחה ענפה מאוד. אבא שלי מוצאו מעיירה ליד מלאבה. ביידיש קראו לה: פרושניץ. לנו אין קירבה משפחתית עם כל הפרנקלים, שהיו במלאבה. היו כמה משפחות שהיו קרובים. גם משפחת לנדאו היו קרובים לפרנקלים.

בגיל 15–16 התחלתי לעבוד בדפוס אצל היינסדורף. היה זה בית־דפוס קטן, שכל אחד היה מומחה בו. לא היו מקצועות מיוחדים. מכונת־ההדפסה היתה מונעת ברגל או ביד. שם עבד גם אחי, שהיה מבוגר ממני. היינסדורף היה יהודי מעניין. בעל השכלה רחבה. ידע הרבה שפות: אנגלית, צרפתית, רוסית. ועם כל ההשכלה הרבה, הוא היה מחסידי גור. בכל רגע פנוי, ישב וספר בידו, או קרא בתנ״ך. מעולם לא ביזבז את זמנו לריק. ילדים לא היו לו. היתה לו בת אחת מאומצת. היא למדה באוניברסיטה בוארשה. היה לו גם בית־מסחר לצבעים. הוא היה יוצא־דופן בסביבה שלו. שכן, אם כבר היה בעיירה יהודי מלומד, הוא לא היה חסיד. הוא היה ב,,מזרחי״ כמו פרלא. האינטליגנציה המתקדמת היתה ב,,מזרחי״. אך היהודי, שבו אני מדבר, היה בין חסידי גור. בשבת ראית אותו הולך עם הטלית לבית־הכנסת, וזה היה מרחק רב. הוא גר ברחוב השוק. הוא הלך כל הדרך עטוף בטלית. איני סבור, שהוא היה חבר באיגוד בעלי־המלאכה, כמו של סנדלרים וחייטים שהיו באיגוד.

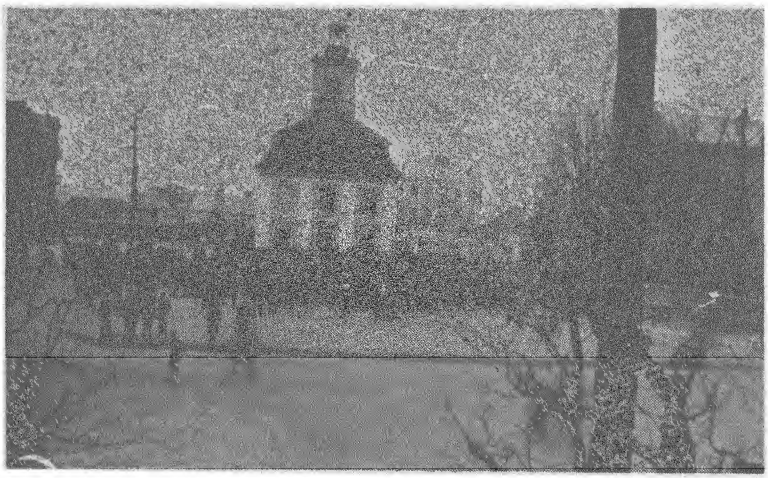
במלאבה היה בית דפוס אחד, אחר־כך, לאחר שאחי נשא אישה, הוא פתח בית־דפוס. קראו לזה גראפיקה. הגראפיקה הוציאה את עתונה של אגודת־ישראל במלאבה: ,,די טריבונה״. וגם היינסדורף הדפיס עתון. מעניין, שבעיירה קטנה, שבסך הכול היו בה שבעת אלפים יהודים, יצאו לאור שני שבועונים במתכונת של ,,ידיעות אחרונות״. והיה חומר רב ואנשים די הצורך, שכתבו לשבועונים אלה. לכל מדור בעתון היה האיש שלו: לתרבות, למסחר, למערכה הסוציאלית.

סוחרים ובעלי־מלאכה

רוב היהודים היו סוחרים ובעלי־מלאכה. בשני ימי־השוק הוציאו היהודים דוכנים, שם יכולת לקבל הכל – מסיכה עד לפראק ורהיטים. כל חנווני היה לו האזור שלו. הכפריים היו באים ומוכרים את הסחורות שלהם: תבואות, ביצים,

חמאה, גבינות, עופות. והיו סיטונאים שקנו אצלם. היו גם עקרות־בית, שיצאו לשוק לחפש „מציאות". וכל אחד קנה לפי מידת ההבנה שלו. לא פעם הייתי עד למכירת חמאה על־ידי הכפריות. החמאה היתה בשקיות עשויות בד לבן, הקונים הביאו עימם כפות, כדי לטעום את טעם החמאה. כנגד זה מכרו היהודים את סחורתם לאנשי־הכפר. אין לומר שכולם היו צדיקים. היו מעשי הונאה ופרצו בשל כך לא־אחת מריבות בין היהודים המוכרים ובין הכפריים הקונים.

עם־זאת היו חנויות, שהמחיר שלהן היה מחיר, והמידה היתה מידה. תמיד יכול היה הקונה לבוא ולהחליף את הסחורה. למשל, ברכפלד. זו היתה חנות גדולה לבדים. פירמה גדולה. היה עסק סוקולובר, היו חנויות לתוצרת מוכנה. גם הקונים שם היו אחרים: אלה היו תושבי העיר ולא האיכרים. שם היתה הסחורה יקרה יותר והמבחר עשיר יותר. היה בית־עסק ידוע של ציטק. חנות לקונפקציה וגאלאנטריה ידועה. שם יכולת לקבל הכול.

אסיפת-עם ליד בנין העירייה

• א מיטינג פאר דער שטאָטראט־געביידע

A public meeting in front of the town hall

ד״ר מנחם גור

ראשונים כבני־אדם

נולדתי ב־1908 בגראיבה ליד ביאליסטוק. אבא שלי הגיע בנסיבות הזמן למאקוב ב־1918 או 1917, ושם ייסד ,,חדר מתוקן״. הוא היה מלמד בבית־הספר הזה. במשך הזמן זה עבר לבית־ספר ,,תושיה״. כילד נכנסתי לתנועת ,,השומר הצעיר״. מייסד קן ,,השומר הצעיר״ במאקוב היה **מאיר קנרק** ממלאבה שהגיע ב־1918 למאקוב וייסד את ,,השומר הצעיר״. הוא הגיע למקום כשליח. הוא יסד את הקן, את הגדוד של השומרים. ב־1920 נכנסתי בעצמי ל,,השומר הצעיר״ ובמשך הזמן הייתי אחד הפעילים של הקן. ואז התחיל הקשר שלי עם מלאבה. שם היתה ההנהגה המחוזית. והיו גם טיולים משותפים של הקן ממאקוב יחד עם אנשי מלאבה ועוד עיירות בסביבה. שהיתי במלאבה ב־8־1927 באורח זמני וביקרתי שם במועד מאוחר יותר. אבל ממש השתקעתי במלאבה ב־1935, כתום לימודי האוניברסיטאים בוארשה. התחתנתי עם אשתי, שהיא מבית סגל במלאבה. קיוויתי להתמחות במשפטים בבית־המשפט המחוזי במלאבה. כמובן את מטרתי זו לא השגתי, אבל גרתי במלאבה מ־1935 עד 1939. הכרתי את האנשים והייתי פעיל בחיים הציבוריים.

בשנים אלו היתה בפולין תחושה של אסון מתקרב. במלאבה תחושה זו היתה חריפה יותר. מלאבה שוכנת כמעט על הגבול הגרמני. הקירבה הזאת גרמה שהיהודים במלאבה חשו יותר מאחרים במתרחש.

הקשרים המסחריים עם גרמניה כמעט שנפסקו מאז עלה היטלר לשלטון. היתה הרגשה שמשהו מתרגש לבוא. הנוער הציוני חשב על עלייה ארצה. הנוער הלא־ציוני חשב על הגירה לארצות שונות. אבל האפשרויות היו מוגבלות מאוד. קודם־כל ענין הסרטיפיקאטים. קצת בני נוער עלו ארצה בדרך לגאלית ובלתי־לגאלית, באוניה הראשונה של המעפילים ,,ביגליס״. אחד המארגנים שלה היה **צבי פרלה**. כשאני הייתי במלאבה, עסקתי גם אני הרבה בענייני עלייה ב׳. קבוצת העולים הבלתי־לגאלים האחרונה, שאני השתתפתי באירגונה, עברה את הגבול לרומניה ביום פרוץ המלחמה. אנשים אלה נמצאים עתה בארץ. כשהגעתי ארצה, נפגשתי עם העולים והם הזכירו לי שבהגיעם לרומניה, הם חשבו עלי שהצלחתי להעבירם ואילו אני עצמי לא הספקתי ונשארתי שם.

היה במלאבה נוער שלא היה בשום הסתדרות. היה נוער שהיה שייך ל,,בונד״. חלק־הארי של הנוער במלאבה היה מאורגן בתנועות ,,השומר־הצעיר״ ,,החלוץ״, ,,דרור״. מהנוער שלא היה מאורגן בתנועה הציונית ניצלו אלה, שהגרו למכסיקו, קנדה. אבל רובם כמובן נשארו. במלאבה היו כ־8,000 יהודים; אפילו יצאו כמה מאות, רובם נשארו.

אלה שהיו מבוססים, קצתם רצו לחסל עסקיהם. אבל זה לא היה פשוט.

אני יודע למשל, שאליהו פרלה רצה לחסל את חנות־הברזל הגדולה שלו, אבל עד שהצליח לסיים העסק, הוא נפטר. יהודים היו מושרשים מדורות. ודאי, אילו ידעו את העלול לקרות היו עוזבים הכל. אבל אנחנו לא יכולנו להאמין, שעלולה לבוא השמדה פיסית. אי־אפשר לדרוש מאנשים, שהיו טרודים בדאגות פרנסה, ילדים וכו', שיהיו נביאים ויראו מראש את שעומד להתרחש. מה שקרה עבר כל דמיון וכל גבול של השגה אנושית.

בשנות ה־30 החמיר מצבם הכלכלי של היהודים. הפולנים ניהלו תעמולה להטיל חרם על המסחר היהודי. מלבד שכבה של סוחרים, או בעלי־מלאכה אמידים, היו היהודים שרויים בדחקות. רמת־החיים היתה נמוכה. עבדתי כמורה בבית־ספר ״יבנה״ וב״תלמוד תורה״ ללימודים חילוניים. ב״תלמוד תורה״ הכניס אותי לעבודה אחד החברים שהיה שם מורה. בהזדמנות זו כדאי לספר את הסיפור שסיפר לי. יום אחד הגיע יוסף אופטושו למלאבה. חיים נתן לו צ'ק בשביל פייבל. אמר פייבל ליוסף אופטושו: מדוע מגיע לי כסף? השיב אופטושו: לפני הרבה שנים ברחתי ממלאבה, הגעתי עד לונדון. הכסף שהיה בכיסי אבד לי, הגעתי ללונדון בלי פרוטה. אבל היה בכיסי כמה שירים שכתבת. הלכתי ומכרתי את השירים האלה לירקוני, שהיה יהודי. קיבלתי כמה פרוטות. הדפסתי השירים בשמי. עכשיו אני מחזיר לך את התשלום בעד השירים האלה . . . ופייבל אופטובסקי, שהיה מורה, היה גם כותב שירים. תמיד היה שקוע בשירים שלו. היה הולך ברחוב וחורז את חרוזיו. כשהיו יהודים רואים את פייבל הולך מה״תלמוד תורה״ ומקיש ברגלו, היו אומרים: פייבל כבר כותב שיר . . .

כששימשתי כמורה בקילץ, הייתי גם פעיל ב,,פועלי ציון״ ימין ובעלייה ב'. ראיתי את הנוער המסיים בית־ספר עממי. דיברתי על כך עם משה לסקה, שהיה מנהל בית־הספר היסודי של היהודים. מה עושים הילדים בסיימם את הכיתה השביעית, ואין להם אפשרות להמשיך בלימודים? אמנם היתה גימנסיה יהודית מיסודו של ד״ר ברוידא, אבל היו מעטים, שהשיגה ידם לשלם שכר לימוד. מה עושים הילדים? אז אמר לי: נכון, אני באמת אינני יודע. אמרתי לו: אולי נחשוב על הקניית מקצוע לנערים, שיבואו ארצה ומקצוע בידם. חשבתי על ,,אורט״.

נסעתי לוארשה ונפגשתי עם מהנדס. הוא היה ממנהלי ,,אורט״. באתי וסיפרתי לו. הוא אמר: ,,בבקשה, נעשה משהו״. הדבר הקל ביותר הוא להתחיל בנערות. בית־ספר מקצועי אמיתי היה כרוך בהוצאות רבות, וברשיון. ב־1936 פתחנו קורסים מקצועיים בשביל נערות. הן למדו גזירה ותפירה. ואשתי שהיתה בוגרת בית־הספר ,,אורט״, היתה מדריכה במקצועות אלה. כינסנו שם שלושים תלמידות. כמה בנות שגמרו את הקורס, התחילו לעבוד בעצמן, ידעו גזירה ותפירה. קיבלנו גם הקצבה קטנה מ,,אורט״ – וארשה. כנגד כל זלוטי שלהם, נתנו אנחנו זלוטי משלנו. יסדנו ועד ציבורי. לוועד נכנס משה לסקה, נכנסה גם אשתו של פייבל אופטובסקי. נכנס נציג אירגון בעלי־מלאכה. זה היה יו״ר ,,ארבעטער פאריין״, אברהם ביז'ונסקי. וכמובן, שום עניין ציבורי לא נעשה בלי מנדל וישינסקי.

מוסד בפני עצמו

מנדל וישינסקי היה מוכר עתונים, אבל הוא היה בכל המוסדות. הוא היה מוסד בפני עצמו. כאשר שמע על תוכנית ללימוד מקצוע לילדי ישראל, מנדל וישינסקי היטה שכם. הוועד הזה טיפל גם בהתרמת חברי ,,אורט'' במקום. היה גם תשלום מינימאלי של התלמידות. כך התחלנו את העבודה. הקורסים האלה הצליחו מאוד. אחרי שנה, עשינו מחזור שני. חשבנו לפתוח קורס שני, לנגרות בשביל נערים. הקורס נמשך שנה והקים ממש בעלי מלאכה. אלה שגמרו, עמדו גם בבחינות גמר. ערכנו תצוגה של עבודת התלמידות. תצלום של סיום הקורס הזה. ואז פרצה המלחמה. בגלל המצב הירוד של האוכלוסייה, סידרנו לתלמידים גם ארוחת בוקר. היינו בטוחים, שלרבים מהם לא בא אוכל לפיהם. כדי שלא לבייש, הטלנו תשלום סמלי. בפעילות זו מסביב ל,,אורט'' היו קשורים אירגונים רבים. לא רצינו לתת לכך צביון מפלגתי. היה שם איש ''בונד'', שני ציונים, אנשי ,,מזרחי'', אנשים מכל המפלגות. זה היה מיפעל, שאיחד את כולם.

עתון כלי לוחם

הייתי אז גם פעיל בעתון המלבאי. זה היה ,,מלאוּוער נייעס''. אחד העורכים הראשונים היה בן־ציון כ''ץ, אחיו של עו''ד שמחה כ''ץ. הוא היה מורה ותיק בארץ. הוא מת לפני כמה שנים. אשתו היתה פעילה בוועד הפועל של ההסתדרות ומתה לפני כמה שנים. כשעלה בן־ציון ארצה תפס את מקומו אולרט. הוא פנה אלי וביקש שאצטרף למערכת. האמצעים היו מוגבלים מאוד. העתון הופיע פעם בשבוע. הודפס בבית־הדפוס שהיה שייך להיינסדורף, דודו של מרדכי בנטוב. היינסדורף היה יהודי בר־אוריין. הוא היה יותר עסוק בפוליטיקה ובתורה. הוא היה הראשון, שהיה קורא את העתון ומעיר הערותיו. היו שם כמה מאמרים, שירים, כרוניקה, ומעט מודעות. המודעות היו צריכות להיות הבסיס הכלכלי של העתון. הוא נדפס בכמה מאות טפסים. אם קנה מישהו עתון אחד היו עוד עשרים איש קוראים בו. אני השקעתי בעתון כמה מאות זלוטי. וזה היה סכום נכבד. רציתי לשנות את הסטאטוס של העתון, ונתתי לו את השם ,,מזוריר''. רציתי לרכז סביבו את כל היהודים שבעיירות בסביבה. זה היה כאילו עתון מחוזי. אך הוא לא החזיק מעמד. השתתפתי גם באורח פעיל בעתון. היו ימים שחצי עתון היה כתוב על־ידי. הייתי כותב כתבות מארץ־ישראל. הייתי כותב אותן במלאבה, כביכול מטעם הכתב המיוחד בארץ.

המצב בעיר היה קשה מאוד. היו מהומות אנטישמיות. ואז קיבלתי מהלשכה המרכזית בוארשה של הקרן הקיימת הודעה, כי ביער בארץ־ישראל ניטעו 10,000 עצים. כדי להרים את המוראל, הוספתי אפס אחד. כתבתי שביער הזה ניטעו 100,000 עצים. והיהודים במלאבה שמחו מאוד, שהנה יש כבר יער כה גדול. בעתון השתתף פיבל אופטובסקי, כמובן. פנינו גם ליוסף אופטושו, שהיה אז באמריקה והוא שלח לנו כמה נובלות, סיפורים קצרים, כמובן ללא תשלום.

באותו זמן כתבתי סאטירה בחרוזים על בחור בעיירה, שרצה להיות

הממונה על הקהילה היהודית. הוא פנה לפולנים ובעזרתם ביקש להגיע למטרתו. החתימה על השיר היתה מלאבר. הכול היו בטוחים שזה אופטובסקי. אני רציתי שידעו שאני הוא המחבר, אבל חששתי לגלות את הדבר, והוא לא נתגלה. כאמור, העתון היה בלתי־מפלגתי. היינו מעוניינים, שכל החוגים יקראו בו. היתה בו כרוניקה מחיי העיר, קצת מאמרים. ואני כעורך, וגם ציוני, שקדתי לספר על המתרחש בארץ, על עלייה והעפלה. כשנהרג מעפיל אחד, באה מיד תגובה. לעיתים קרובות הוצאנו גם מהעתונות הישראלית והדפסנו הדברים ביידיש. שכר סופרים לא היה קיים. להיפך, כל אחד מהסופרים היה מעוניין לראות את השם שלו מופיע בעתון. ובעיירה היו בשבת מדברים על המאמרים.

לא היה לעתון קשר עם הקהילה. הם לא היו מעוניינים לעזור לנו. העתון התקיים עד השואה. אגב, המזכיר של אירגון יוצאי מלאבה, אלתר, שלח לי העתק של שיר שלי שנדפס באמריקה. אנשי אמריקה שלחו לי כמה עתונים מה,,מלאוועער נייעס''. הם הביאו אותם לכאן, לארכיון. העתונים הם משנת 1935־1939.

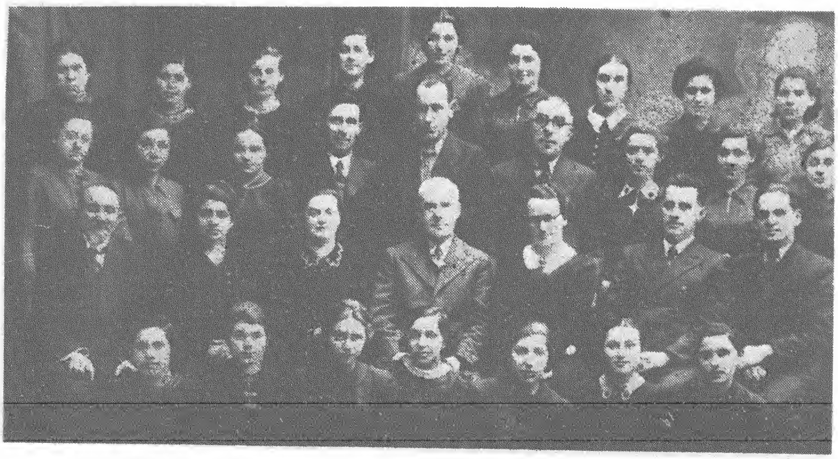
יומי האחרון בעיירה

אני רוצה לספר על יומי האחרון במלאבה. היו אלה הימים האחרונים של חודש אוגוסט. הכל ידעו שהמלחמה עומדת לפרוץ, בייחוד לאחר נאומו של רידז־שמיגלי, שהיה מפקד עליון של הצבא הפולני בקשר לדאנציג. הגרמנים דרשו כאילו רק את ,,המסדרון'', ואנחנו היינו קרובים אליו מאוד. הנאום היה בגן־העיר. עמדתי יחד עם חברי, שיחד עמו גמרתי את האוניברסיטה, **אברהם סלמון**. הוא עכשיו סגן־מנהל קרן־קיימת בניו־יורק. כששמענו את הכרזתו, כי לא רק שלא ניתן חלק מהמעיל שלנו; אפילו כפתור לא ניתן – חשבנו בלבנו: את הכפתור לא תיתן, אבל את כל המעיל יקחו הגרמנים. אנחנו ידענו, שפולין לא תוכל לעמוד בפני גרמניה. זה היה כמה ימים לפני המלחמה. אז כבר התחילו התנגשויות גבול, שבאו כפרובוקציה מצד הגרמנים. נהרגו שני פולנים. היתה לוויה, שהפכה להפגנת כל האוכלוסייה הפולנית. אנשים אמידים יותר התחילו לעזוב את מלאבה, שהיתה ממש על הגבול. המושגים על המלחמה היו משונים. ההשוואה היתה למלחמה ב־1914. האנשים סברו, שאם יברחו 50־40 קילומטר, יברחו מהמלחמה. לא תיארו לעצמם, שאחרי חצי יום, הגרמנים יגיעו גם לשם. אני זוכר, למשל, מעשה באמא של אשתי. היא נסעה כמה ימים לפני־כן לאחותה במאקוב. היתה לי אז ילדה קטנה. היא נולדה ב־1938. את אשתי עם הילדה שלחתי גם־כן למאקוב, 60 ק''מ ממלאבה. אני וחותני נשארנו במלאבה. ואז היתה בהלה. אנשים שלא היו להם אמצעים ולא יכלו לברוח וחשבו מה יהא עליהם. הם חשבו, שאלה שעוזבים את העיירה, ניצלו. הם לא העלו על הדעת, שאחרי יום, הגרמנים ישיגו גם אותם. אפילו את אלה שהגיעו לוארשה.

לא אשכח את הקורות: זה היה ביום חמישי ה־31 באוגוסט. ראיתי שאבא של אשתי, יהודי שהיה מחסידי גור, לבש בשבת קאפוטה ובמשך כל השבוע היה במגבעת ובבגדים אשכנזים. היה יהודי טוב־לב, אהבת ישראל היתה בעיניו המצווה הגדולה ביותר. סיפרו עליו שפעם שהיתה שריפה באיזו עיירה, הוא קפץ להציל וכמעט שנשרף בעצמו. ראיתי שהוא יוצא לשוק. אמרתי לו: „ר׳ יונתן, מה אתה הולך פתאום לקנות״. ראיתי שהוא קונה שק של תפוחי־אדמה, תרנגולות וירקות. את הכול הוא שם במרתף. אמרתי לו: הלא גם אנו צריכים לצאת למאקוב, שם המשפחה, אשתי והבת שושנה. אז אמר: יפה, אנחנו הולכים, אבל פה יישארו יהודים; הם יצטרכו לאכול. צריך גם לדאוג להם. . . אז התביישתי, שאני לא חשבתי על זה, והוא בטרם עזב את הבית, הכניס כמה קרובים, והראה להם, שהכין הכול. הוא דאג לא רק לעצמו אלא גם לאחרים. כאלה היו היהודים, שהיו ואינם עוד! הגורל היהודי היה קרוב ללבם.

אני עזבתי את מלאבה ב־31 באוגוסט, בלילה. באותו לילה, כבר היתה במלאבה בהלה; חשו שכל רגע פורצת המלחמה. ובאמת היא פרצה בשעה ארבע לפנות־בוקר. לאחר יום או יומיים נכבשה מלאבה. כשהגעתי למאקוב, נדמה היה לי שברחתי מהמלחמה אלפי־קילומטרים, כי שם חיו בשקט ושלווה. ביום שישי בבוקר אנשים יצאו להתרחץ בנהר. גם אני הלכתי להתרחץ. ופתאום בהיותנו בתוך הנחל, באו אנשים בצעקה: המלחמה התחילה! מפציצים את ווארשה ומפציצים את פולין. ולמחרת בשבת, כבר התחילו להגיע הפליטים ממלאבה. היו שברחו ישר לווארשה. נהרו מאות ואלפי אנשים עם מזוודות קטנות ושקים. זה היה במשך יום וחצי. באותו יום לקחתי את אשתי והילדה ועוד קרובי משפחה, וביום שבת הגענו לווארשה. לא ידענו שהיא תיכבש בעוד כמה ימים על־ידי הגרמנים. במשך חודש ימים היתה ווארשה תחת הפצצה כבדה. אשתי נשארה בווארשה בזמן המלחמה. אני גוייסתי לצבא הפולני. רדפתי אחרי הממשלה הפולנית שברחה. לא הספקתי לתפוס אותה, כשהייתי בווארשה, היא עברה ללובלין. כאשר הגענו ללובלין, היא כבר היתה ברומניה. ואנחנו התפזרנו. בינתיים לא יכולתי לחזור לווארשה. אשתי נשארה בווארשה עם הילדה. ידעתי שבעיירה קלצק נמצא חברי, שמחה גלנט ממלאבה. הגעתי עד קלצק, עיירה אחרי בארנוביץ׳, שם תפס אותי הצבא האדום, שנכנס לאזורים בפולין. השתדלתי להגיע אל אשתי בווארשה, אבל לא יכולתי. על־ידי אנשים מביאליסטוק, שהכרתי קודם וחזרו לווארשה, שלחתי מכתבים. ואז פגשתי ברכבת, בפולני, איש המפלגה הסוציאליסטית הפולנית. הוא נעלב מאוד כשרציתי לתת לו כסף. הוא לקח את המכתב שכתבתי לאשתי, מסר לה, ואז ידעה שעליה להגיע לביאליסטוק לקרובים שלי. היא השתדלה להשיג תחבורה. היא עזבה את ווארשה, שהיתה בידי הגרמנים. אז עוד נתנו לצאת, והגיעה לביאליסטוק עם הילדה. ביאליסטוק היתה רק אחר־כך תחת שלטון הגרמנים. זה היה באוקטובר 1939. נפגשנו וחזרנו לקלצק, שם עבדתי כמורה בבית־ספר.

בתור עו"ד לא יכולתי לעבוד. בית־הספר היה קודם ביידיש ואחר־כך עבר לשפה הרוסית. בית־הספר היה יהודי. כל בתי־הספר "תרבות", "יבנה" וכו' היו לבית־ספר אחד. אבל זה כבר לא קשור במלאבה. שם נפגשתי עם חברי, שמחה גאלנט. הוא היה יהודי עשיר, התחתן עם בת, שהיתה בעלת טחנת־קמח. הוא התחתן שם כמה שנים לפני שאני ברחתי, וכשרציתי להגיע לאיזה שהוא מקום, נזכרתי בגאלנט. אגב, כל משפחתו נספתה. הוא היה חבר שלי והיה גם חבר במפלגה. בחור נחמד מאוד וטוב־לב. הוא קיבל אותי בלילה, ובבוקר כבר הגיעו הטאנקים הראשונים של הצבא האדום. היינו תחת השלטון הסובייטי. שם שהינו עד 1941.

בוגרי קורס "אורט" עם המורים ופעילים, 1938

• ארביטורענטן פון "אורט"-קורס מיט די לערערס און טוערס, 1938

Graduates of the "Ort" course with teachers and organizers, 1938

משה הרמן

לימוד צורה ואהבת ספר

נולדתי ב־1902 להורים לא־עשירים. אבי לא היה בן מלאבה. הוא נולד בוישיני. אמי מוצאה ממלאבה, מבית וינדיצקי. סבי מצד אמא היא איש יודע־ספר. הוא היה בעל־קורא בבית המדרש הישן. איש מכובד. היו לו בנים יודעי־תורה, חיתן את הבנות והבטיח להן נדוניה. היתה לו חנות־מכולת. כשהשיא את הבנות, היה לו העוז לומר שהן יודעות לכתוב מכתב ולקלוף תפוחים. הסבא עצמו לימד את הבת לקרוא. הוא לימד גם בנות אחרות. היה לו כתב־יד נפלא, והיה גם ידען. היה יהודי אדוק מאוד. עברית לא ידע. הבנים, כשהיו בני שבע־עשרה כבר גמרו ש"ס. השכלה כללית לא היתה להם. בן אחד היה ציר בקונגרס הציוני. הוא למד בעצמו. הוא ידע עברית ושפות אחרות. היה למדן גדול. בחרו בו אחר־כך מצ'חנוב להיות ציר בקונגרסים הציונים.

כולנו אהבנו לקרוא. גם הילדות. הרצון לקרוא בא לנו מאבא. אבי היה מעיר נשלסק. אביו היה כורך־ספרים וסבא של אבי גם הוא היה כורך ספרים. כל האחים שלו אהבו לקרוא. אבי נתייתם בילדותו ולא יכול היה להמשיך ללמוד. סבתא התחילה לאפות לחם בשביל ה,,גויים" ואבי היה הבן הבכור. הוא היה צריך לעזור באפיית הלחם. לפני שנשא אשה, היה סוכן של טחנת־קמח. אחרי הנישואין, היה שנתיים סוכן במלאבה ואחר־כך נסתם מקור־הפרנסה. כשלא היה לו מה לעשות, נסע לאמריקה. היו לו שם שני אחים. אבי היה שם שנתיים לא יכול היה להסתגל, חזר הביתה ופתח חנות־מכולת בסביבה של ,,גויים", ברחוב ניבורסקי. אנחנו היינו היהודים היחידים ברחוב זה. זו היתה סימטה קטנה מניבורסקי. בקצה עמד הפסל של ישו, ושם גרו רק ,,גויים". שם גר רופא־העיניים, שהכל באו אליו מהסביבה לריפוי. חנות־מכולת שלנו קיימה אותנו. לרוע מזלנו, פתח מולנו ,,גוי" חנות, ובמשך השנתיים, שהיינו שם, ארבע פעמים רוקנו גנבים את החנות. נשארנו בחוסר־כל. ב־1910 חזר אבי להיות אופה. הוא אפה לגויים את הלחם הפשוט. הוא ידע לאפות. היינו תשעה ילדים. אבי השתכר אולי בשביל ארבע נפשות, אבל לא למשפחה גדולה כל־כך. הייתי בבית עשרים ושתיים שנה, ולא שמעתי אף מילה חריפה אחת בין אבא לאמא. לנו לילדים היה דרך־ארץ כלפי אבא ואמא.

תלמידים מבני־העניים

בגיל בר־מצווה הלך אחי ללמוד מקצוע החייטות. היה שוליה. לכל ארוחה היה בא הביתה. שנתיים למד בלי כסף. בדרך־כלל היה על החניך לעסוק גם בעבודות־הבית: להביא מים, לסחוב הסחורות מהשוק וכו'. כשהייתי בן עשרים,

נולד אחי הצעיר, שהוא עכשיו בן 45. כשהייתי בן 6 התחלתי ללמוד ב,,תלמוד תורה''. תחילה למדתי ב,,חדר'' פרטי. וכשידעתי לקרוא, עברתי ללמוד אצל פייבל קנקוס. פייבל קנקוס היה יהודי שמן, שפעם היה גבאי וכשהתרושש היה למלמד. (גבאות היא משרת־כבוד, שאין שכרה בצידה, ועוסקים בה בדרך כלל בעלי־היכולת). הוא לימד רק עברית וחומש בלי רש''י. אני התחלתי ללמוד אצלו והייתי במשך שלושה חודשים התלמיד הטוב ביותר שלו. תלמידיו היו מבני העניים, הסבלים וכו'. ביניהם בני עשר ומעלה. את שכרו קיבל מוועד הקהילה. אחר שלושה חודשי לימוד ידעתי את ה,,חומש'' כמעט בעל פה. מה עשה המלמד? – נתן לי שני ספסלים של תלמידים והייתי ,,עוזר''. כך נמשך הדבר למעלה משנה. ביום שישי נתן לי שתי קופיקות. הייתי ילד נמוך־קומה, אבל תפסתי מהר כל מה שאמר. שתי הקופיקות הספיקו למעות־כיס, לסוכריות. הוא אהב אותי מאוד.

לפני כ־60 שנה מי לא קיבל מכות ב,,חדר''? אני לא קיבלתי מכות ב,,חדר''. בכל מקום למדתי, הייתי תלמיד טוב ולא נמניתי עם ה,,שקצים''. לאחר שנה באו הגבאים לבדוק מה הספיקו התלמידים ומי מהם צריך לעלות לחדר ,,גבוה יותר''. אני הייתי הראשון, שעמדתי במיבחן והיה עלי לעבור. אך ה,,רבי'' לא נתן לי לעבור. לא היה לו ,,עוזר''. נשארתי אצלו עוד חצי שנה ורק אחר־כך עברתי. עברתי ללייזר המלמד, שהיה קפדן מאוד. ההבדל בין פייבל קנקוס ללייזר מלמד היה בכך, שפייבל לימד רק עברי ו,,חומש'' בלי רש''י, ואילו לייזר – ,,חומש'' עם רש''י ועוד פירושים, וגם קצת תנ''ך, יהושע ושופטים. עברית לא למדו. אבל ב,,תלמוד תורה'' היה בא המורה וישינסקי ולימד רוסית וחשבון. היה לו בית־ספר פרטי. אך הוא היה בא גם ל,,חדר'' ללמד רוסית וחשבון. גם בלימודים אלה הצטיינתי. שפת הרחוב באותו זמן היתה יידיש בפי היהודים, ופולנית – לנוצרים; גם רוסית וגרמנית היו שפות, שהשתמשו בהן מפקידה לפקידה. רוסית היתה שפת המשכילים. למדתי שנה וחצי אצל עוזר־למלמד. גם שם הייתי בין המצטיינים ועברתי לפייבל ליטבאק, שלימד גם תלמוד. הייתי בן 10. למדתי שנה ופרצה המלחמה. ברחנו לצ'חנוב, שם היינו חצי שנה אצל הדוד וניצקי וחזרנו למלאבה, כי הרוסים התקדמו. החזית עברה לגרמניה ואנחנו חזרנו. אבי לא עזב כלל את מלאבה. בזמן המלחמה היתה הפרנסה מצוייה יותר, ואני התחלתי ללמוד ב,,חדר'' פרטי, אצל זילברשטיין. הוא היה מורה מצויין. אצלו למדו תלמוד, עם כל המפרשים. למדתי כיצד ללמוד לבד, בלי עזרת המלמד.

ספרות של ה,,בונד''

אבא גרס, שהבנות קודמות ללימודים־בגימנסיה לבנים. ב,,חדר'' למדתי יחד עם חייקל רמות, עם לייבוש אלטר. שניהם הלכו אחר־כך לגימנסיה, וגם אני רציתי ללכת לגימנסיה. לאבי לא היה כסף לשלוח אותי לגימנסיה. אז אמר לי אבי: הבנות קודמות ללימודים חילוניים! משהורע המצב, גם הן הפסיקו את

לימודיהן. כשהגעתי לגיל בר מצווה שלטו בעירנו הגרמנים. אבא החליט שעלי ללמוד ב,,שטיבל''. הייתי אדוק עד גיל שש עשרה וחצי, עד שהבולשביקים הגיעו למלאבה. באותו זמן התחלתי לקרוא ספרי השכלה.

אחי הבכור ואחותי היו רשומים בספרייה של ,,הבונד'' והביאו ספרים הביתה. אני התחלתי להציץ בספרים אלה. אהבתי לקרוא כל מה שבא לידי: עתון, ספר. הייתי בקיא במהפיכה הרוסית לפי העתונות. ידעתי את שמות כל הגדולים.

כשאחי למד מלאכת החייטות נכנס הוא לחוג אחר. הוא גם הרוויח כבר כסף. הוא היה עצמאי והיה באיגוד המקצועי. אבי היה איש צנוע. מעולם לא היה לו ריב או משא־ומתן חריף עם מישהו. יהודי שקט מאוד. כשנעשיתי אפיקורס ולא רציתי להתפלל עוד, רתחה אמי. אך אבי אמר: ,,אילו ידעתי שמשה הוא עם־הארץ הייתי נותן לו מכות, אבל הוא אפיקורס, לכן עזבי אותו''. כיוון שהתחלתי לקרוא ספרי השכלה, התחלתי גם לקרוא ספרות של ה,,בונד''. באותו זמן החברים שלי היו מה,,שטיבל''. הם נעשו ציונים והלכו ל,,החלוץ'', ואני נעשיתי ,,בונדיסט''. בין הספרים שהביא אחי היה גם ,,ברויט און פרייהייט'' של קרופוטקין. ספר זה השפיע עלי השפעה רבה. התחלתי לחשוב על הסוציאליזם. אני עצמי מבית לא עשיר. כל הסביבה שלי היא סביבה של פועלים, של עמלים. התחלתי לחשוב שאולי זו הדרך להיטיב את מצבה של האנושות.

אגודת ספורט "קראפט" בהפגנת 1 במאי 1932 • 1 מאי־דעמאנסטראציע פון ספאָרט־קלוב "קראפט", 1932

The "Kraft" sports club at a May 1st demonstration, 1932

אפרים שושני (רוזנברג)

תורה ותבונת־כפיים

נולדתי במלאבה ב־1905. אבי ז״ל, ר׳ שלמה זלמן רוזנברג, היה חסיד של ניישטטר־שטיבל, שומר מצוות ואדוק, קפדן בלבושו ובנקיונו והדבר הטביע חותמו על בני־ביתו. בשנת 1923, כ״ב בסיון תרפ״ג, נפטר אבי במלאבה. גרנו אז ברחוב טפר־גאס. אבי ז״ל היה מלמד מודרני יותר. מבתים עשירים באו אליו ללמוד ורבים מתלמידיו נכנסו אחר־כך לגימנסיה, שנפתחה במלאבה. זה היה „חדר״ רגיל, אבל הוא היה מלמד מודרני יותר. בעלי־הבתים העשירים שלחו אל אבא את ילדיהם. היה לנו חדר אחד ושם למדו הילדים. בחדר השני גרנו אנחנו. הילדים למדו חומש וגם משניות, תנ״ך וגמרא. אבי שם לב במיוחד לתנ״ך. עוד כיום זוכר אני, כי למדו בעיקר בתנ״ך: שופטים, שמואל, מלכים ראשונים ומשלי. עד היום זוכר אני את הפסוקים שבהם שם הדגש, דבר שיביא תועלת לאדם בחיים.

אמנם מקצת מן החסידים של ניישטטר־שטיבל: ר׳ טבל פטר, בית־מסחר לרהיטים; ר׳ ביאליק משה, בימ״ס לגלנטריה; ר׳ דוד הרש מקובסקי, בימ״ס למשקאות; ר׳ דוד יוסף עם הבנים; ר׳ מנדל אובשנקו עם הבנים; האחים לינדנברג, בימ״ס לרהיטים; אחים טיק, חיים ומנדל.

ר׳ חיים טיק היה שליח־ציבור בחסד עליון. בימים נוראים כשעבר לפני התיבה ושפך לבו לפני בורא־עולם, בליווי שני הבנים, דוד ושלמה, ובהגיעו לפסוק „הנני העני ממעש, נרעש ונפחד״ – ריחפו באמת כל עצמותיו . . . ובאומרו „הבן יקיר לי אפרים״, היה כל הקהל מאזין בהתרגשות.

בשמחת תורה היה החתן־בראשית, ר׳טבל פטר, עורך בביתו מסיבת פאר עם מאכלים לרוב והשמחה היתה רבה, מלווה ריקודים של חסידים. ר׳ דוד הרש מקובסקי נתן לשתות כיד המלך. כאלה היו החסידים של ניישטטר־שטיבל. לא היה הבדל בין חסיד לחסיד, יהא הרבי שלו מי שיהיה. בין אלה היה ר׳ משה ביאליק, ציוני מובהק, עלה ארצה עם משפחתו ב־1923 והפך לעובד־אדמה במגדיאל. נפטר בארץ.

הרבה בנים מאותו שטיבל עלו לאחר מכן ארצה. כשהגעתי לגיל בר־מצווה, עליתי לתורה. אבי אמר את הברכה ״ברוך שפטרני״ ולאט־לאט התחלתי להרגיש, שאני נכנס לעול תורה ומצוות. אבי ז״ל הזכיר לי את שלמדנו: ״**אהב את המלאכה ושנא את הרבנות**״. הוא שלחני ללמוד מלאכה אצל זלמן ניבורסקי, חייט לבגדי־צבא וגם לבגדים אזרחיים.

היו חסידים, שלא עסקו בפוליטיקה. למשל ב„גערער־שטיבל״. כולם היו ידידים. היה שם טבל פאטר, חיים טיק, לינדנברג . אלה היו אנשים מכובדים בעיר. ה„שטיבל״ היה בפלוצקר־גאס. בחצר היו כמה בתים, שהיו שייכים לחנוך

צרקו. הוא היה חסיד־גור. אבל בחצר שלו היה חדר אחד, ששם היה ה,,שטיבל׳׳. אני זוכר את חיים טיק. הוא היה איש מעניין מאוד. היה בעל תפילה. היה עובר לפני התיבה וקהל המתפללים היה מלא כבוד והוקרה. בשבת בבוקר ובחגים היה מקדים לבוא, והיה יושב עם בניו ולומד פרק משניות. היה לו קול ערב וכל אחד הרגיש את הנעימות שבקול. טבל פאטר גם הוא יהודי מעניין. כל אנשי ה,,שטיבל׳׳ היו ידידיו. יש לו נכדים בתל־אביב. היה שם דוד הרש מקובסקי, בעל חנות למשקאות. אדם עשיר היה, חסיד, אבל יותר מודרני. לבוש יפה, כמו שאומרים ,,נגיד׳׳. כשהייתי ילד קטן ב,,שטיבל׳׳, היה מבקש ממני שאשא את טליתו הביתה. וכשבאתי לביתו, תמיד היה השולחן ערוך, ועליו כל מיני מטעמים והיה צובט לי בלחיי מחמת חיבה

בעלי־מלאכה ושוליות

ב,,השומר הצעיר׳׳ ספגתי ערכי חברה ותרבות. ראש הקבוצה היה שמחה גלנט, תלמיד ב,,חדר׳׳ של אבי ז׳׳ל. חברי ועדת התרבות היו: מוטק בורנשטיין, דוד פרלא, אייזנברג למל ז׳׳ל, חייקל וישינסקי, היום רמות. אלה נטעו בנו את השאיפה ללימודים ולהתקדמות. אני למדתי עד גיל 12 אצל אבי. אחר־כך קיבלתי שיעורים פרטיים. בגיל 16 התחלתי לעבוד בחייטות, ובערב למדתי. כשנכנסתי לעבוד אמר לי אבי: ,,אהב את המלאכה ושנא את הרבנות׳׳. הוא חשב שזה נותן לאדם קיום בעתיד. הוא גרס, שאדם צריך להיות בעל־מלאכה. נתקבלתי כשוליה לשלוש שנים שלא על מנת לקבל שכר. זלמן ניבורסקי היה אדם מאוד נחמד ואינטלגנטי. ידע ספרות. עד היום זוכר אני את השירים שהיו שרים בעת העבודה – שירי טשרניחובסקי. הוא היה ספוג ציונות. ממנו ינקתי את האהדה לציונות. היה אצלו פועל בשם שורק, תחילה למד בגימנסיה. כשאני התחלתי לעבוד כבר היתה גימנסיה. זה היה בתחילת 1919. שורק היה פועל ואני שוליה. לאחר מחצית השנה התחיל בעל־הבית לשלם לי שכר־עבודה. יום עבודה נמשך עד שעה מאוחרת בלילה. אוכל לא קיבלנו. הלכנו הביתה לאכול. כשאני התחלתי לעבוד, עבדו החייטים בילוביץ ברש, ניבורסקי זלמן, בירמן יחזקאל, דזלדובסקי אברהם. הם היו בין הפעילים באיגוד בעלי־המלאכה. הם היו חברים בועד ההורים של הגימנסיה. כל ילדיהם היו תלמידי הגימנסיה. אזכיר את יחזקאל בירמן, איש עממי. היה פעיל מאוד ועזר ליהודים, שישבו בבית־הסוהר. דאג להם לאוכל וליחס טוב־יותר מצד הסוהרים, כיוון שהיה קשור עם הנהלת בית הסוהר.

בניו של ניבורסקי למדו בגימנסיה, בכיתה ה׳. הם היו ספוגים ציונות והשפיעו על הפועלים, שעבדו שם. במיוחד עלי, שקיבלתי את השקפתם. נכנסתי ל,,פועלי ציון׳׳ צ.ס. הייתי פעיל. נבחרתי לוועד של איגוד בעלי־מלאכה בסקצית המחט, כנציג של ,,פועלי ציון׳׳. היה שם רוב של ,,בונד׳׳ וקומוניסטים. ובכל־זאת שימשתי מזכיר הוועד.

בבית־המלאכה הזה עבד גם אחד בשם אליהו סולרסקי. הוא היה בונדאי.

במשך הזמן הרחיב ה״בונד״ במלאכה את השפעתו בקרב העובדים, שהיו הרוב בבתי־מלאכה, חייטים סנדלרים. ה,,בונד״ תפס עמדה ניכרת במוסדות העיר. החייט לוינטל נבחר לעיריה מטעם ה,,בונד״ והיה פעיל למען הפועלים בעיר. החברים הפעילים מה,,בונד״ היו: פשישבה יוסל, קולקובסקי שלמה. קשסלה שעיה, אידליץ פישל. האחרון היה קנאי ובעל־ההלכה של מפלגתו. צ׳וסנק, תלמיד הגימנסיה, בן יחזקאל שלוסאז׳, ויוניש חיים, גם הוא תלמיד הגימנסיה בן ר׳ הרש טוביה, איש חשוב מסטריקבר־שטיבל, תלמיד חכם גדול. כאן יש להזכיר גם את פייבל אופטובסקי.

אני הייתי אז פעיל באירגון המקצועי. אבל הרגשתי שמקומי ב,,פועלי־ציון״. הייתי חבר פעיל; הייתי גם חבר הוועד. אירגנו נוער עובד וקירבנו אותו למפלגה. האיגוד המקצועי דאג, שהפועל יעבוד שמונה שעות ויהיו לו זכויות: שלא ינצלו אותו יותר מדי. בייחוד דאגו שהשוליות אמנם ילמדו את המקצוע. לעומתו עמד איגוד בעלי־המלאכה שייצג את בעלי הבתים. היו שם: זלמן ניבורסקי, ב. בילוריץ ויחזקאל בירמן. זה היה אירגון חזק מאוד. ניבורסקי היה אדם מתקדם, אינטלגנטי מאוד; היתה לו השקפה ציונית. הוא האיש שדעתו הכריעה באיגוד. הוא היה מאוד תקיף כלפי הפועלים. נזכיר גם את בריש בילוביץ. הוא היה חייט וסוחר, יותר סוחר מאשר חייט. היה אישיות חזקה. יחזקאל ברמן עמד אף הוא בראש האיגוד. הם היו השלישיה הקובעת.

ה,,בונד״ החליט על שביתה. הם היו הרוב בוועד. השביתה עמדה לפרוץ בענף שלנו. כסוציאליסטים תמכנו בשביתה. היא נמשכה זמן ממושך. בעלי־הבתים התעקשו, שלא להוסיף לנו פרוטה. התביעה הראשית היתה תוספת שכר. אני זוכר את המשא־ומתן. הייתי קשור לבית ניבורסקי, ולכן לא יכולתי להשתתף בו, כי בצד השני ישב בעל־בית שלי. לבסוף, הגענו לעמק השווה.

כאמור, ה״בונד״ היה פעיל מאוד. היו בו חברים מסורים ונאמנים, אידיאליסטים. היה שם חיים שיעה לובלינר. הוא קרא את כל העתונים, היה ידען ותיאורטיקן. ידע להתווכח. והיה בקי בכל הספרות של ה,,בונד״ והקומוניסטים. כל מי שהיה חבר ה,,בונד״ במלאכה, היה בעל דעה מגובשת. הסניף שלנו מרכזו היה בוארשה. משם היינו מקבלים הדרכה וייעוץ. אבל בדרך־כלל היינו מכריעים בעצמנו. היינו משלמים מיסים לקופה המקומית. עובדים בשכר לא היו לנו. אלה שהיו באים אלינו מוארשה מן הועד המרכזי קיבלו משכורת. אם הזמנו מישהו מן המרכז, הקופה במרכז כיסתה את ההוצאות. בצאלאל שפיק היה באיגוד בעלי־מלאכה. הוא היה תפר. היה פעיל מאוד ב,,פועלי־ציון״.

אנחנו דרשנו שכל שוליה יתקבל לעבודה דרך האיגוד המקצועי. בנקודה זו השגנו את שלנו. היו לנו כל מיני מריבות עם בעלי־הבתים. האירגון שלנו מנה כמה מאות איש. היו שם גם תופרות, תפרים, כובענים. בסקציה של החייטים שלט ה,,בונד״. בתי־חרושת גדולים לא היו במלאכה. היו בתי־חרושת קטנים. רוב הפועלים במלאכה היו מאורגנים. היתה לנו גם ועדת תרבות. ערכנו נשפים

והצגות. כל ערב היה משהו בשביל העובדים. ההשכלה נרכשה בדרך־כלל בעבודה עצמית. איש ה,,בונד'' היה מסוגל לדבר בפני המון רב ולא היו חסרות לו מילים. הם קראו הרבה ספרות, בעיקר ספרות פוליטית. הפועלים היו מיוצגים בעיריה ונציגם ידע לדבר פולנית. גם מ,,פועלי ציון'' היה נציג בעיריה, מאיר קנרק. הוא היה בוגר אוניברסיטה.

בעלי־המלאכה היו פזורים בעיר, ולא היה להם רחוב משלהם. זלמן ניבורסקי היה ציוני. בניו התחנכו לציונות. מי שעבד אצלם קנה תודעה לאומית. הפועלים קראו ספרות ציונית. יצחק ניבורסקי היה אז בכיתה ה' בגימנסיה. הוא סיפק לי את כתבי הרצל. הוא השפיע עלי שאכנס ל,,השומר הצעיר''. ועד היום אני זוכר לו חסד זה. הייתי אז בן 16. נכנסתי ל,,השומר הצעיר'' לגדוד ,,עבודה''. כשנכנסתי הרגשתי זרות. היה שם נוער של גימנסיה, נוער מבית עשיר־יותר. לא ידעו בכלל מה זה פועל. אבל הם ידעו לרכוש אותנו ביחסם הטוב ובגישתם החינוכית.

בגדוד ,,עבודה'' היו כמה קבוצות. אני הייתי בקבוצת לוי. היה לנו ראש קבוצה, שמחה גלנט. הוא היה אז בכיתה שמינית של הגימנסיה. הוא גישר בין הנוער העובד ובין הנוער הלומד. בכל יום ב־6 בבוקר עשה איתנו התעמלות בשדה. בשבתות היינו מתאספים באולם של המועדון. בחור מהגימנסיה היה קורא באוזנינו ספרות. אני זוכר שדוד פרלא קרא באוזנינו תירגום של טאגורי. אנחנו, הפועלים, ראינו שנפתח לפנינו עולם חדש. קנינו דעת שלא היינו יכולים לקנותה בכוחות־עצמנו. קראנו את ביאליק, מנדלי מוכר ספרים, שלום עליכם, שלום אש, פרץ. חשתי שעלי לדעת עברית והתחלתי ללמוד עברית מפי אנשי ה,,קן''. אבל ה,,בונד'' היה תמיד משנן לנו: ,,מה לכם מחפשים אצל הנוער העשיר; מקומכם לא שם''.

הרגשתי צורך להיות קרוב־יותר לפועלים ונכנסתי ל,,פועלי ציון''. שם הייתי פעיל מאוד. הייתי גם ב,,החלוץ'', שם נפגשתי עם הנוער מ,,השומר הצעיר'', והיינו בהסתדרות אחת. ב,,החלוץ'' התחלנו לדבר על עלייה לארץ. אז קמו הכשרות. אני הייתי בהכשרה, בכפר בסביבת ריפין, הכפר היה שייך ליהודי. עבדנו בשדה, קיבלנו הכשרה במשך מחצית־שנה. באפריל 1926 עליתי ארצה עם חברים מוארשה וייסדנו קבוצה ראשונה בפתח־תקווה. עבדנו בכיבוש עבודה אצל הפרדסנים. עבדנו עבודה קבלנית יחד עם ערבים. המצב היה קשה. מבין 30 חברים יצאנו רק 10–15 לעבודה. עבדנו בסיוד עצים ובחפירת בורות לנטיעה. הקבוצה לא יכלה להתקיים והחברים החלו להתפזר, מי לקיבוצים, ומי לחיים פרטיים.

בעלי־בתים שהיו . . .

אזכיר בעלי בתים, חסידי השטיבל: ר' שלמה רומנר, עם הבנים. היה להם בימ''ס לעורות; ר' יהושע נכוביץ, יהודי עשיר. הבת היחידה שלו היתה אשתו של ר' אברהם יוסף קליינר ז''ל. גם הוא מחסידי השטיבל. חי הרבה שנים בארץ

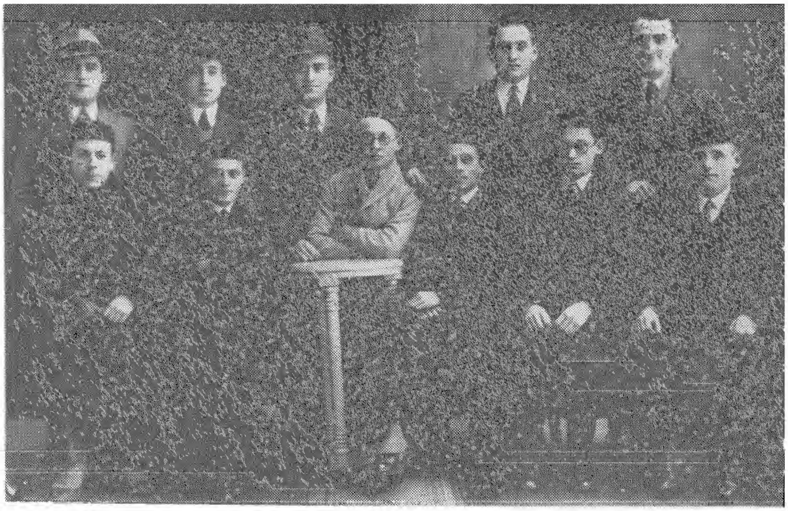
והיה פעיל באירגון יוצאי מלאבה. ציוני מובהק; ר' דוד יוסף, שם משפחתו הנדל, משפחה ענפה בעירנו; אריה לייב פריד ז"ל, ראש קהילת מלאבה, איש „מזרחי", שהגרמנים תלו אותו בכניסתם למלאבה, היה תלמיד של אבי ז"ל; פייבל אופטובסקי (אח של הסופר י. אופטושו, שחי באמריקה ונפטר שם) היה מחוג האינטלקטואלים בעירנו, חבר במערכת „מלאבר־לעבן" , אידישיסט מובהק, השתתף בעתון של ה„בונד", שהופיע בוארשה, „פולקס־ציטונג", מחבר ומבקר של התיאטרון האידישאי במלאבה; חיים שיעה לובלינר (בנו של ר' לייבש, מורה ב„חדר" מתוקן בעירנו), חבר ה„בונד", בחור מעניין שידע להתווכח ולעמוד על דעותיו ורעיונותיו, בקי בהלכות המנהיגים של ה„בונד"; היה חייט, עבד אתי אצל ניבורסקי ופעיל ב„פרופסיונלר פאריין"; המורה שנתן שיעורים ב„חדר" של אבי ז"ל, שמו היה משה איידליץ.

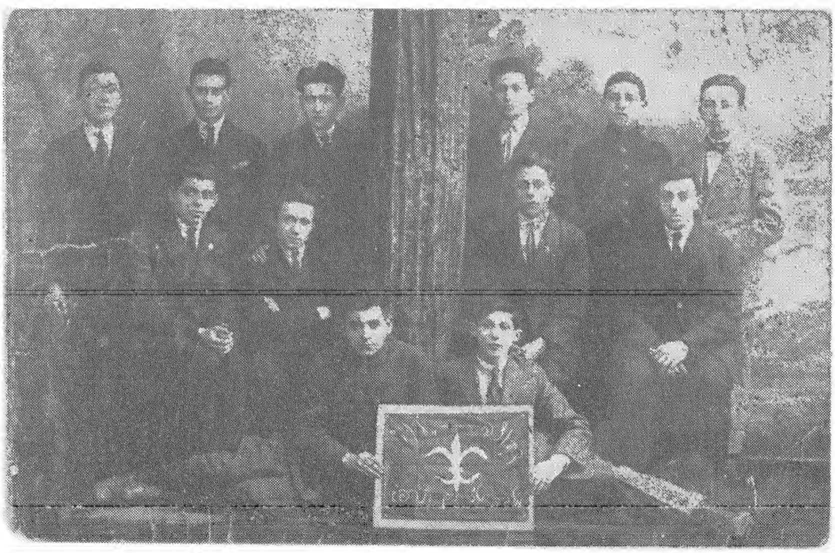
בהכשרה לעמל כפיים בארץ-ישראל, 1935

• אין צוגרייטונג צו פיזישער ארבעט אין א"י, 1935

Training for manual labor in Eretz Yisrael, 1935

צעירי "מזרחי", 1932 • "מזרחי"=יוגנט, 1932
"Mizrahi" youth, 1932

קבוצת "לוי" ב"החלוץ" במלאבה, 1923
• די "לוי"-גרופע פון "החלוץ" אין מלאווע, 1923
The "Hechalutz" Levi group in Mlawa in 1923.

מאיר וייסגל

החזן שנפסל במלאבה

מתוך הספר ״. . . עד כאן״ אוטוביוגרפיה
מאיר ויסגל, תרגום מאנגלית: חיים גליקשטיין.
הוצאת ״וידנפלד״ וניקולסון - ירושלים״,
ספרית ,,מעריב״, ירושלים, 1972.

פרק ראשון: ״ההתחלה״

מובן מאליו כי הוזמן לראיון, דהיינו להדגים תפילת־שבת, ולפי כל הדיווחים עשה זאת לעילא ולעילא. נאמר עליו שהוא ,,האט מרעיש עולם געווען״, שפירושו, בערך, ,,כבש את העיר בסערה״. מיד לאחר ה,,הבדלה״ נאספו בעלי־הבתים ופה־אחד בחרו בו לחזן של מלאבה. לא נותר לו אלא לשוב לקיקל למחרת היום ולחסל את ענייניו. זה היה בראשית הקיץ, והוא אמור היה להיכנס לתפקידו זמן רב קודם הימים הנוראים. הכל סודר, הוסכם על התנאים, הוחלפו הברכות ההדדיות. למחרת בבוקר בשעת הפרידה שאל ראש־הקהילה את אבי אגב־אורחא, ,,איזה חסיד אתה?״ דהיינו, מיהו הרבי החסידי שלך. יש לזכור שבאותם הימים עדיין היו לרביים החסידים ,,חצרות״ משלהם, בני לוויה משלהם ומתחרים משלהם. על שאלת־האגב של ראש־הקהילה ענה אבי אף הוא באורח סתמי: ,,אלקסנדר״. אותה שעה לא פילל מה עשויה מלה קטנה זו לחולל בשבילו ובשביל משפחת וייסגל.

בשובו לקיקל החל אבי מתוך רגש של אחריות לחפש לו מחליף; אך בעוד החיפוש נמשך, החלו להגיע לקיקל שמועות על ריב ומחלוקת במלאבה בנוגע לבחירת החזן החדש. תחילה לא התייחסו אליהן ברצינות; שום חזן לא נבחר מעולם בקהילה יהודית בלי מחאות עזות מצד חסידי המועמדים המאוכזבים. אך השמועות נתעצמו והלכו; הן נעשו עקשניות יותר ועד מהרה הגיעו לקיקל עדי־ראייה וסיפרו על ,,מלחמת־האזרחים״ במלאבה. כיצד אפשר לבחור בחסיד של הרבי מאלקסנדר לחזן של מלאבה כאשר רוב בני מלאבה הם חסידי הרבי מגור? לא היה טעם לטעון, כי נאמנות אבי לרבי חסידי מסויים אין לה שום השפעה על טיב תפילתו. ואמנם עד־מהרה הגיע מכתב ממלאבה ובו ידיעות מרות: לאור אדיקותו שאין בה רבב, התלהבותו הדתית וגישתו האינטימית בתפילתו לשמו־יתברך היו בעלי־הבתים של מלאבה משוכנעים שאבי הוא חסיד הרבי מגור והם נזדעזעו זיעזוע עמוק בהיוודע להם שהוא חסיד של אלקסנדר; אי־לכך אין להעלות על הדעת, שהוא יהיה שליח־ציבור במלאבה לפני כס הקדושברוך־הוא. אם יתעקשו בעלי־הבתים שתמכו במועמדותו על קיום החוזה לא ישרור שלום במלאבה, ואבי בוודאי לא ירצה ללבות את להבות המלחמה בין האחים. לפיכך בעלי־הבתים של מלאבה מבקשים את אבי לשחררם מהתחייבותם. כך, לפחות, אמרו. למעשה לא ביקשו אותו, אלא הודיעו לו.

מכתב זה היה נקודת־המפנה האמיתית בחיינו. אבי היה לאדם אחר. ימים על ימים היה יושב שקוע במחשבות. על אף אדיקותו, או אולי בגללה, היה אבי מטבעו שופע־חיים. הוא היה מרקד לפני בוראו. כל־אימת שהיה יורד לפני התיבה היו תווי־פניו משתנים מחמת הארה פנימית. התפילה מעולם לא היתה אצלו שיגרה; תמיד חש שביעילות תחינותיו תלוי גורל הקהילה. לעתים קרובות היינו אנחנו, הילדים במקהלה, בוכים אתו כאשר היה פותח ביום־הכיפורים ב,,הנני העני ממעש. . . ״ דמעותיו היו דמעות של ממש, לא הדמעות הכוזבות שמזיל מעיניו החזן המודרני.

הימים חלפו ורוחו הטובה של אבי לא שבה אליו. ידידים באו לנחמו אך ללא הועיל; הלם האכזבה היה עמוק מדי. עד כמה היה עמוק זאת לא ידענו, כפי שלא ידענו מה . . וכו׳

פרק שני: ״שלום לקיקל״

יש פתגם גרמני האומר, כי ,,אין לך דבר ודאי יותר מן המקרי״. מה היה קורה אלמלא יצא לייביש לפלוטצק ללמוד הנדסה? כלום היה נעשה מעורב בתנועה המהפכנית והיה אנוס לברוח לאמריקה? מי יודע? מה היה, אילו היו חסידי גור קצת יותר סובלניים והיו בוחרים באבי לחזן של מלאבה? ההיינו נשארים באירופה המזרחית? מן־הסתם כן. גורלנו, גורלי, היה יכול להיות כגורל ששת המיליונים שניספו. אך לא. הוא היה שונה. הורחקתי מן השריפה והופקדתי לחיים, לא על פי איזה תיכנון עולמי אלא מחמת המקרה האדיש.

בהגדה של פסח נאמר: ,,בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים״. זהו חלק מן התבונה הטראגית, הנבואית, של ישראל, תמצית ההוויה של הקיום היהודי. ואילו העולם הגדול והרחב לא פסק מעולם להזכיר לנו את הלקח שמא אנו, היהודים, נשכחו.

מאיר ויסגל את תפילת השבת של אביו החזן במלאבה אינו שוכח. בעמוד 164 הוא נזכר:

״לעתים קרובות במשך שבועות אלו מצאתי עצמי עורך־חשבון־נפש. כאן הייתי אנוכי, יהודי ,,מיוחס״ שלא בזכות עצמי כלל.

ארבעים שנה קודם לכן חתמה את גורלי קהילה של חסידי גור במלאבה בסרבה להעסיק את אבי.

החיים היו לי לשלל; מה עשיתי בהם?

הייתי עכשיו בן חמישים״.

לפי הספר, זה היה בשנת 1944: ,,מה שקרה ב־1944 היה שי לוייצמן ביום הולדתו השבעים. ראשית המכון היה שונה לגמרי״.

זלמן גלי (פיעניצאַ)

ענבים בחורף...

נולדתי במלאבה ב־1911. ביתנו היה בית של סוחרים אדוקים מהמעמד הבינוני. במשפחה שלנו היינו שלושה בנים ובת אחת. הבן הגדול עלה ארצה ב־1924 וחי באשדות־יעקב. והיתר נשארו בבית. ב־1936 עליתי גם אני ארצה. אני וכל משפחתי נולדנו במלאבה. אבי לא נולד במלאבה. הוא מרוז'ן, ואמא נולדה בפסז'ניש.לאבא היתה חנות מכולת. ולסבא ולדוד היתה חנות של רהיטים. גם לדוד שני היתה חנות מכולת. כל החנויות היו באותו בית. כל הלקוחות היו מהכפרים הקרובים, אלא שהיו באים לשוק. אלה היו קונים קבועים, שבאו בכל יום שלישי ושישי, ולפעמים גם באמצע השבוע. היו מביאים את תוצרתם, מוכרים אותה לא רק לנו, אלא גם בשוק. היינו קונים אצלם חמאה וביצים.

באותו בניין היתה לנו גם דירה. זה היה בית בן שתי קומות. אבל במקום שהיתה החנות, היתה רק קומה אחת. גר שם הדוד ושתי אחיות. חנות הרהיטים היתה רחוק יותר, הכל באותו בית.הבית עמד בסביבה נוצרית, ברחוב קשינובלר־דזקה. בזמן האחרון גרו שם גם יהודים. החצר היתה ענקית, ובתוך החצר היה גן, שבו היו עצי־פרי. עצי אגוזים על פי רוב. אנחנו היינו משכירים את הבוסתן לאנשים זרים, שהיו מורידים את הפירות. לנו לא היה זמן להתעסק בדברים כאלה. זה היה בערך חמישה דונאם. זה היה המקום היחיד, שבו גדלו ענבים. בכל העיר ובכל הסביבה לא גדלו ענבים. בחורף היו חופרים גומה ומכסים את השתיל באדמה. למעלה היו מכסים בקש שיהיה חם בחורף. בסוף החורף היו מוציאים את זה. בראש־השנה היינו אוכלים ענבים. ליהודים בדרך־כלל לא היו בתים עם גינות. אני הכרתי את האנשים, שהלכו עם אבי וסבי לבית־הכנסת. אחד מהם עלה ארצה־ב־1925 והקים את קריית־חרושת. אחרי־כן נסע לאמריקה, כי לא הצליח כאן. מה,,שטיבל'' הכרתי הרבה יהודים. ה,,שטיבל'' עמד ברחוב שליד פלוצקר־גאס. לא כל המשפחה היתה חסידי־יאבלון. הדוד כבר היה חבר ,,מזרחי''. היה מודרני יותר.

עם ילדי הגויים לא שיחקתי, היינו הולכים ל,,חדר'' לכל שעות היום. אם שיחקנו, הרי רק בחצר שלנו עם הילדים שלנו ושל שכנים. לא היה שום קשר עם ילדי ה,,גויים''.

ב,,החלוץ הצעיר''

לאבא לא היו קשרים עם ה,,גויים''. סחורה קנינו מסיטונאי בשם ורטהיים, וכן קונצקי סיטונאי־מכולת. הקשר עם ,,הגויים'' היה רק בבואם לקנות. כשהם היו מביאים מהכפר טורף להסיק את התנורים. הטורף חומר־בעירה, המחזיק זמן

רב. הוא לא היה יקר יותר מעץ. אנחנו השתמשנו רק בטורף וגחלים מאבן. בעץ לא השתמשו. האיכרים היו מביאים גם עצים. האיכרים היו מביאים גזרי עץ. את הטורף היו האיכרים בעצמם חופרים ומביאים בעגלות.

,,הרבי'' נקרא ,,הרבי'' מאוסטרוב. נדמה לי, שיש לו בן בחיפה. היה גם ''הרבי'' מצ'יז'ב. אחרי־כן למדתי מפי מורים פרטיים. התכוננתי לתיכון, אבל לא סיימתי. למדתי בבית־ספר עממי פולני. המנהל היה גולומב. הבית שלנו לא היה אדוק ביותר. הניחו לי ללמוד לימודי־חול. הייתי בתנועת נוער של ה,,חלוץ הצעיר'', יחד עם יצחק כץ. היינו צעירים והלכנו לתנועה. ארצה באתי, אחרי שאחי הביא אותי. ל,,החלוץ הצעיר'' נכנסתי בגיל 16–15.

ב,,החלוץ הצעיר'' היתה פעילות ערה. הושמעו הרצאות ונערכו ויכוחים. היה גם מדריך. הנושאים היו: התנ''ך, ארץ־ישראל. היו טיולים. היינו יוצאים ליער. היער היה כשלושה קילומטרים מהעיר. יער אחר היה רחוק כשבעה קילומטרים מהעיר.

הפעילות היתה סדירה. קראנו הרבה ספרים. אחר־כך עברתי ל,,פועלי ציון''. היה להם אולם יפה, ואפשר היה להיות גם ב,,החלוץ'' וגם ב,,פועלי־ציון'' - ימין.

אבי לא השתייך לשום מפלגה. היה יהודי דתי, מסורתי. אחי בא ארצה דרך ,,החלוץ''. הוא היה מרצה על י.ל. פרץ. אהבו אותו ושלחו אותו ארצה.

קבוצת הכשרה לפני בית ציבולסקי, 1934
• הכשרה-גרופע פאר ציבולסקיס הויז, 1934.
A pioneer training group in front of Zibulsky House, 1934

יהודה אייזנברג

עם ראשוני העולים

שמי יהודה אייזנברג. אני בן ששים ואחת. בילדותי למדתי ב,,חדר''. עוד לפני פרוץ מלחמת־העולם הראשונה, למדתי ב,,חדר'' של שלמה זלמן. שם למדתי אלף־בית וגם התחלתי ללמוד חומש. כשפרצה המלחמה עברנו לכפר פולני שצ'גובו. אבא לא נלווה אלינו. כיוון שהיה חייב גיוס. הוא התחבא באחת הדירות בעיר. אמא, ולה חמישה ילדים, ארבעה בנים ובת אחת, הביאה אותנו לכפר. זה היה ביום שישי לפנות־ערב. כשהגענו, השגנו חדר וכל עול הבית נפל על אמא. האח הצעיר ביותר היה בן שנה וחצי, והמבוגר, אשר ז''ל, היה בן 11. אמא צריכה היתה לדאוג בכוחות־עצמה לבית: לבשל, לכבס ולטפל בילדים. מניין באה הפרנסה? אינני יודע. יש לי רושם, שסבא הוא שדאג. גם הוא היה בשצ'גובו, גם הוא ברח מאימת המלחמה. סבא, מצד אמא, שמו היה שמעון ליפסקר. גרנו שם שנה וחצי - שנתיים, עד שהגרמנים נכנסו למלאבה וחלה רגיעה – וחזרנו לעיר. גם זה היה ביום שישי בערב. הגיעה עגלה רתומה לסוס עם כל המטלטלים. באנו לביתו של סבא ונודע לנו שאיש אינו חסר במשפחה. כולם היו עימנו והשמחה היתה רבה. אבא היה סוחר בשותפות עם הדוד שלו ועוד כמה משפחות. עיסוקם היה יצוא תבואות לדאנציג ולגרמניה. תחילה היה קשה, אבל במשך הזמן התבססו. אבא דאג מאוד להשכלתנו. כולנו למדנו בבית־ספר. תחילה ב,,חדר מתוקן'' אצל פישר, שם קיבלנו חינוך ציוני מעולה. היה שם עוזר למורה, לובלינר, ואפשר לומר, שהוא הביא אותנו ארצה. הוא עצמו לא הגיע. גם המורה פישר לא הגיע. אבל בתו בתל־אביב, שמה רומה רמות.

ציונות, חינוך ועלייה

באותו זמן לא היה בית־ספר תיכון במלאבה. היה רק בית־ספר תיכון של הנוצרים, וצריך היה לכתוב בשבת. הודות לכמה יהודים בעיר, בריש פרלמוטר, פיז'יץ, פרלא ואבי, נפתחה גימנסיה עברית, שפת ההוראה היתה פולנית, אבל הקדישו כמה שעות בשבוע לעברית. הגימנסיה היתה ברוח הציונות. וזה שוב הודות למורה לעברית, ששמו היה גולדברג. הוא היה ציוני, שבא מארץ־ישראל, לימד עברית ותנ''ך. הם ידעו להחדיר בתלמידים את האהבה לארץ־ישראל. אני למדתי בגימנסיה מהשנה הראשונה לפתיחתה. אינני זוכר את שם המנהל. קראנו למורים בשם המשפחה. בשנת 1948 הוא בא למקום־עבודתי. הגיע מצרפת יחד עם בנו. בגימנסיה למדתי עד כיתה שביעית מהכיתה השלישית. ואז יצאתי להכשרה של ,,החלוץ'', ודרך ,,החלוץ'' ובעזרתו קיבלתי את

הסרטיפיקאט. עליתי ארצה במארס 1925. את כרטיס־הנסיעה נתן אבא. אינני חושב, שהיתה התנגדות מצד ההורים. להיפך, הם היו מעוניינים. הם ראו, שאין טעם ותכלית לנוער לשבת במלאבה. זו היתה האווירה אצלנו בבית. גם „החלוץ" עודד אותנו לעלייה.

הייתי בן 18. חשבתי שבארץ־ישראל צריך אדם להיות חקלאי ובקיבוץ. האנטישמיות בעירנו היתה גדולה. היה גוי אחד טורובסקי. בשנת 1918 אספו את ילדי בית־הספר, לפני העירייה, ואחד דיבר על פולניה המשוחררת. עמדנו יחד עם ילדים מבית־ספר של פולנים. ובכל פעם שמעתי: „מה רוצים הז'ידלאקים האלה פה? מה השמחה על ראשם?" ובאמת, מה השמחה על ראשי? תמיד קיוויתי שיגיע יום והילדים שלי יעמדו לפני בניין עירייה וישמעו נאום על מדינה יהודית.

אני באתי ארצה ראשון. אחי באו אחרי. בשנת 1948 שמעתי נאום לפני עיריית חיפה, את נאומו המוקלט של דוד בן־גוריון על מדינת ישראל. נזכרתי בעמידתי לפני בנין־העירייה הפולני. שמחתי שבני כבר רואה בהתגשמות תקוותי מאז: שיחרור ישראל, שלושים שנה לאחר מכן. לכן חוזרת השאלה: מה הביא בימים ההם יהודי לעלות? המוזר היה באלה שלא עלו. אלה שעלו נהגו בהגיון. בעת לימודי היסטוריה על מלכים פולנים, היתה בי התנגדות עזה. ידעתי שהיו לנו מלכים: דויד המלך, שלמה המלך. כשלמדנו על הרים, היתה בי התנגדות לדעת ולזכור את השמות שלהם. לי היה הר־הכרמל. לנו לא היו הנהרות של הפולנים; לנו היה הירדן. כך הרגשתי וחשתי אז. אני למדתי עם יעקב אלתר, עם ניבורסקי, אנחנו הרגשנו שהנהרות שם, הם לא שלנו; ההרים הם לא שלנו. לנו היה החרמון והכרמל, הירמוך והקישון. והויסלה שלהם היתה שלהם – ולא שלנו. לכן אפשר לשאול: למה לא עלו שאר הצעירים?

לא היה לי קשר עם הנשארים, כי מי שעלה נחשב כ„משוגע". כל החברים אמרו: למה אתה עולה? מה חסר לך פה? לאלה לכתוב קשה היה. אני כתבתי הביתה. יש לי רושם, שהכתיבה שלי השפיעה גם על שלושת אחי. לאחותי קוראים עתה זיסמן, היא בבאר־שבע, פישל במרחביה, ואשר מת בחדרה. ההורים כבר עמדו לעלות. אבא קיבל שלוש פעמים סרטיפיקאטים על סמך זה שעבדתי בעיריית חיפה והשתכרתי 12 לירות לחודש. רשאי הייתי לדרוש עליית הורי ארצה. אבל אמא היתה חולה, והרופא לא יעץ שתיסע. היתה, כנראה, ידיעה לקויה על האקלים בארץ. חשבו שהאקלים הוא מדברי, אף־על־פי שבמכתבים תמיד כתבתי, שהאקלים הוא הטוב ביותר. תיארתי את האקלים פה לעומת האקלים בעיירה הרטובה והחורף הקשה שם. סיפרתי שבנובמבר ודצמבר אפשר ללכת רק בחולצה. אני טענתי לאמי, שהיא תבריא, אם תבוא. אבל יהודים שמעו בקול הרופאים. ובשנה הראשונה של המלחמה היא מתה באופן טבעי, והם לא עלו ארצה.

בהכשרה של „החלוץ" באילובו היו 12 איש ממלאבה. לא שלחו אותם, הם הלכו בעצמם. אז לא היו הרבה קופצים על עניין זה. מי שבאמת רצה ללכת

לעבוד, הלך. וב„החלוץ" היו רבים שהוצרכו לעזור לפרנסת הוריהם. הם לא יכלו להרשות לעצמם, מה שאני יכולתי. לא הייתי צריך לדאוג לפרנסת הבית. גם בבואי ארצה, הייתי משוחרר מן הדאגה הזאת. להיפך, ההורים תמיד היו מוכנים לעזור לי. ידעתי שלהם לא חסר דבר. לכן קל היה לנו, יחסית. בהכשרה עבדנו אצל איכר אחד וקיבלנו ממנו משכורת. בעל האחוזה היה יהודי בשם ויינברג. היינו שם ארבעה חודשים. חיינו כמו בקבוצה. ביום שישי נסענו הביתה ובמוצאי־שבת חזרנו. תמורת העבודה קיבלנו כסף וקנינו אוכל, לרוב תפוחי־אדמה. אחר ארבעה חודשים יכולתי להצהיר לשם קבלת דרכון, שאני חקלאי.

צעדים ראשונים ביבנאל

הממשלה המאנדטורית נתנה רשיונות עלייה לסוכנות היהודית. עד חודש אפריל צריכה היתה הסוכנות לשלוח את כל החלוצים. מובן, שהרבה קופצים לעלייה לא היו. מי שרצה לעלות, יכול היה לעלות מיד. בחודש מארס הייתי בן 18, וזכאי הייתי לעלות. אבל לא היה לי דרכון, כי רק אחרי גיל 18 קיבלו דרכון. צריך הייתי להופיע עם ההורים. הפולנים לא רצו לתת לצעירים יהודים לצאת. היה עליהם ללכת לצבא, ולצבא הלכו רק בגיל 20. אבל התגברתי על הקושי הזה.

באתי לממונה על הפספורטים בוארשה ואמרתי לו, שאין לי מה לעשות בפולין. ארצי היא ארץ־ישראל, ואני מוכן לעלות מיד. אחרי שיחה של שעה וחצי קיבלתי פתק לצ'חנוב, שיתנו לי דרכון. חתמתי שאם יקראו לי לצבא, אבוא. הגעתי ארצה דרך טריסט. זה היה ערב פתיחת האוניברסיטה ב־1925. הסבלים הערבים לא הסכימו להוריד אותנו מהאוניה. היתה שביתת סבלים לאות מחאה על פתיחת האוניברסיטה. העבירו אותנו מיד לחיפה. שהינו עוד יומיים בנמל. השביתה נגמרה, וכמה ימים לפני האחד באפריל ירדנו בנמל חיפה, והגענו לבית־העולים. זה היה יום שישי הראשון שלי, בו הייתי מחוץ למסגרת משפחתית. הגעגועים היו גדולים לבית ולשולחן של משפחתי. הודות לכמה בחורים ממלאבה, שהיו במצבי, התגברנו על הרגע הקשה. באותה אוניה היו שתי בנות, בנות דוד שלי. היה פרלא צבי. מוטק בורנשטיין (עין־סלע). אחרי שלושת הימים, שסיימנו את הסידורים הפורמאליים, קיבלנו זריקות וכו', הועברנו על־ידי „החלוץ" ליבנאל. נכנסנו לחבורת „הגליל". היו שם בערך ארבעים חבר. עבדנו בעבודה חקלאית אצל איכרי יבנאל ובית־גן. היינו 5–6 אנשים ממלאבה. ידיעתנו בעבודה היתה מועטת, אבל האיכרים התחשבו בנו כבחלוצים, ולימדו אותנו את העבודה. הבנות לרוב עבדו במטבח, או במכבסה, בתנאים שקשה לתארם. עיקר האוכל היה אורז בחלב. האורז היה בדרך־כלל חרוך. אנחנו היינו קומונה ביבנאל. נשי האיכרים הדריכו מעט את הבנות בבישול על פרימוס, שעמד בחוץ והרוח היתה מכבה אותו. תנאי־החיים, ביחוד של הבחורות, היו קשים מאוד. ביבנאל עשינו שנה וחצי. עבדנו בטאבאק ובכביש.

כשמצב העבודה החמיר, קמה ועדה, ששמה היה: ועדה להחזקת הפועל העברי במושבה. והוועדה פנתה לממשלה. היא היתה מקציבה כספים לסלילת כביש. הקבלן היה סולל־בונה. התנאי היה, שיתנו זכות־קדימה בעבודה לחבורות של העולים, ובייחוד לבחורות. העבודה היתה - עבודה בחצץ. זו נחשבה לעבודה קלה, וחבל היה לתיתה לבחור. והבחורות ישבו וכתשו חצץ. באחד הטיולים שלי, לפני כמה שנים, ראיתי את הערמות, המצויות שם עד היום. היו עושים את העבודה ליד מחצבה נטושה. את החצץ אף פעם לא פיזרו. כי בימים ההם עשו כביש סולינג, ועליו שפכו אדמה. ואת החצץ הכינו, כי חשבו שיעשו בבוא היום אספאלט וישתמשו בחצץ. מובן, שבמשך השנים איש לא השתמש בחצץ.

גם עניין הטבאק לא עלה יפה. לובלינר היה הקונה העיקרי. מצב הקופה של התנועה הציונית היה קשה, והיא לא יכלה להקציב כספים. כל החבורות, שהיו ביבנאל ובית־גן, התפזרו. גם חבורת „הגליל" התפזרה. קצתם הלכו לקיבוץ עין־חרוד, ופלוגת סג'רה הלכה לחיפה וקריית טבעון. היא ישבה במושבה הגרמנית ברחוב אלנבי. צירפו אנשים לפלוגה הזאת, חלק לחיפה וחלק לכפר־יחזקאל. אני נדדתי לחיפה. עבדתי ביעור הכרמל בחברת „אחוזה". משם עברתי לקיבוץ גשר, בקיץ שנת 1927. רוב החברים היו חולים, ובאתי לעזרה. גשר היה שייך לקיבוץ עין־חרוד. לעין־חרוד היו קיבוצים במקומות שונים. גם עינת היתה שייכת לעין־חרוד. אז באה מזכירות הקיבוץ ובראשם טבנקין ודרשו שנשלח כמה אנשים לקיבוץ גשר בעמק־הירדן. ואנחנו ישבנו ללא עבודה. עברתי איפוא לגשר ושם עבדתי שנתיים. בחיפה עשיתי קיץ שלם, בשלהי הקיץ עברתי לגשר. אחר־כך עברה כל הפלוגה לגשר, שהיא כיום אשדות־יעקב.

עבודת־בניין ולימודים

בשנת 1928 עזבתי את הקיבוץ. עזבתי ללא סיבה מיוחדת. רציתי לראות ולנסות עצמי ובאתי לחיפה. למדתי בכוחות עצמי את לימודי כיתה שמינית שלא סיימתי בפולין וניגשתי לבחינות של בית־הספר הריאלי. עזרה לי גב' קלוגאי, אחותו של בן־צבי. היא היתה מורה לצרפתית. כיוון שלמדתי צרפתית בפולין, נבחנתי בצרפתית כשפה שנייה. היא עזרה לי. נשאלת השאלה: מאין התפרנסתי? יש לדעת, שקבלת כסף מההורים בפולין היתה אסורה תכלית האיסור מבחינה רעיונית. הלכתי לעבודות בניין. הייתי רשום בלשכה, ונפל בחלקי יום־עבודה בשבוע, ומזה חייתי. היה גם קושי בהשגת דירה. גרנו ארבעה בחורים בחדר אחד. איך־שהוא הסתדרתי. אחר־כך התחלתי לעבוד בבניית גדרות וגננות. בעבודה זו לא היו צריכים לעבוד יום שלם. הסתפקתי בשלוש שעות. לא הייתי צריך לדאוג, אלא לעצמי. כי הייתי רווק. נרשמתי לטכניון. לא היו קשיים להירשם. חוץ ממני היו עוד שבעה סטודנטים. הייתי צריך לחתום להנהלת הטכניון, שאם יסגרו את הטכניון, לא תהיינה לי טענות להנהלה. אני עבדתי ולמדתי.

בזמן הראשון נתתי שיעורים במתמטיקה, ואחר כך חזרתי לעבודות־בניין. יותר קל היה לי לא לבוא יום ללימודים ולקבל 35 גרוש ליום־עבודה בבניין מאשר לעסוק במתן שיעורים שההכנסה מהם היתה קטנה מאוד – ועל־פי־רוב התלמיד היה לא רחוק ממצבי ולא היה לו במה לשלם. אני למדתי בטכניון שש שנים. בשנת 1929 הפסקתי את הלימודים מחוסר אמצעים. עבדתי שנה שלמה. הייתי חייב גם בבחינות מקודם והשלמתי אותן. אחר קורס שלישי, שוב הפסקתי לשנה. גמרתי את הטכניון בשנת 1934 כמהנדס־בניין והתחלתי לעבוד אצל המהנדס בקושביץ כעוזר שלו. אצלו עבדתי שנה וחצי ובשנת 1935 התחי־לה מלחמת חבש וראיתי שבשוק הפרטי עלול אני להישאר בלי עבודה. הגשתי בקשה לעיריית חיפה. בשנת 1935 נכנסתי לעבוד בעירייה בכבישים, שם עבדתי עד 1951. אחרי־כן עברתי לעמק־הירדן למועצה האזורית ועד היום אני עובד שם כמהנדס המועצה.

עזרה לאנשי מלאבה

עם אנשי מלאבה, שבאו אחרי, לא קיימתי קשרים. מרכז המלבאים היה תל־אביב. כשבאו ארצה באו לתל־אביב. מובן מאליו, שכאשר נפגשנו בחיפה, עזרנו להם להסתדר בעבודה. החבורה לכשעצמה היתה בנויה במטרה, שיעזבו אותה. היא לא היתה צריכה לקלוט אנשים. התפקיד היה להגיש עזרה לעולה, כדי שיוכל להישאר בארץ. הודות ליבנאל נשארתי בארץ. כי איך הייתי מוצא את דרכי בארץ חדשה, ללא קרוב וגואל, וללא איש שאוכל לומר לו שלום? זה היה כעין המשך לבית. חלק עזב לתל־אביב. צבי חלה ביבנאל בדיזנטריה. בורנשטיין עזב. האחיות עברו לירושלים.

בתל־אביב היו העולים ממלאבה יודעים לאן לפנות. היה להם ועד. פרלא לא־פעם כתב לי, כי בא מלבאי ורוצה להסתדר בחיפה, שאעזור לו. ובאמת, עד היום עובדים שם מלבאים, שאני הכנסתי אותם. למשל: משה פרידמן, מונדז'ק שאחרי־כן עזב, ועד היום כועס עלי שהכנסתי אותו לעירייה. העזרה לאדם להסתדר על פי רוב אינה טובה גדולה. ישנם כמה אנשים, שאני סידרתי אותם בעבודה, ועד היום הם אומרים לי: אילולא סידרת אותי, הייתי מסתדר יותר טוב! הפרנסה היתה קשה מאוד.

אח אחד שלי נכנס לקיבוץ „השומר הצעיר" משמר־העמק. הם היו אצלי בתקופה הראשונה. זה שבמרחביה, בא למרחביה. זה שבחדרה בא לבית־הספר החקלאי מקווה־ישראל. האחות באה אלי.

יצחק ומאיר זימנוביץ

מבית אבא למושבה בארץ

שמי המלא יצחק אלחנן זימנוביץ. במלאבה גרתי בשוק הישן מס' 7. לפני עלייתי ארצה, רציתי להיכנס ל,,החלוץ'', אבל היתה לי אז חנות לשעונים, וענו לי, שאני איני חי חיים סוציאליסטיים ולא קיבלו אותי. אבל הייתי צריך לעלות ארצה. כי כל יום הייתי בא וראשי פצוע. היה לי טבע של אבא. אם גוי אמר לי ז'יד או משהו דומה, מייד קיבל בשיניים. וכך היו לי כל יום עניינים עם המשטרה ועם ה,,שקצים'', ונמאס לי. רציתי גם לברוח מהצבא. כיוון שאמרו לי, שאינני ,,סוציאליסט'' קיבלתי זאת ברצינות. החלטתי לחפש משהו מתאים יותר. נכנסתי לתנועה ע''ש ז'בוטינסקי, שאז לא היתה עוד תנועה מגובשת. הדבר התחיל בתנועת ספורט בשם ,,השחר''.

אבא היה חסיד נאמן וגדול בתורה. הוא נולד בסטלנקה ולכן קראו לו ,,דער ליטבאק''. שמו המלא היה בנימין דוד זימנוביץ. הוא התחתן ב־1897 עם בתו של אליעזר זגור, יוכבד, שהיתה הבת הבכירה. סבא כבר היה ציוני בימים ההם. אך שלח את בנו ללמוד שחיטה. הוא למד בישיבות ליטא. למד בישיבה ע''ש יצחק אלחנן. היה עילוי בצעירותו, כתב ספר על פירוש ,,הזוהר'', שאסור היה לנו להסתכל בו רק בגניבה. אחרי החתונה, קיווה ללמוד לימודי־חול ולימודי־תורה גם־יחד. הוא סיפר לי שהתקדם יפה, וגיסתו, לאקה זגור, האחות הצעירה של אמא, התפעלה ממנו ומידיעותיו. בגמר הבחינות שלה היה עוזר לה. היא למדה בבית־ספר נוצרי לבנות במלאבה. עם קבלת היתר השחיטה, חזר למלאבה.

מחלוקת בין חסידים ומתנגדים

בינתיים נולדתי אני ונתן לי שם יצחק אלחנן, ע''ש הגאון. סבא העמיד אותו לבחירה לשמש שוחט בקהילה המלבאית. הוא זכה ברוב הקולות. אבל היו שני ,,מוקשים''. אחד, שהוא ליטאי, ואף נתן לי שם של מתנגד. התחילו המריבות בין החסידים ובין המתנגדים. היו כל מיני חסידים במלאבה: חסידי גור, חסידי אלכסנדר, מקוצק, ממזריץ, מרדזימין. אבל בין אלה היו יהודים פשוטים, למדנים, שהיו מתנגדים. מתנגד בעיני חסיד היה מוקצה מחמת מיאוס. המריבות הגיעו עד כדי כך, שהיה צורך ללוות את סבא, שהיה ספק של הצבא. ראשי הצבא הכירו אותו והפרשים היו מלווים אותו לבית־המטבחיים. שאם לאו, היו מתנפלים עליו, כדי להורגו. אבי היה יהודי גאה ולא רצה ש,,גויים'' יתערבו בענייני יהודים, וזה כאב לו מאוד. גם הקצבים התחלקו לשני מחנות. הגיעו הדברים לידי מכות ובשבתות היו מכריזים על הפסקת הקריאה בתורה. לבסוף, הוחלט על דין־תורה.

זה היה ב־1905, לאחר המהפכה שנכשלה. באו גדולי־הדור דאז למלאבה ובראשם האד"מור מרדזימין. ישבו ופסקו דין, האומר, כי בגלל חילול השם, שיש בריב קהל־קדושים, צריך ר' בנימין דוד השוחט לקבל משכורת מהקופה של השוחטים עד לבירור העניין. כמובן, שאת המשכורת הוא לא קיבל אף פעם, כי לא שילמו לו. הביאו עוד פעם את הרבנים ופסקו, שאם הוא לא יקבל את המשכורת, השחיטה במלאבה תהיה אסורה כאיסור חזיר. אך לא כיבדו גם פסק־דין זה, וכל העיר אכלה את הבשר האסור, קצתו שאבא שחט וקצתו שהם שחטו. אבא סיפר לי אחר־כך, שהוא הוריד את המחיר לשחיטת עופות בבית. כל המשרתות של היהודים העשירים באו אליו. פעם באה משרתת אחת עם תרנגולת גדולה ושמנה והוא שחט אותה. כעבור חצי שעה, היא חזרה ואמרה, תשלם לי, השוחט, בעד התרנגולת כי אתה שוחט אסור. אז שאל, אצל מי את עובדת? והיא ענתה: אצל שמחה ווירניק. זה היה יהודי עשיר, חסיד הרבי מגור. והוא לא יכול היה להתיר לעצמו לאכול מהשחיטה של ה,,ליטבאק". כמובן, שאבא צחק לשמע דבריה. היא חזרה כמה פעמים, עד שלבסוף זרקה את התרנגולת ואמרה: ,,תאכל אתה את החזיר". כולנו נהנינו אז מן התרנגולת. אחר התרוצצויות ומריבות, כל המחלוקת הזאת נמאסה לאבא. הוא הסתלק מן השחיטה והתחיל במלחמת קיום, שלא הצליחה ביותר, מפני התמימות והיושר שבו. אני זוכר שעסק בהבאת בגדים ישנים מבורסת ברלין. היה כמובן חוזר כ,,דייטש", עם עניבה ובגדים יפים מודרניים, כמו בגרמניה. אהבתי אותו אז יותר מאשר בקאפוטה.

חיבת הארץ ואהבת התורה

כשחליתי, הוא לא נסע לברלין. הוא לימד אז תורה ל,,אברכי־המשי" בעירנו, ביניהם למל ראק ז"ל, ויבדלו לחיים ארוכים יצחק שפירא, יצחק קופה, משה שוורץ ועוד אחרים, שאיני זוכר את שמם. אחר־כך עסק בשינוי פני החינוך החרדי. הוא הוציא אז רשיון מטעם הקיסר ויסד חדר חרדי מתוקן, כנגד החדר המתוקן של גוטמן ולוין. הוא עצמו לימד תורה וגמרא. גמרא הוא לא התחיל בקידושין ולא בגיטין, אלא במסכת ברכות, נזיקין ואילו מציאות. הוא אמר, שקידושין יש ללמוד רק כשעומדים להתחתן. המורה ללימודי־חול היה פייבל אופוטובסקי, אחיו של אופטושו. אבל גם בזה לא הצליח. החרדים לא הבינו את החידושים, ואילו החופשיים כבר חשבו על גימנסיה פולנית או עברית. הוא חזר לברלין.

כשפרצה בשנת 1914 המלחמה, חזר ברכבת האחרונה למלאבה. בימי שלטון הגרמנים נוסדה ,,האגודה", שבראשה עמד הרב הצבאי של הגרמנים, קרליבך. האיש ביקר גם במלאבה. אבל נכנס במלוא המרץ ל,,אגודת ישראל" והיה טוען שאסור להשמיט את רעיון ארץ־ישראל מן הפרוגרמה של ה,,אגודה" ו,,צעירי אגודת ישראל". היה מרצה על קדושת ארץ־ישראל וחיבת ארץ־ישראל. המשיח – אמר – לא יבוא כמו שחושבים על חמור, אלא כשכל יהודי יילחם בשני רובים

בשתי הידיים. כשקיבלו „צעירי אגודת ישראל״ החלטה לעלות לארץ־ישראל, שמח שמחה גדולה ביותר. אני כבר אז הייתי בארץ. הוא כתב לי, שהיהדות השרירית מקדשת את עם ישראל, וכך יהיו לנו שרירים עם „ארבע כנפות״.

הוא הלך פעם ברחוב ומצא מטמון של כסף וחשב שזה של יהודי. נכנס לבית־הכנסת של „עמך״ והכריז: מי שאיבד כסף, יפנה אלי. שם כבר עמדה אשה שבכתה וכמעט התעלפה. הוא נתן לה את הכסף. לאות שמחה, שעשה מצווה גדולה של השבת אבידה, בא הביתה ואמר: ילדים אנחנו עושים היום שמחה. זכיתי במצווה ועמדתי בנסיון. אחי סיפר לי שבזמן שהגרמנים נכנסו למלאבה, ניגש אליו גרמני והתחיל לגלח לו את הזקן. הוא נתן לו דחיפה. כנראה רצה לקדש את השם. הוא ידע שיהרגו אותו. אבל הגרמני לא עשה דבר, והוא הציל את הזקן שלו.

כאמור היה אדוק באמונתו. בשבילו לא היה דבר מחוץ לדברי־תורה. למשל: אחותי למדה בגימנסיה הגויית, מפני שאמר כי מ״שקצות״ היא לא תלמד דברים רעים, אבל מיהודיות כן. שם היו צריכים ללבוש מקטורן עם מצחיה נוצצת. את זה הוא לא הרשה לה בשום אופן. היא צריכה היתה ללבוש את הכובע בחוץ.

הוא היה פעיל ב„אגודת ישראל״. היה הנואם העיקרי שלהם. אחר־כך כשנוסדה ישיבת חכמי לובלין, היה אחד העסקנים והמתרימים. נסע ברחבי פולין, הרצה הרצאות. אבל פרנסה לא היתה לו מזה. בזמן האחרון כבר פירנסו אותו הילדים. אריה עליו השלום, שהיה מתקן אופניים, ומאיר היו עוזרים. הם תמכו בבית. גם אברהם משה, השם יקום דמו, עזר. אני כבר אז הייתי בארץ ולא יכולתי הרבה לעזור לו.

מאיר

אבא ז״ל, אף־על־פי שהיה אדוק בדת היה יחד עם זה אדם מודרני. הוא אהב לקרוא. כמובן שרומנים הוא לא קרא, והחולשה המיוחדת שלו היתה **אורי צבי גרינברג**. אני מדבר על סוף שנות השלושים, כשאחי יצחק כבר היה בארץ. בשבת, כשישב ולמד גמרא, ואני הבאתי לו את העתון ובו השירים של אורי צבי גרינברג, לא יכול היה להתאפק. היה שם את המטפחת על הגמרא, ומתחיל מייד לקרוא. הוא אמר, שאינו יכול להבין, איך יכולה להיות אש כזו בשורות מודפסות. חוץ מזה, הוא היה יהודי לאומי בכל רמ״ח אבריו. היתה לו אהדה רבה לזאב ז׳בוטינסקי ודרכו בלאומיות היתה רק של זאב ז׳בוטינסקי. אהבתו לארץ־ישראל היתה בלי גבול.

לו היתה לו היכולת המינימלית היה מייד עולה ארצה. כשהלכתי אתו פעם ל„סליחות״, לפני ראש השנה, בהגיעו לפיוט של ר׳ יהודה הלוי: „אזכרה אלוהים ואהמיה, בראותי כל עיר ועיר בנויה, ורק עיר־אלוהים מושפלת עד שאול תחתיה״ – נעצר, נתן לי דחיפה בגב ואמר: מאיר, תגיד את זה! זה של ר׳ יהודה הלוי. והוא התחיל לבכות עד שדמעותיו ניגרו על ראשי וכל הדף בסידור היה צהוב מהדמעות שלו. זה דבר שאינני יכול לשכוח לעולם.

יצחק

כשאחותי רבקה למדה גרמנית וקשה היה לה לתפוס את כללי הדקדוק ישב אתה כל הלילה והכניס לה את זה לראש. הוא לא צריך היה ללמוד, כשקרא פעם אחת, הוא ידע. כשהבאתי פעם את ספרו של יוסף קלוזנר „ישו הנוצרי'', הוא אמר: תחזיר את הספר, אחרת אתלוש את כל הדפים. מה שלא מצא חן בעיניו, הוא תלש את הדף. כך נהג בכל הספרים. למשל ההסטוריה של גרץ קיבלנו הספר במתנה מהדודה מלודז'. הוא התחיל לקרוא ומה שלא מצא חן בעיניו, קרע. אנחנו קיבלנו חינוך דתי, אבל לא היינו קנאים כדי כך, שאסור לקרוא ספרים. הוא עצמו רצה ללמוד לימודי־חול. הוא רצה, שנדע את האמת. היתה לו ספרייה עשירה. את יוסף פלביוס קראתי בבית בכתב רש''י. זה היה מותר. הוא חקר והעמיק. אם מצא סתירה בין התלמוד ובין הספר, הוא לא סבר שזה מדע, אלא פשוט אפיקורסות. אבל הוא הבין את העולם. הוא ידע מה זאת טכניקה. הוא הסביר לי איך אוירון מתרומם וטס. הוא סיפר לי על ליאונרדו דה ווינצ'י. פעם באתי ואמרתי לו, שאני כבר יודע הכל. בלילה שמעתי שהוא אומר לאמא: הוא עוד לא יודע דבר. אחרי שנה, שאל אותי, איך אני מתקדם. עניתי, שאינני יודע דבר. אז אמר: אתה עכשיו יודע! אני חושב, שאתה מתחיל לדעת משהו.

מאיר

בסוף שנות השלושים כשכבר היה חופשי מדאגת הפרנסה, עסק יחד עם מנטיא אנגל בצדקה בסתר. אבא היה בא לאחי אריה ואומר לו: תן לי כמה זהובים, נחוץ לו מאוד. אחי ואני ידענו למה מיועד הכסף, והיינו נותנים לו. זה היה כמעט בכל יום חמישי בשבוע לקראת שבת. (בשנות השלושים המאוחרות כבר היתה קהילה והיו מוסדות סוציאליים ולא היה מקום לעסוק במתן בסתר).

היו יהודים שלא היו בשום אופן מקבלים צדקה. היו מעדיפים למות ברעב ולא לפשוט יד. המתן בסתר היה מיועד ליהודים נכבדים, שלא יידעו כי דואגים להם. היו מקבלים את הכסף כהלוואה, או סיפרו שקרוב שלח מחו''ל. מלבד אבי, עסקו בזה גם מנכיא אנגל ואני חושב שגם מקובסקי, שהיתה לו חנות בשוק. אחרי מותו סיפרו, שהוא לבדו היה מחלק מתן בסתר.

יצחק

בצבא הפולני היינו שלושה יהודים, שלא רצינו לאכול חזיר. אני לא הייתי כל כך אדוק, אבל היו עוד שני יהודים שלא רצו לאכול. קיבלתי מכתב מאבא, שכתב אלי עברית. הוא כתב: בני היקר, אתה שבוי בין הגויים; אם אינך יכול להתפלל, אינך חייב; אתה יכול לקרא קריאת־שמע בלי תפילין. אבל דבר אחד אני מבקש ממך: אל תחלל את נשמתך במאכל־טריפה. תשמור על גופך שיהיה בטהרה. תפנה לרב מיברג שכתבתי לו מכתב. הוא הרב הצבאי של הגדוד וגר בנובידבור. אני הלכתי לרב מיברג ודיברתי אתו. התחלתי לדבר אליו עברית. הוא אמר לי: שמע, בני, אתה יכול לאכול את הבשר, אבל את העצמות אל

תמצוץ, שלא תהיה לך הנאה. אני שמעתי זאת. כתבתי לאבא שהרב לא הסביר לי דבר. מה שאמר לי מתאים לצועני ולא ליהודי גאה. אבא אמר: תחליט כטוב בעיניך! אבא מת בגלות כשהגרמנים גירשו את יהודי מלאבה למזריץ. אמא חזרה למלאבה. אבא נשאר שם, ומת בטיפוס. הוא זכה לקבר ישראל. אני קיבלתי ממנו מכתב ממזריץ בזמן המלחמה. הוא שלח את המכתב לצ׳חנוביץ, שם גר קרוב שלי. ומשם העבירו לכאן. אחר כך שמעתי שהוא מת במחלת הטיפוס. תהא נשמתו צרורה בצרור החיים!

עליה לארץ ועבודה בכפר־סבא בקן

ב־10 למארס 1930 עזבתי את מלאבה בדרך לארץ־ישראל. באותו לילה כבר לא ישנתי בבית, כי המשטרה חיפשה אותי. בחצר של ה,,קן'' שלנו גר השופט־החוקר של מלאבה. בערב לפני עלייתי, הלכתי עם קבוצת החניכים שלי. זה היה ,,השומר הלאומי''. הלכנו לשיחת־פרידה. עברתי ליד החלון ו,,שקץ'' שלהם התנפל עלי. אני כבר הייתי אז אחרי הצבא. הוא התנפל בתואנה, שגנבתי אצלו עגבניות. ולעיני אמו נתן לי סטירה. אמרתי לה בפולנית: תראי, גברת־שופטת, איך הבן שלך מרביץ לי. אז אמרה, שזה בסדר. החזרתי לו כמה סטירות, והוא התחיל לרוץ אחרי. יצאתי אל השדה ונפרדתי מן החניכים. אני חושב, שרק שניים מהם חיים עכשיו. ה,,שקץ'' הזה הלך אתי לשדה ושם הרבצתי לו עד זוב דם. חשבתי שיבואו בלילה לאסור אותי, לכן לא לנתי בבית. את הסרטיפקט שלי קיבלתי מד''ר פלשר, שהיה המנהיג הראשי של ,,השומר הלאומי''.

הגעתי ארצה ב־18 במארס 1930 באוניה. אמרתי לחברים, שלא אכנס לקיבוץ של השומר הלאומי, אלא לקיבוץ של בית''ר. אני לא ידעתי כי לבית''ר לא היו עוד קיבוצים. אלה היו בכלל העליות הראשונות של אנשי בית''ר, ולא היו לי שום זכויות לקבל סרטיפקט. ב־1 באפריל 1930 הייתי בין הראשונים בכפר־סבא. אז הפרנו את החוקים, שהיו מקובלים בארץ, שעבודה מקבלים רק דרך ההסתדרות. להסתדרות הכללית לא נכנסו. עשינו הסכם עם איכרים שיתנו לנו עבודה. לא הורדנו את המחיר, ולא עבדנו יותר משמונה שעות. היה לנו הסכם אתם. אנחנו מקבלים שלוש פעמים בשבוע עבודה. היינו בסך־הכול 17 בחורים ,,ירוקים'', שזה־עתה ירדו מהאוניה. כולנו בקבוצה היינו בית''רים. אני הייתי היחידי ממלאבה. באתי והתייצבתי בנציגות בית''ר. התקשרתי אתם כאן בארץ. בכפר־סבא נעצתי שורש. יום אחד באו והורידו אותנו מהעבודה במכות.

לא כדאי לספר את כל ההשתלשלות וכל שרירות־הלב שבדבר. די אם אציין שהטילו עלינו חרם ולא מכרו לנו אפילו גזוז. אם מישהו ניגש לקיוסק והזמין כוס גזוז והכוס כבר היתה מזוגה, אמרו שאלה הם בית''רים, שפכו ולא נתנו לשתות. היינו במצב של בידוד מוחלט. אבל אנחנו היינו בחורים, שחשבו רק על פקודה. היה שם יהודי אחד יקר־נפש, ממשפחת רוזוב מאודסה. הוא הביא לנו אוכל. הוא הביא לנו מרק עם פתיתים. המצב הגיע לידי כך, שהמשטרה שמרה עלינו ואסרו אותנו. באו מן ההסתדרות לדבר אתנו. אפילו **בן־גוריון** בא לדבר

אתנו. לאחר זמן עשו אתנו הסכם, שניכנס ללשכה לא כחברי הסתדרות ונתחלק בעבודה בשווה עם כולם. הייתי אז מזכיר של הפלוגה הזאת שנקראה פלוגת העבודה של כפר־סבא. בינתיים היינו כבר 25 איש. קיבלנו תגבורת. קיבלנו יום עבודה אחד. מזכיר מועצת הפועלים במקום היה מי שהיום נציב משרד־העבודה. שרף. אמרתי לו: ראובן, לא ייתכן להמשיך כך. והוא הראה לי רשימה של מחוסרי־עבודה רבים. אני הייתי חדש ותמים, אבל הוותיקים אמרו לי: מה אתה לא מבין? את כל המושבים מסביב הכניסו לרשימה שתהיה גדולה. וכך לא תקבלו עבודה. למחרת הלכתי ושוב אותו דבר. אמרתי לו: תראה, כך לא ייתכן. תוציא את כל אלה שלא זקוקים לעבודה, ותן לנו עבודה. ואם לא מחר, אל תכניס אותי לרשימה, כי אנחנו לא רוצים לשבת פה אתכם. אנחנו מחר יוצאים לעבודה. למחרת שוב היו מכות והורדות מהעבודה עד שהתרגלו ועשו הסכם שלא יפריעו לנו. עבדנו באווירה של שנאה. היה גם עניין התלבושת החומה (זה היה לפני היטלר). התלבושת החומה באה מבית״רי לאטביה, הם אמרו שהתלבושת שלנו צריכה להיות כצבע האדמה בארץ־ישראל. אנחנו לא היינו אשמים, שגם היטלר בחר בצבע זה. הם התחילו לקרוא לנו פאשיסטים, היטלריסטים, והיו קורעים את החולצות מעלינו. אותי היכו פעם אחת אבל יותר לא נגעו בי. לאחר זמן נכנסנו כולנו ל,,הגנה״.

לא נגעו בתפילין

אני הייתי חייל בצבא הפולני. בבית״ר קיבלנו פקודה שמי שהולך לצבא, שישתדל ללמוד מקצוע, כדי שיעלה ארצה ויהיה לו משהו ביד. הייתי גם שען ואמרתי שאני מסגר. עבדתי בבית־המלאכה לתיקון נשק. וכשבאתי ארצה, הייתי נשק בלתי־רשמי. הייתי מתקן את הברזל באקדחים. הייתי גם ראש־קבוצה. כמעט כל הבית״רים היו ראשי־קבוצות. לכל קבוצה חילקו בית״רי אחד או שניים. הקבוצה היתה מחולקת לשניים. היינו גם בקורס למדריכים מטעם ,,ההגנה״. היו גם שני מפקדים גבוהים בכפר־סבא משלנו, ממשפחת סטרליץ, מרדכי וחנוך. בשנת 1933, בעת שנערך משפט ארלוזורוב, אסרו כמעט את כל הפלוגה. אז כבר היתה הפלוגה המגוייסת פלוגת חובה. אני הייתי אז מפקד הפלוגה. באותו זמן קיבלתי שיחרור משום שסיימתי את השנתיים שלי. אני כבר לא גרתי בפלוגה. הלכתי לעבודה בבוקר השכם. הייתי אז מנהל־עבודה בפרדס. באו לביתי, לא התפרצו. ליד הבית עמד שוטר ערבי, והקצין רוזנשטיין וכמה קצינים אנגליים, התחילו לערוך חיפוש. אני שכחתי, שיש לי כל מיני דברים בבית. כי היתה פקודה לכל החברים שאם ימצאו כדורים בפרדסים, עליהם לקחתם ולמוסרם לי. היו לי כ־200 כדורים גרמנים ישנים. החזית הגרמנית היתה בעבר בשרון. שכחתי על כך לגמרי. שאלו אותי: מה זה, ואמרתי שאני אוסף ומוכר על המשקל. ומה הכלים? זה ,,הובי״ שלי: מסגרות. אם כך, קח את הצבת וקמט את הכדורים. בינתיים שכחתי שיש לי חלקים של אקדחים. היו מעלים אז מצ׳הסלובקיה בספרים חלקים של אקדחים. אני

קיבלתי החלקים והנחתי כל חלק עם מספר, בתקווה כי לאחר שאקבל את היתר, אוכל להרכיב. באמצע החיפוש ראיתי, שאחד השוטרים ניגש לתפילין שלי. שם היה אקדח קטן עם כדורים. קפצתי ואמרתי לרוזנשטיין: תגיד לו, שלא יקח את התפילין שלי בידים הטמאות שלו. הוצאתי אותם מהיד שלו, נתתי נשיקה ותליתי אותם על הקיר. האנגלים היו די ג'נטלמנים, ואמרו: אם זה קדוש, לא יגעו בזה. כשחזרתי, התפילין והאקדח היו בסדר.

הקמת הארגון הצבאי הלאומי

עזבנו את „ההגנה", והקימונו את האירגון הצבאי הלאומי. בבית־הסוהר ישבתי חודש אחד. ערכו שם מיסדר־זיהוי. חיפשו את רוזנבלט. בעלת־הבית היתה צריכה להכיר אותו. מפני שקודם הכירה בחור אחד בלי אצבעות. אבל הקצין נתן לה לחיצה ואמר: את רואה אין לו אצבעות, ושיחרר אותו. אחר־כך הלך רוזנבלט. אני הייתי אחריו בתור. לו הכירה, האקדחים שלקחו היו מראים שאני הוא הרוצח. כי לקחו ממני אקדחים להגנה. בעל־הבית היה חבר „הגנה". אחד הוא החזיר לי, ושניים לא החזיר.

כשיצאנו הקימונו את „ההגנה" שלנו. התחלנו להתקדם באופן מעשי. לא קנינו את הנשק אצל הערבים. כי הנוהג של „ההגנה" היה לקנות את הנשק אצל הערבים. היה יהודי בכפר־סבא, שמו היה אברהם דרוין, אחד מחברי „השומר" הוותיקים. היו לו יחסים עם כל הבדואים והערבים בסביבה. הוא היה משלם שש לירות בעד רובה. היו קונים את הרובים אצל הערבים, כל רובה שהוא ובלבד שהנשק לא יהיה בידי הערבים. אנחנו התנגדנו לצורה זו של רכישת נשק. ב־1934 קיבלנו את הנשק הראשון מפולניה. רובים חדשים עם בנדרולות עם כידונים ועם כדורים חדשים מתאימים. שני רובים עלו בדיוק שש לירות. אחר־כך היה לנו סכסוך עם „ההגנה", כי רצינו לעשות רושם. סחבנו להם מחסן נשק, שהכיל 12 רובים. מכל הרובים האלה היה אחד שהיה ראוי לשימוש. היתר אי־אפשר היה להשתמש בהם. אנחנו לקחנו את הרובים, הדבקנו עליהם פתק שלכל אחד מהם חסר משהו והחזקנו בהם. הם לא ידעו על כך כלל, עד שהודענו לוועד החקלאי, כי סחבנו להם מחסן נשק. פרץ סכסוך בשל סחיבת נשק. קיבלנו 60 לירות מהוועד החקלאי, תקציב להגנה שלנו, והחזרנו את הנשק. אבל רק את המקולקלים החזרנו. את הרובה הטוב היה לנו חבל להחזיר. בכסף שקיבלנו קנינו שני „ושינגטונים". זה היה מקלע אמריקני, הדומה לסטן, אבל משוכלל יותר. היו שם מחסניות עגולות וארוכות. וכשעשינו את התרגיל הראשון במקלע זה, בפרדס מיובש בשביל האיכרים, הוכחנו שאנחנו יכולים לקצץ את כל הפרדס ביריה אחת. אז אמרו: באמת, אף ערבי לא יוכל לבוא אלינו עוד. בינתיים התחתנתי ב־1934, ביום שיחרורו של סטבסקי. לאחר מכן עזבתי את כפר־סבא.

ב־1936 כשפרצו המאורעות הייתי בנקודה בתל־אביב ברחוב גרוזנברג. ישבנו ולא עשינו דבר. אז שלט העקרון של ההבלגה, לא להרגיז את הערבים.

כיוון שהייתי איש כפר־סבא ורגיל לפעולות, ביקשתי העברה לכפר־סבא. באתי לשם ומינו אותי כשומר עם רובה ,,גרינר־גאן". זהו רובה מיוחד, שהאנגלים התקינו לאחר מרד ההודים. נכנס בהם רק כדור אחד. ובכל פעם יורים בכדור אחד. והכדור הוא של רובה ציד. זה היה הנשק, שהיה מונח בארגז פלדה בכל מושבה לעת צורך. בהמשך הזמן, כשגברו המאורעות, קיבלנו רובים אנגליים. הייתי נוטר בכפר־סבא. הייתי אחראי לצד האירגון ומישהו אחר היה אחראי לצד ההגנה. אנחנו היינו בכפר־סבא כוח מזוין יפה ופעיל.

מעניין לציין את ההבדל שבין ההגנה שלנו להגנה במגדיאל. אצלנו לא נהרג אף יהודי מכדור ערבי. כי אנחנו שמרנו בגבולות. אמרנו, שאנחנו שומרים על הרכוש ואז גם הנפש תהיה שמורה. במגדיאל היתה הסיסמה: הנפש ולא הרכוש! הם היו שומרים בקו של הבתים ולא בקו של הפרדסים. היו נכנסים ערבים לתוך הפרדס והראשונים שנכנסו לפרדס קיבלו כדורים. אנחנו רצינו למנוע זאת. זה היה כבר כשחזרתי לכפר־סבא. באותו זמן רציתי ללכת להתיישבות. בא הדוד ואמר שלא אוכל ללכת להתיישבות. בגללי החזירו את הכסף, מפני שאני לא אפרסם מכתב, שאני עוזב את החבורה.

נשארתי בכפר־סבא. האירגון עשה אז פעולה נגד כפר מול מגדיאל, ביר עבס. נכנסו לשם בלילה בחורים אנגלים, שהאוטו שלהם נתקע, וביקשו עזרה. הוציאו את הגברים ואמרו לנשים לא לצעוק. הפעולה לא הצליחה. בייחוד משום שהקימו צעקה. ירו והרגו גם אנשים. והפקודה היתה לא להרוג. אבל הצבנו דגל תכלת־לבן בכפר עם כתובת: זה שלנו, ואנחנו נבוא לכאן! למה עשיתי זאת? כי הכלבים הובילו תמיד עד בית המוכתר, שם נעלמו העקבות, והמשטרה לא עשתה דבר. מאז לא ירו על מגדיאל. התחילו מאסרים. אז נאסרתי שוב כ,,טרוריסט". אותי אסר ראש הש.ב., היום שר בממשלה. הוא הראה את מי שצריך לאסור. וישבתי שלושה חודשים. בינתיים שוחררנו והאירגון התפרק. אברהם שטרן פילג את האירגון. כשהשמאל הרגיש בפילוג בכפר־סבא תפסו את המחסנאים ואילצו אותם בכוח (שפיכת ספירט לאוזניים ובאף) למסור את הנשק. הבחורים לא יכלו להחזיק מעמד ומסרו את הנשק. הם מצאו במחסן אחד מאה רובים חדשים, שני תת־מקלעים וחצי מיליון כדורים.

אני שמח שהנשק הזה גם פעל במלחמת הקוממיות. אני שוב לא חזרתי לכפר־סבא. קיבלתי פקודה להתייצב פעמיים ביום בכפר־סבא במשטרה, ונשארתי בתל־אביב. עבודה לא יכולתי לקבל. בכל הארץ לא קיבלנו עבודה.

היה מאוד מסוכן בגלל המאסרים. בקמפ, שעבדתי בו, סחבו יום אחד כמה טונות דינמיט, והיו בודקים את כולם. לא יכולתי להמשיך, ונאלצתי לחפש עבודה חדשה. היה לי חבר בירקון, בסירות. הוא אמר לי: אולי נוכל לבנות סירות. עניתי שמעולם לא בניתי. העיקר, נעשיתי בונה סירות. כשהיו לי שישים הלירות הראשונות שחסכתי, נעשיתי טפסן. קניתי עץ ונעשיתי קבלן־משנה. עד היום, זה כ־20 שנה, אני עוסק בהתקנת שלדים לבניין, ומתקיים איכשהו.

עובד–דוד שרעפי (שרפסקי)

''שורשים''

מאמרי זה מוקדש לזכר הורי היקרים, פייגה־צביה (מבית פרוביזור) וארצ'ה־עובדס; אחיותי: זלדה ושרה־מרים; הדודים: שמואל, ישראל־יהודה, משה־יחיאל ובני־ביתם; הדודה טאָבּע־ראָשע רייטשיק ובעלה אברהם ובני־ביתם מקרסנושלץ; ולמשפחות פרוביזור, שרמן ובני־ביתם מלודז' מצד אמא שלי – שנספו במשטר הדמים הנאצי.

יהי זכרם ברוך!

ואלה תולדות:

עובד הוליד את אהרן, ואהרן הוליד את עובד, ועובד הוליד את שושנה ואהרון, ושושנה הולידה את נעמי ודן, ולאהרן נולדו ערן ואופיר... והשלשלת נמשכת...

בינואר 1969 התפרסמו שתי כתבות בעתון ,,לאשה'' על הנושא: ,,צאצאי דוד המלך''. כיוון שקראתי את שתיהן, על מלכות בית דוד, נזכרתי, כי גם לי חלק־מה בעלילה וזאת מכמה טעמים:

א. שם־המשפחה והשיבוש;
ב. שמותי הפרטיים;
ג. הסיבה להסבת השם הפולני הטיפוסי לשם עברי.

אתחיל בסיפור המעשה, כפי שסופר על־ידי אבי המנוח אהרן בן עובד–דוד שרפסקי:

לפני שנים רבות, רבות מאוד, בא יהודי בשם ר' שמואל ישיביץ (תרגום כנראה מבן־ישי) למלאבה, אחת העיירות שהיתה בימים ההם תחת שלטונה של רוסיה הצארית. הוא בא משרפץ. וכנהוג, כשהופיע יהודי בעיר, היה עליו לפנות לרשות ולהירשם כדת וכדין.

גם סבא־סבא שלי עשה כן. הפקיד שקיבל אותו, לא היה כנראה ,,כתבא רבא'' וגם לא כל כך מיומן ב,,אותיות הזעירות'', ואף לא מצוי בגיאוגראפיה ובשמות הערים. הוא שאל לשמו ומאין בא. ר' שמואל ענה לו, ששם משפחתו ישיביץ (בן־ישי) ושבא מהעיר שרפץ. הפקיד רשם את ההיפך: שמואל שרפסקי בא מהעיר ישיביץ. ובזה תם הרישום.

כעבור זמן, כשקיבל ר' שמואל את האישור וגם את תעודת הזהות, כפי שנקרא לה עתה, להשתקעותו בעיר, התבררה לפני בני־משפחתו הטעות שברישום. ר' שמואל לא הרעיש עולמות, לא הלך לברר ולתקן, לא הפריז בדבר. כי רוב היהודים באותה תקופה לא התייחסו בכובד־ראש לשמות משפחה, שנאלצו לשאתם או לקנותם. די היה לו בשם שמואל בן. . . כפי שקראו לו בעלייה לתורה. וכך עבר שם המשפחה המשובש מדור לדור. . .

במשפחתנו, ורק במשפחתנו, נתנו לבנים שמות עובד־דוד. כידוע, במגילת רות נזכר השם ,,עובד אבי ישי אבי דוד'', והרי לכם עובדה על השתייכותנו

לצאצאי דוד המלך. בפולין היה זה שם מוזר ונדיר ולא נתקלתי מעולם בשם כזה. בארץ השם הזה שכיח יותר. (האם מר עובד בן־עמי שייך גם הוא לגזע־המלוכה של בית דוד?) אינני יודע אם בפולין שלפני מלחמת העולם השנייה, אפשר היה לשנות את שם־המשפחה, עתה זה אחרת. יהודים רבים נושאים שמות של גויים; ונשאלת השאלה איך הגיעו אליהם? אולי עשו זאת בימים הטרופים של גמר מלחמת־העולם השנייה, כיוון שביקשו לטשטש את עברם היהודי? והתעודות לרוב הלכו לאיבוד, וקצתן היו מזוייפות, בגלל סיבות שהזמן גרמן. הביאו שני עדים והוציאו תעודות חדשות ואז גם שינו את שמות משפחותיהם. עתה שוב התהפכו היוצרות, ו"המנהיגים" שם התחילו חוקרים למי היה סבא יהודי ...

אבי המנוח סיפר לי גם על „כתבי יחוס" על קלף, שנמצאים אצלו בגניזה והם מוכיחים שאנחנו מבית דוד המלך. אני לא זכיתי לראותם אף פעם. כנראה שמר אותם על מסגר ובריח. מה עלה בגורלם לא אדע.

זכורני, יום אחד כשחיפשתי בארון הגדול מעץ אלון, שעבר בירושה מסבא לסבא, והיו בו מקומות־סתר, נתקלתי בשופר ונפל לידי משהו עגול וארוך. בפותחי את הנרתיק מעץ מגולף יפה להפליא, התאכזבתי מרה. היה בו אמנם קלף, אבל של מגילת אסתר.

גירסה אחרת על השיבוש בשם המשפחה שמעתי מפי קרובת משפחה, ישישה, שהכירה את הסבא שלי וכל משפחתו – כי מחמת בריחה משירות בצבא הצאר, שארך אז כ־5 שנים – שינה ר' שמואל את שמו מישיביץ לשרפסקי. ועוד סיפרה לי, כי כאן בארץ נמצאים קרובים של סבא שלי בשם בן־ישי. אני לא הכרתי אותם עד עתה. ביניהם גם עו"ד בן־ישי. מה האמת כאן, לא אוכל לקבוע.

אני את מלאבה עזבתי ב־1932. יצאתי להכשרה, אחר־כך גוייסתי לצבא. חשבתי לערוק ולעלות ארצה. אבל אבא המנוח אמר לי: „בני, ואם יהיה לך רע בארץ־ישראל, (הייתי הבכור ובן יחיד), ותרצה לחזור הביתה?" – היה לנו כבר נסיון עם דוד שלי שערק, וזה מהקסרקטין, והיה בברלין עד שנת 1939, ואז גרשו אותו הנאצים לפולין והוא הגיע לווארשה. מצויה אצלי גלויה שכתב לי באותה תקופה. ניסיתי לעזור לו. אבל מה יכולתי לעשות? – פניתי להתאחדות עולי גרמניה. הם הבטיחו לטפל בענין... מה היה גורלו? – בוודאי, כגורל כל יהודי גיטו וארשה? . . .

ובכן, באתי לאוסטרולנקה לחיל־הפרשים וכשנכנסתי לשטח הקסרקטין וראיתי לאן הגעתי ואת הסובב אותי – קיבלתי את הדין. ידעתי שעלי להשלים, להחזיק מעמד ולהתגבר על הכל. אמרתי, נגיד שנגזר עלי מאסר של שנתיים?!

לא היה קל, בעיקר בהתחלה. בעיטות, נשיכות מהסוסים. גם מכות מהממונים בעלי הדרגות הנמוכות, ונוסף לכך – האנטישמיות. . .

אחוז היהודים בצבא הפולני, בדרך־כלל, היה נמוך מאוד, ובפרט בחיל־הפרשים שהיה במקום השני בצבאות, אחרי הקוזאקים. במשך כל שירותי בצבא לא התאוננתי ולא כתבתי מכתבים רעים הביתה. מה זה היה משנה או עוזר לי? סתם לצער את ההורים ואת אחיותי?. . .

לא פעם ביקשו ממני גויים, שאכתוב להם מכתבים. טוב, אמרתי: תביא נייר, מעטפה ובול. הוא הביא. התיישבנו, ואני שואל אותו: מה לכתוב? – הוא לטש כנגדי זוג עיניים ואמר: הלא ביקשתי ממך שתכתוב לי מכתב!. . . בקיצור, כתבתי לו כל מה שהיה לי על הלב. כשהקראתי לו את המכתב (מה שלא רציתי לכתוב אלי הביתה) בכה הגוי בדמעות שליש (והוא כבר היה נשוי אז ואבא לשני ילדים). ורק ביקש להוסיף, שישלחו לו 5 זלוטי, ככר לחם ובשר־חזיר מעושן.

טוב שהמכתב לא עבר צנזורה, שאם כן, מי יודע מה היה „שכרי" בעד כתיבה זו.

ערב האחד־במאי היינו במצב הכן – לנוע לווארשה – אם יפרוץ שם „מרד" או יתחוללו מהומות. ישנו בבגדים והציוד על ידינו. לא פעם העירו אותנו באמצע הלילה – אזעקה – ובחפזון יצאנו עם כל הציוד ל„קרב". . .

גוי, חבר טוב שלי, חיבק אותי לפתע ואמר לי: „שרפסקי, ידידי, מלחמה! הפעם, זה בטח מלחמה!". . . מה ידענו? עתונים לא קראנו, ראדיו לא שמענו.

זכורני, פעם בהרצאה, שאל הקצין לתאריך קבלת הנצרות על־ידי המלך מיישקו הראשון. בהרצאה השתתפו יותר ממאה גויים. איש מהם לא ידע להשיב לשאלה. הרמתי יד – ועניתי.

בצבא הפולני היו חיילים מהמיעוטים, שחיו בתחום פולין, כמו אוונגלים, אוקראינים, יהודים ואפילו בפטיסטים. כל כמה חודשים היה מופיע הנציג הדתי של אותם החיילים, וביניהם גם הרב הצבאי ודורש בענייני דיומא. בחיל־הפרשים הפולני לא היו הרבה יהודים (על אלף גויים היינו בקושי 25 יהודים). כשהרב הצבאי היה בא לבקר את צאן־מרעיתו, קיבלנו בגדים יפים, והיה הכרח ללכת לשמוע לדרשתו וגם להתפלל. לא הועילו שום תירוצים. פעם הלשין גוי עלי, בפני הקצין הממונה עלי ואמר לו, כי אינני מאמין באלוהים. הקצין שאל אותי, אם זה נכון. מובן שהכחשתי. והוא הוסיף: „זה לא ייתכן – גם חזיר לא מאמין". בדרך כלל קשרו לאי־האמונה, שייכות לקומוניזם, ורק ה„חשד" הזה היה חסר לי!...

זכורני, שישה שבועות אחרי תקופת הטירונות, התאספנו, אנו החיילים, לפי השתייכותנו הדתית, ל„שבועה", לשרת נאמנה את המולדת ולא למסור סודות לאויב. בלכתי, עצר אותי קצין ושאל: „ואתה – לאן"?. . . תשובתי היתה: „אדוני הקצין, היום אני מצטרף ל'שלנו'. . ." הוא היה מופתע מאוד: „מה (והוסיף כמובן גם קללה עסיסית), אתה יהודי"?!. . . במשך שישה שבועות לא ידע זאת. היינו, בסך־הכל, 3 יהודים (על 100 גויים), בפלוגת הצ.ק.מ. (מכונות יריה כבדות „מקסים"). אחרי ה„שבועה" מותר היה כבר להשתמש בכינוי „אולן" (פרש), במקום „רקרוט" (טירון).

יצאנו לתמרונים. באנו לווארשה ועל גשר פוניאטובסקי התקיים „מצעד" עם התזמורת של כלי הנחושת המבריקים והמצוחצחים, על הסוסים הלבנים, במעמד הנשיא והפמליה הגבוהה. ברוכבנו, עברנו גם נהרות. בזמן שהסוס החל לשחות, גלשנו מהגב שלו ושחינו על ידו, עד שהגענו לעבר השני.

עברנו ערים פולניות, דרך של מאות קילומטרים ברכיבה ושם „לחמנו" והגענו עד למבואות קראקוב, שאותה הדיוויזיה שלנו לא הצליחה „לכבוש". בדרכנו גם עברנו את הערים סקרז'יסקו, קילצה, רדום וכל מיני עיירות נדחות אחרות, שאת שמותיהם לא אוכל לזכור כעת.

פתאום נעץ לי חברי, הגוי, שרכב לצידי (רכבנו בשלישיות), מרפק, והראה לי שלט שעליו מצוייר ראש חזיר ומסביב סלילי נקניקים ומתחת התנוסס השם „שרפסקי". והוסיף הגוי ואמר: „היכנס אל הדוד שלך, וקח נקניק".

עברנו ליד חורש צעיר. מאות בחורות עסקו בשתילת יער. ניתנה פקודה לעצור ולרדת מהסוסים (על כל שלישיה נשאר חייל אחד). בין־רגע התפרסו החיילים בשטח וכל אחד החזיק בזרועותיו נערה. רעמי הצחוק והצווחות הדהדו באוויר, עד ששוב ניתנה הפקודה: „על הסוסים, וקדימה!" החיילים עזבו את ה„שיקסעס" והחלו לרוץ אחרי הסוסים המתרחקים. . .

שכבנו בשדה־השלף, אני ושני קורפורלים גויים, כמובן. במשך כל זמן שירותי בצבא, רק יהודי אחד, מהרוכבים המעולים, הגיע לדרגת רב־טוראי. האנטישמיות היתה רבה ולא הניחו לחייל יהודי להתקדם, ואף לא נתנו בידו משרה הגונה. וכאן אני נזכר בחברי הטוב, קוז'ברודזקי מנחם ז"ל, שכתב לי מאוניברסיטת ליון, שהוא עומד לחזור לפולין, על מנת לשרת בצבא. הסתכנתי, ועניתי לו: אל תעשה כן, אין בשביל מי ובשביל מה לחזור לפולין ולבזבז את זמנך ואת העתיד שלך. . . אבל, לצערי הרב, הוא לא שמע לעצתי. הוא חזר, התייצב לשירות – והסוף הטראגי ידוע לנו: הוא נרצח באכזריות. יהיו מילים ספורות אלה קודש לזכרו של חברי מנחם ז"ל, שרוצחים קיפדו את פתיל חייו הצעירים.

מסביב היה שקט. היתה שעת־דמדומים. ירח התחיל לעלות באופק – וכעבור דקות ספורות הופיע בכל הדרו, והחל לשוט בשמים. בלי לדבר הסתכלנו במחזה הנהדר. ואז אמרתי: „איזה יופי!" שני הגויים, ששכבו לצדי, התפלאו מאוד, שיהודי שם־לב לתופעות טבע. בדרך־כלל היו רווחות דיעות בקרב אנשי־הצבא הפולנים: "אתה רואה, יהודי, הדבר בכלל אינו מעניין אותו, אבל בכל זאת יודע"...

חיכינו ל„התקפה". הייתי קלעי בצ.ק.מ. „לאנסות" (רמחים) לא היו לפלוגות הצ.ק.מ. בחיל־הפרשים, אבל רובה קצר, אקדח, חרב ומעדר היו לנו.

התמרונים נערכו בדרך־כלל אחר הקציר, כי היינו „נלחמים" בשדות. העצים עמוסי הפרי (תפוחים, אגסים ושזיפים) הבשילו וכמובן שהיינו מתקרבים לגנים ברכיבה על הסוסים, קוטפים ואוכלים – ושמים גם בתרמיל.

התבשמתי מריחות השחת הטרי, שהיה ערוך ערימות־ערימות בשדות, והם קרצו לי, וקראו לי – כי הייתי צריך לדאוג לסוס ולהעניק לו „תוספת מזון הגונה". כי הסוסים, כמו החיילים, קיבלו את מנות־האוכל שלהם במשורה. אני מציין עובדה: במשך השנתיים להיותי בצבא, לא קיבלתי ולא איבדתי אף גראם ממשקלי. שקלתי 63 ק"ג.

במשך השנתיים להיותי בצבא, לא אכלתי אף־פעם את מנת בשר־החזיר, שהיינו מקבלים בימי א' או בחגים, גם לא את הכרוב. לא מבחינת טעמים של טרף וכשר אלא פשוט נגעלתי ולא יכולתי אפילו להסתכל בהן ומסרתי את המנות לגוי טוב, שכבר חיכה להן.

על דבר טיפול בחולים – אין בדעתי להתעכב בכלל, כי חוץ מיוד ושמן־קיק, אינני זוכר תרופה אחרת.

אבל מה שנוגע לטיפול שיניים, אני נזכר, פעם תקף אותי כאב שיניים איום והלכתי למרפאה. הרופא הסתכל בפה, בדק וכהרף עין הוציא לי שן בלי הרדמה אפילו.

מחזה דומה ראיתי כעבור שנים רבות, בזמן טיולי בסיני, בקרב הבדווים בסביבות סנטה־קטרינה.

אני נזכר, פעם אמר לי הקצין שלי: "אתה השמנת, ואיך הסוס שלך נראה?!".
לא פעם קרו גם מריבות בין האיכרים, ששמרו בשדות, לבין החיילים שבאו לסחוב את התלתן הריחני.

החיילים ידעו היכן מחזיקים האיכרים את כדי־השמנת. היינו ניגשים לבארות, שולים אותם ושותים. כמו כן ידענו היכן מטילות התרנגולות את ביציהן והיינו מכינים חביתות...

גמרנו את התמרונים בסביבות קראקוב. רכבנו לרדום, שם העמסנו את כל הכבודה ברכבת־משא – 6 סוסים ו־3 חיילים בקרון (הקצינים, כמובן, לא נסעו אתנו ועם הסוסים, אלא בקרונות של המחלקה השנייה, שחיברו לאותה רכבת) – ונסענו... לאן?... חזרה „הביתה"...

בוקר אחד, כשהפציע השחר, הצצתי החוצה מבעד לאשנב הקרון, ונדמה היה לי, שהסביבה מוכרה לי. ראיתי ערפילים המתנשאים משדות־הכבול, כמו בסביבת עירנו. ואמנם, לא טעיתי. נוכחתי לדעת, שאנו מתקרבים למלאבה, וכעבור זמן־מה היינו בתחנת־הרכבת בוולקה. פרקנו את המטען שלנו והאינוונטר החי, ואנו רוכבים כבר במורד רחוב דלוגה, בכביש המוביל לפלוצק.

„לחמנו" עוד בסביבה כשבוע ימים, ויום־יום הייתי רץ הביתה. סוף־סוף חזרנו לאוסטרולנקה. זה היה טוב, נחמד ויותר מעניין להיות במשך כמה שבועות בחיק הטבע, לנשום את האוויר הצח של היערות והשדות של פולין.
הייתי חופשי יותר, ולא פחדתי. הייתי כבר חייל ותיק, יותר משנה בצבא.

הכרתי חייל יהודי, מסביבות מלאבה, ששירת במשך 7 שנים בצבא. כל פעם ערק. תפסו אותו. שפטו אותו. ישב בבית־סוהר ושוב ברח. שמו היה הכט (והוא היה באמת א „העכט"). נמוך־קומה, רזה, אבל מכות ידע להרביץ...

פעם הזמין אותו קצין הביתה, כדי ללמדו לקח. את הקצין לא ראו אחר־כך משך יותר משבוע ימים בקסרקטין...

הפולקובניק (אלוף) שלנו פגש פעם, בטיילו, במר הכט, והוא לא שם לב אליו, לא מכיר אותו, לא מצדיע אפילו. הפולקובניק קרא לו, ושאל אותו: אתה יודע, מי אני? – כן, ענה. וכי אתה, אדוני, יודע מי אני? – וסיפר לו את כל

קורותיו, כי בא לשרת בצבא, להיות חייל טוב, הציקו לו. הוא ברח והחזירו אותו, ולא נותנים לו חופש. יש לו אמא זקנה שלא ראה אותה כמה שנים. הפולקובניק הזמינו למשרד וברבמקום כתב לו חופשה לשבוע ימים. מאז מדי פעם, כשלא מילאו את מבוקשו, היה מאיים לממונים עליו, שהוא הולך לפולקובניק. . .

לי הוא אמר: שרפסקי, תאמין לי, לולא האמא שלי, שהבטחתי לה, להיות טוב ולגמור את השירות בסדר, לא היו מכניעים אותי.

כשאני השתחררתי, היה עליו עוד להיות שנה בצבא. הוא היה אחראי לפלוגת עבודה. הוא עצמו לא עשה כלום. היה מתלבש כמו קצין – בגדים יפים ונועל מגפיים לפי מידתו – וכל זה על חשבונו הפרטי, כמובן.

אם החזיק מעמד עוד שנה – זאת לא אדע? . . .

יכול אני להמשיך ולספר עוד הרבה על תקופת שירותי בצבא, – אבל קצר המצע מהשתרע. חשבתי, כי במשך כל ימי חיי אדבר ואספר על כך. חלמתי על שני דברים: א) לרכוש לי סוס־רכיבה, מגזע ערבי, ולצאת לטייל על גבו, לכל מיני מקומות בארץ, כי החיבה לבעל־חיים זה נשארה עמוק אצלי; ר״ב) לשבת על יד נחל, לפטם מקטרת, לעשן, ולדוג דגים בחכה.

לצערי הרב, שניהם לא התגשמו, מחמת נסיבות שהמצב בארץ גרמן. . .

כשהשתחררתי מהצבא, עליתי ארצה ב־1936 – ולא זכיתי עוד לראות את הורי ואחיותי היקרים ואת יתר הקרובים. כולם כולם נספו בשואה. רק אחות אחת נשארה לי, היא ברחה לרוסיה, מיד עם כניסת הקלגסים הנאצים למלאבה. עם גמר מלחמת־העולם, היא חזרה יחד עם בעלה, ליברברג חיים ועם עוד בני־עיר אחדים למלאבה. אבל כעבור זמן קצר היו נאלצים לעזבה, כי הפולנים התנכלו להם ואיימו לרוצחם נפש. וזה היה אחרי „השיחרור״. . .

בעזרתם של הקצינים היהודיים, גינזבורג ופלד, מהצבא האדום, שהיו מהמשחררים את העיר, וגם האחראים לקומץ היהודים הניצולים, עלה בידם להגיע לגרמניה המערבית. ואחותי לנה, עם בעלה ושני בניה הנשואים וילדיהם, נמצאים עד היום בפראנקפורט. הבת של אחותי נמצאת בארץ, בקיבוץ חולדה, נשואה ואם לשלושה בנים.

הוי, הבית החם, שנהרס על כל אשר בו: ש״ס בבלי בכריכת עור, תמונות יקרות, בעלות ערך אמנותי, צילומים משפחתיים מתקופות שונות, עדיים שונים ותכשיטים יקרים. אגב, אחותי, כשחזרה יחד עם בעלה למלאבה, ולא היה להם לאן להיכנס, הידפקו בלילה על ביתו של שומר־החצר. הוא הכיר את קולה, ואמר לאשתו: „תפתחי את הדלת, זאת הבת של אהרן״. הם הכניסו אותם, ונתנו להם ללון. ובבוקר – כך סיפרה לי אחותי, כעבור כמה שנים – כשנפגשנו – ראתה את עגילי אמא היקרה שלנו, פייגה־צביה ז״ל באוזניה של אשת השומר. והיא אמרה לה: מה את מסתכלת כך בעגילים? נתתי לאמא שלך תפוחי־אדמה, והיא נתנה לי אותם. הוי, העגילים היפים שענדה אמא בימי שבת וחג, באוזני הגויה המרושעת. . . מי יודע אם כנים היו דבריה של אשת השומר. . .

ומעשה בכורך: משקיבלתי את כל כתבי טולסטוי בפולנית, שעליהם חתמתי

בהוצאה בוארשה, בכריכה רכה, מסרתי אותם לפרץ הכורך, ובחרתי בחומר ובבד לפי טעמי (חושבני, שהם עוד נמצאים בספריית כפר־מנחם). כעבור זמן מסרתי לכורך כמה וכמה מחזורים של אמי המנוחה, והוא עשה בדיוק אותה עבודה ואותה צורה ואותו חומר. אי־אפשר היה להבחין בין כתבי טולסטוי ובין המחזורים. ובאמת קרה פעם, שאמא במקום המחזור של שבועות, לקחה את אחד הספרים של טולסטוי. ומה רב היה צערה, כשבבית הכנסת פתחה את ,,אנה קארנינה'' במקום המחזור . . .

יום השיחרור

חושבני, שיום־השיחרור היה היום המאושר בחיי, אחרי כל מה שספגתי במשך כל תקופת שירותי – קודם השמיעו לנו את הפזמון: ראה, כמה טוב לך, שבאת לשרת למען המולדת, ופתאום אתה שומע איומים, שלא תצא מכאן, ושתבלה את ימיך בבית־הסוהר, ונוסף לכך תצטרך להחזיר את זמן שהותך בבית־הסוהר, כי זה לא נחשב כשירות.

אחרי שמסרתי את כל הציוד האישי שלי, נשארתי עומד ככלי ריק. זהו זה? פטור? ובתלבושת אזרחית? – חבל על השנתיים, אבל זה היה בית־ספר טוב!

וכאן עלי להודות לחברי שמעון קוז'יק, הנמצא כעת בארה''ב, על השיעור שנתן לי בהלכות ,,סחיבות''. בזמן שהתכוננתי ללכת לצבא, הוא כבר היה חייל ותיק, שבא לחופשה. והוא הדריך אותי, בין־היתר, לא להרים צעקה אחרי שגנבו ממך משהו. אלא מה? – תיכף לסחוב אותו דבר מחייל אחר. כי אם צעקת, – גנבו לי! – כולם ידעו, שחסר לך חפץ זה וזה. ואז היית עומד לדין, מקבל עונש וגם חייב לשלם. וגנבו הכול. . . החל ממגבת, מברשת לנעליים ועד לרובה. את כל עסקות־החליפין עשיתי עם חבר שלי, אזוב משה, החי במשמר־העמק וזה בריצה על המדרגות (בהתחלה, רצנו תמיד): ,,קח את שלי ותן לי את שלך!'' הוא היה בפלוגה הרביעית, באותו בניין, קומה מעלי. בעיקר הייתי שומר על הנשק האישי שלי, שלא יקחו אותו בזמן היציאה לשמירה, וכך היו פטורים אחר־כך לנקותו.

ביום־השיחרור היתה לנו ארוחת צהרים חגיגית של כל המשתחררים ובמעמד כל הקצונה. הכינו משקאות ונוסף לכך, כל חייל עוד הביא בקבוק ואולי יותר. . . אני נזכר, שהקצין שלי, בדרגת קפיטן, ניגש אלי ואמר לי, שזו הפעם הראשונה בחייו שהוא רואה יהודי שיכור. נתתי לו טפיחה ידידותית על השכם, ואמרתי לו: ,,אדוני הקפיטן, אני שיכור?'' – אולי הייתי קצת בגילופין – אבל שיכור, לבטח לא!

אני נזכר בכל מיני אפיזודות מזמן שירותי: פעם, ביום א' בבוקר תפס אותי קורפורל ואמר לי: ,,תתגלח, תתלבש ולכנסיה!'' (הוא צריך היה לשלוח 20 חיילים לכנסיה, והיות וכמה התחמקו ונעלמו, מצא אותי).

אמרתי לו: וכי אינך יודע, כי אני יהודי, ומה לי ולכנסיה? לא מעניין אותי, היתה התשובה, ובלית־ברירה הלכתי. קודם צריך לציית לפקודה, ואחר כך לתבוע בירור.

בכנסיה פגש בי, גוי מלאבאי, ששירת בד.א.ק. (ארטילריה), גם באוסטרולנקה. הוא שאל אותי, מה אתה עושה כאן? סיפרתי לו. הרגשתי היתה כמו תרנגול ב,,בני אדם'' לא ידעתי על איזה ברך עלי לכרוע. הגוי הדריך אותי.

חברי בנימין בירמן, ששירת גם הוא באותו גדוד חיל־הפרשים, פגש אותי פעם, כשלא יכולתי לדבר. הייתי צרוד (במלאבה אמרו: צרוד כמו ,,פיען''!) – הוא שאל אותי: מה קרה לך? – שרתי, עניתי. תמיד הייתי צריך להתחיל לשיר, וכל הפלוגה היתה מחרה־מחזיקה אחרי.

פעם נערכה בדיוויזיה תחרות ריצה, 2 ק''מ בציוד מלא. הגעתי שלישי או רביעי, אבל עם מגף אחד ביד, זה לחץ לי, והפריע לי בריצה, ולא רציתי להיות הגורם לאיחור, כי לקחו בחשבון מתי המתחרה האחרון מגיע, – ולכן הורדתי את המגף בזמן הריצה. ושוב חברי בנימין עמד אותה עת על הכביש, עם סיום התחרות, וראה אותי מיוזע, מצחיק אולי, אבל מרוצה.

פעם ערכנו תחרות קליעה־למטרה בכדורים חיים למרחק 2 ק''מ ממכונת יריה צ.ק.מ. (גם כן בדיוויזיה). שלחו אותי למטרה כדי למסור על התוצאות לממונים. ישבתי במקלט, והיו מודיעים לי בטלפון מי היורה, ואני הייתי מוסר את התוצאות. לפעמים לא קלעו אף כדור. היה לי מכשיר חד, מיוחד ועשיתי ,,נקודות''. . . לגוי אחד מהפלוגה שלי, שקיבל מדליית זהב בהתחרות, אמרתי: הודות לי יש לך ההצטיינות. אבל הוא לא תפס את הרמז שלי. . . כמובן שהיו שופטים ובודקים, אבל הם פחדו לצאת מהמקלט אפילו בהפסקה, כשלא ירו, ובחרו לסמוך על הדו''ח שלי. והקצין שלי ידע, כי היהודי יעשה את מלאכתו ,,נאמנה''. . .

ישבתי גם בבית־סוהר. אפילו בצינוק 5 ימים (על לחם ומים, ישנים על קרשים או על הבטון, בלי שמיכות, גם בחורף וארוחה חמה אחת לשלושה ימים). אבל הקפדתי, לא לעבור חודש ימים של מאסר, כדי שלא אצטרך להחזיר את ימי שבתי בבית־הסוהר. היה לי משפט בגלל שבעטתי בסוס, וקצין תפס אותי בשעת מעשה, ונענשתי.

היו לי חברות ממלאבה, שהיו בהכשרה באוסטרולנקה, ומדי פעם באו לבקר אותי בימי א' בקסרקטין. במקרים כאלה היו מודיעים לי תיכף: ,,ארוסתך באה!'' עודני מרגיש גם כיום, את טעמם של ביכורי הדובדבנים האדומים, שהביאה לי שרה צ. חברתי. ואיטקה ויטמן־הלפרן ז''ל, כשבאה לבקר אותי, הביאה לי את האוטופיה של היקסליי אלדוס, שהופיעה אז: ''עולם חדש'', ועשתה רושם בעולם. לקחתי אתי את הספר לבית־הסוהר, למרות שידעתי, כי דבר זה אסור, מצאו אצלי את הספר והחלו לחקור אותי – השם של הספר עורר חשד... ''עולם חדש''!... את הספר לא ראיתי עוד.

אהבתי לקרוא והשתדלתי להשיג ספרים מספריית הגדוד, בלי כריכה, שאוכל להחזיקם בתוך המגפיים. קראתי אז על פי רוב ספרות פולנית (שנקביץ, ז'רומסקי ועוד). ניצלתי את הזמן, אפילו כשהאכלנו את הסוסים, וצריך היה לשמור, שלא יפילו אף גרגיר של שיבולת־שועל ארצה. חברי הגויים, שראו אותי

מעיין בספר, היו אומרים: „היהודי כבר מתפלל". הקצינים הציצו לפעמים, כי רצו לדעת מה אני קורא. הספרות הפולנית היתה כמובן כשרה ולא עוררה שום חשד.

ובכן, השתחררתי ובאתי הביתה למלאבה. הצטרפתי להכשרה, אושרתי לעליה, וחיכינו. . . בהיותי בוארשה פגש אותי חבר ממקוב ואמר לי: בוא אתי, אנחנו רוצים להוציא עתון. נסענו. עבדתי בבית־הדפוס של וייסברג כמה חודשים. פתאום קיבלתי גלויה מחבר שלי מוילנה: בוא מהר לוארשה, נוסעים לצ'כיה (התקיימה אז ועידת השומר־הצעיר). באתי לוארשה, אבל לצערי הרב, אחרתי. הרכבת כבר יצאה. נשארתי אצל קרובים בוורשה. כשחזרו מהוועידה, הצטרפתי לחברים שלי ברכבת, ותחנתי הראשונה היתה ביאליסטוק. אחר־כך נדדתי בערי פולין, כגון גרודנה, לידה, וילנה, וגם לעיירות קטנות ונידחות הגעתי. ביקרתי בסוקולקה, בסופוצקין, בוורונובה, ביינקוני, רדון ואיישישוק ועוד ועוד. . . מי קנה כרטיסים?!. . . נסענו על הגגות, על המדרגות ועל הצלחות בין הקרונות.

בירושלים דליטא שהיתי משך 6 שבועות ונהניתי מאוד מהעיר היהודית. רושם עצום עשו עלי 36 קלויזים, שהיו בחצר אחת. וספריית „סטרשון", מה רב הרושם שעשה עלי השקט וההוד. . . ביקרתי גם בייוו"א ועוד. . . וכעבור זמן הגעתי לסלונים, כדי לייסד פלוגת עבודה לעולים שלנו. ושם קיבלתי הודעה מוארשה, שעלי לעלות. הגעתי הביתה לימים מספר. ארזתי מה שהיה לי לארוז, נפרדתי מהיקרים שלי, מהחברים, מהקן ובפעם האחרונה הלכתי לוולקה, לתחנת־הרכבת ברגל. לא נסעתי בכרכרה, ולא באוטובוס, כשחברי מלווים אותי. זה היה בחודש יולי 1936.

אני בארץ, לא שכחתי את „הדוד" עם ראש החזיר על השלט, והכתובת מתחתיו. והתחלתי לחשוב, על שינוי שם משפחתי. והתלבטויות לא חסרו. חבל שלא היתה אז ברשותי מצלמה לצלם את השלט של „הדוד". אבל בזכרוני הוא נחרת עמוק. אני רואה אותו לעיני עד היום הזה. . .

חיפשתי, שאלתי, חקרתי. הלכתי להתייעץ לוועד השמות. בעצם יכולתי לשנות את שם משפחתי לבן־ישי או בן־אהרן (ע"ש אבא המנוח), או בן־ארצי (לאבא קראו בעיירה – ארצ'ה). ועד־השמות הציע לי את השם סרפדי – "כמה יפה הצליל" – הם אמרו. לבסוף באתי לידי החלטה ומצאתי: אם אני משתייך לשושלת בית־דוד, ודוד המלך (נעים זמירות ישראל) הלא כתב את ספר תהילים, שיניתי את שמי לשרעפי, עוד בזמן הבריטים, בתאריך 12.6.1947 בעתון הרשמי של ממשלת פלשתינה מס' 1586 – יחד עם אשתי טובה והבת שושנה (גם בכתיב יש דמיון שרעפי–שרפסקי, רק ה„סק" הוצא). אמנם לא חסרות צרות עד היום בגלל השינוי. כי לרוב אין הבריות מבטאים אותו נכון. והרי קל לומר שרעבי, כיוון שיש מהלכים לשם־משפחה זה בארץ. לעומת זאת לא תמצא בכל ספרי הטלפונים פעם נוספת את השם שרעפי. ומבינים אמרו לי, שזה דוקא שם יפה.

הילדים לא היו מרוצים כל־כך, כי תמיד שאלו אותם, אם אבא תימני. והילדים שלי דווקא בהירי־עור וכחולי־עיניים וגם הצאצאים כעת. לבת - בטח תהיה הזדמנות לשנות את שם המשפחה. וגם לבן - הרשות לעשות כחפצו. הוא יכול גם להיקרא בן־דוד. (בזמן כתיבת המאמר עוד לא היו נשואים).

את סבא שלי (מצד אבא) לא הכרתי, כי אני נושא את שמו. תמונות וצילומים מאותם זמנים לא נשארו. ולהצטלם אסור היה, מטעם „לא תעשה לך תמונה ופסל!" אפילו כשיצא חוק הפספורטים - זוכר אני, כי הסבא (מצד אמא) בשום־פנים לא רצה להצטלם. בקושי ובעמל רב הצליחו לשכנע יהודי דתי לכך.

בצעירותי התעניינתי, שאלתי ורציתי לדעת, איך היה נראה סבא שלי, הראו לי יהודי בשם זלמן צייטק (אם זכרוני לא מטעני), היה לו כינוי "לוקש" ואמרו לי, זהו הפרוטוטיפ של סבא.

בעיני הוא נראה כיהודי מעדות המזרח או כתימני, כפי שהייתי רואה אותם בספרי־העזר לעברית. שוב רמז לשושלת?...

לא אבוא על סיפוקי, בטרם אוסיף מלים מספר על "האוניברסיטאות" שלי, החל מה"חדר", בית־ספר עממי ולימוד אצל מורים פרטיים. עלי להעיר, כי למרות התהילות והתשבחות לגימנסיה בעירנו, לא לכולם היתה האפשרות ללמוד בה. ולסיימה - לבטח לא, בגלל שכר הלימוד שלא יכלו לעמוד בו. אני יכול למנות שמות חברי, שנאלצו להפסיק את הלימודים, וזה בכיתות הגבוהות. גרם לכך חוב כספי. כזה היה המצב.

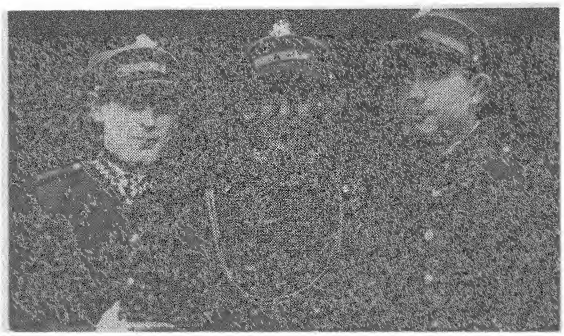
המורים, המדריכים והמחנכים שלי היו ד"ר זאב יונס ז"ל, צבי אליאב ז"ל ויבדל לחיים חייקל רמות. מהספריות של פייבל אופטובסקי, צבי אליאב ז"ל וחייקל רמות שאבתי דעת. את שיעורי העברית הראשונים למדתי אצל דוד פרלה (אליאב) ז"ל ויצחק ניבורסקי ז"ל, בקורסים, בערבים, כשהייתי כבר בתנועת השומר־הצעיר. בגיל צעיר התחלתי לעבוד בדפוס של מר היינדסדורף ובמשך 7 שנים לעבודתי שם, נפגשתי עם אישים שונים ועם מעצבי דעת הקהל בעירנו - וגם מהם רכשתי תורה.

תקופה קצרה עבדתי בדפוס של משפחת וייסברג במאקוב וגם בסלונים, שם הגעתי ע"מ לארגן פלוגת עבודה עבור חברי הקיבוץ שלנו.

ובארץ - בדפוס עין חרוד בשנת 1936, בדפוס סוחובולסקי בחיפה. אח"כ 12 שנים ב"על־המשמר", בדפוס הקיבוץ הארצי במרחביה, ב"מעריב" ו־15 שנים בעתון "למרחב" ושנתיים ב"חברה המאוחדת להדפסה". וגם כעת, 1983, עודני ממשיך בעבודת הקודש, כפי שאני מרשה לעצמי לכנותה.

בכל המקומות שמניתי, עבדתי במחיצת סופרים, משוררים, עורכים ואנשים דגולים. כל השנים עסקתי בקריאה ובסידור יצירות שונות ולא פעם הרשיתי לעצמי להביע בפניהם דעה על יצירה ספרותית כלשהי.

אוהב אני את העבודה בה אני עוסק יותר מיובל שנים. הלא זה פרק נכבד בחיים שלנו עלי אדמות. וגם אחרי העבודה עושים משהו גם לנשמה. מציצים בספר, קוראים עתון, רואים הצגה או סרט, שומעים רדיו, ולפעמים מאזינים למוסיקה, רואים טלוויזיה, נפגשים עם חברים, מתווכחים על כל מיני נושאים העומדים ברומו של עולם ובארצנו. וגם לטובת אנשי מלאכה, צריך להקדיש מעט. אלא שהזמן קצר - והעבודה מרובה.

בצבא הפולני: מימין-דוד שרעפי (שרפסקי), אהרון ויין ואייזנברג (מצ'חנוב) • אין פּוילישן מיליטער: פון רעכטס - דוד שרעפי (שערפסקי), אהרון ווײַן און אײַזענבערג (פון טשעכאנאָוו).

In the Polish army. From right: David Sarapi (Sherpski) , Aaron Wein and Eisenberg (from Chechanov).

דוד שרעפי כ"גפיר" בחיפה בימי המנדט הבריטי.
דוד שרעפי אלס פּאָליציאַנט ("גפיר") בעת דעם בריטישן מאַנדאַט אין ארץ-ישראל.

David Sarapi as a "Gafir" (policeman) during the British mandate.

אסתר בוגן (סגל)

זכרונות

ככל שאנו מתרחקים מן ההווי של הבית הישן, הוא נעשה קרוב יותר ויקר יותר. זכרונות צפים ועולים ומעוררים געגועים עזים לתקופה הנפלאה, שנמחקה בידיים טמאות של מטורף אכזר.

עיירתנו, מלאבה, עריסת ילדותי, היתה עיירה מתקדמת ובה חיים יהודיים תוססים. במרכז ההווי התרבותי עמדה הגימנסיה היהודית, שבה למדו גם צעירים מן העיירות הסמוכות. היו אצלנו חוגים שונים: חוג לספורט, לספרות, חוג דראמטי, עתון מקומי. היו תנועות־נוער רבות: „פועלי ציון", ימין ושמאל, „בונד", „החלוץ" ו„השומר הצעיר". תנועות־נוער עירניות, פעילות, מתנצחות, שהוסיפו תכונה וחיים לעיירה. יפים היו גני־העיר, שדרותיה, שדותיה שמחוץ לעיר ויערות הסביבה. הם שימשו לנו למקום־מיפגש, היכרות, טיול ובילוי.

ממעמקים עולה בזכרוני בית אבא ואמא. בית בקצה חצר ארוכה, בין שני בוסתנים משופעי פירות, הרחק משאון הרחוב. בית מסורתי, מסביר־פנים לכל הבא, מכניס אורחים, בית טוב וחם, דוגמת בתים יהודיים אחרים בעיירה הפולנית. אבא גבה־קומה, יפה־תואר, טוב־לב, שופע חיים ומשרה אור על כל הסובבים אותו. ידיד ילדים ונוער, בעל לב יהודי חם. אמא, בניגוד לאבא, נמוכת־קומה, „קטנטונת", אצילת נפש, עיניים מפיקות חום, תבונה וחוכמה, תמיד מוכנה לסייע בעצה, במילה מעודדת, במעשה; אהובה, מסורה ואוהבת. החגים, המועדים והשבתות – רב היה יופיים. זכורה לי התכונה לקראת החג: בגד חדש, מאכלים מסורתיים, שולחן ערוך, אור הנרות, זמירות וניגונים, אוירת־חג מרוממת. זכורים לי הכנסים המשפחתיים בערבי ראש־השנה ויום הכיפורים. באו דודים ודודות, „חשבון הנפש", חרטה, בקשת סליחה והתפייסות. עודדה את כולנו האווירה המשפחתית החמה, המלכדת, המקרבת לבבות.

ההווי של הבית הישן היו לי מקור השראה לסיפורים לילדי בית־ספרי, וסיפורים אלה תורמים להעמקת התודעה היהודית.

תנועת „השומר הצעיר"

עמוקות נחרתה בזכרוני תקופת היותי בתנועת־הנער „השומר הצעיר". זוהי היתה תנועה נלהבת, מהפכנית, קוראת תיגר על המוסכמות. תביעותיה: התחדשות מוסרית וחברתית, עבודת שדה ומשק באחוזה, בכפר או בחווה חקלאית, והגשמה עצמית בחיי קיבוץ בארץ־ישראל. פגישות הקבוצה היו מוקדשות לעתים לביקורת עצמית ולביקורת הסביבה, לחיפוש דרכים לשיפור האדם ולתיקון החברה. מלאי קסם ושמחת־חיים היו מחנות הקייץ

של התנועה: גלינקי, ידנורוז'ץ, ניסולבו ועוד. בילוי בחיק הטבע, בכפר או ביער. רחצה ושטיפת כלים במי־הנהר הצוננים; התעמלות עם הנץ החמה. משחקי־שדה וספורט. טיולים ביערות העבותים. מטבחי־שדה וארוחה משותפת. לא נעדרה גם פעולה תרבותית ואמנותית: עתון חי ונגינת חלילים או כנור. שיחות מלאות עניין ותוכן: אירועים חשובים בחיי החברה; משפט ספרותי; סתם סיפור ומוסר־השכל בצידו. בערבים שירה, צחוק מתגלגל וריקודים. כל זה גרם לנו אושר וחדווה, ליכד והעמיק יחסי־חברות.

ליציאה למחנה קדמה דאגה לחברים, שקצרה ידם להשיג האמצעים לכיסוי הוצאות־המחנה. היתה לנו קופה משותפת, שמקור הכנסותיה היו תרומות החברים, שכר בקבוקים, עתונים ומלאכות „עמל־כפינו" שמכרנו.

חגים ומועדים

בתנועה ניתן ביטוי רב־גוני לחגי־ישראל. את חג החנוכה חגגנו בבית המדריכה או בבית אחד החניכים. נרות חנוכה, סופגניות, לביבות, משחקי חנוכה. היה עליז ושמח. סיפורים על גבורת המכבים ושירי הזמן. באו השכנים וילדי הסביבה. כל הרחוב הסמוך נטל חלק בשמחת החג. בל"ג בעומר צעדנו היערה בליווי שירה ולפידים. ליוו אותנו עיניים עויינות של שכנינו הפולנים, ועיניים מביעות שמחה וגאווה של בני־עירנו היהודים. ביער – הנפת הדגל, מפקד, שירת „התקוה", הקמת המחנה. שירה וריקודים סביב המדורה עד חצות הלילה.

נשפי תחפושות בפורים, שנערכו באולמות הגימנסיה, היו מפוארים ביותר. הנושאים ברובם היו תנ"כיים: חזון אחרית הימים של ישעיהו הנביא, מלכים, שופטים ושבטי ישראל על סמליהם. כמו־כן מחזות ספרותיים משל עמי העולם, על החי והצומח ועוד. התוכנית היתה עשירה והאולמות היו מקושטים להפליא. ההכנסה היתה קודש לעריכת מחנות הקייץ ולעזרה הדדית.

בתנועה חונכנו וחינכנו לערכים: ריעות ודאגה לזולת; עזרה לחבר ואחריות קולקטיבית; נכונות לתת וערבות הדדית. הערכים הנשגבים הללו, שהם סוד נצחוננו במלחמת ששת הימים.

ששת ימי המלחמה שהיו כה מזהירים וכה עגומים!

זאב יוניש

מלאַווער אין ארץ־ישראל

פאַר פיל מלאַווער וועט זיכער זיין אַ סיורפּריז, אַז אין ארץ־ישראל געפינען זיך שוין אַן ערך 300 מענטשן פון אונדזער שטאָט. ס'איז שווער זיך פאַרזשטעלן אַדורכצוגיין אַ באַלעבטע גאַס אין תל־אביב און נישט באַגעגענען באַקאַנטע פון מלאַווע. בלויז מיט דעם לעצטן שעדיול, זענען פון מלאַווע עולה געווען 40 מענטשן.

גייענדיק איינמאָל איבער דער אַלענבי־גאַס אין תל־אביב, האָב איך במשך אַ פּאָר מינוט געהאַט אַרום זיך אַ היבשע צאָל היימישע יידן, אָנהייבנדיק פון ב. לערער אין דער אַרבעטער־שול אין נטעים, און ענדיקנדיק ביים אינקאַסענט ז. פון ועד הקהילה אין תל־אביב. געווען איז נאָך דאָרט די באַאַמטע פ. פון יפוער פאַרט, דער דעפּוטאַט מיט זיין פרוי י. פ. אאנ"ד.

עס דרייט זיך אַפילו אַרום אין תל־אביב אַ פּאָפּולערער, היימישער כלל־טוער מיט דעם געדאַנק צו גרינדן אין א"י אַ מלאַווער לאַנדסמאַנ־שאַפט, מיט דער אויפגאַבע צו העלפן מלאַווער עולים מיט אינפאָרמאַ־ציעס און אַנדערע הילף, ביי זייערע ערשטע טריט אין לאַנד.

מען טרעפט אָפט אַזעלכע מענטשן, מיט וועלכע מען האָט אין מלאַווע קיין וואָרט נישט גערעדט. ערשט דאָרט ווערט מען געוווירע, אַז אויך זיי זענען פון דער אַלטער היים.

נישט געקוקט דערויף, וואָס אין ארץ־ישראל האָט זיך אַזוי פיל געענדערט, אַז אַנשטאָט נוה־שלום, איז רחוב רש"י, ווייסט דאָך יעדער מלאַווער שלימזל, אַז ביי ב. ל. געפינט מען אַ מקום מקלט, ביז מען באַקומט אַרבעט, ביז מען אָרדנט זיך איין.

און דאָס מוז געזאָגט ווערן צום שבח פון אַ סך מלאַווער פאַמיליעס, אַז יעדער בחור אָדער בחורה געפינט ביי זיי אַז אָפן הויז. ווו מען נעמט אים אויף בסבר פנים יפות, ווו ער קאָן קומען אויף אַ שבת, יום־טוב. דאָך היימיש.

✶

כ'טרעף דעם בעקער ק.: „ווי גייט עס דיר"? דער ענטפער איז קורץ און בינדיק: „כ'פאַרדין 50 פּיאַסטער אַ טאָג (13 זל.) מיט דריי ברויט. כ'האָב אַ פרוי, אַ ביסל געלט, כ'האַלט ביים קויפן אַ בוי־פּלאַץ, כ'וויל מיר בויען אַ הויז". דאָס זעלבע דערציילט מיר דער אַרבעטער ביי צעמענט, און ער גיט צו: „מיר ווילן זיך בויען אַ הויז, ווייל מיר דערוואַרטן בקרוב אַ קינד".

די מלאָווער קאָלאָניע האָט שוין אַ היפּשע צאָל קינדערלעך — כן ירבו — שיינע, געזונטע קינדער, וואָס האָבן שוין נישט קיין סענטימענטן פאַר דער אַלטער היים. זייער אַלטע און נייע היים איז — ארץ־ישראל. יענע קינדערלעך האָט אַ בעסער מזל געבראַכט אויף דער וועלט, זיי וויסן שוין נישט וואָס מיינט גלות, אויף זיכערן באַדן שטעלן זיי די ערשטע טריט אין לעבן.

✶

זייענדיק אין שפּיטאָל, באַגעגן איך איינמאָל אַ מלאָווער פּרוי מיט איר קינד, צ. ש״ס טאָכטער. איך האָב זי דערקענט אַ דאַנק דער פאַמיליע־ענלעכקייט. און ווידער די אַלטע פראַגע: „ווי גייט עס, ווו וווינט איר?״ דער מאַן איז אַ פורמאַן און ווינען ווינט זי אין „שכונת כאַפּ״. ס׳וועט זיין אינטערעסאַנט צו דערציילן, פון וואַנען שטאַמט דאָס וואָרט „שכונת כאַפּ״. „שכונה״ הייסט אַ קוואַרטאַל, „כאַפּ״ איז פון יידישן וואָרט „כאַפּן״. צווישן תל־אביב און פתח־תקוה האָט זיך געפונען אַ שטח פרייער באָדן, וואָס האָט געהערט צו מצרישע יידן. לויטן טערקישן געזעץ, קאָן באָדן בלייבן פריי נאָר אַ באַשטימטע צייט. דערנאָך ווערט דער באָדן הפקר און יעדער קאָן זיך אויף אים באַזעצן — און דורך דעם ווערן זיין פּריוואַט אייגנטימער. דאָס איז די קורצע געשיכטע פון „שכונת כאַפּ״. אויף אַ ווונק פון געוויסע קרייזן, האָבן זיך אין איין שיינעם טאָג אַ לאָז געטאָן יידן מיט ווייב־און־קינד, האַק און פּאַק, אויף אָט דעם באָדן, אַרומגעצוימט וויפל ס׳האָט זיך געלאָזט און גענומען צונויפשטעלן באַראַקן. מ׳האָט פיבערהאַפט געאַרבעט און במשך פון אַ פּאָר טעג איז אויסגעוואַקסן אַ נייער פונקט — „שכונת כאַפּ״.

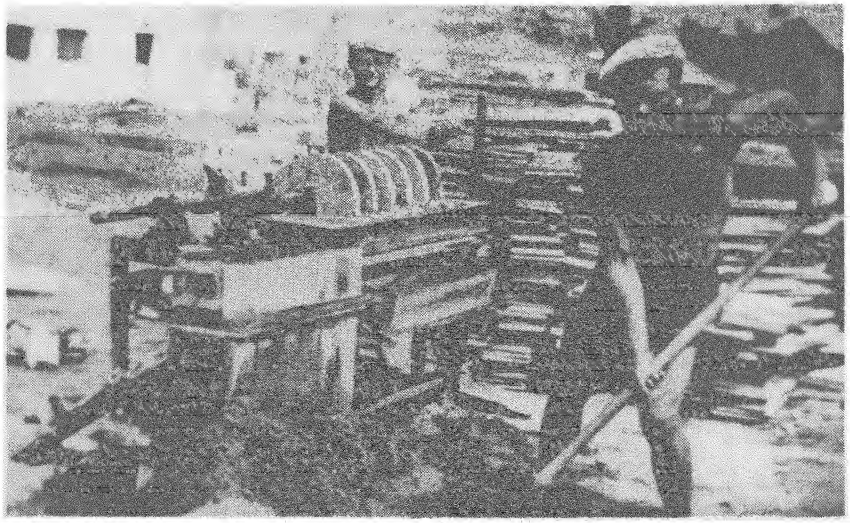
ביי דער אַקציע, האָט אויך מיטגעווירקט אַ פאַרשטייערין פון דער מלאָווער קאָלאָניע.

✶

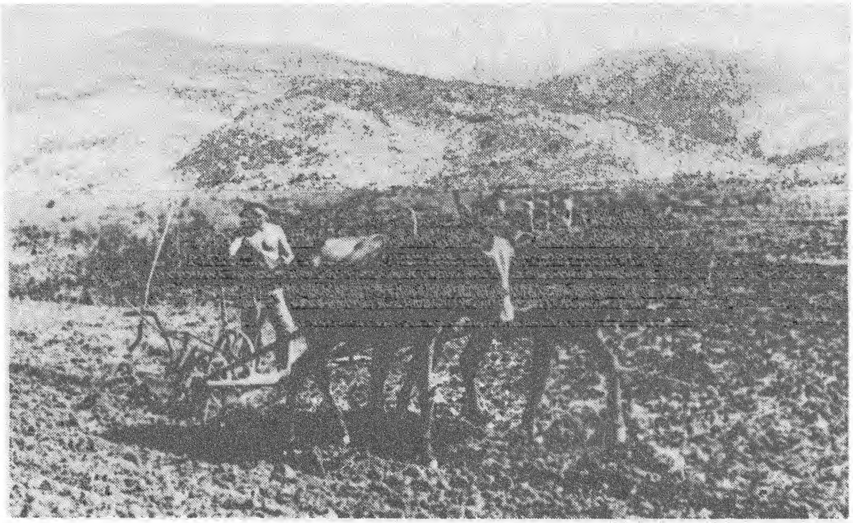
מיין בילד וועט נישט זיין פולקאָם, אויב נישט דערמאָנען דער בעקערינס איידעם ס. מיט זיין שיינער שטים, וואָס ביי די אויטאָבוסן אויף רחוב השרון פאַרקויפט ער זינגענדיק „מלוגמה לדדוגמה, קנו שנים בחצי גרוש״. יעדן טאָג שאַפט ער נייע גראַמען וועגן זיין אייז און עסקימאָ, וואָס ער פאַרקויפט. די פּאַסאַזשירן קאָנען אים שוין, האָבן אים זייער ליב, קויפן אָפט, אפשר נישט אַזוי צוליב דער סחורה, ווי צוליב זיין שיינער שטים. אויך ער שטאַמט פון מלאָווע.

צום סוף — נאָך אַ גרוס פון דער ליבער חברה פון מלאָווער קיבוץ „כרית״ אין הדר. זי אַרבעט, איז צופרידן און האָט שוין זוכה געווען צום ערשטן קינד אויפן נייעם אָרט. איר נאָמען איז נירה.

אַן אויספירלעכער גרוס פון מלאָווער אין ארץ ישראל, גרויס און פאַרצווייגט. די הויפּט־זאַך — אַלע זענען צופרידן, אַרבעטן, פאַרדינען און האָפן אין אַ קורצער צייט נעמען צו זיך זייערע נאָענטע פון מלאָווע.

ישראל רייגגבירץ, פועל בנין
• ישראל רייגגעווירץ, בוי-ארבעטער.
Israel Reingewirtz, building worker.

חורש ראשון בקיבוץ דן - יהושע גז׳ביניאז׳ (בן-דב)
• ערשטער אקער אין קיבוץ דן - יהושע גזעביעניאזש (בן-דב).
First month in kibbutz Dan, Yehoshua Gzebianiazh (Ben-Dov).

חג הפסח אצל משפחת בריש פרלמוטר ברעננה, 1925 • פסח ביי
דער משפחה פערלמוטער אין רעננה, 1925 131

Passover with the Merish family in Raanana, 1925.

פסח בתל-אביב, אצל משפחת לקריץ, 1937 • פסח ביי דער
משפחה לאקריץ אין תל-אביב, 1937

Passover in Tel Aviv, the Lakritz family, 1937.

צעירים דתיים עם פנחס מונדרי ומנדל וולף קפה • רעליגיעזע
יוגנטלעכע מיט פנחס מאנדרי און מענדל וואלף קאפע

Religious young people with Pinchas Mondary and Mendel Wolf Koffe.

חוה פרנקל ביום עלייתה ארצה, 1925 • חוה פרענקעל אין
טאג פון איר עולה זיין, 1925.

Chava Frankel on the day of her aliya to Palestine, 1925.

יוסף אָפּאַטאָשו

פון מיין לעקסיקאָן

די ווייטערדיקע ווערטער זענען גענומען פון זיין ראָמאַן „אין פּוי־לישע וועלדער" און אַנדערע דערציילונגען (1915—1919). דאָס זענען אַוודאי לאָקאַליזמען פון מלאָווע און אומגעגנט.

אָביערקעס (נאָר אין מערצאָל) — קאַרטאָפל־שאָלעכץ.

אויסגעשעניטענער — סריס „ווי ווינט זי מיט אַזאַ אויסגעשעניטענעם?"

אויסהייבנס, דאָס — שבת צי יום־טוב, ווען מען גייט לייענען די תורה. „ער קומט אין שול אַריין נאָכן אויסהייבנס".

אויסשישן — אויסדאַרן. „אויסגעשישעט — הויט און ביינער".

אומגעהאַרישט (= אומגעהייריש) — באַנומען, אויסטערליש. „פון וואַלד האָבן זיך געטראָגן אומגעהיירישע קולות".

אונטערשלאָגן — גנבענען. „ער האָט אונטערגעשלאָגן אַ זאַק צוקער".

איינגליגן — איינזייערן. „דאָס איינגעלייגטע קרויט האָט פאַרשמעקט די שטוב". „אַן איינגעלייגטע אוגערקע איז אַ לעבתג".

איינשיט, דער — די ציך, וווּ מען שיט אַריין די פעדערן אַ גרויסער בויך. „מיטן געלט וואַקסט דער איינשיט".

אַכטע — אַכט אַ זייגער. „ס'איז נאָך קיין אַכטע נישט געווען, ווען מען האָט זיך געשטעלט דאַוונען". אַז מען פרעגט: „ווי שפּעט איז?", איז דער ענטפער: „איינסע, צווייע, דרייע, פירע", אאַז"וו. „ער קומט מיטן צוועלפער צוג".

אלול־פעדעם — שפינוועב וואָס טראָגט זיך סוף זומער אין דער לופט. „אין דער רחבות טראָגן זיך אלול־פעדעם".

אָפּקאָטערן — אָפּגעווינען ביים שפּילער אין קוויטלער צי אין קאָרטן. „ער האָט מיך אַזוי אָפּגעקאָטערט, אַז כ'בין אַרויס נקי".

אַריבערשמעקן — אַריבערקומען. „ווי מען האָט אַריבערגעשמעקט די שוועל, באַלד כיבוד".

באָטשאַן, דער — בושל. „די פּאָלעס זענען צעפלויגן, ווי אַ פּאָר צעשפּרייטע פליגלען פון אַ באָטשאַן".

באַנומען — אויסטערליש. „אין די אויערן — באַנומענע קולות".

בלייז, דער — אַ דין לעדער פון די פעלעכלעך פון שעפּסן, וואָס ווערט צוגעשטעפּט אָדער צוגעקלעפּט מיט פּאַפּ אונטערן אונטערגענייי, הינטער די כאָליוועס. פון דעם לעדער מאַכט מען אויך פּויקן, מען בינדט איין דערין ספרים. „דאָס איז אַ בלייז, נישט קיין לעדער".

בלינדער עליע, דער — שלאָף, קראַנק. „דער בלינדער עליע ליגט אים שוין אין די אויגן".

גאיעס, דאָס — גוויישער המון. „סגאַיעס גייט שוין פון תפילה".

גילדענער־גוטן — ווען ס׳גייט איינעם זייער גוט, ער איז אין די פעדערן. „און ווי איז אַ מענטש אין זיין גילדענעם־גוטן אַזוי שווער אויף דער קעשענע?"

געביפט — אַ דורכגעטריבענער פאַרשוין, וואָס איז דורכגעגאַנגען ס׳קאַלטע און ס׳וואַרעמע. „ער איז אַ געביפטער יונג".

געהינטעכץ, דאָס — פעוול, אַנלויף. „געהינטעכץ בלייבט געהינטעכץ".

געלענק, דאָס — טאַלענט, געשיקטקייט, גלידערשלאָס „ס׳איז אַ מענטש מיט גרויס געלענק אין די הענט". „ס׳זייגערל האָט ער צוגע־שנאַלט צום האַנטגעלענק". „די הענט ווילן זיך אָפרייסן פון די גע־לענקען".

געשלידער, דאָס — לונג און לעבער. „ער קומט אָפּ אַ גאַנצע וואָך מיט אַ שטיקל געשלידער".

דורכהאַק, דער — אַן אויסגעהאַקט לאָך אין אייז, פון וואַנען מען שעפּט ווינטער וואַסער. „דער דורכהאַק אין טייך איז געווען פאַרשאָטן מיט שניי".

דעכען — עטעמען. „ער האָט נישט געקענט אָפּדעכען".

דראָען — נאָענט, חבר. „כ׳בין נישט מיט אים דראָען".

וואַלקער, דער — אַ בעל־מלאכה וואָס אַרבעט אויס (קנייטשט אויס) פון רוילעדער ס׳אונטערגעניי (פּשישוועס) און די כאַליוועס.

וואָליטשקע, די — וואַלענער פאָדעם צו שטריקן און צו העפטן. „אַ וואָליטשקענער מיזרח".

זעגעכץ, דאָס — דאָס אָפּפאַל ווען מען זעגט האָלץ. „די שענק איז געווען אויסגעשאָטן מיט זעגעכץ".

חתימת־יד — פּאַטש. „לייגט ער אַ חתימת־יד, דערזעט מען די באַבע יורע פאַר די אויגן".

כעבליען — נישט ריין וואַשן. „זע נאָר ווי זי האָט אויסגעכעבליעט ס׳ביסל וועש!"

לופּט, די — צוגווינט. „ס׳מויל האָט זיך פאַרדרייט פון אַ לופּט". „אַ לופּט אים אין די אויגן אַריין".

לעק — גאַרנישט. „ס׳איז נישטאָ קיין לעק אין שטוב".

מאַרדעוואַניע, די — אַן אומגליק. „אַ מאַרדעוואַניע איז עס, נישט קיין דירה".

משכנתא (אַרויסגערעדט: מישקאַ׳נטע) — אַוועקלייגן איינעם און אָפּשמייסן. „נעמט אים אויף אַ משכנתא".

נאבלען (נבל) — רעדן שמוציקע רייד. „וואָס דאָס צענאַבלט".

נאָפּלען (נבלען ?) — טרייף מאַכן ביים שעכטן. „דער שוחט האָט גענאָפּלט די קאַטשקע".

נעמיראָוווער גזירה — אַ מענטש וואָס האָט ליב צו נעמען, ניט צו געבן. „ער איז אַ נעמיראָוווער גזירה".

סמאָלע ־ הינטן, דער — שוסטער־גזעלן (שפּאָטיש). „וואָס זאָגסטו נישט צום סמאָלע־הינטן ?"

סעקבעטל, דאָס — שלאָפבאַנק. „דאָס סעקבעטל שטייט נאָך ביי דיר ?"

פּאַטשאַפּען — כאַפּן אין אַ ווינקל. „זיי האָבן אים שוין פּאַטשאַפּעט".

פּוצעריין, פּוצערקע, די — אַ קאַפּעליוש־מאַכערין, אַ מאָדיסטקע.

פּיסקעווען, דאָס — עפענען אַ גרויס מויל. „וואָס האָסטו זיך אַזוי צופּיסקעוועט ?"

פּרענטע, די — שטאַבע, פּאָס. „דער זונפאַרגאַנג האָט געלאָזט הינטער זיך פּאַסן אש, פּרענטעס, קופּעס".

פּידעס (בלויז אין מערצאָל) — אַ וואַסערברעט מיט קייטן פון ביידע עקן. „דער וואַסערטרעגער האָט קונציק פאַרוואָרפן די פּידעס איבער די אַקסלען און די צוויי ליידיקע עמערס האָבן מיט אַ סקריפּ זיך צעוויגט אויף די קייטעלער".

פראַנצל, דער — אַ נבזה. „דער טאַטע איז אַזאַ פראַנצל ווי דער זון".

קאָלטן, דער — שטעכלער וואָס יינגלער וואַרפן תשעה־באב אין מיידלעכס האָר. „לאַבוזעס האָבן איר אַנגעשטעקט אַ שויבער מיט קאָלטענעס".

קילע־גראַבלער, דער (קהילה־גראַבלער) — אַ קהלישער קאָכלעפל (שפּאָטיש).

קלאַפּשטיין, דער — אַ פלאַטשיקער, קיילעכדיקער שטיין, ווו אַ שוסטער קלאַפּט אויס זוילן־לעדער. „ער האָט געהאַלטן דעם קלאַפּשטיין אויף די קני".

קליאַפּע, די — לאַץ. „ער האָט אים אַ כאַפּ געטאָן פאַר די קליאַפּעס".

קרימפּלפּאַלץ, דאָס — דאָס אויסגעבויגענע שטיק האָלץ, ווו מען הענגט אויף אַ בהמה פאַר די געפּענטעטע פיס ביים שינדן. „אויפן קרימפּלהאָלץ איז געהאַנגען אַן אָפּגעשינדענער ביק".

קרעקן זיך — ווערגן זיך. ער האָט זיך געקרעקט מיט אַ גרעט (פישביינדל).

שאַרשטיק, דאָס — (אַרויסגערעדט : שאַארשטיק) — אַ דין קיילעכדיק שטיק גאָלד, צוויי מאָל די גרייס פון אַן אויבל, וואָס אַלטע ווייבער פלעגן טראָגן אויף דער גילדענער קייט. מיין באָבע האָט עס נאָך געטראָגן. זי האָט מיר געזאָגט : „די גילדענע אַרעבסקייט מיטן שאַרשטיק, האָב איך געקריגן צו די תנאים".

שינטעז, שענטעז, דער — אַ לאַבוז, אַ יינגל אַ שד. „ס'איז דען אַ יינגל? ס'איז אַ שינטעז". (ס'זאָל שטאַמען פון שד (שין — דלת).

שלאַקריריק — געלײמט, באַנומען. „זי ליגט אַ שלאַקריריקע".

שנאַרזאַק — בעטלער. „אַזאַ שנאַרזאַק!"

שנויץ, דער (אַרויסגערעדט: שנאַאץ) — שנייצשערל. „רבקה'לה האָט פאַרשנייצט מיט אַ זילבערנעם שנויץ דעם ליכט".

שעצקע, די — פערדפאַשע. דין געשניטן שטרוי, געמישט מיט קלייען.

שערגען — האסטיק רינען. „ס'וואַסער שערגעט". „פון דעם בויך שערגעט בלוט".

• יוסף אופטושו במכסיקו, עם יחזקאל קריסטל ויוסף פשישבה
יוסף אָפּאַטאָשו אין מעקסיקע, מיט יחזקאל קריסטאל און יאָסל פשישוואַ.
Yosef Opatoshu in Mexico, with Yechezkel Kristal and Yosef Pshishwa.

יידיש לעבן אין די דרייסיקער יאָרן —
אין ליכט פון דער אָרטיקער פרעסע

מלאַווע האָט אַוודאי געהערט צו די געציילטע, אויב נישט איינציקע יידישע ישובים אין פאַרמלחמהדיקן פוילן, ווו עס זענען דערשינען אייגענע, לאָקאַלע צייטונגען. הגם איינמאָל אין וואָך, צי מיט לענגערע איבעררייסן, אונטער פאַרשידענע נעמען און פון איינע פאַרטייען, האָבן מיר אין די פאַרעלטערטע בלעטער געפונען אַ זעלטענעם אוצר מיט מאַטעריאַלן וועגן ברויזנדיקן, יידיש־געזעלשאַפטלעכן, רעליגיעזן און קולטורעלן לעבן אין שטאָט אין די לעצטע 10—12 יאָר פאַר דעם גרויסן חורבן.

פון די 3 געבונדענע און שטאַרק אָפּגעהיטענע דורך אונדזערע בני־עיר קאָמפּלעטן פון מלאַווער יידישע צייטונגען, נעמען מיר אַרויס פאַר דעם יזכור־בוך פאַרשידענע ידיעות וועגן זיצונגען, פאַרזאַמלונגען, קאָנפערענצן און געשעענישן אין דער קהילה, שטאָטראַט און אין די יידישע אינסטיטוציעס און אָרגאַניזאַציעס, פּאַרטייען און געזעלשאַפטן. און דער עיקר — אַ ריי אַרטיקלען אין וועלכע די מחברים, יידן פון מלאַווע, באַהאַנדלען די פּראָבלעמען פון שטאָט אין יענער תקופה. אַ טייל אַרטיקלען זענען אויך אָן נעמען פון די מחברים.

די וויכטיקסטע כראָניק און אַרטיקלען זענען גענומען געוואָרן פון די פאָלגנדיקע פעריאָדישע אויסגאַבן:

„דאָס מלאַווער לעבן", פון די יאָרן 1927—1931.

„מלאַווער נייעס", 1931, 1932, 1933.

„מלאַווער שטימע", 1934, 1935.

„אונדזער עבאַ", 1937.

„אונדזער עבאַ", 1937, 1938.

„יובל אויסגאַבע XX פון דער געזעלשאַפט פאַר יידישע שולן אין מלאַווע, צום 20־יאָריקן יובל פון דער יידישער גימנאַזיע (1937)".

„די טריבונע", 1939.

„אונדזער טריבונע", 1931.

„מלאַווער כראָניק", 1931.

„מלאַווער צייטונג", 1934.

„אונדזער קאַמף", 1931.

פון קהילה־לעבן אין מלאַווע
הכנות צו די וואלן

פון דעם 14טן ביז דעם 22סטן פעברואַר, איז אין גמינע־לאָקאַל געווען אויסגעלייגט די ווילער־רשימה, כדי נאָכקאָנטראָלירן ווער ס׳איז נישט פאַרשריבן. רעקלאַמאַציעס זענען איינגעפלאָסן 136.

די זיצונג פון דער רעקלאַמאַציע־קאָמיסיע האָט באַשטעטיקט אַלע רעקלאַמאַציעס, אויסער 60, וועלכע האָבן נישט צוגעשטעלט קיין דאָקומענטן צו באַווייזן, אַז זיי זענען וואַלבאַרעכטיקט. פון די דאָזיקע 60, האָט דער סטאַראָסטע צוריק באַשטעטיקט 23. די ווילער־ליסטע אַנטהאַלט 1198 פערזאָן (ביי די ערשטע וואַלן — 1164).

פון דעם 22סטן ביז דעם 27/3 איז געווען דער טערמין אַריינצוטראָגן קאַנדידאַטן־ליסטעס. איינגעפלאָסן זענען פאָלגנדע 7 ליסטעס:

ליסטע נומ. 1 — פאַרייניקטער רעליגיעזער בלאָק. קאַנדידאַטן: ר׳ פנחס מאַנדרי, ר׳ ישראל אלעקסאנדראָוויץ, ר׳ זישע זילבערבערג, ר׳ דוד הערש מאַקאָווסקי, ר׳ חיים יוסף גאָלדבערג, ר׳ חיים לייב מייזליץ.

ליסטע נומ. 2 — ציוניסטן. קאַנדידאַטן: א. ראָזנבערג, מ. ציטרין.

ליסטע נומ. 3 — (בית המדרש ליסטע). קאַנדידאַטן: י. ניצקין, מ. מאַלוכנאַ, ד. גאָטליבאָווסקי, מ. ליכטנשטיין, יוסף פנחס ווישניאַק, מרדכי לייב ליסטאָפּאַד.

ליסטע נומ. 4 — האַנטווערקער: ב. ביילאָוויטש, ז. ניבאַרסקי.

ליסטע נומ. 5 — מזרחי. קאַנדידאַטן: מ. י. טשאַרקאַ, ג. ניימאַרק.

ליסטע נומ. 6 — אַלעקסאַנדער חסידים. קאַנדידאַטן: ב. אַלטער, פּ. מ. בערלינקאַ.

ליסטע נומ. 7 — „פועלי־ציון". קאַנדידאַטן: מ. קאַנאַרעק, אַ. ראָזענטאַל.

די וואַלן קומען פאַר זונטיק, דעם 17/4, פון אַכט פרי ביז אַכט אוונט, אין נייעם בית־המדרש.

יעדער ווײלער מוז מיטברענגען אַ דאָקומענט, כדי אויף דער פאָדערונג פון דער וואַל־קאָמיסיע אים קאָנען פאָרשטעלן.

דער וואַל־אויסגאַנג

דער וואַל־קאַמף צו דער קהילה איז געווען זייער אַ „הייסער״. ליסטעס 2, 3, 4 און 5, פון ציוניסטן, האַנטווערקער און רעכטע פועלי־ציון, זענען אַרויסגעטרעטן פאַרייניקט, מיט דעם פּאַראָל צו פאַרניכטן די אַגודה. אַלע פּאַרטייען האָבן איינגעאָרדנט מיטינגען, ווו מ׳האָט אויסגערעדט אויף דער אַגודה מיט אירע פירערס — וואָס אין דער קאָרט שטייט. מ׳האָט איינגערעדט דעם המון, אַז די אַגודה־דאַזאָרעס האָבן פשוט געגנבעט קהילה־געלטער (ס׳איז צו שטוינען אויף דער סבלנות פון אונדזערע דאַזאָרעס, וועלכע האָבן די רכילות־טרייבער נישט צוגעצויגן צו פאַראַנטוואָרטלעכקייט). אין דער פּאָליציי איז איינגעפאַלן אַן אַנאָנימע אָנקלאַגע, אַז די הערן מאַנדרי און וויטמאַן שמוגלען טאַבאַק פון דייטשלאַנד און האָבן באַהאַלטן טאַבאַק אינעם עמוד פון בית־המדרש... דעם סיום־מיטינג שבת פאַר די וואַלן, האָבן די קעגנער אויפגערייצט. מ׳האָט געשלאָגן און געפּאַטשט, אויף וואָס די וועלט שטייט. מיט איין וואָרט — ס׳איז געווען רשות למשחית.

דער אייגנטלעכער וואַל־טאָג איז פאַרהעלטניסמעסיק אַריבער רויִק.

פון די 1164 ווײלערס, האָבן געשטימט 87 פּראָצענט. 3 ווייסע צעטלען, איינער אַ געפּסלטער.

נר. 1 (אַגודה), 435 שטימען — 6 מאַנדאַטן: פנחס מאַנדרי, פסח משה בערלינקאַ, דוד הערש מאַקאָווסקי, מענדל סלאַבאַגורסקי, ישראל אַלעקסאַנדראָוויטש, זישע זילבערבערג.

ליסטע נר. 2 (ציונים), 130 שטימען — איין מאַנדאַט. א. ראָזענבערג.

ליסטע נר. 3 (מזרחי): 125 שטימען — 1 מאַנדאַט. חיים אלי פערלאַ.

ליסטע נר. 4 (האַנטווערקער), 239 שטימען — 3 מאַנדאַטן. בעריש ביילאָוויטש, משה קראַסנאָבאָרסקי, זלמן ניבאָרסקי.

ליסטע נר. 5 (רעכטע פועלי־ציון), 79 שטימען — 1 מאַנדאַט. מ. קאַנארעק.

די ערשטע זיצונג פונעם נייעם קהילה־ראַט איז צונויפגערופן געוואָרן דריי מאָל דורכן פאַרוואַלטונג־פּרעזעס ה׳ וויטמאַן. געקומען זענען יעדעס מאָל בלויז די אַגודה־פּרנסים. צום דריטן מאָל איז שוין די זיצונג פאָרגעקומען ביי 6 באַטייליקטע, אונטערן פאָרזיץ פון ה׳ זישע זילבער־בערג, אַלס דעם עלטסטן. ס׳איז געוויילט געוואָרן אַ קאָמיסיע צו די וואַלן פון אַ פאַרוואַלטונג, פון פינף פערזאָן: פ. מ. בערלינקאַ, פ. מאַנדרי,

א. ראָזנבערג און ב. ביילאָוויטש. די לעצטע צוויי האָבן תחילת באַיקאָ־טירט די קאָמיסיע־זיצונגען.

צו די פאַרוואַלטונג־וואַלן האָבן פיגורירט 3 ליסטעס. אויף אַן אַלגע־מיינער ראַט־זיצונג, איז אונטערן פאָרזיץ פון ר׳ זישע זילבערבערג געוויילט געוואָרן אין דער פאַרוואַלטונג: א. מ. פרענקעל, ש. ח. פערל־מוטער, ש. מ. מאַנדריי, א. מ. נײמאַרק. (פאַרטרעטער: י. הערשבערג, י. א. באַטשאַן, ה. וו. שפּיגעל, ל. גערטנער); ליסטע נר. 2: ב. שאַפּיק, מ. קאַנאַרעק, מ. ל. ראַק. (פאַרטרעטער: ז. שרוט, ח. גערשקאָוויטש, וו. ב. ווינדיצקי). ליסטע נר. 3: ז. ניבאַרסקי (פאַרטרעטער: ד. ביע־זשונסקי).

אויפן אָרט פון ה׳ ניבאַרסקי, וועלכער איז געוויילט געוואָרן אין דער פאַרוואַלטונג, איז אַריין אינעם ראַט ה׳ קאָזשיבראָדסקי.

די פאַרטרויונג־מענער פון די ליסטעס 2, 3 און 4 האָבן אַריינגעטראָגן אַ רעקורס צום וואָיעוואָדע קעגן באַשלוס פונעם סטאַראָסטע, וועלכער האָט געפּסלט זייער פאַרבינדונג־ליסטע.

פאַר די וואַלן צו דער פאַרוואַלטונג, האָט א. יאַניש זיך געווענדעט אין נאָמען פון „מזרחי״ צו דער אַגודה, וועגן אַריינגעבן אַ בשותפותדיקע ליסטע, בתנאַי, אַז דער מזרחי־פאָרשטייער זאָל באַקומען... דעם פרעזעס־אַמט. פון דער אַגודה־זייט האָט מען זיי געוואָלט געבן ביידע וויצע־פרעזעסן — און זיי האָבן זיך אומגעקערט צו זייער שורש: די „דריי־איינהייט״, שאַפּיק־קאַנאַרעק־ראַק...

לויט אַ באַשלוס פון די רעכטע פּועלי־ציון, מוז זייער פאָרשטייער אין דער קהילה גיין בגילוי ראש (חלב מיט טשוועקעס)... טאַקע באַלד אויף דער ערשטער זיצונג האָט זייער פּרנס ה׳ פּינקוס אויסגעטאָן דאָס היטל. אויף דער באַמערקונג פון דעם פאָרזיצער, האָט אים פאַרטיידיקט דער מזרחי־פּרנס ה׳ פערלאָ, אַז הגם ער אַליין איז נישט מסכים דערצו, פאַרשטייט ער אָבער, ווען ה׳ פּינקוס טוט עס, כדי צו „דעמאָנסטרירן די וועלטלעכקייט פון דער קהילה״.

די קאָנסטיטואירונג פון די קהילה־אינסטאַנצן

ענדלעך, נאָך דריי מאָל צונויפרופן דעם ניי־געוויילטן קהילה־ראַט, ווען די אָפּאָזיציע־ראַטמענער זענען צו דער זיצונג נישט געקומען, איז דאָנערשטיק כ״ד תמוז צושטאַנד געקומען די ערשטע קאָנסטיטואירנדע זיצונג, מיט דער באַטייליקונג פון אַלע ראַטמענער. די זיצונג עפנט דער פאָרזיצער פון דער אַלטער פאַרוואַלטונג, ה׳ וויטמאַן און בעט פאָרצו־שטעלן קאַנדידאַטן צום ראַט־פּרעזידיום. עס ווערן פאָרגעשלאָגן דורך ר׳ פּנחס מאַנדריי (אַגודה־פראַקציע) — ר׳ ישראל אַלעקסאַנדראָוויטש אויפן אַמט פון ראַט־פאָרזיצער. בעריש ביילאָוויטש שטעלט אַרויס, אין

נאָמען פון די האַנטווערקער, ציונים און מזרחי, די קאַנדידאַטור פון ח. א. פערלאַ. פינקוס לייגט פאָר, אין נאָמען פון פועלי־ציון, זיין אייגענע קאַנדידאַטור. ביי אַ געהיימער אָפּשטימונג, באַקומט אַלעקסאַנד־ראָוויטש 6 שטימען, פערלאַ 5 און פינקוס 1 שטים. אַלס פאָרזיצער פון קהילה־ראַט ווערט אויסגעוויילט דער אַגודה־קאַנדידאַט ישראל אַלעקסאַנ־דראָוויטש.

צו דער וואַל פון אַ וויצע־פאָרזיצער, לייגט פאָר פּ. מאַנדרי, למען השלום, די קאַנדידאַטור פון בעריש ביילאָוויטש. דער לעצטער דערקלערט אין נאָמען פון דער אָפּאָזיציע־פראַקציע, אַז זיי וועלן זיך נישט באַטייליקן אין די וואַלן. אויפן פאָרשלאַג פון ה׳ מאַנדרי, ווערט אַלס וויצע־פאָרזי־צער געוויילט, מיט זעקס שטימען פון דער אַגודה־פראַקציע און ביי זעקס אָפּגעהאַלטענע — ר׳ זישע זילבערבערג.

זונטיק, דעם 12טן פּ. ח. איז פאָרגעקומען די קאָנסטיטואירונג־זיצונג פון דער ניי־געוויילטער פאַרוואַלטונג, צו וועלכער עס זענען געקומען אַלע ניי־געוויילטע דאָזאָרעס און דער רב. פאָרן צוטרעטן צום סדר־היום, פּראָטעסטירט דער רב שאַרף קעגן דאָזאָר קאַנאַרעק (פועלי־ציון) פאַרן זיצן בגילוי ראש. דער פאָרזיצער פון דער זיצונג פאָדערט פון ה׳ קאַנאַרעק זיך צופּאַסן צו דעם רב׳ס פאַרלאַנג. ה׳ קאַנאַרעק ענטפערט, אַז ער פאַרטרעט זיין פּאַרטיי און נאָר פאַר איר איז ער פאַראַנטוואָרטלעך.

דאָזאָר ש. מ. מאַנדרי: — אין דער גמינע זענען פאַרטראָטן פאָר־שטייער אויך פון אַנדערע ריכטונגען און ה׳ קאַנאַרעק מוז זיך רעכענען מיט זייערע געפילן. טאָן וואָס ער וויל — קאָן ער נאָך ביי זיך אין דער היים.

דאָזאָר שאַפּיק: — דאָס וואָס ה׳ קאַנאַרעק גייט אינעם בלויזן קאָפּ, איז אַ פּועל־יוצא פונעם „פּאַראַגראַף 20״.

ענדלעך ווערט אָנגענומען דער פאָרשלאַג פון ה׳ ניבאָרסקי איבער־צוגיין איבער דער פראַגע צום טאָג־אָרדענונג.

צוטרעטנדיק צום וויילן דאָס פּרעזידיום, פאַרלאַנגט ה׳ קאַנאַרעק איבערצולייענען דעם פּראָטאָקאָל פון די פאַרוואַלטונג־וואַלן. ער שטעלט פעסט, אַז עס זענען נאָר דאַ 8 אָפיציעל געוויילטע דאָזאָרעס און דער רב דאַרף נישט האָבן קיין וואַל־רעכט צום פּרעזידיום.

דערויף דערקלערט דער רב, אַז רבנים האָבן שטענדיק געהערט צו די קהילה־פאַרוואַלטונגען, נאָר די דייטשע אָקופּאַציע־מאַכט האָט זיי דאָס רעכט צוגענומען. איצט זענען זיי דורך דער פּוילישער רעגירונג צוריק געשטעלט געוואָרן אין זייערע רעכט און ער וועט זיך נישט לאָזן דערפון באַרויבן.

ה׳ שאַפּיק נעמט דאָס וואָרט און דערקלערט, אַז צוליב דעם וואָס דער רב באַטייליקט זיך אין די פּרעזידיום־וואַלן, וועט די אָפּאָזיציע זיך נישט באַטייליקן אין דער זיצונג. דערביי האָט ער געהאַלטן אַ גאַנצע

„רעדע" מיט באַליידיקנדיקע אויסדרוקן אויפן אַדרעס פון דער נייער פאַרוואַלטונג. דער פאַרזיצער וויטמאַן באַשליסט נישט אַריינצוגעמען אינעם פראָטאָקאָל זיין רעדע, צוליב איר באַליידיקנדיקער פאָרעם.

נאָך דעם ווי די דאַזאָרעס קאַנאַרעק, שאַפּיק, ראַק און ניבאַרסקי פאַרלאָזן די זיצונג, ווערט דורך די אַגודה־דאַזאָרעס מיטן רב, איינשטימיק געוויילט ר' אברהם מענדל פרענקעל אַלס פאַרוואַלטונג־פאַרזיצער, און דער רב — אַלס וויצע־פאַרזיצער.

ווי מיר ווערן געוואָר, האָט די אויפזיכט־מאַכט דעם אויסוואַל פונעם רב אַלס וויצע־פאַרזיצער נישט באַשטעטיקט, מאָטיווירנדיק עס דערמיט, וואָס דער רב געניסט נאָך פון אַקטיווע וואַל־רעכט, און נישט פון פּאַסיווע.

ווידער אַמאָל וואַלן

זונטיק, דעם 17טן אַפּריל ה. י. זענען פאָרגעקומען צום צווייטן מאָל די קהילה־וואַלן. אין רעזולטאַט האָט נר. 1 (אַגודה) באַקומען 328 שטימען — פיר מאַנדאַטן: פנחס מאַנדרי, ישראל אַלעקסאַנדראָוויטש, זישע זילבערבערג, דוד הערש מאַקאָווסקי.

נר. 2 (ציוניסטן), 121 שטימען — צוויי מאַנדאַטן: אברהם ראָזנבערג, משה ציטרין.

נר. 3 (בית המדרש), 13 שטימען — קיין מאַנדאַט.

נר. 4 (האַנטווערקער), 162 שטימען — צוויי מאַנדאַטן: בעריש ביילאָוויטש, זלמן ניבאַרסקי.

נר. 5 (מזרחי), 148 שטימען — צוויי מאַנדאַטן: משה יוסף טשאַרקאַ, גוטמאַן־ניימאַרק.

נר. 6 (אַלעקסאַנדער חסידים), 96 שטימען — 1 מאַנדאַט: בעריש אַלטער.

נר. 7 (פּועלי־ציון), 131 שטימען — איין מאַנדאַט: מ. קאַנאַרעק.

זונטיק, דעם 16טן מאַי, איז פאָרגעקומען די ערשטע זיצונג פון די ניי־געוויילטע פרנסים. אויפן סדר־היום איז געשטאַנען דאָס ווילן אַ וואַל־קאָמיסיע פון 5 פערזאָן אַדורכצופירן די וואַלן צו אַ פאַרוואַל־טונג. אין רעזולטאַט זענען געוויילט געוואָרן: ז. זילבערבערג, ב. אַלטער, מ. ציטרין, ג. ניימאַרק, ב. ביילאָוויטש פאַרזיצער פון דער וואַל־קאָמיסיע — מ. ציטרין.

צוליב דעם גרויסן סקאַנדאַל, זענען די ליסטעס 2 און 3 אַריינ־געטראָגן געוואָרן די לעצטע מינוט, פרייטיק 7 אַזייגער פאַרנאַכט. 2 מינוט נאָך 7, איז נאָך אַ גאַנצע ריי ציונים מזרחים געקומען צו לויפן פאַרסאַפּעט אין דער גמינע, צו ענדערן די ליסטע. דער פאַרזיצער פון דער וואַל־קאָמיסיע, ה' ציטרין, האָט שוין געוואָלט אָוועקקוקן וואָס ס'איז שוין

נאָכן טערמין, נאָר דער אַגודה־פאַרשטייער האָט דערצו נישט דערלאָזט.

די מחלוקה צווישן מזרחי מיט די שותפים האָט אָנגענומען אַ באַזונדערס שאַרפע פאָרעם, ווען דעם ה׳ קאַנאַרעק איז געלונגען אַריבערצוציען דעם ה׳ ציטרין אָפּצוגעבן זיין שטים אויף דער האַנטווערקער־פועלי־ציון ליסטע, כדי צו דערמעגלעכן דאָס אויסוויילן אין דער פאַרוואַלטונג זיין ברודער ה׳ א. ציטרין קעגן דעם מזרחי־קאַנדידאַט ה׳ כהנאָ. דער מזרחי־פאַרשטייער האָט דאַן געסטראַשעט נישט צו גיין צו די וואַלן און דורכוואַרפן דעם ציוניסטישן קאַנדידאַט, ה׳ באַרנשטיין. אַזוי האָט מען זיך אַרומגעריסן ביז מאָנטיק האַלב אַכט אָוונט. ענדלעך האָט מען געוואָרפן גורל צווישן א. ציטרין און י. כהנאָ — און דער לערער לעדערבערג האָט אַרויסגעשלעפּט פון דער אורנע דעם ה׳ ציטרין...

לצים זאָגן, אַז דאָ איז געשען אַ נס. אָנשטאָט דער גאַרבער זאָל אַרויסשלעפּן **די לעדער**, האָט לעדער אַרויסגעשלעפּט דעם גאַרבער...

מאָנטיק, דעם זעקסטן ד. ח. איז פאָרגעקומען דאָס וויילן אַ גמינע־פאַרוואַלטונג דורך די פרנסים. אין רעזולטאַט, האָט ליסטע נר. 1 באַקומען 5 שטימען און דריי מאַנדאַטן: הערש מאַנדרי, אַלטער משה ניימאַרק, ישראל אַלעקסאַנדראָוויטש. ליסטע נר. 2 — 4 שטימען און 3 מאַנדאַטן: ב. ביילאָוויטש, מ. קאַנאַרעק, א. ציטרין. ליסטע נר. 5 — דריי שטימען און צוויי מאַנדאַטן: ג. ניימאַרק, א. באַרענשטיין.

אַלס ראש הקהל זאָל דעסיגנירט ווערן מצד דעם מערהייט־בלאָק ה׳ **אביגדור ציטרין**. וויצע־פּרעזעס זאָל זיין דער דירעקטאָר פון גימנאַזיע און ער טאַקע זאָל אויך פאַקטיש „פירן" די שטאָט.

אַלע פּרעזעס פון ראַט זאָל געוויילט ווערן אליעזר הענדעל, וואָס גייט אַריין אינעם ראַט אויפן אָרט פון ג. ניימאַרק.

הפגנה ב־1905 • דעמאָנסטראַציע אין יאָר 1905.
A demonstration, 1905

משה לאַסקאָ

און וואָס ווייטער?..

דער אויסגאַנג פון די וואַלן צום מלאָוועך שטאָטראַט, איז געווען אַ סיורפּריז פאַר דער גאַנצער באַפעלקערונג פון שטאָט.

5 ראַטמענער פון רעגירונגס־בלאָק קעגן 11 ענדעקעס! די סאַמע דרייסטע פון די רעכטע, האָבן נישט געחלומט פון אַזאַ נצחון, די גרעסטע פּעסימיסטן פון דער „סאַנאַציע" האָבן נישט דערוואַרט אַזאַ מפּלה פון רעגירונגס־בלאָק. די פּוילישע ווײלערשאַפט האָט מאַסנווײז געשטימט פאַר די ענדעקעס. די וואַלן האָבן נאָך אַמאָל באַוויזן, אַז מלאָווע איז אַ פעסטונג פון דער ענדעציע.

די ענדעציע, נעבעך, קאָן אָבער נישט געניסן פון נצחון. דער זיג האָט זיי נישט געגעבן קיין מערהייט אין שטאָטראַט, ס׳פעלט זיי צו דער מערהייט צוויי שטימען, כדי אויסוויילן מיט אייגענע כוחות אַ שטאָט־פאַרוואַלטונג.

ס׳וואַלטן מעגלעך געווען צוויי קאָנצעפּציעס צו שאַפן אַ מערהייט: א צענטער־רעכטע מערהייט פון דער סאַנאַציע מיט די ענדעקעס און אַ צענטער־לינקע מערהייט פון דער סאַנאַציע מיט די לינקע און בירגערלעכע יידן. די סאַנאַציע האָט אויסגעקליבן אַ דריטע לייזונג: נישט מיטצואַרבעטן מיט וועלכער ס׳איז גרופּע, ביים בילדן די שטאָט־פאַרוואַלטונג. פּאַסיוו זיך פאַרהאַלטן, כדי צו באַווייזן, אַז דער היינטיקער שטאָטראַט איז נישט פעיק צו פאַרוואַלטן מיט די ענינים, די אָפּאָזיציע זאָל זיך דיסקרעדיטירן אין די אויגן פון דער ווײלערשאַפט, און אויף אַזאַ אופן געבן אַ לעבעדיקן באַוויז, אַז נאָר זיי, פון רעגירונגס־בלאָק, דאַרף מען וויילן.

ס׳איז נישט צו פאַרשטיין די טאַקטיק פון דער סאַנאַציע, אויב מ׳נעמט אין אַכט, אַז דער רעגירונגס־בלאָק רעקאָמענדירט זיך דאָך נישט ווי אַ פּאַרטיי. אָבער פון אָפּאָזיציע ביז צוזאַמענגיין — איז אַ ווייטער מהלך. דעריבער גלייבן זיי, וועט דורך זיי אַ שטאָט־פאַרוואַלטונג נישט געבילדעט ווערן. דאַן באַשטימט די רעגירונג אַ צייטווייליקן בירגערמייסטער און דער מאַגיסטראַט וועט זיך געפינען אין זייערע הענט, אָן דער חרפּה מיטצואַרבעטן מיט די ענדעקעס, אָדער זיי נאָכצולויפן און צו טראָגן די פאַראַנטוואָרטלעכקייט פאַר דער שטאָט־ווירטשאַפט ביי אַזאַ שלימזל־דיקן שטאָטראַט.

דאָ אַנטשטייט אַ פראַגע: ביי וועלכער טאַקטיק דאַרפן זיך האַלטן די יידישע ראַטמענער? וואָס פאַראַ שטעלונג דאַרפן אָנווענדן די יידן בנוגע דעם ענין: אַ קאָמיסאַר, אָדער ענדעקישער בירגערמייסטער?

פאַר די יידישע ראַטמענער דאַרף זיין קלאָר: קיין שום הילף אונדזערע דם־שונאים, אַפילו ווען ס׳וועלן ליידן אונדזערע דעמאָקראַטישע פּרינ־ציפּן. וואָס זענען פּרינציפּן, אין פאַרגלייך מיטן איבערגעבן אין די הענט פון די ענדעקעס די שטאָט־פאַרוואַלטונג? מיר וואַלטן זיך אַליין געשפּיגן אין פּנים, ווען מיר וואַלטן דערמעגלעכט דער ענדעציע אַריינ־צוקומען אין מאַגיסטראַט. דורך פיל יאָרן אויסגעקעמפטע, גלייכע באַ־האַנדלונג אין די ביוראָס פון מאַגיסטראַט, מיט וועלכע די יידישע באַפעלקערונג קומט אַזוי אָפט אין קאָנטאַקט, דער נישט קליינער אָנטייל ביים געניסן פון שטאָטישן בודזשעט, וואָלטן מיטן מאָמענט פון אַריינפירן אַן ענדעק אויפן בירגערמייסטער־פּאָסטן — גלייך בטול געוואָרן. די דאָקטרינערישע טאַקטיק פון אַמאַליקע פּאַרטיי־נאַראָנים: זאָל אַלץ אונ־טערגיין, אַבי דער פּאַרטיי־פּרינציפּ זאָל זיגן, איז שוין לאַנג אין אַרכיוו פאַרזשאַווערט און קאָן אַנטשטיין נאָר אין קראַנקן מוח פון אַ פּאַרטיי־דעמאַגאָג.

וואָס ווייטער? דער היינטיקער שטאָטראַט איז נישט אַרבעט־פעיק, ער דאַרף ווערן פונאַנדערגעלאָזט און זאָל די וויילערשאַפט זיך אַרויס־זאָגן וועגן ווייטערדיקן גורל פון דעם שטאָט־פּאַרלאַמענט. אין דער בין־השמשות צייט, זאָלן אונדזערע פאַרטרעטער זאָרגן, אַז אונדזערע אויס־געקעמפטע פּאָזיציעס אין מאַגיסטראַט זאָלן דערהאַלטן ווערן. ס׳פאָדערט זיך פיל פאַראַנטוואָרטלעכקייט אין דער היינטיקער צייט.

יידישע כראָניק פון מלאַווע

(לויט די באַריכטן פון „אונדזער טריבונע" און אַנדערע צייטונגען)

דער טרויעריקער מצב אין מאַגיסטראַט

פון די יידישע ראַטמענער־קרייזן מאַכט מען אונדז אויפמערזאַם אויף דער סקאַנדאַליעזער ווירטשאַפט וואָס פירט זיך לעצטנס אין מאַגיסטראַט. דורכן גאַנצן יאָר זענען גערופן געוואָרן קוים 5 זיצונגען פון שטאָטראַט; די פּאָר לאַווניקעס פירן אָן מיט דער גאַנצער אַרבעט. ווי די ווירטשאַפט זעט אויס, איז איבעריק צו שרייבן; אַזוי צ. ב. באַט־רעפט שוין דער דעפיציט אין די הונדערטער טויזנטער זל. און ער וואַקסט פון טאָג צו טאָג. די באַאַמטע באַקומען אויסגעצאָלט די פּענסיע גראַ־שנווייז. אויב די מאַגיסטראַט־עקזעקוטאָרן האָבן ווען עס אין געברענגט אַ פּאָר זלאָטיס, איז עס אָבער איצט — ווען דאָס איינמאָנען האָבן איבערגענומען די עקזעקוטאָרן פון פינאַנס־אַמט — אַ זעלטנקייט, ווייל

די ערשטע פֿאַר גילדן נעמט פֿאַר זיך דער פֿינאַנס־אַמט. אַנשטאָט דער שטאָט־ראַט דאַרף געגרופּן ווערן צו זוכן עצות ווי אַזוי אַרויסצוקריכן פֿון בלאָטיקן עסק, טוט אָבער דער מאַגיסטראַט מיטן שטאָט־פּרעזידענט בראָש, אַלץ אויף אייגענע הענט. אַזוי זעט אויס די אַרבעט פֿון אונדזערע שטאָט־טאַטעס.

אַנטיסעמיטישע וואַקכאַנאַליע אין שטאָט

די לעצטע צייט האָט דער אַנטיסעמיטיזם אָנגענומען זייער שאַרפֿע פֿאָרמען. עס גייט נישט אַדורך די נאַכט, עס זאָלן נישט פֿאַרטשעפּעט ווערן יידישע דורכגייער. שוין אָפּגערעדט פֿון שטאָט־גאָרטן, וואָס איז פֿול מיט כוליגאַנעס און דאָס אַריינגיין דאָרט ביינאַכט, דראָט מיט באַקומען גוט אָנגעבראָכן די ביינער. אַזוי איז געשען אַ פֿאַל, אַז כולי־גאַנעס האָבן אַראָפּגעכאַפּט די היטלען פֿון עטלעכע יידישע דורכגייער אין גאָרטן און אַנטלאָפֿן — און נאָך ענלעכע פֿאַלן. לעצטנס איז אויך צוגעקומען די פּלאָג פֿון שיכּורים, וועלכע זענען צוליבן ביליקער ווערן פֿון „ביטערן טראָפּן" געוואָרן אָפּטע „געסט" אין גאַס, און אויך זיי בלייבן נישט הינטערשטעליק אין די אָנפֿאַלן אויף יידן.

ס'איז דעריבער דער חוב פֿון דער אַדמיניסטראַטיווער מאַכט, אַ סוף צו מאַכן צו דער וואַקכאַנאַליע פֿון די כוליגאַנעס און שיכּורים. עס דאַרפֿן פֿאַרגרעסערט ווערן די פּאָליציי־פּאַטרולן אין גאַס, אַז דאָס אָנקומען פֿון אַ פּאָליציאַנט זאָל נישט דויערן ביז וואַנען דער אָנפֿאַלער אַנטלויפֿט.

דער חודש פֿאַר די גמילות־חסדים קאַסעס

לויטן באַשלוס פֿון דער לעצטנס־פֿאַרגעקומענער גמילות חסדים־קאָנפֿערענץ אין וואַרשע, איז פּראָקלאַמירט געוואָרן אַ „חודש פֿאַר די גמ"ח־קאַסעס", ווו ס'איז דורך דער צענטראַלע געפֿירט געוואָרן אַ גרויסע אַגיטאַציע צו פֿאַרשטאַרקן די קאַסעס אין גאַנץ פּוילן. פֿאַר דעם צוועק זענען אַרויסגעגעבן געוואָרן ספּעציעלע בראָשורן, אויפֿרופֿן, לאָזונגען, ווי אויך אַרטיקלען אין דער פּרעסע צו פּאָפּולאַריזירן די אידעע פֿון די קאַסעס.

ליידער, קאָנען מיר נישט צוליבן מאַנגל אין פּלאַץ, דרוקן די אַלע דערהאַלטענע אַרטיקלען און אַנדערע מאַטעריאַלן, וואָס דער „צעקאַבע" האָט אונדז צוגעשיקט און מיר באַגנוגענען זיך מיטן אויסדריקן אונדזער וואַרעמסטע סימפּאַטיע און העכסטע אָנערקענונג פֿאַר די דאָזיקע עכט־יידישע לייסטונגען.

אויך די מלאָווער גמ"ח־קאַסע האָט אין צוזאַמענהאַנג מיט דעם פראָקלאַמירטן חודש דורכגעפירט אַ ריי אַקציעס. אין דעם נייעם לאָקאַל פון דער קאַסע (פלאַצקער גאַס), זענען פאָרגעקומען אַ ריי פאַרזאַמלונגען, ווו ס'איז אונטערגענומען געוואָרן אַ גרויסע ווערבירונג־אַקציע פון נייע מיטגלידער, ווי אויך אַן איינמאָליקע געלט־זאַמלונג.

די אַקציע, וועלכע איז אין מיטן גאַנג, ווערט ווייטער געפירט מיט דערפאָלג. ס'איז דער חוב פון דער מלאָווער יידישער באַפעלקערונג אונטערצושטיצן די אַקציע מיט אַלע מעגלעכקייטן בסבר פנים יפות.

פאַרייניקונג פון „קאַסע קרעדיטאָווע" און „באַנק קופיעצקי"

זונטיק, דעם 5טן פ. ח. איז אין לאָקאַל פון „בית יעקב" פאָרגעקומען די יערלעכע אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג פון „קאַסע קרעדיטאָווע". די פאַרזאַמלונג עפנט דער פאָרזיצער פון ראַט, נוטקעוויטש. אַלס פאָרזיצער פון דער פאַרזאַמלונג ווערט געוויילט י. סקורקאַ. בייזיצער: וו. שפיגעל און ב. אַלטער.

ב. פערלמוטער לייענט פאָר דעם פראָטאָקאָל פון דער פריערדיקער אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג און גיט אויך אָפּ אַ באַריכט פונעם קאַסע־באַשטאַנד. פ. מאַנדרי גיט אָפּ אַ באַריכט פון דער פאַרוואַלטונג־טעטיקייט און נאָך אַ קורצער הפסקה, טרעט מען צו צום פונקט וועגן פאַרייניקן זיך מיט דער „באַנק קופיעצקי". אין נאָמען פון דער פאַרוואַלטונג רעפערירט די פראַגע פ. מאַנדרי און לייגט פאָר דער פאַרזאַמלונג צו פאַרייניקן ביידע בענק. עס אַנטוויקלט זיך אַ הייסע דעבאַטע. קעגן דער באַלדיקער פאַרייניקונג טרעטן אַרויס: שפיגעל, פערלמוטער און ראָטשילד. פאַר דער פאַרייניקונג זאָגן זיך אַרויס: בערגאַייזן און אַלעקסאַנדראָוויטש. אין רעזולטאַט, ווערט געוויילט אַ קאָמיסיע פון דער אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג, צו שטודירן די באַדינגונגען פון אַן עווענטועלער פאַרייניקונג: ל. גערטנער, נוטקעוויטש, א. ראָטשילד, ב. עדעלשטיין און סקורקאַ.

אויף דער פאָרזעצונג פון דער אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג, האָט גערטנער אָפּגעגעבן אַ באַריכט אין נאָמען פון דער שטודיר־קאָמיסיע איבער דער לאַגע אין „באַנק קופיעצקי" און פירט אויס, אַז די פאַרייניקונג־באַדינגונגען זענען פאַר דער „קאַסע קרעדיטאָווע" זייער גוטע. דאָס זעלבע דערקלערט אויך א. ראָטשילד. עס אַנטוויקלט זיך ווייטער אַ הייסע דעבאַטע. כמעט אַלע רעדנער פאָדערן צו פאַרזיכערן אַן אַגודיסטישע לייטונג פון דער פאַרייניקטער באַנק. ביי דער אָפּשטימונג, ווערט דער פאָרשלאָג פון דער פאַרוואַלטונג אָנגענומען מיט אַ מערהייט שטימען.

דער ריווח פון יאָר 1930, אין דער הייך פון 69.71 זל., ווערט אויפן פאָרשלאַג פון פ. מאָנדרי פאַרעכנט צו דער הכנסה אויפן לויפנדן יאָר.

נאָך דעם ווי עס ווערט אָנגענומען דער בודזשעט אויפן יאָר 1931, ווערן געוויילט אינעם ראַט, אויפן אָרט פון די אַרויסגעטראָטענע, ל. גערטנער און י. זאָנענשיין. ד. ה. פרענקעל ווערט ווידער געוויילט אין דער פאַרוואַלטונג.

צוויי נייע מורה־הוראה׳ס

מוצש״ק פרשת נח, ז׳ מרחשון, איז אין עלטער פון 83 יאָר נפטר געוואָרן דער מורה־הוראה ר׳ טוביה ישכר טיבערג ז״ל. דער נפטר, אַן איידעם פונעם אַלטן מלאַווער רבי זצ״ל, איז געווען ביי 50 יאָר מורה־הוראה ביי אונדז אין שטאָט, זייער באַליבט און געאַכטעט ביי דער יידישער באַפעלקערונג. אין דער צוואה וועלכע ער האָט איבערגעלאָזט, פאַרלאַנגט ער אויפצונעמען אַלס ממלא מקומו, אויף זיין אָרט, זיין עלטסטן זון ר׳ מענדל.

צומאָרגנס, זונטיק, איז גערופן געוואָרן אַ ספּעציעלע זיצונג פונעם קהילה־ראַט. דער פאָרזיצנדער פנחס מאָנדרי עפנט די זיצונג און ווידמעט עטלעכע וואַרעמע ווערטער דעם אָנדענק פונעם נפטר. די אָנוועזנדע באַערן דעם נפטר מיט אויפשטיין פון די ערטער.

דעם נפטרס אייניקל, וויצע־פאָרזיצער פונעם קהילה־ראַט ר׳ ישראל אַלעקסאַנדראָוויטש, לייענט דאָן איבער פאַרן ראַט די צוואה פונעם נפטר.

פאָרזיצער פון דער פאַרוואַלטונג, ר׳ יעקב יוסף וויטמאַן דערקלערט, אַז אַזוי ווי אין מלאַווע זענען פריער געווען צוויי מורה הוראה׳ס און נאָך דער פטירה פון ר׳ חיים שמעיה ז״ל, איז נאָך ביז היינט זיין אָרט נישט באַזעצט, זאָל מען איצט באלד וויילן אויך אַ צווייטן מורה הוראה, וועלכן ער שלאָגט פאָר דעם באַקאַנטן מלאַווער תלמיד־חכם און עסקן ר׳ מענדל וואָלף קאָפּפּע, וואָס זיין קאַנדידאַטור איז שוין פון לאַנג איינגעפלאָסן דורך אַ ביטע, אונטערגעשריבן פון מער ווי אַ העלפט קהילה־מיטגלידער.

דער פאַרוואַלטונג־פאָרזיצער דערקלערט אויך, אַז דער קהילה־בודזשעט וועט דורך דעם נישט ווערן פאַרגרעסערט.

ביי דער אָפּשטימונג ווערט דער פאָרשלאַג אָנגענומען מיט אַ מער־הייט שטימען און אַלס מלאַווער מורה־הוראה׳ס זענען געוויילט געוואָרן ר׳ מענדל וואָלף קאָפּפּע און ר׳ מענדל טיבערג.

איז דער גראָשן פון יידישן סוחר הפקר?

(אַ בריוו אין רעדאַקציע — פון אַ סוחר).

אומדערהערטע עוולות מצד דעם שטייער־אַמט לגבי יידישע סוחרים, זענען געשען לעצטנס ביי אונדז אין שטאָט.

1) פלוצים איז פאַרהאַלטן געוואָרן דער אויטאָ מיט סחורה, וואָס איז געקומען פון לאָדזש. די סחורה איז געוואָרן אָפּגעלייגט אין קאָרי־דאָר פונעם שטייער־אַמט און ס'האָבן נישט געהאָלפן די בקשות פון די יידן, מ'זאָל זיי אָפּגעבן דאָס ביסל סחורה. אַזוי איז די סחורה אָפּגע־לעגן עטלעכע טעג, ביז דער נאַטשאַלניק איז געקומען צו פאָרן. ערשט דעמאָלט האָט מען געהייסן די אייגנטימער באַצאָלן די קאָסטן פון איבערפירן די סחורה פונעם אויטאָ אינעם שטייער־אַמט — וועלן זיי צוריק באַקומען זייער סחורה.

2) אַ געוויסער סוחר, וואָס איז געווען שולדיק פּאָדאַטקעס, האָט מען ביי אים פאַרנומען 20 קעסטלעך טשוועקעס אין ווערט פון 320 זלאָטעס, און זיי פאַרקויפט אויף ליציטאַציע פאַר... 4 (לייען: פיר!) זלאָטעס.

אין אַזאַ שרעקלעכער קריזיס־צייט, ווען אַלע מלוכה־אָרגאַנען זענען ערנסט באַשעפטיקט מיטן אויסגעפינען מיטלען צו לינדערן די נויט וואָס הערשט צווישן דער באַפעלקערונג, טוט דער שטייער־אַמט נאָר צוקלערן עצות, ווי אַזוי צעברעכן און רואינירן דעם יידישן סוחר.

ווען אַ ייד שלאָגט זיך קאָפּ אין וואַנט, באַרגט צונויף אויף משכנות עטלעכע גילדן צו ברענגען אַ ביסל סחורה צום טאַרג, קומט דער שטייער־אַמט און פאַרנעמט עס צו זיך. דער סוחר האָט נישט מיט וואָס אַרויס־צוגיין אויפן מאַרק און מוז נאָך צוצאָלן פאַר איבערפירן...

און ווו איז געהערט געוואָרן (ס'איז אויך קעגן געזעץ!), אַז מ'זאָל פאַרקויפן סחורה פאַר שטייערן — פאַר 1% פון זייער ווערט? ווו איז דער סוחרים־פאַריין? ווו איז דער קליינהענדלער־פאַריין? צי עקזיסטירט ער נאָר, כדי צו קעמפן בעת וואַלן קעגן פאַרשיידענע פּאָליטישע פאַרטייען?

אַ בשותפותדיקע אַקציע דאַרף אונטערגענומען ווערן קעגן די נייע גזירות.

אויב מען קאָן אויפן אָרט גאָרנישט אויפטאָן, מוז מען זיך ווענדן צו העכערע אינסטאַנצן און זאָלן זיי אַנטשיידן:

איז דער גראָשן פון יידישן סוחר הפקר?

אַ הכשרה־פערמע פאַר אַגודה־יוגנט

לויטן באַשלוס פון דער ארץ־ישראל־קאָנפערענץ, וועלכע איז פאָרגעקומען פאַראַיאָרן זומער, אלול תרצ״א אין מלאַווע, איז די עקזעקוטיווע פאַר ארץ־ישראל אַרבעט אין דער וואַרשעווער וואָיעוואָדסטווע צוגעטראָטן צו אָרגאַניזירן אַ הכשרה־פערמע פאַר חברים „צעירים״ און „פועלים״ פון דער וואַרשעווער וואָיעוואָדסטווע.

די הכשרה קומט פאָר אין פאָלוואַרק רעמבעלינעק, אַ האַלבן קילאָמעטער פון כאָרזשעל. דער פאָלוואַרק באַשטייט פון 160 מאָרגעס ערד, דערונטער פעלדער, גערטנער, ספעקטן און וואַלד. דער גוט־באַזיצער, ראַטמאַן מ. טשווירקאָווסקי, אַ דיפּלאָמירטער אַגראָנאָם, האָט זיך פאַרפליכטעט צו ערטיילן די חברים לעקציעס וועגן אַגראָנאָמיע, ווי אויך זיי אויסבילדן פּראַקטיש, אַז די חברים זאָלן באַקומען פולקאָמע ידיעות אין ערד־אַרבעט.

ס'איז געזאָרגט געוואָרן, אַז דער סדר־היום זאָל אַרומנעמען אויך דאָס גייסטיקע אויסלעבן זיך פון די חברים. עס וועלן פאָרקומען ספּעציעלע שיעורים פון לימודי־קודש, שמועסן אאז״וו.

אין צוזאַמענהאַנג מיטן עפענען די הכשרה־פערמע, האָבן דאָנערשטיק פרשת בחוקותי (26.5.32) געוויילט אין כאָרזשעל די פאָרשטייער פונעם „ועד לעניני א״י וקרה״י לגליל ורשה במלבה״, אין די פּערזאָנען פון: פנחס מאַנדרי, ש. ד. וואַלינסקי, נטע ווישינסקי און יצחק געוואַרטער, וועלכע האָבן אָפּגעהאַלטן פאַרשיידענע באַראַטונגען. ס'איז אויך געוואָרן אָפּגעהאַלטן אַ באַראַטונג מיטן אייגנטימער טשווירקאָווסקי.

אויף דער באַראַטונג מיט די פאָרשטייער פון אגו״י אין כאָרזשעל, איז געוויילט געוואָרן אַ קאָמיטעט, וואָס זאָל האָבן די גייסטיקע השגחה איבער די חברים אויף דער פערמע.

פון שטאָטראַט

דעם 25סטן סעפּטעמבער איז פאָרגעקומען די ערשטע זיצונג פון ניי־געוויילטן שטאָטראַט. אויפן טאָג־אָרדענונג איז געשטאַנען בלויז די פראַגע, צי זאָל מלאַווע האָבן אַ פּראָפעסיאָנעלן בירגערמייסטער, צי נישט, ווי אויך די הויך פון זיין געהאַלט.

מיט אַלע שטימען איז באַשלאָסן געוואָרן צו וויילן אַ נישט־פּראָפעסיאָנעלן בירגערמייסטער און זיין געהאַלט צו באַשטימען אין דער הייך פון אַ פענסיע פון דער 9טער קאַטעגאָריע מלוכה־באַאַמטע (בערך 210 זל. מאָנאַטלעך).

דעם 27סטן איז פאָרגעקומען די צווייטע זיצונג, געווידמעט די וואַלן פון אַ נייער שטאָט־פאַרוואַלטונג. אַלס פאָרזיצער פון דער זיצונג איז

געווילט געוואָרן סט. שידאַק (ענדעק), ווי דער רעפּרעזענטאַנט פון דער גרעסטער פראַקציע. דער קאַנדידאַט פון די לינקע, גזשעביעלוכאַ (פּ. פּ. ס.) האָט באַקומען 5 שטימען. די 5 שטימען וואָס זענען אָפּגע־געבן געוואָרן אויף דיבוא, זענען צוליב פאַרמעלע טעמים אַנערקענט געוואָרן פאַר אומגילטיק. (מען דאַרף האָבן 6 אונטערשריפטן און די דערקלערונג פון קאַנדידאַט, אַז ער איז מסכים אָנצונעמען דעם אַמט). קאַוואַלסקי האָט באַקומען 11 שטימען (ענדעקעס), נאָר כדי געווילט צו ווערן, זענען נייטיק 13 שטימען. איז פאַראָרדנט געוואָרן אַ צווייטע און דריטע אָפּשטימונג, וואָס האָבן געגעבן דעם זעלבן רעזולטאַט.

עפּעס ענלעכס האָט זיך איבערגעחזרט ביים ווילן אַ וויצע־בירגער־מייסטער. די ענדעקעס האָבן אַרויסגערוקט די קאַנדידאַטור פון ז. וויש־ניעווסקי, די לינקע — טשאַלקאָש (אויך אַ „ברִיסקער״).

נאָכדעם ווי די צוויי פרוּוון פון וואַלן האָבן קיין רעזולטאַטן נישט געגעבן, איז מען צוגעטרעטן צו ווילן די לאַווניקעס.

ס׳איז אַריינגעטראָגן געוואָרן מצד די ענדעקעס 1 ליסטע מיט 3 קאַנדידאַטן. צוליב דעם וואָס קיין אַנדערע גרופּן האָבן נישט געהאַט די נייטיקע צאָל אונטערשריפטן (6), איז אַנטשטאַנען די געפאַר, אַז אַלע דריי לאַוויקעס זאָלן אַריינפאַלן צו די ענדעקעס. דאַן האָט ראַטמאַן באַרנשטיין געבעטן אַ 5 מינוטיקע פּויזע, כדי צו באַראַטן זיך וועגן דער געשאַפענער לאַגע. בעת דער פּויזע, האָבן די סאַנאַציע און די יידישע בירגערלעכע ראַטמענער באַשלאָסן צו פאַרלאָזן די זיצונג, כדי זי צו דעקאָמפּלעטירן.

צוליבן פעלן פון אַ קוואָרום, איז די זיצונג געוואָרן אויפגעריסן.

אַ שטרייק אין מלאַווער מאַגיסטראַט

דינסטיק דעם 1.3.1932, איז פאָרגעקומען אַן אַלגעמיינער שטרייק אין מלאַווער מאַגיסטראַט פון אַלע אָנגעשטעלטע, לויט אַן אויפפאָדערונג פון דער וואַרשעווער צענטראַלע פון מאַגיסטראַט־אָנגעשטעלטע, וועלכע פירט דעם שטרייק אין גאַנץ פּוילן.

אויף דער פּראָטעסט־פאַרזאַמלונג געווידמעט דעם שטרייק, זענען אויסגעאַרבעט געוואָרן רעזאָלוציעס און פּראָטעסטן, וועלכע זענען אַוועק־געשיקט געוואָרן אין אינערן־מיניסטעריום און צום סיים־מאַרשאַלעק שוויטאַלסקי :

1) קעגן פאַרקלענערן די זעלבסט־פאַרוואַלטונגען רעכט, וועלכע ווערט פאַרוואַנדלט אין אַ מלוכה׳שן אויספיר־אַמט, וואָס איז נישט אין איינקלאַנג מיט דער עקזיסטירנדער קאָנסטיטוציע.

2) קעגן צונעמען ביי די זעלבסט־פאַרוואַלטונגען דאָס רעכט פון מאַכן עקזעקוציעס און דאָס איבערגעבן דעם שטייער־אַמט.

3) קעגן סיסטעמאַטישע לױן־רעדוקציעס, װעלכע העלפן פאַרגרע־סערן דעם קריזיס אין לאַנד.

4) קעגן פאַרקלענערן און ענדערן די פּרינציפּן פון סאָציאַלע פאַר־זיכערונגען און בפרט די עמעריטור.

מיר װילן דערבײַ באַמערקן, אַז אין גאַנצן לאַנד, דאָרט װוּ דער פּראָטעסט־שטרײק איז פאָרגעקומען, האָבן זיך אױך באַטײליקט אָנ־געשטעלטע פון דער „סאָנאַציע" און דערבײַ איז זיך לײַכט פאָר־צושטעלן װאָס פאַר אַ תל דאָס נײַע קאָמונאַלע געזעץ האָט געמאַכט פון דער זעלבסט־פאַרװאַלטונג, װי אױך מיטן געזעץ װעגן סאָציאַלע פאַרזיכערונגען.

דעם פּראָטעסט־שטרײק פון די קאָמונאַלע אָנגעשטעלטע, האָט באַג־לײט מיט אַ „רבנן קדיש" די דעמאָקראַטישע טעריטאָריאַלע זעלבסט־פאַרװאַלטונג און ס'איז צוגעקומען נאָך אַ מצבה אױף די חורבות פון אונדזער געזעלשאַפטלעכן לעבן.

אינטערװיו מיטן סטאַראָסטע װעגן דער פראַגע פון אַרבעטלאָזע

אין שטאָט האָבן זיך פאַרשפּרײט קלאַנגען, אַז די אָפּטײלונג פאַר סאָציאַלער שוץ בײַם מלאַװער מאַגיסטראַט, זאָגט זיך אָפּ צו רעגיסטרירן יידן אַלס אַרבעטלאָזע, כדי נישט קאָנען שפּעטער געניסן פון דער הילף, װאָס דער אָפּיציעלער קאָמיטעט פאַר אַרבעטלאָזע װעט אױסצאָלן. אונד־זער רעדאַקציע האָט זיך אינטערעסירט מיט דער פראַגע און דעלעגירט איר פאַרשטײער, י. כ., צום סטאַראָסטע, װאָס האָט גערן אײַנגעשטימט צו ענטפערן אױף די פראַגן:

— װי אַזױ זעט אױס די לאַגע פון אַרבעטלאָזע בײַ אונדז אין קרײַז און אין מלאַװע בפרט?

אױף דעם באַקומען מיר די פאָלגנדע דערקלערונג:

— ס'עקזיסטירט אַ קאָמיטעט, װעלכער דאַרף זאָרגן פאַר די אַר־בעטלאָזע. ביז איצט זענען באַשעפטיקט ביז 100 אַרבעטלאָזע בײַם גראָבן קאַרטאָפל, 50 בײַם רעגולירן פאַרשײדענע טײַכן און װאַסערן. דורך דער באַמיִונג פון קאָנסול אין בערלין, האָט דער מלאַװער סטאַ־ראָסטע באַקומען 2000 מאַרק פאַר די אַרבעטער, װעלכע האָבן געאַרבעט אין מזרח־פּרײַסן בײַ קאַרטאָפל־אַרבעט און מ'האָט זײ פאַר דער אַרבעט נישט געװאָלט באַצאָלן. די סומע פון 2000 זלאָטעס װעט איצט די אַרבעטלאָזע צונוץ קומען.

דער סטאַראָסטע דערצײלט, אַז אױף אַ פאַרזאַמלונג פון װאָיט און גמינע־סעקרעטאַרן, איז באַשלאָסן געװאָרן אָװעקצוגעבן אַ האַלבן פּראָצענט פון זײער פּענסיע פאַר דעם אַרבעטלאָזן פאָנד און אַז ער,

ווי אויך דער קאָמיטעט, אַפּעלירן צו אַלע באַאַמטע זיי זאָלן נאָכטאָן דעם ביישפּיל פון די וואַיטן און גמינע־סעקרעטאַרן און זיך באַשטייערן לטובת די אַרבעטלאָזע.

אונדזער פאַרשטייער בעט דעם סטאַראָסטע אויפצוקלערן, צי זענען אמת די קלאַנגען, אַז יידישע אַרבעטלאָזע וועט מען נישט רעגיסטרירן?

דער סטאַראָסטע דערקלערט: — איך פערזענלעך בין גאַנץ ווייט פון אַזאַ זאַך, ווי מאַכן נאַציאָנאַלע דיפערענצירונגען. אין מאַגיסטראַט איז קיין שום רעגיסטראַציע פון אַרבעטלאָזע נישט פאָרגעקומען, נאָר די סאָציאַלע אָפּטיילונג ביים מאַגיסטראַט האָט אַדורכגעפירט אַן אויס־קונפט, ווער ס'איז פאַקטיש אַרבעטלאָז און ווער נישט.

צום סוף זאָגט צו דער סטאַראָסטע, אַז ער וועט אין קורצן רופן באַזונדער יידישע פאַרשטייער, כדי טאָן עפּעס ממשותדיקס פאַר די יידישע אַרבעטלאָזע.

מיר געזעגענען זיך מיטן סטאַראָסטע און דאַנקען אים פאַרן אינ־טערוויו.

דאָס יאָר תרצ״א אין געזעלשאַפטלעכן לעבן

וואָס אַנבאַלאַנגט די יידישע לאַגע אין מלאווע, איז דער מסחר אין פאַרגאַנגענעם יאָר, פון וואַנען דער רוב פון דער יידישער באַפעלקע־רונג ציט חיונה, געווען קאַטאַסטראָפאַל. אונדזער שטאָט, וועלכע האָט זייט דעם מלחמה־אויסברוך פאַרלוירן איר האַנדלס־כאַראַקטער ווי אַ גרענעץ־שטאָט און געבליבן אַ געוויינלעכע פּראָווינץ, אָנגעוויזן אויף דעם קאָנסומענט, האָט דעם פאַרגאַנגענעם יאָר געמאַכט די מינימאַל־סטע אומזאַצן. צוליב דעם וואָס די לאַנדווירטשאַפטלעכע פּראָדוקטן זענען געווען ביליק, האָט דער פּויער נישט געהאַט פאַר וואָס צו קויפן און זיך געמוזט באַגנוגענען מיטן מינימאַלסטן. סחורה האָט אויך דערי־בער געמוזט ביליקער ווערן, יעדער האָט געוואָלט לייזן, האָט מען פאַרקויפט אָן ריווח, די הוצאות זענען געוואַקסן: דירה־געלט, פאַטענטן, אויך די שטייערן זענען נישט קלענער געוואָרן. און דער רעזולטאַט: קאָלאָניאַל־פירמעס, וועלכע עקזיסטירן שוין איבער פופציק יאָר, זענען אונטערגעגאַנגען. דאָס זעלבע איך אין אַנדערע בראַנזשעס, איז געבליבן נישט מער ווי שטילע חורבות. די זעלבע לאַגע וואָס ביים סוחר, האָט זיך נאָך ערגער אָפּגעשפּיגלט ביים האַנטווערקער און קליינהענדלער. און אַ פשיטא שוין — ביים אַרבעטער, וועמען ס'איז פשוט אויסגעקומען צו הונגערן מיט זייערע פאַמיליעס.

דער סוחרים־פאַריין איז נאָך דעם ערשטן האַלבן יאָר געווען עפּעס טעטיק. אינטערוועניירט אין שטייער־ענינים, ביי דער פראַגע פון די דעליקאַטעסן־געוועלבלער. לעצטנס איז ער אין גאַנצן נישט טעטיק. די סיבה — נישטאָ קיין לאָקאַל.

דער האַנטווערקער־פאַריין האָט זיך פאַרוואַנדלט אין אַ פּאָליטישע אָרגאַניזאַציע. ס'האָט גאָרנישט מיט עפּעס צו לינדערן די נויט פונעם אָרעמען האַנטווערקער. די פירער האָבן מיט זייער פּאָליטיק צוגעברענגט, אַז זיי זענען אויסגעשלאָסן געוואָרן פון דער וואַרשעווער האַנטווער־קער־צענטראַלע. האָט די פאַרוואַלטונג זיך אָנגעגעבן אין דעמיסיע. דערווייל וויל קיינער נישט זיין אין דער פאַרוואַלטונג. ס'זענען שוין צושטאַנד געקומען עטלעכע פאַרזאַמלונגען, אָבער די פאַרוואַלטונג איז נאָך אַלץ נישט געקליבן. צו אַזאַ סוף איז דערגאַנגען אַ בליענדע אָרגאַ־ניזאַציע, וועלכע האָט אַמאָל געשפּילט אַ ראָל אינעם האַנטווערקער־לעבן.

דער קליינהענדלער־פאַריין איז אין גאַנצן נישט טעטיק און באַ־ווייזט זיך אויך בלויז אַמאָל צו וואַלן.

דערפאַר איז אַ גערעטעניש אויף בענק, וואָס יעדע פּאַרטיי און גרופּע האָט שוין היינט איר אייגן „בענקל".

אויפן קולטורעלן פראָנט

ביי דער מלאַווער אָרטאָדאָקסיע איז נישט געווען קיין שום נייעס. מען האָט זיך באַגנוגנט מיטן אַלטן — און דאָס אויך אָן חיות און שוואונג. קיין נייע פּאָזיציעס איז נישט געווען ווער ס'זאָל שאַפן. דער יונגער, אונטערוואַקסנדיקער דור ווערט פאַרוואָרלאָזט — ואין איש שם לב.

אויפן אַגודה־פראָנט אין מלאַווע איז די לאַגע געווען אַזעלכע: קיין עלטערע „אַגודת ישראל" איז נישטאָ, ס'איז נאָר געבליבן דער בלויזער סטעמפּל. געפירט אַ טעטיקייט האָבן נאָר די צעירים. זיי האָבן זיך שטאַרק באַטייליקט אין דער וואַל־אַקציע, געשאַפן „קרייזן" פאַר קולטורעלער אַרבעט, צוגעקויפט אַ גרויסע פּוילישע ביבליאָטעק... געשאַפן אַ גמילות־חסד־קאַסע פאַר די חברים, אָרגאַניזירט דריי פּרחי־גרופּן, און לעצטנס זיך פאַרמאָסטן צוצוטרעטן צו פּראַקטישער ישוב־אַרבעט אין ארץ־ישראל, אָנצופירן מיט דער אַרבעט אויפן שטח פון דער גאַנצער וואַרשעווער וואָיעוואודסטווע און געבן אַ שטויס אויף דער וואַרשעווער ארץ־ישראל־צענטראַלע, איר צו צווינגען צו ווערן טעטיק אויף דעם געביט.

אַ שיינע טאַט אין דער טעטיקייט פון די אָרטאָדאָקסישע צעירים, איז געווען דאָס געבן דער אָרטאָדאָקסישער עפנטלעכקייט אַן אייגענע „טריבונע", כדי דורך די שפּאַלטן פון אונדזער צייטונג רעדן צו דער אָרטאָדאָקסישער געזעלשאַפט פון אונדזער ראַיאָן. מיט עבט יידישער עקשנות, איז די צייטונג דערשינען כמעט יעדן חודש, באַהאַנדלענדיק

פֿאַרשידענע פּראָבלעמען פֿון אונדזער אָרטאָדאָקסיש וועלטל. ביי די שווערסטע מאַטעריעלע באַדינגונגען צו בלייבן אויף דער פּאָזיציע, זענען אויך געווען די „בנות אַגודת ישראל". זיי האָבן געאַרבעט צווישן זיך קולטורעל, געשאַפֿן בנות־גרופּן פֿון יונגערע חברות, דורכגעפֿירט פֿייערונגען מיטן אָנטייל פֿון שכנותדיקע שטעט, געגרינדעט אַ זומער־קאָלאָניע פֿאַר קינדער פֿון בית־יעקב שול אאז"וו.

סיי ביי די צעירים און סיי ביי די בנות, איז אָבער אַלץ געווען מער אויסערלעכער טומל ווי אינערלעכער תוכן — „אַ גרויסע כמאַרע מיט ווייניק רעגן".

ארץ־ישראל קאָנפֿערענץ פֿון דער אָרטאָדאָקסישער יוגנט

זונטיק און מאָנטיק ג' און ד' אלול תרצ"א, איז אין מלאַווע פֿאָרגע־קומען די ארץ־ישראל קאָנפֿערענץ פֿון די צעירי אַגודת ישראל און פּועלי אַגודת ישראל אָרגאַניזאַציעס אינעם מלאַוועער ראַיאָן. אין דער קאָנפֿערענץ האָבן זיך באַטייליקט 71 דעלעגאַטן פֿון 15 שטעט, ווי אויך פֿאַרשטייער פֿון די צעירים און פּועלים־צענטראַלעס אין פּוילן.

פּינקטלעך 1.30 נ.מ. עפֿנט ה.י. בולמאַן (פֿון מלאַווע) די קאָנפֿערענץ, אין נאָמען פֿון דעם אָרגאַניזיר־קאָמיטעט. ער באַגריסט די דעלעגאַטן און געסט מיט אַ „ברוכים הבאים" און ווינטשט דער קאָנפֿערענץ דער־פֿאָלג. דאַן ווערט געוויילט אַ פּרעזידיום פֿון פֿאָלגנדע דעלעגאַטן: פּ. מאַנדרי, ה.י. בולמאַן, י. גרינבוים, נ. ווישינסקי (מלאַווע), א.מ. קראָנגראַד (פֿון דער צענטראַלע אין וואַרשע), ש. ראָזענבערג (טשעכאַנאָוו), ב. צ. סאָקאָלאָווער (באַרזשעל), ש.מ. פֿריד (זשוראָמין).

דעם פֿאָרזיץ נעמט איבער א.מ. קראָנגראַד (וואַרשע) און עס ווערט אָנגענומען די ליסטע צום פּערמאַנענץ־אויסשוס פֿון פֿאָלגנדע דעלעגאַטן: פּ. מאַנדרי, י. גרינבוים, נ. ווישינסקי (מלאַווע), קראָנגראַד (וואַרשע), ראָזנבערג (טשעכאַנאָוו), סאָקאָלאָווער (באַרזשעל), פֿריד (זשוראָמין), אַרענבאַק (ליפּנע), באַרדאָוויטש (פּולטוסק), אָסטאַשעווער (שערפּץ), ראַבינאָוויטש (פּראַשניץ), אָרליק (מאַקאָוו).

אין נאָמען פֿונעם אָרגאַניזיר־קאָמיטעט, גיט אָפּ אַ באַריכט פֿון דער אַרבעט ביז דער קאָנפֿערענץ, ח' ווישינסקי (מלאַווע):

— דער קאָמיטעט האָט אַקטיוו געאַרבעט ביים צוגרייטן די קאָנפֿע־רענץ, ווי אויך וועגן אַ פּלאַן אויף ווייטער. דער קאָמיטעט האָט געפֿירט אַ ברייטע קאָרעספּאָנדענץ מיט אַלע ארץ־ישראל צענטראַלעס אין לאַנד און אויסלאַנד וועגן ערטיילן סערטיפֿיקאַטן אונדזערע עולים און שאַפֿן אַרבעט פֿאַר די עולים אין ארץ־ישראל.

א. מ. קראַנגראַד (וואַרשע) באַריכטעט וועגן דער שטעלונג פון דער ההנהלה הראשית צו דער פראַגע פון אָרטאָדאָקסישער ישוב־אַרבעט. ער ווייזט אָן, אַז די הנהלה האָט גאָרנישט געלייסטעט פאַר ארץ־ישראל, ווייל זי האָט נישט געהאַט דערצו די מעגלעכקייטן.

ב. צ. סאַקאָלאָווער (כאַרזשעל) רעפערירט וועגן דער אָרגאַניזירונג פון דער ארץ־ישראל טעטיקייט און קומט צום אויספיר, אַז מען מוז צוטרעטן צו ארץ־ישראל אַרבעט דערווייל אין קליינעם פאַרנעם, אין פאָרעם פון ראַיאָנען, וואָס זאָלן זיך שאַפן אין גאַנץ פוילן, וועט אויך די א״י־אַרבעט אָוועקגעשטעלט ווערן אויף דער געהעריקער הייך.

1) שאַפן אַ ראַיאָן־צענטראַלע, אין וועלכער ס׳זאָלן זיין פאַרטראָטן צו איין פערזאָן פון יעדער שטאָט און אַן עקזעקוטיווע פון 7 פערזאָן — 4 מלאָווער און 3 פון דער פראָווינץ, זאָלן אָנפירן מיט דער גאַנצער אַרבעט.

2) דאָס זיצאָרט פון דער צענטראַלע זאָל זיין אין מלאָווע.

3) אין יעדער שטאָט זאָל זיך שאַפן אַ ספעציעלע ארץ־ישראל קאָמיסיע, בשותפות פון אַגודיסטן־צעירים־פועלים.

4) צוטרעטן צו אַ גרויסער פראָפּאַגאַנדע פאַר ארץ־ישראל־אַרבעט.

5) די א״י־ביוראָ זאָל אַרויסגעבן פאַרשיידענעם פראָפּאַגאַנדע־מאַטעריאַל.

6) פאַרשטענדיקן זיך מיט דער לייטונג פון „אונדזער טריבונע״, זי זאָל ווערן דער הויפּט־אָרגאַן צו פירן די פראָפּאַגאַנדע פאַר ארץ־ישראל־אַרבעט. אַלע חברים זאָלן זיך פאַרפליכטן אונטערצושטיצן און פאַרשפרייטן די צייטונג.

ח׳ קראַנגראַד (וואַרשע) שלאָגט פאָר אַ נאַכט־זיצונג צו פאַרענדיקן די קאָנפערענץ. קעגן דעם פאָרשלאָג זאָגן זיך אַרויס: פּ. מאַנדרי, נ. ווישינסקי (מלאָווע). מיט אַ מערהייט שטימען ווערט באַשלאָסן, אַז די קאָנפערענץ זאָל פאָרקומען לויטן סדר־היום. דאָס ערשטע וואָרט אין דער דעבאַטע באַקומט פּ. מאַנדרי (מלאָווע), ער שלאָגט פאָר צו שאַפן געמיינזאַמע א״י־קאָמיסיעס פון אגו״י, צא״י, פא״י; איינאָרדענען דורך דער הנהלה ראשית ראַיאָן־קאָנפערענצן, ווו ס׳זאָלן אויך געוויילט ווערן ספעציעלע ראַיאָן־קאָמיטעטן; חמשה עשר בשבט זאָל פאָרקומען אַ געמיינזאַמע קאָנפערענץ צו וויילן אַ ספעציעלע צענטראַלע פאַר א״י־אַרבעט אין גאַנץ פוילן.

קראַנגראַד שלאָגט פאָר צו שאַפן ספעציעלע קרייזן ביי די צעירי אַגודת ישראל און פועלי אַגודת ישראל פאַר עניני א״י. ער לייגט אויך פאָר צו עפענען אַ קאָנטע אין דער צענטראַלער קאָאָפּעראַטיווע פון די אָרטאָדאָקסישע בענק אין וואַרשע, אויף די נעמען פון דריי פערזאָן: איין אגודיסט, איין צעיר און איין פועל, ווו ס׳זאָלן אַריינגעטראָגן ווערן די געזאַמלטע געלטער פאַר ארץ־ישראל.

6.30 אָוונט איז אין זאַל פון יידישן שול־פאַריין פאָרגעקומען אַ פייערלעכע ארץ־ישראל אַקאַדעמיע, מיט דער באַטייליקונג פון אַלע דעלעגאַטן. דער גרויסער זאַל איז געווען איבערפולט.

די אַקאַדעמיע עפנט ב. צ. סאָקאָלאָווער (באַרזשעל). ער דערקלערט, אַז דער ציל פון דער אַקאַדעמיע איז צו באַקענען די יידישע מאַסן מיט דעם א״י־פראָגראַם פון אַגודת ישראל און צו ווייזן, אַז ס׳איז פאַלש די לאָזונג פון די ציונים, אַז אַגודת ישראל איז קעגן ארץ־ישראל. ער אַפּעלירט צו דער מלאָווער יידישע באַפעלקערונג צו שטיצן די אַגודה־אַקציעס פאַר ארץ־ישראל.

דער מלאָווער שטאָט־חזן מאַכט אַן הזכרה נאָך די קדושים, געפאַלענע אין א״י. דערנאָך גיט איבער ח׳ סאָקאָלאָווער דעם פאָרזיץ דעם ה׳ מאַנדרי.

דער כאָר זינגט דעם צעירים־הימן „הקבצו״ און מען טרעט צו צו די באַגריסונגען. דער מלאָווער רב ווינטשט דער קאָנפערענץ, אַז זייער אַרבעט זאָל געקרוינט ווערן מיט דערפאָלג. אין נאָמען פון דער אָרטיקער אַגודה באַגריסט י. אַלעקסאַנדראָוויטש; פון הנהלה הראשית — א. אָסטאַשעווער (שערפּץ); אין נאָמען פון אַלע דעלעגאַטן — מ. אַרענבאַך (ליפּנע) און אַנדערע.

דאָס וואָרט צו זיין רעפעראַט „די פליכטן פון דער אָרטאָדאָקסישער יוגנט פאַר ארץ־ישראל אַרבעט״ באַקומט א. קראָנגראַד (וואַרשע, גענ. סעקר. פון פאג״י אין פוילן). בעת זיין רעפעראַט, פאַלן פאַרשיידענע צווישנרופן פון דער ציוניסטישער יוגנט, אויף וועלכע דער רעפערענט ענטפערט אַפּ זייער טרעפלעך. דאַן זינגט דער כאָר „על נהרות בבל״. דערנאָך ווערט פאַטאָגראַפירט דאָס פּרעזידיום און דער גאַנצער זאַל.

פ. מאַנדרי טראָגט אַריין אַ פאָרשלאָג צו פּראָטעסטירן קעגן חילול שבת בפרהסיה פון ספּאָרטלער אין ירושלים, דורך זייער שפּילן עפנטלעך אין פוטבאָל. דער פּראָטעסט ווערט איינשטימיק אָנגענומען. אַ פייערלעכע שלום־רעדע, דורכגעפלאָכטן מיט מאמרי חז״ל, האַלט פ. שפּיטאַלעוויטש (מלאָווע). אונטער די קלאַנגען פון „הקבצו״ און „עוצו עצה״, ווערט די פייערלעכע אַקאַדעמיע געשלאָסן.

מאָנטיק 11 פרי, קומט פאָר די צווייטע זיצונג, אונטערן פאָרזיץ פון ח׳ סאָקאָלאָווער (באַרזשעל). דאָס וואָרט צו זיין רעפעראַט „די הכשרה־אַרבעט פאַר אונדזערע עולים״ באַקומט ש. ראָזנבערג (טשעכאַנאָוו, מיטגליד פון צענטראַל־ראַט פון פועלי אַגודת ישראל אין פוילן). ער גיט אַן איבערבליק איבער דער עקאָנאָמישער לאַגע פון יידישן פאָלק אַמאָל און היינט און קומט צום אויספיר, אַז ס׳איז נייטיק באַלד איינצואָרדנען אַ הכשרה און צוגעוויינען די חברים צו פּראָדוקטיווער אַרבעט.

אין דער דעבאַטע האָבן זיך באַטייליקט: ח׳ יאַגאָדאַ (טשעכאַנאָוו),

מ. י. אַרענבאַך (ליפּנע), ד. י. פּיעכאָקי (דאָבּרושין), נ. פּערלמוטער (מלאָווע), מ. מאַנדרי (מלאָווע), בּורשטיין (טשעכאַנאָוו), מ. ד. פּרענקעל (מלאָווע), מ. כ״ץ (מלאָווע), ח׳ אַרליק (מאַקאָוו).

דאָס וואָרט צו זיין רעפעראַט באַקומט פּ. מאַנדרי (מלאָווע). צום סוף טראָגט ער אַריין פאָלגנדע פאָרשלאָגן:

1) יעדער חבר פון אַגודה־צעירים־פּועלים איז פאַרפליכטעט זיך צו באַשטייערן יעדעס יאָר מינימאַל, מיט איין דאָלאַר פאַר קרן־הישוב.

2) ס׳מוזן באַלד פאַרשפּרייט ווערן די קרן־הישוב־פּושקעס.

3) ס׳דאַרף ווערן דורכגעפירט קרן־הישוב־אַקציעס אויף שמחות, חתונות, בּרית׳ן, אאנ״ד.

4) די דעלעגאַטן זאָלן שאַפן אין זייערע שטעט א״י־קאָמיסיעס און באַלד צוטרעטן צו געלט־זאַמלונגען.

פּ. מאַנדרי דערקלערט פּייערלעך, אַז מיט דער ערשטער גרופּע עולים פון 30 מאַן, וועט ער פערזענלעך מיטפאָרן, כדי זיי דאָרט איינ־צואָרדענען (שטורמישע אַפּלאָדיסמענטן).

זעקס אָוונט הייבט זיך אָן די דריטע זיצונג. דעם פאָרזיץ פירט קראַנגראַד (וואַרשע). ער לייגט פאָר, אין נאָמען פון דער פּערמאַנענץ־קאָמיסיע, די רעזאָלוציעס, אַרום וועלכע עס אַנטוויקלט זיך אַ קורצע דיסקוסיע.

10 אָוונט איז אין גרויסן זאַל פון תלמוד־תורה פאַרגעקומען אַ פייערלעכער באַנקעט, מיט דער באַטייליקונג פון אַלע דעלעגאַטן און איינגעלאַדענע געסט. ביים באַנקעט זענען געוואָרן אַרומגערעדט פאַר־שיידענע אָרגאַניזאַציאָנעלע פראַגן, אין וועלכן ס׳האָבן אַנטייל גענומען אַ גרעסערע צאָל דעלעגאַטן און געסט. מ׳האָט אויך גערעדט וועגן שאַפן אַ זומער־קאָלאָניע פאַר צעירים און פרחים אין מלאָווער ראַיאָן.

מיט דער שלוס־רעדע פון פּ. מאַנדרי, ווערט די ארץ־ישראל קאָנפע־רענץ געשלאָסן. דער כאָר זינגט, אַלע חברים לאָזן זיך מיטן געזאַנג פון „עוצו עצה״ און „וטהר לבנו״ אין אַ גרויסן ריקוד־קרייז. אין אַ געהויי־בענער שטימונג, מיט פולער האָפענונג, אַז ענדלעך טרעט מען צו צו אַ גרויסער אינטענסיווער אַרבעט פאַר ישוב ארץ־ישראל, פאַרלאָזן די דעלעגאַטן שפּעט ביינאַכט דעם זאַל.

אַ פאַרשטענדיקונג אין פּראָפעסיאָנעלן נאָדל־פאַריין

נאָך איניקע יאָר פירן מלחמה צווישן די יידישע אַרבעטער־פּאַרטייען אין מלאָווע אַרום דער אָרגאַניזירונג פון נאָדל־פאַריין, איז ענדלעך געקומען צו אַן ענטגילטיקע פאַרשטענדיקונג צווישן די רעכטע פּועלי־ציון און דעם „בונד״.

שבת, דעם 22.10.32 (צווייטע טעג סוכות), איז אין לאָקאַל פון קולטור־ליגע פאָרגעקומען אַן אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג פון אַלע נאָדל־אַרבעטער אין מלאַווע, מיט דער באַטייליקונג פון דער צענטראַלע פון נאָדל־פאַריין אין וואַרשע, הערשל הימעלפאַרב. די פאַרזאַמלונג ווערט פאַרענדיקט מיטן רוף צו די מלאַווער אַרבעטער, מיטצוהעלפן אין די גאָענטסטע אַקציעס, וואָס דעם פאַריין וועט אויסקומען צו פירן.

ביי אַ צופרידענער שטימונג פון די נאָדל־אַרבעטער, שליסט דער פאָרזיצער (פסח קאַלאַקאָווסקי) די פאַרזאַמלונג.

פאַרזאַמלונג פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע

שבת, דעם וטו ד. מ. איז פאָרגעקומען די אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין מלאַווע. דעם פאָרזיץ האָט געפירט מ. אָפּאַטאָווסקי, בייזיצער — וואַלדנבערג און פרוי ראָמאַנער, סעקרעטאַר — ז. אייכלער. ח' פערלמוטער גיט אָפּ אַ טעטיקייט־באַריכט פון דעם ציוניסטישן קאָמיטעט אין פאַרגאַנגענעם יאָר; פון קרן־היסוד גיט איבער אַ באַריכט מ. ציטרין; פון ק.ק.ל.־אַרבעט — פרוי ר. טשאַרקאַ; פון דער קאַסע — ה. דזיאַלדאָווסקי; פון דער ביבליאָטעק — פרוי ר. קופעלד; שטאַטראַט — פראָפ' ראָזענמאַן; פון יוגנט־רעסאָרט — מ. לובלינער.

נאָך דער דיסקוסיע ווערט געוויילט אַ נייער קאָמיטעט פון פאָלגנדע פערזאָנען: אַלטער שרה, אייכלער ביילע, דרעוויטש שרה, אָפּאַטאָווסקי יוכבד, טשאַרקאָ רחל, קופעלד רחל, ווישינסקי מענדל, ווישינסקי, ביעזונסקי דוד, דזיאַלדאָווסקי הערש, ליטמאַן מיכאל, סאַלאָמאָן אברהם, ציטרין משה, ציטרין אביגדור, פערלמוטער אברהם, לובלינער משה און פערלמוטער נתנאל.

25־יעריקער יובילעום פון מ. גאָלאָמב

אין צוזאַמענהאַנג מיט דער 25־יעריקער קולטור־פּעדאַגאָגישער טעטיקייט פון משה גאָלאָמב, איז זונטיק דעם 18/3 פאָרגעקומען אין זאַל פון יידישן גימנאַזיום אַ פייערלעכע אַקאַדעמיע, איינגעאָרדנט דורך דעם לערער־פאַריין אין מלאַווע.

אין דער אַקאַדעמיע האָבן אָנטייל גענומען: דער מלאַווער רב; סטאַראָסטע גאָדלעווסקי; שול־אינספּעקטאָר און פאָרזיצער פון שול־ראַט, דזשעאַן מאַריאַן; פאָרזיצער פון „דאָזור שקאָלני", אַדוו' גאַנשער; גוטמאַן רפאל מיט דער פרוי און אַנדערע. אויסער דעם, האָבן אָנטייל גענומען דעלעגאַציעס פון פאַרשידענע קאָרפּאָראַציעס, געזעלשאַפטן און אָרגאַניזאַציעס.

דעם פּאַרזיץ פון דער אַקאַדעמיע האָט געפירט דער פאַרשטייער פון לערער־פאַריין, משה לאסקאָ, וואָס האָט אין אַ שיינער רעדע געגעבן אַ כאַראַקטעריסטיק פון יובילאַר און פון זיין טעטיקייט, אונטערשטריכנדיק, אַז גאַלאַמב, אַרבעטנדיק מיט איבערגעגעבנקייט פאַרן פאָלק, האָט פאַרשטאַנען צו פאַרבינדן די פוילישע פאָלקס־שול מיט דער יידישער סביבה. באַגריסונג־רעדעס האָבן געהאַלטן: קאָזשיבראָדסקי — אין נאָמען פון „אַפּיעקאַ", ווישינסקי — פון „השומר־הצעיר" און ביעזשונסקי — פון סוחרים־פאַריין.

דאָס פּראָגראַם האָבן אויסגעפירט די תלמידים. באַזונדערס אויסגעטיילט האָט זיך דער קינסטלערישער כאָר, אָנגעפירט פון ר. ראַללער. דאָן איז דעם ה׳ גאַלאַמב דערלאַנגט געוואָרן אַ מתנה פון די עלטערן.

די אַקאַדעמיע איז פאַרענדיקט געוואָרן מיט אַ רעדע פון ה׳ גאַלאַמב, וואָס האָט אַלעמען הערצלעך געדאַנקט פאַר דעם כבוד וואָס איז אים צוגעטיילט געוואָרן. נאָך דער אַקאַדעמיע, איז פאַרגעקומען אַ באַנקעט — אוןביידע האָבן איבערגעלאָזט אַ זייער גוטן איינדרוק.

ניי־געווילטע פאַרוואַלטונג פון האַנטווערקער־פאַריין

זונטיק דעם 21.8.1932, איז אין לאָקאַל פון האַנטווערקער־פאַריין פאַרגעקומען אַן אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג. ס׳איז אָפּגעגעבן געוואָרן אַ באַריכט, איבער וועלכן ס׳איז פאַרגעקומען אַן אויספירלעכע דיסקוסיע. צוליב דער שפּעטער שעה, איז די פאַרזאַמלונג איבערגעריסן געוואָרן און אָפּגעלייגט אויפן צווייטן זונטיק, דעם 28.8.32. צום באַשטימטן טערמין איז פאַרגעקומען די פאַרזעצונג און ס׳איז אויסגעווילט געוואָרן די פאַרוואַלטונג:

אַפּאַטאָווסקי משה — פאַרזיצער, אַלטוס וואָלף — וויצע־פאַרזיצער, נאָווא ישראל — קאַסירער, קירשנבוים דוד — סעקרעטאַר, פינקוס זעליג — עקאָנאָם, טאַקס יחיאל און לידזבאַרסקי גדליהו. אַלס ערשטער קאַנדידאַט איז געווילט געוואָרן אפרים ראָזענבערג.

10־יעריקער יובל פון „החלוץ"

דאָס נאַציאָנאַל־ציוניסטישע יידנטום פייערט איצט דעם 10־יעריקן יובל פון דער „החלוץ"־באַוועגונג. צי פאַרשטייען מיר די וויכטיקייט פון דעם גרויסן יום־טוב, ווי בכלל די גרויסע דערהויבענע אידעע פון דער באַוועגונג? צי גיבן מיר זיך אָפּ אַ געהעריקן דין־וחשבון, הן פון דער אידעע, הן פון דעם אידעאַליזם פון אונדזערע חלוצים?

דאָרט, אויף די פעלדער פון ארץ־ישראל, איז אונדזער מאַמע־ערד דורכגעזאַפּט און דורכגעאַקערט מיטן שווייס און בלוט — ממש בלוט —

פון אונדזערע קינדער, שוועסטער און ברידער, וועלכע האָבן זיך אין גאַנצן מקריב געווען פאַר אַ קרבן עולה מיטן טיפן גלויבן, אַז אַזוי אַרום שאַפן זיי דעם שיינעם מאָרגן פאַרן יידישן פאָלק און מענטש. דעריבער, אין מאָמענט פון יובל און יום־טוב, רופן מיר צום פאָלק: פאַרשטייט און ווייסט אייער אחריות לגבי אונדזערע חלוצים!

און צו אונדזערע חלוצים זאָגן מיר, ווי ביז איצט, אַזוי אויך ווייטער: חזק ואמץ!

אין צוזאַמענהאַנג מיטן 10־יעריקן יובילעום פון דער „החלוץ״־באַוועגונג, איז שבת, דעם 24סטן מערץ ד. י. פאָרגעקומען אַ באַראַטונג פון אַלע ציוניסטישע פּאַרטייען, וואָס שטייען אויף דער באַזע פון אַרבע־טנדיקן ארץ־ישראל, אויף וועלכער ס'איז אַרומגערעדט געוואָרן דער אופן פונעם אַדורכפירן ביי אונדז אין שטאָט די „קרן־החלוץ״ אַקציע און אָרגאַניזירן אַ יובל־אַקאַדעמיע.

אין קאָמיטעט זענען געווילט געוואָרן: מאַנדזשאַק ז., אייכלער ח. ניבאַרסקי י., פּאַקאַרסקי ב. און כ״ץ שמחה.

עס איז צו האָפן, אַז די מלאַווער יידישע באַפעלקערונג וועט וויסן ווי געהעריק אָפּצושאַצן דעם „החלוץ״־יום־טוב און אים אונטערשטיצן מאַטעריעל און גייסטיק.

אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג פון ביקור־חולים

זונטיק, דעם 6טן מערץ איז פאָרגעקומען דער המשך פון דער יער־לעכער אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג פון ביקור־חולים און לינת־הצדק אין מלאַווע.

די פאַרזאַמלונג פירט משה קראַסנאָבאַרסקי. דער ערשטער באַקומט אַ וואָרט מ. ווישינסקי און דערקלערט, פאַר וואָס די אינסטיטוציע איז געווען געשלאָסן. ער פאָדערט אויף די פאַרזאַמלטע, זיי זאָלן צוטרעטן צו די וואַלן פון דער פאַרוואַלטונג און רעוויזיאָנס־קאָמיסיע.

אַ לעבהאַפטע דיסקוסיע רופט אַרויס די פראַגע, ווי אַזוי זאָלן פאָר־קומען די וואַלן. ס'קומט אויך אייניקע מאָל צו זייער שאַרפע אינצידענטן. אַ דאַנק דער באַמיונג פון פאָרזיצער, געלינגט די פאַרזאַמלטע צו באַ־רויקן און מ'טרעט צו צו די וואַלן, וועלכע האָבן געגעבן פאָלגנדן רעזולטאַט:

פאַרוואַלטונג: ווישינסקי מענדל, נוטקעוויטש יחיאל מאיר, גאָטלי־באָווסקי מענדל, גאַלאַנט איטשע מענדל, גאַלאַנט דוד מענדל, באַטשאַן יצחק אייזיק, הירשבערג יעקב שמעון.

קאַנדידאַטן: פרענקעל דוד, מאַגנושעווסקי משה. רעוויזיאָנס־קאָ־מיסיע: פערלמוטער שמואל חיים, אַלטער איציק, קראַסנאָבאַרסקי משה, ווישניאַק יוסף פנחס, הויזמאַן איסר.

די פאַרוואַלטונג האָט זיך קאָנסטיטואירט אין פאָלגנדן צוזאַמענשטעל: ווישינסקי מענדל (פאַרזיצער), גאַלאַנט איטשע מענדל (וויצע־פאַרזיצער), גאָטליבאָווסקי מענדל (סעקרעטאַר), נוטקעוויטש יחיאל מאיר (קאַסירער).

פאָדערונג וועגן אַ לאָקאַל פאַרן מושב־זקנים און יתומים־הויז

לעצטנס איז פאָרגעקומען אַ קאָנפערענץ, מיטן אָנטייל פון אַלע קאָמיטעטן פון די פּאַרטייען און אָרגאַניזאַציעס, וואָס בילדן דעם בייראַט ביי דעם פאַראייניקטן יידישן קלוב אין ע״טאַטראַט. די פאַרזאַמלונג האָט געעפנט לאַווניק מ. לאַסקאָ. ער האָט אין קירצע ווערטער דערקלערט, אַז אַ דאַנק די באַמיונגען פון די יידישע ראַטמענער און לאַווניק, איז אין נייעם בודזשעט, וואָס איז נאָר וואָס באַשטעטיקט געוואָרן דורך דער אויפזיכט־מאַכט, אַריינגעשטעלט געוואָרן אַנטשפּרעכנדע פּאָזיציעס פאַר אַ יידישן מושב־זקנים און יתומים־הויז.

לאַווניק לאַסקאָ מאַכט אויפמערקזאַם, אַז צוליב דעם מאַנגל אין געהעריקע לאָקאַלן, איז דאָ אַ באַגרינדעטע מורא, אַז די אינסטיטוציעס זאָלן נישט אַנטשטיין. מ׳קאָן, נאַטירלעך, פאָדערן פון מאַגיסטראַט, ער זאָל די לאָקאַלן אויסגעפינען, ווייל ס׳איז זיין חוב. ווען איז דאָס געזאָגט געוואָרן? אויב ס׳זענען פאַראַן צו דער דיספּאָזיציע וועלכע ס׳איז לאָקאַלן. איבעריקנס, איז דער מאַגיסטראַט נישט שטאַרק פאַראינטערעסירט, אַז דווקא היי־יאָר זאָלן די אינסטיטוציעס זיך גרינדן. פאַרקערט, מ׳קאָן גלויבן, אַז צוליב דעם שטאָטישן דעפיציט, וועט מען מאַכן אָפּשפּאָרונגען און קודם כל — אויפן חשבון פון די אויבנדערמאָנטע אינסטיטוציעס. דעריבער האָט ער גערופן די אָרגאַניזירטע טיילן פון דער מלאַווער יידישער באַפעלקערונג, כדי פאַר זיי קלאָר מאַכן די לאַגע.

לאַסקאָ דערקלערט, אַז ער וואַרפט פון זיך אַראָפּ די פאַראַנטוואָרט־לעכקייט פאַר דער גרינדונג פון די דאָזיקע אינסטיטוציעס, אויב מ׳וועט נישט שאַפן, אָדער אָנווייזן, לכל הפחות, אויף געהעריקע לאָקאַלן.

ס׳אַנטוויקלט זיך אַ דיסקוסיע, אין וועלכער ס׳נעמען אָנטייל: קאַפּלאַן, ראַטמאַן גרינבערג, מ. ווישינסקי, פּ. ווילגאַלאַסקי, וו. אַלטוס, ביעזשונס־קי, אַלעקסאַנדראָוויטש, נאַפּאַרסטעק, דיר. באַרענשטיין, ראַטמאַן צעגלאַ, מ. פרענקעל אאנ״ד. ס׳זענען געמאַכט געוואָרן פאַרשיידענע פאָרשלאָגן, ווי צו דערליידיקן דעם ענין.

כמעט איינשטימיק איז אָנגענומען געוואָרן די רעזאָלוציע, וועלכע פאָדערט אויף די יידישע גמינע אין מלאַווע, זי זאָל אָפּגעבן אויפן דאָזיקן צוועק די געביידע, ווו ס׳געפינט זיך היינט דאָס גערער שטיבל.

מאָטיווון צו דער דאָזיקער החלטה, זענען איבעריק. אייגנטלעך, איז עס נישט אין קיין קלענערער מאָס אַ חוב פון דער גמינע צו זאָרגן פאַר זקנים און יתומים. אין אַנדערע שטעט, ווו ס׳פונקציאָנירן גמינעס,

זענען דאָ הערלעך איינגעאָרדנטע פאַר זיי אינסטיטוציעס. דאָס קאָן מען, ליידער, נישט זאָגן וועגן אונדזער גמינע. די שטאָט האָט דערפילט איר חוב, זאָל־זשע די יידישע גמינע אָפּגעבן איר קהליש הויז פאַרן דאַזיקן צוועק. די נגידים און חסידים פון שטיבל, וועלן מיט דער הילף פון זייער גמינע, שוין געפינען אַ לאָקאַל פאַר אַ שטיבל.

פון ספּאָרט־לעבן

זונטיק דעם 13טן יולי, איז אין פראַשניץ פאָרגעקומען אַ פוטבאָל־מעטש צווישן די ספּאָרט־קלובן „מאָרגנשטערן" (מלאַווע) און „מכבי" (פראַשניץ). נאָך אַ פאַרביטערטן קאַמף פון ביידע צדדים, איז געלונגען „מאָרגנשטערן" צו שיסן אַ גאָל, נאָך דער 42סטער מינוט, נאָך וועלכן ס'איז געבליבן דער רעזולטאַט 1—0 לטובת דעם מלאַווער „מאָרגנשטערן".

נאָך אַ הפסקה פון 3 יאָר, איז ענדלעך שבת, דעם 25סטן יולי, פאָרגעקומען די אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג פון דעם ספּאָרט־קלוב „קראַפט", וועלכע האָט איינשטימיק אָנגענומען פאָלגנדע רעזאָלוציעס:

„דער ספּאָרט־קלוב „קראַפט" פאַרמאָגט אַן אייגענע לעגאַליזאַציע און איז נישט אָנגעשלאָסן אין קיין שום צענטראַלע און נעמט אַן מיטגלי־דער, אָן אונטערשייד פון פאַרטיי־צוגעהעריקייט. דער ס. ק. „קראַפט" איז אומפּאַרטייאיש און שטייט אויפן באַזיס פאַרן אויפבוי פון ארץ־ישראל. דער ס. ק. „קראַפט" טרעט צו ענערגיש צו דער אַרבעט און האָפט, אַז אַלע שיכטן פון דער מלאַווער יידישער באַפעלקערונג, וועלן געפינען אין אים זייער פּלאַץ, צו איבן זיך פיזיש נאָך דער טאָג־טעגלעכער אַרבעט".

פאַרייניקונג פון „ביקור־חולים" מיט „עזרת־חולים"

לויט ווי מען קאָמוניקירט אונדז, איז ענדלעך געקומען צו אַן אויס־גלייך און אַ שלום צווישן די מלאַווער אינסטיטוציעס „ביקור־חולים" און „עזרת־חולים". די צוויי אינסטיטוציעס זענען געוואָרן פאַראייניקט אין איין אינסטיטוציע מיטן נאָמען „ביקור־חולים ועזרת־חולים" אין מלאַווע. די פאַרשטענדיקונג־קאָמיסיע, וועלכע איז געוואָרן אויסגעוויילט אויף דער יערלעכער אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג פון „ביקור־חולים" דעם 18.1.31 (מיטן מלאַווער רב בראש), האָט געפונען פאַר נייטיק, למען השלום, צו ווילן (מיט דער צושטימונג פון דער אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג דעם 2.2.31) אינגאַנצן אַ נייע פאַרוואַלטונג און רעוויזיאָנס־קאָמיסיע. אין דער פאַרוואַלטונג זענען געוויילט געוואָרן: לאַנגלעבן זיינוויל, סעגאַל שלום, ראָמאַנער משה, ווישינסקי חיים שלמה, טאַשעמאָוויטש יעקל.

געריכט־אורטייל צו עקסמיטירן דעם מלאַווער בית־עלמין

דאָס מלאַווער קרייז־געריכט האָט שבת, דעם 4טן אַפּריל אַרויסגעטראָגן אַן אורטייל, וועלכער האָט געמאַכט אַ שטאַרקן רושם אויף דער מלאַווער יידישער באַפעלקערונג.

שוין זינט עטלעכע יאָר ציט זיך אין דאָזיקן קרייז־געריכט דער פּראָצעס, אין וועלכן יאַנוש לעלעוועל טרעט אַרויס מיט אַ תביעה צו דער מלאַווער יידישער קהילה, זי זאָל אים אומקערן אַ גרויסן באָדן־שטח, וועלכער געהערט צו אים. אויפן דאָזיקן באָדן געפינט זיך זייט יאָרן דער יידישער בית־עלמין. דאָס קרייז־געריכט האָט געפּסקנט, אַז דער בית־עלמין דאַרף צוריק אָפּגעגעבן ווערן לעלעווען.

נישט קיין ווונדער: די גמינע איז באַשעפטיקט מיט „הייליקערע" ענינים, ווי „שטרײַכן" יידן, אַזוי, אַז זי האָט נישט געהאַט קיין קאָפּ צום אויבנדערמאָנטן ענין.

אַלטע מצבות אויפן יידישן בית־עלמין

אין שטאָט האָבן זיך פאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז אין דער אומגעגנט פון מלאַווע, איז געפונען געוואָרן אַ מצבה, וועלכע זאָל אַלט זיין 500 יאָר. ווי די מיטאַרבעטער פון „מלאַווער לעבן" האָבן פעסטגעשטעלט, איז די מצבה אַלט 110 יאָר. ביי דער געלעגנהייט איז טאַקע אַנטדעקט געוואָרן אַ מצבה, וועלכע איז אַלט 180 יאָר. די גמינע דאַרף מער אַכט לייגן אויף די אַלטערטימלעכע זכרונות פון אַמאָליקן מלאַווער ישוב, זיי זאָלן נישט גיין לאיבוד. פיל מצבות וועלכע האָבן אַ היסטאָרישן ווערט, האַלטן ביים איינפאַלן. אַ שטיק פון אַלטן בית־עלמין איז געוואָרן פאַר־נוצט אַלס דורכפאַר־וועג און דער גדר איז געוואָרן אַריינגערוקט אַזוי, אַז איינגעגראָבענע מצבות געפינען זיך אויפן דורכפאַר־וועג. די גמינע, זעט אויס, האָט וויכטיקערע געשעפטן, ווי אָפּהיטן אַלטערטימלעכקייטן.

כוליגאַנישע אָנפאַלן

שוין אַ לענגערע צייט, ווי די מלאַווער יידן האָבן אויפגעהערט אויס־צובאַהאַלטן זיך פון די כוליגאַנישע אָנפאַלן אויף זיי, וועלכע זענען געוואָרן אָנגעפירט דורך דעם היינטיקן משטיינס־געזאַגטן „בעל־תשובה" טוראַווסקי. איז זיי אָבער נישט באַשערט געווען זיך לאַנג אָפּצורוען.

שבת, דעם 30סטן אויגוסט, איז פאָרגעקומען אַ פוטבאָל־מעטש צווישן „קראַפט" (פּועלי־ציון) און „מלאַוויאַנקאַ" („פּוילישע"). גאָט האָט געהאָלפן, ס'איז געווען רעמי — 2:2. אַזא „זשידאָווסקע חוצפּה" האָט די פּוילישע יוגנט נישט געקאָנט פאַרטראָגן און מיט אַ געפערלעכן

„הוראַ" פון שטיינער און סתם קלעפּ, האָבן די קריסטלעכע כוליגאַנעס, אונטער דער אָנפירונג פון אַ געוויסן וויטקאָווסקי, זיך געוואָרפן אויף דעם פאַרזאַמלטן יידישן עולם. אָבער די הצלחה האָט זיי נישט צו־געשפּילט. געטראָפן האָבן זיי אויף דער וואַרשעווער גאַס, ווו ס׳געפינען זיך די אַרבעטער־פאַריינען פון „בונד" און „פּועלי־ציון" — און די כוליגאַנעס זענען אַוועק מיט אָנגעבראָכענע ביינער. דאָס האָט נאָך מער אויפגעפלאַקערט זייער צאָרן און די געשלעגן האָבן זיך איבערגעטראָגן אויפן מאַרק און 3־מאַי גאַס.

ביינאַכט, ווען דער גאָרטן איז געווען פול מיט יידישע שפּאַצירנדע, האָט זיך פּלוצום געמאַכט אַ שרעקלעכע פּאַניק — פון אַלע זייטן האָט מען געשלאָגן מכות־רצח. דאָס זענען געווען די זעלבע כוליגאַנעס, באַוואָפנט מיט שטעקנס און אַנדערע כלים. באַרואיקט האָט זיך ערשט דעמאָלט, ווען אין גאַס האָבן זיך באַוויזן פּאָליציאַנטן.

כדאַי צו באַמערקן, אַז די אויבנדערמאָנטע פאַרשוייִנען זענען געווען זינדלעך פון דער פּוילישער, שטאָטישער אינטעליגענץ — שילערס פון דער פּוילישער גימנאַזיע.

פון „בית־לחם"

„בית־לחם" איז איינע פון די נויטווענדיקסטע אינסטיטוציעס ביי אונדז אין שטאָט. מיט גרויס מסירת־נפש אַרבעט דער „בית־לחם" אַ גאַנץ יאָר, כדי אויף וויפל ס׳איז מעגלעך, צו לינדערן די אומגעהויערע נויט פון מלאַווער אָרעמע, בכבודיקע משפחות. צוליב דעם שרעקלעכן קריזיס, וועט דעם „בית־לחם" אויסקומען דעם הייניטיקן פּסח אונטער־שטיצן נאָך מער געדריקטע. ביי דעם דעפיציט פון 2000 זל. וואָס דער „בית־לחם" האָט היינט־צו־טאָג, וועט אים אויסקומען שווער צו קעמפן קעגן דער געשאַפענער לאַגע. „בית־לחם" האָט געמוזט טיילווייז אָפּשטעלן דאָס אָרויסגעבן באַנעס.

צוליב דעם איז גערעדט געוואָרן אין אַלע בתי־תפילות, אַנטקעגן צו קומען מיט שטיצע דער וויכטיקער אינסטיטוציע און ביי יעדער־געלעגנ־הייט צו האָבן אין זינען די בכבודיקע, אונטערדריקטע משפחות, וועלכע געפינען זייער איינציקע רעטונג נאָר אין דעם „בית־לחם".

„מכבי"

זייער אימפּאָזאַנט איז אויסגעפאַלן דער אויספלוג פון „מכבי" קיין טשעכאַנאָוו, צום ספּאָרט־יום־טוב פון אָרטיקן „מכבי". אין דעם אויספלוג האָבן אָנטייל גענומען 200 חברים און חברטעס. די ציקליסטן־סעקציע איז געקומען אויף ראָווערן.

אין די ספּאָרט־פאַרמעסטונגען אין טשעכאָנאָוו, האָט „מכבי" מלאָווע באַקומען 3 פּריזן: לינדערשטערן אין 100־מעטער לויף, טיסאַבאָוו אין שפּרינגען אין דער ווייט, מ. טיסאַבאָוו אין שפּרינגען אין דער הייך.

צום ווינטער־סעזאָן ווערט צוגעגרייט אַ פּאַסיקער טורן־זאַל, וואָס ווערט שוין רעמאָנטירט אין דער נייער, גרויסער דירה. פון דעם טורן־זאַל וועלן, אויסער די מיטגלידער פון פאַריין, געניסן אויך שילער־גרופּן פון מלאָווער שולן.

אין חודש תשרי איז פאַרשטאַרקט געוואָרן די אַרבעט פאַרן קק"ל און ס'זענען ביז איצט געזאַמלט געוואָרן 80 זל.

„השומר הצעיר"

דעם ערשטן טאָג סוכות, איז פאָרגעקומען אַ פייערלעכע אַסיפה פון גאַנצן קן, געווידמעט דער פאַרשטאַרקונג פון דער אַרבעט פאַרן קק"ל אין יאָר תרצ"ה, לויט די אינסטרוקציעס פון דער הנהגה הראשית. די אַרבעט האָט שוין געגעבן רעזולטאַטן און עס זענען געזאַמלט געוואָרן אין דעם חודש 113.50 זל. (קעגן — 33 זל. אין תשרי תרצ"ה).

עס ווערן שוין געמאַכט אַלע הכנות צו די ווינטער־קאָלאָניעס, וואָס וועלן פאָרקומען בעת די ווינטער־פעריען אין דער געגנט פון מלאָווע.

30־יעריקע יובילעום־פייערונג פון „בונד"

די פייערונג האָט זיך אָנגעהויבן מיטן צוג פון יוגנט־בונד „צוקונפט" און פון ספּאָרט־קלוב „מאָרגנשטערן", פון דער וואַרשעווער גאַס, ווו ס'געפינט זיך דער לאָקאַל פון ספּאָרט־קלוב, איבער די גאַסן: אַלטער מאַרק, זשעראָמסקי, ביזן גימנאַזיום, ווו די פייערונג האָט געדאַרפט פאָרקומען. פאַר דער גימנאַזיע איז דער צוג געוואָרן אויפגעלייזט.

10 אָוונט איז פאָרגעקומען די פייערלעכע אַקאַדעמיע אין דעם פיין־דעקאָרירטן גימנאַזיע־זאַל, ביי דער אָנוועזנהייט פון פיל חברים און סימפּאַטיקער.

ח' דוד עפנט די אַקאַדעמיע, דערקלערנדיק די באַדייטונג פון היינטיקן יום־טוב. נאָך דער דערעפענונג, זינגט דער כאָר די בונדישע „שבועה". די שטימונג אין זאַל איז אַ פייערלעכע און געהויבענע.

נאָכהער באַגריסן אין נאָמען פון דער פּאַרטיי — ח' פישל, וועלכער שיקט איבער אַ גרוס דעם צ. ק. פון „בונד" צו זיין 30־יעריקער עקזיסטענץ און ווינטשט אים ווייטערדיקע נצחונות אין זיין אַרבעט.

פון יוגנט־בונד „צוקונפט" באַגריסט ח' פסח. פון אַרבעטער ס. ק. „מאָרגנשטערן" — ח' נחום, און פון דער ביבליאָטעק־קאָמיסיע — ח' איטשע. פון די בונדישע פראַקציעס אין די פּראָפ.־פאַריינען, באַגריסט ח' שמוליק.

וואַלן צום קאָנגרעס פון אַרבעטנדיקן א״י

דער היגער וואַל־קאָמיטעט צום אַלוועלטלעכן קאָנגרעס פאַרן אַר־בעטנדן ארץ־ישראל אין בערלין, האָט איינגעאָרדנט שבת, דעם 13טן סעפטעמבער ה. י. אַ פאַרוואַל־פאַרזאַמלונג, ווו פאָרשטייער פון „פועלי־ציון״ לינקע און רעכטע, „החלוץ״ און „השומר הצעיר״, האָבן רעפערירט זייער שטעלונג צום קאָנגרעס. ס׳האָט זיך דערנאָך אַנטוויקלט אַ לעבהאַפטע דיסקוסיע. די פאַרזאַמלונג ווערט געשלאָסן דורכן פאָרזיצער י. גראַביע, וועלכער רופט צו אַנגעשטרענגטער אַרבעט פאַר דער ליגע און פולע באַטייליקונג אין די וואַלן.

דעם 17טן סעפטעמבער זענען פאָרגעקומען די וואַלן. דער רעזולטאַט איז פאָלגנדער: וואַל־רעכט האָבן געהאַט 395. געשטימט האָבן 308, ד. ה. 78 פראָצ., וועלכע האָבן זיך געטיילט לויט די ליסטעס:

נומ. 1 — פ״צ רעכטע — 153 שטימען; נומ. 2 — דת ועבודה — 0 שטימען; נומ. 3 — „התאחדות״, 11 שטימען; נומ. 4 — „השומר הצעיר״ — 97 שטימען; נומ. 5 — פ״צ (לינקע) — 47 שטימען.

וואַלן צום 21סטן ציוניסטישן קאָנגרעס

זונטיק, דעם 25טן פ. מ., זענען אין גאַנץ פוילן פאָרגעקומען די וואַלן צום ציוניסטישן קאָנגרעס.

דער אינטערעס צו די קאָנגרעס־וואַלן ביי אונדז אין מלאַווע איז געווען זייער אַ גרויסער. אויף דער צאָל 1099 פאַרקויפטע שקלים, זענען אָפּגעגעבן געוואָרן 949 שטימען, ד. ה. 86.5%. אַזוי אַרום איז מלאַווע צווישן די ערשטע שטעט אין פוילן, לויט דעם פּראָצענט־זאַץ פון די שטימענדע. ווען נישט דער פאַקט, וואָס פיל שוקלים האָבן זיך געפונען דאַן אויף זומער־וווינונג, וואָלטן די וואַלן געווען מיט אַ 100% באַ־טייליקונג.

דער רעזולטאַט פון די וואַלן איז פאָלגנדער:

ליסטע 1 (אַלג. ציונ. א׳) — 164 שטימען; ליסטע 3 (מזרחי) — 275 שט.; ליסטע 4 (יודנשטאַט־פּאַרטיי) 1 שט.; ליסטע 5 (בלאָק פאַרן אַרבעטנדן א״י) 461 שט.; ליסטע 6 (פ״צ לינקע) 17 שט.; ליסטע 7 (הנוער החלוץ) 31 שט. צוזאַמען — 949.

די וואַלן זענען פאָרגעקומען אין ציוניסטישן בית־המדרש. דער פאַרלויף פון די וואַלן איז געווען אַ רואיקער. קיין שום אינצידענטן זענען נישט פאַרנאָטירט געוואָרן.

זייער רירנד און כאַראַקטעריסטיש, ווי ווייט דער אינטערעס פאַר די ציוניסטישע ענינים דרינגט אַריין צווישן די מאַסן, זענען געווען די עטלעכע פאַקטן, ווען פאָלקס־מענטשן זענען געקומען אין בית־המדרש

און געוואַלט באַצאָלן די זלאָטי, אַבי צו קאָנען שטימען (קיין שקלים האָבן זיי נישט געקויפט).

פאַר הערן סיראָטאַ׳ן דורך ראַדיאָ געמאַכט אַ פּראָטאָקאָל

דינסטיק, דעם 13.12.32, איז דורך דער וואַרשעווער ראַדיאָ־סטאַציע, 8 אָוונט, געגעבן געוואָרן אַן אודיציע פון אויבער־קאַנטאָר ה׳ סיראָטאַ מיט זיין כאָר. די צוקערניע פון ה׳ פשעזשדזשעצקי האָט אָפּגעשטעלט זיין ראַדיאָ־הילכער, וועלכער גייט אַרויס אין גאַס. דאַקעגן האָט זיך פאַרזאַמלט אַ גרויסער עולם פאַר דער צוקערניע־רעסטאָראַן פון ה׳ מילעווסקי אין מאַרק און געהערט דעם קאָנצערט, וואָס דער ראַדיאָ־הילכער האָט איבערגעגעבן דעם פאַרזאַמלטן עולם אויף דער גאַס. אַ פּאָליציאַנט האָט צונויפגעשטעלט אַ פּראָטאָקאָל דעם אייגנטימער פון ראַדיאָ־געשעפט, ה׳ אָלשעווסקי, פאַר שטערן די עפנטלעכע רו.

כדאַי צו באַמערקן, אַז מיט אַ טאָג פריער, איז פאַר דער זעלבער צוקערניע געווען פאַרזאַמלט אַפילו אַ גרעסערער עולם צו הערן אַ פּוילישן ראַדיאָ־קאָנצערט — און די פּאָליציי האָט ניט געשטערט.

דער כוליגאַניזם הוליעט

מיט אַ צייט צוריק האָט די מלאַווער פּרעסע געשריבן, אַז די פּוילישע שילער פון דער פאָלקס־שול נומ. 1, וווּ דער לייטער איז ה׳ פּאַגאַרזשעלסקי, זענען אַנטיסעמיטיש דערצויגן. די פראַגע איז שוין אַייך געווען באַרירט אויף דער פלענום־זיצונג פון שטאָטראַט, אין צוזאַמענהאַנג מיט געשלעגן, וועלכע פלעגן ווערן אָנגעפירט דורך די פּוילישע שילער פון דער דערמאָנטער שול לגבי יידישע שילער און דורכגייענדיקע אין גאַס עלטערע יידן. די מלאַווער פּאָליציי האָט שוין געהאַט אַפילו אינטערוועניִרט אין דעם ענין. ווייזט אָבער אויס, אַז ביז היינט האָט זיך גאָרנישט געענדערט. די נישט דערצויגענע שילערס זענען געפּערלעך צעיושעט און וואַרפן זיך נאָך יעדן טאָג אויף די דורכגייענדיקע יידישע קינדער, וועלכע גייען אַהיים פון דער פאָלקס־שול נומ. 2. די פּוילישע שילערס יאָגן נאָך די יידישע קינדער מיט געשרייען „הוראַ נאַ זשידאַ" און רופן צווישן זיי אַרויס אַ פּאַניק. די יידישע לערערס האָבן מער דענערווירונג און צרות פון די אַנטיסעמיטישע שילערס, ווי פון זייער גאַנצער שווערער טאָג־אַרבעט. לעצטנס, ווען די כוליגאַנישע אַקאַדעמיקער אין קראָקע און אין וואַרשע ווילדעווען און פאַרשפּרייטן זייער מענטשנפרעסערישע אידעע, ווערן די מעשים פון די מלאַווער פּוילישע שילערס — נאָך געפערלעכער. די ווילדע, באַרבאַרישע עקסצעסן פון די כוליגאַנישע אַקאַדעמיקערס, דינען זיי פאַר אַ ביישפּיל און וועקן אין

זיי בעסטיאַלישע אינסטינקטן. צי קאָן דאָס טאָלערירט ווערן, אַז קינדער זאָלן באַקומען אַזאַ געפערלעכע, אַנטיסעמיטישע דערציונג?

ס׳וואָלט כדאַי געווען, אַז די געהעריקע אינסטאַנצן זאָלן זיך ערנסטער באַציען צו דער פראַגע פון דערציונג, וועלכע די קינדער פון דער שול נומ. 1 באַקומען. עס ליגט דאָך אין אינטערעס פון דער מלוכה און פון געוויסע קרייזן, נישט צו דערלאָזן עס זאָל געשאַפן ווערן אַן אַנטאַגאַניזם און העץ־אַוואַנטורעס צווישן דער באַפעלקערונג בכלל, און אין מלאַווע בפרט. (י. ב—צ.)

דער צושטאַנד פון דער שניידער־בראַנזשע אין מלאַווע

פאַר דער מלחמה		ביים היינטיקן טאָג
טאַנדייט־שניידער	8	70 —60
באַשטעלטע	12	15 —12
אַרבעטער	90	15
באַלופניקעס	—	40 —35
	110	100—107

די אַרבעטער, וואָס זענען באַשעפטיקט ביי די טאַנדייט־שניידער, זענען פאַקטיש נישט קיין אַרבעטער־שניידער, נאָר פאַרמיטלער, שיק־יינגלעך און סוביעקטן. דעריבער גייען זיי נישט אַריין אין חשבון פון שניידער־אַרבעטער.

אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג פון „מכבי״

דעם 24טן פ. מ. איז אין אייגענעם לאָקאַל פאָרגעקומען די יערלעכע פאַרזאַמלונג פון יידישן טורן־ און ספּאָרט־קלוב „מכבי״ אין מלאַווע. באַטייליקט האָבן זיך 54 אַקטיווע און פּאַסיווע מיטגלידער.

נאָך דעם ווי אַלס פאַרזיצער ווערט געוויילט ה. בוימגאָלד, רעדט אַרום דער פרעזעס מ. ראַק די לאַגע אין ציוניזם און אין דער אָרגאַניזאַציע און רופט צו אויסדויער, ווייל ס׳ דערנענטערט זיך די שעה, ווען אונדזערע אידעאַלן וועלן פאַרווירקלעכט ווערן.

נאָך אים גיבן אָפּ באַריכטן: י. אַלטער, ח. גראַדזאַנאָווסקי, ט. וויעלגאַלאַסקאַ, ג. בראַמאַ. אין נייעם קאָמיטעט זענען געוויילט געוואָרן: מ. ראַק — פאַרזיצער, ח. גראַדזאַנאָווסקי — וויצע־פאַרז., י. אַלטער — סעקרעטאַר, צ. פראַשניצקאַ — קאַסירערין, מ. ביעזשונסקי, יח. אַלטער, א. מאָדענשטיין, וו. טיסאַבאַוו, ה. פריי.

מיט „התקוה״ און „תחזקנה״ איז די פאַרזאַמלונג געשלאָסן געוואָרן.

מלאַווער אויפן ארץ־ישראל־כינוס

אין דעם „קאָנגרעס פון פוילישן יידנטום פאַר א״י" האָבן זיך באַטייליקט 9 מלאַווער דעלעגאַטן.

מצד דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע: מ. ווישינסקי, א. פערלמוטער, אדוו. נ. ווערטהיים; מזרחי — מ. ד. זלאַטניק; ליגע פאַרן אַרב. א״י — ח. י. אייכלער; יידישער שול־פאַריין — פרעזעס אַדוו. מ. בלום; לערער־פאַריין — פראָפ. י. פאַטער; סוחרים־פאַריין — פרעזעס מ. ציטרין; קהילה — וויצע־פרעזעס א. ל. פריד.

געשמדט זיך 2 טעג פאַרן שטאַרבן

אין מלאַווע וווינט שוין אַ לענגערע צייט, די פאַמיליע יאַרעצקאַ. מיט דער יידישער רעליגיע, ווי אויך מיט דער קריסטלעכער, האָבן זיי נישט געהאַט קיין ספּעציעלן שייכות. מ'האָט נאָר געוווּסט, אַז ה' יאַרעצקי צאָלט עטאַט אין דער יידישער גמינע און האַלט זיך פאַר אַ ייד.

מיט אַ קורצער צייט צוריק, איז קיין מלאַווע געקומען פון גרודזשאַנדז דער פאַטער פון ה' יאַרעצקיס פרוי, ה' טאַם און געבעטן דעם ה' קאַנטאָר יחיאל, אַ ידיד פון ה' יאַרעצקי, אַזוי ווי זיין (ה' טאַמס) טאָכטער האַלט שלעכט, זי וועט זיכער אין קורצן שטאַרבן, בעט ער דעם ה' קאַנטאָר, ער זאָל זיך באַמיען אין דער יידישער גמינע, אַז נאָכן טויט, זאָל מען דער געשטאָרבענער און דעם ה' יאַרעצקי נישט אָנטאָן קיין חרפּות פאַר זייער נישט פרומקייט.

די זאַך האָט זיך אָבער אין גאַנצן אַנדערש אַ דריי געטאָן. מיט דער קראַנקער האָט זיך פאַרנומען דער שכן, ד״ר ראַכאַצקי, וועלכער האָט איר באַזוכט דריי מאָל אין טאָג — און פאַר די וויזיטן נישט גענומען קיין געלט.

אייניקע טעג פאַרן שטאַרבן, האָט די פרוי יאַרעצקאַ דערקלערט איר מאַן און פאַטער, אַז זי האָט באַשלאָסן זיך צו שמד'ן. זיי האָבן זיך באַמיט צו ווירקן, זי זאָל דאָס נישט טאָן, אָבער ווען ה' יאַרעצקי איז איינמאָל געקומען אַהיים, האָט ער דאָרט געטראָפן דעם גלח מיטן ה' ראַכאַצקי.

ה' יאַרעצקי איז געלאָפן צום ה' קאַנטאָר, אפשר וועט ער נאָך עפּעס העלפן — ס'איז שוין אָבער געווען צו שפּעט.

ראַכאַצקי איז געווען דער „כשעסטני אויטשעץ" („טויף־פאַטער") און דער גלח האָט זי אָפּגעשמדט...

וואָס זאָל עס זיין — אַ רעצענזיע?

גרויסע פּלאַקאַטן זענען געהאַנגען אומעטום. שיינע, פיינע און קאָליר־טע. אַרטיסטן פון „מאַרסקע אָקאַ" — א. יאַנוש, א. יאַניצקאַ. עפּעס אַזעלכע גרויסע אַרטיסטן און אַרטיסטקעס, כמעט אין דער גרויסקייט פון די אותיות אויף די אַפישן.

בין איך געגאַנגען, געוואָרן אַ טייל פון פּובליקום, געהערט און געזען. קלער איך: „וואָס זאָל דאָס זיין — אַ רעצענזיע? די אותיות פון זייערע נעמען זענען געווען טאַקע גרויס — אָבער דאָס שפּילן? ליידער, געשמאַקלאָזיקייט. ס'איז דאָך קליין־קונסט, און צו דעם אַ טעאַטער, וועלכער האָט זיך דערוואָרבן אַ גוטן אַרטיסטישן נאָמען. אָבער — עפעקטלאָז, קיין זינגען, קיין דעקאָראַציע. קאַלט איז געווען זייער שפּילן און דער ווינט אין זאַל האָט צוגעשפּילט נאָך אַמאָל — ליידער.

אָבער איין זאַך: אַז כ'האָב אָבסערווירט דעם איינדרוק פון דעם שפּילן, ווו נאָר אַ קוק — אַ יידיש מיידל, אַ יידיש יינגל.

אַרט מיך נישט, וואָס זיי זענען געגאַנגען זען און הערן „קונסט". אָבער פאַר וואָס זעט מען זיי נישט בעת אַ טעאַטער־פאָרשטעלונג אין יידיש? ס'איז טאַקע אַ מורא אַראָפּצוברענגען איינעם אָדער אַ פּאָר גוטע יידישע אַרטיסטן, ווייל דער עולם קומט קנאַפּ. טאָ וואָס איז עס? שמענדריקיזם?

זאָל די מלאָווער יוגנט, לייענענדיק דאָס, ערנסטער באַטראַכטן זייער שטעלונג, די מאָראַלישע, און טאַקע אויך מאַטעריעלע, צום יידישן טעאַטער. זיי זענען דאָך די אונטערהאַלטערס פון דעם יידישן טעאַטער ביים היינטיקן טאָג. (ל. א־ע־ניק)

הוועד של פועלי־ציון (צ.ס.) • קאָמיטעט פון פּועלי־ציון (צ.ס.)

The Po'ale Zion (Z.S.) committee

א גרויסער

קאָמוניסט. פּראָצעס

אין מלאווער קרייז-געריכט.

32 אָנגעקלאָגטע פאַרנעמען די באַשולדיקונגס-באַנק. 8 אַדוואָקאַטן פאַרטיידיקן, שמיראַוואָסקי איינער פון די הויפּט אַדוו. אין בריסקער פּראָצעס, פירט אָן מיט דער פאַרטיידיקונג. צו איז קאַהן א פּראָוואָקאַטאָר אָדער א קאָנפידענט? די גאַנצע באַשולדיקונג שטיצט זיך נאָר אויף קאָנפידענציעלע ידיעות און אויף דעם „100 פּראָצ. קאָמוניסט" קאַהן. קאַהן בעט מזאַל אים נישט מאַטערן.

א רעפעראַט קעגן אַנטיסעמעטיזם איז אַנטי-מלוכהש. אז מפאַדערט ארבעט און ברויט, איז מען א קאָמוניסט? דער פּראָקוראָר פאָדערט לויטן שטראַף-קאָדעקס דעם אַרט. 102. די רעדעס פון די פאַרטיידיקונג. דאָס לעצטע וואָרט פון די באַשולדיקטע און פון דעם העלד קאַהן. דער אורטייל איז פון 1 ביז 6 יאָר.

א גרויסע פאַראינטערעסירונג האָט אין שטאָט אַרויסגערופן דער קאָמוניסטישער פּראָצעס וועלכער האָט זיך אָנגעהויבן שבת. דעם 25-6-1932 אין מלאַווער קרייז-געריכט. א טאָג בעפאַר, פרייטאָג, דעם 24-6-1932 זענען שוין אָנגעקומען פיל אָנגעקלאָגטע פון פאַרשידענע שטעט וועלכע זענען געווען אויף דער פריי, פיל באַקאַנטע און משפּחה וועלכע

זענען פאַראינטערעסירט אין גורל פון זייערע: ברודער שוועסטער. טאַטעס. שוועגערס, איידעמס א. א. ו. פון טשעכאַנאָוו אַליין, איז פּריסאַג אָנגעקומען א אויטאָ מיט 36 מאַן. באַזונדער מיט די צוגן און צופוס. דאָס זעלבע פון אַנדערע שטעט, ווי פון: פּראַשניץ, קראַסנאָשעלסק, און פּולטוסק.

שבת אין דער פרי פאַרן קרייז געריכט

שבת, דעם 25 6 זענען [illegible] באַסן אַרום דעם קרייז געריכט געווען אָפּגעשלאָסן שוין פון גאַנץ פרי האָבן זיך געזאַמלט הונדערטער מענטשן אַרום דעם געריכט. 8.30 קומט אָן צו פאַרן דער אויטאָבוס פון דער טורמע מיט 9 באַשולדיקטע. וועלכע זיצן אין טורמע פון טאָג. ווען מען [illegible] אַרעסטירט האָט הייסט שוין [illegible] מאָנאַטן

[illegible] ווי [illegible] די [illegible] באַשולדיקטע [illegible] זענען [illegible] אויף דער [illegible] אַלע 32 באַשולדיקטע [illegible] אַרהאַן אין קאַמפּלעט [illegible] א [illegible]

די פּאָליציי [illegible] א [illegible]. [illegible] טריט נאָר [illegible] א [illegible] דעררייך נישט פון דער [illegible]

די זאַל פון געריכט איז פאַרהעלטנס מעסיק צו אזא פּראָצעס [illegible] די באַשולדיקטע [illegible] איינגעזעצט [illegible] סדר. אויף [illegible] דער [illegible], [illegible] ווי דאָס פּובליק [illegible] זיצן און א קאָרדאָן פּאָליציי אונטער [illegible] קלינגט און דאָס געריכט קומט אַריין פּרעזעס [illegible] סאָקאָלאָוסקי [illegible] באַבער און [illegible] פּראָקוראָר [illegible] שערסקי.

דער שוואַרצער יונגערמאַן גייט אַריבער איבער די באַריערע און פאַרנעמט זיין אָרט אויף די באַשולדיקונגס באַנק. איינער פרעגט דעם צווייטן און קיינער פאַרשטייט נישט וואָס דאָ קומט פאָר.

דער באַשולדיקטער קאַהן פון טשעכאַנאָוו הייבט אָן: איך בין אַריינגעצויגן געוואָרן אין דער „מאָפּר" אָרגאַנ. צוליב הומאַניטאַרע צוועקן צו העלפן די פּאָליטישע אַרעסטירטע אויף די פאַרשידענע פראַגן פון [illegible] צו [illegible] קאַהן [illegible] פון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי און די [illegible] מאַכט [illegible] ער [illegible] זיך נישט [illegible] אינפאָרמאַציעס ער גיט איבער [illegible] פונקציע [illegible] אָנגעקלאָגטע איז די קאָמוניסטישע [illegible]

ער גיט איבער [illegible] געווען אין „מאָפּר" [illegible] געווען אין [illegible] [illegible] די [illegible] אָרגאַניזאַציע אין [illegible] אין יוגנט-קאָמיטעט [illegible] מיט דער

ווען די ראָל פון [illegible] ער האָט [illegible] פאַרנעמען די פּאַרזאַמלונגען. [illegible] אָנגעגעבן די [illegible] פון די געשעענישן אין דער פּאַרטיי [illegible] און [illegible] פאַרשידענע [illegible] פּאָליציי פונקציאָנערן. העכערע [illegible] און נאָך אַנדערע פראַגן [illegible] עדות. פון [illegible] איז ער אַנדערע פראַגן [illegible] פּראָקוראָר [illegible] איז א אָנגעקלאָגטער [illegible] נישט

ווען די פאַרטיידיקער פרעגן דעם „אָנגעקלאָגטן" [illegible] מעגליך אז [illegible] נאָך [illegible] אין „מאָפּר" [illegible] [illegible] אויך [illegible] ער [illegible] ער איז געווען איינער פון די [illegible] [illegible] און א [illegible] אַלע [illegible] זיך א [illegible] אויף

8 אדוואקאטן פארנעמען זייערע פלעצער

דער באוויסטער גרויסער אדוואקאט אין ב ר י ס ק ע ר פ ר א צ ע ס דער גרויער ה שפיראווסקי דעם אדוואקאט דוראטשעס אפילאט ה חי ואַי ער קאראל ווידע פון ווארשע דאן יי אדוואקאטן בלום מ גאנדעי הערינג. פינקעלשטיין און וואיעיסקי ... און אדוו. ד״ר דיעליקטיש (פון פרשוסק

דער פראקוראר אלס פראגט ארויין

א באריכטאג אז דער פראצעס זאל געפירט ווערן ביי געשלאסענע טירן ספראַ-טעסט ... דער אדוו. ... ... און דאס געריכט באשליסט דער פראצעס זאל פארקומען ביי אפענע טירן. נאר צוליב ענגשאפט קענען קיין זייטיקע מענטשן נישט זיין אפילו נישט די על-טערן פון ד באשולדיקטע. דער פאר-זיצער טרעט צו אויסרופן די פערסאנא-ליע פון די

32 באשולדיקטע אין קאמוניזם

. וועלכע ווערן באשולדיקט לויטן ארט. 102 פון שטראף קאדעקס פאר וועלן אדורכפירן א מלוכה איבערקערעניש און שטרעבן איינצופירן אין פוילן א קאמוניסטישע ארדענונג

1) יאחטשעמפסקי מיעטשיסלאוו. פשאזניש
2) ריביצקי מאריאן, (לובלין -ווארשע)
3) קערש פייגל. (טשעכאנאוו. א שוסטער)
4) הילערס שמואל יאנקעל (פון קראסנא-שטשיק פאר מאקאוו א שריקנמאכער)
5) קירשענבאום וואלף, (טשעכאנאוו א מאלער)
6) קורלענדער לאה-רבקה, (רוזשאן פאר. מאקאוו. זי איז אוועק קיין אויסלאנד און זיך אין געריכט נישט געשטעלט)
7) צאלקא יידל אברהם, (טשעכאנאוו)
8) קאהן שלאמא יועל שמואל (פריזיער פון טשעכאנאוו 21 יאר אלט)
9) מאגנושעווסקי מרדכי (מלאווע א פריוואטער לערער כסטודענט ...
10) קיעטשארקעוויטש בלאזשיסלאוו (טשעכאנאוו)
11) מאלסקי סטעפאן (טשעכאנאוו)
12) ... כאסקעל לייב (טשעכאנ)
13) כראסטעל אדאב (טשעכאנאוו)
14) יאשינסקי סטעפאן טשעכאנאוו
15) גוויאזדאוויטש מיכאל. (פון א דארף פאר טשעכאנאוו מיטגליד פון גמינע ראט. א עלטערער אינטעליגענטער. זיין געקליידעטער אין עלטער פון עטליכע פערציק יאר געהעריגער סטאראסטע אין רזשע מאזאוויעצקער פאוויאט)
16) רושעפלינסקי יוליאן (טשעכאנאוו)
17) ליפסקי לייב. (פון טשעכאנאוו)
18) ווברזשעסקי סטאניסלאוו. פאר. טשעכאנאוו)
19) אפלאטעק מאריאן, (טשעכאנאוו)
20) מלאווסקי דוד, (שניידער. טשעכאנאוו)
21) זאנאצקער וואלף (פריזיער טשעכאנ)
22) פאקיעלא הענריק. (טשעכאנאוו)
23) מיעשקאווסקי וויקענטי. (שוסטער. ראטמאן פון טשעכאנאווער שטאט-ראט פון א לענגערע צייט באוואוסט א לעגיאניסט)
24) קאהאנע שלמה. (טשעכאנאוו)
25) זאמעק לייזער. (שוסטער. מלאווע)
26) פאס שמעון. (שניידער טשעכאנאוו)
27) קרופינסקי וויקטאר (פאר טשעכאנ)
28) מארגאליס אברהם (טשעכאנאוו)
29) יינדיצקי אריה (שניידער. מלאווע)
30) ארטיש אברהם. (טשעכאנאוו)
31) קאמינסקי ... ...
32) פיש מרים. (שניידערין; פולטוסק).

ווער איז דער יינגער „פראקוראר"?

נאכן ליינען די פערסאנאליען טראגט ארויין דער פראקוראר א פארשלאג. אַז צום ערשטן זאל ווערן פארהערט דער אנגעקלאגטער קאהן שלאמא יועל שמואל. דער פארזיצער איז מסכים און גלייך ציטיק ווערן אלע איבעריקע 30 אנגע-

קלאגטע ארויסגעפירט פון געריכטס-זאל. עס שטייט אויף פון צווישן פיליציי אין דער געזעלשאפט פון א טשעכאנאווער פאליציאנט א יונגער מאן פון א 20 - 21 יאר אלט א שווארצער ליסיש געקליידעט אין א שווארצן אנצוג.

יש ארבעט דער טהאט געהערט צו דער „קלאפסקא" עקזעקוטיווע און בא-

ר פנימער)

350 מיטגלידער

דער אנגעקלאגטער ערקלערט נאך אז אין ראיאן (פון 5 פאוויאטן) זענען פארהאן 350 ארגאניזירטע קאמוניסטן אין שטאט און אין דארף.

אויף די געשטעלטע פראגן דורך נמעט אלע פארטיידיקער ענטפערט קאהן כיס שטענדיק און זיכערקייט. פון איין זייט באקומט זיך דער איינדרוק אז

שטייט דער פארזיצער פון דער קאמו-ניסטישער פארטיי און נעמט אפ א בא-ריכט אויף דיינט א פארטיי קאנפערענץ און פון דער אנדערער ווייסט ווי א פראַ-קוראטאר. וועלכער קען ספעציעל די ספעציפישע באדינגונגען פון דער קאמו-ניסטישער פארטיי. שטייט פארן געריכט און באשולדיקט.

ווי אזוי איז געקומען צום יעצטיקן פראצעס

אויף די פראגע פון די פארטיידיקער ווי אין דער אנגעקלאגטער ארעסטירט געווארן, ערקלערט ער. דעם 11 ליסטאַ-פאד 1931 יאר, איז אין טשעכאנאוו פארגעקומען א ראיאן קאנפערענץ פון „מאפר". צו וועלכער זענען אויך געקו-מען דעלעגאטן פון דער פרעמד: פון צ. ק. ווארשע, ריביצקי. הילערס פון קראסנאשעלץ. פיש מרים פון פולטוסק. קורלענדער—רוזשאן. יאחטשעמפסקי פון פשאסניש. זאמעק פון מלאווע. קירשענ-

בוים וואלף, מלאווסקי. גאלעק—טשעכא-נאוו און נאך אנדערע.

די קאנפערענץ איז פארגעקומען אין א געדינגענע שטוב ביי דעם אנגעקלאג-טן קירש. א שוסטער ער אליין איז נישט קיין קאמוניסט. ער האט עס גע-טאן פאר געלט. ווען די פאליציי איז אנגעקומען. איז יאחטשעמפסקי און גאלעק אנטלאפן דורכן פענסטער און אלע די איבערגעבליבענע האט מען ארעסטירט אין נאוועמבער 1931.

ער האט חרטה

נאך א געוויסע צייט דעם 10 אפריל 1932 ווי כ׳בין געזעסן שוין אין דער מלאווער טורמע. האב איך געשיקט א בריוו צום טשעכאנאווער פאליציי קאָ-מענדאנט. דעם עדות אין יעצטיקן פראַ-צעס קאמענדאנט מאסאסשינסקי עאוגעניוש. אז איך האב איך צו ערגענצן מיינע ערק-לערונגען. וועלכע כהאב שוין אפגעגעבן ביי די ערשטע אויספארשונג. דער פא-ליציי קאמיסאר איז געקומען צו מיר

צו פארן נאך מלאווע און כהאב געשי-לאסן פון דעם מאמענט אן צו ווערן אויס קאמוניסט און אים איבערגעגעבן נאך עטלעכע צוואנציק קאמוניסטן, וועל-כע זענען נאך נישט געווען ארעסטירט איך בין דאן ארויסגעלאזט געווארן אויף דער פריי ביזן פראצעס.

12 אזייגער ווערט ערקלערט א הפסקה אויף א האלבע שעה.

די קאנפראנטאציע צווישן קאהען און די מיטגלידער פון ק. א. (ראיאן קאמיטעט) און פון דער „קלאפסקא" עקזעקוטיווע

נאך די פרייע געפינען זיך די 30 אנגעקלאגטע ווייטער אין א צווייטן צי-מער און דער אנגעקלאגטער קאהן גע-פינט זיך אין געריכטס-זאל אין דער גע-זעלשאפט פון א פאליציאנט. ספירט איינער צו ענצעלנע פון די אנגעקלאגטע. וועלכע זענען געזעסן אין דער טורמע

פון דער צייט פון ארעסט ביז דעם פראצעס.

דער פארזיצער מעלדעט יעדעריינעם פון די אנגעקלאגטע וואס קאהן האט אויף אים געזאגט און ער פארז. פרעגט זיך צו דאס איז ריכטיק ענטפערט ...

(המשך אויף דער 3-טער זייט)

(המשך פון דער 2-טער זייט)

...טיל אַז זיי קענען בכלל נישט ... זיי האָבן זיך יעצט מיט אים ... דאָ אין געריכט צום ערשטן מאָל. ... די פאַרטיידיקערס פרעגן ענט... ...קטיש קאַהן, אַז דעם גרעסטן ...קען ער נאָר פון זעען און ... דיאַלעקטיש, חינאַווער, בלום, ...ן נעמען ק אַ ה נ ע ן ...קרייז-פאַרהער. פאַרלירט ער ...גון זיינע פאַריקע ערקלערונג. ...דאָגעס און די ערשטע שטימען נישט, ...ן ווערן דורך אים געענדערט.

זיינע ענטפערס זענען חוצפּהדיקע און ציניש. אַ סך מאָל ויל ער נישט ענטפערן נאָך ווי דער פּאַרזיצער האָט אים באַמערקט, אַז ער קען אויך אויף אַלעס נישט ענטפערן. אָבער אונטער די פּלייצעס ווען די אָנגעקלאָגטע זענען נישט געזעצן, האָט ער פיל דייטלעכער און מער גערעדט. ער קען זיך מיט די אַדוואָקאַטן נישט קיין עצה געבן און ער בעט, אַז מזאָל אים נישט פרעגן. ווייל ער פילט זיך שוואַך. ער איז שוין אויסגעמאַטערט.

צו אָנערקענען זיך די אָנגעקלאָגטע פאַר שולדיק?

...דעם ווי מהאָט אַדורכגעפירט די ...קאָנסאַציע פון יעטוועדן באַזונדער. ...דעם מען אַריין אין געריכט זאָל צו... ...די 30 אָנגעקלאָגטע, וועלכע פאַר... ...די באַשולדיקונגס-באַנק (קאַהן ...חייטער צווישן פובליקום מיט אַ ...קאַנאָווער פּאָליציאַנט).

...פּאַרזיצער פרעגט די באַשול... ...צו זיי אָנערקענען זיך פאַר ... איינער נאָכן צווייטן ער... ...ן זיי, אַז זיי ווייסן פון גאָרנישט. ...ביי זיי גאָרנישט געפונען. אוי... ...די עטלעכע (8 מאַן) וועלכע מען ...געטראָפן ביי קערשן אין שטוב. ...קאַהנען אינאיינעם אויף אַ פאַרזאַמ... ...ערקלערן אַלע איבעריקע עטלעכע ...ציק, אַז ווען זייער באַשולדיקונג ...די זיך יעצט דערוווסט פון באַ... ...דיקונגס-אַקט, וועלכן מען האָט זיי ...געשטעלט. שטעלט זיך אָבער אויף ... און ערקלערט די טעטיקייט און ...-פון יעטוועדן איינעם. דער פּראָ... ...האָט געהאַט אַ קליינע אַרבעט ...פאַרגלייך צו אַזאַ גרויסן פּראָצעס.

...שטעלט זיך אויף דער אַלטער מאַן ...50 יאָר, דער אָנגעקלאָגטער גוויאַז... ...דאָוויטש (געוועזענער סטאַראָסטאַ אין ...מאָזעווצקע). דער אָנגעקלאָגטער ...אַ אינטעליגענטער מענטש, געווע... ...אַ מיטל-אָרגאַנאַם שולע, היינט ...אַ לאַנטווירט אין טשעכאַנאָווער ...ראַסמאַן אין זיין גמינע. ער פרעגט

ווער פּאָליציי צו די ערקלערונגן וועגן איבערהאַלטן אין פּאָליציי אַרעסט זענען אמת. דער עדות האָט נאָר אָקצעפּטירט אויף 10 טעג און אַז אויך אויף דעם האָט אים ערלויבט דער „סאַנד גראַצקי". וועגן שלאָגן ווייס ער נישט.

דער אָנגעקלאָגטער זאַמעק ערקלערט, אַז דער אויספאָרשונגס ריכטער, וועלכער איז צו אים געקומען אין דער פּלוינסקער טורמע, האָט אויף מיינע פראַגן און ביטעס מיר ערקלערט, אַז איך וועל זיך קענען אויסטעהנען פאַרן געריכט.

מיעטקאָווסקי (טשעכאַנאָווער ראַטמאַן) ווערט פאָרגעוואָרפן אַז ער האָט זיך באַטייליקט אין אַ קאָנגרעס פון לינקע פּ. ס. אין לאָדז, ווי ער איז געוואָרן אַרעסטירט.

דער אָנגעקלאָגטער יאַסטשעמבסקי, בעט אַ קאָנפראָנטאַציע צווישן אים און קאַהנען און קאַהן ערקלערט אַז טאַקע. די יאַסטשעמפסקי האָט זיך אַרויסגעגליטשט און אַנטלאָפן דורכן פענסטער און געלעך איז דורך פענסטער אַנטלאָפן (אַרויסגליטשט זיך און אַנטלויפן איז ביי אים צוויי באַזונדערע באַגריפן. פון וואָס דאָס גאַנצע פובליקום לאַכט.

ווען אַדוואָקאַט דיעלעקטי פרעגט קאַהנען ווי אַזוי סאיז מעגלעך אַז מאַרגאַליס איז אַ קאָמוניסט אין דער צייט ווען מאַרגאַליס איז אַ ראַזאַר אין דער ייד. גמינע, וואָס איז נישט אין איינקלאַנג מיטן קאָמוניזם. קאַהן ערקלערט: אַזוי איז עס, ער איז אַ קאָמוניסט.

אויף מאַגנושעווסקן ערקלערט קאַהן, אַז ער קען אים נישט, נאָר ער האָט

דאַן באַשטעטיקט געוואָרן).

קאַהן שרייט מזאָל אים נישט מאַטערן ער איז שוין ערשעפּט.

חינדיצקי פרעגט זיך מיט וואָס און ווי אַזוי קען איך אויפווייזן, אַז איך געהער נישט צו די קאָמוניסטן. נאָך גוט, אַז קאַהן זאָגט נישט. אַז ער חינדיצקי האָט געהערט מיט קאַהנען אין איינעם אין אַ גנבים אָדער אַנדער אויס

חורף באַנדע דאַן גייט אַלטוס און גחיאַזדאָוויטש: קאַהן זאָגט, אַז איך בין געזעען ביי מיעשקאָווסקן אויף אַ זיצונג, צו איז די גאַס אַ ברוקירטע? קאַהן ענטפערט ער ווייס נישט. ווי אַזוי גייט מען אַריין צו מיעשקאָווסקן פון רעכטס אָדער לינקס? קאַהן פּלאָנטערט ער קען זיך נישט קיין עצה געבן. ער וויל נישט מער ענטפערן.

קאַהן לאַדנט איין אויף די קאָפערענצן

זאַמעק בעט אַ קאָנפראָנטאַציע מיט קאַהנען. דער פּאַרזיצער הייסט אַרויספירן אַלע אָנגעקלאָגטע און זאַמעק פרעגט קאַהנען אַ רייע פראַגן. קאַהן איז נישט אומשטאַנד צו געבן קיין ענטפער. איין ענטפער גיט ער, נישט האָ

בענדיק קיין אויסוועג, אַז ער אַליין, קאַהן, האָט איינגעלאַדן דורך אַ בריוו זאַמעקן אויף אַ זיצונג פון ר. ק.

3.40 ווערט ערקלערט אַ פּויזע אויף מיטאָג ביז 5.30.

דער עדות פאַרהער

נאָך מיטאָג זאָגט עדות דער ה' סעקעל פון וואַרשע, דירעקטאָר פון אַ אָגראַנאָם מיטל-שולע, ווי דער אָנגעקלאָגטער גוויאַזדאָוויטש (היינט אַלט 50 יאָר) איז געווען זיינס אַ שילער. דער עדות האָט נישט קיין ווערטער פאַר גוויאַזדאָוויטשן: טרערן אין די אויגן שטעלן

זיך ווען דער דירעקטאָר רעדט וועגן זיין תלמיד.

דער עדות (פּאָליציאַנט) מאַרדשינאָווסקי, שילדערט דעם מאָמענט, ווען ער איז אַריין אין שטוב פון אָנגעקלאָגטן קערש דעם 28 ליסטאָפּאַד.

און געטראָפן די קאָנפערענץ

ווען דער אַדוו. שמיאַראָווסקי און אַנדערע נעמען דעם עדות אויפן קרייץ פאַרהער ווייזט זיך אַרויס, אַז קיין גרויס גלויבן אין דער אַבסאָלוטער זיכערקייט פון דעם עדות קען נישט זיין. דער עדות ערקלערט ווי אַזוי ער האָט געפּונען אין אויוון שטיקלעך פּאַפּיר. פרעגט מען אים צו דאָס טירעלע פון אויוון געפינט זיך אין דער שטוב, אָדער פון דעם זייט אויוון. אין דער קוך שטוב (דער אויוון שטייט אין דער מיט וואַנט) דער עדות זאָגט פּונקט פאַרקערט ווי סאיז פאַקטיש.

דער צווייטער עדות — דער פּאָליציי אַספּיראַנט פון טשעכאַנאָוו—ליפּקאָ. דער עדות שילדערט אַלס אויפן יסוד פון די פּאָליציי רעפּעראַטן פון די ערשטע אויספאָרשונג, וועלכע ער האָט אַליין אַדורכגעפירט. ער שילדערט יעטוועדן באַשולדיקטן וועגן זיין טעטיקייט און אויפפירונג. דער עדות רעדט וועגן די אויפגאַבן און ציל פון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי. זייער ראָל אין פּוילן און אַנאַליזירט דעם פּראָגראַם. פּלוצלינג

ברעכט אויס אַ קאָנפליקט

צווישן אַדוו. שמיאַראָווסקי און דעם פּרעזעס ה' סאָקאָלאָוויטש.

דער אַדוו. שמיאַראָווסקי טאַנצט אויף אַ דענונצירטער און ווענדעט זיך צום געריכט מיט אַ אויסגעשריי, איר געט

פּוילישע ריכטער און איבערגעבן די גערעכטיקייט צו אַ עדות.

סשטעלט זיך אויף דער גאַנצער אַדוואָקאַטן קאָמפּלעט און פּראָטעס

קאָהנען מיט א בעסענדיקן טאָן: זאָגט
מיר ה קאָהן ווי האָט איר מיך געזען
פריער אפילו ווען מיר געהערט: דער
ענטפער איז איך האָב שוין איינמאָל
ייעגן דעם דערציילט. און געט צו:
איר זענט א מיטגליד פון דער עקזעקו-
טיווע „כלאָפּסקאָ סאמאָ-פּאָמאָץ" אין דער
געגנט.

הילערט ערקלערט אַז זיי האָבן גע-
פלירטעוועט מיט מיידלעך אין דער
שטוב יי זיי. זענען אַרעסטירט געוואָרן,
אָבער נישט געווען אויף קיין קאָנפערענץ.
הילערט ערקלערט פאַרן געריכט אַז מען
האָט אים געהאַלטן אין טשעכאַנאָווער
צרעסט ביי דער פּאָליציי 3 וואָכן. און
אים געשלאָגן יעטוועדן טאָג, זאָגענדיק
אים, אויב ער וועט זיך מודה זיין
און וועט אויסגעבן אַנדערע, וועט מען
אים באַפרייען. די דאָזיקע ערקלערונג
געבן אויך אָפּ אַנדערע. אויף דער פראַ-
גע פון אַדוו. שמיאַראָווסקי דעם עדות
אַספּיראַנט פון דער טשעכאַנאָ-

געהערט, אַז ער איז דער אָנפירער פון
דער שול אַרבעט אין קאָב. פּאַרטיי ביי
דער יוגנט.

מאַלסקן ווערט פאַרגעוואָרפן, אַז ער
האָט איינגעלייגט אַ רויטע שאַרף אויף
די קברים פון די אומגעקומענע קאָמו-
ניסטן אין טשעכאַנאָוו אין יאָר 1920.
בשעת דער באָלשעוויסטישער אינוואַזיע.
דער לעצטער ווייס פון גאָרנישט. ער קען
נישט קאַהנען.

מאַלסקי איז אַ אינטערעסאַנטער גע-
וועגלעכער אַרבעטער טיפּ, מיט א גרוי-
סן קאָפּ האָר. ער ענטפערט גלייך און
געוועגלעך מיט אַ הויכע קלאָרע שטימע.

כראָסטעק אַ אַלטער פויער אַ הויך
געוויקסיקער מיט גרויסע וואָנסעס. אים
ווערט פאַרגעוואָרפן. אַז ער האָט אַנ-
טיילגענומען אין אַ דעמאָנסטראַציע פון
אַרבעטס לאָזע צום מאַגיסטראַט. קאָהן
באַשטעטיקט. כראָסטעק אָבער קען נישט
קאָהנען און פאַקטיש קען קאָהן אים
אויך נישט. נעגוג איז אַז קאָהן ווייס
דערפון.

זאגסט ליגנט, דו הינט

דער פאָרזיצער רופט אָן דעם נאָמען
וואַשינסקי. שטייט אויף אַ
פריער וועלכער מאַכט אַ סימפּאַטישן
איינדרוק. ער פרעגט זיך מיט פאַרווע-
דערונג. אזוי גוט ווי פיל אַנדערע, ווי
אזוי נעמט ער זיך אויף די באַשולדי-
קונגס-באַנקע דאַן שטייט אויף קאָהן
און ערקלערט. אַז וואַשינסקי
איז געווען אַ קאָמוניסט. אין שערפּען
1931 איז ער ערייסטערט געוואָרן פאַר זיין
פּאָס-ווייטע אין דער פּאַרטיי. וואַשינסקי
בעט קאָהנען ער זאָל אים זאָגן פון
וואַנען ער קען אים. ענטפערט קאָהן
סהאָט יעגן אים דערציילט און אים
געזען וואַשינסקי בעט ווייטער: זאָגט
מיר גענוי פון וואַנען ווייסט איר אַז
איך בין אַ קאָמוניסט. קאָהן ענטפערט.
איך האָב שוין איינמאָל געזאָגט דאַן
שרייט אויס וואַשינסקי „קלאַמיעש פשיע.
(זאָגסט ליגנט, דו הינט). דער פאָרזיצער
רעאַגירט קעגן וואַשינסקעס אויפ-

רונג. טהערט אַ טומל און גלייך רויק.
זיעמפּלינסקי ערקלערט פי אַזוי איז
מעגליך. אַז איך זאָל געהערן צו דער
עקזעקוטיווע. אַז איך קאָן נישט לייענען
און שרייבן. קאָהן ערקלערט אָבער אַז
ער געהער צו דער קאָמוניסטישע עק-
זעקיטיווע אין דעם ראַיאָן.

דאַן קומט ליפּסקי. לאַפּעצקי. אויך
זייערע ערקלערונגען זענען די זעלבע.
ווי די פּויעריקע און די זעלבע ענטפערט
קומען פון קאָהנען. יאַנאַצקי ערקלערט
אַז קאָהן נעמט אין איכ נקמה. ווייל ער
איז נעגאַנגען אַרבעטן אויף קאָהנס אַר-
בעטס-פלאַץ ביי אַ פריזיער

פאַט געט א כאַראַקטעריסטישע ער-
קלערונג אין באַצוג צו קאָהנען, אַז
זיי האָבן ביידע געשפּילט אין קאָרטן
און קאָהן האָט ביי אים א סך געלט
פאַרשפּילט נעמט ער נקמה און געט
אים אָן אַלס קאָמוניסט (דאָס איז דורך
א עדות. וועלכער האָט מיטגעשפּילט

איבער דעם גורל פון די אָנגעקלאָגטע
אין די הענט פון דעם עדות. אויב איר
לאָזט רעדן א באַשווירענען עדות אין
די ראַמען פון אַ באַשולדיקטן, ווען
דער ה' פראָקוראָר סוס ראָט, שרייט
ווייטער אַדוו. שמיאַראָווסקי, איז ער דאָך
נישט באַשווירן, דאָס איז נישט דער-
הערט געוואָרן.

דאַרויף ענטפערט פאָרזיצער ה' סאָ-
קאָוויטש מיט אַ דענערווירונג, אַז ער
קען נישט ערלויבן צו באַשולדיקן די

סירט קעגן דעם עדות-זאָגן אין דער
ביז יעצטיקער פאָרם פון ה' ליפּקאָ.

נאָך אויסבעסערונגען פון ביידע צדדים
ווערט דער קאָנפליקט ליקווידירט.

דער עדות ה' ליפּקאָ זעצט פאָר זיין
עדות-זאָגן וועגן מיעשקאָווסקן; אַז ער
איז געווען אויפן קאָנגרעס פון די לינ-
קע פּ. פּ. ס. אין לאָדזש ווי ער איז
געוואָרן אַרעסטירט און דאַן זאָגט ער
אַז מיעשקאָווסקי האָט געוואָלט האַלטן
אַ רעפעראַט

„אַנטיסעמיטיזם אין פּראָלעטאַרישער אויפפאַסונג"

מיעשקאָווסקי רייסט איבער דעם עדות
אין ערקלערט, אַז זיין רעפעראַט האָט
געהאַט די אויפגאַבע אין דער צייט פון
די אַנטיסעמיטישע עקסצעסן אָפּצוהאַלטן
די פּוילישע אַרבעטער, אַז זיי זאָלן זיך
נישט באַטייליקן אין די טרויריקע גע-
שעענישן, וועלכע זענען פאָרגעקומען
אין יאָר 1931. אַדוו. שמיאַראָווסקי פרעגט

דעם עדות ליפּקאָ צו איז יעצט דער
באַשולדיקטער קאָהן אונטער דער פּאָ-
ליציי שוץ. דער עדות ענטפערט כמעט
נישט.

דער עדות ליפּקאָ ענטפערט ווייטער
אויף די אים געשטעלטע פראַגן דורך
די פאַרטיידיקער, אַז אויך די דעמאָנ-
סטראַציע פאַרן מאַגיסטראַט האָבן

די אָנגעקלאָגטע געפאָדערט ברויט און אַרבעט

אייניקע אָנגעקלאָגטע פרעגן זיך: פאַר
פאָדערן ברויט און אַרבעט ווערט מען
באַצייכנט אַלס קאָמוניסטן

דער עדות איז מיד נאָך אַזאַ קרייץ
פאַרהער און ער ערקלערט. אַז ער
איז ערשעפּט און בעט אַ איבעררייס.

סזאָגט נאָך עדות דער פּאָליציי קאָ-
מענדאַנט פון טשעכאַנאָוו קאָלאָדזיי-
טשאַק און שטאָט פּאָליציי קאָמענדאַנט
פון מלאַווע, ה' שולץ.

דאַמיט ווערט געשלאָסן דער שבתדי-
קער טאָג פון די געריכטס פאַרהאַנד-
לונגען אַ ווייגער 12.30 ביי נאַכט.

זונטאג דעם צווייטן טאג
פון פּראָצעס.

זונטאָג ד. 26-6 11 אין דער פרי
קומט פאָר דער המשך פון דער עדות
פאַרהער פון גלאַווינסקי. ראַטשעקאָוויטש.
באַרשעקאָווא. אייזענבערג. שוואַרץ.
ליכטענשטיין, פרוי גאַליק, ליפּסקי. פּינאַ

ר., כאַשטשעוואַ. לייוואַראָוויטש. פרוי
טרעבנאַגורא. פרוי .וואַמעק רוזשע
א. א. ח.

(סוף אויף דער 4-טער זייט)

באַוואַנירט. דאָס „מלאָווער נייעס"

פונעם היטלעריסטישן גיהנום

(גרויליקע פאַקטן דערציילט פון אַן עד ראיה)

מיטוואָך דעם 5טן מאַי (1936), איז צוריק געקומען קיין מלאָווע פון היטלעריסטישן גיהנום דער היגער איינוווינער ה' לייבל גאָלדבערג, וועלכער האָט געוווילט אין בערלין דריי יאָר און איז איצט קוים מיטן לעבן פון דאָרט אַרויס. אין אַ געשפּרעך מיט אונדזער מיטאַר־בעטער, האָט ער איבערגעגעבן אַ בינ'ל פאַקטן פונעם היינטיקן לעבן פון די דאָרטיקע יידן. צוליב מאַנגל אין פּלאַץ, ברענגען מיר דאָ נאָר איינעם פון פיל אַזעלכע דייטשע נידערטרעכטיקייטן.

דינסטיק דעם 4טן אַפּריל, האָבן זיך אַריינגעריסן אין דער פּרי־בעתן דאַווענען, אין דער שיל אויף דער גרענאַדיר שטראַסע, אַ 37 נאַציס מיט געהילפס־פּאָליציי, בערך אַ 20 מאַן. אין דער שיל האָבן זיך דעמאָלט געפונען אַ פינף מנינים יידן. באַלד ביי זייער אַריינקומען, זענען די נאַצי־לייט צו צו די פּאָליצעס מיט ספרים און אָנגעהויבן פליקן און צעריסן אויף שטיקער די חומשים, משניות, גמרות. געוואָרפן זיי אויף דער ערד און געטראָטן מיט די פיס. איין נאַצי האָט אַראָפּגע־כאַפּט דעם וואַנט־זייגער און אים צעהאַקט אויף שטיקלעך, דערביי ווילד געשריגן: „פערפלוכטע יודען, וואָס טוט איר דאָ?"

דערנאָך האָבן זיי זיך געוואָרפן אויף די יידן, אַראָפּגעריסן די היטלען און געהאַקט מיט גומענע שטעקנס איבער די קעפּ. דאָן איז געשען דאָס געמיינסטע און גרויליקסטע. איין נאַצי איז צוגעגאַנגען צום ארון קודש, צעריסן דאָס פּרוכת, אַרויסגענומען אַ ספר תורה, צעריסן דאָס מענטעלע, אַראָפּגעריסן די יריעות און מיט אַ ווילד גע־לעכטער געוואָרפן אַלץ אויף דר'ערד, אויסשפּרייטנדיק דעם פּאַרמעט ווי אַ „כּאָדניק" און געטראָטן מיט די פיס. די אַנוועזנדע יידן האָבן זיך געשטיקט פאַר צער און אויפרעגונג, אָבער מורא געהאַט דאָס מויל צו עפענען. שפּעטער האָבן זיי געהייסן די יידן צונויפנעמען די יריעות. צווי יידן, צווישן זיי ה' גאָלדבערג, האָבן ביי שרעקלעכע געוויינען און יללות, צונויפגעוויקלט די יריעות און זיי גונז געווען.

דאָן האָט מען זיך ווידער אַ נעם געטאָן צו די אומגליקלעכע יידן, מ'האָט אָנגעהויבן מיט זיי קאָמאַנדעווען: „אויפשטיין — זעצן!" אַזוי אַמאָל פופציק. זיי האָבן געמוזט אויסקערן, וואַשן די ווענט, פּאָדלאָגע, קראַצן מיט די נעגל די בלאָטע אאז"וו.

דערנאָך האָט מען יעדן באַזונדער אַריינגענומען אין אַ ווייטיק שטיבל און מיט אַ גרויסער שער האָבן זיי געשניטן די בערד און פּיאות ביי די אומגליקלעכע יידן, מיטרייסנדיק דערביי שטיקער פלייש (אויך ביי אונד־זער אינפאָרמאַטאָר האָבן זיי אָפּגעשוירן די באָרד). אָפּגעפּאַרטיקט זיך מיט די בערד, האָבן זיי זיך ווייטער גענומען סאַדיסטיש פּייניקן די יידן, צוגעלייגט פייער צו די ליפּן, אַרויסגעיאָגט דורך אַ שמאָל טירל, ווו ס'קאָן נישט מער אַדורך ווי איין מענטש, און דערביי מיט ווילדער הנאה געהאַקט איבער די קעפּ, געקאָפּעט מיט די פיס און געשלאָגן. די דאָזיקע אינקוויזיציע האָט געדויערט פון 8 ביז 2 אַזייגער בייטאָג. ביים ענדע, האָבן זיי אַ גרעסערע גרופּע יידן אַרויפגעזעצט אויף אויטאָס און ערגעץ אַוועקגעפירט, אַזוי, אַז אונדזער אינפאָרמאַטאָר ווייסט נישט זייער ווייטער־דיקן גורל.

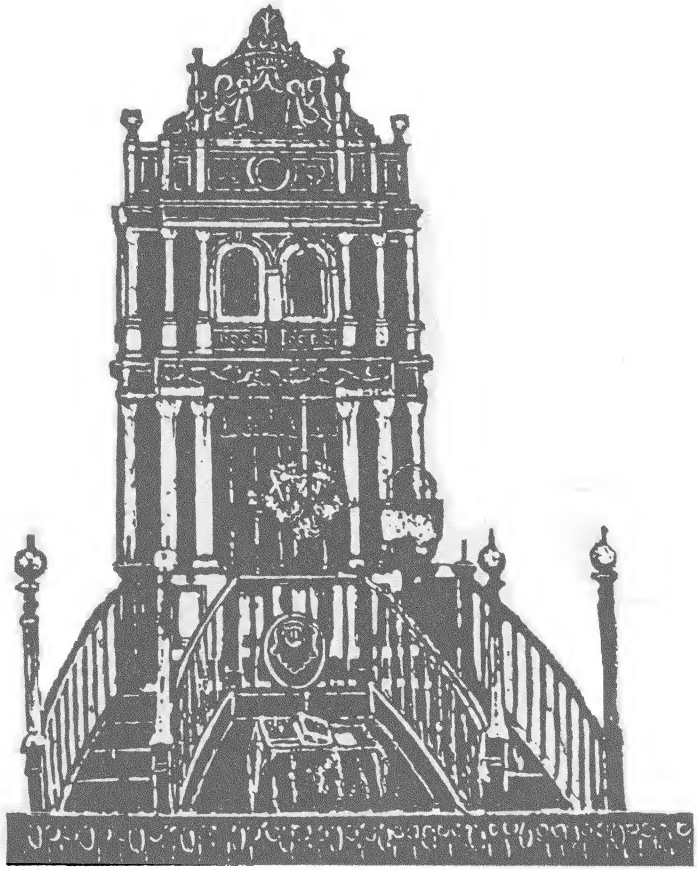
בכלל ווייסן נישט די דייטשע יידן פון קיין ערב פּסח. ס'איז ביי זיי ווי תשעה באב, מען גייט אַרום ווי אָן קעפּ, מען האַנדלט נישט, מען פאַרדינט נישט און מען גייט אויס פון הונגער. דערביי צווינגט מען נאָך די קהילות אַרויסצולאָזן אויף דער וועלט דערקלערונגען, אַז זיי איז „גוט און וואויל״.

אַזוי קאָנען „קולטורעלע״ דייטשן!

קבוצת צעירים וצעירות • אַ גרופּע בחורים און מיידלעך

A group of young girls and boys

ארון הקודש בבית־הכנסת הגדול במלאבה, שהועלה בלהבות ע״י הנאצים בשנת 1940 עם עוד שני בתי־המדרש.

(האיור: סטודיו נחשולי, לזכר הנה ויחיאל יוניש ז״ל)

דער ארון קודש אין דעם גרויסער שיל אין מלאווע, וועלכע איז אונטער־געצונדן געוואָרן דורך די נאציס אין יאָר 1940, מיט נאָך צוויי בתי־מדרשים.

The Holy Ark from the Great Synagogue at Mlawa which was set on fire by the Nazis in 1940, together with two other prayer and study houses.

still remember how hard it was for them to learn this trade. Haim-Yosef Eichler "tsots", were he still alive, would also certainly recall Azriel the Blacksmith from whom Eichler and his friends learned a suitable and good profession for Eretz Yisrael.

Ya'akov-Hersch discovered, all of a sudden, that his trade was nothing to be ashamed of. Even in the Land of Yisrael this profession was in demand. Young men who "knew how to write" turned to him to learn coach-building. It was hard for him to grasp and comprehend whey people who "excelled in writing well" should seek to become coach-builders.

*

Starting at the home of Azriel the Blacksmith, the houses became sparser. Here was the tar pit and where an unpaved alley passed through. Here were the beginnings of "Hashomer Hatzair" and of the gymnasium. Originally, Russian officers had lived there. Later, the "Talmud Torah" was in this place. Gardens laden with fruit made the Jewish boys risk their lives to climb over the fence and steal fruit.

From the hill extended the fields and orchards of the **starostwo** offices – the lungs of Warsaw Street. The sand paths raced pell-mell downhill until Yachet, up to the Segal distilleries, until they reached the Christian cemetery. At the edge of town was the government elementary school for the children of the Jews, Golomb's school. A bit further on, were Mendel Borenstein's brick factory and David Przysuskier's beer tavern.

A vast field spread out over a long distance. It was fenced off by a wall of red brick. On Tishah Be-Av, in the month of Elul, during the Ten Days of Penitence (between New Year's and the Day of Atonement), during the troubled days of the individual and the community, the paths were full of Jews. Men and women went to prostate themselves on the graves, to implore and seek an advocate to plead their cause up above. Here was the cemetery in which a Mlawian Jew found his final resting place.

The watchman who guarded the cemetery was from Argentine. His wife Pearl and his daughter Rachel carried milk to town.

This was the end of Warsaw Street. Here the Jewish town ended.

Tel Aviv, 1949

Tovieh's head was always working. He just couldn't bring himself to behave like all the other Jews, he sought ways of his own. At the wedding of his first-born, Abraham Yankev, he just had to dance in the wine.

Hersch-Tovieh stopped travelling to visit the **Rebbeh.** When asked the reason why, he answered: "Each **Rebbeh** sets a table of his own. A small **Rebbeh** has a small table, a big one – a large table. My **Rebbeh** is so big and so great that his table reaches all the way to Mlawa. This means that I am always seated at the table of my **Rebbeh.**"

Hersch-Tovieh was considered one of the wisest persons in town. From morning till noon he sat and studied. Evenings people came, good friends, to ask his advice, to present him with matters for arbitration. He was known as a great arbiter not only in his town. He settled the most complicated disputes. When the Rabbi had difficulty in reaching a judgment, he would consult with Hersch-Tovieh.

Hersch-Tovieh's yard continued up to the little bridge. Here the street tilted slightly upwards as though to keep a distance from the dirty waters of the river "rzeka" that flowed so sluggishly that it bored one to tears. The stream cut the street in two. On the other side of the little bridge lived Haim-Shmayah the dayan. He was a Sabbath and festival-day Jew (one who held every day holy), totally immersed in the study of the Torah. His wife Dina together with her daughter Lieba saw to their livelihood. They had a small shop quite close to the little bridge. Haim-Shmayah taught the Gur Hassidim in their **shtibbl.**

An entirely different type was the proprieter of the house in which Haim-Shmayah lived. In Haim-Shmayah's apartment,which was in the upper portion of the building, people were immersed in Hassidism, in self-denial, always busy with preparing themselves for the world to come, praying, fasting and learning Torah. In the back of the yard stood a strong, sturdy, swarthy Jew, wearing a leather apron and holding an ax in his hand. He carved wheels out of hard wood and made carts for the peasants. This was Ya'akov-Hersch the Coach-Builder, known in town as Olbrisz. Because of a well known incident, he won fame among the gymnasium students who regarded him with admiration and envy. This was in the days when the youth wanted to learn a trade suitable for living in Eretz Yisrael. The coach-builder's trade was considered a difficult one. David Perla, Motek Bornstein and Ze'ev Yonis

together with the son of Morgenstein the Tailor, they established an orchestra.

On the same street resided the cobbler Shapik, the valise-maker Krasnoborski, and many other Jews. Just in front of the little bridge lived the **melamed** Nuskeh and his son Teitelbaum with the blond, pointed beard. He wore a stiff, black hat. By profession he was a writer of requests and a small-scale hedge lawyer, his special attire suited his trade. He advised poor clients on legal matters and took care of any clerical work involved.

The largest courtyard on Warsaw Street was that of Leyzer Narzemski. He conducted a large-scale business with Russia and Germany in skins, wines and chinaware. After his death, his business empire was conducted by his son-in-law, the Hassid Hersch-Tovieh Yonish,who was married to the pretty and clever Zisa-Reizel. In that yard traffic bustled and seethed. Many families lived there. People were constantly arriving and leaving or milling about.

In Hersch-Tovieh's time, there was a great change. The courtyard ceased to be a yard. Right in the middle of it, a house was suddenly erected, a warm and open Hassidic home. From morning until late night, the doors never closed. People came to discuss matters of Hassidism, to ask for advice, to drink a glass of tea, and to play chess. If the walls could speak, they would tell how Zisa-Reizel, with the aid of other housewives, wisely and gracefully conducted the complex and secret work of bringing money and bundles of food and clothing to respectable familes that had fallen on bad times. All this was carried out in the big and spacious kitchen that sparkled and shone with its pots and pans hanging on the walls and its cauldrons of heavy copper. Everything was done in secrecy, in strict confidence, so that no one would have any inkling of what was going on. Sarah Wattemacher was the chief assistant. With the utmost grace she appeared wherever there was need to join in weeping and to comfort and gladden people's hearts with a maxim or a proverb.

In the apartment below, Hersch Tovieh walked about with a prayer shawl around his shoulders. He went from one room to another, walking back and forth even after prayers. Both in winter and in summer, Hersch-Tuvia's day began with a dip in the mikveh's cold water. "Is a Mitnaged able to appreciate the full flavor of a cool dip on a Saturday?" he used to say. This morning habit had taken root in the days when he had studied together with Yankeleh Radzyminer who later became a Rabbi. Hersch

Opposite. one could get a haircut at the shop of Ya'akov Greenberg, the **klezmer.** Adjacent, at Loewenthal the Tailor's, hung a sign on which was drawn a woman in a long coat. Haim Slusarz (locksmith), Haskel Slusarz and Meyer Slusarz worked in the cellar. From Meyer's workshop one could hear the sounds of hammering and filing made by them and their apprentices.

The three locksmiths lived in this vicinity. One usually heard Meyer's voice. During all those years he began work as soon as the Sabbath was over. He was involved with the people of the town. Meyer was always mouthing proverbs, jokes in obscene language, even when not asked for his opinion. He had sons who were strong as steel, firm and solid. The boys in town knew that Hirschel had a "barrel stave" in his belly and that he could stand up against the whole world.

Among the strong and healthy locksmiths lived a thin, pale, citron-yellow Jew. This was Mendel Owsianko who dealt in skins. Nearby was a large sign on which was drawn a Russian officer. That was where the army tailor Wielgolaski lived. In front of the door sat an old woman with poor sight and hearing. Pimples grew on her old skin. She cooked salty, spicy chickpeas that for years she measured out to the children in a wooden container, a little bit larger than a wine glass.

Next to Pinkus the Tinsmith and Rouhel-Leah who delivered chickens to Warsaw, lived Menashe Szrenski, a learned Hassid, the cantor of the **Musaf** prayer (prayer following the reading of the Torah) in the old **besmedresh.** His sons wore spectacles set in gold frames. They were lovers of music.

Slightly closer to the market lived the shoemaker, Simha the Lame, and Abram who sewed fur coats. Opposite the pump lived the tarrer, Altman, and his brother, the "pharmacist," who was "not quite right in the head." He was covered from head to toe with the lubricating oil he offered the peasants in small, three-legged metal bowls together with a small, black brush to smear over their boots.

On the left side of the street lived Shmuel-Eliyah Klein, the tailor Szrenski, the "Dziedzic" (a family) fishermen who dealt in trade with Germany, and the cap-maker Haskel Blum whose son Maneh's was the Jewish lawyer in town. Nearby lived and worked the dyer Eliyah. Just before the pump you could find the sons of Mordechai Yablon who, after his death, became barbers and **klezmorim.** When the rich began to hold their weddings in halls in Warsaw and the **klezmorim's** income dwindled,

ability. Leibel took this performance very seriously. He sounded the brass trumpet with the full force of his healthy lungs. Sounds flitted through the hall like black bats. All those who heard them, shuddered from fear and loathing. This maltreatment of Leibel brought about neither joy nor pleasure.

The same thing used to happen on Simhat Torah. When the rejoicing had reached its peak and the men were throwing their prayer shawls at one another, Leibel would be brought before the reader's stand. Once a year his wishes were fulfilled and his desires satisfied.

At noontime on Wrsaw Street, life went on outdoors. Jews sat in their stores, or stood at the entrances. Here was an artisan working away; there, next to a stall, stood his dealer. A cart passed, a wagon, Nahum the Ice Cream Man in his white apron, and barrels on his head.

In Alter Kohn's building there were many stores. First of all his store – chock-full of materials and fabrics. Wooden stairs lead to it. Alter Kohn's wife served the customers. Next to this store was the small shop of Moshe Gabeh from the Alexandrower shtibbl He was rent apart from being pressured by his bargaining clients. His head was covered with a velvet, Sabbath hat. Leah Fillar had a store there which also served as a delicatessen. One could eat a piece of herring and polish it off with a slice of sponge cake, drink a glass of tea or a glass of soda with syrup which was measured out in small wine-glasses made of white metal. These were soldered onto long, wire handles that hung over the tops of glass jars containing syrups of various colors; red like raspberries and citron-yellow. They whetted the desire to drink, to exchange a few words with the owner who once had been pretty and clever. Opposite this shop sat a sallow Jew, "futerl" (little father) in a real inn. The Gentiles drank beer and brandy there and gorged themselves on derma and cabbage.

Next to Leah Fillar's store lived and worked for many years Mendel the Cap-Maker, who was the son of Yohanan and the brother-in-law of Shmuel, the tombstone engraver. Mendel's lips quivered endlessly, like two loaded springs, as he recited chapters of Psalms and worked. He used to pray as he blocked a hat over his knees and even while being payed. He sewed caps for hundreds and thousands of Jewish and Gentile heads of all sorts and sizes. Jewish boys were brought to Mendel on festival eves. His two teenage sons worked with him. They followed their father in ways of Hassidism.

boy would put down his two full pails, throw off the yoke, and start to run as though escaping from a blazing fire. Saturdays he ate at Abraham Yizhak Wiszinski's table. Twice a year he received a white elastic collar and a shirt from Berish Tzeitag. The Grzebieniarz family provided him with cotton trousers and a cotton jacket in exchange for porter services: carrying merchandise to the stall on market days. He used to get a large loaf of hallah, a few pennies, for carrying out an errand or for bringing **shalahmones** (exchange of gifts at Purim). During the entire year he carried water for the **klezmorim** in exchange for the privilege of carrying the double-bass and the trumpet to weddings. Leibel belonged to the city and the city took care of him.

A fine fellow, black as a Tartar was Leibel. His head floated in the clouds. Both winter and summer, his fat, shiny face erupted in red pimples from which stuck out bristles of short hair, sharp as needles. He was not one for talking. The words tumbled from his mouth, which extended from ear to ear, like single, unconnected links falling off a chain. He searched for each word like a person leaping from stone to stone as he tried to keep himself from falling into the mud. Each word was involved with the exertion of all his senses, all the muscles of his face and eyes. Finally a blurred sound would erupt, a word without defined borders that floated up from his thoughts.

The city took almost no interest in Leibel "Pral." The folks believed that it was natural for a city like Mlawa to have its own madman, its own "sheketz" (shaygetz-scamp), and its own fool. And that's what they used to say: "When we do need a village fool, a town scamp, will we go to borrow such a creature from another town?"

Leibel himself did not bother anybody, never stood in anyone's way. He had one weakness, he took great pleasure in cantorial music. And if such longings slumbered in his heart, his great desire, his strong passion, was to once be worthy of the privilege of himself being the cantor before the reader's stand in the synagogue. When Leib-Hertz's son, who was a cantor in Breslau, came to visit his father, the days of carrying water and running errands, of being a porter in the market, came to an end. For days on end, Leibel hung about Leib-Hirsch's yard in order to see and hear the cantor from Breslau.

On Purim and on Simhat Torah, the Jews allowed themselves the liberty of seating Leibel in the middle of the synagogue hall with a trumpet in his hand so that he could demonstrate his

street's inhabitants filled the air with noise. It was here that the organ grinders lived, the rag pickers, the drivers, coachmen and itinerant peddlers such as Yoel Lentke. Scattered here and there lived also Hassidic Jews like Mendel Wolf, Haim–Shmayah the Dayan, Hersch-Tuvia, Itcheh Mendel and Fischel Rosenstein. This was a street of artisans and storekeepers, a street of ordinary Jews.

A tall iron pump stood in the middle of the street. A pump was not an unusual sight. It provided water for house and beast. Many of the town's streets had pumps, there was one even in the market place opposite David Pizicz's house. The pump on Warsaw Street was different than all the others. Here it served as a border, a boundary between life and death. Every day it creaked and groaned with each pull of its bent iron handle as it sluggishly went up and down. Sometimes two or three persons had to hang on to it in order to draw some water. In the winter a mountain of ice built up around the pump and made it almost inaccessible. The water-carriers had to put glowing embers on the ice in order to melt it.

All of a sudden, there would be a death in town. The funeral proceeded from the market to Warsaw Street. In the winter, the pump grew like a mountain, blocking passage and making it difficult to pass. The escorts reached the pump, again extolled the deceased's virtues, participated in the weeping, delved into reflections, washed their hands, and returned. Continuing on his way, the corpse remained only with its dear and near ones. The "city" paid its last respects only up to the pump. The path from town to the pump was strewn with remorse, moral stock-taking, and sad thoughts.

The pump on Warsaw Street differed from all the others in town.

In town, hard water was brought from a pump or drawn from a well in a neighboring yard. There was much water at Yachet's, far away from the city. The water carriers carted the water in wooden barrels from house to house. Most of the water carriers belonged to the "Ladno" family. Itzikl carried water in two pails attached to a shoulder pole. He was a short, stocky Jew with flushed cheeks and short, black hair scattered over his head. Leibel "Pral" "ate days" in exchange for supplying water. Leibel was known all over town. Everyone took advantage of him and he was afraid of everybody, even of small boys., If anyone whispered into his ear the two words: "Leibel, knife," this overgrown

17. Warsaw Street *

Warsaw Street was the longest of the Jewish streets. It led the Jews of Mlawa on their last journey to the old and new cemeteries. But before that, there was a long stretch to go.

The street started off as a sort of corridtor to the Old Market. Every day people traded in fish, fruit and vegetables here. The fishermen, the fruit peddlers, the stall owners and also Huneh the Lame and his wife, Mania – were the ones who carried weight here. The housewives feared them like a raging fire. They were careful not to slip and fall victim to their vicious tongues. Haim the Red contentedly sat on the fruit stalls with his daughter Rifka, who went crazy two weeks out of every four. "Rifka the Black," the mother of Elka, the servant girl, was the most veteran huckster here. In winter she wore a warm coat lined with cotton and held a pot full of glowing embers between her knees in order to keep warm.

The fish were kept in a wooden bucket filled with lumps of ice. The fruit was placed in narrow, wooden pails and in deep, round baskets, or layed out in rows on wooden stands.

Red and yellow cherries, green gooseberries, green, yellowish-white currants, plums of all sorts and sizes, apples, pears alongside red radishes, yellow carrots, onions and beets were in abundance. All kinds of fruits and vegetables delighted the eye in their blaze of cool and fresh colors. The small market was always full. Even on weekdays it had a festive look. Encircling it were the Jewish stores and Jewish craftsmen.

The entrance to Warsaw Street was watched over by Alter Kohn, the leader of "the Holy One's Cossacks," who belonged to the Alexandrower **shtibbl.**

From the market, the street continued down the slope until it reached the pump. Then it climbed up to little "Tzudek bridge," racing uphill until the end of town.

The little houses were, for the most part, made of wood, in accordance with their owners' characters and taste. Only Jews lived there. Not even one tree grew on the entire street. The

---

* During the 1850's, Warsaw Street was totally destroyed by fire. Avrum Dombkiewicz (Terzer) was the first to rebuild houses on this street along the river "rzeka." He sold the houses to Leibel Warsawer. Later he renovated old houses and built new ones at the end of the market place and on Plock Street. He himself lived in the first building, the one with the "entrance." In the second house live the Russian, Ivanow, a former Cantonist.

fied). The name "nail", it was told, was to show that when he weighed a load of wheat, he would place a nail on the scales. Others were convinced that the nail was used to pierce the platform of the granary onto which the farmers emptied their grain, so that some would fall through. A Jew fighting his "evil urge" could hardly allow himself to cheat simply by pressing his foot against the scales or by using false weights.

The war he waged in the new besmedresh was an entirely different story. Avrum the Red, fought like a lion against all those who caused a holy place to look like, let's not mention it in the same breath, a church. "Where ever did you hear," he yelled, "that a floor in a **besmedresh** should be washed and spitoons should be placed in every corner and a Jew should not be free to spit where he chooses?"

His greatest conflict took place in the **succah** (booth built by observant Jews on the Feast of Tabernacles), in the presence of all the neighbors. Avrum Cwok with the flushed face was a real glutton. When the head of a large carp was brought to him inside the **succah,** his battle immediately began, accompanied by the appropriate chant: "You, **Yetzer Horeh,** think to entice me to succumb to my appetite and eat the head. And I, just to spite you, may you go mad, shall not take a single bite," and Avrum pushed away the platter with the fish head. "However, it is a holiday," he went on and relented, "and in honor of this day it is a mitsveh to eat fish." He slowly drew the plate back towards him. "But, **Yetzer Horeh**, you want to lead me astray..." The dish moved back and forth across the table. Avrum played with the carp head as a cat toys with a mouse. The eye of the dead fish on the platter seemed to be watching this battle against the Yetzer Horeh with the pale smile of death that seemed to say: "In the end, the big fish always eat up the little fish." The battle ended. The commandment to eat fish on holidays had prevailed over the **Yetzer Horeh**

*

Large trees stood on either side of the street. In the courtyard there were gardens and orchards full of vegetables, flowers, and fruit. On the window sills, basking in the warmth of the good sun's rays, there was an exhibition of flower pots full of green and red tomatoes that the Jews considered a fruit unfit to eat, suitable for **goyim** only.

Dance" and the "Mitzveh Dance."

In later years the **klezmorim** also performed at the theatre. At the "Zamir" they played songs from "Shulamith" and "The Witch" by Goldfadden, gypsy airs and shepherd tunes in a Jewish adaptation. These melodies were incorporated into Jewish celebrations and prayers.

The band of Mlawa musicians also played in the neighboring cities and towns, at Gentile weddings and at balls held in the squires' courtyards. Jewish melodies and **gefilte** fish were always enjoyed by the Gentiles.

*

We mustn't forget Chorzel Street, the Green Market, Szkolna, Dluga and many small streets in which Jews lived and worked.

There were streets considered Jewish only because of the names the Jews gave them. "Granary Street" was known as "Mendel Merker Street." Mendel Merker, one of the elected Jewish community leaders, had a storeroom there in which he kept lime, wood, and coal. During World War I, he was the mayor of the city.

From this street extended "Winding Lane" also known as Ya'akov-Shlomo Lane. Ya'akov-Shlomo Mondrzak who dealt in horses, wheat and forests, lived there. He had an estate of his own. Yaakov-Shlomo was a simple Jew who on Saturdays wore a velvet hat and prayed in the **shtibbl.**. When he became angry his voice grew hoarse and it was difficult to hear and follow what he was saying. It was as though he was being strangled by his wrath and fury. When he had a fit of happiness he would gulp down some brandy, grab hold of his wife and begin to dance—even on an ordinary weekday. His anger and rage never got so out of hand that they overcame his great love for his children. He allowed them a great deal, forgave them all their pranks, and he cherished all the troubles they caused him. He dearly loved his children and could refuse nothing to Duvcze, the son of his old age. Duvcze while still a youth was among the first to emigrate to the Land of Israel.

There was an old building on Szkolna Street. People said that Napoleon had stayed there when he thought to conquer Russia. The actual truth was that one of his generals had slept there. In that same house there lived for many years the wheat dealer, Avrum Cwok (nail), an ignoramous and a boor. During his entire life he struggled against his **Yetser Horeh** (evil urge-personi-

All of a sudden Mendel Gurni would appear. The sweet strains of his violin drew at one's heart. Mendel Gurni played on his fiddle accompanied by Fischel Green on his fiddle, Ya'akov Greenberg on his concertina, Berl Badhan on his flute, and Mendel Green on the double-bass. They made it their business to play only melodies of joy and gladness. "Shavua Tov," "Shavua-Tov," "Mazal-Tov," a wedding, a wedding! But the room was not filled with joy. The more they played, the more tears poured out. As a result the atmosphere was sad and plaintive, like at Jewish weddings or Jewish celebrations in town.

The man of the house, a Hassidic Jew, was the first to shake off the spell of the music. Reluctantly, he tried to be rid of the enchanted sounds that were like a rope around his heart. He rose and said his thanks to the musicians who immediately ceased playing. Everybody awakened and wished one another Mazal Tov, Mazal Tov, Shavua Tov, a week of good health. This was how a wedding week began.

The wedding day arrived. Both bride and groom fasted. In the house there was a half-festive, **holemoyd** (the intermediary days between the first and last days of Passover and Sukoth) atmosphere. Sima the Baker worked hard. Inside, smells of baking filled the air. In-laws from out-of-town in everyday and holiday dress, came and went.

In the morning hours of a day like this, Mendel Gurni again appeared with his band of musicians and played for the bride. As they played "Boker Tov" (Good morning) everybody burst out crying. At the approach of the wedding ceremony, a feeling of sadness prevailed. Saddest of all was the bride. She had to fast and pray according to the Yom-Kippur prayer book. Her day of joy turned into a day of mourning, of endless weeping and tears. Death and the Destruction of Jerusalem came to mind. In front of the canopy, Berl Badhan appeared to sing in honor of the bride. He began by saying: "Little bride, little bride, pour out your tears/ Cry in honor of your wedding/ I will give you a platter of bitter herbs/ Weep no more, charming bride." Even though there was much eating and drinking and people began dancing and Berl Badhan announced "wedding presents" for the couple, and let fly sallies, quips, hyperboles and proverbs, the heart was heavy.

A wedding like this provided the **klezmorim** with a living for many weeks. All the in-laws payed, the guests too: some for music in their honor, others for a dance played according to their request. The most handsome payments were for the "Broom

Close by lived the "second violinst," Fischel Green. The other musicians, Ya'akov Greenberg, Mendel Green and Berl Badhan (rhymester) who played the hand organ, lived on other streets, among Jews.

The Jewish **klezmorim** who gladdened Jewish celebrations were for the most part wretched paupers. In order to maintain their families, they also had to work as barbers or male nurses. That is what Ya'akov Greenberg, Fischel Green and Mendel Green did. Those who lived only from their music were Berl Badhan, dressed in a capote and a Jewish hat, and Mendel Gurni who already then wore a jacket as did other musicians. People were particularly proud of the great violinist Mendel Gurni.

A Jewish heart yearned and longed for melodies. As a thirsty man to a spring, a Jewish soul was drawn to music that cleansed one's soul, purified it and elevated one's life from its day-to-day dreariness. Sabbaths, festivals, celebrations, prayers and fasts were full of song and music. The Hassidim's souls went out to melodies that tugged at one's heart and in which the "Bnei Hahala" were sung in the **shtibbl** as Sabbath drew to a close. For the Hassidim a melody was one of the basic elements of life. When a Hassid visited a **Rebbeh,** he always tried to bring along a new tune. It was considered a merit for a learned young man to be able to carry a tune, to be able to conduct prayers and be the cantor at the reader's stand. For the Hassidim praying was interwoven with singing.

The Mitnagdim did not sing during prayers. They were familiar only with the Sabbath festival songs sung at mealtimes in their homes.

After Havdalah, on the Saturday evening of the week of wedding celebrations, Mendel Gurni, a tall, erect and well-built Jew, would appear at the in-laws' home. He came with a band of musicians at the conclusion of the Sabbath to play "Shavua-Tov" (good week).

Inside an oil-lamp would be burning. The table was still covered with a white Sabbath cloth. In-laws and friends were contentedly seated around the table wearing velvet hats or velvet skullcaps, dressed in silk or satin caftans, or in red or blue dressing-gowns embroidered with flowers of many colors. The women wore silk and were bedecked in gold and precious stones. Everybody drank tea, the men talked and smoked cigars. At the close of the Sabbath it was customary to smoke cigars.

Moshe Lichtensztein, his wife Zipra (Zippora), their sickly son Gershon, and their daughters. The other was his neighbor, the kiosk owner, a man who dealt in dairy products and owned many cows, and his robust daughters.

On this street there was also a white building that struck fear in Jew and Gentile alike. This was the hospital, named after "St. Wojciech," the city's patron saint.

To the left, opposite Zisza Zilberberg's house, the narrow "wymysliny" where almost no Jews lived, twisted and turned, extending until the starostwo house. There were two parts to this lane. On the side where the little bridge was, in the direction of the Rosegard, lived the Gentile potters. Their profession was not held in great esteem by the Jews. Only the young people who intended to emigrate to Eretz Yisrael got to know the potters and wanted to learn their trade. On the side opposite the little bridge, closer to Dzialdowa Street, lived only Jews.

The district commissioner's house ("wojtostwo") was on Butchers Lane near the butchers market that fed the city's inhabitants. The butchers had a building of their own here and their own Hassidim. Mordechai-Leib Rak, who was a well-to-do Jew and the son-in-law of Shimon Lipsker, Yonathan Segal, Mordechai Shtrumpfman, Motele Zilberstein and Mordovicz were all wealthy businessmen, Hassidim who attended various "shtibbls" and **Batei midrash.** On Saturdays and festival days, they always prayed at the Butchers' Synagogue.

Half the street was taken up by Yuda-Nissan Tachna's vegetable garden. The street had a Gentile atmosphere about it. At the entrance leading from Dzialdowa Street, there stood a big iron pump from which one drew "hard" water. It divided the street into two: one part in the direction of Wulka, the other, to the market. On the way to Wulka there were several Jewish families. Abraham Pszemiarowicz and Berish Perlmutter lived in a red brick building surrounded by a pretty garden. Haim Drattva had a lumberyard there. In the section nearer to the market lived only Jews: Huna Taifeld – the baker from Warsaw, Sima the Baker, Eliyah-Berish Zilberman, the tailorTzudek Windicki, Joshua Frocht the house painter who later emiqrated to Eretz Yisrael with his family, Moshe Laski, Mattes Katz, Shmuel-Avigdor Greenberg, Korn, and others.

Mendel Gurni was an important figure in town. He was the first violinist and the conductor of the town's **klezmorim** (street musicians). He lived in the Jewish section of Dzialdow Street.

munity and the representative of the Orthodox Jews on the City Council. Here also lived David Henoch Fraenkel, a tall, dark Gur Hassid. His daughters came to Palestine with the first Aliyah (immigration to Eretz Yisrael). Moshe his son, was a long-time member of "Zeirei Zion" and a friend of Moshe Laski. At every possible occasion, he spoke of Eretz Yisrael. He was quite successful in his business affairs, bought houses, including the big building in the market place, Moshe Warsztacki's house. He didn't make it to the Land of Israel. It was in this area that Shayiah Makower had a large, fenced-off, lot for agricultural machinery. This is where Avram Zukerkorn the Black had a small store. Here lived Simha-Binem Lichtenstein, the fisherman Zureh Lengalka and his daughters who were fine singers, Azriel the Yellow, Shimshon Rosenberg and the Rope Maker. The houses of all these people reached almost to the end of the market where Henoch Zilberberg and Witman, known as "Panicz," lived.

From behind Henoch Zilberberg's house, Priest's Lane extended from Neiberg Street to Dzialdowo Street. On one side of the lane there were wooden granaries, on the other side, the priest's orchard.

The old priest lived at the entrance to the orchard together with young and other old priests. It was there that hate and animosity kindled and blazed, there that the attacks on Jews and Jewish stores were planned and prepared.

Just opposite the icon of the crucified Jew from Nazareth, on the small window at the entrance, there was another picture that depicted a well-fed Gentile about to kick a skinny, fightened Jew. According to the caption on the picture, the Goy was yelling: "Zid (Jew) – go to Palestine. Don't buy from the Jews! Buy from your own kind." Close to the poster and near the yard, fights often took place between Jews and Gentiles. Young Jews such as Shiyah Naparstek, Usher Yonish, Haim-Yosef Eichler ("Tsots") and others, lay in ambush for the Gentile who like mad dogs had spread venom and hostility toward the Jews among the Christian population. From time to time they took their revenge on him for his deeds. One Friday, towards evening, they tarred the poster.

Opposite the priest's house and the nest of hatred toward the Jews, a narrow back alley, called "The Sanctified" ("przeswietna") passed next to the jail at the bottom of the hill and continued up to Nieberg Street. Only two Jewish families lived there. One was Joseph the Silent who was the father of

16. Mixed Streets

Here and there along the Jewish streets lived Gentiles: respectable citizens, craftsmen, street cleaners, or just plain **Shabbes goyim** (Christians who on Sabbath do work which is prohibited to Jews). Strictly Gentile streets were almost non-existent. The streets were of mixed population. The Jews lived as close as possible to the market; the Gentiles, as near as they could to the outskirts of town. That was the setup in all the mixed streets. Occasionally a Jewish family ventured to live far from the market, nearer to the forest, to Wulka, amid the silence of the Gentile wimiszliny or, far away, but within city limits. A city Jew who had spent all his life among Jews and lived on Jewish streets, was struck with terror when, even in midday, he had to pass through an unfamiliar lane. He couldn't comprehend how Jews were able to live in the midst of Gentiles and dogs. In each Gentile yard there was a dog attached to a chain that charged every intruder with full force. And indeed there were very few Jewish families who lived so far away.

On Nieberg Street, behind town, lived the old Gur Hassid Zisza Zilberberg, who was the town **mohel** (circumciser). In his free time he helped out in his wife Zisa-Dinah's shop. They were the leaders of the few Jewish families who lived there. Their Gentile neighbors were full of respect for this orthodox family. Close by their house were two more Jewish stores. One belonged to Itcheh Feigenbaum, also a Gur Hassid, the other, to his brother-in-law, Moteh-Leib Perlberg better known as "Ronczka" (little hand). Their wives and daughters assisted them in the shops and they made a good living.

In Zisza's house there also lived Mendel-Leib Greenberg, Ya'akov David Kleiner and the brothers, David and Izhak Yonish.

A Jew with the face of a black lamb, a small Jewish hat on his flat-topped head, dragged himself along the street on long, thin legs. He was always chewing on a straw or muching grains of wheat. This was Lask, the commission agent.

This sums up all the families who lived on Nieberg Street which reached from "behind town" to the little bridge. From the bridge on, the Jewish population was denser. Here lived Yankl-Duvid Nattelberg the Yellow, who was the old, "Mizrahi" warden, Wolf-Ber Windicki, Itcheleh Zilkes, his brother Luzer, the drunkard, and their mother, and Yacob-Yosef Witman who owned a lumberyard. He was a veteran leader of the Jewish com-

All the achievements and all the important work on behalf of the Jews did not affect Meyer's iron will to emigrate to Palestine for the sake of his son. But he did not have time enough to realize his dream and was killed together with all the other Jews.

על קברה של מרים ניצקין ז"ל
• אויפן קבר פון מרים ניצקין ז"ל
The grave of Miriam Nitzkin, of blessed memory

He and his friends used to meet at Kuba Kleniec's house, at Sabina Lipschitz's and at Nancza Rybak's, and chat, play cards, drink tea and stroll about the Mlawa park. But time did not stand still. His interest in the public's needs stirred Meyer and he joined the Editorial Board of "The Mlawa Times" and became absorbed in municipal affairs. When elections were held for the City Council, he was elected as a representative of "Po'ale Zion" and the progressive sector of the population. Later, he became a member of the city's Executive Board.

In surroundings filled with hate, Meyer Kanarek took his first steps in the City Council. He first appeared at a public meeting of the Council and appealed to the **goyim** in Yiddish. The Gentiles were astounded, the Jews panicked. "He'll bring about a disaster," they claimed. Indeed, the goyim caused much trouble. They changed the market days from Tuesdays and Fridays to Wednesdays and Saturdays in order to undermine Jewish trade. The Jews didn't take this to heart; not a single merchant opened his store on Saturday nor did any craftsman come to the market with his wares. Market days were meagre and miserable affairs. The peasants stopped coming to town. The ploy of the Gentile representatives in the City Council failed and market days were shifted back to the original.

The City Council had intended to make life difficult for the Jews. To its great regret, it had to surrender to the Jews' demands. For the first time in the history of the Jews of Mlawa, the City Council established Jewish "old-age homes," and a kindergarten for Jewish children. Funds were allotted various Jewish institutions, the gymnasium and children's camps, and there was better food in the elementary school. The **goyim** despised Kanarek but, at the same time, held him in respect. In view of his integrity and education, they invited him to participate in the most important municipal committees.

In time, Jewish representation was increased by the Bundists who also had members on the City Council. The participation of "Poale Zion" was enlarged by the election of Bezalel Szapik and Simha Galant.

In Meyer's time, the bonds between the Jewish workers parties, "Poale Zion" (Z.S.) and the "Bund" and the Polish Workers party (P.P.S.) became closer. May first celebrations were held in the market place for both Jewish and Polish workers. Jewish and Polish leaders gave speeches for the workers of both people.

On Thursday when mail was delivered, even the Gentile postman knew that the whole town was impatiently waiting for letters from "over there" (Palestine). The good news in these letters was carried from one person to another.

Major changes took place in the workers' movements in Mlawa too. Before World War I, meeting were held in secret. During the War years, the "Bund" and "Poalei Zion" were established as legal parties. After the War, there was a big shake-up in the "Bund" because of the heated disputes in the comintern over the 21 sections. Isaac Greenberg played an important role in this controversy which determined the party's future course in Mlawa. The "Bund" split up into two groups. The brothers Kristal (sons of the Alexandrower Hassid Moshe-Ber), Eidlic and Isaac Greenberg went over to the "Combund" which later became part of the Communist party. Wielgolaski, Levinthal, Psziszwa, Binem Warszawski, Zilberstein (the son of Itcheleh Czyzewer), who later was a correspondent for the "Folks Zeitung" in Palestine, and Haimush Pizic remained in the "Bund."

Haimush Pitzic, who came from a wealthy family, organized a professional union of cooks. This made a big impression in town. The cooks no longer called their mistresses "Madame."

Moshe Herman, Shayah Krzesla, Shmulik Perlberg and the party sympathizers Moshe-David Czosnek, Haim Yonish and Avrumcio Warszawski, were members of "Young Bund."

Influenced by Jewish settlement in Russia, many Bundists came to the decision that they should emigrate to the Land of Israel. They joined "Poale Zion." The active members were then: Nahman Aks, Berlinka, Bezalel Shapik and Abram Shaft.

People left, abandoned town. Even the leaders of the "Bund" left for far-away countries such as South America, Australia and Palestine.

*

At the time that the best of the young people left Mlawa in an endless stream to the Land of Israel, Meyer Kanarek, Zalman Leder's grandson, appeared on the scene as a prominent community leader. He hailed from Plock and was brought up and educated in Mlawa. He helped to establish a Jewish scout organization and became one of its leaders. When this organization set off on a new course, he left and became an actor together with Arek Greenberg. He worked as a bookkeeper at the Sabo's mill. Then he married, had a son and lived no differently than people of his kind.

scout movement quickly assessed the situation and felt itself alienated and despised by the Gentile youth. The laces disappeared and Hebrew replaced Polish in their circles. The heroic epos of "Hashomer" in the Land of Israel captured their imagination. The scouts became members of "Hashomer Hatzair", an additional reason for severe conflicts with the parents, who usually wanted their children to have a practical goal in life. In previous years, Mlawians such as Baruch Itsel Perlmutter and Yakir Warszawski had visited Palestine. Now the rush to the Land of Israel became a mass phenomenon. Children from wealthy backgrounds left school and began to learn a trade.

"Children's communities," summer camps were organized. Children carried out various tasks in town. Their earnings were deposited in a common fund in order to subsidize members unable to pay the dues necessary to cover the costs of the organization. Each year, large Purim Balls were held. Members of "Hashomer Hatzair" dressed up in Purim costumes, their masks representing figures from the Bible, folk characters, and others.

The income from these parties which, accompanied by music, were held in the Jewish gymnasium building, was used for the summer camps. Jewish holidays were celebrated with great festivity, especially Hanukah and Lag Ba'Omer (mid-spring harvest holiday). In closed formations boys and girls marched to the forest. The Lag Ba'Omer excursions drew old and young alike, to the forest.

At that time, the old leaders were replaced by young ones: Zvi and David Perla, Motek Bornstein, Haikel Wishinski, Ze'ev Yonish – all now in Israel.

The first to emigrate to the Land of Israel were: Duvcze Mondrzak, Yossel Garfinkel, Yehiel Katz, Nathan Nathan and the carpenter, Shmelkeh Cytryniarz. After them followed: Usher Yonish, Esther Fraenkel, Shiyeh Naparstek and Abram Perlmutter. And then, entire families: Berish Perlmutter, Moshe Bialik, Avrum Rosenberg, Avrum Yonish, Moshe Kerschenbaum, Haim-Eliyah Perla, Avrum–Benyumin Magnoszewski, Eisenberg, Wishinski, Blumenkrancz, Meizlic, Windicki, Taubenfeld, Katz, Pinkus, Koppeh, Shtrumpfman, Shaft, the Grabien family. the Ciechanowers, the Czosneks, Joseph Makower, Kaplan, Beile the Baker – Jews from all levels of society. The zealous, orthodox leader, Pinhas Mondri, who was opposed to Zionism, emigrated to the Land of Israel with his entire family.

15. New Ways

World War I shook up Poland. The Russian Czar was overthrown, and then the German Kaiser. Student youth disarmed the arrogant German Junkers. People such as Abram Cwok, Yossek Rodak, and Zalman Lidzbarski, sensed that great changes were taking place. The Czar's rubles and the German marks lost all their value, became just pieces of paper.

The young people felt the change at once. In town, youth movements were organized: "Hovevei Sefat Ever" (Lovers of the Hebrew Language), "Maccabbee" for gymnastics and sports, and the scout organization "Bar Kochba." Later, "Hehalutz" was established, for emigration of the youth to the Land of Israel. It should be pointed out that this was the first organization of its kind in all Poland. "Hashomer Hatzair" was later established from the scout organization.

It all started with gymnastics and hikes, handsome uniforms with colored laces, and badges of honor. "The children are playing at war," people said. Impressive roll-calls were held with large banners and small ones. The bearer of the large flag was Nahman Eks. The officers were: Moshe Laski, Mendel Pizic, Nissek Lipschitz, Meyer Kanarek. The women officers were: Nancza Rybak, Mala Wishinska, Doba Alter, Hayah Nitzkin. The boys of Mlawa competed with one another for good deeds. An old Jew carrying a box of goods, a Jewish woman carrying a bundle of laundry, had only to appear on the scene and at once young scouts popped up and carried their packages.

Each Saturday they marched to the synagogue, faithful to the scout's pledge to "God and country." The marching and the playing of the drums were a complete novelty. As long as they remained just ceremonies, the parents watched in silence and even enjoyed them. The first encounter with opposition from the parents came when the youth began going on excursions to the forests and the peasant villages, the parents were worried about possible mishaps. This led, therefore, to the youth running away from home.

The great joy upon Poland's liberation quickly faded. Jewish blood was shed throughout the country: in Lemberg, Minsk, Plock. In trains and on the road, Jews were slaughtered. Near Mlawa the goyim murdered little Moshele the Butcher, who used to wander from village to village. Menahem Kozibrodski, a member of "Hashomer Hatzair" who had been a soldier in the Polish army, was killed with an ax by the peasants. The Jewish

Kuba Kleniec's perfumery, in Aronowicz's tea store, in the market, and even in the city streets. There was more than enough free time for that. The drama club used to appear in many of the neighboring towns and even got as far as Ceichanow,Makow and Prusznic. Eventually, drama activity became an integral part of Mlawa life. The modest seeds sown by Rachel and Moshe Golomb had fallen on fertile soil.

During the Russian regime, Moshe Golomb was the principal of the government school for Jewish children. He was good natured, naive and honest. For many years he was involved with the Jewish children. He was a good citizen. During "Fonia's" rule, he wore an official cap with a feathered star, and a blue jacket with brass buttons, just like any other government official.

Rachel his wife was totally different. A moody soul, uneasy, and a ball of fire, she was a good and loving mother to many youngsters who visited her home, which, in time, became a Zionist meeting-place.

Their daughter Alla was for many years the head nurse in Warsaw's Department of Social Welfare. She fell in the course of duty, serving as a nurse, during the Jewish uprising in the Warsaw Ghetto.

קבוצת נערות עם המדריכה, 1925 • א גרופע מיידלעך מיט זייער אינסטרוקטארין, 1925

A group of girls with their leader, 1925

A liberal non-religious Jewish home in the Polish style, was a great rarity in those davs. Such was the Golomb family's home. The Golombs, influenced by the Poles' struggle for culture and freedom, joined the Jewish national movement. At that time, when Hassidism and religion had a great impact on the Jewish community, families such as the Golombs were doomed to assimilation and conversion. This is what happened to the family of Greenberg the Watchmaker who was far removed from Jewish national life and remained totally alienated from the Jews.

The Polish national movement aroused the national pride of Jewish people who held dear certain values. They began to seek rapprochement with their fellow Jews. The Golomb family with full and artless integrity, joined the Zionist Federation and "Hazamir" and became active in the world of theatre so close to their hearts.

Rachel Golomb made her first theatrical attempts among the Jewish students of the Polish "pensia." She considered this instituion's attitude to its Jewish pupils that of a stepmother. She saw how greatly the girls suffered from being rejected and not allowed to participate actively in the school's theatrical evenings and social activities. She gathered these Jewish pupils and rehearsed them for a public performance of a children's play written by Jewish girls, and all this, in the halls of "Lutnia." Let both the **goyim** and her own people see what the children of the Jews could create. "Lutnia's" large auditorium was packed. The parents enjoyed their children's excellent performance.

Together with other pupils of the Polish school of commerce and with the "Purim Players" from the workmen's circle, the pupils formed the nucleus of the drama club affiliated with "Hazamir." Rachel and Moshe Golomb directed this club for many years. Later, the club got up enough courage to present longer plays by Jewish and non-Jewish playwrights. The performances became important cultural events in town.

In time, Golomb's son-in-law, Arek Greenberg, directed the drama club. After a while Arek became an actor in the Jewish Theatre in Mlawa. The stage sets were designed by Moshe Lichtenstein and Ruven Roller. The costumes, music and acting gave the impression that the spectator was sitting in a real theatre. Reviews appeared in the local paper, "The Mlawa Times," as did critiques of each play and of the actors. For days on end, every performance was discussed in front of Yehiel Galant's house, in

Many years before World War I, Goldberg the lawyer took a gifted Jewish boy, Moshe Laski, from a poor home and sent him to study at the local Polish school of commerce. Few Jews attended this school The spirit of freedom then prevalant among the Polish youth who belonged to various underground groups of national and socialist organizations, aroused similar thoughts and feelings in Moshe Laska about his own people. He became affiliated with "Ze'irei Zion." From early youth he took an active part in all aspects of Jewish community life.

All those active in the life of the community sooner or later left town. Not only Berish Perlmutter, Moshe Bialik, Moshe Kaplan and Wolf-Ber Windycki but also active Bundists such as Yossel Przyszwa, Leibel Liewenthal and many others, eventually abandoned Mlawa. For a short period, Moshe Laski studied at Warsaw University, then returned to Mlawa and became most active in public affairs. He participated in many organizations: "Ze'irei Zion," "Hazomir," the drama club, "Maccabee" and the Fire Brigade. He was the first leader of the Jewish scout organization, belonged to Mlawa's Zionist Committee, and was a member of the City Council and of the editorial board of "The Mlawa Times." He was a teacher and later the principal of the municipal Jewish elementary school, a popular speaker, a member of the executive board of the "Federation" in Poland, and many more.

Moshe Laski set up many institutions in town, trained dozens of young people – but did not keep pace with them. He didn't move with the times. After a while he began to resemble an historical statue that one salutes and which arouses awe, before which people assemble on festive occasions, but not for long. In town this was considered the stagnation of a public figure. People were not willing to understand that their public servant had given his all and that there was no more left to give. Moshe was an honest and serious-minded person who did not have the strength to persevere on the long and difficult way though which the life of the Jewish masses had rushed headlong in later years. Moshe Laski, the Zionist activist known throughout town, could not envision that in his lifetime the Jews of Mlawa of their own volition would stirve to emigrate to the Land of Israel. Moshe was a public worker, but not a leader. He grew away from the old world but never reached the new one. His work aroused dozens of youngsters to action and fulfillment. This was his reward for all his labor!

*

Hanah-Feivel 's house they considered outright sacrilege. Members of the Zionist Camp such as Haikel Wishinski, Zvi Perla and Ze'ev Yonish would suddenly feel like speaking Hebrew with one another. This was considered a serious offence by Bundists such as Shayeh Krzesla, Shmulik Perlberg and perhaps, the hostess herself. It was like a threat, an offense, a poison. The atmosphere would become tense, a dispute was imminent. Then Hannah's voice would be heard: "Feivel, take out the **mahzor.** Can't you see they've reverted to speaking in the Holy Tongue!" This ended up with everybody bursting into laughter and the tension was dispelled.

This warm center was greatly enjoyed by all. In addition to all her other virtues the hostess knew how to play chess. She was the only woman chess player in town. When someone came to their house after a long absence, first of all he was asked to sing a new tune, tell a folk tale or recite an adage.

It was at Hannah Opatowski's that various plans and projects were made and formulated: putting out a paper, reading a play before the drama club, planning the presentation of "The Bluebird," preparing the popular press evenings. Here it was that the host himself, Feivel Opatowski, read aloud some of his creations – poems and translations.

It was Feivel who set the tone. He made his living by teaching in the city "Talmud Torah" and in evening classes of the Craftsmen Union, and also by giving private lessons.

Short, stocky Feivel went about at a slow pace. He never involved himself in quarrels and if he had any complaints, they were only to himself. He never fought for anything. Fighting was foreign to his soul. He was a good friend and well-liked.

From time to time the tempo of modern times would stir Feivel from his dreams, often against his will, forcing him to take part in social activities and in various institutions and projects. Feivel was the town poet. He made rhymes and a poem was born out of various happenings. At all the Purim parties in "Hazamir," Feivel sang the "Ra'ashan Mlawa." In the town's paper, "The Mlawa Times there was a column, "ink spurts," which included satires on various events in Mlawa, "Poems for the Blue Jewel," written for evenings on current events, and translations for the drama club. These were all written under the pseudonym "Bat Kol" ("The Echo") with great talent and humor.

Feivel spent his last years together with his Hannah in the village of Wengrowa, far from Mlawa to which he was so attached.

*

discussions with his pupils for fear that they would learn something about his background. It was a small town and the students knew a great deal about their teacher's extraordinary way of life. They very much wanted to know his way of thought and what he could tell them of the big wide world. The French teacher was stand-offish and taciturn. Only rarely would a smile break out across his wide face. His stout body seemed like a fortress to his students, defending itself with all its strength. Only once did he break his silence. The School Board demanded of "Hashomer Hatzair" to separate the students from the workers. The students adamantly refused to carry out this command and left school. It was then that Moshe Merker revealed his fatherly concern. He swallowed his pride, sought out his students, listened to all their complaints and helped the two sides reach a compromise.

Moshe remained in Mlawa until the end of the first World War. He was active in "Hazamir" and among the small Folkist group.

Moshe then left town, completed his studies and held many important positions. He elaborated an automatic telephone network in Paris. His home was an open house, artists and writers met there. It resembled a small museum full of works of art. He died destitute in 1929.

At the end of June 1929 a notice appeared in "Parizer Heint" that the engineer Moshe Merker and another, unknown, Jew were buried in a common grave in one of the cemeteries there.

*

Along the "green path" between the fields lived the well-liked couple, Hanah and Feivel Optatowski, better known among their friends and acquaintances as Hanah–Feivel. Formerly they had been quite active in "Hazamir." After many years, Hanah, an ardent Bundist, left, together with other Bundists, and joined the "Grosser" club. Feivel became a Folkist.

Their home served as a warm and pleasant meeting place with its devotees who visited regularly. These included Zionists, Bundists, and aspiring young writers such as Binem Warszawski, Moshe Lichtenstein, contributors and editors of "The Mlawa Times" who wanted to hear a **mayvin's** opinion. Amateur actors and just plain Jews such as Leibel Brachfeld, Moshe-David Czosnek, and Simha Galant, who did not attach importance to any political party, came to drink a glass of tea and tell a good joke. To be in town on Saturday and not come to drink a decent glass of tea at

The Zionists were not pleased. They wanted to make "Hazamir" into a Zionist club. Goldberg, the president of "Hazamir," was very much involved but he was not a Zionist.

After Goldberg died, Berish Perlmutter succeeded him as president. The Zionists turned "Hazamir" into a Zionist club. Those who thought otherwise left and formed new groups. Each group started to build its own headquarters. Even then "Hazamir" was housed in a large and handsome building on Jedneralska (Dluga) Street. The Bundsits established their club, "Grosser," in the same building. The few Folkists found a corner in the Craftsmen Union on Shkolna Street. But the Zionist and Bundist movements were the most important ones.

Time passed. A new generation grew up. The young people felt confined, even in the midst of their progressive parents. They turned to new ways, created new values. The passive Zionism of their parents' generation was not to their liking. They wanted action. Po'ale Zion – the Zionist Socialist party, was founded as was the Jewish Workers Party, the Bund. "Hashomer Hatzair" appeared on the Jewish scene and also "Hehalutz" and "Freiheit." Trade unions were organized. Craftsmen, merchants and even small-scale businessmen were organized into special unions. The **shtibbl** and the **besmedresh** were replaced by the party and the trade union.

*

Like his grandfather, Yisrael Goldman, Moshe Merker was also an Alexandrower Hassid, a scholarly Jew who pored over ancient tomes. From his father Mendel Merker, he inherited his stubborness, energy, perseverence and zeal. His was the life story of a young Jew who suddenly broke away from his former way of life. He left his wife and three children and at the age of 23, with no financial means and no knowledge of any foreign tongue, set out for Liege, Belgium.

He had a difficult time there. He washed dishes in restaurants and swept the streets. Somehow he managed to eke out a living and study. And in one year he completed the entire gymnasium curriculum.

Moshe then went on and studied mathematics and engineering. When World War I broke out he was forced to return to Mlawa. The former **shtibbl** student now became a French teacher in the Jewish gymnasium. He was the only teacher in the entire school who chose to speak Yiddish to his students and did not worry about losing their respect. He did not enter into any

Berish Perlmutter had a long and difficult way to go before he was privileged to emigrate to Palestine, he and his whole family.

"Hazamir" was founded by Berish Perlmutter, Moshe Gesundheit and Abraham Rybak. Its first president was the lawyer Goldberg, an assimilated Jew who previously had worked at the "Lutnia," a Polish society of a similar nature in which he was the only Jew.

People from various walks of life and of different outlooks used to come to "Hazamir" in Tanhum Alter's house on Chorzel Street. A large library was slowly built up of Yiddish, Hebrew, Russian and Polish books. Speakers such as Y.L. Peretz, Hillel Zeitlin, Dr. Mucdonee, Dr. Klumel, Shlomo Zemah, and Sholem Asch were invited to appear. The names of the town's lecturers and debators come to mind: Berish Perlmutter, Moshe Merker, Binem Warszawski, and Feivel Opatowski.

A choir was organized under the direction of Ben-Layzer Fried, the conductor of the dragoon regiment orchestra, and under Klinkelstein, the conductor of the Cossack orchestra. Later, the talented Mendel Gurni, the first violinist of the **klezmer** orchestra , conducted the choir. Even song-fests were held. In retaliation, the Hassidim broke the windows at "Hazamir."

The Rabbi sent emissaries to Berish Perlmutter and then, he himself came together with Gershon Kalina and pleaded that they stop ruining the town and not let boys and girls dance and sing together. Delegates from the Alexandrower **shtibbl** came and warned Berish that he must put a stop to all this and that if not, he would be expelled from the **shtibbl.** For many weeks the Alexandrower **shtibbl** was closed so that Berish could not come to pray there, but it did no good. Berish left the **shtibbl** and put on a stiff white collar. As far as the Hassidim were concerned, this was far worse than shaving one's beard: "A beard can grow anew, but a stiff collar is forever."

The activities of "Hazamir" branched out and became more extensive. A mandolin band was organized and a theatre group, headed by Rachel Golumb. Nancze Wiczinska, Feitcheh Lederberg, Andzia Biezunska, Sabina Lipschitz, Aharon Perelman, Avraham Greenberg, Yonah Lipinski, Dudek Lipschitz, Bureh-Itsel Perlmutter, Feivel Opatowski and yet others, appeared for the first time as actors at the "Lotania." Plays of Gordon, Goldfadden, Ibsen and Chekov were presented. Feivel Opatowski translated the Russian dramas into Yiddish.

14. Modern Times

There was not room enough in town. Hassidism had ceased to be a drawing force. New voices were heard from the outside. The young people were strongly attracted to the surrounding world, some because of hunger, others because of their thirst for knowledge.

The "Hovevei Zion" movement began to flourish in home circles. Young Yeshiva students appeared in the **shtibbls** to collect money for the Land of Israel. The elder Hassidim in anger, broke dishes, tore up lottery tickets and confiscated the collected funds. All this was of no avail and made no impression. In those days "Hovevei Zion's" only activity was raising money. In 1895-1896 important events took place. The "Tzfira " and the "Melitz" (newspapers) informed the Jews of the "Jewish State."

Even the Russian governor of the city already knew that something important was happening among the Jews. When he passed through the streets, he would ask: "Well, have you already a king for your country?" News of the Jewish Zionist Congress influenced those active in "Hovevei Zion": David Opatowski, Tanhum Alter, Abraham Rybak, Haim Makowski. The first Zionist society was established. Zionist shekels, shares in the Jewish Colonial Trust were secretly purchased. Zionist propagandists came to town. Ya'akov Hazan's father, who was a well known preacher of Zionism, was expelled from the city accompanied by policemen. Zionism was forbidden. It became an underground movement. A new chapter began with the founding of "Hazamir" that brought about a change in the lives of the Jews of Mlawa.

That was when Berish Perlmutter came to fame. This handsome, young Yeshiva student from the Alexander **shtibbl**, with his long capote and beard black as pitch (like that of Dr.Herzl), the son-in-law of the devout Yehiel Landau, was one of the first Zionists in town. He was a born leader, a gifted speaker, able to influence and convince his public. People enjoyed his lectures, he attracted both young and old. There was not an organization in town in which Berish did not participate: "Hazamir," the Zionist Society, the gymnasium, the "Jewish Fund," the Jewish community, and many others. The gymnasium was his favorite enterprise. He always tended to its needs. Everywhere he was the moving spirit, always devoting time and energy with no thought of material gain.

Hebrew properly. The Czajker had two sons and two daughters. He used to say about one of the sons, who went about with a **talith** and phylacteries: "He is a Rebbeh without Hassidim (followers)." The other son was proficient in secular learning. Of him the Czajker said: "This is a professor without a chair."

Sixty years ago, Hertzfeld's two daughters opened a school for girls for the study of Hebrew in whcih Hebrew was the language of instruction. One of the girls became the wife of Moshe the Shohet.

A group of Jews who enjoyed studying ancient Hebrew literature and philosophy gathered around the Czajker. The Czajker spent his free time in the company of David Opatowski. Together they wrote the preface to the first Pinkas (annals) of "Hovevei Zion" in town. He was also a friend of Israel Goldman (the brother-in-law of Yossel Goldstein), an Alexander Hassid who was both very pious and a great scholar, grammarian and poet. Like his friend, David Opatowski, the father of the well known writer Yosef Opatoshu, he was well versed in ancient Jewish philosophical literature.

Rybak of Plock discarded his long caftan and taught foreign languages. Later, so did the teachers Sanino, Bukowtzer, the elementary school teacher and, finally, Moshe Golumb. Generally, only the children of the rich studied languages. The Jewish girls attended the Polish "pensia" (high-school).

תלמידות בית-הספר עם המורה, המהנדס מרקר ● שילערינס מיטן
Schoolgirls and their teacher, engin. Merker ● לערער אינזש' מערקער

son Abraham Rybak was one of the local forerunners of "Hovevei Zion."

A special chapter should be devoted to the **melamdim** who lived in Mlawa. Even Reb Itchkeh, who conducted himself like a **Rebbeh**, brought his grandsons a special melamed from the **Rebbeh's** court, Itcheleh Cziczower. Every melamed brought from out of town by some family was provided with food, clothing, and a salary. Many other melamdim such as **Reb** Ya'akov Winower, Mattathiahu Zaratiner, would rent a corner in some poor family's home. Others opened **heders** of their own.

It should be mentioned that the **dardeki** (small children) **melamed**, who came from Chorzel, 70 years ago had a **heder** in which he taught both girls and boys. Tirza Bat Yehuda-Meir Lidzbarski, who some years later became the wife of the watchmaker Feivel Shapira, studied in this **heder** as did Esther Warszawski and others. The **melamed**'s apartment led to the heder. Benches were set up in the room, mended plates, and clocks hung on the walls – this was the Chorzel **melamed's** side-occupation. All his pupils excelled in the reading of "Ivri" (Hebrew).

The **melamedim**, of whom there was no lack, were named according to the cities from which they hailed. They were brought in from all over the country.

An entirely different sort of **melamed** was Zelik Baranower (Rosenberg), a Hassid and a great scholar. He accepted only four pupils. His wife and daughters helped to earn a living by making head bands and women's hats.

Meyer-Shlomo Rosenthal was very erudite. He liked to pray and also to peek into secular books. He sewed his coattails together so as to be exempt from the **tzitzit** commandment.

After the Polish uprising was put down, there was extensive assimilation among the Jews. At the same time the "Litvaks" (Lithuanians), who had been expelled from Russia, arrived in Poland. They brought with them the first concepts of the Haskalah (Enlightenment). One of those exiles was the **melamed** Yuzelewski who, even before Gordon, opened a modern **heder** in town.

A totally different character was the **melamed** Rouven-Leib Hertzfeld the Czajker (from the town Czajk). He was well versed in languages, especially German, taught Hebrew and the Bible. Even Reb Itchke, who considered Hertzfeld **treyf** (unfit), needed the melamed when his son wanted to learn to read and write

The Wyszynski family was an extensive one, well represented in the **batei midrash** and Hassidic houses of prayer.

One of the prominent, well-to-do families was that of Haim Leyzer Narzemski. He was a modest man of means, solid, clever and a respectable citizen. He was always well-dressed. He could always be relied upon to mediate justly between contestants in civil disputes. For many years he was one of the heads of the Jewish community. He dealt in hides, chinaware and the wholesale distribution of liquor. He was a Mitnaqed and yet, sent his sons, Wolf and Yosef-Lev, to study in the **shtibbl.** His sons-in-law were Hassidim. One of them was Hirsch Tuvia Yonish.

The Makowski family followed an entirely different course. Yossel Makowski, who did not know how to read, provided his sons with a secular education. He himself was a handsome, wealthy Jew in the wheat and wool business. Once he came to Yossel Goldstein's house, took a newspaper into his hands and suddenly called out to Yossel Goldstein's wife: "Rifka-Leah, a ship has sunk." He was not aware that he was holding the paper upside down. His son Haim knew several languages and his grandson Yossel was the only Jewish doctor of the Mlawian community during the last twenty years of its existence.

Among the veteran families of village origin who blended in with the urban population and held important positions was the eccentric family of Lemel Kleniec. He became wealthy from trading in timber. His son, Herman Kleniec, was prominent in public affairs. He was one of the first Zionists in the city. Herman's sons received high school and college education. This was all due to his wife, Sarah, the daughter of an intelligent Jewish family from Plock.

The only Hassid in the Kleniec family was Moshe-Yosef, a sort of **goyish** Hassid. He wore a Jewish hat with a leather visor like that of the **goyim.**

Lemel Kleniec chose his sons-in-law from Hassidic circles though he himself was far removed from Hassidism. One of his sons-in-law was the known iron dealer, the Alexandrower Hassid Shimon Lipsker.

The Rybaks were a respected and wealthy family. Even in those times, Ya'akov-Wolf and Yosef Rybak wore short jackets. Yosef was the Sane Bonislawski agent for the Russian fish trade. His son Henryk was an uncertified dentist in town. At present he is in Israel.

Ya'akov-Wolf was an exporter of wheat to Germany. His

to the outside world and went abroad, generally to Belgium, to complete their education. The first to go were members of the following families: Konecki, Mendel Borenstein, Yossel Goldstein, and Shayeh Lifschitz.

Yossel Goldstein's sons left Mlawa and scattered all over Poland. Shmuel was the head of the Czestochowa community council; Peretz settled in Kalisz; Mendel was a building contractor in Warsaw; Wolf, the brother-in-law of David Pizic went to Biala.

Mordechai Ben Tov (Gutgeld), the renowned leader of "Hashomer Hatzair," Israel's first Minister of Labor, and Shulamith Bar Dori, active in the Israeli theatre, are the great-grandchildren of Yossel Goldstein and of Israel Alter.

As one continues to study the pedigrees, one comes to Avrum Landau and his large family who were all immersed in Hassidim. Avrum Landau used to travel to visit the "old Tzaddik" of Wurka and became linked by marriage to the son of the Biale Rebbeh, Reb Itchkeh Landau. Abraham Landau's sons, Itcheleh and Yerahmiel, were Hassidim who dealt in textiles, faithful followers of the Rebbeh. The Landaus and their sons and grandsons lived in the market where they owned textile stores. They kept their sons from any secular learning.

Yerahmiel Landau excelled in the **mitzvoth** (merits) of hospitality. He never came home alone but always, with a guest. When his wife grumbled because he had not notified her in advance, he would say: "And what do I ask of you, another spoonful of soup?" On Saturdays he brought home all the **melamdim** for **kiddush** (blessing over a cup of wine consecrating the Sabbath or holiday) and they too ate their fill.

Highly regarded in town was the family of Shlomo Lizbraski and his sons: Fischel, Haim, Yehuda-Meyer, Abraham and Zalman. Some of them were Alexandrower Hassidim, others Gur-Hassidim. They lived in the market and were engaged in road construction, textiles, and wine.

Mention must be made of other established Hassidic families, those of Zelik Warszawski and Mendel Warszawski. They were distinguished for their honesty and modesty. When Mendel turned fifty, he liquidated his affairs, assured his daughters of dowries and devoted himself to books on ethics.

The teacher and writer, Yakir Warszawski, and the "Bund" activist and journalist, Binem Warszawski, are related to the Warszawski families of Mlawa.

of the province came to see him, he would put on his top hat.

In his home he had his own **besmedresh** He "conducted a table" (presided over a table, like a **Rebbeh)**, was associated with and maintained a cozy relationship with the Hassidim.

Hassidic families with business connections and relations with the authorities had to know how to treat non-Jewish merchants and top officials. Such homes had stables of their own, carriages, men and women-servants, book-keepers and managers.

Israel Alter's first wife bore him five sons and three daughters: Moshe, Tanhum, Herschke, Shmuel and Yosef-Shiyeh, Rifka-Leah, Sheyneh and Golda. From his second marriage there were two sons and two daughters.

Only one of the sons, Shmuel, left Mlawa. The others remained to establish new families. The most learned of them all was Tanhum. The military barracks were housed in buildings he owned. Israel Alter bought estates for his other sons: Marianowa-for Yosef–Shiyeh, Mlawka – for Hirschke. This was according to the formula: estates, forests, paving roads, and building barracks.

One of the sons, Victor Alter, strayed from the beaten path. He became one of the main leaders of the "Bund." His sister, Esther Iwinska, was also active and was the Bund representative in the City Council of Warsaw.

Tanhum Alter, Victor's brother, was one of the forerunners of "Hovevei Zion" and one of the founders of the Zionist Organization in Mlawa. During World War I, Tanhum left town and made his way to Moscow and from there, to Vienna. He died in Paris.

His son, Mordechai Alter, changed his name to Marco Altieri and lived in Rome. He was the director of the Palestine Office for many years. Two of Tanhum's grandsons live in Israel. Their father, Wowe, was murdered by the Nazis in Paris.

Yossel Goldstein, who dealt in lumber, was also a native of Mlawa. He followed in the footsteps of his father-in-law. Goldstein was a Hassid and a great philanthropist. He prayed at the Alexander **shtibbl** and often travelled to visit the **Rebbeh**. He "conducted a table" for the Hassidim on Saturdays and festival days. He excelled in his hospitality. It was in his home that the town dowries were deposited.

Goldstein's daughters were known for their beauty and their education. Several of them were university graduates. At the end of the 19th century, several Mlawian girls broke through

13. Yihus (Lineage)

About 150 years ago there were some 200 Jewish families in Mlawa. Only a few Hassidic and Mitnagdim families had any influence on the community. The ruling Hassidic congregations were the Worka, Bialower, Alexandrowite and, only later, Gur. The traditions and modes of life of the first families were later passed on to children and grandchildren, thereby creating the Mlawa version of the Jewish way of life.

Many of the first families of Mlawa originated in the surrounding towns and villages. A conspicuous leftover of this rural background was the Mlawian Jew's hard Yiddish pronounciation. The background of fields and forest was blended with simplicity and Hassidic romanticism. These produced the unsophisticated Mlawian Jew with his emotional nature who was prone to moodiness, immersed in dreams, inclined to exaggeration, superstition, and attached to his homeland. Hassidism found fertile soil in the hearts of the simple Jews who lived in the blessed and beautiful flatland of Mazowsze.

The teachings of the Hassidic Rabbis were taken quite seriously. Faith, honesty, and decency were natural phenomena. Everyone could partake of as much learning and Hassidism as his heart desired. In the Hassidic **shtibbls** and in the **batei midrash,** workers sat together with the rich. There was a closeness between the Hassidic and artisan families of Mlawa. The craftsmen were not scorned as was the usual custom in other Jewish communities. It was natural for Hassidim, Mitnagdim and workers to be linked through marriage. Wealthy and respectable Hassidic Jews were the sons of craftsmen, tailors, and butchers who excelled in the study of the Torah and in good manners. Many craftsmen studied the Torah during their free time and enabled their sons to study as a full time occupation.

Israel Alter was descended from a large and aristocratic Hassidic family who had lived in the city for about 120 years. Sons, sons-in-law and grandchildren multiplied and established many new families (as reported by Berish Perlmutter).

Israel Alter lived in the market place in Brachfeld's house. He was a prominent dealer in timber and wool. He spoke Russian and Polish. His sons and daughters were instructed in languages and music. His sons' **melamdim** were chosen by the **Rebbeh,** with whom Israel was on intimate terms. When the Wurka **Rebbeh** came to visit, Israel Alter would sit on the balcony wearing his **shtreimel** (fur-edged hat). On the other hand when the governor

about like poisoned rats. They "urged" our brethern, the Children of Israel, to kindly crawl and hide under the benches,or elsewhere, until the coast was clear and the strange ticket taker had left.

On regular days, when everything went smoothly, the "commissionaires" would wrap themselves in their prayer shawls and phylacteries, seat themselves as though in the **besmedresh** and recite the morning prayer. They had plenty of time. It took the "Bumbler" train over four hours to get to Warsaw. After prayers, they peeled hard-boiled eggs, gulped down a drop of brandy and polished it off with an egg-biscuit or a small piece of herring. They discoursed on the Torah and discussed politics until the train noisily pulled into the Warsaw station. There they scattered throughout the streets, rushing to complete their business and manage to return home that same day.

Those friendly with the manager of the train company and knowledgeable in the customs and regulations involved in shipping packages, were the Alters: David, Itzik and Shlomo. They and, to a smaller extent, Berl Fried and his son Arieh-Leib, were the main expediters of all the goods in town. Only persons familiar with several languages and knowing how to negotiate with the railway clerks and how to establish good public relations, could be agents for despatching goods by rail. Alter's sons were good, intelligent, Hassidic Jews. They spent entire days at the Bolka depot. This new profession was quite difficult and a responsible one, but it paid well. The tradition of their lives, their upbringing and their large families were responsible for the success of Alter's sons.

made their living from playing cards and stealing whatever came within reach. Both boys and girls did this. In their huts they sang, played, danced and beat their drums. The entire street resounded with their voices. Occasionally, the street was filled with curses and shrieks as people chased and ran after a music-box man and knocked him down. The police were frequent visitors here.

Sometimes in old age, such an organ-grinder would turn into a repentent sinner (Ba'al Tshuva). He wore a Jewish hat, a long caftan, went to pray and recited Psalms. In short he returned to Judaism. He stayed home with his wife and no longer traveled throughout the country. Food was provided by his children. A couple who became religious looked out of place in the company of their children and grandchildren who had not the faintest resemblance to anything Jewish. Grandma Hanah, a tall Jewish woman wearing a white head scarf, looked like a witch out of Goldfadden. Her face was the color of earthen clay, her eyes stared like those of a fat, old toad.

With the advent of the train, the younger generation of organ grinders saw that it was possible to make one's living within the town itself. It was far better and more purposeful to acquire a carriage and not continue wandering.

Only one of the drivers, Elisha who stemmed from a Hassidic family, was not of the same origin as that whole band. All the others were sons, sons-in-law, and grandsons of the itinerant "music-box people." The train had totally changed their lives.

Before dawn, when it was still dark outside, Jewish woman headed for Warsaw, the capital, loaded with slaughtered chickens, packages of butter, eggs, and oil, forced their way into the train. Jews such as Berish Ovadieh's Manhieh and Burstein the Lame, were loaded with bundles of mechandise, letters and orders for goods from Warsaw. There were others who travelled "empty–handed," with no baggage. These were the "whips" who were partners to the Russian Czar's income from the train tickets.

To travel on a slow train to Warsaw and buy a ticket at the cashier's window was "needless waste of a Jew's money." And that is how, with the consent of the conductors and the motormen, who were the chief partners to the "whips," Jews without tickets rode on the trains. And if one had the misfortune to encounter an unknowing conductor who suddenly entered the coach, that indeed was a nasty business. The conductors and the "whips" ran

The government saw to it that the carriages, coachmen and horses were presentable. After all, they were the first to welcome the passengers off the trains at the station.

The leather cap, the blue coat, the handsome reins, the healthy horses and the carriages with their lacquer veneer attracted mainly the young men of the Jewish, gypsy tribe. The gypsies had lived for a long time in town and were called "the music-box people" (organ-grinders).

In one of the front yards of Warsaw Street, several Jewish families lived for many years. They did not resemble the other inhabitants of the city, neither in appearance nor in means of livelihood. They were clean-shaven Jews who performed tricks, wore **goyish** caps with lacquered visors and tied red kerchiefs round their necks. They had tight-fitting boots with shiny pointed toes, wore tight, striped shirts and blue trousers. Their stay in town was temporary, only during certain periods of the year.

In small carts for delivering straw and in closed caravans like those of gypsies or circus companies, they travelled from town to town throughout the breadth and width of the country. Anywhere there was a "calvaria" they would appear with their complete outfits. Lads and wenches seemed to be "burned alive," magicians appeared to have knives passed through their bodies, swallowed knives and fire, lay half-naked on sharp nails and splinters, lifted heavy weights and made headstands everywhere.

Hurdy-gurdies accompanied their performances with sad melodies. They were so "solemn" that they aroused feelings of loneliness in all the streets. They weighed down the peasants' hearts, depressed them so, that tears welled up in their eyes. Fragmented and hoarse sounds like forlorn and abandoned orphans, filled the entire market. It was then that Gershon the Organ-Grinder, with a beak like that of a bird of prey and a face like that of a corpse, yelled out to the crowd to try its luck. A green parrot with a gold ring on its leg, attached to the music-box, in exchange for several pennies would pick out a fortune card tucked away in a small envelope. Sometimes, some side income came their way – picking the pockets of a stranger, "exchanging" a horse or cow. This resulted in smacks, blows, or knives – according to the season.

The journey throughout the country began at Passover and ended at the High Holy Days. Autumn and winter were not very lively seasons. It was then that they stayed in Mlawa. They

Berish, a pleasant boy from a Hassidic home, formerly would have been a melamed or else, turned to "border trade." Thanks to the Socialist-Zionist movement in town, people had a different attitude toward physical labor, different from that during Hassidic times.

A few **goyim** also transported goods to the train. But this was mainly Jewish work as was inter-city transportation.

In addition, Jews made a living from "fleet" horses and small carts that delivered merchandise within the city. Everybody knew Moteleh and his nag, and Koitcheh and his nag. The owners of the small wagons were all hapless Jews with freckled, dirty faces from which descended wild red beards. Their nicknames, "Moteyeh and his horsey," did not, God forbid, express any special affection for these creatures. Rather, it emphasized their misery and that of their hungry and emaciated horses, and their shabby carts.

Transportation to and from the train station produced a new occupation – the coachman's trade. Wearing leather caps with **goyish**, lacquered visors and dressed in long, blue cloth cloaks, the drivers sat on high boxes in the coaches and drove through town. The horses, decorated with pieces of metal and brass, were equipped with leather bits. Their eyes were covered with something resembling leather eyeglasses. Two lanterns blinked on either side of the carriage, there was a red number in front, another in the rear, a folding top and a warm blanket with a lining to cover the feet. That's how the carriages looked as they travelled to the military reviews in front of the Municipality. Once the review was over, the horses raced and pulled the carriages back along the city streets. It was like "Green Thursday" when the **goyim** got together as they came back, riding their horses, from the "border." After the parade was over, the coachmen, as usual, returned home in their carriages to Warsaw Street.

On a regular weekday, Jewish and Gentile carriages stood in a long line in the New Market and waited for passengers to the train station. Men of substance were picked up from home by the coachmen.

Well-to-do Jews or merchants who wanted to get to the train in the middle of the night or at dawn, had coachmen of their own to rouse them: Mordechai, Avrum Kop, Koitcheh, Leibel with the mole, Shiyeh Szkop and David Ya'aneh. Of all the trades, the nicest and most respectable was that of carriage coachman.

interviews and marriages. Each driver had his own concession for driving families to weddings.

Feivush's appearance in someone's house was ample proof that a happy occasion was in the offing. Anyone who saw him dressed in his "burka" (heavy jacket) and wearing his wide, red belt and high boots was convinced that Feivush could bring him anywhere without any mishap. He had sharp eyes and the power to see into the distance. He was not one for talking much with the passengers during the ride. If a word did escape his lips, it was a word of praise for the horses or a clownish remark referrring to his passengers.

In the forest, the horses' gait was slow and easy. Feivush did not urge them on. He took pleasure in the forests of Skwilna, Aklew and Mostow. He arranged many matches and had the couples meet in the forests. The pungent scents of the woods lulled both man and beast. When travelling via a different route he would sometimes say: "The goyim are morons. They call this place 'Cierpiena,' the Holy Virgin appeared before them here. The real truth is that one winter's night hungry wolves pursued a Jew. In order to save himself, the Jew climbed a tree. Suddenly he remembered it was Hanukah. He lit Hanukah candles on the tree. From afar the goyim saw the lights twinkling and cried out: 'The Holy Virgin has come.' Ever since, the **goyim** from these surroundings like to come here to 'Cierpiena.' "

After many years goods were transported long distances by train. Before then to get to Warsaw, the merchandise had been shipped on the Wisla river through Plock, or overland via Plonsk. Passengers and goods were still delivered by wagon to the towns in the vicinity: Biezun, Plonsk, Szeps, Racionz, and even Plock, Makow, Prusznic, Pultusk and Osrolenka.

Since the train station was several miles removed from town, there was room for transportation of passengers and merchandise between the depot and the town.

Zalel Dugo, Fishel Dugo, Simha Sureh's and Berish Itcheh Mendel's (Galant) delivered the following merchandise to the trains: wheat, flour, uncured hides, scrap iron, bricks and logs. From there they took back, machinery, groceries, dry goods and liquor.

Dozens of Jewish porters found means of livelihood round the drivers. They transferred wheat from granaries to carts, loading it onto freightcars, and the reverse.

12. A Train Passes Through Town

Fifty odd years after Stephenson's invention, Mlawa finally had its own train. Once every two hours, both day and night, the train's sharp whistle pierced the stillness of the city air. The engines blew and panted. Even though the train station was several miles removed from town, the engine's warm breath extended to the city.

All sorts of trains raced through, a local ("Bumbler"), an express, and a freight train. All of a sudden the world was within reach. Before then it took half a week to get to Warsaw by wagon. Now the trip took less than four hours. But this was appreciated only much later. At first, the Jews were afraid to ride the train, even when, at first, one could travel without a ticket. But, in time, people slowly got used to the new "ukase" and travelled more often by rail. In town, any innovation was considered a decree. Formerly, the Jews declared a Fast Day (Ta'anit) when the authorities ordered that the sewers be white-washed.

In those days the train ride was a complicated affair. People literally did not understand how one rode a train. It was told that one Mlawian Jew sat for many hours at the train depot and wondered why he had not yet reached Warsaw. It's not in vain that one says: "The heavenly fools."

The train became a turning point in the town's life. New means of livelihood sprouted up that had to do with trains. New faces appeared, merchants and clerks from foreign parts. Wiur, and Tikulsker opened hotels and restaurants for the travellers coming from so far away. The Jews of Mlawa set out much more readily for other cities. New government institutions appeared in town. Slowly the patriarchal forms of life began to disappear.

Before the advent of the train, transportation between the city and the outside world was in Jewish hands. Every Saturday evening one could see the Jewish coachman loading their merchandise on to their wagons and bringing passengers to Plock or Warsaw. At the end of the week they returned from far off places, loaded with people and various goods. Thus they conveyed both passengers and merchandise. For many years Yankel "Gloczer" (Zimmerman), Zureh the Wagoner, Feivush Domb (Black Feivush) and his sons Haim and Yizhak, spent their lives on far away roads between Mlawa, Plock and Warsaw. They used to bring a human cargo of prospective in-laws for purposes of

was exiled to the wilds of Russia, depended on the Jewish bosses of these deals. When the smugglers wanted to be rid of a **goy** who didn't understand the setup, they managed to have him exiled. The border once again was "ours." If there was some hitch and they were detected, there were two alternatives: to plead "let us return" or to charge across the border under a fusilade of bullets from the other side.

Jews from all sectors of the population and from different social standings milled around the border. Slowly the city became the commercial center of the neighboring towns and attracted Jewish merchants, teachers, **melamdim** and clerks from many cities, even those far away. The encounter with the outside world served to set Mlawian Jewry onto a secular road.

The Jewish political refugees who had just arrived in town from Russia or Lithuania, brought with them something totally new. Among all the towns, Mlawa excelled in secularism, intelligentsia, and greater understanding of the aspirations of the time.

The social life, the various social and political institutions, the Mlawian representatives of all the executive committees of all the Jewish political parties and movements in Poland, show us that the city of Mlawa was not corrupted by the illegal border activities. It seems that honesty and integrity were deeply rooted in Mlawa's Jewish community and prevented the city from becoming merely a center for smuggling.

צעירי העיר השמחים בחלקם... • יוגנטלעכע אין א גוטער שטימונג...
Young Mlawa-ites happy in their lot. •

After some time had passed one could meet some of these young smugglers now active in various social and political institutions. Others, not many, fell into the slough of demoralization.

The trade in horses was on an entirely different scale. Not every young Hassid who was out of work was capable of smuggling horses across the border. It required expertise. Close to the border there was extensive trade in horses. In town there were respectable citizens such as the Wiur family, Freidenberg, Lichter, and Yoseph Domkiewicz who dealt in horses. Their trade extended throughout the country and abroad. No one thought it in bad taste. The lively trade in stolen horses was well described by Opatoshu in his book, "The Horse Thieves." Horse thieves like Kivke Pareh and Gradul, the hurdy-gurdy man, occasionally stole a horse from a stable and sneaked it across the border. But this was only for "amateurs," when they had the chance. "Big-time" professional horse thieves were called "kradnikim." This profession was passed on from father to son. Not only were they horse thieves but also **mayvins** and great lovers of horses. For many years they headed this trade across the border.

In the course of time, this was all forgotten. One of them had the privilege of becoming the beadle of the large synagogue, in place of the respectable Yosef Rodak.

The pinnacle of this trade was reached in smuggling "little sea wolves" ("hechtlech"). It involved an extensive network of Jews and Gentiles, among them many top government officials and army men, that stretched out from the depths of Russia to Mlawa. For many years this organization dealt in the transfer of young army deserters, political dissenters, illegal residents across the border. In town, these travellers were called "little sea wolves." From time to time, the city became full of hundreds of young outsiders from all over Russia. They would wait in town for a "propitious border hour." In town the streets trembled under the wheels of the heavy wagons of Yankel Glotzer, Feivesh Domb and Zureh tne Wagoner which were packed and loaded with "little sea wolves." They streamed to the border and from there, on to America and other countries across the sea.

The police, the gendarmerie, the border's military guard and their officers and commanders were generally in the "pockets' of those in charge of the transactions involved in the smuggling of the "little sea wolves." Sometimes the fate of a provincial minister or of a top official, i.e. whether he remained in office or

One shouldn't think that the border was a sort of "Klondike" to which people rushed in search of gold. To the few Jewish ways of earning a living, another was added. A narrow crack appeared and the Jews burst through it in spite of all the dangers involved, because they had no alternative. The border created new means of livelihood.

A young man would wander about town with no work in sight. There was nothing left of the dowry he had received and, perhaps, he had never received one. Life had become tedious. Until he married, he was a student in the Hassidim's Yeshiva (Talmudical academy). The Torah was his goods, his only possession. Now, suddenly, there was a millstone around his neck, a wife and children. What was he to do? He got a "pass" and began "to travel."

In the dark of night, before the sun had risen, one could see thin, young Yeshiva students, unattached women, and young widows, turning towards the Prussian border. Thin and lean they infiltrated before sunrise, large and fat they returned in the evening. Throughout the day, the hearts of the young women at home would tremble with fear: "God willing he should cross safely."

And when they succeeded in their mission, the young men returned in the evening and peeled off trousers, short jackets and coats, without end. Each of them tried to load his thin body with as much clothing as possible in one trip, with all the dangers and expenses involved. Women draped themselves in silk and smuggled gold watches and diamonds. If they had bad luck and were caught, it was a nasty business. For the most part, the border was "ours," meaning – the border guards had been bribed. From time to time there was an incident, the **goyim** confiscated the goods and in addition, "bestowed" generous blows. Veteran smugglers, like fish in water, sensed the dangers of the border, avoided being caught, and succeeded in slipping away.

In town, Hassidic Jews, respectable citizens and wealthy merchants awaited the young people and their goods. An extensive trade in used silk clothing and gold developed in town.

The "trips" across the border, the short garb, the risks involved, the encounters with a totally different world and its foreign customs, removed the Yeshiva boys from the bosoms of their patriarchal families. New ideas and ambitions slowly crept, unnoticed, into their heads and hearts.

11. The Border

One edge of the city's forest reached Yanewo, Chorzel and even further. The other side neared Neidenberg, Allenstein and the vicinity of East Prussia. The forest started out near Roda and extended for dozens of miles all around.

The forests would have continued forever if not for the people who surveyed them and determined that in these thick woods Russia's territory ended and that of Germany began. Deep furrows were dug in the ground, border stones placed there and soldiers dressed in green were posted on the border to guard the pits and stones that separated the two countries.

As usual, the forests were green in spring and summer, white and covered with snow in the winter. Among the trees grew thousands of species of flowers. Animals and insects made their homes on the trees and many different birds chirped and flew about there.

When a forest serves as a border, many strangers appear who move about quietly and stealthily. They pray for a dark night, for a pouring rain, for the moon to be hidden by clouds, and for raging winds so that the green soldiers will not notice them as they cross the border, so that they will be neither seen nor heard. If one of them encounters a green solider, one of the two must give way or else move on into the next world. Once there was such an incident involving a Jew from Mlawa who did not want to retreat and who sent the green-garbed soldier to kingdom come. He tied the green one's body and his rifle to one of the trees so that it could continue to stand there and keep watch. This same Jew later erected a **besmedresh** in the city, put a fence all around the new cemetery and erected an **ohel** (a special structure built over the graves of Tzaddikim) over the old Rabbi's grave.

There is no need to be stubborn and have to shoot right next to the border. One can reach a compromise. It is possible to negotiate and reach an agreement with the green soldiers and include them in the action. That makes it possible to cross the border from either side without interference until, once again, there is some hitch.

The forest was a source of income for many people in town. True enough, such a livelihood was not an easy one and it involved danger and moral degredation. Mighty forces guarded the city and made sure it would not turn into a center for smuggling.

Together with the counterband goods from across the border, new concepts and ways of life began to penetrate the city.

the influence of the German Rabbis, was opposed to all the movements that began in the Jewish quarter. It was also against emigration to the Land of Israel.

Pinhas Mondri was one of the first leaders of the Orthodox movement to visit Palestine. In spite of his opposition to all the Zionist movements, he was one of the few in his camp who forced his movement to include the question of Eretz Yisrael in its platform.

Near the orchard ajoining Plock Road lived David Optatowski and Avrum–Yizhak Wishinski, the accountant for Shayah Mondri's business. Opposite them lived Mendel Kikeleh. These three were the last inhabitants of Plock Street. Their houses were the last buildings on that street and the first houses at the beginning of Strzegowo Road and Shrensk Road.

שני בחורי-ישיבה • צוויי ישיבה-בחורים

Two yeshiva students

Baile the Baker travelled a long way from Plock Street in Mlawa to Rashi Street in Tel-Aviv, via the mixed neighborhood of Jews and Arabs in Neveh Shalom. When a native Mlawian came to Palestine or when someone from Mlawa was out of work, he would temporarily receive bed and board at Beila the Baker's. Her house was always open.

A long time ago, wise Reb Tuvia Dayan had lived in her house. He was the adviser and confidant of the Alexander **shtibbl** Across the way, at Pessiah the Baker's, lived Aharon Podgrajever (Chabanski), a Gur Hassid.

In the adjoining yard, Abraham the Rope-Maker and his son spun rope. They wore linen work coats and large red-stained aprons made of sacks.

The goats in the street used to nibble undisturbed on the advertisements and announcements pasted on the walls of the kiosk next to the yard. Behind one of the walls, the wife of Eliyah the Rag-Picker, sold fruit. From there to the end of the street there were small, wooden huts that looked like scraps of rusty iron. Inside them lived: Berl Ovadieh's, Shmuel Olevnik who pressed linseed oil from flax, the glazier Gotliebowski, Shlomo who stitched shoes – ordinary people.

Standing in close proximity to the huts were the houses of wealthy Mendel Kudzborski and Yeshayah Mondri. Kudzborski's large yard had a Gentile appearance. It was full of agricultural machinery for the goyim only. In contrast, Shayah Mondri's house appeared Jewish. It was a big house made of wood that looked like two houses, one standing piggy-back on the shoulders of the other. The lower part housed a wholesale grocery concern, in the upper lived Shayah Mondri, his sons and grandsons. Downstairs one could always see people who had come from the nearby villages to buy goods, or upstairs – people weak from hunger, who had come to eat their fill.

In Shayah Mondri's home the table was set during the entire day. It was the custom of the house to receive guests at all times. Here they were always welcome. This was the only house of means in town distinguished for its hospitality. One might say that Shayah Mondri was like "Kalba Savua."

Shayah Mondri was a handsome Jew, a philanthropist and a devoted Gur Hassid. When the Gur Rabbi passed through town, he stayed at Shaya Mondri's house.

One of the leaders of "Agudat Israel" came from this house. The Orthodox movement, which was established in Poland under

a hen. With his feeble knowledge of Polish, he asked the **goya:** "Tsi to ja, tsi to ti" (Is it I or is it you?). He took great care to keep the proper distance from a woman. (i.e. 4 cubits).

Apart from the regular long and short fast days, Ya'akov Herzl also fasted every Monday and Thursday. Night and day he studied the Torah. He did not manage to finish his preparations for praying until noon. He ate only twice a day, but he did not skip a single Hassidic feast. He rejoiced his soul in the Hassidic festivities. After a gulp of brandy, Naftali Herzl would always drink some oil in order to prevent the alcohol from going to his head.

The Galant family, Ya'akov Herzl and Itcheh Mendel Galant, were descended from the Cabbalist Galanti family of Safed, from Rabbi Abraham Galanti, the author of "Kol Bohim" (The Voice of Weeping").

For many years, clever Viteh (Lipinski) was forced to raise four children through her own efforts. She was not particularly impressed by her neighbors on either side of the street. This was her attitude to all the respectable Jews. During her lifetime, which had not been at all easy, she had acquired numerous wise sayings that she recited from time to time: "You have and you give, and you find favor. You don't have and you don't give, and you don't find favor. And that's all there is to it."

The convert Wishinski boasted that a Jewish storekeeper had intended to cheat him. One of the partners had asked the other, "How much does it cost?" **"Kaf-hey, (25)"** was the answer. But to him they said that the price was thirty. Never ever had **kaf-hey** been thirty, said Wishinski.

The Blum family from Plock Street was privileged to supply the city both with "bread" and "Torah." In addition to Lederberg and Cegla, it was Yankel Blum who for many years attracted most of the students and adults to his bookstore. He was the principle book distributor. In those years, his mother, the Baker, supplied the town with bread.

The bakeries in town carried the women's names. Well known were the following: Golda the Baker, in the cellar next to Yankel Kozik , Mindel (Herman) the Baker, on Synagogue Lane, Malka the Baker (Kleinbard) on Chorzel Street, and Sima the Honey-Cake Baker. Sima had only to enter someone's house and everyone knew a wedding celebration was in sight.

tuberculosis. He died before his time.

During the last years of his life he went about ostracized, surrounded by silence, like a stranger among friends. And if, once in a while, he did go to visit some relatives, they would become silent in mid–word. They couldn't forgive him for the shame he had caused his family. People were afraid of him, they distrusted him. "He's worse than a **goy**," they said. "Even a **goy** believes in something, and he doesn't believe in anything." People thus sought to justify their hostility to Ya'akov-Moshe.

In a yard on the other side of the street, a little way down the hill, lived Yankev–Herzl Galant. He used to add to himself and members of his family as many names as possible. It was enough for someone in town to say Yankev –Herzl and everyone knew that he was referring to a tall, emaciated Jew whose face looked as though it had been strewn with ashes and at any moment he would burst out crying. Even his beared showed no hint of Hassidic liveliness. It was a stiff, colorless, sandy beard whose hairs seemed to be attached with pins to his pale, wan face. His looks could be attributed to his frequent shrieking, his devoutness, his weeping and wailing over the Destruction of Jerusalem.

During the week Yankev-Herzl dealt in sacks. A long time ago when he had been young, after the dowry money had come to an end, like others in his position he became a **melamed.** His sons, may it not happen to us, did not live long. The first son lucky enough to attain **bar-mitzvah,** was dressed in white. He had no fewer than four names, Haim, Nathan, Simha-Binem. Yankev took the same opportunity to provide himself as well with additional names: Ya'akov, Naftali, Herzl, and to his wife's name he added, Hava, Hayah and Feiga. Apparently this combination worked and Haim-Nathan-Simha- Binem flourished and opened the way to more and more children.

After finishing each portion of the Pentateuch, all the boys in Ya'akov–Herzl's **heder** had to rise and say in a loud voice: "Haim, Nathan, Simha, Binem, the son of Hava, Hayah, Feiga and Reb Ya'akov, Naftali–Herzl – may he live to a ripe old age."

In appearance and behavior Ya'akov Herzl was very much like his friend Binem–Shiyeh's from the Alexandrowite **shtibbl.** Binem Shiyeh's was a devoted and naive Hassid, innocent in wordly affairs. People liked to joke and made him the butt of many comic anecdotes. Once he needed to buy a chicken to use for **kaparot** (expiatory sacrifice of a chicken before the Day of Atonement). He wanted to know if before him was a rooster or

stores were closed with heavy locks, others with small chains.

At the entrance to Plock Street, there were inns on either side of the street. There the peasants stayed when they came to the fairs with their horses and wagons. The owners of the inns were, Abraham Terzer, Mendel Cohen and Yizhak Eichler.

The upper portions of the inns with their little roofs and turrets looked strange and out of place. Without benefit of clanging entrance bells, the small doors would open and Jews step out. They were husky porters who, with a swing of their arms, would sweep sacks of flour from the smooth boards in the granaries straight into the heavy wagons.

A few steps away there was a store right out of a fairy tale. Black Yospa, who looked as though she had just stepped out of the Bible, brought out handfuls of wonderful and rare fruit: dates, figs, carobs, peanuts and pistacchios, almonds, grapes, oranges, and many more which we could not name. One would look at these delicacies with longing. Since they were very costly, one could at least inhale their pleasant aroma that filled the air outside the shop. Boys put away one penny after another and sometimes, in partnership, bought a piece of fruit. They took bits in turn: "One for you, one for me," and while so doing, each suspected that the other had taken a bigger bite than he. Yospa's store in the middle of Plock Street served as live greetings from the Land of Israel.

For many years, bad-tempered Aharon-Yosef Narzemski lived next to Yospa. His little rooms and his corridor were always full of old clothes brought from Germany. Aharon-Yosef had an only son, Ya'akov–Moshe. He was pale and thin with a neatly trimmed, black beard. He wore a Jewish cap made of cloth and a three-quarter length black capote. His stiff, white collar and long, black tie testified that Ya'akov-Moshe did not adhere to the conventional ways of young men his age. A fire kindled in his soul. He was totally dominated by the two great ideals that, in those days, began to glorify the Jewish street: human emancipation in general, and Jewish emancipation in particular. He would hop around on his lame leg in the various circles and at underground meetings. In 1905, when a crowd of Jews and Poles assembled in the market place,Ya'akov–Moshe courageously addressed them from a raised platform. While he was still talking, Cossacks grabbed hold of him and, in front of all those gathered there, beat him up. That was but a part of the punishment. He paid for his Zionist-Socialist activities with a term in prison, and

10. Plock Street

The Jewish back streets and Mikveh Square seemed to be embraced by the two, long arms of Warsaw and Plock Streets The German murderers utilized that litmited area for a ghetto within which they confined all the Jews of Mlawa and its surroundings.

The two arms, together with the alleys, reflected the character of the city's Jewish life. Each yard, each house, and each individual made its contribution to this special, cozy atmosphere. Certainly architects and civil engineers had taken very little pains in constructing the streets and houses. Each house was built wherever its owner so fancied, and according to his particular taste. And the result? The streets were crooked, the houses built in the "original" architectural style of each owner. If one looked at the one, and two-story wooden buildings, covered with all sorts and colors of oil paint, green and blue, yellow and gray, one could readily picture their creators. Like its owners, each house differed from all the others. Each of the inhabitants had ways and customs of his very own. But, all together, the houses were small and simple and reflected a quiet and modest way of life.

Not very readily could the residents of the wooden houses have adjusted to the big stone buildings in which everything seemed so strange and cold. The little balconies and the wooden steps responded to each tread with a creak and a sigh. The small windows, the half-dark rooms with their heavy, solid furniture, the kitchens and the wide benches for sleeping, the cooking pots and the copper pans on the walls – all these had something comfortable and snug about them. The houses were partners to their tenants' lives for many years and represented a considerable investment of their time.

Here was a yard with no gates, only half a gate suspended on heavy iron hinges and weeds growing among the stones. Another yard was fenced off and closed except for a wicket gate that barely opened. Here and there was an open yard that seemed meant for public use. In the middle there would be a well from which people drew water as they passed from street to street. Just by looking at a yard one could point out its owners.

Small crooked doors were suspended in front of narrow entrances to wide-open stores. In front of several of the stores there were small, glass doors with thin, iron handles. Some of the

In its later years and until the very end, the gymnasium was housed in the Pizicz building, in a Gentile neighborhood, next to the two Polish high schools. Girls and boys studied together in the Jewish gymnasium.

The gymnasium's first years were honeymoon years. Under the directorship of Haim Millenband and the teachers: Goldberg, Merker, Wohlfrost, Czerski and others, the students, teachers, and parents comprised a tight unit. In time other teachers were accepted. The institution expanded and tried to obtain state benefits which, in the end, it did receive. But slowly, the atmosphere in the gymnasium changed. From a general, cultural point of view, the gymnasium undoubtedly was an achievement. Children from all levels of the Jewish population obtained an education and, to a certain degree, in Jewish studies, as well. This would not have been possible except for the gymnasium. Some students contained their education at Polish universities, and abroad. The entire course of life of the city's youth drastically changed during the twenty two years of the gymnasium's existence. Many of its students would find difficulty remembering that the gymnasium was a bridge between the **heder** and the university.

Officially, the gymnasium was under the supervision of the Polish Ministry of Education. It, in fact, served as a center for the Jewish cultural and social institutions. "Hashomer Hatzair" headquarters were in this building. "Wizo," The Jewish Women's Federation, the drama club, lectures, all theatre performances, meetings of all the political parties, social gatherings, Keren Kayemeth (Jewish National Fund) bazaars and other events – were all held in its halls.

There was a dormitory for external students right next to the gymnasium. The city's entire concepts and ways of life had changed so that even the children of religious and of non-progressive families, for whom the gymnasium had once been "trayf" (tabu), attended this school.

Yizhak Hirschhorn was its last principal and also taught there.

there; later, the teaching staff included Christians as well. The lessons were in Polish.

Yiddish was the language of instruction in the **heder**. In Gordon's **heder**, the lessons were taught both in Yiddish and in Hebrew; in the reformed **heder** only in Hebrew, except for the secular lessons, which were taught in Polish. In all the other schools Polish was used, except for the Jewish subjects.

In 1917 the Jews of Mlawa finally had a Jewish gymnasium. It was established by the Zionist activists: Berish Perlmutter, Haim Eliyah Perla, Motteh Greenberg, Mendel Aks, and Koppel Pizicz.

From an overall, cultural point of view, the gymnasium was a big achievement for the Jewish youth of Mlawa and the surrounding towns. The Jews greatly benefitted from this situation. But, at the same time, there was no lack of criticism. There were those who maintained that a trade school was preferable – it was more suitable and of better purpose for the Jewish youth. And indeed, after some time, the gymnasium built workships. Others found fault with the curriculum, with instruction in the Polish language, and giving in to the authorities, in order to enjoy state privileges. They called the gymnasium "a small factory for matriculation degrees." The Polish universities were at any rate closed to the Jews. Continuation of one's education abroad was possible only for the wealthy, they claimed. After graduating high school, most of the youth again stood at the crossroads with no chance for any future. The majority was not interested in learning for learning's sake, claimed the critics.

In spite of all these objections, the gymnasium developed from year to year. Youth from all levels of society in the city and in its surroundings, streamed to study there.

The gymnasium's beginnings were where the tar pit was, near the Mikveh and the stream, rzeka, bordering the Jewish area that extended, like a chain, from Synagogue Street and past the **heders**, the Hassidic houses of prayer, and the **Mikveh.** The red building provoked and aroused the wrath of the Gur Hassidim. They came **en masse,** took over the building and used it for the city "Talmud Torah." From then on, the "Judaism" circle was closed once again. Actually, the "Talmud Torah" was no longer what it had been in previous years. There too, secular subjects were taught. The **melamdim** even dared to make a strike there. But the "Talmud Torah" remained an institution in which the **melamdim** were forced to suffer the heavy yoke of the despotic beadles.

Hebrew was taught using the method Hebrew-Hebrew (without translating into Yiddish). In the higher grades the pupils spoke Hebrew among themselves. After each lesson there was an intermission. The ringing of the bell announced the beginning and the end of each session. In each class there were monitors who saw to it that the premises were kept clean and orderly. There were singing lessons and gymnastics, a novelty for the Jewish children. The pupils were taken on hikes and excursions. They had a summer vacation, just as in any modern school. On Hanukah and Purim the children staged plays for the parents. There was a library in the school and the children became accustomed to reading books. Well known magazines and children's periodicals such as "Prahim" (Flowers) "Nitzanim" (Buds), "Bikurim" (First Fruits), "Hashahar" (The Dawn) and "Ben Shahar" (The Morning Star), were passed from one child to the next. In Gutman's **heder,** "Hatikva" was sung and heard for the first time.

Later there was Levin, a Lithuanian Jew who was a great scholar. He travelled around the Yeshivot. He did not grow a beard. Gutman and Levin's wisdom and learning opened the doors to many religious Jewish homes. People enjoyed discussing the fine points of religious law with the two sharp-witted Lithuanians. One just had to respect them. They were appreciated by their friends and even the Mitnagdim held them in regard.

The reformed heder undermined the weight of the old **heder** and helped precipitate its end. In order to survive and to avoid being closed, two hours a week of secular lessons were introduced. The Hassidim founded a religious school for girls, "Bet Ya'akov." But all this was in vain. New ways of life, new ideals captured the Jewish street. The **heder,** like anything else out-dated, had reached the end of the road.

The natural continuation of the modern and reformed **heders** was the Yiddish and Hebrew secular elementary schools and high schools throughout Poland. All these educational institutions, both the **heder** and the secular schools, became Jewish strongholds. The Jews financed them and determined the curricula. These schools were of no interest to the Gentile authorities. The elementary schools that the government authorities established for the Jews had nothing in common with Judaism, neither in principle nor in program. For many years there were two elementary schools in Mlawa for the children of "the followers of the faith of Moses," directed by Moshe Golomb and, later, by Moshe Laski. At first, only Jewish teachers taught

They barely eked out a living and were looked down on. Gordon's **heder** was clean and separate from his living quarters. The other **heders** were in the **melamdim's** homes and sometimes, a part of the kitchen (the wife's domain).

In Gordon's **heder** the lessons were set according to a schedule and there was a recess between one lesson and the next. Also, the pupils did not study for as many hours as in the other heders. They learned Bible, Hebrew, Jewish History and secular subjects. Gordon gradually fostered in the hearts of his pupils a love for the Land of Israel, for the Hebrew language and for the Jewish national holidays. These were happy days of freedom for the Jewish children in town. But,Gordon's work ended cruelly and tragically. On a gloomy night in 1914, savage Cossacks burst into his apartment and shot him and his son, Anszel, to death. Blumkin, the teacher, who was in the apartment at the time, was wounded.

During this period, the teacher Raphael Gutman settled in town. After some years he became famous throughout Poland as a pedagogue, headed a teacher's seminary, was the inspector of all the Jewish schools in the Warsaw community and was the celebrated author of many textbooks.

Raphael Gutman was not content with a one-room **heder**. With true Lithuanian stubborness, he founded a heder for over one hundred children. Gutman was a man of presence not commonly found in Mlawa. He did away with the caftan and even with his long beard. He was an energetic Jew who wore a short jacket and a stiff black hat. Only a hint of a beard decorated his smiling and clever face. He chose to open his reformed **heder** ("heder metukan") in the house of a Gur Hassid, David Henoch Fraenkel, on Nieborg Street. The Hassidim called it "heder mesukan" (dangerous **heder**), a play on words. The **heder's** course of study and its appearance suggested a modern school. It was divided into classes and the pupils sat in pairs on benches, just as in a real school. The secular lessons were taught bareheaded; only Hebrew, Bible and Talmud were taught in skullcaps. As far as most of the townsfolk were concerned, this was conversion. "Why send your son to Gutman? Better take him to be converted directly," they would say to the teachers, pupils and to the parents who dared to send their children to Gutman's school. They were expelled from the Hassidic houses of prayer and placed outside the pale. All these people lost their friends and intimates; their lives were ruined.

The **heders** prepared the Jewish children for a life of patience, a life of avoiding blows, of bearing the yoke of their faith. That was the nature of things and that was how it was meant to be.

From **rebbeh** Pesah one advanced to the **melamed** (teacher) from Ciechanow, to the Ostrowite, to Mehl, to Moishe-Aron, Ya'akov Winiver and Itcheleh Czizewer. Wealthier children studied with Meir Shlomo, the official Rabbi from Wolka. The children of the poor studied in the "Talmud Torah." There were many different sorts of **melamdim**. Some pulled the boys by the ear, others pinched, whipped with a lash or leather strap. One made them stand in a corner holding a broom, another did not insist on the broom but preferred a saucepan on the pupil's head and sometimes made the child pull down his trousers as well.

The **melamdim** worked hard all week and lived like beggars. Saturdays they visited their pupils and posed questions. During the examination, the **melamed's** heart beat just as fast as the child's. If the boy did not know the answers, it was the **melamed's** fault and there was a good possibility that the father would not let the child attend the heder for an additional "spell of time." That was why the **melamdim** labored so hard all week long, using both the carrot and the stick to force some Torah into the boys' heads.

In the crooked back street between Jedneralska and Plock Streets, next to Yosef Czarka's mill and adjacent to Ya'akov Shlomo Mondrzak's bustling yard, right next to Abraham Terzer's entrance and to many granaries, **rebbeh** David Gordon began to educate the children of Israel according to a new system. He had a few pupils, the children of the well-to-do. Gordon taught without benefit of a whip. He neither hit nor embarrassed a child by public punishment. He won over his pupils' hearts by his moderation, composure and authority. The parents respected him and had faith in him. Both Gordon and the parents were hounded by the Hassidim, who still controlled the town. But the Hassidim's attempts were of no avail. Gordon's **heder** remained standing.

Even Gordon's appearance and that of his **heder** were different. Gordon was tall, calm, and had a beard that was starting to turn white. He was dressed neatly and in good taste. He carefully weighed each word he spoke and gave the impression of a person with self-respect and self-confidence. Gordon aroused the respect and faith of those around him. He was not to be compared with the other **melamdim** in town, not in knowledge nor in appearance.

small heads of the young children. Their faces became paler and paler as they continued on the mournful path that led to being good Jews. After a time the boys changed so that one could hardly recognize them. In Baruch's heder they still played games. In Pesah's **heder**, they boys were well aware of what a Jew was forbidden to enjoy.

In every corner demons lay in wait for a Jewish soul. It was forbidden to start the day without washing one's hands; it was forbidden to eat without having prayed; it was a sin to fall asleep without having recited the "Hamapil" prayer. There is "a watchful eye and all your deeds are recorded."

During the long summer days, small children sat in Pesah's **heder** and in other heders until dark. In winter they sat there till late at night. The heder was their entire life. How pleasant it was for the boys to be together. Love awakened for their teacher. The boys enjoyed the tall tales that they told one another between the **Minha** and **Ma'ariv** prayers.

One must not sit on the stone near Simha Nitzkin's house, a **dybbuk** might possess one's body. The "Hanei Inshei" (demons) live in the well. Brave boys bent over the well and dared to sound a few words into it, then fled, until the echo faded. When Pelteh, Sarah's son, travelled from Chorzel to Mlawa, with his own eyes he saw a calf lying in the middle of the road. His father picked up the animal and put it in his wagon when suddenly, there was a peal of laughter. The creature stood in the middle of the road, stuck out its long, red tongue and laughed and laughed. Another time, a sheep was lying in the road. Palteh's father and the other passengers rushed to lift the animal but not even the whole lot of them could budge it.

At night the children were afraid to walk in the dark alone. That is why they left the **heder** together, holding tin lanterns with kerosene or candles burning inside. In order to dispel their fears they would yell out: "Haim – where are you? Are you there already? Have you reached the stairs? Are you at the door?" Haim would reply, "I'm here," and his escorts then continued on their way until yet another one had reached his house. The children were afraid of the "Baba-yaga" (witch).

On winter nights the lights of the lanterns shimmered along the alleys and back streets. Each flame accompanied a little Jew on his way home from the heder where every day he was let into the world of Judaism.

The letters represented familiar persons and houses in the children's yards and streets.

While studying, the child's thoughts carried him far from town: to Haran, Padan, Aram, Alonei Mimreh, and to Hebron where Abraham met the sons of Het. They were lulled by the resounding waves of melody that made one's head heavy and forced one's eyes to close. In their minds, they wandered from Or Kasdim to Egypt over a hot and blazing desert. It was terrifying to experience the burdensome dream in the Convenant of Abraham, the dark terror that overcame Abraham, our forefather, and the promise, "I will make of thee a great nation" that caused the Jews so much suffering until this very day.

Suddenly the world was full of demons and evil spirits. At twilight, between **Minha** and **Ma'ariv,** the city's skies were set ablaze not by the setting sun but by the fires of Gehinom (hell) where the wicked are roasted and burned.

Synagogue Street was no longer a peaceful lane in which one could see mothers, grandmothers and aunts in black silk dresses and Turkish shawls, and wigs full of combs and beads. It was no longer a place where Jews slowly streamed from the synagogue and the **batei midrash.**

Slowly, slowly everything assumed a different form When a white dove alighted on the roof of the synagogue, it was a sign that an angel bearing good tidings had appeared. If a star twinkled far off in the dark skies, that was a pure soul meant to join us or leaving us now. The stars are the souls of small brothers and sisters who left us when still young. In those days many innocent little sisters and young brothers departed from each family and ascended to Heaven. One began to have fears and to search the synagogue for demons. Boys in Pesah's **heder** already knew that every night the dead came to pray in the synagogue. There were children who had seen this with their very own eyes. In the morning frightened children would point out black-and-blue marks on their hands, pinches by the dead.

Shaking hands on a deal with or without striking the palms with the fringed garment were new rungs in the long ladder of virtues, commandments and good deeds. Even when the child played with buttons or nuts, he was not allowed to forget himself. A Jew was forbidden to cheat, lie or take false oath. He had to be "more humble than the grass and stiller than water" and lovingly accept the **melamed's** whippings.

This world and the world to come absolutely befuddled the

9. Altars of Learning

Small children started on the path to "Judaism" in Baruch Melamed's heder. Some older children still attended, one or two studied with Pesah. The two heders were across the street from the big synagogue. Large alphabet tables made of cardboard were spread out on the benches. The village melamed "Baruch Sobiesral" used his whalebone pointer to indicate the letters There was a different picture for each letter: "Alef" – a man carrying a load over his shoulders that bowed him down; "Gimel" – a purse. "Learn children, learn. Purses full of silver will fall to you from heaven," said the **rebbeh.** The children's eyes glistened, they knew that a single penny could buy them poppy-seed cookies and egg-biscuits (eyer kichlach) at Hayah-Sarah's store. At old Bobsehczyne's, the one with the "horn" on her nose, you could get a cupful of boiled chickpeas. "Dalet" was the flag for Simhat Torah (the Rejoicing in the Law, last day of Tabernacles). All around the letter "Hey" danced Simha the Lame and Ya'acov-Moshe with the short leg. "Het," was the entrance to the **heder** The "Yod" was so tiny that it crept into one's heart. Terminal "Koph" and terminal "Pay" were Yankel Tzaitag's tall lamp posts. "Lamed," was the hunchback, Moshe Soifer's wife. "Samech," was the barrel of beer that stood in the priest's window. "Ein," a nose and two eyes. The "Shin" was readily visualized: carriage horses with leather blinders and a silver "ש" next to each eye.

The first days in the **heder** of the pleasant **rebbeh** were spent in playing alphabet games. Those good and happy days. But once the Torah nursling grew older, he fell onto hard times.

The letters joined forces and became words. There were blessings to be learned as one assumed the yoke of the Law. In a twinkling, the children were transformed into Jews who were obliged to fulfill the various commandments. One could no longer skip a word, eat before praying or forget the fringed garment. All at once, a heavy burden descended on the young shoulders, a yoke of commandments and transgressions, a life full of apprehension, almost like that of the adults.

For may years, Baruch's "heder" led the children on to the heder of Pesah "goatbeard" (kozi-bord). Study of the Pentateuch began with "Vaikra" (Leviticus) accompanied by a Yiddish translation and an additional explanation. The yoke became heavier. Learning the alphabet was close to one's heart and easy.

that he did not over-rate himself and, if necessary, would advise to call a doctor.

Tzudek was blessed with a long life. People got used to him as to a nearby landscape such as the city clock, the pump on Warsaw Street, the little bridge, as to all the long-standing city landmarks. The little bridge on Warsaw Street was named "Tzudek's bridge." In Mlawa new Yiddish expressions were coined like "Tzudek's bridge," "Tzudek's bone."

Still in Tzudek's lifetime, his son Nathan inherited his father's role. He was held in respect even though they nicknamed him "professor."

There was a time when there was yet another Jewish feltscher in Mlawa: Frankensztein, Simha Nitzkin's son-in-law. After he passed away, an emaciated, quick and nimble fellow appeared in town who looked like a goy. He was clean-shaven and had a long Gentile mustache. Though Jewish, he spoke only Polish. The name of the new **feltscher,** just arrived from Warsaw, was Tissabov. The Jews in town called him Tisha Be'av (Ninth of Ab, a fast in memory of the destruction of the Temple), instead.

The doctor Yuzef Makowski, a native Mlawian, was the town's leading medical authority. He was privileged in that, in his case, the adage "a prophet is without honor in his own country" did not hold true.

כתה ז' של בי"ס עממי, עם המנהל גולומב, 1930

• 7טע קלאס פון "פּאָווסעכנע"-שול, מיטן פארוואלטער גאָלאָמב.

Elementary school: the 7th grade and the school principal, Golamb, 1930

coughing.

Healing the body started off with haphazard remedies: diarrhetic tea, enemas, medicines for sweating, cupping, attaching leaches and sometimes, also by letting blood. If all these measures did not help, the **feltscher** (medic), a popular figure in town, was summoned. With him they spoke Yiddish. In detail and at length they told him where the pain was and what hurt. Neighbors and members of the family made an effort to explain and advise as to the course of treatment. The **feltscher** would listen with much patience to all the suggestions. They did not offend his pride. He would decide whether a doctor should be called and which one. And in the end, he would be asked whether it was indeed necessary to follow all the doctor's orders.

The most veteran **feltscher** in town was Leyzer (Fried) who healed "according to the book" in which were written all the nostrums and remedies. Leyzer's son was the conductor of the Cossack regiment orchestra in Mlawa. He was the only Jew to wear Cossack trousers. He was distinguished for yet another virtue: he always fathered twins or triplets. Single children were not his specialty. In later years, the triplets played at a concert of the Philharmonic Orchestra in Warsaw.

The most famous **feltscher** was Tzudek the Nurse, or just plain, Tzudek. "We must call Tzudek. Where does Tzudek live?" The name Tzudek was coupled with his profession and many Mlawians believed that the world for **feltscher** in Yiddish was Tzudek.

Opposite Havah Velvol's house on Warsaw Street and later, on a house in Plock Street, hung three brass plates to show that this was Tzudek's residence. He was stumpy with a neat blond beard which grew quite sparsely on his transparent face. He wore a short jacket and a stiff,black hat. Under one arm was a box of cupping glasses that looked like a book of Gemarah, in his other hand, a leather purse like that of Dr. Makowski. This emissary of the angel Raphael, walked with light tread about the streets and alleys to visit the sick. The greater the fear of the disease, the more Tzudek allayed the family's apprehensions and calmed them with his warm hand, quiet words, and simplicity. Both Jews and gentiles held him in great esteem. All the phamacies accepted his prescriptions. He used to attach leeches and cupping glasses, extract teeth, let blood, give injections, anoint the throat, and examine the patient with a stethescope just like the doctor's. Tzudek's expertise was greatly respected. It was known to all

and "mi shebirech" (blessing) would be recited. **Reb** Tuvia, **Reb** Itchkeh and **Reb** Haim-Shmayah would be asked to mention the patient's name. The chapters of Psalms served as a cure for many Jewish troubles, communal and personal. And they were also useful in times of illness. "I Tehilim nie pomoze" ('even **Tehilim** won't help – Polish) meant: the situation has worsened. One would search for new remedies, give the patient an additional name, generally "Alter," "Haim," "Nathan," collect alms for "days." "Tea and Tehilim, if they don't help, certainly will do no harm," said the slightly enlightened. Most of the Jews were of the opinion that reciting Psalms did help.

This life principle encouraged the appearance of "mayvinim" givers of advice, and quacks. It was common knowledge that a cut finger or a bleeding wound could be cured by spider webs, by attaching a piece of soft bread to the wound. For any swelling or bruise one would apply chewed-up leaves from a potted plant common in Jewish homes. A radical remedy was to disqualify and scorn the bruise and make it loathsome by dressings of urine, human faeces or cow manure. Locksmiths cured wounds with iron filings, carpenters and coach-builders with tar, and blacksmiths would touch the wound with a red-hot iron, or axle grease.

Colds were cured with scorched feathers, by inhaling the smoke from scorched hair, the scorched horn of a cow or the smoke from scorched hooves. Warts would be cured by pouring warm pigeon blood over them, by placing peas behind a stone, throwing one pea into a deep well for each wart.

Yosef Radak used to make up ointments for all kinds of wounds, open and closed: ointments for treating sores so that they should swell and burst open, for faruncles, men's abscesses and those of nursing mothers.

Hirsch-Tuvia's Sarah made up ointments and brewed teas from roots, weeds and leaves. She visited the sick, comforted and encouraged them with a kind word, a bit of red wine or an orange.

Rifka-Rachel, Wolf Breindel's wife, cooked jams, fermented blackberries, cherries and red forest berries for the entire town as remedies against belly aches and to promote sweating.

Yosef Zurominer and other Jews provided aid for conscripts: they would chop off fingers, pull out teeth, produce "hernias," supply salves that caused the entire body to look as though it had been afflicted with boils, and let the boys sniff gun-powder, which raised the body's temperature and induced

The townspeople did not all act in this manner. There were Jews who meticulously carried out the religious rites and yet did not beat "kapores" since they were convinced that this custom held no logic. Only rarely, however, did a Jewish mother dare to sew a button on her son's garment without previously giving him a thread to chew on so that, God forbid, her own hands would not harm the child's brain.

There were no large rivers in Mlawa. Its one brook was both narrow and shallow. At many points it could be crossed just by taking one big step. After heavy rains the stream used to flood the lower sections of Warsaw and Potters Streets as well as Nahman Figot's yard. The stream did not demand a yearly sacrifice as did many other streams and rivers. Melobenski's and Yachet's water holes and the muddy pool next to the brick factory were treacherous. Each year they claimed a victim. If someone drowned while bathing,people would come there with long iron poles to seach for the body. To aid in their search, they would throw a loaf of bread,on top of which was a burning candle,into the pool next to the brick factory.

The people's attitude to customs and superstitious can be illustrated by the story of the old woman who fainted on her way to the "Selihot" prayers (recited on days of fast or trouble, and especially during Elul and the first days of Tishri, until the Day of Atonement). When she was revived, a large cross was found around her neck. As the old woman came to and found people puzzling over the cross, she calmly said: "So many people believe in the cross, perhaps it too is God."

There was a similar attitude towards remedies. When people were sick, they were willing to accept any advice, any "old wives'" remedy. Sometimes, in some faraway forest, in a remote village, there would be a gentile shepherd who performed miracles, healing the sick by peering into their eyes or by touching them. Jewish men and women from all levels of society would make pilgrimages to the miracle worker to seek a cure for their aliments.

A sure method was to recite chapters from the Book of Psalms. The most excellent doctor, renowned for his great ability to heal, could not arouse such hope, expectations and immense faith as the little Book of Psalms.

If the patient's condition worsened, more Psalms would be read. In the **heders,** in the synagogue and in the Hassidic houses of worship, notes, on which were written the name of the patient and his mother, were placed before the reader's stand next to the Ark

and spits three times in each direction with a hurried incantation to cancel the power of the "evil eye." If all this does not help, people will pour hot wax over a twist of thin rods held over a bowl of cold water. The wax figure formed in the water is the reason for the fear.

If a woman has difficulty giving birth, the remedy is to remove all the rings from her fingers as well as her lockets and bracelets and to open the drawers and the doors in the house. If this does not help, one should place a prayer booklet and a knife under the pillow at the head of the bed.

When the child has been safely born and it is a boy, until the **brith** (circumcision), the **heder** pupils come every day at twilight and recite "Shema" (daily prayer proclaiming belief in the unity of God). If a girl is born, pages of "The Song of Degrees" are hung over the doors and windows to protect the newborn. In order to increase the effect of "Hear Oh Israel" ("Shema"), the new mother is guarded and not left alone in the room until the day of the brith, just as the bride and groom are guarded on their wedding night.

In the city there were female "mayvinim" who knew in advance whether the newborn would be a girl or a boy. If the pregnant woman complained of heartburn, a daughter would be born. The hairs on the head of the infant in its mother's womb are ablaze. The long hairs of a girl reach the mother's heart.

An infant who ate a lot and screamed a lot would be placed in a cupboard full of food. If the infant did not want to suck at his mother's breast, the young mother would be questioned as to what she had once craved during her pregnancy. If she recalled that once, upon passing near the house of Mindel the Baker, she had a desire for fresh, black bread, two men would rush like young lions to the Cossack regiment to bring back "Fonia" rye bread and she would hold it against her breasts. The infant would smell the bread and begin to suck. The same was true for onions, herring, sour pickles and other foods.

Until they were three years old, boys had to wear dresses and pinafores just as the girls did. The boys' hair was cut for the first time only when they had reached the age of three.

The grandsons of Yehiel Galant and Motel Domb, and the son of Ya'akov–Herzl were dressed in white until the day of their **bar-mitzvah.** Even their shoes were white. In these families the boys usually died when they were small and the parents thus hoped to outwit the Angel of Death.

Swallows are nice birds. The swallows brought water in their beaks to put out the fire that was raging in the Temple. Even today the swallows fly low and herald the coming rain. If here or there one sees a spider in its web, one should tear the cobweb and trample the spider. One should not prevent the swallows from building their nests in the top corners of the window because swallows bring good luck.

If a bird taps at the window with its beak, it is bearing good tidings. It is a sign that a letter with good news will soon arrive. If a black crow caws on the roof, a disaster will befall the house. If a cat washes itself in front of a door, guests are coming. If at noon, a rooster stands on top of a fence in the middle of the yard, spreads its winds and crows coo-coo-ri-coo, good weather is due. If all of a sudden, a frog appears in front of the door, it signifies a curse. If one clearly sees the movements of its neck, it's a sign that it is cursing and one must say: "Salt in your eyes, pepper in your nose." If dogs howl at night, the Angel of Death is in town.

If the right hand itches, one will count money. If your ear is burning, someone is remembering you. If there is a ringing in your ears, somebody is talking about you: right ear– good things, left – bad. If a fire flares up in the kitchen, they are discussing you in heaven. Then one says: "Would that they would say good of me." If one sneezes, one must say: "God bless you," and pull one's left ear three times and recite "God, I am awaiting your succor." Each time one must begin the verse with a different word. If some one yawns, it's a sign that the "evil eye" has affected him.

If a person falls down all of a sudden, and doesn't feel well, the first suspect is the "evil eye." One should rush to the victim's aid with an incantation against the "evil eye." That is the first thing that should be done. If the victim of the "evil eye" is the first-born (and especially the first-born of a first-born) and he yawns, it is a sign that the "evil eye" had affected him and that the incantation cancelled the effect. If the victim yawns several times, it is a sign that he was gravely stricken and that the yawn succeeded in overcoming the effect. Red ribbons used to be tied on to the hands of small children in order to protect them from the "evil eye."

If the "evil eye" has stricken a child and frightened it, the mother licks his eyes with her tongue, makes him cough

8. Superstitions, Remedies and Cures

Between the day and the night there is a time and a place that is no longer day but not yet night. Objects and articles melt away, become blurred, lose their distinct outlines as images are erased by the soft shadows and fade away like smoke.

In the boundary between this world and the next, the life of the town enters a land of imagination and dreams, of unnatural images and visions.

Between this world and the next, sinful souls who can't come to rest, flourish. They take on the form of dogs, cats, frogs and other creatures that wander for many days in the waste of deserts, in fields and forest until, as dybbuks, they invade a person's body.

Each night the dead come to dip in the Mikveh; they pray in the synagogue. The souls of those sentenced to hanging find no peace. They weep at night, arousing storm winds that uproot trees and blow the roofs off the huts. After a gentile neighbor dies, one can hear people saying: "Let him hover over field and forest and barren deserts, and not harm the Jews." Tsitsiot (fringes) are then often counted. Women, exempt from this commandment, do not leave the house without an apron.

The land of twilight, dreams, superstitions, demons, ghosts and evil spirits is located within the town itself. Its boundaries pass among the houses and among the people. In midday it sometimes happens that a person strays from the straight and narrow path and enters this mysterious kingdom.

Is there anyone among the inhabitants of this city who has not been there for a short stay or a long one?

The town chronicles tell of two witches who used to fly to Shidlova on chicken livers, scattering seeds of wheat on the fields and on the backs of sheep belonging to the "authorities." This was done so that the fields would be stricken with blight and the flocks perish.

The two witches admitted to these deeds, and also that Asmodeus, the demon, dressed as a hunter, had come to visit them. When the judges of the city heard this, they sentenced the witches to death by burning. The sentence was carried out in the Rosegard.

There are creatures that bring good tidings. In contrast, there are creatures that are to be avoided. It is a **mitsvah** to kill a spider for it was they who brought fire in their mouths to burn down the Temple.

he devised in order to remain a Jew. Sometimes he would be brought to church to be converted. Each time he pulled yet another trick in order to be delivered from forced baptism. On such occasions he devised new tricks to make people think he was crazy. Once when the priest and his cohorts were all prepared to receive the sinful soul of the Jewish youth, Fischel broke into a dance and began to play on a stick. Another time, he pretended to be just an ordinary lunatic. He took off his clothes and, naked as the day his mother bore him, started to play the shepherd's rod in his hand, dancing like a savage in front of the holy icons inside the church. By going crazy, Fischel used to tell, he was saved from forced conversion. Finally, Fischell, still a Jew, came back after many years of army service. Due to habit, from time to time Fischel would pretend to be mad, play his stick and gladden the hearts of the town's children.

Not many Jews remained, even on Potters Street. Perhaps, some place there, one can still find the pits of the Jewish tanners' barrels. Maybe, somewhere in some yard, there is a wooden shack still standing. On Sabbath afternoons, Jews no longer sit on the wooden steps leading to the small and modest houses, nor on the grass at the sides of the street, cracking seeds, talking and taking advantage of the Sabbath rest.

Even the virtue of Tayvel (Tuvia) Beker of Potters Street, who began to wander dressed as the "Rabbi of Mlawa," was not rewarded. The street disappeared very rapidly and with terrible cruelty as though it had never been.

מיפגש בני-עיר ברעננה, 1936

• צוזאמענטרעף פון לאנדסלייט אין רעננה, 1936.

Former townsmen meet in Raanana, 1936

Hersch, the old rag-picker from Nahum Figot's yard. Avrum had an inexhaustable supply of tales from his years of "Fonia" service especially, relating to his participation in the war with Turkey. His son and his two sons-in-law, Aron and Menashe, who were conscripted during World War I, left for the front but didn't come back. From the war of 1920 between Russia and Poland, Haim Grzebieniarz, Ruven Dombkeivicz, Moshe Warszawski and others, did not return. However, most of the Jews survived their several years of army service. They returned and became part of the town, established families and managed to make a living.

Only one of them remained a good-for-nothing, a ruin and eternal wreck who couldn't find his place in society. This was Fischel the Cantonist (a Jewish boy pressed into long years of pre-military service in Czarist Russia during the reign of Nicholas I [1825-53]). Fischel ran errands in town and was a water-carrier. He was poor and reduced to begging from door to door. At first he did this only on **Rosh Hodesh.** Then, as for all the other beggars, this became a daily ritural. There was not a person in town who knew where he lived, what he did and whether he was married or not.

He was an old idler who "ate days" in certain houses. It was known that on Saturdays he ate at Yossel Perlmutter's house, on Mondays at Yonathan Segal's, and so on. If asked, he carried water; sometimes he got drunk whether the occasion called for it or not.

He used to "play a stick." People could see an old, tall Jew with a face like a **goy's,** standing in the middle of a circle of children and playing with a thick stick, rounded at the top. He would blow up his cheeks and let out strange sounds from between his lips, his thick fingers sliding up and down the stick as though he were holding a trumpet in his hands. His tall legs rose and with grotesque movements twisted his body in a senseless dance.

It was always difficult to catch Fischel's eye, to penetrate his mocking eyes. When he played his stick, however, it seemed as though his eyes had poured out and there remained only two empty sockets from which sorrow, misery and fear flowed onto his pale, twisted face.

Twenty five years of his life he had spent in Fonia's service somewhere in Siberia, robbed of childhood and youth, and far removed from Jews. How numerous were the plots and ploys

who wants to ride for an hour must lubricate the carriage axles for two hours."

In his old age, his condition deteriorated. Thoughts resembling gray clouds borne by the cold winds of late autumn, popped into his head. Baruch was siezed by fear. Shadows appeared over the long years of plenty that had been full of light and sun. He would have liked the good years to extend and go on forever. Baruch didn't want to know that the blessing of longevity is accompanied by the curse of loneliness even as all those to whom he was accustomed, as to a comfortable piece of clothing, disappeared from view. He was suddenly filled with awe. This was like the long-ago fear in his childhood that his mother would suddenly vanish and he would remain along in a strange house on an unfamiliar street and in an unknown town. Not only the people, also the horses of those days were no longer here. Now Baruch sat in Ya'akov Shlomo Mondrzak's office and did nothing, kept through the generosity of his former employers. The thought that with each coming day his life was shorter, fell like dust onto his befuddled brain.

All of a sudden the sound of trumpets neared, a military march was being played. Baruch stirred like an old war horse, girded his loins, pricked up his ears and came to life. He got up and went out to see how Poland's national holiday was being celebrated. The few Polish revolutionaries still living were being driven in carriages through the market, but not Baruch, the old revolutionary. The **goyim** of today had forgotten him. He stood aside and watched.

In those days, Baruch recalled, one of the revolutionaries insulted his Jewish faith. "He is to be flogged," declared the officers of the military court. Baruch didn't agree and asked that the **goy** be granted amnesty. The officers didn't understand what was going on. But Baruch knew: the **goy** had insulted the Jewish faith, let God judge him and not, they.

*

The number of Jews in town who were in any way affiliated with soldiers and war could be counted on the fingers of one hand. One of those who had completed his service in the Russian army was Azriel the Blacksmith. His five years of service had taught him various "Fonia" (nickname for the Russians) ways and tricks. Others who served in the Russian army were: David Kirschenbaum, Nahum the Ice-Cream Man ("Saharmoroznik") and Avrum

that they had thoughts differing from those of the people around them. It may very well have been so, since all that went on about them aroused doubts, opposition and despair. This was why they isolated themselves in their narrow corner and withdrew from other people. Their rebeliousness was confined to their small circle, they had no influence on the town's life.

One of them was a tanner, the second dealt in clothing, and Simha Nitzkin made soda, syrups and mead. During the winter, he removed and preserved blocks of ice from the waters in the vicinity for the Jews to use during the hot summer Sabbaths.

"Fat Baruch," known as Baruch Wrublewer, lived for many years in the one red-brick house on that street. He was the only Jew in Mlawa to have had participated in the second Polish revolution during the 1860's. Because he was a Jew, his sunburnt face, furrowed by wind and rain, was framed by a beard, that grew in tufts. The beard that descended from this hard, non-Jewish face suited his face like **"arba kanfot"** (fringed under-garment worn by religious Jews) suited a dog. During the summer, because of his religion he covered his big, hard head with a high, Jewish cap that had a large visor. The winter fur hat was more fitting for he looked like one of the villagers. His coat, not certain whether capote or **goyish bekiesza** (winter coat), generously covered his wide body.

Were he to have created the world, he claimed, man would live 5,000-10,000 years, each day becoming younger until finally, he dissolved into nothingness and disappeared like smoke. Since he was not the Creator and the Universe, as always, went its own way even without his permission, he, at the age of eighty-odd seemed younger than a **bar-mitzvah boy.** In his opinion, the younger a person, the closer he was to death.

Baruch loved living and enjoyed life as a flavorsome dish, a proper gulp of vodka, a young horse and anything else created for man's benefit.

He grew old and there remained only a few teeth in his mouth. He still liked to tell how when he was a young boy, he used to climb up to the attic in the mornings and draw close to the smoked meats and bottles of brandy, and get his full of life. In the forest, one did not eat rolls with butter or drink coffee in the morning. There were always dishes standing about, full of clobber, cream and cheese. Potatoes were aplenty. "He

The second of this trio, Leibl Wolarski, a bitter busybody, always absorbed in his thoughts, was absent-minded, full of complaints about how the world was run, sullen and ill-tempered. His wispy, twisted beard that ran wild over his wide face, reflected his inner confusion, his moodiness, his contentious way of life, far removed from harmony and peace.

One crooked shoulder higher than the other, cast a shadow over Shimshon Tachna's large head and gave the impression that it was increasingly burdened and bent with a heavy and troublesome load. He was a short man of narrow built and facile movement.

Leibl Wolarski was a broad-shouldered Jew, always ready for a fight. His way in Judaism, acquired through study and poring over ancient tomes, was as difficult and tortuous as he himself. His arguments on ways of learning, providence, decree and choice, as well as on general matters of Judaism, were stormy and usually ended in angry words. Shouting "you have a warped mind, you have a warped mind," at his opponent, he would thus end the debate and go off without so much as a goodbye. His hoarse voice added weight and volume to his words and showed that, as far as he was concerned, a life principle was at stake. What bothered him was that others refused to see things as he did.

The most composed of these three, the one whose mind was most at ease and apparently the cleverest, was **Reb** Simha Nitzkin. It was said that on Saturdays he sat with uncovered head, a cigar in his mouth and an open book of Gemara in his hands. The fact that Simha Nitzkin did not smoke at all, not even on weekdays, did not stop people from believing this nonsense.

Except for Leibl Wolarski, they lived in another world. What they discussed, what they did, no one knew. The three were widely known as heretics and that was more than enough. If some troublemaker wanted proof, he would be flooded with stories that no one had ever bothered to check. Incidents were related that no one ever witnessed but that everyone believed. In order to convince someone who perhaps entertained some doubts, people were capable of telling a tall tale like the following: "When the three get together on Saturdays, one of them lights a match. 'Apikores' shouts one of the others as he blows out the match." That's what they were: **apikorsim,** irritating people.

In the vicinity of the back alleys lived these three Jews who were good friends and dedicated to one another. It may be

Petrikuzer. Both Jews considered themselves very wise and treated one another with respect.

This same Petrikuzer was an extreme Mitnaged. He understood matters through the sharpness of his wit. His friend, Hersch Tuvia, acted according to his feelings and his deeply engrained Hassidim that warmed the chill of a cold brain. Quite often the two neighbors sat together in Nahman Figot's yard, drank tea, smoked cigars and delved into the secrets and purposes of life on earth, Jews, and Judaism. Petrikuzer's yard was part of Nahman Figot's yard, the spiritual part.

At the entrance and also well inside Figot's yard, there lived the rag-pickers with their wives, children, horses and carts. When the farmers' field work ended, the peddling season began. The old rag-picker Avrum Hersch, and his sons, Shmuel, Meyer Nusen, Michael and Yerahmiel, as well as his sons-in-law, Aron, Menashe and Elia, each set out on a different road with wagons laden with all sorts of goods. They carried chinaware, plates with floral designs, pots, glass beads of various colors, decorative pins made of tin resembling gold, buttons, needles, thread, safety pins, and many other items. These would cause the farmers and their wives eagerly to search every nook and cranny of their homes for scraps of iron, rags, bones, copper and brass. Trade with the village was based on barter. The rag-pickers payed with the pretty items they brought with them from town.

For many years the shacks in Nahman Figot's yard were full of old rags, iron and other metals, and bones. Women and children with red, pusy eyes, skin covered with boils and with swollen bellies, ran back and forth rummaging through these piles and sorting them out.

Figot's yard was never at rest. It was always teeming with people, horses and wagons, sacks of flour, and rags.

Nahman Figot's nearest neighbor was Shimshon Tachna, an entirely different sort of person. He was small and wiry with a gray beard and a red, sunburnt face full of force and **chuzpah**. He spoke with emphasis, did not always give a proper answer, and was one of the central pillars of the **apikorsim** in town. Shimshon Tachna, Leibl Wolarski and Simha Nitzkin kept company and discussed God and atheism. No one ever entertained the thought that any of the trio, God forbid, omitted even one **Minha** prayer – most definitely not. But, it was known that it was they who encouraged hereticism in town, and that was enough.

In Mlawa, the tanners' trade was completely in the hands of the Jews. They were attached to this profession and it was held in respect. No other occupation was so traditionally passed on from father to son. The attitude of the townsfolk to the tanners was different than that to the other craftsmen. The tanners were regarded as equals. Marriage to a tanner was not considered in the same category as that to any other artisan. Daughters of many Hassidic families were married to the sons of tanners.

The Hassidic tanners were quiet and modest people. They were neither to be seen nor heard in town. For days on end, they immersed themselves in their hard work. In the evenings and during their free time, they occupied themselves with the Torah.

Entirely different were the tanners at the other end of the street, the Mitnagdim. They certainly did make their presence evident. They were strong and nimble with a healthy lustfulness and zest for life. Aphorisms and witticisms blended in with long hours of standing at work. Conversations and encounters with other people and the burdens of this world did not weigh them down nor cause grief and sorrow – not Nahman Figot or Kozebrodski, and certainly not Shimshon Tachna. When one closely examined Nahman Figot's face, shining from the oil of the hides, one saw not the mischievious laughter of a rebel but a jeering smile acquired through life experience and common sense.

Figot's courtyard took up half of Potters Street. It had many inhabitants. Was there anyone who didn't live there? We might mention the wagoners Zalel and Fishel Dugo, the old rag-picker Abram and his sons, daughters-in-law, grandchildren and great-grandchildren, the tanner Kozebrodski, shoemakers and tailors – an entire kingdom of craftsmen and simple Jews.

Next to this kingdom was another, a totally different one: Petrikuzer's steam mill that depended on the stream. This same Petrikuzer or, according to his Jewish name, Moshe Hirsch Greenberg, was a Lithuanian. He was a stubborn man, greatly learned in the Torah. His wisdom and noble appearance aroused respect. He lived in close proximity to his friend, Reb Hersch Tuvia, and the two scholars always wrangled with one another. They always strove to best one other in rare and specific questions pertaining to the Torah and to Judaism. The two neighbors were firm opponents in complicated matters of arbitration in the town and its surroundings. If one of the litigants appealed to Hersch Tuvia then naturally, his opponent was forced to turn to

7. Potters Street

Adjacent to the street through which Jews from all over town streamed to the synagogue, the **batei midrash**, the Hassidic houses of prayer and the **mikveh**, and the boys to the heders, was the beginning of Potters Street. It started at Shimshon Tachna's house with the old wooden granary and continued past old wooden huts, empty fields and the German Church on Plock Street. It was a plain, secular street with a single red–brick building that seemed to dwarf the old wooden huts beside it.

Later, during that bitter summer, Jewish blood flowed through the empty fields. Fifty men, hanging from scaffolds, jutted out into space.

When the city was still small, Potters Stream near the stream, "rzeka," made its living from leather. The top of the street was inhabited by the Mitnagdim. Here the Mitnagdim tanners lived and worked: Shimshon Tachne, Nahman Figot, Kozebrodski and Gershtowski. The bottom of the street, next to the German Chruch, was strictly Hassidic. There the Hassidic tanners lived and worked: Eliyahu Shaft, Yankel Nachtstern, Yossel Citrin and Green Mendel (Kosobudski) the Practical Joker. This was on the right side of the Mikveh. To the left, next to the stream, were the big tanneries of Haim Leizer Narzemski. All the tanners, Hassidim and Mitnagdim alike, made a living from this trade.

During the week and on Saturdays and festival days, the Hassidic tanners, dressed in caftans of satin or silk and wearing velvet hats, worshipped in their houses of prayer. The Mitnagdim tanners, some at break of day and others at the second **minyan**, prayed at the old or new **besmedresh** wearing small cloth hats and dressed in ungirdled black gabardines.

Rows of deep, wooden barrels stood in long courtyards. Before tanning, the hides were immersed for weeks in deep pits containing lime and chemicals. Acrid odors irritated the throat, piercing eyes and nose.

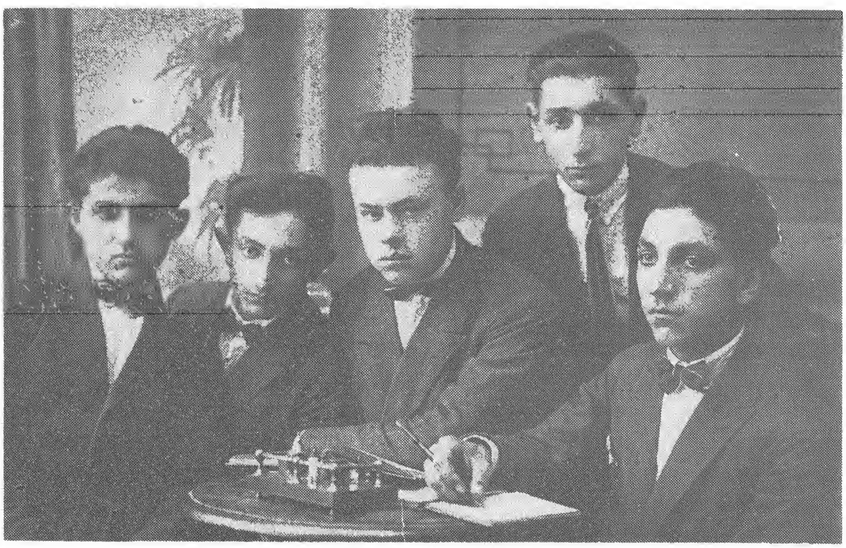
Thick-bearded Jews and their teenage sons, wearing dirty leather aprons, stood here every day. They stirred the hides in the barrels with long poles, removed the hair from the hides with sharp scrapers, or worked in shacks finishing the leather skins. Only seldom did one see a tanner in town. Should you chance upon one, his small, dirty apron and his greasy, shiny face and stained, brown fingernails betrayed his trade.

deeds. Before Jewish community elections or those to the City Council, Mendel would have his say at all the meetings of the various political parties. He always called upon the Jews to unite.

Mendel founded the first library in town. Illegal meetings and theatrical rehearsals were held in his reading room.

Suddenly Mendel Bashke's lost control over one of his institutions, "Bikur Holim," which provided medical expenses and aid for those in need. This passed over to Archeh Oveds, a new star who had become active in the public life of Mlawa. In time he became a great **mayvin** (expert) in diseases. But Mendel did not readily give in: instead of one association, he founded two new ones, "Ezrat Holim" and "Bet Lehem." Every Friday, the Jewish housewives sent Mendel Sabbath loaves, fish and meat. Mendel and his sons would then distribute this Sabbath food among poor, respectable families.

The last battle for the public's welfare was perpetuated in detail in the pages of "The Mlawa Times." The two indefatigable public servants are since long gone. No one knows where their bones lie, just as no one knows where lie the bones of all those Jews whom Archeh Oved's "Bikur Holim" and Mendel Wishinkski's "Ezrat Holim" tended with such devotion.

ועד איגוד עובדי עור

● פארוואלטונג פון לעדער-ארבעטער פאריין

The executive of the leather workers' union

body had the strength and energy to bear the burden of all the miseries and injustices of his people.

He used to pound on the synagogue table in the Hassidim's **shtibbl** and wouldn't let them pray until they relented and agreed to compensate an injured party. Sometimes he interrupted a play or meeting at its height, all this, on behalf of others. People just had to give in to his demands. He was quite capable of standing in the middle of the market place and quarreling with one of the Jewish bosses, or picking a fight with a group of Jews because of some injustice.

Mendel Wishinski, known as Mendel Bashke's, was the most recognized and also the most restless person in town. He was a bundle of dry bones covered with yellow, wrinkled skin. Just blow in his direction and he would disappear. Even when he was silent, his mouth frothed as if to show that a fire smoldered within him. His green eyes threw off sparks of fire, causing one and all to keep their distance. People were afraid to start up with him. To them, he was the town "shaygetz" (scamp). They knew that in any dispute they would wind up the losers.

The oldtimers regarded Mendel as the community mascot, allowed to do anything he fancied. Everybody knew that he had a warm Jewish heart, was far from wealthy and was burdened with many mouths to feed. They were well aware that all he did was not for personal glory nor for his own benefit but for the public good.

The city relied upon Mendel, he was the only newspaper agent in town. Many Jews subscribed to the paper and received it directly by mail rather than have to deal with him.

Not all of Mendel's doings seemed proper to the well-established householders. Mendel, a traditional, bearded Jew, would suddenly turn into a city policeman or else put on a brass helmet with a visor in front and back, and a short, gray belted jacket, like all the **goyim,** and join the Fire Brigade. He was the first Jew to become a fireman. The **goyim** made a ceremony in his honor and presented him with a medal for twenty five years of service. A few other Jews also volunteered for the Fire Brigade but they served only for a short time.

We might add that Mendel as the official of The People's Bank, did "favors" for poor members who had to pay a debt or promissory note, these kindnesses often meant a headache for the Board. Even this would not bring to an end the list of his good

"Rissoles of duck, chicken, goose and noodles," Hazkel the Tailor shouted in rage. "The place is a gold mine. Where else in the whole wide world does one work so little and eat so much? Where else do people have an entire month of holidays?"

Not far from the small abattoir, next to the Mikveh, lived Tova Koshes with her husband Mendel the Beggar, and her healthy, half-crazy daughter known as Beileh Tova Koshes. The nickname Koshes originated in the two straw baskets (kosze) that Tova carried in her strong arms as she walked through the streets. Sometimes they were full of chickens, sometimes, baked goods. From underneath her kerchief two wisps of blond hair streaked with gray straggled down her wide face that was furrowed with fatigue and yellow as wax. The cold sparks that flew from her restless eyes like daggers, stabbed and pierced the housewives, her providers, to the core. She wished on them but a part of her troubles, that too would do. Then, as though this was not enough, she would open wide her dry and toothless mouth. It seemed as though the witch herself in the form of Tova Koshes had suddenly appeared.

Sometimes it would occur to Beile Tova Koshes to strip bare. Naked as Eve, she would begin to run around the Mikveh. The father, Menahem Mendel the Beggar, suddenly tired of it all, cut his throat without benefit of a blessing or of a ritual knife, just a plain kitchen knife.

Tova Koshes and the members of her family were the only residents of that large, uninhabited and neglected expanse, Mikveh Square.

The mikveh building housed the **"Bikur Holim"** and **"Linat Zedek"** institutions. Mendel Wishinski and Archeh Oveds (Sherpski) competed for control of the institutions. Mendel Wishinski, although unappointed, busied himself in community affairs. He was so destined from birth. He moved at a rapid pace, spurred by the injustices inflicted on the townsfolk, his own troubles and those of others, and the immeasurable human misery all around him. He heard and saw all and knew everything. No secret in town escaped him; he was everywhere, like a wild flower that shoots up at will. In all public and private affairs he had to have his say, even if no one asked his opinion. His tongue was like a sharp sword. Mendel was belligerent for the benefit of others. He stood his ground and flinched before no one. He acted as though all the town institutions, nay, the entire city, were his personal property. People wondered how his thin

6. Mikveh Square

At the center of the back streets there was an uninhabited expanse that stretched from Church Lane to the stream and then continued until the tar pit. Bordering on alleys of crowded houses with tightly packed, poor inhabitants, the large, empty plot seemed far more neglected and abandoned than it really was. There was an alien and sorrowful air about it. Lonely, with no father and no mother, the area sprawled in the middle of town, the Public Square. This large plot was known to the Jews as Mikveh Square. It belonged to no one and yet, at the same time, to the entire population of the city.

In the direction of Shoemakers Alley, a low, broken awning jutted into the landscape. It covered the entrance to a deep and murky cave. It was here that Simha Nitzkin kept ice for the Jews to use on summer Sabbaths and also for medicinal purposes.

A short distance away from the center of the square stood a small, lonely, white building. For some time it housed the town's "Talmud Torah." After that, it served as a **shtibbl,** for the Gur Hassidim. Further on, close to the stream, a red brick building with a tall chimney suddenly came to view. This was the new Mikveh building. Before then, the old Mikveh, a broken-down wooden building overgrown by mildew and moss, had stood in this spot. The city was proud of the new Mikveh in the stone house. Inside, the floors, walls, reservoirs and bathtubs, were all covered with porcelain tiles. This transformed the formerly filthy Mikveh into a modern and hygienic bath-house. The new Mikveh had one fault, however: water was in short supply. On festival and Sabbath eves, all the efforts of Shmuel Meyer Kirschenbaum, his wife Sarah and his sons Itcheh and Hirschel to get water, were of no avail. It was just then that the water ran out as though all the sources had suddenly dried up. It often happened that more than one respectable citizen stood naked waiting for some water.

On the side of the Mikveh stood the **shohatim** with small, flashing knives in their hands. They ritually severed the windpipes of chickens, ducks, geese and turkeys. During the week they slaughtered dozens of fowl, on Sabbath and festival eves, hundreds. The place was full of blood, feathers and screeching women, shoving one another. Their voices blended with the whispered blessings of the **shohatim** and the final croak of the chickens as, with one final flap of their wings, they were silenced forever.

In the first years of Poland's emancipation, a military court pronounced a sentence of death on this blameless and innocent artisan Rabbi for allegedly spying for the Red Army.

This legal murder shocked Jews all over the world. Only the condemned man remained calm as wrapped in his **tallith** he went to his death. His last words were: "I am prepared to be a scapegoat for the good of the Jewish people."

נוער יהודי במלאבה, 1922

• יידישע יוגנט אין מלאווע, 1922

Jewish Youths in Mlawa

camps were as hostile to one another as water and fire. The Gur **shtibbl** was on Mikveh Square and later, moved near to Shoemakers Street; the Alexandrower **shtibbl** was in a small alley parallel to Synagogue Street. In both these houses of prayer one could worship whenever one desired. Hassidim, young and old, addressed one another with the familiar "you" (you-singular). There was no **ezrat nashim** (women's section in the synagogue). There was a strong feeling of male comradship in all the Hassidic houses of prayer. The rehabilitation of a faltering Hassid was not unusual.

The Alexandrower house of prayer was in a huge building that was divided into two parts. The doors were always wide open. At the entrance there was a large barrel to which a copper water-jug was attached by a chain. The Hassidim made little use of it. They just dipped their hands in the barrel and sprinkled the water on the entrance wall.

Moshe Sofer lived right next to the Alexandrower house of prayer. The sanctity of writing volumes of Torah, **tefillin and mezuzot,** was reflected in his face. Even on weekdays he wore a silk caftan and a felt hat. Several times a day he underwent **tevilah** (ritual immersion). Nights he recited **"tikun hatzot"** (midnight prayers for the restoration of the Temple). His home was always full of poor guests.

In the Gur house of prayer more studying was done. Every day, between prayers, the congregation was taught either by the dayan Haim-Shmayah or by Mendel Wolf Koppeh. The Gur Hassidim Podgrayever and Pinhas Mondri were forceful in their public activity, Shayah Mondri was haughty.

The Gur Hassidim were very zealous and far more militant than the Alexandrower Hassidim. The city well remembered the great dispute that went on for many years over the reception afforded some visiting Rabbi. In later years, the Gur Hassidim stormed the building in which the Hebrew gymnasium was housed and made it into a "Talmud Torah." The Gur Hassidim went **en masse** to capture the building, ready to sacrifice their lives, if necessary. Their aim was to take over all the public institutions and to rule them with an iron hand.

For a certain time, a Rabbi lived within the city itself. The craftsmen, especially Issar the Shoemaker, basked in his warmth. The artisans' Rabbi, who some years later became famous throughout the Diaspora and was known as Shapira, the Rabbi of Płock, was not held in great regard by the community.

besmedresh emptied, young men came to study the whole night long.

The **besmedresh** was surrounded by a large yard. When it was too crowded inside or too hot, people prayed in the yard.

No one willingly looked into a fenced-off corner somewhere near the entrance. This was where the **tahara** (purification) was performed and where the black hearse stood.

On the other side of the synagogue was the cold Zionist **besmedresh**. Here prayers were said only three times a day. Here study of the Torah did not have the same flavor as in the old and warm **besmedresh.**

The Mlawa Yeshiva (Talmudical academy) had once been housed here.

The Hassidim presented a different picture. In their house of prayer, they prayed, studied and discussed various matters. There one could ask the advice of **Reb** Tuvia and **Reb** Itchkeh, bare one's soul and receive help and comfort. Before prayers, Avrum, the lachrymose, red-eyed synagogue attendant, put up water for tea . Little Ovadia sold egg-biscuits, honey cakes, herring and wine.

On memorial days for the dead, prayers would be followed by wine and honey cake and mutual wishes of long life. When Saturday drew to a close, at the third Sabbath meal (**"Shaleh-Siddes,"**) the man sat together in the synagogue at a meager table of challah and herring. The sad melodies, full of deep longing and devotion, were breath-taking. Soft shadows blurred the barriers between one person and the next. All those gathered around the table became one entity, dissociated from the entire world and freed of all material concerns. Here in the shtibbl they found refuge and shelter from their homes. At the table, that looked like an ancient altar, they poured out their hearts, full of sorrow and longing for the departing Sabbath from which they did not want to part. Outside it was already pitch dark, the city was immersed in secularity. The Hassidim began the Havdalah. Only after the Havdalah did they start to prepare for **Melaveh Malka.**

For the Hassid, the **shtibbl,** the small house of prayer, was home.

There were many Hassidic houses of prayer in town – the Ciechanowite, the Neisztut, the Radzyminite, the Strykowite. and the Novominskovite. The Gur Hassidim and the Alexand-drower Hassidim had large houses of prayer. These two Hassidic

of Haim-Haikel, the cantor. The synagogue and Synagogue Lane were then full of Jewish men and women dressed in their holiday best.

Some Sabbaths were distinguished for a special, festive joy. On such occasions, a **bar-mitzvah** boy would be called to the Torah for the first time, a groom would be called up to read on the Sabbath before the wedding, a young bride would be brought to the synagogue on the first Sabbath after her wedding day.

On such Saturdays all the celebrants–members of the family, in-laws, neighbors and friends, came to the synagogue as though to include the entire city in the festivity.

Not only on happy occasions did people come to the synagogue. A Jew's last journey also passed here.

The **batei midrash** stood like in-laws opposite one another. During the day, the warm, old **besmedresh** was full of **maggidim** and **darshanim** (homiletical interpreters of the Torah), and worshippers reciting Psalms. During the night men sat and studied the Torah. Before sunrise, the craftsmen started the day there by reciting the morning prayer. Then the **minyans** prayed, one after the other, until the late morning hours.

Young men sat around long tables, open books of Gemara in their hands, immersed in religious study.

Guests and beggars warmed up next to the stove and settled down to sleep.

In front of the entrance, the Hungarian book peddlar, "Frozen Tooth," spread out his wares on tables and benches. Twice a year, this jolly Jew came with bundles of **siddurim** (daily prayer-book), **mahzorim** (festival prayer-book), **tallitim** (prayer shawls worn by male Jews during prayers), **tallitim katanim** (ritual fringed undergarment worn by orthodox male Jews), phylacteries, and **mezuzot** (portions of the Pentateuch, encased in a small box and attached to the doorpost of a Jewish home). He was always full of stories, jokes, and gossip accumulated on his journeys throughout Poland.

All day long people were to be found in the old **besmedresh.** In the daytime boys were taught Bible by the local Rabbi who was from Wolka. In the afternoons and toward evening, craftsmen and simple Jews who themselves did not know how to read, sat there and listened to lessons given by the **dayan** (judge), Haim-Shmayah. Between **Minha** (afternoon prayers) and **Ma'ariv** (evening prayers), itinerant **maggidim** delivered sermons. After Ma'ariv, when the

5. Back Streets

After dashing about the market and the long commercial streets in search of a livelihood, one returned to the back streets.

The area bordering the market, Warsaw and Plock Streets, was the center of the **batei midrash** (houses of study), synagogues, shtibbles (small Hassidic houses of prayer), **heders**, the "Talmud Torah" and the Mikveh. All the Jewish institutions, one after the other, were concentrated in the back alleys.

It was here that a Jew came to pray, to study a page of Gemara, a chapter of Mishnah (collection of the Oral Law which is the basis of the Talmud), Ein Ya'akov (collection of legends and homilies from the Talmud, by Rabbi Ya'akov), to hear a **maggid** (popular preacher, generally itinerant) pour his heart out and express the anguish of his soul in a chapter of Psalms.

Here every individual became a part of the whole. A businessman or a craftsman can work alone or in partnership. But in order to pray, study, and read Psalms, it is better and more advantageous to do so together with other Jews.

From their stores and workshops in the market place, the men came here to find warmth, to draw comfort, to seek solace, and to be together.

On Synagogue Street stood the stone synagogue. Its outer walls were painted red and dark blue, the high wooden doors, brown. The roof rested on gray–white columns. The sun's rays, in all colors of the rainbow, poured in through the stained-glass windows. Birds, animals, and angels, drawn by a naive hand, looked down from the high ceiling as though through a blue mist. Stairs led to the interior of the synagogue, its floor lower than the level of the street.

During the week, except for Jewish or Christian national holidays, no one came to pray. On those special days, Jews assembled here to listen to the sermon delivered by the Rabbi, usually in the presence of government representatives. The cantor Haim-Haikel would sing "Mi Sheberech" and the boys, the anthem for the well-being of the Kingdom.

In the years following World War I, the doors of the synagogue would open in honor of known Zionist activists and Jewish representatives in the **Sejm** (Polish parliament), the anniversary of Herzl's death, and on the first night of Hanukah. People prayed regularly only on Sabbaths and festival days. On such days, in addition to the regular worshippers, Hassidim and Mitnagdim appeared in equal numbers to delight in the singing

moral values, his devotion and love for his congregation, were revealed even further during the last war of annihilation. When the Jews were first expelled from the city, they ran to save the Rabbi's life. But the old Rabbi of Mlawa did not seek means of deliverance at a time when the life of his entire congregation was in jeopardy. Together with his people he was deported from town and his pure soul breathed its last in exile in Lublin. For forty nine years he had served as Mlawa's Rabbi.

בית ספר יבנה, עם המנהל פישר

• די "יבנה" שול מיטן פארוואלטער פישער

The "Yavneh" school and its principal, Fisher

Reb Leibesh Heinsdorf followed a mixed philosophy of life in which were united faith, common sense, and total resignation. His warm, short-sighted eyes, full of love, were always glued to a book or pamphlet.

He was respected by one and all and everyone was full of wonder at the marvelous nature of this man who lived in peace with the progressive Jews and with the Gur Hassidim.

During weekdays he wore a short coat; on Saturdays, a silk caftan and a small velvet hat.

Leibesh Heinsdorf was considered one of the calmest and most modest persons in town who would walk at the side of the road rather than disturb the passers-by.

In the Old Market there were dozens of other "houses" with hundreds of inhabitants: Hassidim, Mitnagdim (anti-Hassidim), freethinkers and traditionalist Jews, Zionists, Bundists, Folkists, and just plain Jews, "reciters of Psalms," who have not been mentioned here at all.

An important role in the various walks of Jewish life was fulfilled by the following families: David Pizicz, Lederberg, Lubliner, Meizlic, Shimon Lipsker, Henoch Zilberberg, Herman Kleniec, and others. It didn't matter whether they resembled or differed from one another, were secular or religious, Hassidim or Mitnagdim – a common desiny united them into one big and close family.

Yet another citizen who was far removed from business and secularity lived in the Old Market. This was the Town Rabbi, Reb Yehiel Moshe Sagalowicz of blessed memory. Like any Rabbi in a Jewish town, he had his adherents and opponents. One side claimed that the Rabbi was inclined towards Zionism. In contrast, the other said that he favored the "Aguda." Some didn't like his interpretation of the Bible. True, the Rabbi was not a gifted lecturer. The congregation found his Lithuanian pronounciation quite strange. But in spite of all these differences, the Jews respected their Rabbi and considered him a great scholar.

The greatness of his character came to light during World War I. When the Jewish population abandoned the town that had been so severely punished by frontline fire, only few Jews, among them the Rabbi, stayed behind. "As long as there is even a single Jew in town, the Rabbi remains," he declared. So said, so delivered. Because of this stance, the Rabbi gained much love and loyalty from the entire Jewish population. His greatness and high

ence. So as not to mislead the Jews into drinking "heathen wine," he dragged himself and his wines in freight cars from far off Bessarabia. Without knowing one word of Polish or Russian, he succeeded in protecting the wine from the touch of a **goy's** hand and even, from his glance.

There were entirely different customs and a different atmosphere in the nearby spice and condiment store owned by the wealthy partners Konecki and Fraenk. Here business was conducted in a modern way. There was an office, a telephone and account books. Old Konecki wore a short coat, a stiff hat, had short-cropped hair and spoke a Germanic Yiddish, in short, a half-assimilated Jew. His sons' education alienated them from Judaism. But, after years of reflection and doubt, they returned to the Jewish fold. Hilik recalled that his real name was Hillel. He quit the assimilationist scout movement named after "Borek Yosilewicz' and, until he left Poland, was active in "Hashomer Hatzair." His sister Borka repented too. For many years she was a member of "Hashomer Hatzair." Her young life came to an end in Auschwitz.

In one of the corners of the market, near Plock Street, was Wolf Brachfeld's dry goods store. He was tall and had a yellow beard. Formally, he was an Alexandrower Hassid but actually, Wolf Brachfeld was more inclined to business than to Hassidism.

Out of Wolf Brachfeld's entire family, only one son remained alive, in the Land of Israel.

There was also a Jewish print shop in town. Jews who ran businesses needed letterheads for correspondence; others needed "wedding announcements," "New Year's" cards, and theatre announcements. Later on there also appeared a newspaper in Yiddish, "The Mlawa Times." All the printing for the town and its surroundings was done in **Reb** Leibesh Heinsdorf's print shop. He used to pray in the Hassidim's **shtibbl** (small Hassidic house of prayer) and was interested in German, Russian, Polish, Yiddish, and modern and ancient Hebrew literature. He was a Jew who in everyday life, in every conversation and in any company, followed the adage: "The words of the wise are uttered with dignity and calm." He was an aristocratic Hassid who obeyed the rule: "Good manners are more important than study." Any close contact with **Reb** Leibesh Heinsdorf gave one the impression that even though he seemed always calm and composed, he was a person trapped in an unfamiliar world.

representatives of the boycott against the Jews, from time to time would attack Jewish dealers and steal their merchandise. It was not easy for such a Jew to earn his piece of bread, not easy at all.

Hersch-Ber would visit the ailing Mendel. He didn't bring flowers or a bottle of red wine or even an orange. He sat down and said: "Mendel, I have brought you a saying from the **Rebbeh**," and he took out of his pocket a pamphlet written by the old Alexander **Rebbeh**: "Rejoice oh Israel." Mendel's pale lips began to move, deep lines furrowed his face and his eyes shone with happiness. It was obvious that the patient's heart was full of joy. When he touched the book, he felt as though the **Rebbeh** himself had come and extended his good, warm hand to him.

Zalman Lidzbarski also lived in Mendel's house. He was tall and thin, an Alexandrower Hassid. He always carried a black umbrella. He dealt in materials and textiles and, to some extent, money lending.

The front of the house was occupied by a glassware and utensils store run by "Sweet Rifka," Mendel Laski's wife. The store was listed in her name.

Close by lived Binem the Winemaker, also known in town as Binem Shiyeh's. The Gentiles called him Binem Estreicher. He was a skinny Jew, haggard from his frequent fasting, with a thin,blond beard. His voice was like a eunuch's and fearfully he observed the Holy One's world through his two, red and sick eyes. His clothes seemed stuck to his body and one piece of clothing was longer than the other. As they used to say: "The Thursday is longer than the Wednesday." From his open shirt, the collar of which was rolled up over his capote, one could see his long, thin neck and his Adam's apple bobbing up and down. Even on weekdays, he wore a velvet hat over his skullcap; Saturdays, a **shtreimel** (a black broad-rimmed hat trimmed with velvet or fur, worn by religious Jewish men, especially in Galicia and Poland) of moth-eaten fur. This he hid under his bed during the week to keep away the moths. Binem was a **shlimazal, par excellence.** He was a devoted follower of the Alexander Rebbeh. Waggish Hassidim said that when his wife beat him with a broom, he would hide behind the bed and yell out in his reedy voice: "Impudent woman, don't you know that it's written 'and he shall rule over her,' " and that during **Melaveh Malkeh** the floor rag was found in the pot of groats.

Disregarding all these tales, whether they be true or exaggerated, Binem looked upon his wine trade with awe and rever-

day, on behalf of his fellow-students in the **besmedresh** and himself, he turned to some of the students of the Jewish gymnasium and asked them for help in obtaining a secular education. In **Reb** Itchkeh's house, a circle of **apikorsim** (heretics), ex-Hassidic boys, got together. Their heretic ways surpassed those of their teachers.

Close by to this group of "breachers of the faith", lived a pleasant-mannered Hassidic Jew whose heart was full of love for the Jewish people. This was Mendel Motke's (Safirstein), the brother of Yosef the **Shohet.** His big head, covered by a tall, Jewish cap, stood out from his short, stocky body. The cap made him appear to be slightly taller than he really was. Long, coarse, uneven hair descended from his smiling face. Each hair grew as though for its own benefit and, all together, they made up the long beard of this small person. His lithe movements afforded him the mischievious charm of a boy. In his daily life, he followed the rule that says: Receive every person graciously, always with a smile and a pleasant word. When he got hold of one of the boys, he would first honor him with a Hassidic pinch of the cheek and then ask what he was studying. The boy would jump with pain but Mendel would not let go until he received the correct answer to his question that generally was in grammar or the Bible. Mendel Motke's and his brother Yosef Motke's, the ritual slaughterer, enjoyed boasting about their expertise in the Bible and in the rules of grammar. Both brothers greatly loved children and would test them on these subjects at every opportunity. This trait characterized Mendel his whole life long. When the children grew up and turned to different ways, Mendel even then remained their old and true friend.

All of a sudden Mendel Motke's disappeared from the market place he had frequented daily. Mendel's heart was sick, he became weak. During his illness, Mendel begged and implored to be told about the Land of Israel, about the Jewish people, and about the holy places. Hersch-Ber, Landau's son and one of the adherents of the Alexander **Rebbeh,** used to come to pay sick calls on his friend Mendel.

Hersch-Ber was a Hassidic Jew, a scholar. His face was pale and sallow, his small beard-black and sparse. These did not testify to a rich and happy life. He barely eked out a living. His occupation was rolling cigarettes. He was utterly exhausted from travelling to the fairs in Pomorze. These trips were not an easy way of making a living. Polish hooligans who belonged to the "Pickets,"

listen to any pleas intended to soften his heart. "You say that the burial society is demanding a great deal of money! And if the father of the deceased girl had to give her a dowry, would he spend less? It's quite obvious that the deceased was of marriageable age!" In a hoarse squeak he would finish off with these words.

On **Rosh Hashanah,** Wolf Breindele's used to lead a group of Jews to pray **Minha** (the afternoon prayers) at the "village" synagogue. Each Friday evening its floors sparkled after being scoured with yellow sand. Wolf Breindele's used to perform the "Shalom Zahar" ceremony for his neighbors: Haim Eliyah Perla, Gecel Glowinski and their children, and offer them chickpeas and wine. He himself had no children. During "Shalem Zahar" he would show off his expertise in calculating the world's end. During his lifetime he was occupied in calculating the advent of the righteous Messiah. He did not spare the labor involved in pushing this date off from year to year. Each time he simply declared that, once again, he had been mistaken in his reckoning.

After he died, a large manuscript was found in his home full of calculations, gematria, and acronyms relating to the coming of the Messiah when, at long last, the dead would be resurrected. The manuscript was left with **Reb** Itchkeh.

Reb Itchkeh, the brother of the Rabbi of Biala, lived in a small wooden house in the middle of the market. He was a stout, healthy Jew with long, curly forelocks. He looked very dignified. He wore white shoes and stockings and a silk caftan. His manner was that of a **Rebbeh** and he presided over a table just as a **Rebbeh** did.

His daughter-in-law was known in town as **Reb** Itchkeh's Matels. A black headdress decorated with beads and feathers covered her wise head. She was quite celebrated. She spoke French, Russian and Polish, and made fun of the **Rebbehs** and their courts. She freely voiced her opposition and resistance to the Hassidim's backwardness. From her Hassidic and wealthy home, she derived her pride, self-assurance and love of freedom.

Her daughter, Hava-Ytta, the future wife of the writer Stupnicki, dared further. She, the mother of grown sons, discarded her wig, left her husband, the Hassidic loafer Yankel Sunik, and turned to new ways.

Reb Itchekeh's grandson was even more defiant. He was a young man with curly forelocks down to his shoulders, engaged in the study of the Torah. The boy had a good head. One fine

There was only one thing that could draw him away from his daily life: his great love and yearning for the Land of Israel.

Even before World War I, many Mlawian Jews were made familiar with a first taste of the Land of Israel on holiday afternoons at **Reb** Haim Eliyah's home. The refreshments for the guests included "Carmel" wine. It was here that the first hesitant steps were taken towards an actual and realistic comprehension of the Land of Israel which, in those days, was more dream than reality.

Haim Eliyah was privileged to visit Palestine several times. He bought some land, left some of his children behind in Palestine and returned to Mlawa to liquidate his business. But he was not fortunate enough to return to the Land of Israel, his heart's desire. The upheaval in Poland tragically cut short the thread of his life and he died an untimely death.

Haim Eliyah's partner was his brother-in-law, Gecel Glowinski. His heart too was not in business. He was a frail Jew, a man of learning, one of the followers of the Gur **Tzaddik.** He was not often in the company of others. His children were brought up in the spirit of secular education. His wife was one of the few women who in those times had acquired a secular education.

Wolf Breindele's resembled something not of this world, a messenger of the Angel of Death. Breindele's was of always an old Jew. He stemmed from a good family, related to **Reb** Avrehmele from the old Sage of Ciechanow's court. People were afraid of him. This tall Jew with the ruddy complexion and sparse, white beard was the strict warden of the Jewish burial society **(Hevreh Kadisha).** He had a savage appearance like that of one of the **Cohanim** (Priests) who blew their horns and caused the walls of Jericho to tumble. Sometimes his face was pale and sallow, without a drop of blood in it. He then resembled a piece of yellow parchment stretched over lean bones and looked like an old man, a Samaritan Priest.

From Wolf Breindele's one could get decorated Turkish **talliths,** little bags of soil from the Holy Land and shrouds: anything connected with burial. Summers he wore a tall, black hat and a long, rep capote; winters, a fur cap and a long bulky cape made of fox fur.

It was not pleasant to have to deal with Wolf Breindele's. He ruled the town with an iron fist. When a young boy or girl died, the stern warden of the burial society was not about to

Sometimes one saw in this company, the old teacher and grammarian, **Reb** Shlomo Itcheh Fischer, the principal of the reformed **heder**. Fischer used to lend an ear, listen to what was being said and sometimes add a word or two. Then he would head for home, lost in his skeptical thoughts: why did they spend so much time talking about what should be done. His favorite saying was: "Not from deserts come mountains," talk without action is worthless.

If one of the Jewish artisans, locksmiths or blacksmiths chanced to enter the store, or if someone from the village came to buy a scythe, axe or saw, the place became overcrowded and some of the people were forced to remain outside, at the entrance. The truth of the matter was that the entire enterprise was of no importance for its owners. In any case, the one who served the customers was Haim–Eilyah's son, Itcheh.

Haim Eliyah was considered a slightly haughty Jew, not very friendly at all. Actually, people greatly annoyed him. What had he to do with all those loafers, politicians and customers when he was immersed heart and soul in a pamphlet of the utmost importance and interest. And what book was not interesting? It was far more interesting and important than everything else about him, both people and hardware. And that is the reason why people like Haim Eliyah are slandered.

Apparently, Haim Eliyah inherited his love for the printed word from his father, **Reb** Yeruham-Fischel, the author of "The Book of Commandments." The thirst and yearning for knowledge filled Haim Eliyah's entire being, was his whole life. But times were different then. It was purely accidental that he wound up as a dealer in hardware and the head of a family. He was active in many organizations and had to mingle with people, while his life ambition was to seclude himself in a special room with a pile of books. When Haim Eliyah talked about books in general or about Maimonides, the Geonim (exceedingly learned Rabbis), or Spinoza, his outward composure, haughtiness and impatience that so repelled others, melted away. What remained was a man full of love and respect for the printed word, for man's pure spirit.

A book was always his closest companion. In the store, at home and even during "reading time" at the "Mizrahi" headquarters, he would sit and pore over some pamphlet with his short-sighted bespectacled eyes. He was always immaculately dressed. His face reflected the wisdom of a man truly learned in the Torah.

businesses began to sprout. Pickets stood in front of Jewish stores and barred the Gentiles from entering and buying. The generations-old tradition of trade was on the verge of collapse together with the Jewish means of livelihood. The Jews had always felt that they and their existence were rooted in Polish soil.

In the square known as the "Old Market," the Jews resembled one another in dress and appearance, shared a common language, made their living mainly from trade and kept the same Sabbaths and holy days. And yet they greatly differed from one another.

Reb Haim-Eliyah Perla's hardware store was right in the middle of the market, opposite the Municipality. When a Jew went there to tend to some matter, he just incidentally happened to step into the store to hear or relate something. If a Jew wandered about the market without anything particular in mind, he felt a desire to find out what was doing at Perla's. In addition, the store served as the city headquarters of the "Mizrahi" movement. Here one could always find the members of the Committee, including **Reb** Moshe Cukerkorn, the "Mizrahi" warden. He was a vigorous and enthusiastic person with a warm Jewish heart full of compassion and love for the Jews. It gave him tremendous pleasure to hear any good tidings from the Land of Israel. This was far more important, as far as he was concerned, than his lumber business.

With the enthusiasm of a former Gur Hassid, Moshe Cukerkorn would bitterly denounce the Hassidic **Rebbehs,** (Hassidic leaders), who were opposed to Palestine. According to him, it was up to each leader of a Hassidic congregation to lead his followers and emigrate to the Land of Israel. In his rage, however, the "Jewish robber," who loves the Jews with all his soul, was quite evident. His anger, directed against the Hassidic Rabbis, did not stop him from extolling the teachings of the **Rebbehs** immediately after his outburst. Moshe Cukerkorn was full of charm and naivite and endless love for the Land of Israel.

A frequent guest in the hardware store was young Arieh Leib Fried, a member of the "Mizrahi" Committee. He was a pale young man with a fine ear for music who enjoyed basking in the warmth of his much older friends. His young life was cut short by the German beasts of prey. There in the middle of the market where he had spent most of his days, the Nazis hung him.

4. The Inhabitants of the Old Market

All around the market, one next to the other, were large stores and small shops. Textiles and fabrics were supplied to Mlawa and its surroundings by the large stores belonging to Avrum Yizhak Biezunski, Wolf Brachfeld, Simha Wiernik and Alter Cohen, and by the small shops owned by the Landau sons. The large hardware stores were owned by: Haim Eliyah Perla, Pinhas Mondri, Yizhak Rosen and Shimon Lipsker; the leather shops were owned by Yosef Filar, Butche Edelstein, and Zilberman; the haberdasheries beloned to the Eichlers, Kaufman, Berish Tzeitag, Blumenkranz, and Meizlitz. Moshe Wilner, Feivush Shapira and Moshe Opatowski were the proprieters of watch-maker and goldsmith shops. The liquor and wine shops were owned by David Hirsch Makowski and Yehuda Meyer Lidzbarski, the "original liquor" concern belonged to Binem Estreicher. The large food concerns belonged to Leib Lipschitz, Frank and Konecki. Moshe Gabeh (Hirschberg) owned a small perfumery.

The stores were full of all kinds of merchandise. Business was carried on with the neighboring towns and villages. In the Old Market the profits were greater than those of the Jewish shops in other places in town. That made it possible to "squeeze in" a page of Gemara (a part of the Talmud consisting of commentaries on the Mishnah), pore over some religious book, "talk politics," deal with party matters and public affairs, or even find time to play chess in midday. Business went on of its own accord. "Livelihood is in the Hands of Heaven," so why make an effort? Truly enterprising merchants, wanglers and manipulators who traveled a great deal, rushed about and believed that everything depended on them alone, including one's livelihood, were quite rare in the Old Market.

Most of the merchants were in business by sheer chance: the result of a match, an inheritance. For them business was not the most important thing in the world. Whenever they had the opportunity, they turned their stores over to their wives or to their teenage sons. For where has it been said that a Jew must devote himself to selling nails and measuring yards of merchandise for a whole lifetime. When times were normal, reality justified this philosophy of life, well expressed and characterized by the adage: "Making a living is in the hands of God."

Life became difficult, even very difficult, when the times turned turbulent, or worse. Even in the market place, Polish

against the boys from the "reformed **heder**." Tired children slowly disappeared, each turning in the direction of his street.

Now no one disturbed the market's rest. It was immersed in the deep slumbering void of a weekday night.

גן ילדים יהודי, 1936

• יידישע פרעבל-שול, 1936.

A Jewish kindergarten, 1936

Haim Eliyah's drew to an end. This scene was enacted each day.

Zionists in short coats congregated in Avram Yizhak Biezunski's textile store. There Haimush ruled supreme, for he knew everything.

A totally different crowd gathered around Wolf Brachfeld in front of Aronowicz's small tea store. They sneered at the whole world and its politics. Here no one believed in anything. Here jokes and jests flew and endless practical jokes were carried out.

The main speakers were Leibel Brachfeld together with Eliezer Wiszinski, the veteran prompter of the Jewish theatrical plays in town. Adam Greenberg, the stage director of the drama club and the theatre's main actor, who had just recuperated, did not let himself be outdone and amused his companions. Meyer Kanarek, Zigmunt Lipschitz, Shayeh Krzeslo and Haim Yosef Eichler listened and enjoyed themselves. Feivel Opatowski, who had come just then from the "Talmud Torah" (charity school), lent an ear, smiled and was silent.

Hazkel Berman, who in his travels had seen the whole, wide world, returned to Mlawa from New York and London. He regarded the crowd with eyes full of contempt and dismissal. With arms akimbo and hugging his sleeves, he stood next to Butche Edelstein and, as though talking to himself, said: "Precious stones roll along the ground here. Where else in the world can you find another country where you work so little and lead such an easy life?"

From the corner of Plock Street appeared a thin, dark man, tall as a gothic tower. His hair was covered with a small black hat. Black capes, one longer than the other, descended to the ground like waves from his long neck. He held a prayer book in his hand, ran a few steps forward and then retreated two or three steps. His soft mouth muttered unintelligible words: "Shall I go? Shall I not go? No, I won't go." And he rushed back and forth and repeated these words: "Shall I go? Shall I not go? No, I won't go." This was Krulewizki, a Gentile who prayed to the moon. Twice daily he rushed like this to the Evangelical Church on Plock Street and to the Roman Catholic Church in the market place as though he had lost his whole life on the way.

The trees around the market rose aloft and extended on and on. The shadows grew longer. The hour was late. People slowly were beginning to scatter. Afternoons the market rested.

At twilight, the market came to life again. Until night descended the pupils from Meyer Shlomo's **heder** waged a war

at the porter's trade for so many years. Now his sons Itzik, Isser and Shiyeh joined him in his labors.

Alongside them stood a robust Jew known as "red dew and rain." The porter "how goodly" was stuck with this nickname for life. After his wedding ceremony, the other porters put him in "seclusion" with his young bride. He didn't understand what he was supposed to do. Annoyed, he ran back and forth in the room. His friends, the porters, peeking through the window saw how confused he was and yelled out: "Nu, begin!" "—Begin what?" "—From the beginning." It was then that he stood and recited the prayer "How goodly are thy tents."

In the afternoon hours the train from Warsaw pulled in. The market place became a little more pleasant. Jewish men and boys assembled in front of Mendel Wishinski's house. They waited for the newspapers that Mendel Bashkes himself or his son Motel or his daughter Miriam was about to bring from the train. All waited impatiently as though the newspaper could alter their entire way of life. Each day everyone awaited miracles, deliverance and solace. The moment they saw the bundle of newspapers, they tackled Mendel like a hive of bees, like evil locusts. Mendel shouted, yelled and cursed the crowd, belittling them. Everybody wondered how this small, emaciated Jew had the strength to make such a racket.

After the newspapers had been grabbed, the crowd dispersed. In the market place Jews stopped to read the papers. Some of them went off by themselves to read the news in privacy. Others drew up to a group of Jews among whom the paper was being read aloud accompanied with comments. Those with first claim to the paper came to read the news to a neighbor or to a friend in his store or home.

The "privileged readers" of the papers who were called to read in Haim Eliyah Perla's hardware store were members of "Mizrahi": Moshe Cukerkorn, Arie Leib Fried, Shlomo Fischer, Pinhas Lubliner, Leibesh Lubliner, and the Zionists' "consul" Abraham Benyamin Magnuszewski. But once Moshe Bialik entered, nobody else had a chance at the paper. He attached himself to the newspaper like a cat to butter. He bent over it, breathed rapidly, and let out strange rumbles, like a Purim rattle. With glittering eyes he swallowed the paper whole, from beginning to end and even the editor's signature. Only then did he pull his hands away, get up and say: "It's a big paper, full, chockfull of reading material and yet there's nothing worth reading." The visit at

Jewish merchants were seated in their open stores, happily yawning with open mouths right in the direction of the market. One studied a religious book, another got all excited discussing politics or Judaism. There were also some like Sana Eichler who in the middle of the day would become absorbed in a game of chess.

The sounds of cantorial music drifted through Moshe Wilner's window. They came from the phonograph or from Wilner himself who was tuning his voice while absorbed in a watch that had stopped running: "Mai ka (what does this imply), this means the watch is sleeping...?"

In high spirits, his neighbor Yosef Rodak, the warden of the synagogue, always dressed in a clean black capote of woven cloth, would smile into his little, gray beard. An idea, a new idea had just popped into his head, a new remedy. He spoke in a low voice, calmly as befitted a frail Jew. As the **feltscher** (medic) in town, he walked slowly, ploddingly. He was in no hurry. If anyone needed him they could come to him.

Talking to himself, big-bellied Itcheleh Zloczewer minced about. He was looking for a person of authority in the Gentile delicatessen. He talked to himself unceasingly. It was hard to understand what he was saying. He swallowed his words. His belly had not expanded so from talking. Itcheleh loved to grab a drop of brandy and chase it down with a nibble wherever he could. He himself made fun of his big belly: "If I only had what this belly cost me I'd be a rich man. I wish that the convert Wishinksi's entire possessions should only amount to what this belly is really worth."

Life a calf after its mother, a thin, emaciated fellow with a ruddy complexion, trembling with cold even during the hot summer days, always trailed behind him. This was his brother "Luzer," the only Jewish drunkard in town.

Just one other Jew in Mlawa could compete with the size of Itcheleh's belly. This was the stubby glazier, Leibel "Pultorak," the one they married off to a crippled girl at the cemetery in order to put a stop to the cholera plague in town. He was a Zionist. He owned one share in the Jewish Colonial Trust and spoke **Ivris** (Hebrew) even on weekdays.

Next to Wolf Brachfeld stood the porters with thick ropes strapped round their waists. They were waiting for occasional work. From afar, the heads of Ladno's sons shone. Old Mordechai Ladno with the long, yellow beard was worn out from working

A little farther on were "work benches" from which hung shoes and boots. They belonged to Simha the Lame and his sons, to Leibtcheh the Lame, and to Lupczak.

On the tables, arranged in rows, were loaves of bread, white rolls, sweets, and bottles full of mead, honey-wine, soda water, sour pickles and herrings. The dealers in glassware and blue chinaware had their wares spread out on the ground.

All the Jewish stores in the market and all the stalls were chock-full of peasant men and women who had come to town to buy goods. One examined a scythe, another bought a pair of boots, a suit, a cap. The farmers' wives bought kerosene, salt, herring, flowery kerchiefs, white material and corals. The hurdy-gurdies played, the magicians showed off their magic tricks, swallowed knives and ate fire.

When the peasants felt a penny in their pockets, they craved a drop of brandy. After one gulp came a second, and yet another. Tempers flared. The peasants began to speak loudly as hands fluttered. One more minute and blood would flow from nose or skull. Screams and curses echoed in the air. No market day went by without blows and blood.

In the midst of this chaos, negotiations were conducted till late afternoon. The peasants began to scatter and returned to their villages. The craftsmen dismantled their stalls. Wearily they dragged their heavy feet homeward - till the next market day. The place began to empty. Dirt and cow dung were everywhere.

On the days that the monthly fairs were held, the bedlam was even greater. The number of peasants from the villages was larger and more Jewish dealers came from as far away as Warsaw.

During weekdays, people rested after their deals were completed. One could sit down and go to sleep in the middle of the market without being disturbed. The main area was half empty as though drowsing. Bored Jews wandered about with a stick in their hands or on their shoulders, a piece of straw in their mouths. These included: Yonathan Segal the Handsome; Moteleh Zilberstein the Stumpy, with a cigar in his mouth and speaking a confused German; Zalman Lidzbarski the Tall, with his umbrella; Mordovicz; Mattes Katz; Moshe Cukerman; Pinhas Lubliner; Arieh Leib Fried; and Henoch Skurka. There was nothing to do. Jews liked to wander around in the market, to meet people, to hear a word or two, to get in a word. During weekdays the market was like a big club with many corners. In each corner different people got together. Life kept changing.

The middleman was paid his commission "per sack" and then he would run out to look for another prospective customer with a wheat-laden wagon.

If there were any difficulties in getting the wheat to the granary, the small quantity of grain was brought straight to the mill.

The owners of the mills were Jews. Wheat and flour were distributed from Mlawa to many towns and villages within the country, and even abroad.

The large steam-driven mills that belonged to Moshe Yosef Czarka, Leder and Mondlak, Mondrzak, and Perlmutter, were known throughout Poland. In addition to these, there were also smaller wheat mills (that belonged to the Greenberg-Peterkuzer and Berlinko families) and a barley mill. The noise of the mills filled the heart with a sense of comfort. It dispelled the fears of people walking about alone at night. The white, flour-covered millers did not strike fear in a person's soul, they radiated a feeling of warmth and satisfaction.

The Jewish millers bought grain through commission agents. Those were paid for their services according to the number of sacks sold, a customary practice. Only one large Jewish mill, wishing to be rid of the Jewish agent and to push him out of the market, broke with this tradition. The owners of the mill had to pay a higher price to the farmer who brought the grain directly to them. The struggle between the classes slowly caused the patriarchal traditions of many generations to be discarded here, as in all parts of the world.

During the time that business deals were being carried out in the streets, the market became full of hundreds of horses and wagons standing one next to the other on either side of the church. In the market's remaining space, Jewish and Christian craftsmen arranged their wooden stalls next to one another. There were tents and tables laden with wares and baked goods. Each craftsman had his particular spot. The tailors' booths looked like shacks with walls of material from which many oversized suits hung. For many years the vendors of ready-made clothing earned a living here: Benyamin Soldanski and his sons, Moshe Grzebienarz Wielgolaski the Tailor, Kurta, and many others.

Next to the tailors were the cap-makers. They were always arranged in the same spot and in the same order: Mendel Yohanan's, Mota Greenberg, and others.

poured into the Pig Market, the Vegetable Market, and the New Market. These were not really markets. In the Vegetable Market there was an amusement park; in the New Market, soldiers paraded on holidays.

On Tuesdays and Fridays all the streets breathed and seethed with the pulse of trade.

All the empty places in town were taken over by markets and fairs. The market came to life as all the streets hummed and bustled with activity.

From early dawn, peasants streamed into the market in carts harnessed to one or two horses. The carts were loaded with wheat, baskets full of fruit, geese, ducks, chickens and turkeys. Here and there a pig or a calf was lying in the wagon, and tied to the back of the wagon, was a colt or a cow.

The peasants who came on foot carried straw baskets filled with butter, cheese, cream in earthen pots, cherries, strawberries or even fowl. One farmer led a cow, another, a flock of geese.

In an endless din all these flowed into the market place from all directions, like streams of water noisily rushing into a big reservoir.

There was temendous noise and bustle. Usually quiet Jews changed so during market days that one did not recognize them. People forgot themselves entirely, "shed their skins." Jewish men and women would run after a peasant and his cart. One Jew would pass his hands through grains of rye and another would grab a chicken from the cart and blow at the back feathers to see whether it was plump enough. Sometimes two or three Jews led a calf away. One pulled its head, another twisted its tail in order to force the creature to move faster. To lay hold of a sack of grain, or a cow, or a chicken was considered to one's credit. It was a virtue to be a partner to the meager profits. Agents, dealers and just plain **Yidenehs** (Jewish women) sold second-hand goods to hard-pressed housewives who were all angry and full of wrath as they jostled one another to get at the carts. With much noise and great effort they tried to make a penny profit. There were ever more mouths to feed, life became ever more difficult.

The main trade was in grain. A Jew would grab a wagon loaded with wheat and rush over with the peasant to a granary belonging to a big wheat dealer such as Mordechai Leib Rack, Baruch Eisenberg, Moshe Citrin, Moshe David Zlotnik, Meyer Reingewircz, Abraham Rybak, Fischel Fraenkel and others.

3. The Old Market

According to the market's appearance one could readily determine what day of the Holy One's week it was. Each day the market had a different look.

On Saturdays and holidays the market rested. The stores were closed with lock and key. Not many people were seen about. The few persons passing through the market place were Jews dressed in velvet and silk: the men in black caftans and felt hats, the women in long dresses and Turkish shawls and adorned with heavy gold chains and precious stones. With calm tread and radiant faces they walked through the streets, in the direction of the synagogue, the **batei midrash** (houses of study) and the various houses of prayer.

The market was empty. There was no trade, no business. Sabbath. Holy peace interwoven with silver dust hovered in the air and spread light and joy on all the days of the week.

On Sundays, the Christian holy day, the market was filled with peasants from early morning. They waited in front of the church for the priest.

Before services, the village peasants sat in the ditches around the church and with hearty appetite tucked away derma filled with meal and sauerkraut, and bread dipped in mead or wine.

The Jewish stores were half open, half closed. No Jew was to be seen in the market place. They stood on guard in front of their stores and homes.

The church bells aroused sad thoughts, unpleasant memories, fear. The Jews well knew that troubles and persecutions always began on Sunday, on "their" holy day.

Mondays and Wednesdays were gray days. Places of business were open, as usual. The "turnover" was limited. Tired people moved about unwillingly and with no goal in mind. They stood in groups, stood and kept silent. They stared with glazed eyes at the half-empty market that stretched on like a yawn. If there was any talk, it was pointless. The groups broke up, the people scattered and continued to drag their tired and heavy feet.

On such days the market was full of a contagious dreariness. It added a weight to each thought, to each movement, as though man and life itself were sinking into a bottomless pit.

The fate of Tuesdays and Fridays was more favorable. These were the trade days. From all sides, man and animal streamed into the Old Market. In the early morning hours the place was already too small to hold all those coming there. The overflow

Only one Jew remained in the old Jewish community and continued to live there among the Gentiles. He was called "Rebbi-yeh". He was a simple, God-fearing tailor of average height and of ruddy complexion. Both summer and winter he would rush through Warsaw Street at a brisk place on his way to the **minyan** (religious quorum) in town. With great certainty the boys told one another that that very tailor from the village... was none other than one of the **Lamed-Vav Tzaddikim** (one of the thirty-six invisible just men who justify the existence of the world).

For many years the tradition of going to pray in the old synagogue in the village was continued. And then the First World War broke out. In those turbulent days of 1914–1918, the last vestige of this Jewish community was destroyed. Suddenly the Jews of Mlawa realized that the sanctified and beloved synagogue had simply disappeared from the face of the Holy One's earth. The **goyim** (gentiles) there had taken the little synagogue apart and burnt it. There remained only the stories and tales about the **Tzaddik** Levi of the little synagogue and about "Rebbi-yeh" of celebrated mystery who lives on in the memory of the people as one of the **Lamed-Vav Tzaddikim.**

המערכת והמינהלה של העתון של אגודת ישראל
"אונדזער טריבונע"
רעדאקציע און אדמיניסטראציע פון דער אגודה-צייטונג
"אונדזער טריבונע"

The staff and the Editorial Board of the Agudat Yisrael newspaper
"Undzer Tribune"

district authorities). (The **starostwo** building belonged to the Leibels.) This was one of the most beautiful sections of the city. One could wander among tall weeds, field flowers and gardens covered with reseda, lilac, cress, asters, dahlias, roses, oleander, tobacco blossoms, sunflowers, and large, unfenced-off orchards. A noisy brook streamed nearby. This was a foreign world within Warsaw Street. Here a Jewish soul was filled with dread because of the Gentile silence and the strange and pungent fragrance. To enter the unfamiliar landscape of the Gentile neighborhood, of the **starostwo,** was like breaking into the priest's garden or perhaps, even into his home. For a Jew, this whole area was strange and awesome. The very presence of the **starostwo** house on top of the hill with its broken, thatch roof, struck fear into the hearts of the passers-by. No Jewish lad could possibly imagine that this old and picturesque building was just a granary and not a nest of witches and devils.

*

To the west, across the way from that same Gentile mystery, was the "village." This was where the Jews had lived before they were allowed to settle in the city of Mlawa itself. In our time there remained only several folk tales about this ancient Jewish community in the village. At the site itself there was an old cemetry with sunken, caved-in graves, several tombstones dating back 200 years and... the village synagogue. This was an old wooden structure built in the tradition of wooden churches then common in Poland.

After they had abandoned the village, the Jews of Mlawa for many years believed that the old synagogue in the village would last forever. Parents told their children with pride that the Tzaddik (a Hassidic leader) Levi (Rabbi Levi Yizhak of Berdichev) himself used to pray there and that next to the **mezuzah** one could still see his holy fingerprints. And indeed, through his virtue, the modest wooden synagogue continued to stand there like a rock of ages, alone in the midst of the Gentile community. Many fires broke out during those years in the "zabrody," but the synagogue was untouched. On Saturdays and on festive days, the city's Jews, headed by Wolf Brandele's (Rabbi Abrehmel Ciechanower's grandson) would set out for the old synagogue and pray there.

Not only the youth but also serious-minded Hassidim would be possessed by the same strong urge to wander miles away from town—obviously, in order to fulfill **mitzvot** (commandments). On Saturday evenings, after **Havdalah,** (close of Sabbath ritual) the Hassidim would rise and set out for Marinow, to Yossel Goldstein's "estate," in order to "take over the house" for several hours.

Outside, the **shohet** (ritual slaughterer) would be slaughtering geese. Within the large corridor the Hassidim would seat themselves around wooden tubs and husk rye for a pottage of groats for the **Melaveh Malkeh** (the last festive meal at the close of the Sabbath). The curtains were ripped off the windows and transformed into aprons for the new masters of the house and kitchen. Hassidim would carry supplies of food from the pantry and the cellar, toiling and laboring in the kitchen, well into the night. Then they seated themselves for the **Melaveh Malkeh** and sang with fervor and with zeal until it was time for the morning prayers of the week's first new day.

The elite would sometimes set out and head for Ya'akov Mondrzak's estate in the forests of Wrubliwo to visit the Surgal Wiegoczyn family. In time the city forest also drew more people. Pale-faced Jews, coughing Jews, would "camp" there for a few hours during the day. The Rabbi himself, according to doctors' orders, would set out in his carriage to benefit from the fresh air in place of medicine.

*

Near town there was a lovely spot, Rodak. Next to the Mlawa forest was a wooden water mill. The waters of the Mlawka river poured over the paddles of a huge wooden wheel and set the mill stones in motion. A small, narrow wooden bridge led to Mlawka forest that extended for miles and miles and continued past the Prussian border. The dams in front of the mill halted the stream that was covered with nuphar. The white water lillies formed such a thick mat that the waterfall (known as "Niagara") on the other side of the bridge seemed to force its way through their bloosoms. The first owners of the mill were the Mlawiaks, then came the Weinbergs. The workers were, of course, Gentiles.

Between Warsaw Street and the tar pit, extending far, far away, up to the "zabrody" (a neighborhood in the outskirts) were fields and orchards that belonged to the **starostwo** (the

Naive and enthusiastic youth saw the world through eyes full of love and faith. A new dawn had broken, a new day had arisen filled with sunshine and appreciation of mankind. The light of progress would open people's eyes. A new and beautiful world was in the making, so they believed. Here, "behind the church," young boys and girls met for "love trysts". In those days, the sons of respectable Jewish families were afraid to appear in the city streets with a girl. Even going "behind the church" with a girl was considered heresy.

Behind the church was a very old garden. Here towering, ancient trees cast their shadows. Bushes and tall weeds formed secret corners. Half-shaded hiding places attracted the bashful Jewish girls and boys. This was the days of "Raizele, the Shohet's Daughter," "The Daisies," "Don't Look For Me Over There," and other songs.

*

Times changed. The Poles broke up the Russian Orthodox church. That whole area became a large park full of ornamental trees and lawns. The young people abandoned "behind the church" and found themselves a new spot, "Swiss Valley." There were no half-shaded hiding places in "Swiss Valley," only broad expanses.

Popular "Swiss Valley" extended from the end of town, not far from the guard's hut on Szranski Road. On either side of the railway tracks fresh green fields, hills and valleys, spread out. Here was a spacious, living landscape covered with open fields. There was an abundance of wild flowers: blue cornflowers, bluebells, camomile and yellow groundsels. Among the fields was a deep valley covered with tall weeds, "Swiss Valley."

It is difficult to explain why it was just this area that happened to inherit the intimacy of "behind the church." Perhaps the drawing power was the railroad track and the trains racing back and forth. They aroused and dispelled the restlessness of yearning for far away places, "the strong desire to abandon town as soon as possible." These and similar thoughts possessed the better sector of the Jewish youth.

Trains pulled in and dashed off somewhere far away. They aroused hopes and the faith that, at long last, the day would come when they, the youth, would leave town for the wide, wide world.

Those far off days of sunny Polish autumn when in the afternoons one wandered about the fields and feasted one's eyes on the autumn leaves, the redness of fading birch leaves, spring to life in our memories.

If one crossed Nieborg Road and went past the fields, one could reach "Kozielsk." But the direct route led from the Old Market through Szkolna Street (Kozia Street) and passed right alongside Leder's large mill. The Kozielsk region extended far beyond the forest. It was a small Jewish island in the midst of gentile fields. This place was designated by J.C.A. (Jewish Colonization Association) to be a Jewish agricultural colony. That was the plan. Actually, only several Jewish families lived in Kozielsk and their main source of income was not from agriculture. But the Jewish agricultural settlement, tiny as it was, served as a training farm for all those who aspired to emigrate to the Land of Israel. It provided a deep spiritual experience that provoked the imagination and stirred up dreams.

It was here in Kozielsk that the Mlawian townsfolk for the first time in their lives saw Jews with sickles reaping wheat in the fields. Only here Jews milked cows and carried manure. In this settlement the Gentiles could see stalwart Jews who didn't know the meaning of fear. With great pride the Jews told of the prowess of Haim Miedzak who felled a Gentile with one resounding smack. In later years the town **halutzim** (pioneers), in training for **kibbutz** life, worked here. Today these girls and boys, who began their pioneer work in the fields of Kozielsk near Mlawa, are to be found in Kefar Menahem, Gal-On and other kibbutzim that they founded in the Land of Israel.

The baker Zureh Prasznicki and his family, and the large Gluzman family, then also lived in Kozielsk. The old Gluzmans lived out their days in Palestine and their son, Raphael-Fula of Kozielsk, today sows wheat in the fields of kibbutz Ein-Hahoresh.

*

A favorite spot in town was "behind the church." This was the meeting place of the first swallows who began to break away and leave their patriarchal homes. In the summertime at twilight and on Saturday afternoons, young people gathered here who were imbued with the new ideas of Socialism and **Hibbat-Zion** ("Love of Zion" – a 19th century Zionist movement). Here they immersed themselves in dreams and debated topics of the times. Voices echoed in the air singing new songs such as **"Bamahraysha"** ("With a Plow") **"Makom Sham Arazim"** ("There Where the Cedars Grow"), **"Hashemesh Shoka'at Belehavot"** ("The Sun Sets in Flame").

2. Intimate Corners of Town

All the streets in town looked alike. Each had many wooden buildings and a few stone ones, narrow alleys and wide yards that served as public passages through which one could go from one street to the next. Small alleys behind the yards suggested a respectable but modest existence and made for great co-operation among the neighboring houses and yards. However, despite the similarity, each street had its strictly unique life-style, its special flavor and even its own history.

On Plock Street just across the way from the Evangelical Church stood a pump. Opposite the pump was a white stone house, the teacher Yonah Wishinski's school. In back of this white building extended the "mountains." What were these mountains, what secrets did they hide?

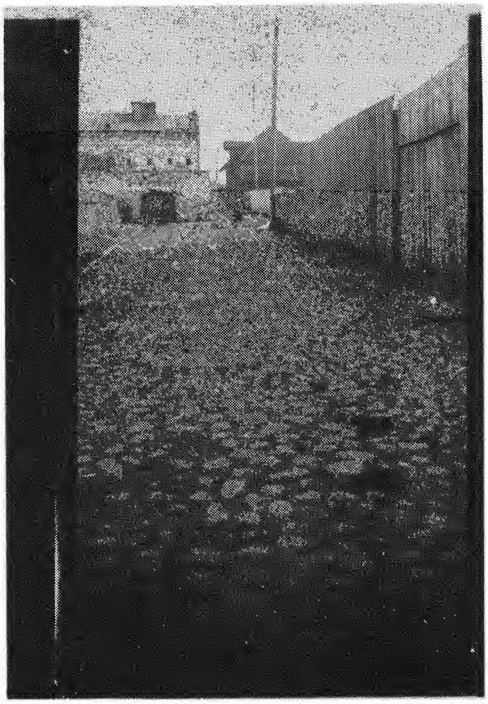
It was told that many years ago there were no mountains here at all. A large church had stood there. Once, the funeral cortege of a Rabbi greatly learned in the Torah passed by and the gentiles began to make fun of the Jewish funeral. The Rabbi suddenly sat up in his funeral shroud and... the earth split open and swallowed up the church. In its stead mountains appeared that hummed and rumbled endlessly. Any **heder** pupil who was not afraid to listen to these sounds could cup his ear to the ground and hear the Gentile voices grumbling in their sunken house of worship. On Sundays and on their holy days, these echoes from the depths of the mountains grew stronger.

Between the wojewodztwo (District) offices and the Wymysliny (Gentile street) in the direction leading to the forest, there was an expanse of land crossed by valleys and pits, called the Rosegard. Very few Jews lived there. It was in this region that the authorities had carried out their verdicts of hanging, burning or beheading. And all this was done in the name of the Goddess of Justice. According to the town chronicles, it was here that witches were burnt.

Close to the Rosegard, in a pale of sorrow, a few abandoned graves of victims of the Polish uprising could be seen. The Rosegard struck both Jews and Gentiles with fear and terror. It was said and believed that sinning souls flourished there in the form of demons and evil spirits. It was best to avoid going to the Rosegard even in the daytime and certainly never at night. The Jewish representation there consisted of several neglected and sorrowful graves of victims of the cholera that once raged in town.

*

outlet of the Wkra river that flowed into the Dzialdowka river The muddy waters of that rivulet known as "Seracz" streamed slowly through the streets, hugging the entire city in two long and lean arms.

משאבת מים ליד בית המעצר, 1933

• דער פלומפ נעבן ארעסטהויז ("קאָזע"), 1933.

The pump next to the lockup

Warsaw. From Plock Street, the road led to Strzegowo, Racionz, Sierpce, Plock or Radzanow, Szrensk, Biezun and Zielun. Nieborg Street led to the border through a forest and continued until Prussia. From Ziolda Street it was possible to get to the train station in Wolka or from there, via the border to Ilowo. Long streets connected the city to the outside world. Alleys and lanes joined one city street to another. Only Jews lived on Warsaw and Plock Streets and in nearby Synagogue Lane, Cobblers Lane and Potters Street. In the other streets and lanes there was a mixed population: near the market, Jews and Gentiles and as one neared the outskirts of town, only Gentiles.

Here and there stood an iron pump, a silent witness in the middle of the street. Inns ("zajazdy") were scattered in various corners, noisy with the din of man and beast on market days.

Granaries built of wood or stone could be found in all parts of the city. Wherever you turned there was a granary covered with an awning and on all sides, doors like open mouths waiting to receive the abundant wheat from the fertile fields of Mazowsze. Jewish commission agents, buyers and sellers of second-hand goods, merchants, porters, wagoners and craftsmen were to be found there. A great portion of the city's inhabitants made a living from dealing in wheat.

The streets were paved with round field stones like the vertebrae of a strong back prepared to carry a heavy load. Small stones were packed on either side as though framed by weeds. Sometimes the stones crumbled like teeth in an old man's mouth and fell out. A bare section was revealed, similar to the balding skin of a beast worn out from carrying loads. Puddles formed in the holes and a portion of the street caved in and became a small mire, so remaining for many days, bubbling and expanding like black dough.

Trees were to be seen only in the market place and in the Polish streets. There were no trees in the Jewish streets. On one side of the streets there was a sidewalk. The little streets didn't have even this. Only a deep gutter crossed the sharp stones in the little lanes, like a parting of the hair. Small streets had only one gutter. Long streets had gutters that extended on both sides. The **heder** boys removed their shoes and stockings, and ran barefoot in the water, following the stream, picking up small pebbles and floating paper boats in the full gutters. These poured out foaming right into the "rzeka" (river), a small, insignificant

Both sectors of the population, Jews and Gentiles, lived near Town Hall, each in its own fashion. In the middle of the market, the Jews had nine shops, one on top of the other, in a long row alongside Town Hall. From the other side of the building, the Gentile church and its yard stretched out like a garden of green.

Who knows how far the market would have reached if not for the houses and shops that stood like a fence on all four sides. The families: Landau, Perla, Eichler, Konecki and Frank, "Sweet Rifka," Berish Tzeitag, Haim Zelaska, and Moshe Opotowski occupied one side with their shops and houses. Opposite them resided Henoch Zilberberg, Wisman—" Panicz," Abraham Isaac Biezunski, Yizhak Rosen, Shimon Lipsker, Kaufman and Baruch Eisenberg. On the two remaining sides lived and traded: Wolf Brachfeld, Leib Lipschitz, Yossel Perlmutter, Yehuda Mayer Lidzbarski, David Hirsch Makowski, Feivish Shapira, Moshe Bialik and others.

All the shops in the Old Market, except for the two pharmacies and the bakery, belonged to Jews. There was a long succession of stores filled with supplies of iron, groceries, leather, fabrics and haberdashery that were sold retail or wholesale to the inhabitants of the city and of the towns and villages in the vicinity. So it was for a long time.

In the last few years before Poland's emancipation, Polish shops suddenly popped up. The "Spojnia" located itself in the market place and the boycott against the Jews and their stores began.

The Old Market was the busiest spot in town.

From all sides, long streets raced in pairs like the wings of a windmill. Streets and people, the city's entire life was centered around the market place. Here raced Warsaw and Chorzel Streets, there dashed Plock and Granary Streets. At the other end were Nieborg and Szkolni Streets; from a different angle, Zaldowi Street and the New Market.

The streets ran among small wooden houses, several small houses built of stone, then up the hill and down again. In a straight line or a crooked one they extended all along the city. Somewhere, outside town, between fields and woods they joined various roads that connected Mlawa with other cities and towns.

At the end of every street was the beginning of a road. From Warsaw Street, Warsaw Road began and led to Ciechanow, Modlin, Nasielsk, Przasnysz, Makow and Plock, finally reaching

Children stood in the market place and looked at the clock's black hands slowly revolving around its white face and waited for the clock to strike.

Quite often the hands of the clock stood still. No peal was heard. Time seemed to have been arrested. A silent sadness filled the heart. The whole town impatiently waited for Moshe Wilner to get up, climb the tower and reset the clock. The town's time was in his hands. Sometimes one of the lads he met along the way climbed the tower with him.

Not only the town clock was housed in this building. The town keys were also to be found here in the Town Hall. This was where the mayor's office was.

A long time ago, the Jews had had almost no contact with the Municipality. No one asked their advice, what and how matters were to be carried out. Their only obligation had been to pay taxes. Later the Jews were permitted to express their opinion about how the city should be run. It even happened that in this city of the patron-saint Wojciech, Mendel Marker occupied the mayor's seat for several years.

In the time of the Russian rule two synagogue beadles often came to the Municipality. One was Zanvel Langleben, the Rabbi's attendent, the other – Moshke Shamash (beadle) known as "Moshke the Prankster". Because of Zanvel,the names of many of the town's Jews were distorted. Moshe was called Moshik, Izhak-Itzik, Sarah–Saltcha, and so on. It was Zanvel who registered Jewish births in the town books. In order to save respectable men of means the trouble of going to the Municiaplity and signing the birth certificates, he declared that they were illiterate. That is why many of the Jews of Mlawa had ood names, false names. The dates of birth were recorded according to Zanvel Langleben's fancy. His schemes and calculations were intended to benefit those registered, in the future, when they were to be conscripted. In addition,Zanvel registered the Jewish weddings in the town books. That is why he was always slightly tipsy as though coming from a festive meal.

Moshke Shamash was an entirely different character. He was thin, pale and gray-haired. Whenever someone died, he would appear on the scene, a lantern in his hand, as though sent by the Angel of Death himself to illuminate the last journey of the newly deceased. Moshke used to come to the Municipality to ask for a death certificate and to strike off the deceased's name from the city register.

The Old Home Town

Dr. Ze'ev Yunis

dedicated in memory of my father
Abraham Yaakov the son of Reb Zvi Tuvia,
may their memory be blessed.

1. The City

As one wandered over Mazowsze, the northern part of Poland, in a train travelling from Warsaw to Danzig or, via a road leading to the land of the Kaszuby – to the Baltic Sea – one reached Wyszyny, Konopke or Szydlowa, villages along the way.

From the endless plains the skies, as usual, reflected a dark forest, several huts, lone trees jutting out from the damp fields and weeds enveloped by gray-white mists, like stacks of light smoke.

If not for the forest, one could see across vast distances. All of a sudden, small towers and roofs loomed up over the hills and peeped out of the plain – a rare sight in those surroundings.

From afar it seemed as though one had arrived at the gates of an ancient crusader castle standing out over the entire region.

As one neared, this far off, enchanted vision disappeared and one saw a small town, similar to many other such towns, all built in the same fashion in the regions of Poland bordering on Germany.

Mlawa, the principal city of the country across the Wkra–Mlawa river, spread out over the hills. Mornings and evenings, the city wrapped in thick gray mists like something unreal, often dissolved away and disappeared from the face of the earth.

The old market place was in the middle of the town. In the center of the market, on a large and wide base of stones, stood a pure white building built in the 16th century. The building was covered with red shingles. Hugging the four walls like a black belt was a Latin inscription: " The same measure of justice applies to poor and rich, to citizens and new inhabitants, 1789."

Above the roof a hexagonal, gray turret with four, round openings reached out to the skies, overlooking all four directions of the wind. The town clock was here. Every quarter of an hour, its hoarse and familiar ring reverberated through the air.

Dr. Izhak Ze'ev Yonis, may his memory be blessed.

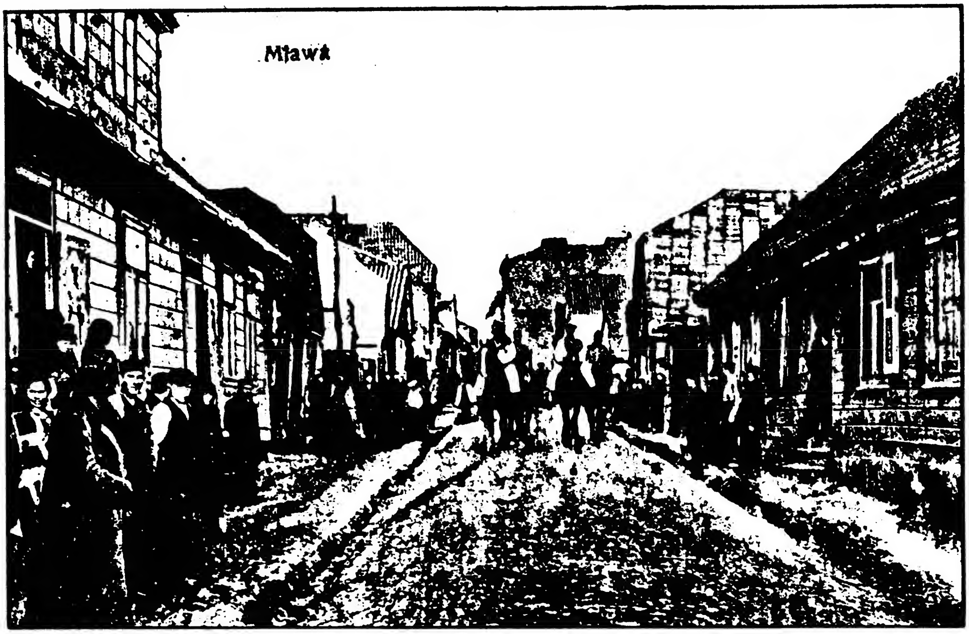
MLAWA !

Jewish Center,

The Town of Our Fathers and of Our Childhood

1. The City
2. Intimate Spots in Town
3. The Old Market
4. The Inhabitants of the Old Market
5. Back Streets
6. Mikveh Square
7. Potters Street
8. Superstitions, Remedies and Cures
9. Altars of Learning
10. Plock Street
11. The Border
12. A Train Passes Through Town
13. Yihus (Lineage)
14. Modern Times
15. New Ways
16. Mixed Streets
17. Warsaw Street

1914—Germans Enter Mława

GERMANS ENTER THE JEWISH QUARTER OF MŁAWA, 129 kilometers northwest of Warsaw, in 1914.

MŁAWA, Warsaw province, August 1914—German forces, in pursuit of the fleeing Russian Army, have taken this town on the road to Warsaw. The citizens of Mława, one-third of whom are Jews, welcomed the German soldiers as liberators when they entered the town.

The German advance through Mława is part of a general offensive that is moving southward from East Prussia in the direction of the Polish capital. Following the recent battle at Tannenberg (Grunwald), the Russian Army is re-

treating in confusion, although reinforcements are expected to regroup before the Germans reach Warsaw.

Whether the German forces will achieve their goal and capture the city cannot as yet be foretold.

Meanwhile, those who live in territory conquered by the Germans have begun to reestablish their local governments. The people, especially the Jews, who suffered more than others under the Russian yoke, are enjoying greater freedom than they experienced under the Czars.

The Germans hope to gain support for their cause from the population in the conquered areas and to attract recruits for the German Army.

appears in 3 languages: Hebrew, Yiddish and English. The second volume is primarily devoted to the horrific days and the Holocaust of the Jews of Mlawa during the second world war. Included are personal accounts and details of the activities of "landsmanshaftim" (local "landsmen" groups) in Israel and in the diaspora.

Chapters — Volume I and Volume II:

A. Jewish Mlawa: History and Development
B. The Holocaust and the Struggle
C. Personalities and Families
D. Organizations and former residents of Mlawa in Israel and in the Diaspora.
E. Summary in English.

In spite of the wealth of information contained in these volumes, we are aware that not everything concerning the lives of the Jews of Mlawa has found expression in these memoirs. If any person, institution or organization was not mentioned, it was with no malice or negative intention on the part of the writers or the editors. The reader will decide if this book indeed accomplished what it set out to do.

The articles appearing in the book are solely the responsibility of the authors.

Many thanks to those who contributed to this memorial to our community.

THE EDITORS

INTRODUCTION

And again — with awe and reverence and with inconsolable sorrow — we are lighting a memorial candle for the martyrs of the Mlawa community. These were our brothers and our sisters, our parents and our children, who suffered the worst of all evils in the years of the war and the Holocaust. They suffered with heroism until they perished in blood and in fire.

This memorial tribute, presented in this "Jewish Mlawa", comes as the latest link in the chain of undertakings to preserve the memory of our community. These include the Mlawa Book (1950) and other publications which Mlawa survivors in Israel and abroad have issued and are continuing to issue, and the memorials at Yad Vashem, at the Hebrew University, at the Herzl Forest and at the other places listed on the last page of this book.

Fathomless as our grief is and great our efforts to retrieve the past and to preserve it in writing. It still seems that we have not done, and can never do enough. Not all has been told that should be told and passed on to future generations so that they can know and understand their roots. Hence the awe and love which accompanied the initiators of this undertaking, its editor and the members of the editorial board in all the years of researching and compiling the information for this book. They have relied in this task on the memories of survivors, records, documents, testimonies and other sources.

We have tried our best to reconstruct the daily life along with the spiritual image of the Mlawa community, to depict its youth, its communal, social, economic, political and cultural life from the time it became a home to Jews until its tragic destruction during the Holocaust, at the height of its glory.

Let this book be another addition to the monument to the community of Mlawa, which was and is no more.

Due to the large quantity of material in the form of memoirs, photographs and documents, the book is divided into volumes. The first volume describes the history and development of the Jewish community of Mlawa — until its extinction, and

JEWISH MLAWA

Its history * Development * Destruction

די יידישע מלאווע

געשיכטע * אויפשטייג * אומקום

מלאבה היהודית

קורותיה * התפתחותה * כליונה

A

Editorial Board:

Jacov Alter, Samuel Grabie, Moshe Peles, David Sharapi.

Editor: David Shtockfish